

Pablo Wiking-Faria

Freden, friköpen och järnplogarna

Drivkrafter och förändringsprocesser under den agrara
revolutionen i Halland 1700-1900

Freden, friköpen och järnplogarna

Pablo Wiking-Faria

Freden, friköpen och järnplogarna

Drivkrafter och förändringsprocesser under den agrara
revolutionen i Halland 1700-1900

With an English Summary

GÖTEBORGS UNIVERSITET

Avhandling från Institutionen för Historiska studier

Göteborg 2009

Omslagsbild framsida: Män och kvinnor skördar. "Höstbillede" 1910 av Peter Hansen (1868-1928). En av de bästa bilderna i nordiskt måleri för att symbolisera framstegen, som den agrara revolutionen innebar för bönderna.

Foto Faaborgs museum, Danmark.

Omslagsbild baksida: Detaljer ur bonadsmålningen "Slättertiden" målad av Johannes Nilsson (1757-1827) från Breared i Halland. Fler uppgifter vid bild 4.1 sidan 135.

Foto Jan Svensson, Läns museet Halmstad.

Avhandlingsarbetet har möjliggjorts tack vare utbildningsbidrag och doktorandtjänst vid Göteborgs universitet. För arbete i slutskedet av avhandlingen har bidrag erhållits från följande fonder:

Kungl och Hvitfeldtska Stiftelsen

Per Lindcrantz' fond

Lennart J Häggglunds Stiftelse för Arkeologisk Forskning och Utbildning

Tryckningsbidrag har erhållits från:

Brita och Sven Rahmns Stiftelse

Länsstyrelsen i Hallands län, Bidrag till kulturmiljövård

Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur

Stiftelsen Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur

Avhandling för filosofie doktorsexamen i historia,
Göteborgs universitet 29 januari 2010

© Pablo Wiking-Faria 2009

Grafisk form: Bertil Carlsson

Översättning till engelska: Gothia Translations AB

Tryckt hos Fälth & Hässler, Värnamo 2009

ISBN 978-91-88614-72-8

DISTRIBUTION: Läns museet Varberg, Fästningen, 432 44 Varberg
Tel 0340-828 31, e-post: agneta.svensson@lansmuseet.varberg.se

Abstract

Ph D dissertation at University of Gothenburg, Sweden, 2010

TITLE: Freden, friköpen och järnplogarna – Drivkrafter och förändringsprocesser under den agrara revolutionen i Halland 1700-1900

ENGLISH TITLE: Peace, freeholding and iron ploughs – Motivating forces and processes of change during the agricultural revolution in Halland 1700-1900

AUTHOR: Pablo Wiking-Faria

LANGUAGE: Swedish, with an English summary

DEPARTMENT: Department of Historical Studies, University of Gothenburg, Box 200, SE-405 30 Göteborg

ISBN 978-91-88614-72-8

The thesis studies the agricultural revolution in the province Halland in southwestern Sweden. New tools, land reclamation, new cultivation systems, better livestock, enclosures and freeholding during the period 1700-1900 are investigated. The source materials consist of estate inventories, land survey documents and present descriptions.

The thesis analyses theories about the motivating forces behind the agricultural revolution used by researchers from throughout northwestern Europe: Theories about large farmers, enclosures, corn prices and the market and finally a bottom-up theory.

The results of the study are that the main motivating force behind the agricultural revolution's advances in Halland from 1720 to 1860, and to a large extent thereafter, has been social conditions that were positive for the peasants – one aspect of the bottom-up theory.

Another aspect of the bottom-up theory is that, areas with many peasant freeholders experienced faster development than the others and the areas with many tenants experienced the worst development. The thesis' findings clearly show that this was the case.

A third aspect of the bottom-up theory is peasant rationality. Many of the findings in the study have been able to reinforce the picture of rational behaviour.

The first time that Halland's farmers sold their agricultural products on a market to any great extent was around 1860. After 1860 the bottom-up theory therefore joined with the market and, to a certain degree, prices as the engine behind the changes. It stands to reason that the peasants could not have been affected by prices or a market before 1860.

According to the large farmers theory, a group made up of large farmers with many employees was required for an agricultural revolution. But there were almost no large farmers of that kind in Halland. And yet an agricultural revolution took place.

Several researchers maintain that radical enclosures were the decisive motivating force behind the agricultural revolution. But this thesis has been able to show that neither land reclamation, the introduction of new crops, new cultivation systems nor new tools were inhibited by the open field system that existed before the radical enclosures. Consequently radical enclosures was not a motivating force, but rather *a part of* the great agricultural transformation.

KEYWORDS: history, Halland, Sweden, northwestern Europe, 18th century, 19th century, agricultural revolution, motivating forces, peasants, freeholders, bottom-up theory, estate inventories, agricultural tools, land reclamation, cultivation systems, enclosures, livestock.

DISTRIBUTION: Länsmuseet Varberg, Fästningen, SE-432 44 Varberg

Phone 0340-828 31, mail: agneta.svensson@lansmuseet.varberg.se

Innehåll

	Förord	17
KAPITEL 1	Inledning	19
	Varför undersöka den agrara revolutionen?	19
	Teorier om drivkrafter	20
	Den agrara revolutionens innehåll samt avhandlingens frågeställningar	21
	Teorier om drivkrafter under den agrara revolutionen – forskningsöversikt	21
	Underifrånteorin	24
	Ovanifrånteorin och spridningsteorier	26
	Skiftena	29
	Folkökningen	29
	Storbondeteorin	30
	Marknaden	31
	Sädespriset och andra priser	32
	Naturförhållanden: jordarter och stenighet	32
	Freden, vaccinen och potäterna	33
	Hypotes, disposition och tekniska delar som ska undersökas	34
	Hypotes om drivkrafter bakom den agrara revolutionen	34
	Tekniska delar och förändringsprocesser	34
	Undersökningsperiod	36
	Avhandlingens disposition	37
KAPITEL 2	Källor och undersökningsområden	41
	Källor	41
	De viktigaste källgrupperna i avhandlingen	41
	Bouppteckningar som källa	42
	Uppgifter ur bouppteckningarna	42

Källkritik	44
Definition av jordbrukare	45
Undersökningsperioder	46
Antal bouppteckningar per undersökningstillfälle	46
Totala antalet bouppteckningar från jordbrukare	47
Penningvärden i bouppteckningarna	47
Adelsbouppteckningar	48
Skildringar	49
Andra källor	50
Bonde – bondfamilj	51
Halland	51
En nackdel med särdrag?	51
Det danska arvet och krigen	52
Godsdominerat i söder och bondedominerat i norr	52
Tripska frälset	53
Landskapet	53
Hemslöjd och köpesvaror	55
Arbetsvandringar	55
Nio undersökningsområden	56
Frälsemantalet som urvalskriterium	56
Naturgeografiskt urvalskriterium	58
De nio områdena	58
Bonde- och adelsdominerade undersökningsområden ..	61
Svenskt rekord i friköp	62
Orsaker till friköp av kronojord	62
Orsaker till friköp av frälsejord samt frälsebondeuppror	63
Källanalys och definitioner av olika sociala grupper i bouppteckningarna	65
Bondeområden respektive adelsområden enligt bouppteckningarna	66
Tre epoker	71
KAPITEL 3 Jordbruksredskap	77
Inledning	77
Jordbearbetning	77
Forskningsläge	79
Sverige	79
Jordbruksredskapen i Halland	80
Årder	81
Utseende och funktion	81
Andel med årder	83
Ökade årdervärden och nya årdertyper	83

Plogar	84
Utseende och funktion	84
Plogens fördelar gentemot årdret	86
Järnplogens fördelar gentemot träplogen	88
Andel med plog	89
Vilken typ av plogar?	90
Plog på lerjord?	94
Plogar och stenighet	96
Järnplogar (= plogar med järnvändskiva/järnfjöl): metod	98
Järnplogar: resultat	101
Järnplogens spridning i Sverige	103
Plogsamlingen vid Läns museet Varberg	106
Harvar	107
Utseende och funktion	107
Andel med harv och antal harvar	108
Järnharvar (= järnpinneharvar)	108
Djupharvar (= krokpinneharvar)	112
Vältar	113
Järnpriset och järnredskapens införande	114
Järnprisets fluktuationer	115
Infördes järnredskap bara vid järnprissänkningar?	116
Jordbruksmaskiner	117
Maskinernas roll	118
Samägande av maskiner och redskap	119
Jordbruksmaskinernas införande	120
Jordbruksredskap i olika sociala skikt	121
Ståndspersoner	121
Obesuttna och småbrukare	122
Mellanjordbrukare	123
Sammanfattning och analys	124
Drivkrafter	124
Förändringsprocesser	126

KAPITEL 4	Nyodling	133
	Inledning	133
	Nyodlingsmetoder	133
	Forskningsläge	134
	Sverige	134
	Nyodlingen i Halland	137
	Lantmäterimaterialet om nyodling	137
	Källanalys av lantmäterimaterialet	138
	Nyodlingen enligt lantmäteriuppgifterna	139
	Tunnland åker per mantal från lantmäterikällorna	141

Förmedling av mantal	142
Utsädesuppgifter i bouppteckningsmaterialet	143
Inledning	143
Besädd yta per mantal	144
Nyodlingen per undersökningsområde	146
Område för område	146
Analys av resultaten	153
Landshövdingeberättelser och andra skildringar	
om nyodling	155
Eländesbeskrivningar och import av spannmål	155
Nyodlingsepoken med självförsörjning från 1820	157
Utdikning av våtmarker	158
Åkerarealer i Bidrag till Sveriges Officiella	
Statistik (BiSOS)	158
Folkökningen och nyodlingen	161
Ödegårdar	162
Den befintliga åkern förbättras	163
Sammanfattning och analys	164
Nyodlingen i Halland	164
Bondeområden tidigast med nyodlingen	165
Folkökning och nyodling	165
Priset på spannmål	168
KAPITEL 5 Odlingssystem	173
Inledning	173
Odlingssystemen i praktiken	174
Forskningsläge	177
Sverige	177
Odlingssystem i Halland	177
Ensädets dynamik	178
Ensäde i Halland	178
Växtföljder i ensädet	179
Igenläggning av åkrar och upptagning av ängar	179
Lindbruk och växelbruk	181
Vicker	181
Finanskommittén	183
Samtida skildringar	186
BiSOS om växelbruk	191
Gräsfrön i bouppteckningarna	193
Sammanfattning om lindbruk och växelbruk	194
Godsens odlingssystem	195
Sammanfattning och analys	197
Ensädet	197

	Från ”det dynamiska ensädet” till lindbruk	198
	Lindbrukets och växelbrukets införande	200
	Godsen	202
	Avslutande diskussion	202
KAPITEL 6	Havre och potatis	207
	Inledning	207
	Om åkerväxter och utsäde	207
	Forskningsläge	208
	Havre	209
	Havreproduktion	209
	Havreexport	210
	Nedgång i annan odling som tecken på marknadsinriktning ...	212
	Potatis	212
	Potatis som åkerväxt	212
	Potatisens första tid i Halland	214
	Sockenprotokoll om potatiskonsumtion	215
	Sammanfattning och analys	216
	Marknadsinriktning	216
	Potatisens roll	218
KAPITEL 7	Gödsling och korntal	221
	Inledning	221
	Forskningsläge	221
	Kreatursgödsel, tång och mägerl	223
	Kreatursgödsel	224
	Tång	225
	Mägerl	226
	Korntal	229
	Landshövdingeberättelserna och BiSOS om korntal 1822-1900	230
	Alla källor om korntal 1700-1820	231
	Sammanfattning och analys	232
KAPITEL 8	Storskifte, enskifte och laga skifte	239
	Inledning	239
	Byarnas funktion	240
	Ramverket kring storskifte, enskifte och laga skifte	241
	Forskningsläge	242
	Hur byarna uppstått	242
	Skiften före storskiftet	243
	Storskifte	244

Var byar med tegskifte hindrande för utvecklingen?	246
Enskifte	248
Betydelsen och genomförandet av laga skifte	248
Bondeinitiativ för laga skifte	249
Varför skiften och skiftenas roll i Halland	251
Skiftena i Halland	252
Storskifte	252
Enskifte och laga skifte	254
Skiftenas roll i den agrara revolutionen	257
Skiftena och nyodlingen	257
Skiftenas roll för nya växter och odlingssystem	260
Hägnader efter skiftena	264
Skiftena och nya redskap	266
Sammanfattning och analys	268
Drivkrafter	268
Storskifte	270
Mellan storskifte och enskifte/laga skifte	270
Laga skifte	271
Kollektivism och individualism	273

KAPITEL 9	Kreatur: Kor, hästar och oxar	279
	Inledning	279
	Forskningsläge	279
	Kor i Halland	283
	Antalet kor	284
	Kornas storlek i bouppteckningsmaterialet	285
	”Kokapaciteten”	288
	Djurens foder, storleksökning och raser i samtida skildringar	289
	Sammanfattning om kornas ökade storlek	291
	Dragdjur i Halland	293
	Utan dragare	293
	Vilket var bäst: häst eller ox?	294
	Hade jordbrukarna häst eller ox som dragare?	295
	Hästar	297
	Oxar	299
	Den samlade dragkraften	300
	Kreatur i olika sociala skikt	301
	Ståndspersoner	301
	Obesuttna och småbrukare	302
	Försäljning av kreatur och animalier	302
	Animalieinriktningen från 1885	305
	Sammanfattning och analys	306
	Kreaturens antal och valet av dragare	306

Kreaturens storlek	307
Drivkrafter	309

KAPITEL 10	Sammanfattning och slutsatser om den agrara revolutionen	315
	Samhällsförändringarna i Sverige ur ett bondeperspektiv .	315
	Den agrara revolutionen i Halland	318
	Källorna	318
	Före 1720	318
	Epok I 1720-1800	319
	Epok II 1800-1860	321
	Epok III 1860-1900	323
	Tidsövergripande frågor	325
	Slutsatser om förändringsprocesser under den agrara revolutionen	326
	Redskapens roll	326
	Nyodlingens omfattning	326
	Gödselkris och mörning	327
	Odlingssystemens dynamik	327
	Kreaturens storleksökning	327
	Häst eller ox	328
	Slutsatser om drivkrafter under den agrara revolutionen ..	328
	Naturfaktorer	328
	Folkökningen, vaccinet och potatisen	329
	Sädespriset och andra priser	330
	Marknaden	332
	Storbondeteorin	332
	Skiftena	333
	Ovanifrånteorin	334
	Spridningsteorier	335
	Underifrånteorin och slutsatser om drivkrafter	336
	Avslutande diskussion	339
	Resultatens giltighet i områden utanför Halland	339
	Från feodalism till kapitalism	340
	Avslutning	340
	Summary	345
BILAGOR	Bilaga 2.1. Rågpriset och generalprisindex som värdemätare	357
	Inledning	357
	Myntsorter och penningvärdesperioder	358
	Rågpriset i bouppteckningarna som värdemätare	358

Svårigheter med Åmarks generalprisindex	358
Jörbergs Hallandspriser	361
Åmarks generalprisindex kan användas 1740-1800	363
Nytt generalprisindex 1811-1900	363
Generalprisindex och rågpriset hela undersökningsperioden ...	364
Bilaga 2.2. Avhysningar och godskoncentration	366
Bilaga 2.3. De lägre grupperna bland jordbrukarna	371
De obesuttna jordbrukarna	371
Småbrukarna	373
Hemmansklyvning och låga mantal	373
Underklassens rekrytering och de jordlösa	375
Bilaga 3.1. Metodredovisning av processen från excerpt till tabell för jordbruksredskapen	375
Bilaga 3.2. Redskapstabeller	376
Bilaga 3.3. Vilken sorts plogar?	378
Västgötaplogar i norr	378
Hjulplogar i Ränneslöv	378
Plog- och harvvärdena på 1700-talet om hjulplogar respektive västgötaplogar	378
Mer oklart om plogtyper på 1800-talet	380
Åkerfallsplogar i Tvååker och Grimeton	380
Bilaga 3.4. Järnskodda hjulplogar i Skåne och Danmark? .	381
Bilaga 3.5. Plogsamlingen vid Länsmuseet Varberg	383
Bilaga 4.1. Metoden att omvandla byarnas åkerarealsiffror till undersökningsområdesnivå	386
Bilaga 4.2. Förmedlingar av mantal i Halland kring 1810 .	388
Bilaga 4.3. Metodfrågor för utsäde i bouppteckningar ...	388
Är ”spannmål” i bouppteckningarna = utsäde?	389
Utsädet omvandlat till tunnland	390
Bilaga 4.4. Åkerarealen gårdsvis och bygdevis	391
Bilaga 4.5. Utdikningar av våtmarker	392
Bilaga 4.6. BiSOS om åkerarealen	393
Bilaga 5.1. Svaren från socknarna till Finanskommittén 1858 om odlingsystem	403
Bilaga 7.1. Mantal per jordbrukare	406
Bilaga 8.1. Helmfrids karta över storskiftet i Sverige ...	407
Bilaga 9.1. Kreatursdefinitioner och hästtabeller	410
Bilaga 9.2. Jämlikhet	411
Bilaga 9.3. Uppfödning av stutar	412
Bilaga 10.1. Sammanfattning av den agrara revolutionen bygdevis och områdesvis i Halland	413
Norra mellanbygden (Lindome, Fjärås)	413
Skogsbygden (Fagered, Torup)	415
Mellersta slättbygden (Tvååker, Grimeton, Kvibille)	417

	Södra slättbygden (Laholm, Ränneslöv)	420
	Bygdens roll	422
	Bilaga 10.2. Änkor som jordbrukare	422
FÖRTECK- NINGAR	Tabeller	431
	Diagram	433
	Kartor	434
	Bilder	435
	Källor	439
	Litteratur	457
	Litteratur före år 1900 och tryckta eller digitalt utgivna källor	457
	Litteratur 1901-	459
	Förkortningar	471
	Måttenheter	473
	Karta: Socknar, häradar och fögderier i Halland	474
	Karta: Undersökningsområden och bygder	475

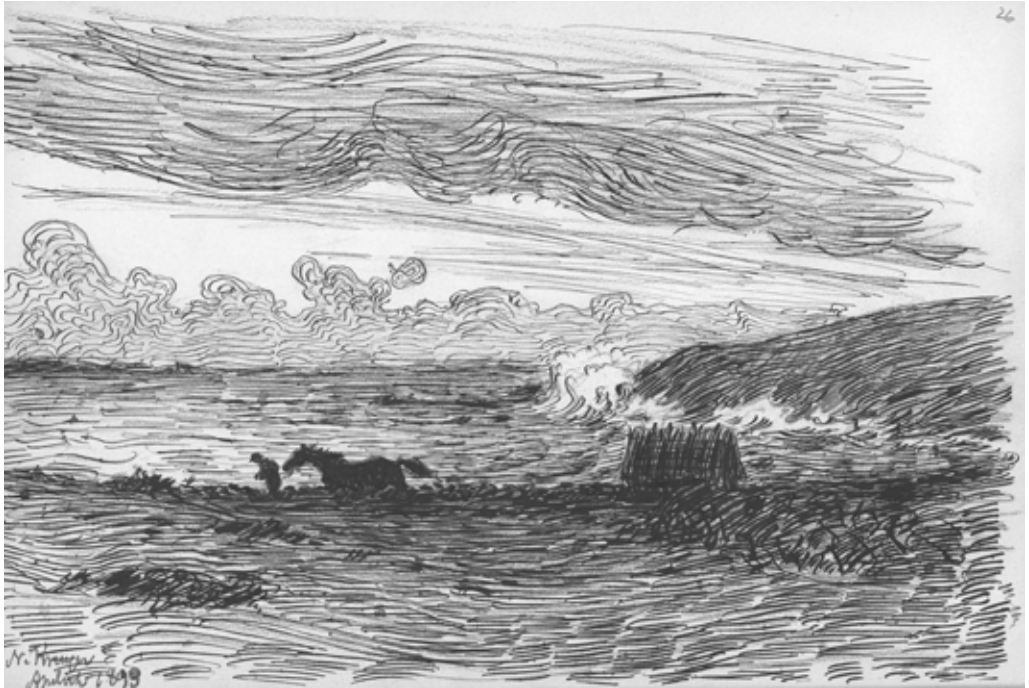

Bild 0.1. Hård vind över Lilla Apelviken

Tuschteckning av Nils Kreuger 1893.

Foto Arne Persson, Länsmuseum Varberg. Originalet i Kalmar konstmuseum.

Förord

Var och ens val av historiska undersökningsområden och till slut avhandlingsämne kan på ett plan vara en slump, men på ett annat ha tydliga orsaker. För min del går valet av ämnesinriktning så långt tillbaka som till tonåren. Jag valde 1700-talet som ett intressant århundrade för mig att utforska mycket beroende på den undervisning som jag fick i gymnasiet. Där fick jag klart för mig, att i Sverige var 1600-talet krigsepoken och 1800-talet industrialismens början, men 1700-talet var bara diffust med striden mellan hattar och mössor som det mest påtagliga. Alltså började jag undersöka 1700-talet närmare.

Men varför bönder? Jo, för att jag ville veta livsvillkoren för majoriteten av befolkningen, och före år 1900 var ju de flesta bönder. Som Vilhelm Moberg uttryckte det: ”Sveriges historia är dess allmoges.” Jordbrukets utveckling har varit mitt främsta intresse, men mina undersökningar har breddats till att gälla hela landsbygdskulturen och den sociala utvecklingen där. Helt enkelt den folkliga historien.

Arbeten på museer i Stockholm, Dalarna och Varberg har gett mig många möjligheter att studera landsbygdens föremål. Och givetvis har mina idéer om vad som är intressant att undersöka utvecklats under mitt yrkesliv fram till valet av avhandlingsämne.

Vad som också intresserar mig är analysen. Hur allt hänger samman och vad som orsakas av vad – att studera hela händelseförlopp. Här menar jag att det finns en koppling mellan dåtid och nutid. Kan man förklara skeenden i historien, så kan man lättare analysera vad som händer nu och förstå att det dagsaktuella inte beror på tillfälligheter.

När avhandlingen nu är färdig är det många jag vill tacka för stöd och hjälp under arbetet med den. De som betytt allra mest är mina handledare Christer Winberg och Christer Ahlberger. Det var Christer Winberg som uppmuntrade mig i mitt ämnesval och uppmanade mig att söka forskarutbildningen. Han har under hela arbetet stött mig på sitt lite lågmälda sätt. Vi har suttit länge och pratat om allt möjligt. När Christer har ansett att en kapiteltext varit godkänd, så har han ofta inte sagt så mycket om den utan bara nämnt några detaljer här och där. Det har varit desto angelägnare för mig att lyssna noga, när han ibland har kommit med någon konkret kritik. Christer fick läsa alla kapitel utom sammanfattningen i manus innan han blev sjuk. Att han sedan dog var en svår förlust för mig och för hela historiker-Sverige.

Man kan säga att Christer Winberg följde hela undersöknings- och manusskrivar-fasen. Men det är Christer Ahlberger som hjälpt mig att göra manuset till en (som jag hoppas) tydlig och begriplig avhandlingstext. Hela angreppssättet har tack vare Christers vassa synpunkter ändrats. Samtalen med Christer har å ena sidan förts i en mycket kamratlig och avslappnad anda, å andra sidan varit knivskarpa så att jag sakta men säkert har fått ändra mina infallsvinklar i viktiga frågor. Ett varmt och innerligt tack till er båda!

Det sista året har Lennart Palm varit min biträdande handledare. Han har läst hela manuset och kommit med många givande påpekanden. Även Lennart K Persson har läst hela manuset och kommit med viktiga ändringsförslag. Avhandlingen har med dessa förändringar blivit mycket bättre. Stort tack!

Under hela min doktorandtid har forskningsmiljön på Historiska institutionen med seminarierna i centrum varit mycket viktig för mig. Här vill jag tacka för betydelsefulla synpunkter från och trevliga samtal med bland andra Daniel Larsson, Ulrika Lagerlöf Nilsson, Erik Hallberg, Pia Lundqvist, Lars Nyström, Maria Cavallin Aijmer, Adam von Schéele, Klas Dahlén, Eva Andersson, Fredrik Skott, Martin Linde, Thomas Lindkvist, Audur Magnúsdóttir och Göran Malmstedt. Speciellt viktig har kontakten med Daniel och Ulrika varit, genom att vi började på doktorandstudierna samtidigt och blivit vänner på ett djupare plan.

En viktig samtalspartner har varit min nära vän Mats Klingén i Varberg. Han har läst delar av manuset, och vi har haft trevliga diskussioner ofta över en bit god mat. Varmt tack Mats!

Korrekturläsning har jag fått hjälp med av Eva Berntsson Melin, Lars G Strömberg, Ulrika Lagerlöf Nilsson, Daniel Larsson och Erik Hallberg. Ett stort tack till er alla!

Jag vill också passa på att tacka några personer vid ett antal arkiv och bibliotek som gett mig mycket stöd i avhandlingsarbetet. Det gäller personalen på biblioteket vid Läns museet Varberg, Varbergs stadsbibliotek, Lantmäteriarbivet i Halmstad, Lantmäteriarbivet i Göteborg, Riksarkivets avdelning SVAR i Ramsele samt Landsarkivet i Lund. För Elisabeth Reuterswärd vid Landsarkivet i Lund engagemang är jag speciellt tacksam. Tack också till fotografen vid Läns museet Varberg Charlotta Sandelin, som har hjälpt mig med en del fotografiskt arbete.

En person som uppmuntrat och stött mig från början är läns museichefen vid Läns museet Varberg Agneta Boqvist. Hon har också generöst stött min forskning genom att jag fått tjänstledigt delar av min arbetsvecka och fått använda mitt arbetsrum på Läns museet Varberg även för avhandlingsskrivandet. Ett stort tack Agneta!

Mina nära vänner har varit ett viktigt stöd under perioden jag skrivit på avhandlingen. Men viktigast av alla människor har givetvis min familj varit. Det är ni min kära familj – Christina, Emilia och Johanna – som varit mitt främsta stöd och den största glädjekällan för mig under alla dessa år. Avhandlingen tillägnas Christina, Emilia och Johanna.

Genom Christina har jag också fått mina största konkreta erfarenheter av jordbruksarbete och fina samtal kring detta ämne. Hennes föräldrar Erik och Greta Andersson var lantbrukare på Vikbolandet.

Så till sist några ord till läsaren. Avhandlingen har blivit ganska tjock – kanske för tjock. Men betänk då, kära läsare, att huvudtexten bara utgör ungefär hälften av antalet sidor. Resten är fördjupningar i form av tabeller, diagram, kartor, bilder, noter, bilagor och förteckningar av olika slag. Hoppas att du får en intressant och stimulerande läsning.

Varberg i oktober 2009

Pablo Wiking-Faria

Inledning

Varför undersöka den agrara revolutionen?

Avhandlingens huvudfråga är att analysera vilka *drivkrafter* som låg bakom den agrara revolutionen: Vad var det som satte igång förändringar och påverkade utvecklingen? Och varför var vissa områden tidigare än andra? För att studera drivkrafterna måste emellertid den agrara revolutionen undersökas konkret. Därmed kommer avhandlingen också att ge ett bidrag till förståelsen av, hur de olika stegen vad gäller teknik och odling var länkade till varandra.

De flesta forskare är ense om att den agrara revolutionen var ett avgörande steg i Europas historiska utveckling. Under 1700- och 1800-talen skedde stora nyodlingar och nya odlingssystem infördes med nya grödor. Samtidigt utvecklades jordbrukstekniken dramatiskt. Detta innebar en enorm produktionsökning inom den agrara sektorn. Folkmängden ökade starkt genom att mångdubbelt fler människor nu kunde mättas. Jordbruket kunde med dessa framsteg producera betydligt mer mat, än vad de i jordbruket sysselsatta kunde äta. Därmed kunde för första gången en större sektor utanför den agrara uppstå. Den agrara revolutionen var därför en förutsättning för uppkomsten av industrisamhället.

I Nordvästeuropa, den agrara revolutionens kärnområde, och Skandinavien omvandlades kulturlandskapet under 1700- och 1800-talen radikalt genom nyodlingar och skiften. Jordbrukstekniken reformerades med plogar och harvar av helt ny typ, och på 1800-talet kom maskiner i bruk. Kor och dragdjur utvecklades från små och magra till stora och välmående. I Skandinavien var bönderna i början av 1700-talet en undertryckt klass. Vid slutet av 1800-talet hade de stigit fram som en av de ledande klasserna i samhället.¹

Den agrara revolutionen är alltså en av historiens mest genomgripande processer. Forskning - en är givetvis omfattande om detta ämne. Men vilken är då forskarnas syn? Det är påfallande hur drivkrafterna bakom den agrara revolutionen har tolkats på en mängd - ofta diametralt olika - sätt. Vi vet med andra ord ännu inte vilka som var orsakerna bakom denna stora jordbruksomvandling. Det är dessa drivkrafter denna avhandling vill ta reda på.

När det gäller teorierna om drivkrafterna bakom den agrara revolutionen ska forskares skrifter från Nordvästeuropa och Skandinavien studeras.² Men när det gäller de kon-

kreta sakfrågorna och hur den agrara revolutionen gick till kommer framställningen att främst begränsa sig till svenska förhållanden.

En region i Sverige kommer i avhandlingen att undersökas konkret. Egentligen kunde detta undersökningsområde ligga var som helst i Nordvästeuropa eller Skandinavien eftersom alla jordbruksområden här i princip genomgick samma process. Men eftersom undersökningen kommer att bli omfattande, har ett område valts som jag väl känner till: Halland.³

Nio områden i Halland kommer att undersökas vart 20:e år 1740-1900. Tidigare har inte så många områden undersökts med så täta tidsintervall. Med denna metod blir därför dateringar för olika företeelser betydligt säkrare, än vad tidigare forskning uppnått.

Teorier om drivkrafter

Här ska kort nämnas några av de teorier om drivkrafter till den agrara revolutionen som finns bland historiker. Senare i kapitlet kommer de att skärskådas djupare.

En del forskare menar att *sädespriset* var drivkraften bakom förändringarna. När detta pris var högt, så ledde det till utveckling. Andra menar att *skiftena* var avgörande för utvecklingen, och då menar de omvälvande skiften som enskifte och laga skifte i Sverige. Vissa forskare anser att *marknaden* var drivkraft för utvecklingen, så att när bönderna började sälja på en marknad blev detta startskottet för förändring. Ytterligare en teori är att det måste uppstå en grupp av *storbönder* med många anställda för att en jordbruksutveckling skulle komma igång.

Det finns också vad som kan kallas en *ovanifrån-teori*, där historiker anser att alla framsteg kommit via godsägare och andra ståndspersoner. Man hävdar att bönderna varit konservativa och motsträviga mot förändringar.

Mot detta kan ställas vad jag kallar en *underifrån-teori*, som denna avhandling kommer att använda sig av. Denna teori togs på svensk botten först upp av historikerna Lars Herlitz och Christer Winberg.⁴ De har hävdat att avgörande för förändringarna inom jordbruket på 1700- och 1800-talen var en samhällsutveckling som gynnade böndernas ägande och levnadsvillkor. Det vill säga att när det blev fler självägande bönder, och bönderna inte behövde riskera en skatteökning för att de ökade sin produktion, så blev de motiverade att utveckla jordbruket. Parallellt stärktes böndernas ställning i riksdag och sockenstämmor. Underifrån-teorin utgår även ifrån att bönder och andra jordbrukare *agerade rationellt*. De kunde utveckla sin produktion, om rätt förutsättningar fanns.⁵

Avhandlingen anknyter som nämnts till *underifrån-teorin*. Denna teori kommer att *prövas som drivkraft bakom den agrara revolutionen*. Med en underifrån-teori kan vi förvänta oss en allmän jordbruksutveckling från det att krigen upphörde kring 1720. Och där bönderna var självägande bör utvecklingen ha gått snabbare än i områden med många adelsägda frälsebönder.

Underifrån-teorin har inte tidigare prövats så systematiskt på den agrara revolutionen, som denna undersökning ska göra. Denna teori om drivkrafter har knappast heller ställts mot de andra teorierna. Avhandlingen ska utöver underifrån-teorin gå igenom och pröva alla de andra viktigare teorierna, som historiker har, om drivkrafter under den agrara revolutionen. Alla dessa analyser om drivkrafter kommer att göras på den konkreta jordbruksutvecklingen i Halland.

Den agrara revolutionens innehåll samt avhandlingens frågeställningar

Vad är det då som ska undersökas konkret, det vill säga vad var innehållet i den agrara revolutionen? Forskarna är överens om att *nya redskap, nyodling, nya grödor, nya odlings-system och bättre kreatur* ingår. Dessa *konkreta förändringar* kallas i avhandlingen för den agrara revolutionens *tekniska delar*.⁶ Gemensamt för dem var att de höjde jordens (och djurens) produktivitet.⁷ Även om mycket är undersökt om den konkreta utvecklingen, så återstår stora outforskade delar i den agrara revolutionen.

Hur de olika tekniska delarna har utvecklats eller gripit in i varandra kallas *förändringsprocesser*. Det kan till exempel vara frågan om vilka jordbruksredskap som krävdes för de stora nyodlingarna, om hur ensädet utvecklades till växelbruk eller förändringen från små till större kreatur.

Vid läsningen av avhandlingen är det alltså viktigt att skilja mellan tekniska delar och förändringsprocesser å ena sidan och drivkrafter å den andra. Det är de tekniska delarna och förändringsprocesserna som konkret kommer att undersökas på halländska förhållanden. Tekniska delar som järnplögen och växelbruket eller de förändringsprocesser som exemplifierats ovan har inte av någon forskare ansetts vara drivkrafter, utan drivkrafter som getts exempel på ovan är krafter "utifrån" som satt igång utvecklingen.

Det är alltså genom att mäta utvecklingen av de ovan nämnda tekniska delarna eller förändringsprocesserna, som man kan avgöra om den ena eller andra drivkraften varit drivande eller inte. Ambitionen är att göra de tekniska delarna så mätbara som möjligt i tid, så att de lättare kan jämföras med teorierna om drivkrafter.

Ett exempel: Ett högt sädespris anses av vissa forskare vara en drivkraft. Sädespriset var högt under 1700-talet men inte under 1800-talet. Om sädespriset var en drivkraft av betydelse borde alltså till exempel nyodlingen varit stor under 1700-talet, men måttlig under 1800-talet.

Därmed kan vi summera *avhandlingens frågeställningar*: Huvudfrågan är att undersöka vilka drivkrafter som var verksamma bakom den agrara revolutionen. En andra fråga är att ge ny kunskap kring de tekniska delarnas utveckling och samspelet mellan dessa delar, det vill säga de olika förändringsprocesserna.

Resten av detta inledningskapitel innehåller följande: I nästa delkapitel blir det en ingående diskussion om olika forskares syn på drivkrafterna bakom den agrara revolutionen. Detta dels för att visa att ämnet behöver redas ut, dels för att ge inriktning till den därpå följande undersökningen. Efter denna genomgång kan i det sista delkapitlet en hypotes om drivkrafter ställas upp och vad som konkret ska undersökas fördjupas.

Teorier om drivkrafter under den agrara revolutionen – forskningsöversikt

Här ska de olika teorierna om drivkrafter bakom den agrara revolutionen systematiseras, vilket inte gjorts tidigare.

I förteckningen nedan kommer först två teorier som är mer sammansatta och som

helt står emot varandra: underifrånteorin och ovanifrånteorin. Dessa teorier går inte att kombinera med varandra.

Därefter följer sju enfrågeteorier.⁸ De två första teorierna, om skiftena och om folkökningen som drivkrafter, är kopplade till ovanifrånteorin.

De tre följande teorierna går att kombinera med underifrånteorin. Dessa är av ekonomisk art: storbondeteorin, om marknaden och om olika prisers roll. Det måste konkret undersökas om de var verksamma eller ej.

De två sista teorierna, naturfaktorer och ”freden, vaccinen och potäterna” är egentligen inte teorier om drivkrafter riktigt som de andra. Men de passar ändå in i detta sammanhang, för de har använts som förklaringsmodeller. De kan i vissa fall kombineras med underifrånteorin.

Här följer nu förteckningen över alla de teorier om drivkrafter bakom den agrara revolutionen som jag identifierat. Först de båda sammansatta teorierna:

- a) *Underifrånteorin* betonar att bönderna, vilka var den stora massan av dem som brukade jorden, ofta kunde göra framsteg och även vara bättre än storjordbruken, bara villkoren för dem förbättrades. Jordbrukets utveckling ses utifrån hur det breda jordbruket, det vill säga bondejordbruket, kunde utvecklas. Man kan se det som att underifrånteorin har tre aspekter: 1) Bönderna agerade rationellt utifrån sina förutsättningar. 2) Framsteg skedde när samhällsförhållandena var positiva för bönderna. 3) Utvecklingen skedde snabbare hos självägande bönder än hos adelns frälsebönder.
- b) *Ovanifrånteorin* ser det så, att storjordbruken på herrgårdarna och deras talesmän i kretsen kring Lantbruksakademien/hushållningssällskapen (eller motsvarande i andra länder) stod för huvuddelen av framstegen i jordbruket. Och det var bara genom deras upplysningsverksamhet, som bönderna kunde få information om nyheter. Ibland betonas att allt nytt kom från utlandet, för det var ju godsägarna som hade utlandskontakterna. Med detta perspektiv släpade bönderna alltid efter. Bönderna ses som passiva mottagare och inte i sitt samhälleliga sammanhang eller att de agerade rationellt. Spridningsteorier är ofta kopplade till ovanifrånteorin.

Enfrågeteorierna:

- 1) Att *skiftena* satte igång hela den agrara revolutionen är en ganska vanlig ståndpunkt både i England och i Sverige. Och då tänker man på de radikala skiften där byn ”sprängdes”, det vill säga hade stora utflyttningar. Ofta är denna teori en variant av ovanifrånteorin: Man ser det som att initiativen kom från statstjänstemän och godsägare.
- 2) *Folkökning* anses sätta igång utvecklingen, på så sätt att fler människor krävde en större matproduktion. Även denna teori ser bönderna som passiva mottagare i förändringsprocessen och liknar därför ovanifrånteorin.
- 3) Moderna engelska historiker förkastar idén om upplysta godsägare som utvecklingens motor, men man menar ofta att det krävdes riktigt stora bondgårdar med många anställda lantarbetare för att ha råd att hänga med i utvecklingen, vad man kan kalla en *storbondeteori*. En del av historikerna som förfäktar denna teori menar att stor-

Bild 1.1. Kor på strandbete

Målning av Nils Kreuger 1909. Troligen är motivet från Varbergs norra omgivningarna med Norra näs i bakgrunden. Ingen kan måla natthimlar som Nils Kreuger.

© Foto Nationalmuseum, Stockholm.

bönderna kom fram via skiftena, och andra menar att det var marknaden som låg bakom deras tillkomst.

- 4) *Marknadens* ökade roll anses styra förändringarna. När jordbrukarna kan börja sälja på en marknad så sätter utvecklingen igång. Eller om redan marknadsanpassningen finns, så är det ökningen i marknadsvolymer som stimulerar.
- 5) *Sädespriset och andra priser* anses styra utvecklingen. En uppgång i sädespriset anses skapa ökad sädesproduktion, det vill säga jordbruksutveckling. Dess nedgång skapade istället kriser. Några forskare anser att ett fallande järnpris i förhållande till sädespriset var avgörande för investeringar i järnredskap.
- 6) *Naturfaktorer* finns där mer som förutsättningar. Olika jordmåner anses vara gynnsamma eller hindrande. Stenighet i markerna var hindrande. Men naturfaktorer kommer att testas på liknande sätt som andra drivkrafter.
- 7) Tegnér's *"freden, vaccinen och potäterna"* har av historiker använts för att förklara den stora folkökningen och därmed också den agrara utvecklingen. Detta är snarast en teori som bygger på att de tekniska delarna vaccination och potatis var avgörande. Man kan se denna teori som en sorts ovanifrånteori, där smittkoppsvaccinet och

potatisen infördes utifrån/uppifrån. Freden brukar inte diskuteras av de historiker som anknyter till Tegnér's sentens. Hur denna teori ska behandlas tas upp nedan.

Här följer en fördjupad genomgång av de olika teorierna om drivkrafter, där olika forskares syn preciseras. Varje sådan teori har sitt eget avsnitt, som avslutas med en bedömning av hur teorin ska behandlas i denna avhandling.⁹

En del historiker ser bara *en* teori som drivkraft. Men i de flesta fall kombinerar forskare olika teorier om drivkrafter för att förklara historien. Därför kommer många författare att förekomma vid flera av de nedan uppräknade teorierna. Jag kan följaktligen vara enig med en historiker i en fråga men oenig i en annan.¹⁰

Underifrån-teorin

En ledande nutida engelsk historiker, Mark Overton, framhäver böndernas roll: Norfolk, som Overton specialstuderat, var den agrara revolutionens vagga i England. Där utvecklades växelbruket ”Norfolksystemet”, och man var långt tidigare än andra områden i England med foderrovor, klöver och balgväxter. Norfolk var det område i England som hade flest självägande. ”Pionjärerna för nya metoder under 1600- och 1700-talen (åtminstone i Norfolk) var inte de stora jordägarna utan mindre jordbrukare, både arrendatorer och självägande.” Overton betonar att, ju färre storgods det fanns inom ett område, ju mer utvecklades det.¹¹

Nederländaren Bernard Slicher van Bath är nestorn inom västeuropeisk agrarhistoria. Hans bok från 1963 är fortfarande central. För Slicher van Bath är böndernas friare ställning ingen viktig fråga, men i några fall framhåller han den som betydelsefull. Till exempel skriver han att arrendebonden till skillnad mot den självägande var hårt utsatt: ”Hela arrendesystemet [system of share-cropping] var ett allvarligt hinder för jordbrukets framsteg, för så stor del av en produktionsökning åstadkommen med hårt arbete eller förbättrade metoder måste överlämnas [given up] till jordägaren. Detta kvävde naturligtvis arrendebondens entusiasm och han blev inte heller sporrad av möjligheten att få framtida vinster [failed to spur him on with the hope of profits].”¹²

En tongivande historiker idag när det gäller landsbygdens historia i Nederländerna är Jan de Vries. Han menar att nödvändiga förutsättningar för den tidiga jordbruksutvecklingen i detta land var individuell dispositionsrätt till bondejorden, att besittningsrätten var säkrad så investeringar lönade sig för bonden och att adelsinflytandet var litet.¹³

Peter Dorner – som skrivit om jordreformer under 1900-talet och tidigare – menar, att avgörande för att få ökad jordbruksproduktion var bondens fulla tillgång till sin mark. Denna tillgång kunde säkras genom ägande eller långsiktiga arrendekontrakt. Avgörande för att lyckas var också att samhällsförhållandena gynnade bönderna och att produktionsresultatet fördelades någorlunda jämnt.¹⁴

Svend P Jensen använder i sin del av ”Det Danske landbrugs historie” tydligt underifrån-teorins idéer. Han påpekar på flera ställen att det mindre jordbruket ofta kunde vara bättre än herrgårdarnas. När kontrollföreningarna vid 1800-talets slut började mäta mjölkens fetthalt för varje ko, visade det sig att produktionen per ko på herrgårdarna var betydligt under den på bondgårdar och husmansbruk. Det var också så att småbönder och husmän (= torpare) hade fler kor per areal än stora lantbrukare – de små gårdarna

drev alltså sina jordbruk intensivare. Författaren menar att självägandet var den rätta ägandeformen för beslutsprocesser och finansiering när det gällde att anpassa sig till nya möjligheter.¹⁵

De svenska historikerna Lars Herlitz och Christer Winberg använder, som nämnts, tidigt en underifrånteori. Herlitz framhäver i sin avhandling att nyodlingen och produktionsökningen var betydligt större på skatte- och kronojord än på frälsejord. Winberg menar att övergången från frälsejord till bondejord bör ha befrämjat nyodlingen.¹⁶

Winberg utvecklar analysen i boken "Grenverket", där han menar att böndernas övergång till att bli självägande var central vad gäller hela jordbruksutvecklingen: "På det viset kan jordägandets individualisering ses som en av förutsättningarna för den agrara revolutionen."¹⁷ I en artikel från 1996 fördjupar Winberg dessa tankegångar, delvis med hänvisning till Herlitz. Han menar att det faktum att de svenska bönderna blev så självständiga, var en avgörande orsak till att jordbruket kunde utvecklas under 1700- och 1800-talen. "Bevarandet av den relativa bondefriheten i Sverige ... var även något ekonomiskt gott. Det var en av förutsättningarna för den ekonomiska expansion, som skulle göra Sverige till ett av världens rikaste industriländer." En djupare orsak bakom detta anser Winberg är, att familj jordbruket visade sig vara överlägset storjordbruket som produktionsenhet. I en bok år 2000 återkommer han till underifrånteorin – nu med anknytning till Putnams teorier om italienska förhållanden.¹⁸ En självklar utgångspunkt för Winberg är, att bonden "var förmögen till ett rationellt kalkylerande".¹⁹

Strax efter Herlitz' och Winbergs avhandlingar kom några skrifter som innehåller underifrånteorier. I "Industrialismens rötter" av Fridholm/Isacson/Magnusson genomför författarna vad man kan kalla en underifrånanalys av hela epoken 1650-1900. Janken Myrdal skrev om jordbrukstekniken under 1700-talet ur ett bondeperspektiv. Även min undersökning om järnplogens införande i Dalarna bidrog till detta synsätt.²⁰

Carl-Johan Gadd är den ledande historikern i Sverige vad gäller jordbrukets utveckling på 1700- och 1800-talen. Gadd skrev sin banbrytande avhandling 1983 om jordbruksomvandlingen i Västergötland 1750-1860. Men när det gäller drivkrafter ska främst hans sammanfattande bok från år 2000 "Den agrara revolutionen 1700-1870" (Det svenska jordbrukets historia del 3) studeras. Där har han många förklaringar till förändringar, och jag ska försöka tolka vad han menar var viktiga drivkrafter.

Gadd skriver på flera ställen om betydelsen av självständiga och självägande bönder för samhällsutvecklingen. Men denna faktor för han inte fram när det gäller att förklara *konkreta* förändringar i jordbrukshistorien. Han förklarar till exempel inte införandet av en innovation i ett område med att det varit många självägande bönder där. Man kan kanske förstå detta som, att författaren ser bondefrigörelsen som en fråga av mer övergripande natur. Även för Gadd är det självklart att "jordbrukarna på det hela taget har agerat ekonomiskt rationellt".²¹

Mats Olsson ser skattesystemets stabilitet, alltså att bönderna inte behövde riskera högre skatter, under 1700- och 1800-talen som den avgörande frågan bakom den agrara revolutionen. Han menar för Skånes del att "i skarp kontrast till bondesocknarna står utvecklingen i godssocknarna". I godssocknarna fick frälsebönderna göra dagsverken men inte delta i skiftesbeslut, utan istället riskerade de att bli avhysta. I bondesocknarna fanns

det ett ekonomiskt utrymme för expansion, medan godssocknarna låg efter i utvecklingen.²²

Flera andra svenska historiker använder i vissa fall underifrånteorier: Lars Magnusson betonar i sin "Sveriges ekonomiska historia" från 1997 äganderättens centrala roll. Böndernas säkrade jordägande efter 1789 banade väg för en tillväxtprocess. Henrik Svensson har visat att bondesocknar i Skåne åren 1775-1850 ökade sin folkmängd mycket mer än godsdominerade socknar. I de tidigare fanns mer mångfald och i de senare mer kontroll. Han talar om öppna och slutna rum. Anna Götlind skriver i "Vardagens teknik" att teknisk utveckling främst skett "bland bönder, hantverkare och gruvarbetare i deras dagliga arbete". Och Staffan Granér ansluter sig, i sin avhandling om bland annat ägoskiftet, också till synsättet att en modernisering av det svenska samhället skett underifrån.²³

Men även om många forskare ibland använder en underifrånteori, är detta synsätt inte på något sätt dominerande som förklaringsmodell till den agrara revolutionen. Det behöver på ett tydligare sätt jämföras med andra förklarings teorier. Underifrånteorin undersöks i samtliga kapitel, och analyserna sammanfattas i kapitel 10.

Eftersom denna avhandling ansluter sig till en underifrånteori får detta till följd att: 1) En utgångspunkt är att jordbrukarna i huvudsak agerar rationellt. 2) När samhällsförhållandena från 1720 blev bättre för bönderna, och bondefamiljens disposition över sina resurser ökade, bör vi förvänta oss en jordbruksutveckling. Fred, stabila skatter och ökat politiskt inflytande var kärnfrågor. 3) Men utvecklingen bör inte ha varit lika snabb överallt. I områden med fler självägande och tidigare friköp bör den agrara revolutionen ha startat tidigare och utvecklats snabbare.

Ovanifrånteorin och spridningsteorier

"Upplysningsverksamheten ... bestod huvudsakligen av de impulser, som kunniga och framsynta jordbrukare – företrädesvis godsägare – kunde ge de i regel oerhört tröga och konservativa bönderna, vilka enligt Olof Dalin (1733) betraktade 'de hushållssätt lika ormar och paddor, som icke varit i bruk från hedenhös'. Verkligt betydelsefulla blev de hushållningssällskap, som under tiden 1791-1817 inrättades i flertalet län." Så skrev Sten Carlsson, som var en av de ledande historikerna i Sverige till och med 1970-talet. Han menade alltså att bönderna var motståndare till innovationer, medan godsägarna var de upplysta. Agrart inriktade historiker/etnologer vid denna tid som Albert Eskeröd och Nils-Arvid Bringéus gav en likartad bild.²⁴

Sten Carlsson skriver även om spridningsvägen för innovationer: "Den normala gången för de agrara nyheternas spridning var följande. Uppslagen kommo nästan alltid utifrån. (...) Genomgående var det ... så, att nyheterna tidigast kommo till praktisk användning på herrgårdarna. Först så småningom nåddes bondejordbruken, varvid de gårdar, som lågo i närheten av de större, rationellt skötta egendomarna ofta visade vägen."²⁵ Etnologer och kulturgeografer, som mycket ägnade sig åt *spridningsteorier*, har ungefär haft Carlssons syn. Därför har de ofta utsett Mälardalen och Skåne till spridningscentra för innovationer – för där låg ju herrgårdarna. I motsats till dessa "spridningscentra" pekades andra regioner ut som "konservativa".²⁶

Spridningsteorierna kritiseras utförligt av Christer Winberg. De dominerande spridningsteoretikerna hävdar "att spridningsförloppet är likartat, oavsett vilken företeelse det

Bild 1.2. Tröskning med slaga på vintern

Bonadsmålning "Wintren" [vintern] från perioden 1811-1815 målad av Johannes Nilsson (1757-1827) från Breared i skogsbygden i Halland. Kärvarna lades ut på loggolvet och man slog ofta i par för att arbetet skulle kännas lättare. Hela logen fylldes med damm. På 1700-talet skulle säden vara färdigtröskad till jul, men på 1800-talet med betydligt större skördar tog det ibland ända till mars.

Foto Jan Svensson, Läns museet Halmstad. Datering i Adamsson s 8.

rör sig om", vilket Winberg menar är felaktigt. Winberg framhåller istället att man måste utgå ifrån att "bönder i olika delar av landet var förmögna till rationell anpassning efter växlande förhållanden". Självklart sker en spridning, men det intressanta är att studera varför.²⁷

Claus Björn, som 1988 skrev i "Det Danske landbrugs historie", använder en utpräglad ovanifrån-teori. Han betonar ständigt att storjordbruket under 1800-talet gick före i alla reformer och att Lanthushållningssällskapet (=Lantbruksakademien) stod för det nya och ledande tänkandet i danskt jordbruk. Först när han behandlar andelsrörelsen (bondekooperationen) i Danmark från 1880-talet och framåt menar han att bönderna hade en viss roll i samhällsutvecklingen.²⁸

Svend P Jensen är i samma verk som Björn mycket kritisk mot Lanthushållningssällskapets och storjordbrukets teoretiker. Han menar att dessa var angelägna om att kritisera bondejordbruket utan att intressera sig för de verkliga förhållandena. Det var till och med så att teoretikernas stora propaganda 1820-1860, att bondejordbruket var så dåligt utvecklat, berodde på att man ville ha kortare arrendekontrakt för sina underlydande frälsbönder och lättare kunna avhysa dem! Till exempel påstod teoretikerna kring

1860 att bönderna utarmade sina jordar genom att odla för mycket säd. Men de danska bönderna hade vid denna tid bara cirka 50 % av åkern besädd med säd och upplevde ingen gödselbrist. ”Flertalet av lantbrukarna (hade), ofta med rätta, ställt sig kyliga och avvaktande till råd och vägledningar ... från Lanthushållningssällskapets sida.”²⁹

I England har forskningen sedan 50 år tillbaka gått emot synen att de ”stora männen” på 1700-talet, det vill säga dåtidens skribenter och godsägare, var pionjärer för det nya. De framstående engelska agrarhistorikerna Jonathan David Chambers och Gordon Edmund Mingay har varit de ledande i kritiken och menar att godsägarnas organisationer eller skrifter inte hade någon betydelse för utvecklingen. Likaså ser Slicher van Bath de engelska och andra godsägarnas experimenterande och propagerande på 1700-talet som helt resultatlöst, eller som efterrapningar av vad som skedde hos bönder i Nederländerna och Belgien.³⁰

Carl-Johan Gadd visar i sin undersökning av Västergötland att ståndspersoner i slutet av 1700-talet *inte* var tidigare än bönder med att införa djupharvar och järnplogar. Anu-Mai Köll har också varit kritisk till idén att framföra godsägarna som föregångsmän. Hon menar att böndernas lokalt tillverkade redskap var lika bra som godsägarnas ”reform-redskap”. Anna Götlind menar att vetenskapsmännen under 1700- och 1800-talen ytterst sällan bidrog till tekniska framsteg. Inte ens Polhems uppfinningar var särskilt effektiva, anser hon.³¹

Ovanifrånteorin använd på den agrara revolutionen är idag på grund av Gadds och andras forskningsresultat mindre vanlig bland historiker. Men i den regionala historiskrivningen lever den ofta envist kvar. Kanske beror detta på att Hushållningssällskapen ofta bekostat de landskapsbaserade böcker om jordbrukshistoria som givits ut.

Halland är ett tydligt exempel på detta. Albert Sandklef har skrivit den hittills mest omfattande jordbrukshistoriken över länet och framhåller att: ”Jordbrukets fortsatta framsteg [efter 1845] kommo i Halland att främst bero av en enskild man: godsägare, ryttmästare Möller på Skottorp och Dömestorp.” ”Godsägare Peter Möller var sin tids mest framsynte och utan tvivel mest intelligente lanthushållare i Halland.” ”De nyheter som infördes på åkerbrukets och husdjursskötselns områden synas alla ha kommit via den energiske herren till Skottorp och Dömestorp.”³²

Moderna historiker som studerat halländska förhållanden har anknutit till Sandklef, när de utgått ifrån att storjordbruken var i ledningen, och att ingen utveckling kan ha skett i det halländska jordbruket förrän vid 1800-talets mitt.³³

Ovanifrånteorin är alltså idag mindre vanlig bland agrarhistoriker. Men bland regionala studier även på vetenskaplig nivå och troligen ganska brett i samhället lever idén om ”stora mäns” avgörande bidrag till utvecklingen kvar. Dessutom finns en hel del av spridningsteoretikernas idéer kvar.

Även ovanifrånteorin behöver därför analyseras i denna avhandling. Ståndspersonernas roll kommer att undersökas liksom i någon mån hushållningssällskapets. Läsaren kommer också tydligt att kunna se, om jordbrukets utveckling i Halland startade först vid 1800-talets mitt.

Även spridningsteorierna kommer att granskas. En hypotes är att det inte finns på förhand givna ”spridningscentra” eller ”konservativa områden”. Det finns bara olika före-

teelser som i vissa tider tas upp snabbare i vissa områden och långsammare i andra. Detta finns det konkreta orsaker till och förhållandena kan ändra sig över tid.

Skiftena

Teorin om skiftena som drivkraft är mycket viktigare än vad omfånget av detta avsnitt utvisar. Det finns en så stor diskussion om skiftena och den berör så många aspekter av utvecklingen, att det är onödigt att tynga detta första kapitel med den. Istället hänvisas läsaren till en ganska lång forskningsöversikt i början av kapitel 8.

Här ska bara något nämnas. Flera både utländska och svenska historiker anser att skiftena var avgörande drivkrafter för att den agrara revolutionen skulle sätta igång. Ofta i kombination med att man ser en marknadsinriktad storbondekategori födas. Det är enskiftet och laga skiftet (eller motsvarande i andra länder) med sin sprängning av bygemenskapen, som dessa historiker ser som centrala för framstegen. Att alla kollektiva former upphörde och att all mark blev privatiserad och samlad ses som viktiga faktorer för förändring.

Det finns också en motsatt analys, främst företrädd av Carl-Johan Gadd, Birgitta Olai och Ronny Pettersson, som menar att skiftena var en naturlig del i den agrara utvecklingen och alltså *inte* en drivkraft. När nyodling och andra tekniska delar utvecklats till en viss punkt blev det en fördel att skifta jorden. Bönderna var därför för det mesta positiva till skiftena.³⁴

Avhandlingen tar sin utgångspunkt i ståndpunkten som säger att skiftena var en naturlig del av den agrara revolutionen, de blir därmed en teknisk del och inte en drivkraft. Men trots det kommer frågan om skiftena var en drivkraft eller inte noggrant att analyseras i avhandlingen, eftersom många historiker fortfarande är av den uppfattningen. Om all förändring skedde först efter enskifte/laga skifte, så skulle den agrara utvecklingen i Halland starta först cirka 1840.

Folkökningen

Ester Boserup är med sin bok "Jordbruksutveckling och befolkningstillväxt" från 1965 den mest kända representanten för synen att folkökningen var primus motor för jordbruksförändringar. Till exempel Birgitta Olai och Lars Ydborn anknyter rätt nära till Boserups idéer.³⁵

Christer Winbergs forskning ledde redan 1975 till motsatt ståndpunkt mot Boserup. Han ser snarast folkökningen som en mätare på jordbruksutvecklingen. Med Winbergs syn förvandlas "befolkningsutvecklingen från ett naturfenomen till ett historiskt och socialt fenomen". Herlitz var inne på liknande idéer. Även Carl-Johan Gadd ansluter i sin avhandling från 1983 till Winbergs syn på folkökningen, av Gadd formulerad med meningen "Arbete söker folk". Folkökningen var inte pådrivande, utan snarare en konsekvens av en stor arbetskraftsefterfrågan i 1700- och 1800-talens agrara utveckling. Bairoch ser inte heller folkökningen som en drivkraft, utan folkökningen sker parallellt med jordbruksutvecklingen, de går hand i hand. Även Overton är av den ståndpunkten att folkökningen inte hade någon pådrivande inverkan på den agrara revolutionen.³⁶

Denna avhandling ansluter sig till Winbergs med fleras syn, att folkökningen snarast är en mätare på den agrara revolutionen och inte en drivkraft bakom den – den var en teknisk del istället för en drivkraft. När matproduktionen ökade kunde fler mättas. Det

behövdes också enormt stor arbetskraft för att genomföra alla arbeten med till exempel nyodling och stenröjning i den stora omvandlingen.

Folkökningen som drivkraft behöver inte kritiseras ytterligare. Men flera frågor reser sig om man betraktar den som en tekniska del: Till exempel om det fanns ett enkelt samband mellan folkökning och nyodling?

Storbondeteorin

Engelska forskare kommer ofta fram till en analys, som jag kallar storbondeteorin, troligen för att det i England just vid denna tid uppstod en storbondeklass.

När det gäller drivkrafterna bakom den agrara revolutionen i England kan man tolka Jonathan David Chambers och Gordon Edmund Mingay på följande sätt: De anser att de omvälvande skiftena på 1700-talet var avgörande för att skapa en klass av storbönder, vilken var en förutsättning för att de tekniska omvälvningarna kunde ske. Småbönder i byar med ägoblandning ser författarna som bakåtsträvande. Under 1700-talet och 1800-talets början uppstod den typiskt engelska konstellationen med adelsmän som ägde jorden, välbeställda arrendatorer (leaseholders) med ett starkt besittningsskydd som brukade jorden, och en stor grupp lantarbetare som arbetade på jorden åt dessa storbönder. Chambers/Mingay betonar vikten av att de stora arrendatorerna verkligen hade stabila besittningsförhållanden för att kunna satsa på innovationer.³⁷

Mark Overton, vars bok kom 1996, anknyter till Chambers och Mingays 30 år tidigare forskning. Men Overton betonar marknaden som drivkraften bakom utvecklingen. Stora kapitalistiska jordbruk (leaseholders) med anställda jordbruksarbetare var dock enligt Overton nödvändiga för att framstegen skulle realiseras. Bönderna måste producera för en marknad, bönder som producerade för enbart självförsörjning kunde inte bära upp ett industrisamhälle. Overton ser inte skiftena som avgörande för produktionsförändringar, men de var nödvändiga för privatiseringen av jordbruksegendomen, vilken i sin tur skapade de kommersiella storjordbruken.³⁸

Lennart Schön tar i sin bok om svensk ekonomisk historia upp en mängd förklaringsvariabler. Men förstår jag honom rätt, så sätter han den marknadsinriktade bonden, ”entreprenören”, i centrum. Enskiften och laga skiften hjälpte fram denna storbondegrupp. Innan dessa skiften hade knappast någon utveckling skett, enligt Schön.³⁹

Slicher van Bath och de Vries ser däremot inte stora gårdar som en nödvändig utvecklingsfaktor. Tvärtom framhåller de hur de små gårdarna i Nederländerna och Belgien var de ledande i utvecklingen under århundraden, och att det var deras arbete och skicklighet som var avgörande. Patrick O’Brian och Caglar Keyder diskuterar också om skillnaden i storlek på bondgårdarna i Frankrike respektive Storbritannien spelat någon roll för utvecklingen, men menar att den inte gjort det. Maths Isacson menar att småbönder inte hamnade speciellt mycket efter storbönder tekniskt sett. Storbonden utmärkte sig istället med att ha fler redskap av samma typ.⁴⁰

Som vi ska se fanns det i Halland under 1700- och 1800-talen inte någon storbondegrupp med många anställda – och knappast heller i övriga Sverige. Storbondeteorin faller därmed vad gäller förhållandena i vårt land.

En annan fråga är den som Gunilla Peterson har skrivit om. I sin avhandling om jordbrukets omvandling i västra Östergötland är en av de slutsatser hon betonar, att större

jordbruk var snabbare än normaljordbruk med att genomföra reformer.⁴¹ Detta ser jag inte som storbondeteorin, för Peterson hävdar inte att de större jordbruken skilde sig *kvalitativt* från normaljordbruken. Att jordbrukare med större ekonomiska resurser hade lättare att skaffa en dyr innovation, när denna väl introducerats, är inte något kontroversiellt.

Istället undersöks i föreliggande avhandling vilken storlek som behövdes på ett jordbruk för att det skulle hänga med i den agrara revolutionen. Både mantalets storlek, rikedomens vad gäller kreatur och skillnaden besuttna – obesuttna studeras.

Marknaden

Mark Overton menar att Englands bönder överlag var marknadsinriktade, och att marknadens utveckling i England var den allra viktigaste drivkraften för jordbrukets förändring. Redan vid 1700-talets början var sädeshandeln mycket stor, till exempel fraktades 1 100 vagnar vete om dagen till London, som vid denna tid hade 500 000 invånare.⁴²

Jan de Vries menar att avgörande för utvecklingen av jordbruket i Nederländerna var att bönderna specialiserade sig och inriktade sin produktion på den marknad som de växande städerna utgjorde. De kunde därmed köpa stadsprodukter och välmågan ökade. Städerna blomstrade också genom lantbrukets efterfrågan och kunde suga upp den överflödiga arbetskraften på landsbygden.⁴³

Även Gadd ser marknaden som en av de viktigaste konkreta orsaksförklaringarna till jordbruksutveckling. Han ser marknadens tillväxt som orsak bakom nyodlingar, lindbruket och växelbruket. Slicher van Bath anser att marknadens roll i form av städer är viktig, men den är inte central för författaren. Viktigare för utveckling, i hans synsätt, är en *fri* marknad oberoende av statliga regleringar.⁴⁴

Anu-Mai Köll har ett exempel på hur marknaden *inte* styrde produktionen. Hon menar att avsaluproduktionen inte var grunden till förbättringar inom mejerihanteringen. Lika mycket förbättringar av hygien, noggrannhet etcetera skedde nämligen på mindre gårdar som på gods. På en bondgård gick dessa krav lätt att integrera i rutinerna. På en herrgård måste man lösa det med en hierarki av övervakare.⁴⁵

Paul Bairoch behandlar i Fontana-serien perioden 1700-1914. Han betonar hur jordbrukets utveckling var en förutsättning för den kommande industrialiseringen. Bairoch vänder sig därmed mot att det skulle vara marknaden utanför jordbruket som drev fram utvecklingen. Jordbruket var istället industrins marknad i början. Den engelska jordbruksrevolutionen satte igång den industriella revolutionen genom att redan på 1700-talet efterfråga mycket järn till redskap och hästskor, och jordbrukets arbetare var en tidig marknad för textilindustrins varor. Rondo Cameron, har en liknande uppfattning som Bairoch när han menar att ”det brittiska jordbruket [spelade] en huvudroll för den brittiska industrins uppkomst”. Det var alltså inte i första hand industrin som skapade det moderna jordbruket utan tvärtom.⁴⁶

De halländska jordbrukarna började sälja jordbruksprodukter på en marknad kring 1860. Skedde en agrar utveckling före eller först efter detta tidsskede? En rimlig hypotes i avhandlingen är att, marknaden hade betydelse i den utsträckning som bondens jordbruksprodukter nådde marknaden, alltså inte förrän 1860 och framåt.

Sädespriset och andra priser

Slicher van Baths bok behandlar hela tiden från 500-talet till 1850. Den är så allomfattande och han gör så många analyser av utvecklingsförhållanden, att han är inne på de flesta av de nämnda teorierna om drivkrafter. Det finns dock en teori som går som en röd tråd genom hela Slicher van Baths bok: Det är teorin om sädesprisets avgörande roll. Författarens utgångspunkt är att bönderna är helt marknadsinriktade. En prisökning på säd jämförd med andra priser (oftast animalier) ses därmed som drivkraften för jordbrukets produktionsökning och en termometer på den ekonomiska situationen i stort. Sädesprisets uppgång skapar alltså utveckling, och följdriktigt skapar sädesprisets nedgång stagnation i jordbruket. Författaren ser framgångsperioder för jordbruket när både sädespriset och folkmängden ökade. 1550-1650 var en uppgångsperiod för jordbruket, som följdes av en nedgångsperiod 1650-1750, som efterträddes av en bra period 1750-1850. Under nedgångsperioder skedde enligt Slicher van Bath inga tekniska framsteg och reallönerna sjönk. Eventuellt kunde en övergång till animalieproduktion ske då.⁴⁷

Jan de Vries, Slicher van Baths landsman, gick i sin bok från 1974 emot teorin om sädesprisets stora betydelse. De Vries visar att den stora ökningen av *animalie*-produktionen i Nederländerna med övergången till växelbruk skedde under just den period, 1550-1650, då sädespriset ökade och går alltså rakt emot Slicher van Baths sädespristeori.⁴⁸

Overton är, som de Vries, starkt kritisk till idén att sädespriserna påverkat utvecklingen. Både stigande och fallande sädespriser kunde skapa utveckling, och därmed blir de värdelösa som förklaringsfaktorer, menar han. Dessutom är det svårt att veta vilka priser som ska jämföras med vilka.⁴⁹

Carl-Johan Gadd anser att prisförändringar är en av de viktigaste drivkrafterna bakom jordbruksförändringarna. Han för ofta fram prisförändringar på säd som förklaring till konkreta förändringar under agrara revolutionen. Till exempel anser han att högre sädespriser banade väg för nya redskap, nyodlingar och skiften samt potatisens genombrott som åkerväxt.⁵⁰

Gadd menar också att *järnprisets* nedgång i förhållande till sädespriset var avgörande för den ökade användningen av järn i redskap. Att järnet blev billigare var alltså en viktig orsak till att skaffa järnredskap. Per Hallén använder järnpriset som huvudteori i sin avhandling.⁵¹

Föreliggande avhandling kommer att undersöka sädesprisets samband med nyodlingen och andra konkreta förändringar inom jordbruket, där någon forskare har framfört priserna som förklaringsfaktor. Införandet av olika järnredskap kommer också att jämföras med om järnpriset sjunkit då. Som hypotes anknyter avhandlingen till dem som är kritiska till prisernas betydelse. Först när produktionen var starkt marknadsanpassad och när möjligheterna funnits att lägga om produktionen vid en markant prisförändring, bör priset ha kunnat påverka jordbruksutvecklingen.⁵²

Naturförhållanden: jordarter och stenighet

Jan Bieleman är en nederländsk historiker som skrivit om det inre av landet. Han menar att det jordbruk som låg nära städerna och på lerjordar utvecklades snabbt, medan det som låg längre bort från marknaderna och på sandjordar hade en långsammare utveck-

ling. I motsats till Bieleman framhåller Slicher van Bath att bönderna i Nederländerna, som genomförde de stora förändringarna, hade ganska magra jordar. Chambers och Mingay har också motsatt ståndpunkt mot Bieleman, när de menar att sandjordarna i östra England var bra för att införa de nya växelbruksmetoderna, medan lerjordarna var hindrande. Overton menar att samma jordmån kan leda till en massa olika jordbruks-system, så jordmänen kan i sig inte vara avgörande.⁵³

Carl-Johan Gadd anser att naturförhållandena kan förklara varför vissa områden i Sverige på 1700-talet använde årder och andra plog. Lerjordar har enligt Gadd i vissa fall gynnat redskapsspridning och i andra fall hindrat den. Stenighet i markerna har hindrat införandet av till exempel järnplogar.⁵⁴

I avhandlingens kapitel 3 kommer olika redskaps införande att jämföras både med stenighet och jordtyper. Stenighet bör ha varit hindrande för utvecklingen – men vilken grad av stenighet? Och på ett visst stadium stenröjde man och började använda nya jordbruksredskap – vilka förutsättningar krävdes för detta? Och vilken roll hade jordarterna?⁵⁵

Freden, vaccinen och potäterna

Esaias Tegnér yttrade sitt kända ”freden, vaccinen och potäterna” 1833 i samband med en diskussion om, vad som orsakade folkökningen i början av 1800-talet. Har man den utgångspunkten att folkökningen var en sorts mätare på den agrara utvecklingen, så blir Tegnér's fras ett bidrag till den diskussion om drivkrafter, som vi håller på med. Sten Carlsson är en av dem som har använt Tegnér's sentens i ett sådant sammanhang.⁵⁶

Man kan se Tegnér's fras som en variant av att folkökningen varit den stora drivkraften. Kritiken av denna syn har redan i föregående avsnitt levererats från Winberg med flera. Man kan också se användandet av Tegnér's yttrande som en ovanifrånteori: I så fall utgår idéerna ifrån att vaccineringskampanjerna initierades av överheten, och att potatisen infördes utifrån.

Slicher van Bath har anknutit till Tegnér's sentens, när han menar att smittkoppsvaccinet och potatisen inte hade någon roll i folkmängdsökningen på 1700- och 1800-talen. På 1700-talet när folkökningen började hade ju dessa innovationer ännu inte fått någon betydelse, argumenterar han.⁵⁷

De norska historikerna Ståle Dyrvik och Ole Feldbaek diskuterar också synen att smittkoppsvaccinets och potatisens införande var de avgörande faktorerna för folkökningen vid 1800-talets början. Med exempel från Sverige menar de, att smittkoppor på 1700-talet bara stod för 5 % av dödligheten och alltså inte kan förklara en nedgång med 20 % i dödlighetssiffrorna. Potatisens roll avfärdar de, med att de inte ser brist på näringstillgång som en viktig dödlighetsfaktor. Dessutom menar de att dödlighetens nedgång kom redan 1780, långt innan vaccin och potatis blev vanliga. En viktigare förklaring anser de istället vara, att mödrarna i Norge började amma sina barn mer vid denna tid, vilket gjorde att spädbarnsdödligheten sjönk markant. Detta skedde helt utan läkarpåverkan, enbart som ett gräsrotsinitiativ. Författarna framhåller också Norges väl fungerande sociala organisation på landsbygden som bidragande till att sjukdomars spridning kunde förhindras och svaga människor stödjas. När Sverige hade hungerår 1867-1868 så svalt ingen i Norge, det var bara fattigutgifterna som ökade.⁵⁸

Titeln på denna avhandling anknyter till Tegnér's berömda uttalande, men som synes

har ”vaccinen och potäterna” bytts bort mot annat. Avhandlingen ansluter alltså till modern forskning som menat att vaccinet mot smittkoppor bara hade begränsad betydelse för att få fler människor att överleva. Potatisen behandlas av mig som en teknisk del inom den agrara revolutionen och inte som en drivkraft. Då väcks ändå frågan om potatisen var den avgörande byggstenen i denna process.

Sällan ser man någon historiker som anknyter till Tegnér's fredsargument. Men jag har låtit ”freden” stå kvar i avhandlingens rubrik. Den samhällsram, som kan symboliseras med ordet fred, hade stor betydelse, vilket är något som diskuteras i slutkapitlet.⁵⁹

Hypotes, disposition och tekniska delar som ska undersökas

Hypotes om drivkrafter bakom den agrara revolutionen

Det framgår i det förra delkapitlet att det finns många olika teorier om drivkrafter, och att det som en forskare håller för viktigt helt ratas av andra. *Huvudsyftet med avhandlingen är att genom en konkret undersökning värdera vilka teorier om drivkrafter som är de mest användbara.*

Utifrån de kommentarer som anges i slutet av varje avsnitt i den föregående forskningsöversikten kan en hypotes om drivkrafter presenteras. Avhandlingen ansluter alltså till underifrånteorin. Med denna syn kan vi vänta oss en utveckling av jordbruket från 1720 och framåt, med i huvudsak fred och den förhållandevis bondevänliga politik som då fördes. Vi bör också förvänta oss skillnader mellan områden med självägande bönder respektive med frälsebönder underordnade någon adelsman.

Utöver underifrånteorin bör även andra drivkrafter vara tänkbara: När väl bönderna vid 1800-talets mitt hade börjat saluföra jordbruksprodukter på en marknad, bör marknaden kunna ses som en drivkraft bredvid de andra. Då kan eventuellt också priser på olika varor ha fått betydelse. Troligen har även naturförhållanden som stenighet påverkat utvecklingen, på så sätt att de varit bromsande.

Sammanfattningsvis är avhandlingens hypotes om drivkrafter med utgångspunkt i en underifrånteori att:

- Den bondevänliga samhällsutvecklingen efter 1720 var den huvudsakliga drivkraften bakom jordbruksförändringarna.
- Utvecklingen gick snabbare i områden med stor andel självägande bönder.
- Från 1800-talets mitt var marknaden och priserna också drivkrafter.
- Stenighet i ett område kunde vara bromsande för utvecklingen.

Tekniska delar och förändringsprocesser

Den agrara revolutionens drivkrafter kan inte analyseras på något abstrakt sätt. Hypotesen ovan och alla de övriga teorierna om drivkrafter kommer därför att testas mot den konkreta undersökningen av den agrara revolutionen i Halland.

Tidigare i detta kapitel har en rad tekniska delar som ingår i den agrara revolutionen,

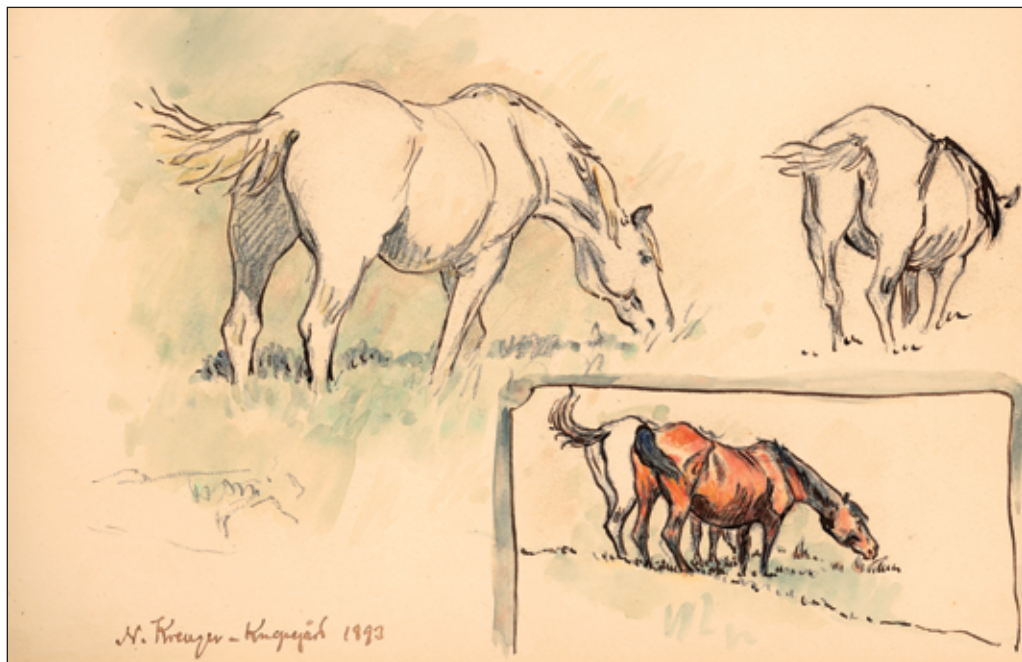

Bild 1.3. Hästar

Teckningar av Nils Kreuger 1893.

Foto Arne Persson, Länsmuseum Varberg. Originalen i Kalmar konstmuseum.

vilka alla forskare är överens om, framförts: *nya redskap, nyodling, nya grödor, nya odlings-system och bättre kreatur*. Nu utifrån resonemangen i forskningsöversikten i förra delkapitlet kan vi föra till två tekniska delar, som kan ses som integrerade med den agrara revolutionen: *folkökningen och skiftena*. Alla dessa konkreta förändringar ska undersökas i avhandlingen.⁶⁰ Utöver detta måste *jordägandet* undersökas för att testa underifrånteorin.

Sammantaget innebär det att följande konkreta frågor ska undersökas (här presenterade i den ordning kapitlen kommer):

Jordägande:

a) Om bönderna var självägande eller underställda någon adelsman.

Teknik:

b) Bättre redskap för jordbearbetning: plog istället för årder, järnplog istället för träplog, järnharv istället för träharv och vältens införande. Maskiners införande för ökad arbetsintensitet.

Odling:

c) Nyodlingen, det vill säga uppodlingen till åker. Från underskott på säd till självförsörjning och därefter försäljning.

d) Nya odlingsystem: från ensäde till lindbruk och växelbruk.

e) Grödornas roll: speciellt havrens ökning och introduktionen av potatisen.

f) Gödningen och dess samband med korntalen, det vill säga skördeutfallet.

Skiften:

g) Storskiftets, enskiftets och laga skiftets betydelse.

Kreatur:

h) Kreatur: införandet av fler och bättre kor och dragdjur.⁶¹

Med dessa konkreta undersökningar som bas ska vi alltså först och främst studera vilka drivkrafter som påverkade den agrara revolutionen. Men det finns *också en rad frågor kring konkreta förändringsprocesser* inom jordbruket, som denna avhandling kan bidra till att kasta ljus över. Det är faktiskt så att många av förändringsprocesserna under den agrara revolutionen i Sverige inte är mer än ytligt kända: Till exempel när nyodlingarna eller de nya odlingssystemen kom, eller när kreaturen började öka i storlek. Eller mörklingsroll: Var den positiv eller negativ? Sådana frågor ska avhandlingen också försöka besvara.

I kapitel 10 läggs en sammanfattning fram om förändringsprocesserna under den agrara revolutionen i Halland, det vill säga alla olika samband mellan de ingående tekniska delarna, samt en tolkning av vilka drivkrafter som haft betydelse. Ibland kommer helt nya slutsatser att kunna dras, och i andra fall kommer bara en säkrare bild av vad tidigare forskare varit inne på att framträda. Min studie kommer givetvis inte ge ett "slutgiltigt" svar på vilka drivkrafter som låg bakom den agrara revolutionen, men kan komma fram till en ny bild jämfört med dagens forskningsläge.

Undersökningsperiod

Vilken ska då undersökningsperioden vara? Det vill säga, när inträffade den agrara revolutionen i Sverige? 1700- och 1800-talen har nämnts, men vilken är egentligen tidsavgränsningen och varför?

1720 började den bondepositiva samhällsutvecklingen. Men undersökningen utsträcks till att börja redan år 1700 för att i någon mån kunna jämföra med den tidigare icke-bondevänliga epoken. Källäget är dock svagt i början av 1700-talet, först 1740 framträder läget i jordbruket tydligare.

När upphörde då den agrara revolutionen? Det enklaste vore att säga att den pågår fortfarande. Men det är mer fruktbart att, som alla andra agrarhistoriker gör, skilja den från 1900-talets jordbruksomvandling. Få historiker som sysslat med denna fråga har dock diskuterat vad som skulle utgöra kriterium på den agrara revolutionens slut.

Man kan resonera så här, om när den agrara revolutionen upphörde: De stora produktionsökningar den innebar ledde till att många fler människor kunde överleva. Och metoderna att producera mat effektiviserades så mycket, att färre behövde arbeta i de agrara näringarna. Till slut var jordbruket så produktivt att bara hälften av befolkningen behövdes i jordbruksarbete. Denna punkt, då bara halva befolkningen arbetade i jordbruket, ser jag som ett lämpligt slut på den agrara revolutionen. I Sverige inträffar denna brytpunkt cirka år 1900.⁶²

Den agrara revolutionen blir därmed den stora jordbruksomvandlingen under den period då de i jordbruket arbetande var majoriteten av befolkningen. De stora förändringar som inträffade *efter* den agrara revolutionen hade en annan karaktär, för nu var det omvandlingar bland en minoritet av befolkningen. 1900-talet med det kemiska och genetiska jordbruket och nya maskiner blir därmed en egen process.

Avhandlingens tidsavgränsning för undersökningen av den agrara revolutionen i Halland blir efter ovanstående resonemang åren 1700-1900. Två tidsbilder kan visa skillnaden mellan början och slutet av undersökningsperioden:

Landshövdingen Faltzburg gav sin syn på läget i Halland i ämbetsberättelsen 1726: "Länet [där] missväst ofta timar [inträffar], och vid bästa årsväxten landets gröda dock aldrig är nog tillräcklig att föda alla invånarna." "Inbyggarna årligen en stor del av deras nödortfuga brödkorn från Skåne och främmande orter sig måste förskaffa." "Hemmanen allenast med få tunneland äro försedde, och marken dessutom [är] mycket sandig och grusig [och] med eneris och kvickrötter bevuxen." "Bonden ... är trög att bringas ifrån sin gamla vana och missbruk, och måste med fruktan för något straff förmås att främja sin egen fördel."⁶³

Erik Hägge, som skrivit Hushållningssällskapets historia, tecknar sin bild av läget för Hallands lantbruk kring 1900: "Det halländska jordbrukets utveckling under perioden 1812-1912 [med] tvenne skiften, introduktion av mäger, konstgödning, täckdikning, nya redskap för förbättrade brukningsmetoder samt ... begynnande rationell boskapskötsel. – Hela denna revolution ... omskapade en sandpinad och mager bygd till en provins redo att rycka upp i främsta ledet i fråga om rationellt jordbruk."⁶⁴

Avhandlingens disposition

I kapitel 1 har vi gått igenom avhandlingens frågeställningar kopplade till det forskningsläge som finns om den agrara revolutionens drivkrafter. Vi ska nu se hur resten av avhandlingen är disponerad.

Kapitel 2 ägnas åt att studera de *källmaterial* som den konkreta analysen ska bygga på samt att utse de *undersökningsområden* i Halland där den ska ske. Jordägandet i undersökningsområdena analyseras. Hallands särarter och frälseböndernas ställning diskuteras också.

Kapitel 3-9 innehåller de konkreta undersökningarna om teknik, odling, skiften och kreatur. Varje sådant kapitel inleds med en kort presentation om vad som konkret ska undersökas samt vilka frågeställningar om drivkrafter och förändringsprocesser som det ska ge svar på. Ett forskningsläge i varje kapitel, byggt nästan uteslutande på svenskt material (ofta med en halländsk underavdelning), fördjupar frågeställningarna. I varje kapitel undersöks frågan om områden med självägande bönder var tidigare med innovationer än andra. Och de andra drivkrafterna studeras i den mån forskningsläget eller genomgången i kapitel 1 har visat, att dessa drivkrafter varit verksamma i den konkreta fråga som ska undersökas i respektive kapitel. Till exempel undersöks prisernas påverkan främst i de kapitel där forskningsläget ansett att de haft betydelse.

I kapitel 3 undersöks de nya *jordbruksredskapen*. Nya typer av plogar och harvar var de viktigaste redskapsinnovationerna under den agrara revolutionen. Jordarters och stenighets betydelse samt järnprisets roll diskuteras. Även maskiner, som började komma i slutet av 1800-talet, studeras. Ståndspersoners respektive småbrukares förmåga att ta till sig innovationer undersöks.

Sedan följer fyra kapitel som undersöker *odlingen* på olika sätt. Kapitel 4 undersöker *nyodlingen* med flera olika källor och söker skapa säkrare nyodlingskurvor än vad tidigare

forskning kommit fram till. Med dessa som grund kan den offentliga statistikens pålitlighet diskuteras.

Kapitel 5 handlar om *odlingssystemen*. Även här eftersträvas en säkrare bild, av när de nya odlingssystemen lindbruk och växelbruk började användas, än vad vi haft tidigare. Dessutom diskuteras ensädets dynamik.

Kapitel 6 undersöker *grödorna* havre och potatis. Varför havre kunde bli en exportsäd och potatisens roll i jordbruksomvandlingen studeras. Kapitel 7 handlar om *gödsling och korntal* samt om den gödselkris som fanns under 1800-talet. Märglingens roll för skördeutfallet studeras.

Efter genomgången av odlingen är det naturligt att i kapitel 8 studera *skiftenas* genomförande. Ett stort forskningsläge presenteras och diskuteras. Om tekniska innovationer och odlingsförändringar skedde före eller efter enskifte/laga skifte studeras. Dessutom diskuteras utförligt varför skiftena kom och deras roll i jordbruksomvandlingen.

Kapitel 9 undersöker *creaturens* antal och storlek. Om utländska raser behövdes för kornas förbättring studeras. Dragdjuren förbättrades också – men var det bäst med häst eller oxe?

I kapitel 10 *sammanfattas* hela undersökningen, och återigen diskuteras alla de olika teorierna om drivkrafter. *Slutsatser* dras och en analys av drivkrafterna bakom hela den agrara revolutionen både i Halland och i ett vidare område läggs fram.

NOTER TILL KAPITEL 1

¹ Termen *den agrara revolutionen* verkar först skapad av Karl Marx i hans forskning kring engelska förhållanden. Det är kanske därför som engelska författare är mest engagerade i analysen av frågan. Alla historiker som skriver om tiden använder inte termen *den agrara revolutionen*, men de flesta gör det. De andra använder liknande begrepp. Begreppet *den agrara revolutionen* är en parallell till *den industriella revolutionen*, Bairoch s 455.

² Till Nordvästeuropa räknar jag: Storbritannien, Irland, Frankrike, Nederländerna, Belgien och Tyskland. Skandinavien är givetvis Sverige, Norge och Danmark.

³ Redan i förberedelsearbetet kring utställningen "Bondeliv", som öppnade 1992 på Läns museet Varberg, undersökte jag ett antal bouppteckningar i olika socknar i Halland. Forskningsresultaten publicerades 2001 i pilotstudien till denna avhandling. Dessa studier har gett idéer till hur min undersökning i avhandlingen ska läggas upp. Se Wiking-Faria 2001b, och i någon mån Wiking-Faria 1993a s 5-58.

⁴ Herlitz, Winberg 1977 och senare skrifter.

⁵ Böckerna *Tänka, tycka, tro och Bryta, bygga, bo* använder uttrycket "svensk historia underifrån". Götling s 9 använder termen "underifrånperspektiv".

⁶ "Tekniska delar" används här i ordets mer övergripande betydelse.

⁷ Om en definition alla är överens om se t ex Overton s 1-18.

⁸ Även om t ex naturförhållanden innehåller flera frågor, så testas de en i taget. Därför kan de kallas enfrågeteorier.

⁹ En del av dessa historiker har skrivit egna böcker i ämnet och andra har varit författare i stora samlingsverk som till exempel *The Fontana Economic History of Europe* eller *Det Danske landbrugs historie*. Dessa senare är inte alltid agrarhistoriker, utan ofta lite bredare socialhistoriker. Tonvikten i urvalet av författare ligger dels på England och Nederländerna, de länder där jordbruksomvandlingen påbörjades, dels på Danmark och Sverige, nära mitt eget undersökningsområde.

¹⁰ Givetvis är inte alltid forskarnas analyser anpassade till min uppdelning av teorier, men jag har sökt ge en så rättvisande bild av deras idéer som möjligt.

¹¹ Overton s 30-46, 88-121, 203-206, citat s 205, min översättning.

¹² Slicher van Bath s 149, min översättning.

¹³ Vries s 4-21, 24-28, 35-41, 43-49, 119-121, 196-202, 214-243.

- ¹⁴ Dorner s 11-15, 19, 34, 111-121, 128-129, 146.
- ¹⁵ Danske landbrugs historie III s 245-247, 330-338, 347-350. Den sämre mjölkproduktionen per ko på herrgårdarna berodde på mindre motiverade arbetare där: Det var ”svårt för de stora gårdarna att få skötselns och särskilt mjölkningens ordentligt utförd”, s 337, min översättning.
- ¹⁶ Herlitz s 220-224, 233, 282, 347-366, Winberg 1977 s 177-178.
- ¹⁷ Winberg 1985a s 212.
- ¹⁸ Winberg 1996, citat s 16, Winberg 2000 s 80-82, 122-123.
- ¹⁹ Winberg 2004 s 5.
- ²⁰ Industrialismens rötter, Isacson s 11-13, Myrdal 1977b, Wiking-Faria 1980, Wiking-Faria 1981a.
- ²¹ Gadd 1998 s 84 citatet, Gadd 2000 s 12, 14-15, 106, 199, 212, 251, 357, 368.
- ²² Olsson M 2005 s 15, 21, 143-155, 170-171, citat s 151.
- ²³ Magnusson L s 197-202, Svensson H s 215-218, Götlind s 9, 234-244, citat s 234, Granér s 51-54, 301-305. Germundsson/Möller s 14-26 har sett att en bondesocken i Skåne utvecklats tekniskt betydligt tidigare än en godssocken.
- ²⁴ Carlsson S 1970 s 34, Eskeröd 1956 s 43, Bringéus 1962 s 74-78, Bringéus 1964 s 91.
- ²⁵ Carlsson S 1956 s 133-134.
- ²⁶ Se t e x Helmfriid och Bringéus 1964 s 93-94.
- ²⁷ Winberg 2000 s 163-183, citat s 166, 177.
- ²⁸ Danske landbrugs historie III s 21-25, 57-58, 95-108, 120-123, 351-354, 368. Björn använder nästan utslutande källor producerade av storjordbrukets män, där amtmannaberättelser (motsvarar landshövdingeberättelser) är de mest centrala. Recensenten Lögstrup har också påpekat det ensidiga användandet av dessa källor.
- ²⁹ Danske landbrugs historie III s 248-249, 280-284, 313, 319-322, 337, citatet s 349, min översättning.
- ³⁰ Chambers/Mingay s 54-76, 106-147, Overton s 1-7, 128-130, 203-206, Slicher van Bath s 153-155, 239-243.
- ³¹ Gadd 1983 s 176-179, Gadd 2000 s 249-251, Köll s 102-114, 134, Götlind s 234-244.
- ³² Citaten ur Sandklef 1959 s 251, 250, 252. Danström och Hägge som rena Hushållningssällskapshistoriker har givetvis samma syn. Synen förs vidare på 1970- och 1980-talen i Montell s 167-172 och Regionalt Kulturminnesvårdsprogram för Hallands län (Kmv) I s 51-52, II s 40. (Peter Möller var länge ordförande i Hushållningssällskapet och blev senare adlad von Möller.)
- ³³ Johansson P G s 56-66, Olsson/Pettersson s 200-216.
- ³⁴ Gadd 1983 s 218-227, Gadd 2000 s 267-304, Olai, Pettersson R 1983.
- ³⁵ Boserup s 9-17, Olai s 1-13, Ydborn s 1-8.
- ³⁶ Winberg 1977 s 267-270, citatet s 270, Herlitz s 365, Gadd 1983 s 25-30, 285 citatet, Bairoch s 474-501, Overton s 1-7, 64-70, 197-203. – Frandsen s 188-196 menar, att Boserups teori om att folkökningen är avgörande för vilket odlingsystem man väljer, inte kan stämma. Han behandlar växtföljderna i jordbruket i ett brett europeiskt perspektiv och visar, att det inte finns *en* förklaring till sädesystemens uppkomst – utan många olika.
- ³⁷ Chambers/Mingay s 1-211, Overton s 203-206. ”Yeomen” översätts här till storbönder. ”Leaseholders” var arrendatorer till skillnad från ”tenants” vilka var mer som frälsebönder.
- ³⁸ Overton s 7-9, 22-30, 36-45, 121-128, 133, 147-182, 191-195, 203-207. Här an knyter Overton till Marx syn på övergången från feodalism till kapitalism i jordbruket, vilken innebar att storjordbrukare inriktade på en marknad ersatte småjordbrukare som producerade för självhushåll, se Hilton s 189-190.
- ³⁹ Schön s 61-68.
- ⁴⁰ Slicher van Bath s 239-243, Vries s 224-235, O’Brian/Keyder s 11-12, 102-139, Isacson s 54-59, 146-149.
- ⁴¹ Peterson G 1989 hela, men spec s 162-176, 188-191. Kuuse s 43-71 har kommit till samma slutsats.
- ⁴² Overton s 133-147 samt även Slicher van Bath s 282-294, Maddalena s 304-334, Chambers/Mingay s 15-33.
- ⁴³ Vries s 4-21, 24-28, 35-41, 43-49, 119-121, 196-202, 214-243.
- ⁴⁴ Gadd 2000 s 190, 220, 265, 305-309, 343-345, 357, Slicher van Bath s 7-18, 310-324.
- ⁴⁵ Köll s 162-167.
- ⁴⁶ Bairoch s 488-501, Cameron s 341.
- ⁴⁷ Slicher van Bath s 7-18, 98-137, 195-243.
- ⁴⁸ Vries s 67-118, 121-155, 164-173, 192-202, Slicher van Bath s 183-189, 239-280, 282-294, 299-310, se även Maddalena s 304-334.
- ⁴⁹ Overton s 64-70, 197-203, Chambers/Mingay s 34-53. Se även Lunden s 388.
- ⁵⁰ Gadd 2000 s 220, 256, 288-290, 343-347, 350.

⁵¹ Gadd 2000 s 246-248, Hallén hela.

⁵² Orden utveckling och framsteg har nyttjats mycket i detta delkapitel om drivkrafts-teorier. Men de är egentligen rätt problematiska att använda. Utveckling och framsteg för vem och från vad? I mer tekniskt hänseende bör orden fungera: Jag ser den agrara revolutionen som en utveckling från låg produktion till hög, från enklare redskap till mer effektiva och så vidare. Men socialt sett kan ordet framsteg inte användas lika självklart: Den stora jordbruksomvandlingen innebar i Sverige tydliga förbättringar för bönderna men snarast en tillbakagång för de jordlösa som grupp, eftersom de blev fler och fler och deras villkor inte entydigt förbättrades förrän på 1900-talet.

⁵³ Bieleman, Slicher van Bath s 239-243, Chambers/Mingay s 34-76, Overton s 46-62.

⁵⁴ Gadd 2000 s 151, 314, Gadd 1998 s 120-125.

⁵⁵ Klimatet brukar av vissa forskare, speciellt i tidigare generationer, användas som förklaring till förändringar inom jordbruket i forntiden, medeltiden och ända fram i tidigmodern tid. Winberg 1977 s 20-22 nämner några sådana. Man ser det som att kalla perioder till exempel på 1300- och 1600-talet hindrat jordbruks-utvecklingen och varma verkat tvärtom. Men detta är starkt ifrågasatt av t ex Slicher van Bath s 7-18. Förvånade nog framför ingen forskare att klimatet skulle ha spelat någon roll under den agrara revolutionen. Detta kanske beror på att 1800-talets första hälft, mätt efter glaciärernas storlek, var den kallaste perioden på 10 000 år, Aschehougs Norgeshistorie band 8 s 92-109.

⁵⁶ Carlsson, S 1980 s 28, Lindorm s 380-381, Ljungmark s 28.

⁵⁷ Slicher van Bath s 7-18, 69-72, 77-97.

⁵⁸ Aschehougs Norgeshistorie band 7 s 192-201, Aschehougs Norgeshistorie band 8 s 92-109. Även Nyström 2004 s 234-235 diskuterar Tegnér's fras på ett kritiskt sätt.

⁵⁹ Tegnér syftar på freden efter 1814, men jag utgår från fredsepoken 1720 och framåt. – Tysken Wilhelm Abel hänvisar inte till Tegnér, men Abel s 274-276 ser fred som en positiv och dess motsats krig som en hindrande (ibland katastrofal) faktor och utgår då från förhållandena i Tyskland under 1600- och 1700-talen.

⁶⁰ Folkmängden är redan undersökt av Palm 2000, så dessa siffror är färdiga att använda.

⁶¹ Det finns enskilda tekniska delar inom den agrara revolutionen som inte kunnat undersökas så noggrant (t ex dikning och stenröjning) eller inte alls (t ex vagnarnas förbättring), men de centrala frågorna är med. – Att utifrån alla de uppräknade konkreta förändringarna söka göra stora beräkningar över *den totala produktionsökningen*, har jag ansett meningslöst. Andra forskares sådana försök har oftast känts mycket osäkra. Säkert är, att det är de av mig undersökta tekniska delarna som har lett till den stora produktionsökningen.

⁶² Morell 2001 s 15.

⁶³ Den första landshövdingeberättelsen från Halland, Lhb 1705-1818 s 21-28, citat i ordning s 27, 21, 23, 22.

⁶⁴ Hägge s 60-61.

Källor och undersökningsområden

I kapitel 2 behandlas först avhandlingens källor. Därefter kommer en allmän karakteristik av Halland, det län där undersökningen ska göras. Den sista halvan av kapitlet handlar om hur de nio undersökningsområdena har tagits fram. Här börjar avhandlingens undersökning: Områdena har karakteriserats efter andelen självägande jordbrukare i bouppteckningsmaterialet. I samband med detta finns en utförlig diskussion om för- och nackdelar med de olika ägandeformerna skatte, krono och frälse. Även andelen obesuttna etcetera undersöks. En karta över länet, som motsvarade landskapet, finns i slutet av kapitlet.

Källor

De viktigaste källgrupperna i avhandlingen

Bouppteckningar är huvudkällan i avhandlingens undersökningar. Ska man undersöka konkreta jordbruksförhållanden om redskap, boskap och sädesslag på gårdsnivå under 1700- och 1800-talen är dessa det bästa källmaterialet. Med bouppteckningsmaterialet kan kvantitativa metoder användas, som gör det möjligt att tydligt se förändringar för de stora jordbrukargrupperna.¹

Skildringar och *lantmäterimaterial* är de andra stora källgrupperna i min undersökning. De många skildringar som finns från resenärer och myndighetspersoner är en ofta använd källa. Det är ståndspersoner som skrivit dessa, och är de konkreta så handlar de ofta om vad andra ståndspersoner sysslade med. Men övergripande beskrivningar är ofta svepande. Skildringar är därför användbara men begränsade.² De presenteras senare i detta kapitel.

Lantmäterimaterial i form av kartor med sina beskrivningar är en källa som är mycket användbar för att studera skiften och uppodling. Tidpunkterna för storskifte, enskifte

och laga skifte kan utläsas samt åker- och ängsarealer vid dessa och ibland även andra tillfällen. Lantmäterimaterialet presenteras utförligt i kapitel 4 om nyodling och används givetvis också i kapitel 8 om skiften.

Bouppteckningar som källa

År 1734 kom lagen om bouppteckningar. I Ärvdabalkens nionde kapitel står det: "När dödsfall timar, då skall man eller hustru, som lever efter ... riktigt uppgiva och låta noga uppteckna alltsammans i boet, så löst som fast, sådant som det vid dödstimman var."³

Hur ser då en bouppteckning ut? Den börjar med en inledning där det framgår vem som hade dött och vilka som skulle ärva. Det var lika vanligt med bouppteckningar efter män som kvinnor, för i båda fallen var det hela boet, hela egendomen på gården, som skulle upptecknas. Efter inledningen följer förteckningen av egendomen (inventariet). Ofta börjar det med fastigheten, om det var en självägande bonde. Därefter följer lösöret ofta uppdelat i metallinnehåll: guld- och silverföremål först, följt av koppar, mässing, tenn, malm, järn och trä. Det finns rubriker om kläder och sängkläder och ofta en diverse-rubrik. Jordbruksredskap, vagnar, kreatur (och utsädet som bara ibland är med) antecknades vanligen sist. Efter inventariet följer listor över fordringar och skulder och allra sist de undertecknades namn.⁴

I Halland var det ofta kronobefallningsmannen som upprättade bouppteckningen. Dessutom deltog två värderingsmän, ofta fjärdingsmän eller nämndemän. Men på 1800-talet när bouppteckningarna blev fler och fler var ofta kronolänsman den närvarande myndighetspersonen och två närboende bönder värderingsmän. Att personer nära knutna till lokalsamhället deltog borgade för att föremålen benämndes med lokala namn och fick sina lokalt erkända värderingar. För frälsebönder var ofta frälseägaren (adelsmannen eller hans/hennes ombud) den som istället för kronobefallningsmannen upptecknade boet. Motivet till detta var sannolikt att adelsmannen, genom att påpeka alla misskötta hus på gården, kunde få ut så mycket pengar som möjligt av dödsboet. Bouppteckningarna upprättades i två exemplar. Det är en avskrift av originalet som lämnats till häradsrättsarkivet och därmed blivit tillgänglig för forskning.⁵

I det följande används "inventarier" som synonym till bouppteckningar. Ett exempel på en bouppteckning finns i *bild 2.1*.

Uppgifter ur bouppteckningarna

Ur bouppteckningarna kommer ett flertal uppgifter att användas: Alla jordbruksredskap för dragare excerperas, det vill säga årder, plog, harv och vält (järndelar noteras) samt mot slutet av perioden alla olika maskiner. Grödorna i form av utsäde visar vilken produktions-

Bild 2.1. Bouppteckning från 1760

Bouppteckning upprättad 10 maj 1760 efter Eskil Persson på Mats Nils gård i Spannarp. På första sidan syns inledningen om vem som dött och vilka som skulle ärva. Inventarieförteckningen börjar med gården, "skatterättigheten". Därefter följer silver och koppar. På andra sidan förtecknas boskap, spannmål (utsäde) och järnvaror. Vi ser att familjen hade fem kor. På tredje sidan finns träsaker, åkerredskap, sängkläder med mera. I högra spalten fjärde raden ser vi att gården hade "1 harf och 1 kroock", alltså en harv och ett årder. Sista sidan innehåller den avlidne mannens gångkläder.

Källa: LLA, Himle häradsrätt Flla:4 st 1760 nr 202. Foto: författaren.

inriktning gården hade, och när nya odlingsväxter kom in. Ungefärlig åkeryta kan beräknas med hjälp av utsädessumman, och nyodlingen kan undersökas genom att jämföra utsädet per mantal mellan olika perioder. Av djur excerperas bara kor, oxar, stutar och hästar. Med dessa uppgifter kan animalieproduktion och dragdjurskapacitet analyseras. Av sociala frågor har uppgifter om jordägande, mantal, jordnatur (frälse, krono och skatte) tagits med, samt hur mycket fastigheten var värd. Som rikedomsmått har både antalet djur och hela inventariesumman i bouppteckningen använts. Om skulderna varit över hälften av inventariesumman har detta noterats. Myntsort och priset på en tunna råg har skrivits upp för att ha en penningvärdesmätare. Slutligen har identifieringsuppgifter som inventarie- och dödsdatum, den avlidne och makes/makas titel och namn samt socken, by och gård noterats.⁶ Med alla dessa uppgifter har bouppteckningarna kunnat delas in i kategorier som torpare, bönder och ståndspersoner.

Källkritik

Bouppteckningarnas pålitlighet som källa har diskuterats. Frågorna är: a) Speglar bouppteckningarna ett socialt genomsnitt? b) Är inventarierna ålderdomliga på grund av att de som dött var gamla? c) Är alla föremål med?⁷

a) Under 1700-talet upprättades bouppteckningar främst efter jordbruksaktiva människor, och under 1800-talet fick nästan alla som dog en bouppteckning upprättad efter sig. Gadd som kontrollerat mot mantalslängder, menar att bouppteckningarna speglar ett socialt genomsnitt av jordbrukarna. Isacson drar samma slutsatser. Med min inriktning på jordbrukare bör det alltså inte bli någon social snedfördelning av betydelse.⁸

b) Åldern på de döda bör inte heller påverka resultatet. Dels var de döda på 1700-talet inte så gamla, dels skulle deras barn för det mesta ta över egendomen, vilket gjorde att jordbrukarna höll sig med moderna redskap för sin tid. Dessutom var det så att när människorna började leva allt längre, så överförde man gården på sina barn. Det vill säga att de som dog gamla bara sällan var jordbrukare. Bouppteckningar efter jordbrukare speglar alltså nästan alltid inventariet hos aktiva jordbrukare i sina bästa år.⁹

c) Att några föremål kan ha utelämnats ur en bouppteckning, kräver dock en viss diskussion. Alla som använder bouppteckningar som källmaterial, strävar efter att bara ha med fullständiga inventarier, där allt väsentligt för undersökningen är med. Vilka problem finns det då? För det första finns det givetvis en viss risk att föremål försnillats mellan dödsdag och inventariedag, men släktingarnas ömsesidiga kontroll av varandra bör ha varit en garanti för att så inte skett.¹⁰

För det andra kan föremål och egendom ha skänkts till någon arvinge i förväg, men det gällde främst specialföremål. Sådana gåvor finns det ibland anteckningar om i de av mig undersökta bouppteckningarna. Det enda inventarium av betydelse för denna undersökning som ibland skänktes separat var kor. När bortskänkta kor någon gång antecknats i bouppteckningarna räknar jag in dem i gårdsinventarierna.

En fråga är om den ”fördel”, som efterlevande maka/make kunde välja av boet, finns med i bouppteckningen. Sängen med sängkläder tillföll vanligtvis den efterlevande. Men sängkläder ingår så gott som alltid i mina bouppteckningar, varför jag drar slutsatsen att ”fördelen” även ingår i det som upptecknats. Samma erfarenhet har också Gadd från

Västergötland och Köll från Södermanland. De övriga arvingarna borde varit intresserade av att allt noterades, för att arvsskiftet skulle bli så rättvist som möjligt.¹¹

När det gäller den fasta egendomen (jord och hus) kan frånvaron av sådan ibland vara vilseledande. Mycket tyder på att den fasta egendomen inte helt sällan kunde säljas eller skänkas till en son/måg innan man dog. Men det kunde också vara så att föräldrarna fortfarande ägde gården fast till exempel sonen tagit över driften. Jordägande icke-jordbrukare blev vanliga efter 1860.¹² Slutsatsen är att inte riktigt alla självägande finns noterade som detta.

En ytterligare fråga om vad som kan ha utelämnats i en bouppteckning är, att föremål med ytterst litet värde sällan togs med. Hade handredskap studerats så hade detta varit ett problem. Slagor för tröskning hade varje bonde, men de nämns bara sällan.¹³ Vad gäller de redskap och kreatur som tas med i avhandlingen, så har de alla så högt värde att de tas upp. Värdet hade en stor betydelse för bouppteckningsmännen. Till exempel var järn dyrt eftersom det var en köpesvara, och därför anges nästan alltid om ett föremål eller delar av det var gjort av järn, något som man har stor nytta av vid studiet av redskapens förändring.¹⁴

Man kan alltså inte vara helt säker på, att inventarierna är kompletta. Det kan finnas några bouppteckningar där enstaka föremål har fallit bort. Men min uppfattning är att jag så gott som alltid fått med hela gårdsinventariet.¹⁵ Bara jordbrukare har undersökts, och genom att ha både ko-innehav och redskaps-innehav i min definition av jordbrukare (se nedan), har ofullständiga bouppteckningar lättare sällats bort. Finns det indicier på att en bouppteckning inte är fullständig, i för mig avgörande delar, har den uteslutits.

Slutsatsen är att bouppteckningar som källa innehåller en del osäkra punkter, men att de ändå är det källmaterial som i särklass bäst speglar bönders uppsättning av redskap och kreatur med mera under 1700- och 1800-talen. Den följande analysen av bouppteckningarnas innehåll ger givetvis inte en exakt bild av verkligheten, men de ger ändå den mest exakta bild som går att få fram med det källmaterial vi har.

Definition av jordbrukare

Eftersom det är jordbrukets omvandling vi vill komma åt, inriktas undersökningen på de aktiva jordbrukarna.¹⁶ *Som jordbrukare har jag definierat en person som innehade minst ett årder eller en plog, det vill säga de givna jordbearbetningsredskapen för dragare i jordbruket, samt att han/hon hade minst en ko.*¹⁷ När det fortsättningsvis står ”jordbrukare”, så är det enligt denna definition.

Med en sådan definition får vi med alla aktiva jordbrukare med någon produktion av betydelse. Alla jordbrukare hade kor fram till år 1900, djurspecialiseringen kom på 1900-talet. De jordlösa, som bara använde handredskap till sina små jordlotter, kommer inte med. Men dessa deltog nästan inte alls i omvandlingen av jordbruket. Dock kommer, speciellt på 1800-talet, många torpare med bland jordbrukarna enligt min definition. Undantagsfolk (gamla före detta bönder) är också ibland jordbrukare. Ståndspersoner som bara är rentier kommer inte med i undersökningen, men jordbrukande sådana ingår.

Med detta jordbrukarbegrepp undviks före detta bönder som kanske hade ett redskap

kvar men inte något annat jordbruk. De människor på landsbygden som bara hade en ko, men var utan aktivt åkerbruk, är inte heller jordbrukare enligt min definition.

En möjlighet hade varit att ta in kravet på en dragare i definitionen av jordbrukare. De med dragare hade mer möjligheter till dynamisk utveckling. Men då hade en del bönder och torpare som faktiskt hade kor som dragare eller lånade häst/oxe missats och därmed differentieringen mellan jordbrukarna på 1800-talet.

Undersökningsperioder

För att kunna uppfylla avhandlingens syfte har jag valt så många som nio undersökningsperioder. Det är perioder kring årtalen 1740, 1760, 1780, 1800, 1820, 1840, 1860, 1880 och 1900 som har undersökts.¹⁸ *Vi kan på så sätt följa förändringarna vart 20:e år.* Med så många tidsnedslag kan den konkreta utvecklingen lättare jämföras med drivkrafternas påverkan. För de föreslagna drivkrafterna, till exempel priset på järn, verkade ju inte hela tiden utan under givna tidsperioder. "Undersökningsår" och "undersökningsperiod" används som synonymer, för det är en period kring ett årtal.

Antal bouppteckningar per undersökningstillfälle

Nio områden kommer att undersökas, se senare i kapitlet. Därmed blir det 81 undersökningstillfällen/grupper. Med så många nedslag har det varit viktigt att tänka igenom en tidsekonomi i all excerpering. Det gällde att inte gå igenom för stort källmaterial, men samtidigt få med så många bouppteckningar för varje undersökningstillfälle att resultatet kan anses statistiskt tillfredsställande.

Minst 25 bouppteckningar per område per period har på grundval av tidigare forskning ansetts vara ett lämpligt antal. Jag har kommit fram till denna siffra på två sätt.

Det första sättet är att se vilket antal bouppteckningar andra avhandlingar använder. Jan Kuuse har ett flertal undersökningsgrupper på över 300, men också inte mindre än tio med under 20 bouppteckningar varav hälften med under 10 inventarier.¹⁹ Carl-Johan Gadd har i avhandlingen från 1983 mellan 21 och 219 bouppteckningar från jordbrukare per undersökningstillfälle.²⁰ Men han delar ibland in materialet i undergrupper och då har han färre än 20 bouppteckningar som underlag för analys i ett flertal fall.²¹ Anu-Mai Köll har 19-34 bouppteckningar per analystillfälle med ett genomsnitt på 27. Gunilla Peterson har mellan 44 och 148 bouppteckningar per undersökt decennium. Men hon delar ofta in analysen i små-, mellan- och storjordbruk. Då använder hon i elva fall av tolv färre än 22 bouppteckningar per kategori och undersökningsperiod. Genomsnittet är 13 stycken.²² Maths Isacson använder 6-35 bouppteckningar i sina undersökningsgrupper med ett genomsnitt på 22. Christer Winberg har populationer på 22, 37 och 41 och Ulf Jonsson har 22-64 i sina undersökningsgrupper. Christer Ahlberger har undersökningsgrupper från 28 och uppåt. Per Hallén har minst 35 bouppteckningar per tid och område. Men han delar ofta upp materialet efter jordbruksstorlekar och då har han ofta under 25 som underlag, i några fall under 10.²³ Lars Ydborn har mellan 1 och 11 som analysunderlag i sina tabeller med ett genomsnitt kring 5, men han blev också kritiserad för bristande källmaterial.²⁴ Min slutsats är att man bör ligga över 20 för att vara på den trygga sidan – jag har stannat för 25.

Det andra sättet att nå siffran 25 är att räkna det genomsnittliga antalet kor i mitt material.²⁵ Jag räknade hur många kor per jordbrukare som erhöles vid ett urval på 5

bouppteckningar, på 10, 15, 20 respektive 25. Dessa undersökningar gjordes i två av mina undersökningsområden 1740, 1760 och 1780 – det blev alltså sex undersökningstillfällen. Det visade sig då att den genomsnittliga skillnaden i antalet kor vid 20 bouppteckningar och 25 bouppteckningar bara var 4 %. Min slutsats är att analysen inte nämnvärt hade förfinats om antalet inventarier per undersökningstillfälle ökats.²⁶

Totala antalet bouppteckningar från jordbrukare

Bouppteckningarna är excerperade i kronologisk ordning. Först har typåret respektive undersökningsperiod, till exempel 1780 eller 1820, undersökts. Men för att få ihop 25 bouppteckningar från jordbrukare har även angreppande år fått undersökas.²⁷

När jag fått ihop 25 jordbrukare har jag inte stannat upp utan gjort färdigt alla bouppteckningar som lämnats till tinget det året. I några fall fanns just 25 stycken, i andra fall har det blivit långt flera, för att det sist undersökta året råkade ha många bouppteckningar från jordbrukare. Därför innehåller undersökningsunderlaget i *tabell 2.1* mellan 25 och 41 jordbrukare per undersökningstillfälle.

Tabell 2.1. Antal bouppteckningar från jordbrukare

Fördelade på undersökningsområde och undersökningsår.

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900	S:a
Lindome	30	26	29	25	31	25	28	25	25	244
Fjärås	27	30	41	28	26	30	28	27	26	263
Fagered	26	27	26	27	26	25	25	29	27	238
Torup	27	30	25	31	38	29	34	28	34	276
Tvååker	26	28	34	29	25	33	25	30	34	264
Grimeton	27	29	25	27	27	28	26	30	35	254
Kvibille	31	31	27	25	27	26	32	26	30	255
Laholm	27	29	25	25	25	26	25	33	33	248
Ränneslöv	25	32	26	28	30	36	27	29	30	263
Summa	246	262	258	245	255	258	250	257	274	2305

Källa: Bouppteckningsmaterialet.

Kommentarer: Undersökningsområdena presenteras i en senare del av detta kapitel.

Som syns i *tabell 2.1* är det totala antalet bouppteckningar från jordbrukare i min undersökning 2305 stycken. Dessa kallas *bouppteckningsmaterialet*.²⁸ Av uppgifterna i tabellen kan vi även se, att det blir i genomsnitt 28,5 bouppteckningar per undersökningstillfälle, det vill säga per undersökningsområde och undersökningsår.

Bouppteckningarnas inventarieår har använts för att tidsbestämma dem.²⁹ Inventarieårens spridning kring undersökningsåret var i genomsnitt per område: 15 år kring 1740,³⁰ cirka 7½ år 1760-1780 och cirka 5½ år 1800-1900. Detta är normalt jämfört med andra forskare.³¹ Ser man till vilka år 90 % av bouppteckningarna kom ifrån, har spridningen sjunkit till 12 år 1740 och 7 år 1760-1780.³²

Penningvärden i bouppteckningarna

En värde­mätare i bouppteckningarna är mycket väsentlig för min undersökning. Ett

högre värde på en plog eller harv kan betyda att den hade mer järn i sig, det vill säga var en innovation. Och ett högre värde på en ko eller häst kan betyda att jordbrukarna börjat förädla sina kreatur. Men ett högre pris kunde också bara bero på inflation, så att en riksdaler den ena perioden inte var lika mycket värd som en riksdaler nästa period, det vill säga att i fasta värden hade kon inte ökat alls. För att kunna jämföra priserna mellan olika tidsperioder behövs alltså en värdeomräknare, så att man kan avgöra om en prisökning berodde på inflation eller om det var en reell värdeökning.

Både rågpriset och ett generalprisindex (GPI) har använts som värdeomräknare, båda anknutna till de värden som finns i bouppteckningarna. Det visar sig att ett rågprisindex och ett GPI är ganska likvärdiga, utom kring år 1800 då de skiljer sig åt en del. Uträkningen av dessa värdeomräknare presenteras utförligt i *bilaga 2.1*.

Inflationen var rätt stor under 1700-talet och fram till 1820, men därefter var den ganska liten. I några fall har inflationen varit så stor att en undersökningsperiod fått delas i två penningvärdesperioder. Detta gäller 1740, 1760 och 1800.

Adelsbouppteckningar

Adel och andra ståndspersoner tillhörde de makthavande i samhället – eller med ett annat ord överklassen.³³ Deras position, befogenheter och rikedom gjorde att de hade en högre rang än bönderna.

Alla bouppteckningar i undersökningen ovan är hämtade från häradsrätternas arkiv. Dit lämnades nästan alla bouppteckningar i landet och materialet innehåller såväl bönders som torparens och ståndspersoners inventarier. Men bouppteckningar upprättade efter adelsmän lämnades inte till häradsrätterna. Det ingick i adelsprivilegierna att istället få lämna dem till hovrätterna.

När det gäller de vanliga bouppteckningarna i häradsrätterna vet vi, att de kommer från personer som bott i häradet.³⁴ Men adelsmännen med bouppteckningar i Göta hovrätt går enbart att söka via namnet. Att få fram vilka som haft egendomar i Halland har inte varit så lätt.

Tid har inte lagts på att gå in i något kyrkomaterial och hitta adelsmän den vägen. Istället har följande metod använts: Bara adelsmän i mina undersökningsområden har sökts. I dessa undersökningsområden har jag letat upp alla säterier och större herrgårdar och fått fram ägarlängder till de största av dem. Ägarlängderna har därefter jämförts med namnregister till Göta hovrätt.³⁵

Hade bara adelsmän som dött under mina undersökningsperioder tagits med, så hade det blivit för få. Alla har därför tagits med hela tiden 1700-1900. Totalt sett har med denna metod 26 bouppteckningar från adelsmän hittats. 18 av bouppteckningarna visade sig vara från jordbrukare. Det är alltså inte något stort källmaterial, men användbart som komplement till bouppteckningar från ståndspersoner i det stora bouppteckningsmaterialet.³⁶

De herrgårdar som är representerade med adelsbouppteckningar är följande: Fjärås-området: Rossared, Dal. Grimeton-området: Torstorp. Kvibille-området: Fröllinge, Bårarp, Susegården. Ränneslöv-området: Skottorp, Nya Skottorp.

De 18 adelsbouppteckningarna från Göta hovrätt behandlas helt för sig. Dessa har ju tagits fram på ett annat sätt än det stora bouppteckningsmaterialet och är bland annat

tidsmässigt inte anpassade till detta. Adelsbouppteckningarna är därför inte med i "bouppteckningsmaterialet" och alla uträkningar kring detta, utan tas bara upp vid speciella analyser i kapitel 3 och 9.

Skildringar

Idéer om att "nyttigheter" kunde vara bra för en nation hade, från första halvan av 1700-talet, ersatt idéer om att krig var nödvändiga. Skildringar som handlade om näringsliv och sedvänjor på Sveriges landsbygd började därmed skrivas.³⁷

Linnés reseberättelser var stilbildande och inspirerande, men Linné kom aldrig till Halland. Istället var flera av hans lärjungar här: Anders Gustaf Tidström och Anders Barchaeus skrev intressanta reseberättelser. Pehr Osbeck, en av Linnés främsta lärjungar, blev präst i Hasslöv och skrev en stor skildring om södra Hallands seder och bruk. Gustaf Fredrik Hjortberg blev präst i Vallda i norra Halland. Hjortberg experimenterade som en typisk upplysningsman inom alla områden, vilket framgår av hans fantastiska familjeporätt i Släps kyrka. Men han har inte skrivit något av större betydelse för just denna avhandling.³⁸ Dessa mer personliga berättelser finns främst från 1700-talet. Från 1800-talet finns till exempel prosten Bexells stora Hallandsskildring och Forsells mer övergripande topografiska beskrivning av landskapet.

Samtida med de privata skildringarna av näringslivet finns myndigheternas. Främst är det landshövdingarnas berättelser till riksdagarna om tillståndet i länet, vilka finns redan från 1720-talet.³⁹ Landshövdingeberättelserna innehåller en mängd uppgifter om näringslivet i Halland men har många allmänna formuleringar. Kvantitativa uppgifter i dessa är oftast opålitliga. Det syns även en vilja att vara centrala myndigheter till lags, mycket skrivs om behovet av de reformer som just för tillfället är "inne". Berättelserna är också fulla av fördomar om bönders tröghet.⁴⁰ Landshövdingarna byttes ofta, och en del nya ämbetsinnehavare har därför skrivit av föregående femårsberättelse. Men det finns också undantag med landshövdingeberättelser som innehåller många självständiga nya uppgifter. Landshövdingeberättelsernas stora fördel är att de är en kontinuerlig källa, som ändå söker säga något samlat om länet.

På 1800-talet vävs landshövdingeberättelserna samman med Hushållningssällskapets rapporter. Detta sällskap dominerades helt av godsägare och ståndspersoner. Hushållningssällskapet och landshövdingarna framhåller ständigt ståndspersoner som föredömen. Kanske berodde detta helt enkelt på att landshövdingen och Hushållningssällskapet ville motivera sin egen existens – kanske hela ståndssamhällets. Vilken roll fick annars ståndspersoner i en tid då folkökning och jordbrukets tillväxt betonades?⁴¹

I Mats Olsson godsundersökning framkommer det, att godsägarens inkomster ytterst sällan användes till investeringar, nästan bara till iögonenfallande konsumtion.⁴² Det ställer frågan om godsägarna verkligen ville vara föredömen i jordbruksfrågor. Kanske de flesta helt enkelt ville tjäna pengar och leva lyxliv? Med det perspektivet kan Hushållningssällskapen närmast ses som en klubb för den lilla minoriteten jordbruksintresserade godsägare.

Från 1800-talets början förs fler och fler statistiska uppgifter in i landshövdingeberättelserna. Dessa blir början till det som 1865 blir BiSOS (Bidrag till Sveriges Offentliga Statistik). De statistiska uppgifterna under 1800-talet är opålitliga, men kanske de

kan vara till nytta i några avseenden. BiSOS odlingsstatistik diskuteras utförligt i kapitel 4.

Ett tillskott i myndigheternas rapportering under 1800-talet är att fler och fler kronofogde- och länsmansrapporter finns bevarade. En kronofogde fanns i vart och ett av Hallands fyra fögderier. Under sig hade han oftast tre länsmän. Deras rapporter utgjorde åtminstone under 1800-talet underlag för landshövdingeberättelserna. Via kronofogde- och länsmansrapporterna kan vi därför komma något närmare de lokala förhållandena. Alla kronofogdearkiv från Halland har gått igenom och excerperingen har mest inriktats på odlingsystem och i någon mån boskapskötsel.⁴³

En typ av skildringar som kan användas om andra halvan av 1800-talet är svaren på frågelistor som finns i våra folklivsarkiv. Främst har Nordiska museets frågelistsvar utnyttjats. Personer, ”meddelare”, ute i hela landet har fått svara på frågor om alla upptänkliga ämnen. Uppgifterna kan ses som tillförlitliga för den tid som sagesmännen själva kan komma ihåg. Frågelistmaterial har på senare år använts som en viktig källa i flera agrarhistoriska avhandlingar.⁴⁴ I denna avhandling har svaren från 21 frågelistor använts.

Landshövdinge- och kronofogdeberättelser samt rese- och bygdeskildringar är trots sina brister viktiga källor i denna avhandling. Vid citat ur äldre texter har en viss *nusvenskning* gjorts, så att de ska vara lättare att läsa.⁴⁵

Andra källor

Ett viktigt källmaterial som använts för att studera odlingsystemet är rapporterna till Finanskommittén (en statlig utredning) 1858, vilka presenteras utförligt i kapitel 5. Ett

Bild 2.2 Skattebetalning vid Varbergs fästning

Detta är en avbildning av Varbergs fästning från 1656, men egentligen handlar bilden om att betala skatt. Texten lyder i översättning från danskan: "Utav Gudarnas gåva gör vi vår plikt: Att betala landgillet [skatten], det övriga får vi njuta av." Skatten till staten lades i stora förråd i kronans fästningar.

Ur Berntsen Bergen: Danmarkis oc Norgis Fructbar herlighed. Foto Länsmuseet Varberg.

annat är Hallands landsbeskrivning 1729, en stor inventering av alla gårdar i Halland, (digitaliserad) som används bland annat för att undersöka stenigheten i olika områden. Sockenstämmoprotokoll (vilka också är digitaliserade i Halland) används bland annat som källa för potatisanvändningen. Andra källmaterial som bara används något är: jordeböcker, mantalslängder och en bondedagbok.

Museiföremål är ett viktigt källmaterial för historiker, speciellt i ett avhandlingsämne som detta. Historiska uppgifter i traditionellt källmaterial (texter) kan också höja kunskapen kring föremålen i museernas samlingar. Föremålens kulturhistoriska värde ökar därmed. I kapitel 3 har därför alla plogar vid Läns museet Varberg noggrant jämförts med resultaten i bouppteckningsundersökningen.⁴⁶

Bonde – bondefamilj

I källmaterialet framträder oftast männen och inte kvinnorna, eftersom männen räknades som hushållets föreståndare. Även ordet bonde, som används i min text många gånger, har en manlig prägel. Men en bondgård på 1700- och 1800-talen klarade sig inte utan både man och kvinna, bonde och bondhustru. Mannen hade oftast specialkunskaper om åkerbruket och kvinnan om hemmaproduktionen av mat och kläder. Vissa arbetsuppgifter, som djurskötseln, delade de på. Deras respektive specialiserade kunskaper var nödvändiga för gårdens fortbestånd.

Både man och kvinna (och givetvis även deras barn) upplevde den agrara revolutionens förändringar: Böndernas mer framträdande position i samhället och den ökade välfärden påverkade alla. När det i fortsättningen talas om *bondens* förhållanden, får jag därför be läsaren att tänka sig det som *bondefamiljens* och gårdens förhållanden.

Detta har uttryckts väl om norska förhållanden: ”I källorna står ju män i förgrunden som det dansk-norska enväldets undersåtar och stöttepelare. Men det var familjehushållet som var tidens dominerande boende- och produktionsenhet. Här gav alla – kvinnor och män, barn och gamla – sitt bidrag.”⁴⁷

Halland

En nackdel med särdrag?

Halland har många drag som är lika andra områden i Sverige men skiljer sig också på en del punkter. Här väcks två frågor:

1) Fanns det några ”normala” områden? Jag menar att man måste inse att *alla* landskap har särdrag. Låt oss ta odlingssystemet som exempel. Varför skulle just slättbygderna med sitt tvåsäde i Mälardalen med omnejd vara norm? En klar minoritet av Sveriges jordbrukare levde på det sättet. Och på Skånes slättbygder med sitt tresäde levde bara några procent. I Halland tillämpades på 1700-talet ensäde, och det var det normala brukningssättet i Sverige. Winberg uttrycker det så här: ”Vid närmare betraktande tycks varenda enskild socken framstå som ett särfall. Men en vetenskaplig uppgift är ... att försöka se generella drag i myllret av unika detaljer.”⁴⁸

2) Om vi nu erkänner att alla regioner har särdrag: Kan det till och med vara en

fördel i analysen? Till exempel så hade Halland en extremt stor nyodling, troligen den största i hela södra Sverige. Men då kan ju den följas desto tydligare under lång tid. Och vad som kom före respektive efter denna nyodling blir mycket lättare att studera. Likaså hade Halland troligen Sveriges största frekvens av friköp av jord från frälse och krono till självägande. Även detta kan göra analysen tydligare. Alltså, om man bara är medveten om särdragen, så kan det underlätta analysen.

Det danska arvet och krigen

Halland var danskt till 1645. Detta innebär att Halland har flera särdrag gemensamma med Skåne. Speciellt gäller detta *adelns starka ställning* och de många godsens. De regioner som hade mest frälsejord i Sverige på 1700-talet var Mälardalen, Skåne och Halland (51 % i Halland). Godsen var dock inte lika stora i Halland som i Skåne.

Speciella privilegier för adelsmännen följde med från den danska tiden. Hoveriet var det viktigaste, vilket innebar att godsägaren kunde ta ut *hur många dagsverken han/hon ville* av sina underlydande frälsebönder inom samma socken som herrgården.⁴⁹ Detta var den tyngsta bördan för de halländska frälsebönderna. I övriga Sverige var dagsverkesbördan reglerad i antal dagar per år.

En *kulturgräns* går genom Halland kallad "Tvååkersgräns". Upp till denna gräns i höjd med Varberg fanns redskap, matseder och traditioner med dansk påverkan. Men i verkligheten var gränsen mellan olika kulturföreteelser givetvis inte så tydlig. Hela Halland var randigt av kulturgränser med mer "danskt" inflytande ju längre söderut man kom. Men det danska inflytandet var inte det enda. Hela Halland hade också många kulturlikheter med Småland och Västergötland.⁵⁰

En annan fråga som var gemensam för Halland och Skåne, var de många *krig* mellan Sverige och Danmark som utkämpades på de båda landskapens mark under 1500- och 1600-talen. Under en dryg hundraårsperiod 1563-1676 avlöste krigen varandra. Soldaterna levde på vad som fanns i det område där de krigade, så böndernas matförråd plundrades. Inte nog med det, man visste att även fienden levde på allmogen, så ofta brände man gårdar och fält för att inte motståndarens soldater skulle ha någon försörjning. Krigen drabbade hela Halland hårt, men södra Halland var värst utsatt under slutet av krigsepoken. Ovanpå detta kom alla extra krigsskatter och dagsverken med att bygga fästningar. Adelsmännens makt ökade också under denna period. Detta måste ha varit den värsta tiden i historien för de halländska bönderna.⁵¹

Godsdominerat i söder och bondedominerat i norr

Halland var allmänt sett fattigt på 1700-talet. 1792 skrev en ståndsperson om länet: "I allmänhet är Halland bland de svagaste och fattigaste av alla rikets provinser. Detta är en tyvärr nog känd sanning."⁵²

Men det fanns vissa olikheter inom Halland. I söder var godsens fler och mer dominerande, medan mellersta och norra Halland var mer bondedominerat. 1844 skrev landshövdningen att man skiljer södra Halland från mellersta Halland vad beträffar "folklynnet". Bönderna i söder ansågs vara "slaviska", medan de i mellersta Halland var "självständiga". Han förklarar: "I södra delen ligga de största egendomarna med vidsträckt gods, vars brukare till huvudgården förr utgjort allt vad egendomens innehavare påfordrade, men numera till större delen fått kontrakt som bestämmer deras skyldigheter.

Allmogen i denna del av länet saknar i allmänhet självständighet och närmar sig i lynnet till frälsebönderne i Skåne. Mellersta delen av länet ... utgöra de självständiga. Där finnas endast få frälsegods och bonden där har därför tidigare börjat tänka över sin ställning och om sina skyldigheter sökt upplysning.”⁵³ 1828 har vi dessa idéer i en annan variant: ”Lynnet hos allmogen är olika. ... Hos nordhallänningen röjes mer självständighet och tilltagsenhet än hos sydhallänningen.”⁵⁴

År 1847 har vi följande beskrivning: ”Hallands allmoge är i allmänhet fattig. Men i den bördigare slättbygden, företrädesvis i norra Halland, [på]träffas dock jämn bärgning och, hos besuttne självägande bönder, ej sällan välstånd, till och med förmögenhet.”⁵⁵

Men under andra halvan av 1800-talet ändrade sig förhållandena starkt. Även Sydhallands bönder var nu friköpta. Bonden Carl Ifvarsson från Ränneslöv på Laholmslätten är ett gott exempel på detta. Han satt i andra kammaren 1867-1889 och var ledare för Lantmannapartiet, ”en av riksdagens mest inflytelserika politiker”. Ifvarsson var själv hemmansägare men hade frälsebondebakgrund.⁵⁶

Tripska frälset

De flesta frälsebönder lydde under någon lokal godsägare. Men det fanns en grupp frälsebönder som hade helt andra villkor: de som tillhörde det Tripska frälset.

Den holländske köpmannen Adrian Trip var en av dem som lånade svenska kronan pengar under drottning Kristinas regim. För detta fick han en mängd gårdar i Halland i pant. Nästan hälften av dessa drogs in under reduktionen. Men på 1700- och 1800-talen fanns nära 200 mantal kvar av det Tripska frälset i Halland.⁵⁷ Räntorna gick fortfarande till de Tripska arvingarna i Nederländerna, men inga dagsverken kunde tas ut. Detta gör att bönder på Tripskt frälse inte kan behandlas som övriga frälsebönder. Å andra sidan kan man inte heller se dem som självägande. Eftersom de varken var frälse eller självägande har de behandlats som *kronobönder*. En del (de som varit skatte på 1600-talet) kunde visserligen friköpa sig redan tidigt på 1700-talet (dessa har givetvis förts till självägande), men först 1833 fick de flesta av dem friköpa sig. Som framgår av *tabell 2.3* påverkade andelen tripskt frälse kraftigt frälsemantals andel av allt mantal i Grimeton-, Tvååker- och Torup-områdena.⁵⁸

Landskapet

På 1700- och 1800-talen var bara 10 % av Hallands yta skogbeklädd, att jämföra med dagens ungefär 50 %. Istället utgjordes landskapet till närmare hälften av stora ljunghedar. Dessa utbreddes sig över både nuvarande slättbygden och nuvarande skogsbygden. Ljungheden brändes återkommande för att förbättra den som betesmark. Det fanns alltså stor skogsbrist i landskapet med långt till virke för till exempel husbygge. Skogsbygden bestod inte så mycket av skog, men kallades ändå skogsbygd, för skog i större omfattning hade funnits ända till 1600-talet.⁵⁹

Ytan för inägor bestående av åker och äng var kraftigt beskuren av ljunghedarnas utbredning. Och ängarna upptog på 1700-talet runt fyra gånger så stor yta som åkern. Åkern var följaktligen ytterst liten. Dessutom täcktes stora delar av slättbygden under 1700-talet av sumpmarker. Även i slättbygden utgjorde åkern därför bara cirka 10-20 % av marken. (Idag utgör åkern vanligen 90 % av marken på slätten.) På åkrarna bedrev man ensäde, det vill säga att de såddes med säd varje år. Detta var möjligt genom att de

Bild 2.3. Rossareds herrgård i Fjärås, Halland

Hästarna vattnas och herrskapet är på båtutflykt. De flesta bilderna i von Möllers bok om halländska herrgårdar är romantiserade: Herrgårdarna presenteras utan ekonomibyggnader och med herrskapet spatsierande i parken. Bilden över Rossared är ett undantag som visar både ladugårdar och några av de arbetande. Teckning av A Kallenberg i Möller 1871 s 48b. Foto Charlotta Sandelin, Läns museet Varberg.

kunde gödslas ganska ofta. Och den täta gödslingen berodde på att djuren hade så stora betes- och ängsmarker. Jordbruket bedrevs alltså i ett samspel mellan åkerbruk och boskapskötsel. Men den största mängden föda mätt i näringstillgång för bondfamiljen kom från åkern.⁶⁰

Med de små åkerytorna på 1700-talet blev uppodlingen på 1800-talet desto större. Åkerarealerna tiodubblades i många fall. Detta var troligen den största nyodlingen i södra Sverige. Inom Halland var Laholmsslätten den mest extrema.

Sädesavkastningen var på 1700-talet mycket låg med ett korntal på cirka tre, man fick alltså tre tunnor i skörd på en sådd tunna säd.⁶¹ Halland behövde hela århundradet importera säd. I början av 1800-talet uppnåddes självförsörjning, men först kring 1860 såldes säd från Halland i några större kvantiteter. Då startade å andra sidan en mycket omfattande havreexport.⁶²

Närheten till havet påverkade landskapet i Halland. Förvånande nog var fisket ganska obetydligt, med Träslövsläge som enda fiskeläge ända fram till 1800-talet.⁶³ Men tångtänkten var viktig, för den gav ett extra gödselmedel.

Att ta tång hade dock sina nackdelar. Sanden blev fri att flyga in över åkrarna. Flygsanden var ett problem för lantbruket i kustlandskapet, men den blev aldrig ett stort hot. Det var för det mesta bättre för en bonde att ha nära till tången än det var en nackdel att ha nära till flygsanden. Bönderna satte redan under 1600-talet (och troligen tidigare)

upp staket för att hindra sandflykten, men de hade bara begränsad effekt. På 1800-talet planterade staten flygsandsfälten med skog.

Ett annat gödningsmedel jordbrukarna utnyttjade i Halland var mägerln. Liksom i Skåne lades under en kort tid av 1800-talet mängder med mägerln på åkrarna.⁶⁴

Hemslöjd och köpesvaror

Som nämnts hade bönderna fram till mitten av 1800-talet inga jordbruksprodukter att sälja. För att få pengar till skatter och arrenden, samt till de få nödvändighetsvaror som måste köpas, användes istället försäljning från hemslöjd.⁶⁵

Halland hade fram till 1600-talet, när man fortfarande ingick i Danmark, järnframställning och skogsprodukter som viktiga näringar bredvid jordbruket. Under 1600-talet försvann dock den mesta skogen och järnframställningen upphörde. Detta blev ett hårt slag för den halländska allmogen.⁶⁶

Från 1700-talet var utan tvekan *textilproduktionen* den binäring som flest bönder idkade. Redan 1726 och 1730 rapporterade landshövdingarna att varor av ull och lin, som avsattes till "Boråsborna", var det egentligen enda som gav en penninginkomst till allmogen. Ofta deponerade dessa västgötaknallar ull eller lin och hämtade senare de färdiga produkterna. Särskilda upphandlingsställen fanns i varje härad.⁶⁷

Ylletillverkning var dominerande i södra Halland. På Laholmsslätten blev stickade ullstrumpor en stor produkt. Mellersta Halland hade både linne- och ylleproduktion, och i norra Halland var linne den stora produkten. Utöver textilnäringarna fanns en del *skogsnäringar* i skogsbygden.⁶⁸

I kustsocknarna i norra Halland med Onsala som centrum bedrevs en omfattande allmogeseglation. Denna var mycket inkomstbringande. Undersökningsområdena i norra Halland har valts så att de *inte* var så påverkade av rikedomar från sjöfarten. Det är ju eventuella rikedomar från jordbruket avhandlingen vill komma åt.

Lindome, som ingår i ett undersökningsområde, hade en omfattande hemslöjd, utan att större rikedomar ackumulerades. Enligt Bexell fanns 1820 "timmermän, snickare, stolmakare, svarvare, spinnrocksmakare, hjul- och vagnmakare, hovslagare, klensmeder, liesmeder och andra eggjärnssmeder, gördelmakare, pumpborrare, murare, laggare, målare, glasmästare m fl. Och då karlarna inne är sysselsatta uti sina verkstäder, ser man stundom kvinnorna arbetande på öppna fältet med åkerbruket."⁶⁹

Bönderna på 1700-talet levde i självhushåll. Det de odlade åt de upp själva, utom den del som gick till skatt. De penninginkomster de fick från textilslöjd gick också till skatternas betalande. Bondfamiljen fick ytterst lite kvar att köpa något för.

Många måste helt enkelt köpa lite säd varje år för att klara sig. Efter spannmål var den viktigaste köpesvaran troligen råmaterial till textilslöjden. Hallänningarnas egen produktion av lin och ull räckte inte till, och hemslöjden var omfattande. Utöver detta köpte allmogen salt, järn, fisk och timmer.⁷⁰

Arbetsvandringar

En extrainkomst för hallänningarna har vi ännu inte berört, nämligen arbetsvandringarna. Dessa vandringar gick dels till Skåne för att tröska, och dels till Bohuslän för att arbeta i sillfabrikerna.

Hallänningarna hade redan i en kunglig resolution 1695 fått rätt att gå till Skåne

och tröska.⁷¹ Runt 2000 drängar från södra Halland kunde gå årligen på 1700-talet, och tröskvandringarna fortsatte in på 1800-talet. Hallänningarna tröskade hos ståndspersoner och fick ”en icke obetydlig kontant förtjänst”. Bönder for också med vagn ner till skånska slätten bara för att köpa spannmål.⁷²

Sillperioden i Bohuslän varade 1747-1809. Över tusen drängar och pigor och ibland hemmansbrukare gick varje år, när fisket var som intensivast 1780-1800, till sillsalterierna i Bohuslän. En ståndsperson skrev 1787: ”Det är numera nästan icke möjligt, [att] få leja en dräng eller piga med mindre [än att] ackord [överenskommelse] ingås, att densamma skall äga frihet, [att] få gå för egen räkning på sillfisket eller åt Skåne att tröska. (...) Så använda de hela sin förtjänst till en överflödig klädesbonad och grannlåt, ty högfärden och överflödet har i senare tider obeskrivligen tilltagit och dageligen tilltager bland allmogen.”

Förtjänsterna från både tröskning och sillsalterier kunde alltså gå till att öka ”lyxen”. Men en del användes till skattebetalningar. Och troligen kunde en del läggas undan och bidra till att bönderna kring 1800 började nyodla och friköpa sin jord.⁷³

Emigrationen kan delvis ses som en fortsättning på arbetsvandringarna. Faktum är att Hallands län hade flest emigranter per invånare i hela Sverige. Troligen berodde den stora emigrationen på avsaknaden av större städer i Halland. En tanke är också, att den kan ha ett samband med de många relativt små bönderna i Halland, där inte alla bondbarn fick arva gården men ändå fick någon arvssumma som räckte till en Amerikabiljett.⁷⁴

Nio undersökningsområden

Med utgångspunkt från resonemanget i kapitel 1 har *nio undersökningsområden* valts ut i Halland. Det ena kriteriet för att välja områden har varit om de innehållit många *självägande* jordbrukare eller inte. Det andra har varit *naturgeografiskt*, så att jordförhållanden, stenighet etcetera kan studeras.

I avhandlingens pilotstudie undersöktes ett flertal områden i Halland 1750 och 1860. Det framkom då att områdena utvecklades olika snabbt. I ett område kunde till exempel järnpinneharv införas hundra år tidigare än i ett annat. Socknar med många frälsebönder var senare än andra.⁷⁵

Det har också varit en idé i sig att ha många områden: Med den mängd variabler som ska undersökas, kan olika varianter av den agrara revolutionen förväntas. När så många som nio områden undersöks kan huvudtendenser skiljas från underordnade tendenser, och med flera områden som visar på samma sak blir slutsatserna tydligare. Med nio undersökningsområden kan också spridningsteorier studeras. Genom att undersöka många företeelser och hitta förklaringar till att de antas eller ej, kan spridningen avmystifieras.

Frälsemantalet som urvalskriterium

Vi ska nu se hur de nio undersökningsområdena konkret plockats fram. Ungefär hälften

av områdena bör innehålla många självägande och hälften bör innehålla få självägande. Det är skillnaderna i ägandet under 1700-talet som är det intressanta i denna analys, för under 1800-talets lopp kunde de flesta bönder friköpa sig och bli självägande.

De bondekategorier som fanns på 1700-talet var skattebönder, kronbönder och frälsebönder, och deras andel av mantalet redovisas i jordeböckerna. Skattebönderna var de självägande, som ägde sin egen jord och betalade skatt till staten. Kronböndernas gårdar ägdes av kronan, det vill säga staten. De betalade också skatt till staten. Frälseböndernas gårdar ägdes i princip av en adelsman, men under 1700-talets lopp kunde andra ståndspersoner komma in som ägare. De betalade sin skatt (arrende/jordränta och dagsverken) till adelsmannen.

Skattebönderna hade den mest självständiga ställningen i och med att de själva ägde sin jord. De satt säkert på sina gårdar. De kunde disponera sina marker i princip hur de ville och sälja vad de ville. Barnen ärvde jorden och de kunde sälja sin jord eller delar av jorden. Bondefamiljen behövde heller inte riskera att en produktionsökning skulle ätas upp av högre skatt, för skatterna låg på en fast nivå. En förbättring (investering) i markerna lönade sig därför alltid för en skattebonde – familjen eller kommande släktled skulle njuta frukterna av ansträngningarna. Dessutom var skattebonden representerad i alla de politiska nivåer som fanns: sockenstämma, häradsting, riksdag, skiftesförrättningar och så vidare. Slutsatsen är att skattebonden var klart intresserad av de innovationer och den utveckling som den agrara revolutionen innebar.

Kronbönderna hade nästan samma ställning som skattebönderna. Den största skillnaden var att de inte ägde sin jord. De kunde alltså inte sälja den eller pantsätta den för ett lån. Kronbonden satt nästan lika tryggt på sin gård som en skattebonde, och barnen fick arva rätten att bruka gården. Men en viss osäkerhet i besittningsrätten fanns det, se senare i kapitlet.

Frälsebönderna hade helt andra förhållanden. De kunde givetvis inte sälja eller belåna sina marker. Men det värsta var de betungande skatterna. Skulle en frälsebonde öka sin produktion kunde adelsmannen alltid höja arrendet eller ta ut fler dagsverken, för att tillskansa sig det överskott som frälsegården producerade. Att alltid kunna bli beordrad att göra dagsverken, ofta under den brådaste tiden, var en plåga för frälsebönderna. Dessutom hotade alltid att familjen kunde avhysas (vråkas) från frälsegården. Vid minsta uppstudsighet eller vägran att göra dagsverken kunde avhysning bli straffet. Adelsmannen kunde också avhysa gårdsbrukare utan att de gjort någon förseelse, bara för att herrgården behövde utvidga sina marker. Det var inte heller säkert att barnen fick överta gården. En investering i markerna kunde följaktligen vara förgäves, om man fick lämna gården. Frälsebonden var inte representerad i någon av de politiska nivåer som fanns under 1700-talet. ”Deras eventuella klagomål fick framföras till jordägaren.”⁷⁶ Frälsebonden hade alltså en mycket osäker ställning.⁷⁷

Att under dessa villkor delta i den agrara revolutionens förändringsprocess blev svårare och mindre attraktivt för en frälsebonde. Därmed inte sagt att en frälsebonde aldrig kunde göra framsteg. De kunde ju också ta del av de samhälleliga förbättringarna efter 1720, som att det inte längre var krig. Ibland var frälsegårdar lite mer välmående och då kunde de i vissa fall också hänga med i innovationerna.

Tabell 2.2. Villkor för skatte-, krono- och frälsebönder

Jordnatur	Ägande	Skatt	Besittningsrätt	Politiskt inflytande
Skattegård	Självägande	Till staten	Säker	Alla instanser
Kronogård	Staten	Till staten	Nästan säker	Alla instanser
Frälsegård	Adelsman	Arrende och obegränsade dagsverken till adelsmannen	Osäker	Nästan inget

De olika bondekategoriernas ställning presenteras i *tabell 2.2*. Vid valet av undersökningsområden kunde andelen skattebönder fått styra. Men det fanns ganska få skattebönder i Halland, bara 14 % vid 1700-talets mitt.⁷⁸ Och kronobönderna hade som nämnts en ställning snarlik skatteböndernas. Valet blev då att välja *undersökningsområden efter andel frälsemantal*. Områden med högt frälsemantal hade självklart liten andel skatte- och kronobönder och områden med lågt frälsemantal hade stor andel skatte- och frälsebönder.

Sten Carlssons bok "Ståndssamhälle och ståndspersoner" är klassikern när det gäller att studera frälsemantalet. Därför har jag utnyttjat samma jordebok som han använt för att studera frälsemantalet i socknarna i Halland, nämligen den från 1754.⁷⁹

I nästa delkapitel kommer vi att återkomma till andelen självägande. Då kommer också friköpen från krono- eller frälsebonde till självägande att analyseras. Dessa friköp blev stora under 1800-talet, så att nästan alla bönder år 1900 var självägande. Men de uppgifter vi har i jordeböckerna ger ingen möjlighet att analysera friköpen.

Naturgeografiskt urvalskriterium

Att välja områden efter naturgeografiska förutsättningar ger möjlighet att studera förhållanden som stenighet och jordmån. Olika naturgeografiska förhållanden bör dessutom ge olika väg till "målet" genom att områdena hade olika: produktionsinriktning, nyodlingsförutsättningar, balans betesmark – odlingsmark, skogstillgång, binäringar eller att bondfamiljerna bodde i ensamgårdar i vissa fall och i byar i andra.

Halland har många olika typer av agrara landskap. Tre av Götalands naturliga jordbruksområden kan studeras: Skåne-Hallands slättbygd, Sydsvenska höglandet och Västsvenska dalbygden.⁸⁰ Den förstnämnda är som framgår *slättbygd* och ligger vid kusten, Sydsvenska höglandet är *skogsbygd* och ligger i inlandet medan Västsvenska dalbygden (som Bohuslän och västra Västergötland) ligger i norra Halland och kan betecknas som *mellanbygd*, se *karta 2.1* i slutet av kapitlet.

De nio områdena

Valet av mina undersökningsområden har följaktligen skett både efter jordäggande och naturförhållanden. *Fyra naturgeografiska områden har valts: norra Hallands mellanbygd, inre Hallands skogsbygd, mellersta Hallands slättbygd och södra Hallands slättbygd*. Dessa kallas fortsättningsvis "bygder".

I slättbygden finns två "bygder", en i den mellersta och en i den södra, som naturgeografiskt inte skiljer sig åt så mycket. Att ändå två slättområden valts beror på, att naturgeografiska faktorer inte bedömts som allena rådande för olikheter i utvecklingen. Utan mängden utvecklingsvarianter har varit avgörande. Bara avståndet mellan mellersta

Bild 2.4. Kor på Hallandsåsen

Målning av Nils Kreuger år 1907. Laholmsbukten och Laholmsslätten i bakgrunden. Där på slätten ligger ett par av de undersökningsområden som ingår i avhandlingen.

Foto Arne Persson, Länsmuseum Varberg.

och södra slättbygden och det faktum att många kulturskillnader⁸¹ är kända mellan mellersta och södra Halland motiverar dubblingen. Adeln hade också en mycket starkare ställning i Sydhalland. Kanske kan man se mellersta slättbygden som mer ”västsvensk”, medan södra slättbygden var mer ”skånsk”.⁸² Dynamiken i slättbygden var dessutom så stor, att fler områden kan behövas för att täcka in fler varianter.

Inom varje naturgeografisk bygd har så ett undersökningsområde med mycket frälsejord och ett område med lite valts. Till kriterierna för områden med mycket frälsejord har jag lagt till att de skulle innehålla minst en herrgård. Det var nämligen de frälsegårdar som låg närmast herrgården som var mest utsatta för dagsverkesbördan. Andelen insockne frälse visade hur stor del av frälsebönderna som låg under en herrgård (säteri) i den egna socknen. Ett tilläggs-kriterium till områdena med lite frälsejord var, att det inte skulle finnas någon herrgård (säteri) där, och följaktligen inga insockne frälse.⁸³

Det har därmed blivit två undersökningsområden i Nordhallands mellanbygd, två i skogsbygden och två i södra slättbygden, se *tabell 2.3*. I mellersta slättbygden har det blivit tre undersökningsområden, när det visade sig (efter att redan ett stort källmaterial

excerperats) att Grimeton-området med förmodad frälsebondedominans, inte var så adelsstyrt som frälsemantalet angav. Detta berodde på att en del frälsebönder tillhörde det så kallade Tripska godset, vilka närmast ska ses som kronobönder, se ovan. Grimeton har fått bli ett ”mellanområde”, och ett nytt frälseområde fick sökas: Kvibille-området. Men detta nionde område blir bara en ytterligare variant av förändringsprocessen.

Det har varit en strävan att få undersökningsområdena så enhetliga som möjligt både vad gäller naturtyp och jordägarförhållanden. Antalet gårdar får inte heller vara för litet, eftersom det gäller att få ett tillräckligt källmaterial. Den enhet man måste bygga på är socknen, så undersökningsområdena består av mellan en och fyra socknar. Områdesnamnet är efter den socken som har flest mantal.

Tabell 2.3. Undersökningsområden och bygder

Område	Socknar	Frälse mantal, %	Insockne frälse, %	Totalt mantal
F = frälседominerat I = icke frälседominerat				
Lindome-området, I Norra mellanbygden	Lindome, Älvsåker	19 (13)	0	101
Fjärås-området, F Norra mellanbygden	Fjärås	48	38	143
Fagered-området, I Skogsbygden	Fagered, Ullared, Källsjö	13	0	68
Torup-området, F Skogsbygden	Torup, Kinnared	81 (65)	1	89
Tvååker-området, I Mellersta slättbygden	Tvååker, Träslöv	25 (10)	0	106
Grimeton-området, F-I Mellersta slättbygden	Grimeton,* Hunnestad, Spannarp, Gödestad	81 (55)	4	99
Kvibille-området, F Mellersta slättbygden	Kvibille, Getinge, Rävinge, Holm	81 (80)	24	122
Laholm-området, I Södra slättbygden	Laholm landsförsamling, Veinge (bara slättbygden)*	39	0	92
Ränneslöv-området, F Södra slättbygden	Ränneslöv, Ysby, Skummeslöv	73	42	77

Källor: Mantal enligt Hallands Jordebok 1754, LLA Hallands Landskontor G IIIa:78.

Kommentarer: Frälse-siffrorna inom parentes är, när man räknat bort det Tripska frälset, se brödtexten. Frälsemantalet är summan av insockne och utsockne frälse.

* Grimeton socken ligger i två naturområdeszoner. De inre delarna tillhör skogsbygden, men socknen domineras av slättbygden och där ligger alla bondbyarna. Grimeton räknas därför som slättbygd. – Veinge slättbygd har utifrån de av mig undersökta lantmäteriakterna beräknats utgöra 71 % av allt mantal i socknen och också av frälsemantalet. De byar i Veinge som har sin huvudsakliga gårdsbebyggelse på slätten har räknats hit: Veinge, Vessinge, Kårarp, Skogaby, Bölarp, Bökeberg, Antorp, Kullsgård, Skogsgård, Göstorp, Brostorp och Öringe.

I *tabell 2.3* har jag i de frälседominerade områdena eftersträvat att ha över hälften frälsemantal. Detta har lyckats väl utom i Fjärås-området i norra mellanbygden. I norr var adeln inte lika dominerande som i söder, men Fjärås var den mest herrgårdsdominerade bygden i norra Halland. På motsvarande sätt hade Laholm-området i södra slättbygden rätt stor andel frälse för att vara ett icke-frälседominerat område, men det var det område i södra Halland där adeln hade minst inflytande.

De icke-frälsedominerade områdena är alltså: Lindome, Fagered, Tvååker och Laholm. De frälsedominerade områdena är: Fjärås, Torup, Kvibille och Ränneslöv. Mellanområde är Grimeton.⁸⁴

När det i fortsättningen står till exempel Tvååker, så betyder det Tvååker-området. Skulle socknen Tvååker avses, vilket är sällan, anges detta. När alla områdena beskrivs ihop kallas de ibland för *Halland*, även om de bara utgör ett – ganska representativt – urval av Halland. Undersökningsområdena och bygderna visas på *karta 2.1* senare i kapitlet.

Att undersökningen bygger på källmaterial från Halland gör att studien även kan bli en sorts regionhistoria, samtidigt som huvudsyftet är att ge mer generella förklaringar. Få avhandlingar har skrivits om Halland. Undersökningen kan som ett delresultat fördjupa bilden av olika ”kulturer” i de fyra utvalda bygderna och de nio utvalda undersökningsområdena. Avhandlingen kan också ge ett bidrag till förståelsen av äldre element i dagens jordbrukslandskap. Det som den agrara revolutionen skapat finns ju kvar i stora delar av vårt kulturlandskap.

Bonde- och adelsdominerade undersökningsområden

Vi ska nu något komplicera frågan om undersökningsområdenas karaktär. Vad som kunde göras före undersökningen var det som beskrivits ovan: att urskilja dem efter frälsejordsandelen. Men när undersökningen av alla bouppteckningar var gjord kunde, med hjälp av uppgifterna i dem, även hänsyn tas till friköpen från kronogård till självägande och från frälsegård till självägande. Indelningen av områdena efter jordägandet på 1700-talet blev därmed delvis förändrad. Dessutom kunde alla områden följas under hela 1700- och 1800-talen till så gott som alla bönder var friköpta.

Som visats i källgenomgången har många tidigare forskare menat, att bouppteckningarna speglar ett representativt urval av jordbrukare. Därför kan vi använda dem även till att undersöka jordägandet. Vi kan snarast vänta oss en tydligare bild av jordägandet än vad bara mantalet kunde ge.⁸⁵

Med hjälp av uppgifterna om jordägandet i bouppteckningarna kan vi alltså förvänta oss att få en förfinad bild av jordägandet i undersökningsområdena. Detta är viktigt att undersöka för övergången till självägande och speciellt frälsefriköpen är knappast studerade tidigare, särskilt inte kopplade till den agrara revolutionen. Vi kommer här att kunna följa en förändring över tid vart 20:e år 1740-1900 med andelen självägande. Analysen av jordägandet kommer också att direkt kunna jämföras med undersökningen av till exempel innehav av redskap, utsäde och kreatur, eftersom det är samma källmaterial som används. Denna utveckling var omöjlig att få grepp om med bara uppgifterna om jordnatur 1754.

Andelen självägande olika år blir alltså en kategori. Andelen frälsebönder som inte var friköpta, det vill säga fortfarande under adeln, blir en annan kategori. Och kategorin däremellan är de ännu inte friköpta kronobönderna. Analysen blir därmed fördjupad och närmare den verklighet bönderna i bouppteckningarna levde under.

Domineras undersökningsområdet av självägande kallas det ett bondedominerat eller

helt enkelt ett *bondeområde*. Och domineras det av frälsegårdar ägda av adelsmän kallas det ett adelsdominerat eller bara ett *adelsområde*, se vidare *tabell 2.4-2.6*.

Innan vi går till resultaten av denna undersökning om jordägandet ska friköpens omfattning i Halland presenteras. Dessutom ska frågan om friköpens fördelar diskuteras noggrant.

Svenskt rekord i friköp

Som nämnts var år 1754 14 % av mantalet i Halland skatte, vilket i princip motsvarade andelen självägande bönder. 1845 ägde bönderna i Halland hela 75 % av mantalet. *Att självägandet i Halland ökade från 14 % till 75 % var svenskt rekord i friköp!* Hela 61 procentenheter blev friköpta. Andra län där adeln var stark och självägandet på 1700-talet var litet (Stockholms, Södermanlands, Uppsala, Malmöhus och Kristianstads) hade 1845 bara 31-46 % (de tre Mälarlänerna) eller 51-60 % bondeägt mantal (Skåneläna).⁸⁶ En orsak till att Halland hade så många friköp var, att herrgårdarna ofta var rätt små i landskapet, och att många frälsegårdar låg långt ifrån sin huvudgård. En annan var att en tredjedel av frälsejorden ägdes av andra ståndspersoner än adelsmän. Och en tredje var att andelen kronojord dessutom var stor.⁸⁷

Att friköpa kronojord kallades skatteköp. Skatteköp av kronojord fick ske under perioden 1701-1773 och blev helt fri efter 1789. Bönderna blev då kronoskatte, alltså självägande.

Egentligen hade bönderna inte rätt att friköpa sin frälsejord före 1789, men det fanns möjlighet att kringgå detta genom att de bara köpte besittningsrätten till gården, medan adelsmannen behöll ränterätten. Det blev ingen skatteförmån för bonden, men besittningsrätten blev lika säker som för ett skatteköp av krono. Efter 1789 kunde bönder köpa utsockne frälse och efter 1809 även insockne frälse. De friköpta gårdarna betecknades frälsekatte. Då var det så fint att man ibland kunde beteckna sig "frälsehemmansägare".⁸⁸

Orsaker till friköp av kronojord

Vad var det för mening med att friköpa sig? Hade inte jordbrukarna det bra som kronobönder? Jo, kronoböndernas situation var ganska lik de självägande skatteböndernas, men här ska vi mer än tidigare i texten betona skillnaderna. Friköp (skatteköp) var faktiskt en stor fördel för kronobonden. En skattebonde satt säkert på sitt hemman så länge han/hon betalade skatt, medan en kronobonde i vissa fall kunde avhysas om han/hon inte ansågs sköta sig. Som självägande kunde man sälja sin jord och fick mer att säga till om till exempel i skiftesprocesser. En kronobonde kunde tvingas till dagsverken vid kungsgårdar, en regel som avskaffades först 1799. Bara att få dispositionsrätt över ekskogen på de egna markerna var tillräckligt skäl för skatteköp, ansåg landshövdingen i Halland 1833. Skatteköpet kunde också ske till en rimlig kostnad för bonden, ofta bara ett pris motsvarande sex års skatt, vilket ungefär motsvarade två hela årsproduktioner.

1701-1719 skedde skatteköpet av den högstbjudande. Många ståndspersoner kunde under denna period bjuda över den bonde som brukade kronogården. I Halland skedde detta dock bara i ringa mån. Men även efter 1719 fanns ett visst hot kvar i adelsstata områden som Halland. Ett skatteköp kunde då göras för att hindra att en adelsman bytte till sig kronogården, för då skulle den bli förvandlad till frälse, vilket medföljde kraftigt

ökade bördor och risken var stor att bonden skulle avhysas. Denna risk, att en adelsman skulle byta till sig gården, fanns åtminstone till 1789.⁸⁹

Att den starkare besittningsrätten som självägande gjorde, att bonden blev mer intresserad av förbättringar av driften, förstod redan de som beslutade om skatteköpen på 1700-talet: "Innehavaren genom förvandling till självägare kunde förväntas beflita sig mer än förut om att sköta hemmanet och därför att fullgöra sin skattskyldighet."⁹⁰

Orsaker till friköp av frälsejord samt frälsebondeuppror

Att en frälsebonde ville friköpa sig är än mer förstäeligt. Det fanns ju en tydlig intressekonflikt mellan godsägare och frälsebönder. Därför tas även frälsebondeupproren med i detta avsnitt.⁹¹

Fortfarande 1833 skrev landshövdingen i Halland att: "De flesta torpare såväl som landbönder [frälsebönder], vilka ... av frälsehemmansägare antas, förmå sällan att i längden fullgöra sina dagsverksskyldigheter och utskylder [arrendeavgifter]. Följden därav blir att de, sedan deras egendom blivit av frälseägaren tagen och försäld till gäldande av skatter och av husröte-brist [ej underhållna hus], blir med hustru och barn vräkta från torpställena och hemmanen."⁹²

Frälsebönderna kunde också hotas med vräkning om de inte gjorde som de blev tillsagda: "Fru Ehrenpohl [på Ottersjö] har satt sina bönder i bättre ordning således: Alla 20 Spannarps hemmansåbor blev uppsagda med tillsägelse, att de inom fardag, utan komplimenter [klaganden?], antingen skulle flytta, eller inom den tiden satt byggnader i gott stånd och dikat ... ett visst antal diken, vilket alltid tillförne [tidigare] blivit av dem försummat. Ställen för diken blev dem utvisade. Och arbetet gick för sig."⁹³ Uppstud-sighet innebar vräkning samma dag.⁹⁴

Bild 2.5. Kronkudde från Laholms landsförsamling

Åkdyna med broderade kronor, årtalet 1846 och initialerna JPD (kanske Johanna Pärssdotter). I Läns museet Varberg samlingar, VMF 24638.

Foto Hans Nohlberg, Läns museet Varberg.

Bönderna ville naturligt nog inte göra dagsverken. De underlydande under Skedala och Arlösa i Halland skrev 1773 till tingsrätten: ”Med vad rättighet [har vårt herrskap grevinnan högvälborna fru Mertha Helena Horn] kunnat, den ena tiden efter den andra, ålägga oss att: dels utbetala i kontant och andra varor så många och stora skatter och utskylder som hon behagat påfordra, dels och utgöra så mångfaldiga dagsverken, körslor och äckor som hon behagat anbefalla (...) att vi knappt äga en enda dag i hela året fri att sköta våra egna hemman på.”⁹⁵

Ständiga konflikter följde på sådana förhållanden: ”Enligt gamla berättelser rädde länge ett strängt regemente på Fröllinge, och bönderna straffades med extra långäcker [dagsverken som innebar långresa med egna dragdjur] för lite nog. Bönderna å sin sida stal enligt samma källa från ’hovgården’ så ofta tillfälle gavs, och arbetade endast så länge de var övervakade. Det rädde alltså ett slags krigstillstånd mellan godsägare och bönder.”⁹⁶

Gunilla Simonsson har föreslagit att de ”kronkuddar” som fanns i södra Halland är ett tecken på frälsebondeprotester. Kronkuddarna är åkdynor (att sitta på i vagnen), alltså kuddar att visa upp för andra, på vilka bondkvinnorna hade broderat kronor, se *bild 2.5*. Oftast finns även årtal och kvinnans initialer på kudden. Simonssons idé är att kronorna stått som symbol för *kronogård* istället för frälsegård, alltså en vilja att komma bort från frälsegårdens hårda villkor. Bara ett tiotal kronkuddar finns bevarade, daterade från 1769 till 1885. De är alla från Hallands två sydligaste häradar med stark adelskoncentration. Idén, att kronkuddarna är en stilla protest mot adelsväldet, är ytterst trolig.⁹⁷

Dagsverksstrejker genomfördes i Halland vid två skeden under 1700-talet. Vid båda tillfällena deltog 100-tals frälsebönder:

Den första rörelsen, som var något mindre, inträffade i samband med Dalupproret 1743. Efter en tid av fred hade Sverige av det styrande adelspartiet ”hattarna” drivits ut i krig. Mot detta växte en bred proteströrelse i stora delar av landet, inte bara bland bönderna, och de makthavandes legitimitet var ifrågasatt. I detta läge kunde dagsverksstrejker genomföras i Halland bland annat mot Lindhults och Brännö herrgårdar.

95 bönder under Brännö herrgård gjorde en överenskommelse: ”Såsom vi åbor uti Torup och Kinnareds socken har ingått ett sådant skrå [avtal] oss emellan ... så gör vi intet dagsverke eller skjuts eller körslor eller något annat, ost eller smör, undantagande själva skatten, som våra förfäder har erlagt. (...) Såsom vi med våra namn och bomärken betygar: av Ivebro den 31 maj 1742.” Myndigheterna lyckades inte hitta någon ledare, och straffen blev ganska lindriga.⁹⁸

Den andra rörelsen, som Staffan Smedberg skrivit om, var mycket omfattande. Bönder under Sperlingsholm, Skedala, Bårarp, Fröllinge, Sannarp, Stensjö, Stjärnarp, Torstorp med flera gods deltog. Samtidigt vägrade kronobönder att fullgöra slottsdagsverken och att skjutsa ståndspersoner. Detta skedde efter 1772 års statskupp, då Gustav III gjorde sig enväldig med förevändning att begränsa adelns makt. Bönderna i Halland tog honom på orden, även om detta inte var meningen. Dagsverksstrejkerna pågick i flera år och man skickade även delegationer till kungen. Landshövding Nackreij var sympatiskt inställd till böndernas krav. Först när han byttes ut 1774 kunde upproret slås ner.⁹⁹

Frälsebonderesningarna ledde inte till framgång, åtminstone inte på kort sikt, eftersom dagsverkena kvarstod. 1742-1743 utdömdes böter för strejkerna, men på 1770-talet

var adelsmännens vapen vräkningar övervakade av militär. Bönder fick inte bo kvar på de gårdar som brukats i generationer. Två av bondeledarna, Bengt Persson från Tönnersa i Eldsberga socken och Nils Carlsson från Fyllinge i Snöstorps socken, sattes på Varbergs fästning och fick slita spö.¹⁰⁰ Ändå var straffen kanske inte så hårda, som man kunde förvänta sig.

På lång sikt kan man kanske säga att rörelserna lyckades på så sätt, att det blev besvärligt för godsägarna att ha dagsverksarbetande frälsebönder, och därmed underlättades friköpen.

De som fortfarande var frälsebönder under 1800-talet fick, åtminstone i Skåne, en ännu värre ställning. Mats Olsson har visat att dagsverksbördan i Skåne nästan fyrdubb-lades mellan 1750 och 1850.¹⁰¹

Under 1800-talet fanns ett stort hot mot alla frälsebönder nära en herrgård. Vid mitten av 1800-talet skedde nämligen stora *avhysningar* av frälsebönder bara för att gods-ägaren ville utvidga herrgårdens egen mark. I Skåne utplånades nästan 60 byar av denna anledning. I Halland skedde stora avhysningar bland annat vid Hjulebergs gods i Abild och Dals säteri i Fjärås. Ingående beskrivningar av avhysningarna finns i *bilaga 2.2*.

När man först tillät friköp för frälsebönder i Danmark år 1769 motiverades detta med: "...till landets allmänna bästa och fördel, då man inte kan ta fel på, att jorden över huvud taget blir bättre behandlad, när den som brukar den vet och är förvissad om, att den tid, den flit och de krafter, som han använder till gårdens och markens förbättring, kommer honom själv, hans barn och arvingar till nytta..."¹⁰²

Frälsebönder hade alltså alla anledningar i världen att friköpa sig. För kronobönder var det också en viktig handling. *Jag ser därför friköpen av krono- och frälsejord som en enhetlig process*. Bönderna uppnådde i båda fallen självägande. I kapitel 3-9 ska vi se vilken betydelse detta självägande hade för utvecklingen under den agrara revolutionen.

Källanalys och definitioner av olika sociala grupper i bouppteckningarna

Innan vi går in på resultaten av min undersökning rörande jordägandet och friköpen i undersökningsområdena, ska det något beröras hur källmaterialet kategoriserats och analyserats.

I bouppteckningarna står det för det mesta "bonde" eller "åbo" om bönder.¹⁰³ Att en bonde var självägande framgår genom att: fastigheten har ett värde i bouppteckningen, benämningarna kronoskatte och frälsekatte eller titeln hemmansägare.¹⁰⁴ Kronojord och frälsejord har ibland angivits i bouppteckningarna, men det har inte varit lika självklart som att ange självägande.¹⁰⁵ Där det inte framgått om det var krono eller frälsejord har dessa bönder delats upp på de två jordnatureerna efter den fördelning som rådde i området mellan frälse och krono enligt 1754 års jordebok. Friköpen skulle kunna snedvrída denna fördelning, men friköp har skett i båda kategorierna, så denna metod är rimlig.

När bönderna under 1800-talet blev mer lika på så sätt att nästan alla blev själv-ägande, framträdde en ny olikhet inom jordbrukargruppen: En stor del av dem kom under 1800-talet att tillhöra en lägre jordbrukarkategori. Denna grupp var lägre än de andra jordbrukarna utifrån tre aspekter: jordägandet, rikedomen och mantalet. Grup- perna är: a) De *obesuttna*, som inte ägde sin jord och inte brukade mantalssatt jord – främst torpare. b) *Småbrukarna*, som inte hade några dragdjur eller bara ett svagt dragdjur.

Bild 2.6. Adelsmannen

Bonadsmålning kring år 1770 av Anders Bengtsson (1723-1781) i Långaryd. Adelsmannen: "Jag haver guld och gröna skogar. Jag plågar eder alla."

Foto Charlotta Sandelin, Läns museet Varberg.

Bild 2.7. Bonden

Bonadsmålning 1822 av Johannes Jönsson (1797-1853) i Färgaryd. Bonden: "Jag kläder och föder eder alla."

Foto Charlotta Sandelin, Läns museet Varberg.

c) De *med låga mantalsdelar*, som alltså genomfört långtgående hemmansklyvningar. De lägre jordbrukarkategorierna presenteras närmare i *bilaga 2.3*, där också deras andel av samtliga jordbrukare undersöks. Gruppen obesuttna och småbrukarna (jordbrukarnas underklass) var olika stora i olika områden, på så sätt att de bondedominerade områdena Lindome, Fjärås och Tvååker hade mindre andel jordbrukare i denna underklass än andra.

I kapitel 3 undersöks hur väl dessa lägre kategorier bland jordbrukarna kunde hänga med i den tekniska omvandlingen och i kapitel 9 rikedom mätt i antalet kor samt om deras kor växte i storlek ikapp med de andra jordbrukarnas.

De obesuttna har ringats in med benämningar som torpare, undantagsfolk och backstugusittare. Även om bouppteckningen bara innehåller värderade *hus* (och ej fastighet) räknas jordbrukaren som torpare.¹⁰⁶ Om det har stått "under" eller "vid" i anslutning till ortsnamnet har det också klassats som torp.¹⁰⁷ Även gårdsnamn på -stugan eller -hus, visar att det var en torpare. Har inget av dessa kriterier för obesuttna funnits har bouppteckningen klassats som bonde.

Hur litet mantal det än är så räknas det som bonde. Lägenheter låg ofta på värden liknande de lägsta mantalssatta. Lägenhetsägare räknas som bonde och friköpt torp med fastighetsvärde räknas som bonde, om de inte är småbrukare, för då räknas de som torpare. När det uttalat stått undantagsfolk eller undantagsman har bouppteckningen klassats som tillhörig undantagsfolk, vilka ej klassats som bönder.¹⁰⁸

Bondeområden respektive adelsområden enligt bouppteckningarna

Vi kommer nu åter till de nio undersökningsområdena. Vi har fortfarande tre grupper

bönder: självägande, kronobönder och frälsebönder. *Men tack vare att vi nu kan basera resultaten på en analys av bouppteckningarna, kan andelen självägande bönder här bli inklusive alla som friköpt sig från krono eller frälse. Vi kan också se en förändring över tid.*

De nio områdena ska nu karakteriseras som bonde- eller adelsområden. Något förenklat kommer det att bli så, att de områden där de självägande var fler än frälsebönderna klassas som *bondeområden*. Och de områden där frälsebönderna var fler än de självägande klassas som *adelsområden*. Kronobondekategorin klassas alltså i detta sammanhang som en neutral faktor.

Vi börjar med att i *tabell 2.4* ta fram andelen självägande av de besuttna jordbrukarna. Därefter kommer vi till andelen frälsebönder i *tabell 2.5*. En sammanvägning av dessa resultat gör att adelsområden och bondeområden kan presenteras i *tabell 2.6*.

Tabell 2.4. Andelen självägande jordbrukare

I procent av de besuttna i bouppteckningarna.

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	67	88	86	75	80	79	85	96	87
Fjärås	52	53	61	63	60	70	73	71	80
Fagered	15	28	16	27	45	61	68	88	85
Torup	0	0	0	19	38	35	68	83	79
Tvååker	27	32	24	34	62	74	87	84	91
Grimeton	52	34	25	38	55	60	86	86	91
Kvibille	3	0	19	27	21	36	62	73	63
Laholm	19	11	18	37	56	62	94	88	100
Ränneslöv	0	7	4	23	50	46	74	60	81
M	26	28	28	38	52	58	77	81	84

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Siffrorna i *tabell 2.4* ska inte tas för exakta, eftersom materialet ändå bara bygger på ett urval av jordbrukarna, nämligen de som råkat få sina bouppteckningar upprättade dessa år. Men som huvudsakliga resultat står de sig. Därför har till exempel Grimeton i *tabell 2.6* inte ansetts ha 50 % självägande 1740, fast det står 52 % i *tabell 2.4*, utan 1700-talet i Grimeton har setts som en helhet.¹⁰⁹

Andelen självägande var om man ser till medelvärdet (M) för hela Halland redan på 1700-talet drygt 25 %. Den stora friköpsvägen kom sedan 1800-1860, men fortsatte i någon mån även därefter.

När kom då friköpen av kronojord respektive frälsejord? Detta är svårt att räkna ut, eftersom siffrorna blir små för varje ägoslag och vi egentligen bara har mantalssiffror att jämföra med. Men ungefärliga beräkningar ger följande bild:

Friköpen av kronojord till "kronoskatte" skedde redan under 1700-talet i främst Tvååker och Lindome. 1800-1860 skedde sedan den stora vägen med friköp av kronojord. Speciellt snabb var utvecklingen 1820-1860 i Laholm. 1860 var processen nästan helt genomförd i alla områden utom Kvibille och Fagered. Friköpen av frälsejord till "fräl-

seskatte” skedde i stor omfattning redan från 1740 i Fjärås och Grimeton och i viss mån i Lindome. Annars skedde även den stora vågen av frälsefriköp åren 1800-1860.

I *tabell 2.5* kommer vi till adelsinflytandet, nämligen andelen jordbrukare på frälsejord, som de själva inte ägde. Siffrorna i *tabell 2.5* behandlas på samma sätt som beskrivits för *tabell 2.4* vid överföringen till *tabell 2.6*.

Tabell 2.5. Andel frälsebönder, som ej äger sin jord

I procent av de besuttna i bouppteckningarna.

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	7	0	3	8	10	4	7	0	4
Fjärås	22	37	12	22	32	27	15	24	10
Fagered	23	8	16	8	10	4	5	4	5
Torup	70	73	79	63	42	43	21	13	14
Tvååker	4	11	9	7	10	0	0	0	0
Grimeton	33	34	38	21	20	15	5	9	4
Kvibille	71	73	46	64	63	50	19	18	31
Laholm	19	22	36	16	6	14	0	4	0
Ränneslöv	45	41	50	59	9	38	21	25	11
M	33	33	32	30	22	22	10	11	9

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Kommentarer: Tripskt frälse, se *tabell 2.3* med kringtext, räknas inte in här.

Som *tabell 2.5* visar var cirka en tredjedel av de besuttna jordbrukarna under 1700-talet frälse under en adelsman. På 1800-talet sjönk andelen snabbt. Men 1900 fanns en mindre grupp kvar, främst i Kvibille.

Här ska en källkritisk reflexion göras innan vi går vidare. Den genomsnittliga andelen frälsemantal (tripska borttagna) per undersökningsområde var 44 % enligt jordeboken 1754, se *tabell 2.3*. Enligt samma källa var den genomsnittliga andelen skattemantal per område 16 %. I *tabell 2.4* var de självägande 1740 26 %, vilket alltså var en hel del mer än skattemantalets andel. Likaså var i *tabell 2.5* frälsebönderna 33 %, vilket var en hel del mindre än frälsemantalets andel.

Skillnaden mellan jordebokens och bouppteckningarnas uppgifter kan i första hand förklaras med: a) De friköp av frälsejord som redan gjorts i Fjärås, Grimeton och Lindome och som inte noterats i jordeboken. b) Jordeboken mäter mantalet medan bouppteckningarna mäter antalet gårdar. Och frälsegårdar var normalt lite större mätt till mantalet än andra, för hemmansklyvningen på frälsejord styrdes av jordägaren och inte av bonden.¹¹⁰ c) Herrgårdarna bestod av frälsemantal och kommer bara sporadiskt med i mitt bouppteckningsmaterial, för adelsmän lämnade inte sina bouppteckningar till häradsrätterna. Min slutsats är att siffrorna i bouppteckningarna håller för en analys av utvecklingen i stora drag.¹¹¹

Resultaten från *tabell 2.4* och *2.5* har sammanställts i *tabell 2.6*. Adelsinflytande i ett område är markerat med a och bondeinflytande med b. Varje bokstav står för ungefär 25 % andel av de besuttna jordbrukarna.

Tabell 2.6. Adelsområde eller bondeområde

Utifrån andel självägande jordbrukare eller bönder på icke-självägda frälsegårdar.

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	bb	bbb	bbb	bbb	bbb	bbb	bbb	bbb	bbb
Fjärås	abb	abb	abb	abb	abb	abb	abb	abb	bbb
Fagered	a	b	b	b	b	bb	bb	bbb	bbb
Torup	aaa	aaa	aaa	aa	ab	ab	bb	bbb	bbb
Tvååker	b	b	b	b	bb	bbb	bbb	bbb	bbb
Grimeton	ab	ab	ab	b	bb	bb	bbb	bbb	bbb
Kvibille	aaa	aaa	aa	aab	aab	aab	abb	abb	abb
Laholm	a	a	a	b	bb	bb	bbb	bbb	bbb
Ränneslöv	aa	aa	aa	aab	abb	abb	abb	abb	bbb

Källor: Tabell 2.4 och 2.5.

Kommentarer: a = ca 25 % frälse, b = ca 25 % självägande. Följaktligen är aa = ca 50 %, aaa = ca 75 %, bb = ca 50 %, bbb = ca 75 %.

I *tabell 2.6* får vi nu reda på vilka som var bondeområden respektive adelsområden. När de självägande var i majoritet, det vill säga minst 50 % (= "bb" i tabellen), ser jag det som ett klart bondeområde. Har ett undersökningsområde bara ett "b" men inget "a" ses det som ett bondeområde, men ett mer svagt sådant. I områden med "ab" väger adels- och bondeägandet lika. Och de med fler "a" än "b" är adelsområden, speciellt om de hade "aa", det vill säga mer än 50 % adelsägande. Kronojord är som nämnts inte med i tabellen, för det är maktrelationen bondeägande – adelsägande vi är intresserade av här.

När vi nu analyserar resultaten i tabell 2.6 visar det sig, att frälsemantalet från jordeboken var en trubbig mätare av adelsinflyttandet i ett område. Jämför vi frälsemantalet år 1754 i tabell 2.3 med adels- och bondeområden 1760 i tabell 2.6, så måste bilden revideras på några punkter. Det som vi också får i tabell 2.6 är en förändring över tid.

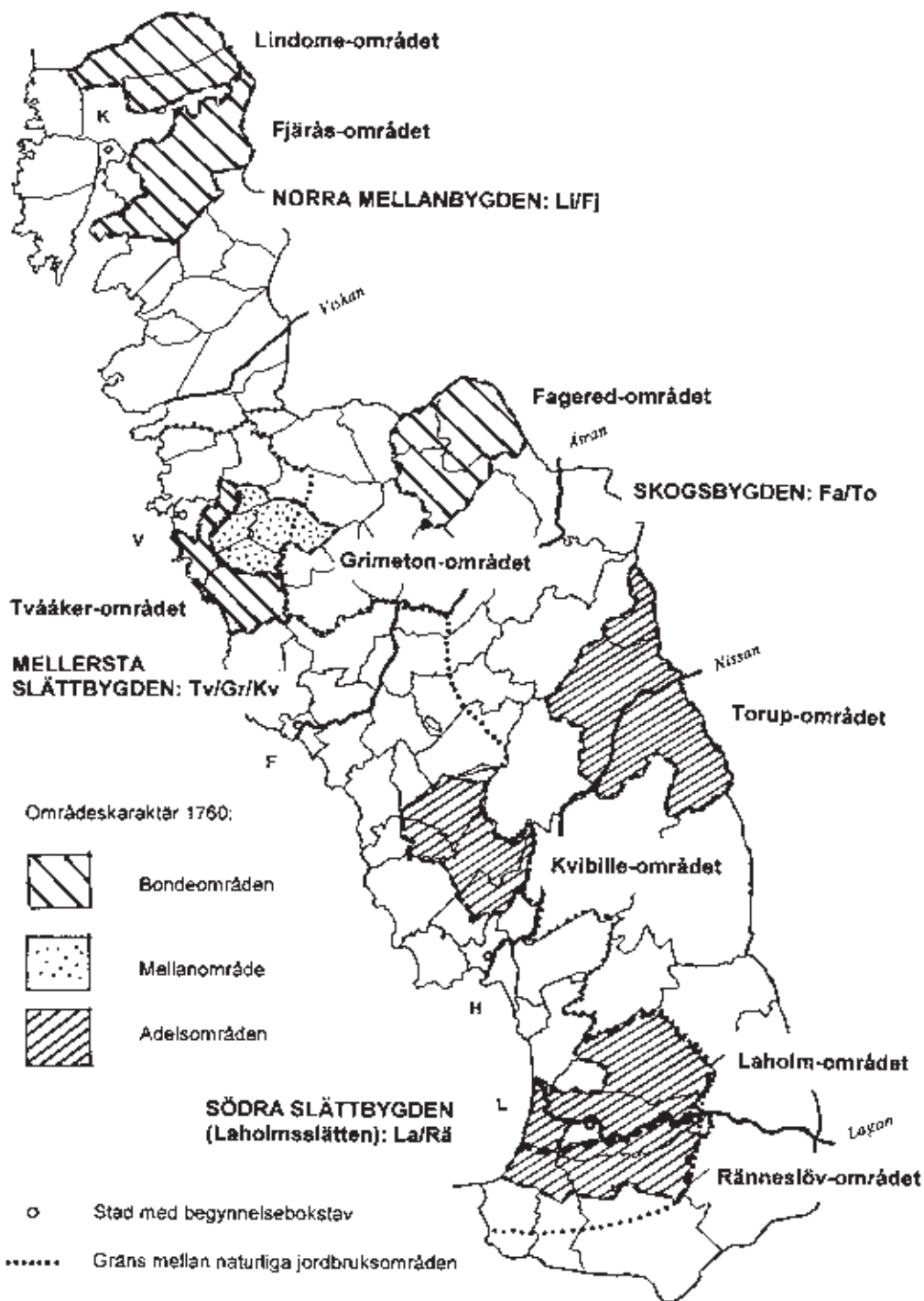
I *tabell 2.6* ser man att både Lindome och Fjärås var klara bondeområden ända från år 1740, även om Fjärås hade ett visst inslag av adelsägande. *Fjärås är alltså omvärderat.* Men Lindome var ännu mer bondedominerat än Fjärås.

Fagered och Torup å andra sidan fick inte en bondemajoritet förrän 1840 respektive 1860. Fagered var nästan hela 1700-talet ett bondeområde, men bondeägandet var ganska svagt. I Torup var adelsdominansen länge stark. Områdena i skogsbygden behöver inte omvärderas.

Tvååker var ett bondeområde hela undersökningsperioden. Grimeton hade både adelsägande och bondeägande under 1700-talet, alltså ett mellanområde. Däremot var adelsägandet stort i Kvibille. I Tvååker och Grimeton blev mer än hälften av bönderna självägande 1820. I Kvibille dröjde detta till 1860. Här i mellersta slättbygden har områdena tydligen bedömts ganska väl redan tidigare.¹¹²

I södra slättbygden kom också majoritetsägandet för bönderna 1820. Men Laholm var inte det bondeområde under 1700-talet, som *tabell 2.3* visat. Adeln var visserligen starkare i Ränneslöv, men bondeägandet var nästan obefintligt i Laholm hela 1700-talet. *Laholm-området* måste därför *omvärderas* till ett adelsområde under 1700-talet.

När undersökningsområdena skapades var ambitionen att få ett bondeområde och

Karta 2.1. Undersökningsområden och bygder

Naturliga jordbruksområden: Skogsbygd i öster mot Småland och Västergötland. Mellanbygd med dalgångar med skogspartier emellan i norr. Slättbygd utmed kusten ungefär från Viskans mynning och söderut.

Källor: tabell 2.3 och 2.6 med kringtexter.

ett adelsområde i varje bygd. Men *tabell 2.6* visar att det ofta var ganska lika förhållanden inom bygderna. Stora skillnader uppträdde istället mellan bygderna. Dock var vissa skillnader inom bygderna ganska stora, som den mellan Tvååker och Kvibille och även mellan Fagered och Torup. Mindre skillnader fanns också mellan Lindome och Fjärås, mellan Tvååker och Grimeton, mellan Grimeton och Kvibille samt mellan Laholm och Ränneslöv.

På *karta 2.1* syns alla undersökningsområden och bygder. Samma karta finns också längst bak i avhandlingen, så att den är lätt att hitta. Där finns också en karta med socknar, häradar och fögderier. På *karta 2.1* har om ett område var adelsdominerat eller bonde-dominerat år 1760 markerats.

Alla områden blev med tiden bondeområden – en utveckling som fullbordades 1860.¹¹³ Hela förloppet från adelsområden till bondeområden visas på *kartorna 2.2-2.5*.

Tre epoker

Utifrån självägandet i *tabell 2.6* har jag delat in utvecklingen av jordbruksomvandlingen i Halland i tre epoker: epok I 1720-1800, epok II 1800-1860 och epok III 1860-1900. I epok I hade bara några områden friköpt sig till självägande. Under epok II skedde en snabb utveckling av friköp i alla områden. Och i epok III var nästan alla jordbrukare självägande i alla undersökningsområdena.

Som vi ska se har mycket förändrats redan på 1700-talet. Och det som skedde i epok I var en förutsättning för förändringarna i epok II, vilken förberedde epok III. Detta är tankar som kan vara bra att ha med sig vid den fortsatta läsningen av avhandlingen.¹¹⁴

NOTER TILL KAPITEL 2

¹ Etnologer har ofta bara gett enstaka exempel ur bouppteckningar, men då vet man inte om de är representativa. Först med en kvantitativ metod kan man veta t ex hur många kreatur den ”normala” jordbrukaren hade, dvs vad som var representativt.

² Se t ex Köll s 70-80.

³ Sveriges rikets lag 1734 s 28.

⁴ Uppgifterna bygger på mitt Hallands-material. Gadd 1983 s 66-75 visar att bouppteckningarnas upplägg varit ungefär lika i Västergötland och troligen i hela landet. Detta upplägg av bouppteckningar har varit vanligt även före 1734 års lag, vilket några av mina bouppteckningar visar. Se även Bringéus 1974 s 63-65.

⁵ Vilka som var förrättningsmän kommer ur mitt bouppteckningsmaterial, men frågan är inte systematiskt undersökt av mig. Se även Gadd 1983 s 66-68, Bringéus 1974 s 63, Köll s 80. Bouppteckningarna ligger oftast uppdelade efter vid vilket ting de behandlats: vinterting, sommaring eller höstting.

⁶ Uppgifter som bedömts troliga har sorterats ihop med säkra uppgifter. Men osäkra uppgifter har inte tagits med. Att skilja ut speciella ”trolig-kategorier” skulle bli för krångligt.

⁷ De agrarhistoriker som gjort de mest ingående analyserna av bouppteckningar som källa är Gadd 1983 s 53-75 och Isacson s 137-140, 210-225.

⁸ Gadd 1983 s 59-63, Isacson s 210-225. Israelsson s 91 menar utifrån koantalet att bouppteckningarna är heltäckande för alla sociala grupper. Alltså finns det ingen anledning för mig att gå igenom kyrkoböcker och mantalslängder. Hallén s 51-59, 271-272 har också avstått från en genomgång av mantalslängder.

⁹ Gadd 1983 s 66 har visat att åldern inte var mycket högre än för en genomsnittsbonde. Kuuse s 26, 58-64 anser också att det är de aktiva jordbrukarna som speglas i bouppteckningarna. Innehavet av maskiner och redskap för de äldre än 50 år var dessutom, enligt Kuuse, ungefär likadant som för de yngre än 50 år.

¹⁰ Detta är också Köll s 82 bedömning.

¹¹ Gadd 1983 s 70-71, Köll s 80-81. Bringéus 1974 s 64 anser också att ”fördelen” ingår i bouppteckningen.

¹² Iakttagelser i mitt undersökningsmaterial, men som ej undersökts närmare.

¹³ Wiking-Faria 1998 s 105, Gadd 1983 s 71-72, Herlitz s 219.

¹⁴ Gadd 1983 s 69-73 resonerar om värden i föremålen.

¹⁵ Gadd 1983 s 69-73 menar att de flesta bouppteckningar är fullständiga.

¹⁶ Ordet "jordbrukare" (= aktiv jordbrukare) används istället för till exempel "lantbrukare", för att den förra termen är mer neutral och kan därför innefatta både bönder, torpare och ståndspersoner. Termen lantbrukare användes under 1800-talet ibland om ståndspersoner och storbönder och kan därför leda tanken fel.

¹⁷ Gadd 1983 s 57-59 har en liknande definition: Jordbruksaktiv ("med produktionsmedel") definieras av honom som en med minst två av de tre posterna dragdjur, kor och plog/årder, dvs i praktiken min definition eftersom väldigt få hade bara dragdjur och ej ko. Kuuse s 21 har bara krav på innehav av häst eller nötkreatur, dvs en innehavare av bara en ko räknas som jordbrukare.

¹⁸ Före 1740 finns det för få bouppteckningar bevarade.

¹⁹ Kuuse s 24.

²⁰ Gadd 1983, s 55.

²¹ Gadd 1983 s 91, 95, 106, 116, 118, 121, 127, 155, 157, 164.

²² Köll s 84, Peterson G 1989 s 23, 206-207 tabell 2.6 och b.4.

²³ Isacson s 213, Winberg 1977 s 79, 89, Ahlberger 1996 s 81-84, Jonsson U s 120, Hallén s 51-59,

²⁴ Ydborn s 140-146, Winberg 1985b.

²⁵ Ett tips från Lennart Palm, Göteborg.

²⁶ Hallén s 271-272 har med liknande metoder kommit fram till att en ökning från 30 till 120 bouppteckningar i en population inte skulle ge nämnvärt ökad säkerhet. – Ibland behövs analyser av delmängder av jordbrukarna. Frågan är då vilket antal som är lämpligt som minsta underlag för en sådan analys? Jag räknade ut att skillnaden i antalet kor vid 10 bouppteckningar respektive vid 25 bara var 8 %. Därför bör ett bastal på 10 och däröver ibland kunna användas för beräkningar, men är det färre bör jag avstå från att dra slutsatser. Detta har följts i avhandlingen utom vid några enstaka redovisade tillfällen.

²⁷ När bouppteckningar funnits filmade på mikrokort, har sådana använts. Mikrokort finns för samtliga undersökningsområden 1740-1840 och därutöver för Lindome och Fjärås 1860-1900. För tider då inte mikrokort funnits har originalhandlingarna, vilka finns i Lunds Landsarkiv, lästs. 15-30 % av de mikrokortlästa bouppteckningarna har fått kontrolleras i enskilda detaljer mot originalen i Landsarkivet. Vanligaste felet är att texten inte syns närmast bindningen i volymerna.

²⁸ Detta är alltså en av de större bouppteckningsundersökningarna. Kuuse, Hallén och Ahlberger har använt fler bouppteckningar (2600-5000). Men Gadd, Köll, Peterson och Ydborn har använt färre (120-2000). Se Kuuse s 23, Hallén s 53, Ahlberger 1996 s 81, Gadd 1983 s 55, Köll s 84, Peterson G 1989 s 23, 206-207, Ydborn s 133, 142-143. Ex från andra länder: Vries s 214-224 använder 640 bouppteckningar och Overton s 36-45 undersöker 3000 bouppteckningar.

²⁹ Inventariedatum har använts istället för dödsdatum. Inventariedatum har alltid funnits, medan dödsdatum ofta saknats. Dessutom låg ofta dödsdatum bara ½-3 månader från inventariedatum, något som Gadd 1983 s 68 också noterat. Men ibland kunde det vara stor tidsskillnad mellan dem, flera år. Även i dessa fall är inventariedatum bäst att använda, eftersom redskapens värden använts för analyser, och dessa skrevs ju upp inventeringsdagen.

³⁰ 1740 beror den stora spridningen på att lagen om bouppteckningar kom först 1734 och att det tog en viss tid att etablera en sådan sed. Det var därför få bouppteckningar per år i början och följaktligen har fler år behövt undersökas i arkivvolymerna.

³¹ Gadd 1983 s 55 har fem undersökningsperioder med genomsnittet 8 år för varje. I Köll s 54 är alla intervaller på 10 år. Isacson har bara ett undersökningsintervall och det är på 20 år.

³² Om uppgifter i mina tidigare bouppteckningsundersökningar i Halland kan komplettera grundmaterialet i avhandlingen, så förs de in nedan, se Wiking-Faria 1993a s 26-31, 38-39, Wiking-Faria 1998, Wiking-Faria 2001b.

³³ Till ståndspersoner har jag räknat adel, präster, borgare och högre statsanställda. Länsmän är de lägsta statstjänstemän som jag räknat till ståndspersonerna, för de fick inte vara med på böndernas möten, Bäck s 280-303.

³⁴ Ståndspersoner kan ibland vara svåra att sockenbestämma, bara säker sockentillhörighet har accepterats av mig. Totalt finns 41 bouppteckningar från ståndspersoner i bouppteckningsmaterialet.

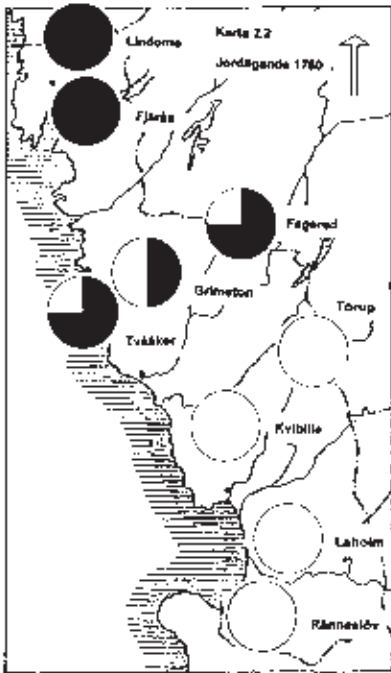
³⁵ Herrgårdar har sökts i Kmvp II s 40-41 och kontrollerats mot Hallands bebyggelse och Appeltofts Hallands läns kalender 1874 samt Nfb för att se vilka som var obetydliga. Resultatet syns i Wiking-Faria 1993a s 17. Slott och herresäten i Sverige och Svenska gods och gårdar har använts för att hitta ägarlängder. – Adam von Schéele tackas för tips om namnregistren.

³⁶ Från 1860 och framåt finns några inventarier efter adelsmän i de vanliga bouppteckningsserierna, så en del adelsmän finns redan med i bouppteckningsmaterialet.

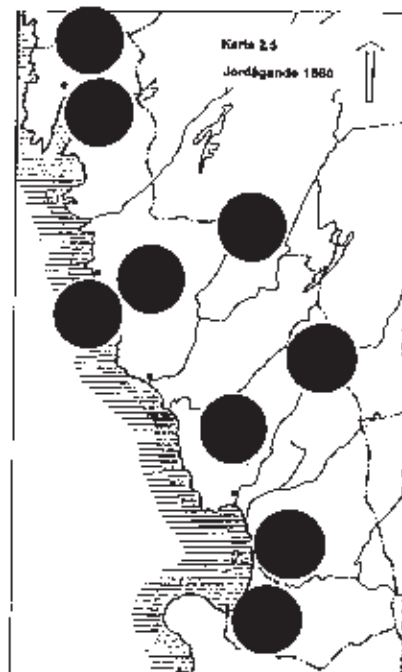
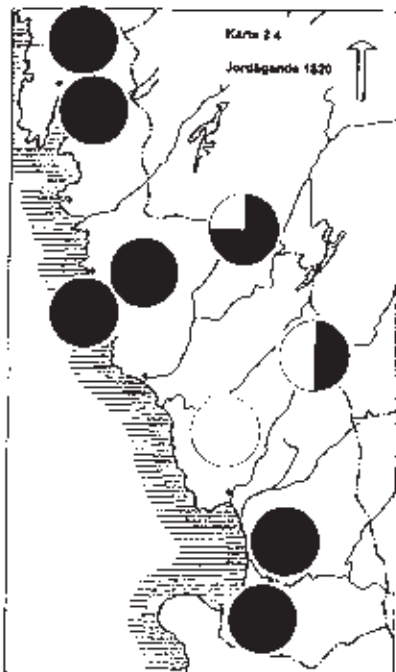
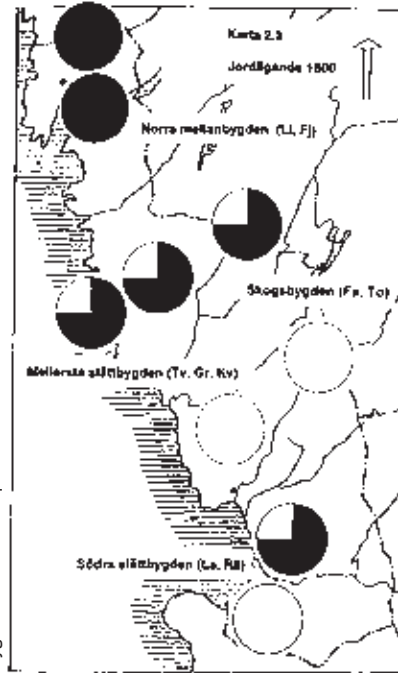
³⁷ Dessa har sökts via Hebbe.

Kartorna 2.2-2.5. Jordägande 1760-1860

Undersökningsområden markerade på karta 2.2.

Bygder markerade på karta 2.3.

- = Adelsdominerat ägande
- ◐ = Lika adelsdominerat och bondeägande till mer än 50 %
- ◑ = Bondedominerat ägande
- = Bondeägande till mer än 50 %

Källor: Tabell 2.6.

- ³⁸ Om Osbeck och Hjortberg i Wiking-Faria 2001a s 149-157.
- ³⁹ Ofta kallade femårsberättelser, för de skrevs långa perioder vart femte år. Men under Gustav III:s enväldstid upphörde de nästan. I Halland finns samtliga landshövdingeberättelser tryckta. Landshövdingeberättelser förkortas Lhb i källangivelser.
- ⁴⁰ Ex vis Lhb 1705-1818 s 22.
- ⁴¹ Hushållningssällskapet förkortas Hhs i källangivelser.
- ⁴² Olsson M 2002 s 338.
- ⁴³ De volymer som använts finns i källförteckningen. Övriga volymer med statistiska uppgifter är kollade, men har inte innehållit något av intresse för mig. I källhänvisningar anges inte arkivvolym utan bara fögderi och årtal det är skrivet. Dessa uppgifter räcker för att hitta dem. – Kronofogdeberättelser förkortas Kfb i källangivelser. Det finns några få uppgifter från länsmansarkiv, men dessa har inte undersökts, då kronofogdearkiven var tillräckligt fylliga.
- ⁴⁴ Ex vis Israelsson och Cserhalmi.
- ⁴⁵ Ibland har punkter eller kommatecken satts in eller tagits bort. Stor bokstav på vissa ord inuti meningar har tagits bort, och de flesta stavningsvarianter har nusvenskats.
- ⁴⁶ Hallén s 63-64 använder också museiföremål i sin avhandling.
- ⁴⁷ Aschehougs Norges historie 1 s 8, min översättning.
- ⁴⁸ Winberg 2000 s 27.
- ⁴⁹ Hoveri = arbete på ”hovedgården”, dvs herrgården. Se Wiking-Faria 1993a s 16-18.
- ⁵⁰ Wiking-Faria 2001a s 158-163, Winberg 2000 s 27.
- ⁵¹ Wiking-Faria 2001a s 139-144, Wiking-Faria 1995 s 43-54, Enagrius s 196.
- ⁵² Lhb 1705-1818 s 332.
- ⁵³ Lhb 1844 s 4.
- ⁵⁴ Lhb 1828 s 7.
- ⁵⁵ Topografiska s 20.
- ⁵⁶ NE: Ifwarsson.
- ⁵⁷ 1822 fanns det 138½ mantal Tripskt frälse kvar, troligen beroende på vissa friköp och förmedlingar, Lhb 1822 s 15, Carlsson S 1973 s 126.
- ⁵⁸ VMA, Gustaf Thölins privatarkiv, förteckningar över Tripska frälset både före och efter reduktionen. Carlsson S 1959 s 762-763.
- ⁵⁹ Wiking-Faria 1993a s 9-15, Barchaeus s 68, Osbeck s 22, Berg/Svensson s 26.
- ⁶⁰ ”Befolkningen i Halland, som på andra håll, var tvungen att hämta större delen av sin näring från vegetabilier. Kanske bortåt 80 procent av kosten bestod av gröt och bröd.” Palm 1999 s 63. Se även Aschehougs Norges historie 7 s 50-59.
- ⁶¹ Om ej annat anges så används bruttokorntal, dvs inkl nästa års utsäde.
- ⁶² Wiking-Faria 1993a s 5-58.
- ⁶³ Hlb 1729 Vbg s 707, 877.
- ⁶⁴ Wiking-Faria 1993a s 32-58. Om flygsanden: Lhb 1705-1818 s 79-83, 100, 195-196, 216-217, Bexell II s 43, Kmvp I s 51, Barchaeus s 91, Lhb 1822 s 14, Lhb 1856 s 14, Danström s 50.
- ⁶⁵ Bexell II suppl s 43.
- ⁶⁶ Frisk/Larsson s 37-38.
- ⁶⁷ Lhb 1705-1818 s 26, 33, Bexell II s 17, 44, 119, suppl s 43.
- ⁶⁸ Hlb 1729 Lah s 54, 126-127, 228-229, 248, 297, 627, 652, Hsd s 9, 139-140, 162-163, 234, Vbg s 50-51, 86, 124-125, Fjä s 225-226, Bexell II s 17, 44, 119, 136, 148, 299, 306, 536-537, suppl s 12-13, 40, Johansson P G, Lhb 1705-1818 s 26, 338, Richardson s 193, Larsson/Simonsson s 4-35.
- ⁶⁹ Bexell II s 593.
- ⁷⁰ Hlb 1729 Lah s 54, Hsd s 9, 139-140, 162-163, 234, Vbg s 50-51, 86, 124-125, 516-517, 731, 759, 707, 877, Fjä s 225-226, 363-364, 402-403. Lhb 1705-1818 s 198. Hanssen B s 17 har räknat ut att värdet av utifrån köpta varor – trä, smidesjärn och fisk – var 1/8-1/10 av hela gårdens inventarium i Österlen i slutet av 1700-talet.
- ⁷¹ Tankar om jordbrukets s 23.
- ⁷² Lhb 1822 s 10 citatet, Bringéus 1964 s 33-56, Dahl s 120-121, Hansen s 172-174.
- ⁷³ Erling 2001, Erling 2009, Lundqvist s 28, 39-45, Wälmente anmärkingar s 410-411 citatet, Lhb 1705-1818 s 114, 193, 197, 337, 351, Bexell II suppl s 8-9.
- ⁷⁴ Ljungmark s 28-41. Det var de proletära grupperna på landbygden som främst emigrerade, men det är inte undersökt om de var bondbarn eller barn till obesuttna.
- ⁷⁵ Wiking-Faria 1993a s 5-58, Wiking-Faria 2001b.
- ⁷⁶ Citat Bäck s 284, se även Danske landbrugs historie II s 253.

⁷⁷ Bönder under gods i Danmark betecknade sig själva som "trälbönder". I Danmark uppfattade man att frälsegårdar var mindre utvecklade vad gällde driftsformer och redskap: "Samtiden verkar ha varit av uppfattningen att frälsegårdarna som helhet stod lägre än gårdar med självägande." Danske landbrugs historie III s 25-29, citatet s 27, min översättning.

⁷⁸ Hallands Jordebok 1754, LLA Hallands Landskontor G IIIa:78.

⁷⁹ Carlsson S 1973 s 119. – Jag har sökt se om Sten Carlsson lämnat efter sig excerpter om jordägandet på sockennivå i Halland men inte kunnat hitta något i han efterlämnade papper. UUB, Sten Carlssons arkiv, volymerna 159-170 har genomsköts.

⁸⁰ Detta enligt den indelning som gällde till 1989, se Jordbruksatlas över Sverige s 24-28. En indelning som fanns redan i landshövdingeberättelsen 1850, Lhb 1850 s 9. Även "Agrarhistorisk landskapsanalys över Hallands län" som utkom 1999, Frisk/Larsson s 5, 56, och RAÄ:s "Det föränderliga odlingslandskapet" har en snarlik regionindelning av det agrara kulturlandskapet. – Idag är indelningen förenklad så att de två sistnämnda områdena är sammanslagna till Götalands skogsbygder och den förstnämnda kallas Götalands södra slättbygder, se "Sveriges indelning i produktionsområden" i Jordbruksverkets rapport 1999:28 s 173.

⁸¹ Tvåakersgränsen och andra dansk-svenska kulturskillnader har nämnts tidigare.

⁸² Se Wiking-Faria 2001a s 158-163 om kulturskillnader samt Gadd 1998 s 92-93.

⁸³ Frälsegårdar ägda utanför socknen kallades utsockne frälse.

⁸⁴ Bouppteckningarna ligger häradsvis i arkivet. Lindome och Fjärås hör till Fjäre härad medan Fagered ligger i Faurås härad. Torup norr om Nissan tillhör Halmstad härad, medan området söder därom tillhör Tönnersjö. Både Tvåaker och Grimeton ligger i Himle härad medan Kvibille tillhör Halmstad härad. Slutligen tillhör både Laholm och Ränneslöv Hök härad, se källförteckningen. – Vid sökningar av socken har följande använts: Bouppteckningsregister Halland 1671-1850, Svenska ortnamn 1999 och ett eget ortregister byggt på lantmäterimaterialet.

⁸⁵ I mantalslängder redovisas jordägandet vanligen från ca 1810. En undersökning av mantalslängder skulle därför kunna utgöra en kontroll av undersökningen om jordägandet i bouppteckningarna. Mantalslängder för Halland 1820 och 1840 har undersökts, LLA Hallands landskontor E III: 123-125, 169-171. Men det visade sig att dessa *inte* innehöll fullständiga uppgifter om jordägandet. De kunde följaktligen inte användas. Att göra en jämförelse med mantalet 1860 och senare vore inte ändamålsenligt eftersom, som vi ska se, friköpen då redan var gjorda. Jordeböcker speglar i viss mån ägandet, men ger inte friköpen från frälse, Carlsson S 1973 s 115-116.

⁸⁶ Sten Carlssons procentsiffror 1845 är utan kronojorden, men den var marginell vid denna tid. 1845 var de 2790 mantalen i Halland fördelade enligt följande: självägande bönder 2041 mantal, kronobönder 53, frälsebönder (arrendebönder) 503, brukat och ägt av ståndspersoner 193 (varav 120 mantal var boställen). Carlsson S 1973 s 148-151, 169, 173, 177 och General-sammandrag 1847 s 8-10.

⁸⁷ Winberg 2000 s 100. 1774 ägde ofrälse 36 % av all frälsejord i Halland, nästan allt av borgare från Göteborg, främst Niclas Sahlgren, Carlsson S 1973 s 133.

⁸⁸ Winberg 1985a s 184-185, Ejwertz s 368, Carlsson S 1973 s 126, 132-143, 173, Johansson S s 29-30. Gadd 2000 s 202-203, Heckscher 1944 s 117, Olai s 157-224. "Frälsehemmansägare" se LLA Fjäre häradsrätt FIIa:27 vt 1819 nr 25.

⁸⁹ Winberg 1996 s 11-13, Olsson M 2005 s 143-155, Heckscher 1944 s 108-114, 123 Lundell/Hammar s 49-50, Lhb 1833 s 9, Dahl s 172. Enligt Olsson M 2005 s 172-182 var skatten vid denna tid ca 1/3 av gårdens årsproduktion. Om skatteköp se även Kyle och Rydeberg.

⁹⁰ Heckscher 1944 s 106.

⁹¹ Avsnittet är till stor del baserat på Wiking-Faria 1993a s 19-20.

⁹² Lhb 1833 s 11-12.

⁹³ Barchaeus s 67.

⁹⁴ Det Gamla Grimeton s 33-35.

⁹⁵ Smedberg s 193, 198.

⁹⁶ Carling s 88. Olsson M 2002 s 291 understryker att bönder på dagsverken saknade allt intresse för herrgårdsjordens skötsel.

⁹⁷ Simonsson. Man kan också tolka det som att kronan står som symbol för en självägande gård, som ju hade direktkontakt med kronan genom sin skatt. Men redan att bli kronobonde, skulle säkert vara ett stort steg framåt för en frälsebonde.

⁹⁸ Wiking-Faria 1993b s 137-162, Från bondeuppror till storstrejk s 25 citat.

⁹⁹ Smedberg hela, Lhb 1705-1818 s LIX, 196.

¹⁰⁰ Berttsson Melin s 84.

¹⁰¹ Olsson M 2002 s 245-293, Olsson M 2005 s 87-100.

¹⁰² Poulsen s 22, min översättning.

¹⁰³ En "åbo" kunde vara antingen skatte-, krono- eller frälsebonde.

¹⁰⁴ Ibland anger kronoskattebönder inte fastighetsvärde, men de räknas ändå som självägda. Det vanligaste var då att den maka/make som inte dog ägde fastigheten, vilket kan framgå indirekt av bouppteckningen. Ibland ser man att gården förts till barnen för att boet hade stora skulder och gården i annat fall skulle ha gått förlorad vid ett dödsfall. Det var också så att en gård kunde ägas av föräldrarna på undantag, Perlestam s 233. Dödsboet kontrollerade i alla dessa fall hela gården, så det är rimligt att räkna den som självägd. Se även Herlitz s 219. Det kan finnas en viss risk för bortfall av någon självägd gård. – Här döljer sig kanske också någon gång en kronoskattegård ägd av någon utomstående, men dessa går ej att skilja ut. De var också mycket få, Kfb Lah 1843. Bönder på sådana gårdar hade i alla fall inte ett feodalt förhållande till ägaren, som frälsebönderna hade.

¹⁰⁵ "Kyrkojord i bou = krono. Arrendator = frälsebonde. Nämndeman kunde ej vara frälsebonde.

¹⁰⁶ Äger någon bara hus och inte kallas torpare men är välbärgad bonde (minst 2 fullgoda dragare och minst 3 kor), så räknas han/hon som arrendator. Detta var mycket ovanligt.

¹⁰⁷ Har det stått "i", så har denna bou klassats som bonde.

¹⁰⁸ Lägenhet är en ej mantalsatt jordegendom, som kunde ägas. – Undantagsfolk är det även om efterlevande make kallas "f d bonde". Men ej om den döde kallas f d bonde, för då kan det bara betyda död. Några undantagsfolk kommer troligen att dölja sig bland småbrukarna, men det går inte att undvika. Det kan också vara så, att några kunde kallas "hemmansägare" och "åbo" etc som hederstitel, men borde varit undantagsfolk. Det går inte heller att komma åt.

¹⁰⁹ Grimeton har 52 % 1740, men 34 % 1760, 25 % 1780 och 38 % 1800. Betraktar man årtalen tillsammans verkar det mindre troligt att andelen självägande 1740 redan var >50 %.

¹¹⁰ Herlitz s 220-224, Gadd 2000 s 67-71, Olai s 157-224.

¹¹¹ Det kan också vara så att frälsebönderna var något underrepresenterade, se Gadd 1983 s 63. Men det skulle i så fall gälla alla undersökningsområden och inte försvåra jämförelsen.

¹¹² Johansson S s 34, 55, 58, 64-68, 78 har undersökt friköpen i det starkt godsdominerade Halmstad härad, där mina undersökningsområden Kvibille och Torup ligger. Undersökningen stämmer rätt väl med avhandlingsens resultat. Johansson kommer fram till att de självägande bönderna ökade från 25 % 1815 till 55 % 1880. 1815 var de flesta självägande före detta kronobönder, 1880 hade även en hel del frälsebönder friköpt sig. De flest friköpen skedde redan före 1850. Det var lättast att få friköpa sig i socknar utan herrgårdar och i skogsbygden, även om processen var senare i det sistnämnda området. 1880 brukades fortfarande 15 % av jorden av ofria frälsebönder. Kronan hade cirka 5 % och de återstående 25 % var under godsdrift. Författaren klargör inte alltid om siffrorna är procent av antalet gårdar eller av mantalet.

¹¹³ En säregen variant av övergång från adelsdominerat till bondedominerat fanns i skogssocknen Hishult (utanför mina undersökningsområden). Den var helt adelsdominerad till 1813 då nästan alla gårdar friköptes samtidigt. Mellanhand vid köpen var prosten Bothén och ryttmästaren Wägerstein. Se Johansson P G s 78-87. En liknande utveckling skedde i Knäred med hjälp av prosten Montan, Ejwertz s 378-384.

¹¹⁴ Winberg 2004 s 5 har betonat hur viktiga de *tidiga* förändringarna i den agrara omvandlingen var.

Jordbruksredskap

Inledning

I detta kapitel ska vi *konkret undersöka* de häst- och oxdragna jordbruksredskapen.¹ De tekniska delar i den agrara revolutionen som intresserar oss här är innovationerna (som i de flesta fall var jordbearbetningsredskap): När plog ersatte årder, när järnplog ersatte träplog, när järnharv ersatte träharv, samt när de nya redskapen krokpinneharv och vält introducerades. Ofta var järn en avgörande ingrediens i dessa innovationer. Dessutom ska det undersökas när olika maskiner började användas.

För att kunna förstå förändringarna diskuteras fördelarna med olika innovationer ganska noga: I delkapitlet om plogar analyseras plogens företräden gentemot årdret och järnplogens företräden gentemot träplogen.

Maskinernas införande kommer att undersökas mindre noggrant än jordbearbetningsredskapens, för maskinerna kom så sent att friköpen av jord redan var gjorda. Maskinerna undersöks istället bland annat utifrån deras roll för minskat arbetskraftsbehov.

Flera *drivkrafter*, nämnda i kapitel 1, ska studeras i detta kapitel. Först och främst ska vi se om bondeområden var tidigare än adelsområden med innovationerna. Ovanifrån teorin skärskådas genom att Hushållningssällskapets initiativ något berörs, spridningsteorierna undersöks och ståndspersoners redskapsinnehav studeras. Storbondeteorin berörs genom att se om en mellanjordbrukare kunde hänga med i jordbruksomvandlingen. Om jordbrukarnas underklass kunde hänga med i innovationerna undersöks även. Om järnpriset hade någon betydelse, för när innovationer med mycket järn introducerades, studeras. Även naturförhållanden undersöks i detta kapitel: Dels om lerjord hade någon inverkan på införandet av plogar, harvar eller vältar. Och dels om steniga åkrar hade någon betydelse för införandet av plogar och järnharvar.

Jordbearbetning

Innan vi går in på forskningsläget bör läsaren veta något mer om jordbearbetning. Mats Morell skriver: ”Jordbearbetningen är essensen i allt jordbruk och går ut på att skapa

goda betingelser för odlingsväxterna. Jorden ska luckras, ogräset slitas upp, näringsrika skörderester och gödsel ska blandas in, såbädden ska beredas och utsädet myllas ner.”² Årder, plogar och harvar var alltså helt avgörande för hur säden skulle växa. Dessa redskap höjde jordens produktivitet, det växte alltså bättre på varje givet stycke mark. Redskapen var jordeftektiverande.

När man förbättrade jordbearbetningsredskapen eller skaffade nya sådana, strävade man alltså *inte* i första hand efter att minska arbetsinsatsen per areal (en arbetsbesparing), *utan att höja avkastningen per markyta – en produktionsökning*. När plogar och harvar förbättrades kunde därför skördarna ökas kraftigt och långt fler människor födas. Nyodling var givetvis också ett sätt att öka jordens produktivitet, då markerna förändrades från extensiva ängar till produktiva åkrar. Först med maskinernas införande eftersträvande man en arbetsbesparing.³

De jordbearbetningsredskap som jordbrukaren hade i början av 1700-talet – oftast bara årder och träharv – gav ett mycket svagt jordbruk. Det producerade så lite, att bondfamiljen hela tiden låg nära svältgränsen. Men redskapen omvandlades efterhand så, att bonden i Halland (tillsammans med andra förändringar) år 1900 var välmående och kunde sälja stora delar av sin produktion.

Den tekniska förändringen kunde ske: a) Genom att redskapen omvandlades – från att ha varit enkla och ineffektiva till att bli effektiva – oftast genom att fler och fler delar gjordes av järn. b) Genom att helt nya redskap introducerades.

Plogarna, och speciellt järnplogarna, var nödvändiga för en bättre jordbearbetning, för nyodlingar och för växelbrukets införande. Järnpinneharven och krokpinneharven gjorde jordbearbetning och ogräsbekämpning effektivare. Välten underlättade växandet och effektiviserade skörden. (Och årdret fick sin nya roll i potatisodlingen.) Hade inte dessa innovationer introducerats, hade inte övriga delar i den agrara revolutionen kunnat genomföras. Redskap var givetvis inte den enda utvecklingsfaktorn, men en av de avgörande.

Järnet var som nämnts helt nödvändigt i de flesta redskapsinnovationerna. Järnet kunde man inte tillverka själv hemma på gården och var därmed en av de få köpesvarorna. Därför var järnet nästan heligt. Från Gunnarp i Halland har vi följande berättelse: ”August Risberg brukade nyårsnatten gå så kallad årsgång. Det gick så till, att han gick runt åkrarna bärande på en harvpinne, tjuder, lie eller annat redskap av järn. Det skulle enligt folktron ge god skörd och tur med vädret kommande år.”⁴

Vi kan följa redskapens införande med ett tillförlitligt källmaterial: bouppteckningarna. Analysen kommer att ske med hjälp av de benämningar och värden som redskapen har i bouppteckningarna. Järn var dyrt, så *järndelar anges ofta*. Och är de inte *uttalade* järnredskap, så kan järnredskapen fångas med hjälp av *värdet*. Metodproblem om hur excerpter ur bouppteckningarna omvandlats till de uppgifter som ligger till grund för den fortsatta undersökningen finns i *bilaga 3.1*.

När det gäller ett nytt redskaps introduktion kallar jag det för ett *genombrott* om cirka 20 % av jordbrukarna äger det.⁵ När cirka 80 % av jordbrukarna hade redskapet används beteckningen *så gott som alla*. Siffror på 100 % är ovanliga eftersom ofullständigheter kan förekomma i någon bouppteckning och att några jordbrukare ännu 1900 inte skaffat innovationerna.

Bild 3.1. Oktoberafton i Apelvik

Målning av Nils Kreuger 1894. Höstplöjningen har påbörjats i Apelviken nära Varberg.
Foto: Lars Engelhardt, Waldemarsudde. Originalen i The Leicester Galleries, London.

Forskningsläge

Sverige⁶

Forskningsläget berör de drivkrafter och förändringsprocesser som behandlas i kapitlet. Men underifrånteorin och ovanifrånteorin har diskuterats tillräckligt i kapitel 1. Här fördjupas istället diskussionen om ett par drivkrafter: a) Om naturförhållanden som lerjordar och stenighet var hindrande för införandet av ny teknik. b) Om järnprisets roll för introduktionen av nya redskap. Dessutom behandlas ett par förändringsprocesser: de tekniska frågorna om övergången från årder till plog och från träplog till järnplog.

Många författare diskuterar frågan om *lerjordar eller icke-lerjordar* gynnade olika

typer av redskap. Ståndpunkterna går skarpt isär. Flera är inne på att plogen användes på lerjordar och årdret på lättare jordar. Detta gäller både västgötska, halländska och norska förhållanden. En författare är av motsatt ståndpunkt, nämligen att plogar passade bättre på lätta jordar. Andra forskare menar att jordmånen inte haft någon betydelse för vilket redskap som användes. Ett argument för detta var att det årderbrukande Östsverige hade alla typer av jordarter.⁷

Det har också framhållits att hjulplogen inte spreds norrut i Halland för att den inte tålde att gå i lerjord, vilken skulle fastna på hjulen. Även när det gäller harven har jordmånen ansetts ha avgörande betydelse, på så sätt att träharvar fanns på lättare och stenigare jordar och järnharvar på tyngre (lera). Järnharven fanns ju redan vid 1700-talets början i Mälardalen och västra Västergötland. Trävälten kunde vara nyttig på båda jordarterna. Den användes på lerjord för att krossa kokor och på lösare jord för att pressa samman jorden efter sådd.⁸

Många författare menar att i svårt *steniga* marker, såsom i Småland med angränsande områden, var årdret att föredra framför plogen. Markerna måste stenröjas för att passa för plogbruk.⁹ Frågan om lerjordar och stenighet tas upp vid flera olika redskap i kapitlet.

Frågan om *priset på järn* påverkade införandet av till exempel järnplogar har redan behandlats i kapitel 1, och behöver bara rekapituleras här: Carl-Johan Gadd och Per Hallén har en klar uppfattning, att när järnpriset sjönk i förhållande till spannmål, så infördes nya järnredskap i betydligt högre grad än när järnpriset höjdes.¹⁰ Frågan diskuteras i slutet av detta kapitel.

Så kommer vi till förändringsprocesserna, *de konkreta frågorna om årder och plog*. En ståndpunkt är, att en orsak till att man skaffade plogar var växelbrukets införande, och en annan att man ville rygga åkrarna. Det har också framhållits, att järnplogen kom tidigast i de områden som sedan gammalt hade plog. I de gamla årderområdena föregicks järnplogsintroduktionen av en fas med tråplogar, eftersom trävändskivor var billigare.¹¹ Dessa frågor ska undersökas konkret på halländska förhållanden.

Forskningsläget om när järnplogen infördes i olika områden i Sverige har förts till ett eget avsnitt senare i kapitlet, efter det att järnplogens införande i Halland har undersökts.

Jordbruksredskapen i Halland

För att kunna bedöma plogen eller järnplogen som innovation måste vi veta när de kom i Halland. Detta kommer att undersökas i kapitlet, men vilket är forskningsläget på området?

Vi börjar med frågan om årder eller plog var dominerade i större delen av Hallands jordbruk. Ragnar Jirlow, ploghistoriens nestor i Sverige, har starkt påverkat synen i denna fråga. Han skriver om halländska plogar och årder i en artikel från 1955, att Skåneplogen fanns över hela Halland, men kunde inte bli var mans egendom. I sin syntesbok om plogen i Sverige från 1970 skriver han dock: "Kärrplogen förekom ... efter kusten i Halland."¹² På en karta över Sveriges plogar 1750 har Jirlow markerat, att hjulplogen dominerade utmed hela Hallandskusten ända till Västgötagränsen vid Lindome. Men i skogsbygden fanns bara årder. Jirlow påstår 1970 alltså att hjulplogen var bondens huvudredskap i Hallands slätt- och mellanbygder. Denna kartbild har sedan dominerat

synen på plöjningsredskap i Halland. Till exempel har den återgivits i den mycket spridda och fortfarande använda universitetsläroboken *Arbete och redskap* från 1971.¹³

Albert Sandklef kom redan 1959 fram till att årder dominerade i stora delar av Halland, men att plog fanns längst i norr och i söder.¹⁴ Men det är Jirlows bild som blivit allmänt spridd. En förstudie till denna avhandling kom 1993 fram till samma bild som Sandklef.¹⁵

Tidigare forskningsläge har inte givit någon bild av hur järnplogen introducerats bland jordbrukarna i länet. Sandklef hade ändå en klar uppfattning om vem som varit drivande: godsägare Peter von Möller. Som vi såg i kapitel 1, så hyllade Sandklef honom som föregångsman. Sandklef menar att järnplogen kom till Halland via de plöjningstävlingar, som Möller och Hushållningssällskapet ordnade 1838 och 1845 vid Möllers gods på södra Laholmslätten.¹⁶

Årder

Utseende och funktion

Innan plogen kom var årdret jordbrukarens huvudredskap för jordbearbetning. Årder har funnits sedan yngre stenåldern, och redskapet såg förmodligen likadant ut i början av medeltiden som det gjorde på 1700-talet.¹⁷ Den största skillnaden mellan årder och plog är att årdret inte har någon vändskiva.

Årdret kunde vara ensamt jordbearbetningsredskap. Jordbrukaren ärjde både för bearbetning ("uppkörning och luckring")¹⁸, sädesmyllning och ogräsrensning. Men oftast hade bondgårdarna en harv som komplement till årdret.

Årdret utmanövrerades delvis när plogen infördes. Det behöll bara sin ogräsrenningsfunktion, för årder var speciellt effektivt mot kvickrot.¹⁹ När krokpinneharven kom fick årdret en ersättare även där. Men med potatisodlingen på 1800-talet fick årdret en ny roll, som gjorde att det fortsatte att användas. Potatisfårorna skulle inte vändas, utan ett årder passade bra för att dra upp dem både till sättning, kupning och upptagning. Plog kunde dock även användas till potatis, men då satte man potatisen i varannan fåra.²⁰ Årdret kunde inte användas för nyodling eller att bryta gräsvallar. Hade man bara årder fick man gräva grässvålen med spade eller flåhacka.

Ingen av de samtida som i ord beskrivit Halland under 1700- eller 1800-talen har tecknat något halländskt jordbruksredskap. Det finns bara två bilder målade av konstnärer i Halland som visar årder, plog eller harv någorlunda tydligt. Den ena är *bild 3.2* av Johannes Nilsson som visar vårbruk med ett typiskt halländskt årder. Den andra är *bild 3.11* som visar en hjulplog på en gård vid 1800-talets mitt på en teckning av Kilian Zoll. Fotografier med redskap och maskiner finns från 1900-talets första år, men knappast tidigare.²¹

Eftersom bilderna är få bygger min analys av redskapens utseende mest på textbeskrivningar, jämförelser med andra områden och museernas samlingar.²² De följande bilderna av redskap får mest ses som typer, och inte som avbildningar av ett exakt redskap som använts just i Halland.

Bild 3.2. Oxar drar ärder i vårbruket i Halland

Bonadsmålning "Wären" från perioden 1811-1815 målad av Johannes Nilsson (1757-1827) från Breared i skogsbygden i Halland. Oxar var vanliga i skogsbygden och drog så gott som alltid i par. Oket fästes på den långa dragstängan i främre änden av redskapet och var bundet med öglor i oxarnas horn.

Foto Jan Svensson, Läns museet Halmstad.

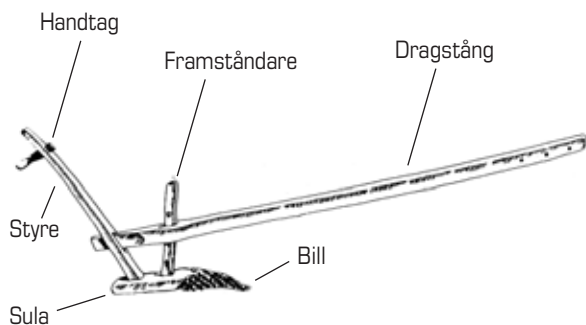

Bild 3.3. Ärder med benämningar på olika delar

Det finns många varianter av benämningar, men jag har försökt välja så vanliga och så tydliga som möjligt. (Plogen har ungefär samma benämningar.)

Billen av järn var fäst vid sulan. Ett styre gick upp bakåt, ofta i form av en själväxt gren från sulan. Vanligen fanns ett handtag för bonden att hålla i. Dragstängan (även kallad ås) var intappad i styret. Den var lång för att nå fram till dragdjurens ok. Längst fram fanns hål för anspänning till oket. Framståndaren var intappad i dragstängan och reglerade dess höjd.

Ur Eskeröd s 78.

På bild 3.3 visas ett ärder som det vanligen såg ut i Halland under 1700- och 1800-talen. Hela redskapet var av trä utom billen. Billen var den viktiga jordbearbetande delen, som måste vara av järn för att inte nötas ner. Ibland hände det dock att jordbrukaren experimenterade med att förstärka träärdret med järndelar. I slutet av 1800-talet tillverkades allt fler delar av ärdret i järn.

Hjulärdret var alldeles likt en hjulplog (bild 3.5-3.6), bara det att vändskiva och rist saknades.²³ Båda hade en tvåhjulig kärra som dragstängan vilade på. Hjulärdret behövde liksom hjulplogen många dragare, 2-3 par var normalt. Man kan inte säga att

hjulårdret var bättre än det vanliga årdret, snarare tvärtom eftersom så många dragare krävdes.

Med årdret ärjde man åkern ganska grunt. Eftersom årdret inte har någon vändskiva blev åkern inte genomarbetad med *en* ärjning. Den måste därför ärjas en gång till, denna gång på tvären. Det var nästan alltid mannen på gården som ärjde, plöjde och harvade. Men på småbruk kunde det hända att kvinnan fick utföra dessa sysslor.²⁴

Årdret kallades för krok överallt i Halland utom i södra slättbygden. År, or eller årr kunde det kallas i söder och ända upp till Grimeton. Ärjekrok var en vanlig benämning i mellersta delen av landskapet. Bara i Torup har jag stött på benämningen årkrok. Framåt år 1900 hade många områden accepterat den mer rikssvenska benämningen årder.

Andel med årder

I bouppteckningsmaterialet kan vi undersöka årder hos jordbrukare i nio områden under nio perioder. När det gäller årder var skillnader geografiskt och över tid inte så stora, så hela resultatet redovisas inte i detalj. Men i nästa delkapitel om plogar kommer alla uppgifter att redovisas i tabeller, för där var utvecklingen mycket mer dramatisk.

Undersökningsresultatet visar att nästan alla jordbrukare hade årder i alla områden nästan hela perioden 1740–1900. Vi ska komma ihåg att vår definition av jordbrukare innefattar att personen ifråga hade minst ett årder eller en plog. Resultatet betyder därför, att när jordbrukarna gick över till plog, fortsatte de att använda sina årder. Plogbruk kombinerades med årderbruk.

När detta är konstaterat kan vi modifiera bilden något. I slutet av 1800-talet minskade faktiskt andelen jordbrukare med årder i några områden, det vill säga att man valde att bara ha plog. Speciellt stark var minskningen i Lindome, där mindre än hälften av jordbrukarna hade årder 1880–1900. Även i Fjärås var minskningen markant.

Ett annat sätt att mäta årdrets betydelse är att se hur stort *antal* årder varje jordbrukare hade, se tabell i *bilaga 3.2*. En gård i Halland hade drygt ett årder vid 1700-talets mitt och i genomsnitt $1\frac{1}{2}$ 1780–1800. Två årder per jordbrukare var det vanliga 1820–1860, men därefter sjönk antalet och var åter nere i ett år 1900. Jordbrukarna strävade alltså efter att skaffa sig fler årder fram till 1800-talets mitt, men därefter blev årdret av mindre betydelse.

Om antalet årder per jordbrukare kulminerade tidigt, kan det därför ses som ett tecken på teknisk utveckling. Årdrets kulmen kom 1840 i Lindome, Fjärås, Tvååker och Kvibille. I Grimeton, Laholm och Ränneslöv kom den 1860. Bara i skogsbygdens Fagered och Torup behöll årdret ännu 1880 sin starka ställning. Ändå hade denna bygd klart minst antal årder per jordbrukare hela undersökningsperioden. Detta är ett av många tecken på att skogsbygden var efter de andra områdena i utvecklingen. Noteras kan också att de bondedominerade områdena Lindome, Fjärås och Tvååker tillhörde de tidigaste med ”årderkulmen”.

Ökade årdervärden och nya årdertyper

Hur årdervärden och andra redskaps värden räknats fram beskrivs i *bilaga 3.1*. Något förenklat kan man säga att årdervärdet höll sig konstant i förhållande till penningvärdet

1740-1840. Därefter skedde en liten ökning 1860-1880 och till 1900 skedde en kraftig ökning.

De som för det mesta hade högst årdervärden i förhållande till övriga Halland 1740-1840 var Lindome och Fjärås. Det finns tecken på att man där förstärkte årdren med olika järnbeslag.²⁵ Som vi ska se nedan hade man i norra mellanbygden en ”kultur” att förbättra sina redskap med järn. Påfallande låga värden hade Fagered och Torup under hela den undersökta perioden.

1840 och 1860 verkar det, i samband med kulmen av antalet årder, ske ett experimenterande med nya årderformer i södra slättbygden genom att bönderna prövade på hjulårder (=kärrårder). Denna årdertyp var dyrare än vanliga årder, men var som nämnts snarast sämre. De enda uttalade kärrårder som finns är från Laholm och Ränneslöv 1860. (Då finns å andra sidan hela 15 stycken.) De uttalade hjulårdren hade ett medelvärde på 2,4 riksdaler riksmünt. Med detta värdes hjälp har ett par ytterligare jordbrukare i Laholm och Ränneslöv 1860 som troligen hade kärrårder hittats. Men eftersom de som hade detta redskap ofta hade flera stycken blir andelen jordbrukare med kärrårder ändå bara 24 % i Laholm och 11 % i Ränneslöv 1860. Troligen fanns knappast detta redskap före 1840. Osbeck anger nämligen 1796 klart att årdret på Laholmsslätten bara drogs av två hästar, det vill säga det var inget hjulårder.²⁶ Efter 1860 nämns inga kärrårder, och eftersom andra redskap tog över kan vi utgå ifrån att de försvann.

1860 nämns för första gången ”järnårder”²⁷ på mer än dubbla normalvärdet för årder. 1880 och 1900 har vi inga speciella benämningar på redskapet utöver ordet årder, men vi ser att värdet stiger. Troligen är alla årder med högre värden 1880 och 1900 olika varianter av järnårder. Här har inte, som för plogarna, några närmare beräkningar av andelen järnårder kunnat göras. Men en gissning baserad på att ett järnårder skulle vara ungefär lika mycket värt som en järnfjölsplog (se nästa delkapitel) skulle bli, att knappt hälften av jordbrukarna i mellersta och södra slättbygden år 1900 skaffat sig järnårder.

Plogar

Utseende och funktion

Plogen kom till Sverige i början av medeltiden. Hjulplogar började användas i Skåne och lättare svängplogar (utan hjulförställ) infördes i Bohuslän och Västergötland. Senare under medeltiden spred sig plogen till västra Svealand och Norrland. Östsverige och större delen av södra Sverige hade årder som huvudredskap. Sådan var bilden ännu under 1700-talet, när denna undersökning tar sin början.²⁸

Hade en jordbrukare plog var denna nästan alltid gårdens huvudredskap för jordbearbetning. Men fanns bara årder var givetvis detta huvudredskap.

Den viktiga nyheten med en plog jämfört med ett årder var, att plogen hade vändskiva (även kallad fjöl i bouppteckningarna) och rist, *bild 3.4*. Plogens övriga delar benämndes ungefär lika som årdrets, se *bild 3.3*. Billen på ett årder var symmetriskt, medan plogarna vanligen hade asymmetriska billar, det vill säga att de bara skar åt ena sidan (den med vändskiva). På så sätt blev plogen ett helt annat redskap än årdret: *Plogen*

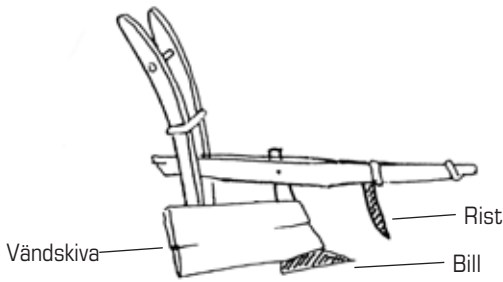

Bild 3.4. Träplog/trärfjölsplog av Västgötatyp

Allt var av trä förutom bill och rist. Dragstången kunde vara kort som på denna plog, anpassad till svänglar. Den kunde i Halland också vara lång som på årdret bild 3.2, anpassad till hästok och oxok. Västgötaplogen var den vanliga typen i Halland.

Illustration Christer Strömberg och författaren.

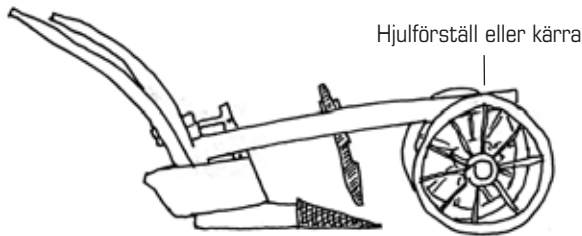

Bild 3.5. Hjulplog/kärrplog

Allt var av trä, förutom bill och rist – en trärfjölsplog med hjulförställ. Hjulploget var vanlig på Skånes slätter, men förekom något i Halland.

Illustration av författaren efter Moberg s 31.

Bild 3.6. Hjulplog med sju par dragare framför

Ur Lekholm s 126.

kunde skära av en jordtilta vertikalt med risten och horisontellt med billen för att sedan vända den med vändskivan. Plogen kunde därmed också bearbeta gräsväxt mark, medan årder krävde öppen jord. Plogen vände upp fåra vid fåra så att all jord blev bearbetad. Årdret mer "böskade" på ytan. Plogen kunde inte användas som enda jordbearbetningsredskap. Den måste kombineras med en harv eller ett årder eller bådadera, som finfördelade jorden med mera.

Plogen i Halland var i huvudsak av två typer: *Västgötaplogen* och *hjulploget*. Enligt Barchaeus 1773 använde bönderna i norra Halland dessutom Västgötaplogar av två olika utseenden, båda för bara ett par dragare. Den ena var en fotplog med en kort dragstång som på bild 3.4. Den andra var en åsplog med en lång dragstång (ås) som årdret på bild 3.3.²⁹ Det finns inga dialektala benämningar annat än "plog" i Halland.

En hjulplog ses på bild 3.5. I bouppteckningarna i södra Halland kallades den kärrplog, men i mellersta Halland åkerfallsplög eller ängsplog. Hjulförstället var tungt och grovt. Hjulplogets bill och vändskiva var också oftast klumpigt byggda, så att jordmotståndet ökade och fåran inte vändes ordentligt. "I lös sandjord blir det inte någon sammanhängande fåra som kan vändas, jorden mer pressas åt sidan."³⁰ Hjulförstället skulle motverka den ryckighet som jordmotståndet skapade och gjorde att ploget gick sta-

digare. Men både plogens och hjulförstållets jordmotstånd och tyngd gjorde att hjulploggen krävde mångdubbel dragkraft mot en vanlig plog. Att man över huvud taget använde hjulplog bör ha berott på inflytande från Skåne. På Skånes slätter, liksom i stora delar av Europa, var nämligen hjulplogar det normala. Ofta användes tre till fyra *par* dragare för en hjulplog, men sju par förekom också, *bild 3.6*. En mängd bönder måste sköta ett sådant ekipage, som givetvis var ytterst ineffektivt.³¹ Med Västgötaploggen räckte det med att en person och två dragare skötte allt.

I Skåne kunde bönderna tack vare hjulploggen lägga igen trädan till ett års bete. Och med bete på trädan kunde de odla upp delar av slätten som tidigare använts till betesmarker. Det var för att bryta den gräsbeväxta trädan i augusti man måste ha en plog, i Skånes fall den dragkrafts-krävande hjulploggen.³² Hjulploggen var funktionell när den infördes i Skåne i början av medeltiden, men på 1700- och 1800-talen hade den jämfört med Västgötaploggen stora brister.

Den första uppgiften om en plog med järnvändskiva finns från 1716 i Essex i England. Troligen var den en bondeuppfinring, eftersom ingen herreman gör anspråk på att ha skapat denna innovation. Det första belägget i Sverige på en järnfjölsplog är från 1734 i Dalarna. Allt tyder på att detta också var en självständig uppfinring av bönderna i trakten. Detta att en innovation sker på flera ställen ungefär samtidigt är inget ovanligt i historien. Hur spridningen av järnfjölsplogar gick till i Sverige presenteras i ett senare avsnitt i detta delkapitel om plogar.³³

När järnplogar (=plogar med järnvändskiva/järnfjöl) började införas i Halland, var dessa under en lång period tillverkade av sockensmeder.³⁴ Bara bill, vändskiva och rist var tillverkade av järn, medan resten av plogkroppen var av trä, *bild 3.7*. De flesta var av västgötamodellen, men troligen fick också en del hjulplogar efterhand järnvändskiva. Efter en tid började en mindre hantverksmässig tillverkning av plogar efter engelsk eller skotsk modell, *bild 3.8*.³⁵ Ett nytt stadium kom när fabrikstillverkade plogar nästan helt i järn infördes, *bild 3.9*. Jag kallar dem *järnkroppsplogar*. Funktionellt sett vad gäller jordbearbetningen var de smedstillverkade och de brukstillverkade plogarna nästan lika, men hållbarheten var ju större hos de senare.³⁶

Plogens fördelar gentemot årdret

Avgörande för att förstå övergången från årder till plog och från tråplog till järnplog är, att man ser de stora funktionella skillnaderna mellan redskapen. Orsakerna till att en innovation antas eller inte antas blir annars höljda i dunkel.

Vi börjar med plogens fördelar i förhållande till årdret. För det första var vändskivan med sin nervändning av jorden ett framsteg i sig. Ploggen vände ner sädesstubb, ogräs och gräs så att dessa förmultnade till mylla och därmed gödde jorden. Den uppochner vända jorden fick sol, luft och vatten vilket tillförde den näring. Jorden sönderdelades (luckrades) också vid omvändningstillfället av regn och frost. Årdret luckrade jorden, men kunde inte vända ner den. Ploggen var också bättre på att vända ner gödsel, och ogräset bekämpades effektivare. Plöjning kunde dessutom göras betydligt djupare än ärjning. Därmed kunde näring tas upp från lägre liggande lager. Ploggen innebar alltså bättre möjligheter till ökade skördar än årder eftersom den helt enkelt bearbetade jorden bättre och gav den växande grödan mer näring. Speciellt med en svängd vändskiva av järn kom dessa

fördelar till sin rätt, men även den enklaste tröplog hade i huvudsak dessa förtjänster.³⁷

Ett årder kunde inte bearbeta gräsbeväxt åker. Man måste därför med årder antingen ha ensäde, det vill säga ärja och så varje år. Eller om man hade trädor, så måste dessa ärjas hela trädesperioden. Att ärja upp sädesstubb klarade nämligen årdret bra. Med plog, som skar av en grässväl på ett effektivt sätt, kunde man plöja upp både åkrar med gräsvallar och ängar. Plogen kunde därför användas både till nyodling, växelbruk och igenväxta trädor, något som årdret inte kunde.³⁸

Men plogen var inte snabbare än årdret. En genomgång av arbetstider för olika jordbruksarbeten har snarast kommit fram till, att det gick något snabbare att ärja än att plöja ett visst åkerstycke.³⁹ Den gamla träfjölsplogen hade ett kraftigt jordmotstånd. Dessutom vände den jorden dåligt, så att ofta en eller flera personer fick gå bakom plogen för att sparka omkull tiltorna. Den krävde alltså ofta mer arbetskraft och fler dragare per areal än årdret.

Ryggade åkrar kunde bara åstadkommas med plog och ej med årder. Men ryggande åkrar fanns knappast i Halland och saknades på många andra ställen med plog, så viljan att ha sådana kan inte ha varit ett motiv att införa plogen, mer än på några platser.⁴⁰

Det fanns en omständighet när årder var bättre än plog. I områden med många stora jordfasta stenar fungerade inte plogen. Plöjning bygger på att fåra läggs till fåra för att bli effektiv. Det var omöjligt om man hela tiden måste väja för markbundna stenar. Där var årdret bäst fram till stenröjning skett.⁴¹

En ståndpunkt varför jordbrukarna inte övergav årderbruket i Östsvrige är, att bytet till plog hindrades av att den krävde större skicklighet och mer dragkraft. Det kunde upplevas som en fördel att behålla ett invariant åkerbruk kopplat till bestämda bruknings-traditioner – ett agrartechniskt komplex.⁴² Men gick man över till plog var det alltid en fördel ur jordbearbetningssynpunkt. Den avgörande frågan blir då i vilket läge man gick över till plog.

Plogen, även i sin enklaste form med trävändskiva, var alltså ett klart framsteg gentemot årdret. Som Arrhenius skriver 1879: ”Där åkerns beskaffenhet medgiver bruket av

Bild 3.7. Järnplog/järnfjölsplog

Bilden visar ett styre av järn, men styret på järnplogar av Västgötatyp var oftast av trä som på bild 3.3, så att bara bill, vändskiva och rist var av järn.

Illustration Christer Strömberg och författaren.

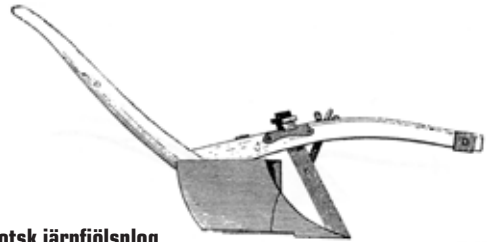

Bild 3.8. Skotsk järnfjölsplog

Skotten James Smalls plog ansågs som Storbritanniens bästa kring år 1800. Bill, vändskiva och rist var av järn.

Ur Moberg s 134.

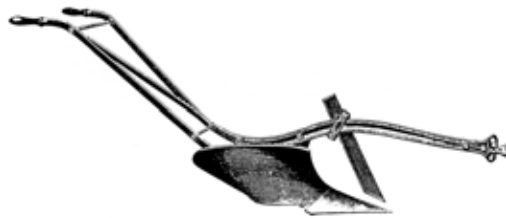

Bild 3.9. Fabrikstillverkad järnkroppsplog av svensk modell

Allt i järn förutom handtagen.

Ur Moberg s 135.

plogen, bör denna alltid föredragas framför trästocken [årdret], såsom åstadkommande ett fullständigare och bättre arbete än denna.”⁴³

Järnplogens fördelar gentemot träplogen

När vi nu konstaterat att plogen i de flesta fall var bättre än årdret, bör vi ändå komma ihåg att en träfjölsplog utförde alla sina uppgifter på ett mycket sämre sätt än en järnfjölsplog. En järnplog var alltid bättre än en träplog.

Plogen hade i Halland under 1700-talet bara en rak träplanka som vändskiva, *bild 3.4*. Det var en stor nackdel på flera sätt. Dels blev det ett kraftigt jordmotstånd, och dessutom vände en rak fjöl inte jorden på ett bra sätt. Anders Berch modellsamling i Uppsala visar att vid 1700-talets mitt var i huvudsak *raka* trävändskivor vanliga i Syd-sverige (inklusive Halland) och *svängda* trävändskivor i Dalarna och norrut.⁴⁴

Svängda trävändskivor var givetvis mycket bättre än raka, men de hade två nackdelar. Dels var det svårt att hitta ett naturligt svängt trästycke att göra vändskivan av. Man försökte hitta träd där stammen hade vridit sig. Och dels blev en svängd trävändskiva snabbt nedsliten, så att den svängda formen försvann.

Det var först med den svängda järnvändskivan (alla järnfjöl var svängda) som plogen fick sin fulländade form, *bild 3.7*. Fortfarande idag har plogens vändskiva i princip samma form som på de tidiga järnfjölsplogarna.

Järnplogens företräden framför träplogen kan grupperas i två delar: fördelarna med väl svängd vändskiva och fördelarna med att vändskivan var gjord av järn.

Järnplogens *väl svängda vändskiva* fullkomnade plogens möjligheter. Järnfjölsplogen *vände jorden bättre* än träfjölsplogen kunde göra. De därmed nervända växtdelarna gödde åkern bättre och jorden luckrades bättre. Bearbetningen blev jämnare, och ogräset bekämpades bättre. Med en träplog fick man ha 1-4 personer bakom plogen för att vända tiltan. Bara en person behövdes för att sköta järnplogen, så man sparade dessutom mycket arbetskraft.

Den svängda järnvändskivan gav också *betydligt mindre jordmotstånd* än träplankan. Detta kunde man utnyttja genom att minska antalet dragare eller plöja djupare och jämnare. Men i områden med många dragare framför plogen var ju minskningen av deras antal en mycket stor vinst. Och genom den djupare bearbetningen kunde mer näring nå säden. Järnplogen blev också mycket bättre på vallar. Med en träplog måste en enorm dragkraft till för att bryta vallar. Järnplogen var därför nödvändig för ett rationellt växelbruk. Man skulle kunna ha valt att plöja snabbare, men betingslärorna visar att man *inte* gjorde det.⁴⁵

Att järnplogens vändskiva just var av järn medförde många förbättringar jämfört med träplogen. Järnvändskivan kunde smidas till vilken form som helst. Järnfjölen gav dessutom en mycket stabilare konstruktion åt hela plogen, som gjorde att den klarade påfrestande plöjningar bättre. Järnet som material hindrade också jorden att fastna på vändskivan, vilket varit ett problem med trävändskivan – man fick ha en speciell plogspade för att rengöra träfjölen. Slutligen så behöll järnvändskivan sin form, vilket inte den svängda trävändskivan gjorde.⁴⁶

Plogen med järnvändskiva – järnplogen – var en av de viktigaste innovationerna under avhandlingens undersökningsperiod.

Andel med plog

Hur stor andel av jordbrukarna i Halland som hade plog ska studeras i bouppteckningar och samtida skildringar. Vi börjar med de samtida *skildringarna*, av vilka flera inte har uppmärksammats av tidigare forskning.

Barchaeus har i sin reseberättelse från 1773 mycket om plogar och något om årder, men ingenstans står att årder skulle ha varit huvudredskapet i någon del av Halland. Detta är en av de mest använda källorna och kanske anledningen till att Jirlow till slut skrev att hela Halland utom skogsbygden var plogbygd.⁴⁷

Men landshövdingeberättelsen 1726 nämner ett enda jordbruksredskap i Halland: ”En krok [årder], som nu allenast med ett par hästar eller stutar vid åkerns brytande och beredande drives.”⁴⁸ Anund Hammar skriver 1751 från vad som bör vara Hunnestad eller Gödestad i Grimeton-området: ”Plog fanns ingen i hela socknen utan legas [hyrs] från Träslöv som är närmast belägen.”⁴⁹ Johan Fischerström skriver om södra Halland 1761: ”Årdret och harven är de mest bruklige åker-redskaper.”⁵⁰

Charliere skrev 1804 om ett område nära Kvibille: ”Vanliga metoden är den, att sedan säden är inhöstad, uppköres åkern med årder, eller här i orten så kallad ärjekrok och genast tillharvas.” Han nämner plog, men ej som ett vanligt redskap.⁵¹ I landshövdingens berättelse om länets tillstånd 1805 är årdret också dominerande: ”Bonden uppkör vanligen sin åkerjord ... med ett så kallat årder eller ärjekrok.”⁵² En skrift från Hallands Hushållningssällskap skriven på 1810-talet konstaterar samma sak: ”Allmogens jordbruksredskap är av alltför dålig beskaffenhet ... emedan man för det mesta nyttjar så kallat årder eller ärjekrok.”⁵³ När ordföranden i Hushållningssällskapet Peter von Möller höll sitt avskedstal 1883 sade han kanske något retoriskt att: ”Ännu i början av 1830-talet utgjorde årdret och träpinneharven allmogens huvudsakligaste åkerbruksredskap.”⁵⁴

Många av samtida skildringar ger alltså en bild av att årdret skulle vara jordbrukarnas huvudredskap i hela Halland ända fram till början av 1800-talet. Att detta skulle gälla mellersta delen av länet är ännu mer tydligt.

Vi ska nu med *bouppteckningarnas* hjälp se hur det förhöll sig med årderdominansen på 1700-talet, och hur fler och fler bönder under periodens lopp började använda plog i Halland.

De som inte har plog i *tabell 3.1* har alltså årder som huvudredskap. Plog och årder visas också på *kartorna 3.1-3.4*. Vi ser klart att mellersta Halland var helt dominerat av årdret på 1700-talet. Det framgår också att det fanns tre plogbygder under denna tid. I Lindome och Fjärås hade nästan alla jordbrukare plog.⁵⁵ I mellersta Hallands slättbygd var det främst bönder i Tvååker som hade plog. Och i sydligaste Halland hade plögen bara fått sitt genombrott i Ränneslöv.

Vi kan nu följa det gradvisa införandet av plögen, vilket man inte kunde i tidigare forskning. Man ser också en klar spridning från norra till södra Halland. 1780 hade bara i Lindome, Fjärås och Tvååker mer än hälften av jordbrukarna plog. 1820 hade även Grimeton och Ränneslöv tillkommit och 1840 även Kvibille och Laholm. Skogsbygden var ytterst sen. Hälften av jordbrukarna i Fagered skaffade inte plog förrän 1880 och i Torup dröjde det till 1900!⁵⁶ År 1900 skrev landshövdingen i Kronobergs län, som gränsar till Hallands skogsbygd: ”Säkerligen kommer trästocken [årdret] ... att länge bibehålla sin obestridda plats.”⁵⁷

Tabell 3.1. Andel jordbrukare med plog

Procent.

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	53*	81	86	68	84	88	89	96	96
Fjärås	85	93	83	89	88	93	96	96	96
Fagered	0	0	0	0	4	4	24	62	89
Torup	0	0	0	3	3	0	6	32	76
Tvååker	27	29	68	66	92	94	100	97	100
Grimeton	0	10	8	41	48	68	77	90	100
Kvibille	0	6	0	12	19	54	59	96	93
Laholm	0	0	0	16	4	42	80	88	82
Ränneslöv	36	44	15	43	50	64	89	93	100
M	25*	29	29	38	44	56	69	83	92

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Kommentarer: * I Lindome 1740 är källorna ottydliga vad gäller årder och plog. Troligt är därför att siffran för Lindome 1740 borde ha varit som 1760. Vid uträkningen av medelvärdet har därför Lindome 1740 satts till 81 %.

Hur ska vi nu analysera detta ur aspekten med bonde- och adelsområden? Helt klart är att bondeområdena i norra mellanbygden var tidigast med plog. Ett annat område med bondeinflytande, Tvååker, införde plogen stegvis under 1700-talet. Ränneslöv var ett starkt adelsdominerat område, men hade också plog, vilket undersöks i nästa avsnitt om olika plogtyper. Införandet av plog i stor skala i slättbygden följer annars parallellt med friköpsepoken under 1800-talets första hälft. I skogsbygden kom friköpen något före plogarna, men stenigheten – som ska undersökas i ett senare avsnitt – kan ha hindrat.

Vilken typ av plogar?

I *bilaga 3.3* utreds vilka plogtyper som fanns i Halland. Både samtida skildringar, museernas redskapssamlingar och bouppteckningarnas benämningar och värden är källmaterial. Här presenteras bara resultaten översiktligt.

På *karta 3.5* ser man att under 1700-talet användes hjulplogen (=kärrplog) av skånsk typ som huvudredskap på åkern bara i ett område i Halland, nämligen inom en mycket begränsad yta i sydvästra Ränneslöv-området. Hjulplogen användes bara i Skummeslöv socken samt de två byarna Ränneslöv och Vårestorp i Ränneslöv socken. Att området var så begränsat var inte känt tidigare. I övriga Ränneslöv socken och i hela Ysby socken fanns inte några plogar. Plogområdet var helt statiskt, det utvidgade sig inget under 1700-talet.

En teori jag har är att användandet av hjulplogar i området har påbjudits av godsägarna, vilka starkt dominerade dessa socknar.⁵⁸ Godsägarna kan, med Skåneslätten i tankarna, ha velat att bönderna på dagsverken på deras gods skulle ha med sig just hjulplogar. Dagsverkerna skulle ju utföras med bondens egna redskap. Något som talar för att dessa kärrplogar påbjudits uppifrån är att de i Halland inte hade den funktion som de hade i Skåne. I Skåne skulle de plöja upp den igenväxta trädan, men i Halland tillämpades

Kartorna 3.1-3.4.

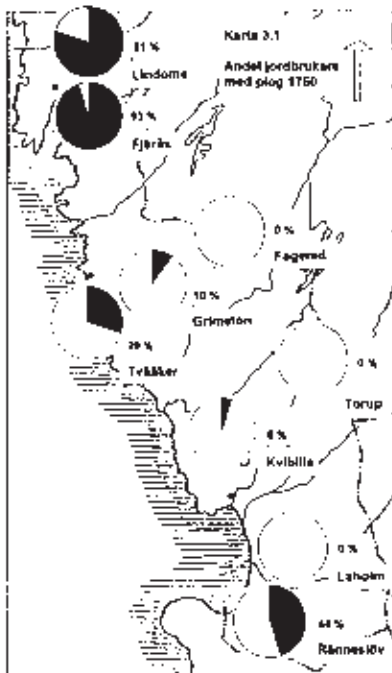
Andel jordbrukare med plog 1760-1880

Ju mer svart = ju mer plogbygd. Ju mer vitt = ju mer årderbygd.

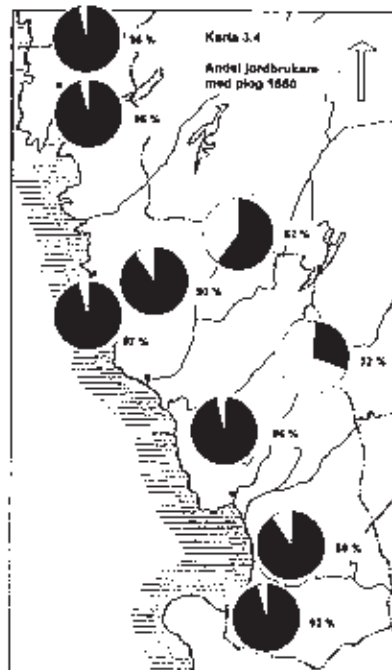
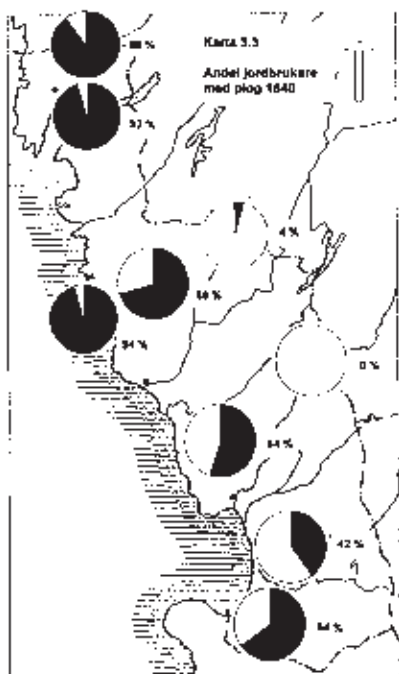
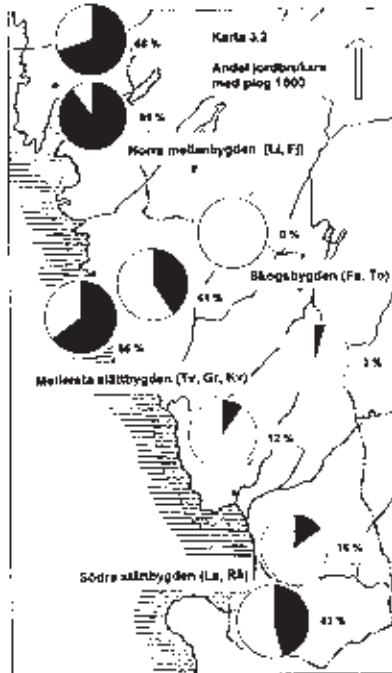
Källor: tabell 3.1.

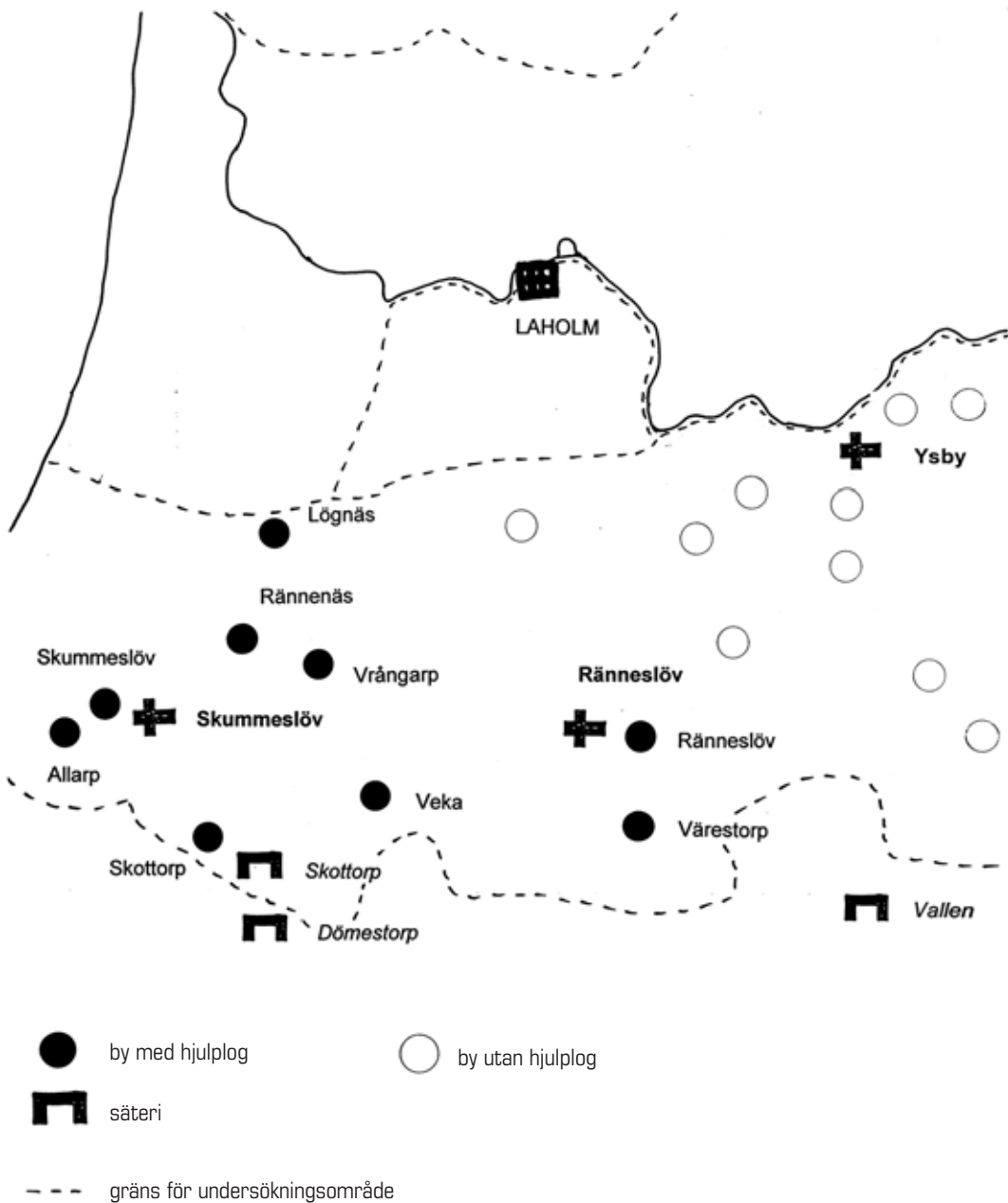

Undersökningsområden markerade på karta 3.1.

Bygder markerade på karta 3.2.

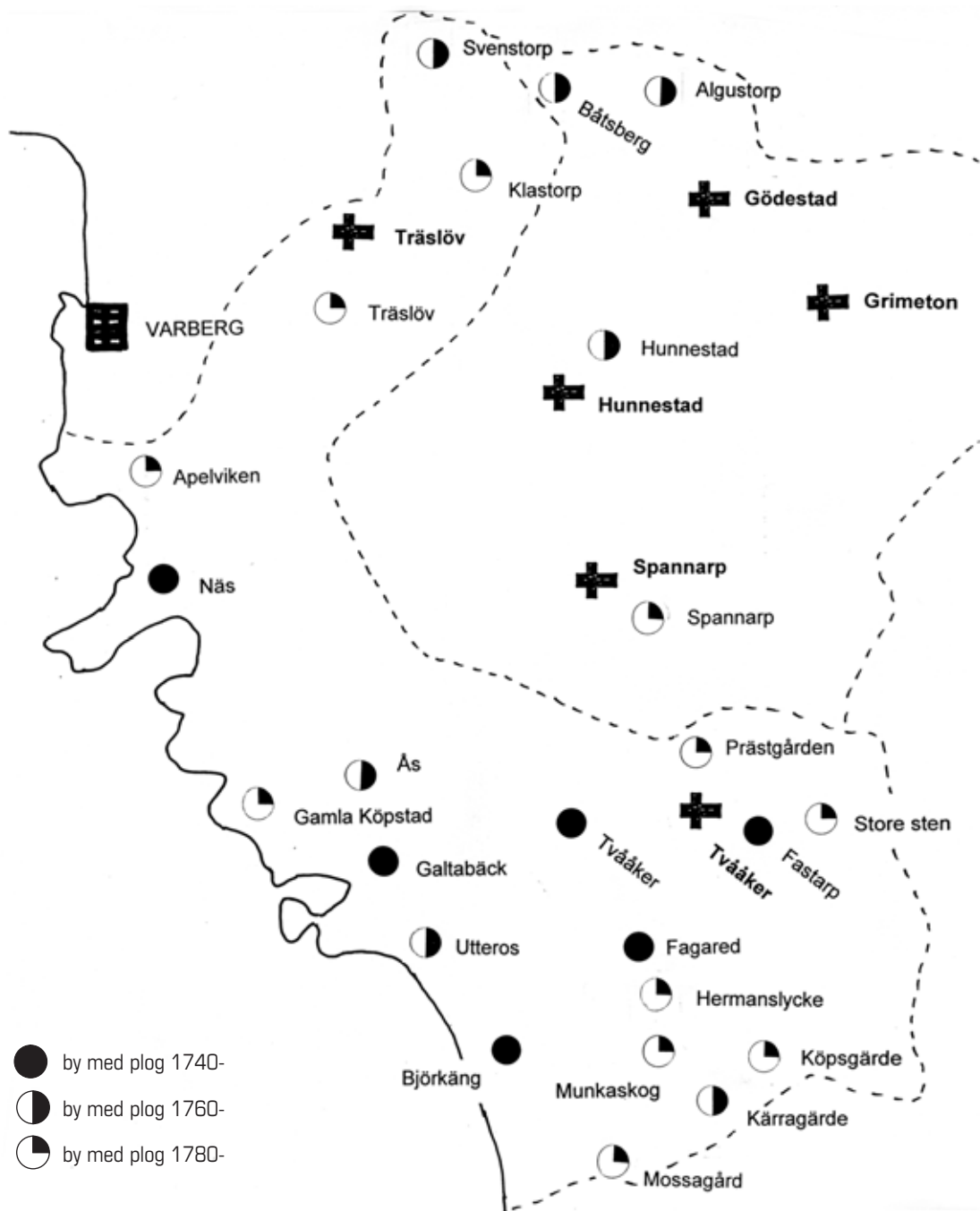

Karta 3.5. Hjulplogen i Ränneslöv-området 1740-1780

Som synes fanns hjulplogar bara i en begränsad del av Ränneslöv-området. Under hela 1700-talet var gränsen för deras utbredning helt statisk. Troligen berodde detta på att det var godsens som bestämt, att bönderna skulle ha hjulplogar. Herrgårdarna var ju dominerande i just detta område. Fem av byarna som hade hjulplog hade lerjord, medan fyra av dem inte hade lerjord.

Källor: bouppteckningsmaterialet.

- by med plog 1740-
- ◐ by med plog 1760-
- ◑ by med plog 1780-

Karta 3.6. Plogen i Tvååker- och Grimeton-områdena 1740-1780

Här var plogarna främst av Västgötatyp. Vi ser att det var en kontinuerlig spridning av plogen till nya byar i denna bygd. Först kom den till Tvååker-området och så småningom till Grimeton-området. Nio av byarna med plog hade någon lerjord medan 14 av dem inte hade någon lerjord alls.

Källor: bouppteckningsmaterialet.

ensäde och det fanns följaktligen ingen träda. Att hjulplogen under hela 1700-talet inte alls spridit sig talar för, att den inte var funktionell i området.⁵⁹

En slutsats blir att plogarna i Ränneslöv under 1700-talet i *tabell 3.1* inte kan ses som ett framsteg. När plogar kom till Laholm år 1800 verkar dessa ha varit av Västgötatyp, som alltså var mycket mer funktionella. Troligen började man då också i Ränneslöv införa Västgötaplogar för från 1800 utvidgades plogområdet där. Ändå är att märka att plogutvidgningen i Ränneslöv gick väldigt långsamt. Laholm var så gått som ifatt redan 1840. En del hjulplogar var kvar på Laholmsslätten ända till 1860, men de är svåra att följa i källorna under 1800-talet.

I Lindome och Fjärås hade man under 1700-talet den lätta och funktionella Västgötaplogen. På *karta 3.6* visas att denna plog anammades mer och mer av jordbrukarna i Tvååker/Grimeton-områdena. 1740 fanns plog i byar bara vid kusten och i Tvååkers sockens inland. 1760 började plog användas i fler byar i Tvååker-området, och bönder i socknarna Gödestad och Hunnestad i Grimeton-området hade nu också plog. 1780 anammades plogen i fler byar i Tvååker-området och den började också användas i Spannarps. Det var alltså, i kontrast till i Ränneslöv, en plog som fler och fler jordbrukare var intresserade av att skaffa sig. Intressant är också att se hur plogen först började användas i det bondedominerade Tvååker för att sedan spridas till Grimeton med mera blandat jordäggande. Sist kom plogen till Grimeton socken där herrgården Torstorp låg, det enda säteriet i området. Herrgårdars närhet verkar inte ha varit så innovativa.

Samtidigt ska nämnas att man i mellersta slättbygden även under 1700-talet i enstaka fall – parallellt med Västgötaplogarna – hade hjulplogar, kallade åkerfallsplogar eller ängsplogar, vilka enbart användes till nyodling eller att bryta upp sedan länge igenlagd åker (åkerfall). Åkerfallsplogar kunde ha upp till åtta par (!) dragare framför sig när gräsvallar bröts upp, jämför *bild 3.6*. Dessa plogar blev lite vanligare vid 1800-talets mitt i Tvååker/Grimeton, och även i södra slättbygden fick hjulplogarna då tillfälligt en något större spridning. Hjulplogarnas uppgift var då att delta i den stora rörelsen med att plöja upp gamla åkrar och ängar, som det berättas om i kapitel 4 och 5, när alla ännu inte skaffat de nya järnplogarna. Efter 1860 finns inga tecken på hjulplogar i Halland.⁶⁰ En samtida teckning med en hjulplog vid en halländsk gård finns på *bild 3.11*.

Allt talar för att Västgötamodellen av plogar under 1800-talet fortsatte att vara den helt dominerande i länet, fram till fabriksplogarna kom med delvis nya former.

Plog på lerjord?

Flera forskare har hävdats att plog användes främst på lerjord, men det har också hävdats att lerjord kunde motverka användandet av hjulplog. Visst kan jordmånen ha spelat en viss roll vid val av redskap, men frågan måste undersökas konkret. En hypotes är att jordmånen haft mindre betydelse, eftersom jordbrukarna efterhand införde plog överallt. Hallands slätt- och mellanbygder består också av en mängd olika jordarter i en väldig blandning med lerjord här och där.⁶¹

För att se om lerjord var ett villkor för att plog skulle införas tidigt, har tre lokala undersökningar gjorts i bouppteckningsmaterialet från de områden där plog redan under 1700-talet var vanlig i Halland: Lindome-området som exempel i norra mellanbygden, Tvååker- och Grimeton-områdena i mellersta slättbygden samt Ränneslöv-området i

Bild 3.10. Vår i Halland

Målning av Nils Kreuger 1894, mittdelen av en triptyk. Vårbruket är igång med harvning. I bakgrunden har man tänt eld på ljunghedarna för att föryngra betet där.

© Foto Nationalmuseum, Stockholm. Bilden något beskuren.

södra slättbygden. För att bestämma jordarterna på bynivå har Bexells Hallandsbeskrivning från 1819 använts, där de då aktuella åkrarnas jordart nämns.

Norra mellanbygden är känd för sina lerjordsdalar. Och nästan alla jordbrukare hade plog där. Men när man tittar närmare på de byar i Lindome-området som använde plog 1740-1780 hade bara 11 av 27 lerjord. Majoriteten av byarna med plog hade alltså inte lerjord!⁶²

På *karta 3.5* har vi redan konstaterat att hjulplogar fanns inom ett strikt begränsat

Bild 3.11. Halländsk bondgård vid 1800-talets mitt

Tecknad av Kilian Zoll. Hjulplojen nere till vänster i bild visar att gården måste vara från slättbygden i södra eller mellersta delen av landskapet. Vi ser också folklivet och hur små kreaturen var: hästar, nötboskap, grisar och får. Foto Nordiska museet.

område i Ränneslöv. Fem av dessa byar hade lerjordar medan de andra fyra inte hade lerjordar. Det fanns alltså inte heller här något samband mellan lerjordar och ploginnehav.⁶³

I Tvååker- och Grimeton-områdena, som visas på *karta 3.6*, hade nio av de angivna byarna med plog lerjord eller någon lerjord, medan 14 av dem inte hade någon lerjord alls. Återigen saknas samband mellan ploginnehav och lerjord.⁶⁴

Min slutsats är *det inte fanns något samband mellan lerjord och ploginnehav*. Lerjord varken gynnade eller hindrade ploginnehav. Flera andra forskare har också kommit till denna slutsats, det vill säga att olika jordmån kunde ha samma lösning och samma jordmån kunde ha olika lösningar.

Plogar och stenighet

Enligt hypotesen i kapitel 1 och i beskrivningarna av årder och plog i detta kapitel bör mycket sten i odlingsmarkerna ha hindrat införandet av plog. Det som ska diskuteras här är vilken grad av stenighet som kunde bli hindrande. Tyvärr finns ingen bra modern karta över markens stenighet. Istället har gårdsbeskrivningarna i Hallands Landsbeskrivning 1729, vilka alla är digitaliserade, använts. Uppgifter om: a) ”Sten i hägnader” och b) ”Sten och rösen i åker” är inlagda i *tabell 3.2*.⁶⁵ Den första uppgiften är stengärdesgårdar, vilka innehöll sten som jordbrukaren tagit från åkern. Steniga åkrar gav följaktligen

många stenmurar. Den sistnämnda uppgiften tolkar jag som fasta stenar samt rösen i åkern. Här fanns det alltså ännu mycket mer sten och sten som inte gick att få bort.

Tabell 3.2. Stenighet

Undersökningsområden	Antal gårdar med uppgifter	a) Andel med hägnader av sten, %	b) Andel med fasta stenar eller rösen i åkern, %
Lindome	118	94	10
Fjärås	164	100	13
Fagered	101	54	53
Torup	19	26	47
Tvååker	95	87	0
Grimeton	24	100	0
Kvibille	34	88	9
Laholm	66	20	11
Ränneslöv	43	5	9

Källor: Hallands Landsbeskrivning 1729, digitaliserad version.

Kommentarer: Hallands Landsbeskrivning har en brist: Den kartlägger bara krono- och skattegårdar i detalj. Frälsegårdarna har vi nästan inga uppgifter om, till exempel finns inget om hägnader eller sten. Det som räknats ut är därför hur stor andel av krono- och skattegårdarna som hade sten i sina gårdesgårdar eller hade sten i åkern. Krono- och skattegårdarna bör i dessa fall vara representativa för alla gårdar i området.

Det kan synas som en motsättning att de som har många fasta stenar och rösen i åkern i *tabell 3.2* inte har så många hägnader av sten. Förhållandet förklaras när tabellen analyseras nedan.

I *tabell 3.2* ser vi att så gott som alla gårdar i norra mellanbygden (Lindome/Fjärås) och mellersta slättbygden (Tvååker/Grimeton/Kvibille) hade hägnader av sten. Men norra mellanbygden var ju det område som tidigast införde plog. En klar majoritet av jordbrukarna hade detta redskap redan under första halvan av 1700-talet. Så mycket sten i åkern att det räckte till att bygga stengärdesgårdar var alltså inget hinder för plogbruk. En viss mängd sten kunde plogen klara, man minskade bara fårornas bredd, enligt en uppteckning.⁶⁶

Eventuellt var det så att plogarna i mellersta Halland först infördes på en del av åkern, vilken stenröjdes före de andra gårderna. En indikation på detta är de ofta förekommande åkernamnen ”plöjningarna” redan på storskifteskartor i området kring Varberg. I en byordning från Träslöv 1763 talas också om ”plöjningarne”.⁶⁷

Laholmsslätten (Laholm/Ränneslöv) hade ovanligt få stengärdesgårdar, det vill säga få stenar i åkrarna. Här hade man ris i sina hägnader eller små diken istället för att hindra boskapen. I skogsbygden (Fagered/Torup) fanns också rätt få bondgårdar med stenhägnader. Men detta berodde inte på avsaknad av sten i åkrarna, utan på bra tillgång på trävirke. Att göra en hankgärdesgård gick så mycket snabbare än en stenmur.

Men för skogsbygdens del är kolumnen längst till höger i *tabell 3.2* den intressanta. Där ser vi hur många gårdar som hade fasta stenar eller stenrösen i åkern. Stenrösen hade lagts upp av bönderna, när de rensat åkern. Det var snabbare att lägga stenarna i rösen än att bygga gårdesgård av dem. Med tanke på plogens sena introduktion i skogs-

bygden, måste det vara dessa stenmängder – både i form av fasta och lösa stenar – som varit hindrande för plogbruk.⁶⁸

I en rapport till landshövdingen 1861 om Kinnared socken i Torup-området låter det så här: ”Då jorden är mycket stembunden och i följd därav har inskränkt vidd, små och oformliga figurer, kan plog och järnharvar ej begagnas utan endast årdret och träharvar.”⁶⁹

I skogsbygden var det ibland så mycket sten, att även de som inte hade råd att anställa någon fick extra hjälp: ”På ett litet ställe i Asige var det väldigt stenigt och dåligt, men gubben där hade aldrig någon hjälp, utan han var alltid ensam med sina stora stenar. ”Ta du nu där, så tar jag här”, sa han. Och så lyfte de de allra största stenar som fanns. Folk sa, att han hade goenisse [gårdstomte].”⁷⁰

När röjde man nu sten? Det är svårt att hitta källor som tydligt beskriver detta. I kapitel 4 nämns att en viss röjning av sten kom redan på 1700-talet, när jordbrukarna förbättrade de åkerytor man hade. Men det bör ha varit på 1800-talet som man röjde som mest. Framför allt för att användning av plog istället för årder krävde någorlunda stenfria åkrar. Dessutom fanns det mest tillgång till arbetskraft på 1800-talet. När sedan maskinerna kom måste åkern vara än mer jämn för att fungera. På 1800-talet lades alltså de flesta av de mildals stenmurar som idag syns i det halländska jordbrukslandskapet.⁷¹

Som en tidsbild från 1800-talets stenröjarepok kan vi läsa ur den dagbok, som Benjamin Börjesson på Bäckes gård i Tölö socken skrev 1862: 7 april: ”Vi var åt Blixered och bröt sten på den yttersta äkra.” 8 april: ”Jag sprängde några stenar i Grönsås.” 9 april: ”Bröt vi någon sten i Grönsås.” 10 april: ”På förmiddagen körde vi sten i Grönsås med oxarna.” Sammanlagt under 1862 är det 33 dagar som Börjesson nämner att han röjer sten eller bygger stenmur, inte som det enda arbetet den dagen men det var ju en betydande tid som lades på det i alla fall.⁷²

Järnplogar (= plogar med järnvändskiva/järnfjöl): metod

Övergången från trä- till järnplog var lika viktig som innovationen träplog i förhållande till årder. Men för den undersökta perioden kan man säga att järnplogen var ännu viktigare, för det var den innovation som kom under den agrara revolutionen och utan den hade jordbruksomvandlingen inte kunnat fullföljas.

För att kunna undersöka järnplogen är det *viktigt att i alla bouppteckningar få fram vilka plogar som verkligen var järnplogar*. Detta har krävt ett ganska noggrant analysarbete som presenteras i det följande.

I bouppteckningarna står det ofta ”plog med järnfjöl” eller ”järnplog” under innovationsfasen, det vill säga när järnplogen var ny. Ibland står det ”träfjölsplog” eller ”träplog”. Alla dessa benämningar har noterats, och de benämns i avhandlingen *uttalade järnfjölsplogar* respektive *uttalade träfjölsplogar*. Men bara ”plog” är den i särklass vanligaste benämningen i bouppteckningarna hela den undersökta tiden. En avgörande fråga är, hur vi kan få fram vilka som var järnplogar av alla dessa ”plogar”. Metoden är att med hjälp av *värdet*, hos dem som det bara står ”plog” på, avgränsa den grupp som var järnplogar. De med beteckningen ”plog” kunde ju ha både höga och låga värden.⁷³

Vi har här några problem att lösa. Det första är, att det som kallades järnplog under första halvan av 1800-talet inte var det samma, som kallades järnplog under andra halvan

av detta århundrade. Bouppteckningarna visar nämligen att ordet järnplog genomgick en betydelseförskjutning. Först betydde järnplog en *järnfjölsplog*, men när denna blev allt vanligare betydde järnplog en *järnkroppsplog*, det vill säga att nästan alla delar var av järn.⁷⁴ År 1900 upphörde benämningen järnplog nästan helt. Dels var man mer summarisk i bouppteckningarna år 1900 och dels var det då så självklart med järnplogar.

Nu vill vi alltså veta hur många jordbrukare som hade *järnfjölsplogar*. Att särskilja järnkroppsplogar är inte det viktiga i denna undersökning, eftersom de hade samma funktion som järnfjölsplogarna. Hade någon en järnkroppsplog räknas den givetvis också in bland järnfjölsplogarna.

Vilket värde ska nu användas som *gränsvärde*, för att en plog ska räknas som trolig järnfjölsplog? En variant är att använda genomsnittsvärdet för alla uttalade järnfjölsplogar. Men om genomsnittsvärdet används, så faller hälften av järnplogarna bort. Samtidigt vill vi inte få med några plogar med träfjöl. Det bästa är därför att sätta gränsvärdet för vad som bör vara en järnfjölsplog till mitt emellan genomsnittsvärdet för de uttalade järnfjölsplogarna och den högsta uttalade träfjölsplogen. Resultatet syns i *tabell 3.3*. Här visas hur det räknats fram:

Vi kan bara vara säkra på att de uttalade järnplogarna till och med 1840 är järnfjölsplogar. Därefter är de troligen i ökad utsträckning järnkroppsplogar. Svensk fabriks-tillverkning kom igång efter 1840, så från 1860 blir järnkroppsplogar vanligare och vanligare.⁷⁵ Vi kan därför bara räkna på värdena för de uttalade järnfjölsplogarna till och med 1840. Importerade plogar, främst engelska plogar, räknas också som järnkroppsplogar.⁷⁶ Några sådana 1840 har därför fått tas bort från beräkningarna.

År 1800 fanns det bara en uttalad järnplog i hela Halland enligt mitt källmaterial. *Det är därför bara 1820 och 1840 års värden som vi kan använda till beräkning av gränsvärden för järnfjölsplogar*. Sedan får överföringar göras av gränsvärden från dessa år med hänsyn till penningvärdet, se kapitel 2, till tidsperioderna 1800 och 1860-1900.

Vi ska nu se hur utfallet blir av en sådan metod. 1820 fanns det i alla områden 13 stycken uttalade järnplogar. 1840 fanns sammanlagt 29 stycken uttalade järnplogar.⁷⁷ Det genomsnittliga värdet för alla dessa 42 uttalade järnfjölsplogar har räknats ut. Fördelen med att räkna samman de två perioderna är att vi får ett större underlag, när nu dessa siffror ska överföras till andra perioder. Penningvärdemässigt ligger 1820 och 1840 ytterst nära varandra, men jag har tagit hänsyn till den lilla skillnaden. På så sätt blir medelvärdet för uttalade järnfjölsplogar 1820 2,26 riksdaler och 1840 2,17 riksdaler.

Det högsta värdet på en uttalad träfjölsplog var både 1820 och 1840 1,33 riksdaler. Gränsvärdet har vi bestämt skulle ligga mitt emellan järnplogsgenomsnittsvärdet och högsta träfjölsplogsvärdet. Därmed blir gränsvärdet för att räknas som trolig järnfjölsplog 1,80 riksdaler 1820 och 1,75 riksdaler 1840, se *tabell 3.3*.

1800 har vi två penningvärdesperioder: 1800 I respektive 1800 II. Vi ska nu överföra värdet från 1820 till 1800. Med de olika penningvärden som rådde blir gränsvärdet 1800 I 0,83 riksdaler och 1800 II 1,00 riksdaler.⁷⁸ Men använder vi dessa gränsvärden blir andelen järnplogsinnehavare i till exempel Tvååker orimligt hög. Här precis i innovationsfasen måste vi nog räkna med att järnfjölsplogen var något dyrare än den blev 20 år senare. På liknande sätt måste vi räkna med att järnfjölsplogen i slutet av 1800-talet var något billigare. För värdena år 1800 har beloppen ökat med 25 %. (Under andra hal-

van av 1800-talet har jag löst frågan på andra sätt, som vi återkommer till.) De slutgiltiga gränsvärdena 1800 blir därför: period I 1,04 riksdaler och period II 1,25 riksdaler.

Nu ska vi göra överföringarna från 1840 till de senare tre årtalen 1860, 1880 och 1900. Med penningvärdesöverföring blir gränsvärdet för 1860 3,1 riksdaler riksmünt, för 1880 3,3 kronor och för 1900 3,0 kronor. I *tabell 3.3* sammanfattas vilka gränsvärdena för järnfjölsplog i bouppteckningarna det blir olika år.

Det kan alltid diskuteras var nivåerna för gränsvärdena ska sättas. Flera olika varianter har prövats, men alla har ett gemensamt: De områden som ökar snabbast med den ena metoden ökar också snabbast med den andra, och ungefär lika stor andel kommer till slut att anses ha järnplog. Så metoden med gränsvärden fungerar. Det är bara att tänka ut en så rimlig variant som möjligt.

Tabell 3.3. Gränsvärden för troliga järnfjölsplogar

Period	Gränsvärde
1800 I	1,04
1800 II	1,25
1820	1,80
1840	1,75
1860	3,1
1880	3,3
1900	3,0

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Kommentarer: Myntslag: 1800 riksdaler specie, 1820-1840 riksdaler banko, 1860 riksdaler riksmünt, 1880-1900 kronor.

Nu utgår vi från gränsvärdena i *tabell 3.3*. Men med dessa gränsvärden får vi inte alltid den ökning av andelen järnplogsinnehavare som vi kunde förvänta oss år 1900 och ibland även undersökningsperioderna innan. Detta kan bero på att priset på en järnfjölsplog sjönk mot 1800-talets slut, vilket nämnts ovan. Därför kan det finnas jordbrukare med lågt värderade eller slitna järnfjölsplogar, som hamnat under gränsvärdet och inte heller blivit järnplogsinnehavare.⁷⁹ Mot slutet av 1800-talet finns det också en del jordbrukare med ospecificerade värden på plogarna, för att dessa ingår i klumpsummor som varit svåra att reda ut, och som alltså inte blivit klassade som järnplogsinnehavare.

För att få fram dessa ”dolda” järnplogsinnehavare har följande metod använts: *När en majoritet i ett område har skaffat sig järnfjölsplog, så borde de jordbrukare som hade andra stora jordbruksresurser ha haft en järnplog.*⁸⁰ Jag har därför räknat följande som *troliga järnplogsinnehavare*: a) Välmående jordbrukare med minst 3 kor och minst 2 fullgoda dragare. b) De jordbrukare som haft sammanlagt redskaps- och maskinvärde⁸¹ på minst tio gånger gränsvärdet för järnfjölsplog, till exempel år 1900 var det 10 x 3,0 kr = 30 kr. En förutsättning är att någon plog anges i bouppteckningen och att den inte uttalat är en träfjölsplog.

Ett ytterligare tillägg har gjorts: Det högsta plogvärdet, hos var och en av de 19 jordbrukare som år 1900 – med de två nyss presenterade tilläggen – tillförts järnplogsägarna, har noterats. Medelvärdet för dessa högsta plogvärden räknades ut till 1,9 kronor. Alla plogar som haft minst detta värde har år 1900 ansetts vara troliga järnplogar. På detta sätt har ytterligare 12 jordbrukare förts till järnplogsinnehavarna. Detta tillägg har inte kunnat tillämpas före år 1900, för då har underlaget varit för litet (färre än 10 år 1880).

Nu har min metod använts så långt, som jag anser möjligt. Men vi kan givetvis ha missat någon järnplogsägare, som till exempel inte haft angivna värden på sina plogar, eller missar i bouppteckningarna, där plog helt enkelt glömts bort.

I *tabell 3.4* finns när 50 % har uppnåtts två siffror i varje ruta. Den *inom parentes* visar andelen järnplogsinnehavare om bara gränsvärdena i *tabell 3.3* följs. Den *utan parentes* visar andelen järnplogsinnehavare med de tre tillägg som just presenterats. Siffran utan parentes är den som man bör sätta mest tilltro till. Samma metod har använts för järnharvar i *tabell 3.8*.

Järnplogar: resultat

Med de osäkerhetsfaktorer som nämnts ovan, bör ändå siffrorna i *tabell 3.4* kunna användas som en grund för analys av järnfjölsplogens införande i Halland. Som synes är skillnaderna mellan siffrorna inom parentes och utan parentes inte så stora, men de senare ger enligt min syn en mer rättvisande bild.

Tabell 3.4. Andel jordbrukare med järnplog (järnfjölsplog)

Procent.

Uo/år	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	0	16	48	(64) 79	(72) 76	(72) 80
Fjärås	11	27	(70) 70	(50) 64	(74) 81	(69) 88
Fagered	0	0	0	4	24	(67) 81
Torup	0	0	0	6	25	(62) 68
Tvååker	7	44	(85) 88	(72) 84	(70) 70	(85) 91
Grimeton	7	7	39	42	(63) 63	(57) 69
Kvibille	4	4	31	31	(58) 58	(70) 80
Laholm	0	0	31	(68) 72	(58) 64	(61) 76
Ränneslöv	0	17	(53) 56	(63) 63	(79) 79	(80) 93
M	3	13	(40) 40	(44) 49	(58) 60	(69) 81

Källor: Bouptteckningsmaterialet.

Kommentarer: För förklaringar, se huvudtexten. Det finns inga järnplogar före 1800, så de åren är borttagna.

När innehade hälften av jordbrukarna järnplog i de olika områdena? Tvååker nådde nästan den nivå 1820, men var långt över 1840. 1840 hade också Fjärås och Ränneslöv nått 50 % -nivån, och Lindome var nästan där. 1860 kom Laholm med i denna grupp. Medan det i Grimeton och Kvibille dröjde till 1880. I skogsbygden ägde hälften av jordbrukarna järnplog först 1900.

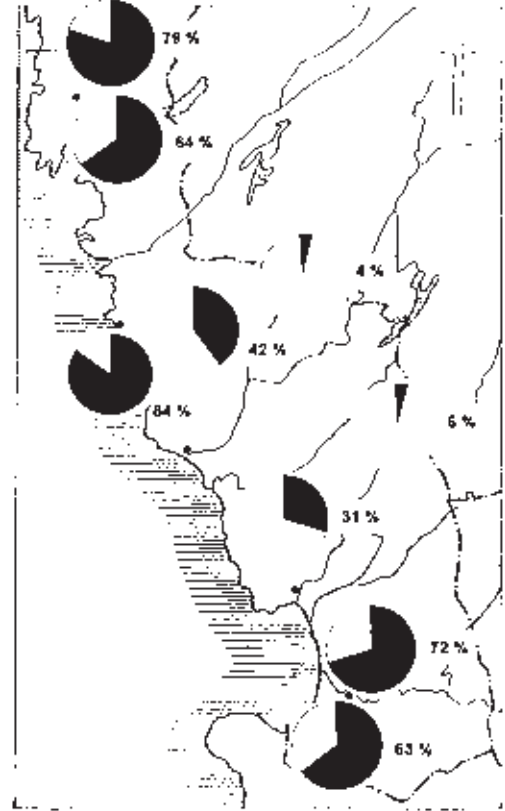
Det är tydligt att även när det gällde järnplogen gick de stabila bondeområdena Lindome, Fjärås och Tvååker i täten för introduktionen. Men det var också så att järnplogen kom mitt i de övriga slättområdenas process med friköp till självägande. I skogsbygden var järnplogen sen med samma argument som att plogen var sen, det vill säga den stora stenigheten. Fortfarande 1900 hade inte alla jordbrukare i Halland järnfjölsplog.⁸²

Kartorna 3.7 och 3.8 visar järnfjölsplogar 1820 och 1860. Som vi ser fick järnplogen ett genombrott i Tvååker, Fjärås, Lindome och Ränneslöv redan 1820. 1860 hade så gått som alla jordbrukare i Tvååker och Lindome järnplog, medan 65–70 % hade redskapet i Fjärås och i södra slättbygden. I Grimeton och Kvibille var 30–40 % av jordbrukarna innehavare av järnplog, medan den i skogsbygden ännu bara innehades av några enstaka. Även här har vi en tydlig spridning från norr till söder.

Karta 3.7. Andel jordbrukare med järnfjölsplog 1820

Källor: tabell 3.4.

Karta 3.8. Andel jordbrukare med järnfjölsplog 1860

Källor: tabell 3.4.

Det finns få samtida skildringar om järnplogar i Halland på 1800-talet. De få som finns stämmer väl överens med resultaten i tabell 3.4.⁸³

I forskningsläget nämndes frågan om järnplog hade lättare att antas i områden som redan hade plog. Ett visst samband verkar finnas även i Halland. Järnplogen var ju tidig i norra mellanbygden som haft plog åtminstone sedan 1700-talets början. Den tidiga introduktionen i Ränneslöv kan kanske också något förklaras med tidigare plogvana. Bönderna i Tvååker hade också tidigare plogvana, men å andra sidan var det bara 29 % som hade plog 1760, och ändå var Tvååker ledande med att införa järnplog 60 år senare, så något givet samband mellan plogvana och tidiga järnplogar finns inte.

En annan fråga som agrarhistoriker har diskuterat är, om järnplogar infördes först i samband med växelbruket. I Kapitel 5 studeras växelbruket. Låt oss bara titta på situa-

tionen 1840 (*tabell 5.4*): Då hade växelbruk inte införts någonstans i Halland (men förformen lindbruk hade börjat införas i norra mellanbygden). Som vi ser i *tabell 3.4* hade redan 1840 mellan 30 och 90 % av jordbrukarna i Hallands slättbygder järnplog. Det fanns alltså inget samband med att man ville ha järnplog just till växelbruk.

Det har också diskuterats i forskningen om träpfjolsplogar föregick introduktionen av järnffjolsplogar. Tre områden i Halland med olika tid för övergången från årder till plog har i *diagram 3.1* valts för att studera denna fråga. Det visar sig då att Tvååker som hade en tidig introduktion av plogar hade en stor andel träplogar under lång tid, men Laholm och Torup som var betydligt senare också hade en betydligt mindre träplogsandel. Torup som var allra sist hade knappast några träplogar alls som mellanstadium mellan årder och järnplog. Min slutsats blir att ett mellanstadium inte var nödvändigt, utan berodde på när plog infördes.

Hallands Hushållningssällskap med godsägare i ledningen visade järnffjolsplogar på sina plöjningstävlingar. Men den första tävlingen ägde rum 1838 och den andra 1845,⁸⁴ vilket visar att de var *efter* i utvecklingen! 1840 hade ju redan 40 % av jordbrukarna i Halland järnplog, och i Ränneslöv-området där tävlingarna ägde rum hade hela 56 % detta redskap! Dessa plöjningstävlingar måste därför ha varit utan betydelse för innovationen.⁸⁵

Järnplogens spridning i Sverige

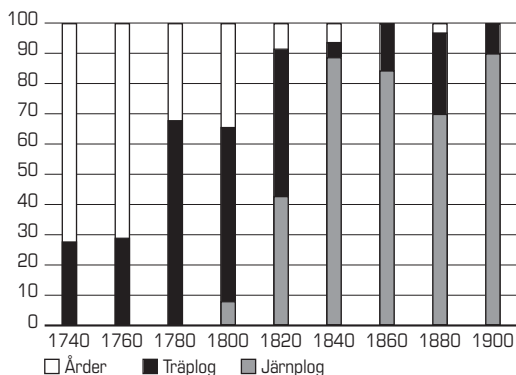
Frågan om bondeområden eller adelsområden varit tidigast med järnplog kan studeras även med hela Sverige som undersökningsområde. Vi kan här återknyta till forskning jag utförde 1980.⁸⁶ Den undersökningen behöver dock uppdateras med

Diagram 3.1 a-c. Andel jordbrukare med årder, träplog eller järnplog som huvudredskap för jordbearbetning i tre områden 1740-1900

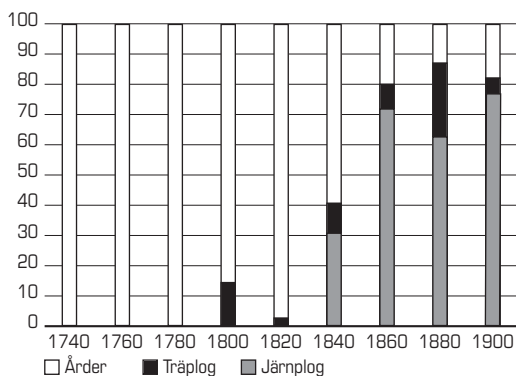
Procent.

Källor: tabell 3.1 och 3.4.

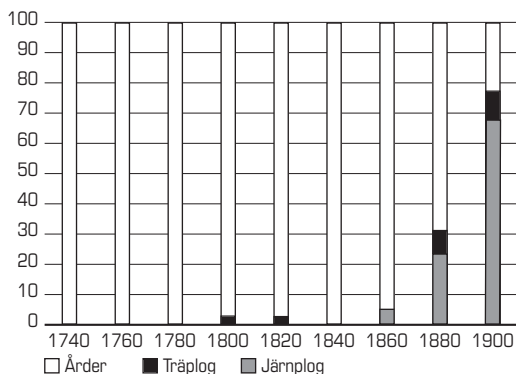
a. Tvååker

b. Laholm

c. Torup

den nya forskning som tillkommit sedan dess inklusive denna studie om Hallands jordbruk.

Kartan över järnplogens spridning i Sverige som publicerades 1981, *karta 3.9*, baserades på det dåvarande forskningsläget, främst Ragnar Jirlows många undersökningar av plogen på landskapsnivå samt min forskning om Dalarna bland annat baserad på bouppteckningar.⁸⁷

Min undersökning tog sin utgångspunkt i Dalarna, där som nämnts plogen med järnvändskiva uppfanns senast 1734 och först började användas. Järnplogen hade strax efter år 1800 spridit sig från Dalarna till Norrland, Värmland och Gotland. Därefter nådde järnplogen Västsverige. Först i mitten av 1800-talet blev järnplogen vanlig på slåtterna i Mälardalen och Skåne. Och allra sist kom den till Småland med omnejd. Min slutsats av detta blev att innovationen snabbast spred sig i områden med självägande bönder. Från Dalarna och norrut fanns ju nästan inga adelsmän, även Gotland saknade adel. Först sent kom den till områden där det fanns många frälsbönder och adeln var stark, som i Mälardalen och Skåne. Spridningen av järnplogen i Sverige skedde alltså tvärtemot de mönster som spridningsteoretikerna förfäktat.

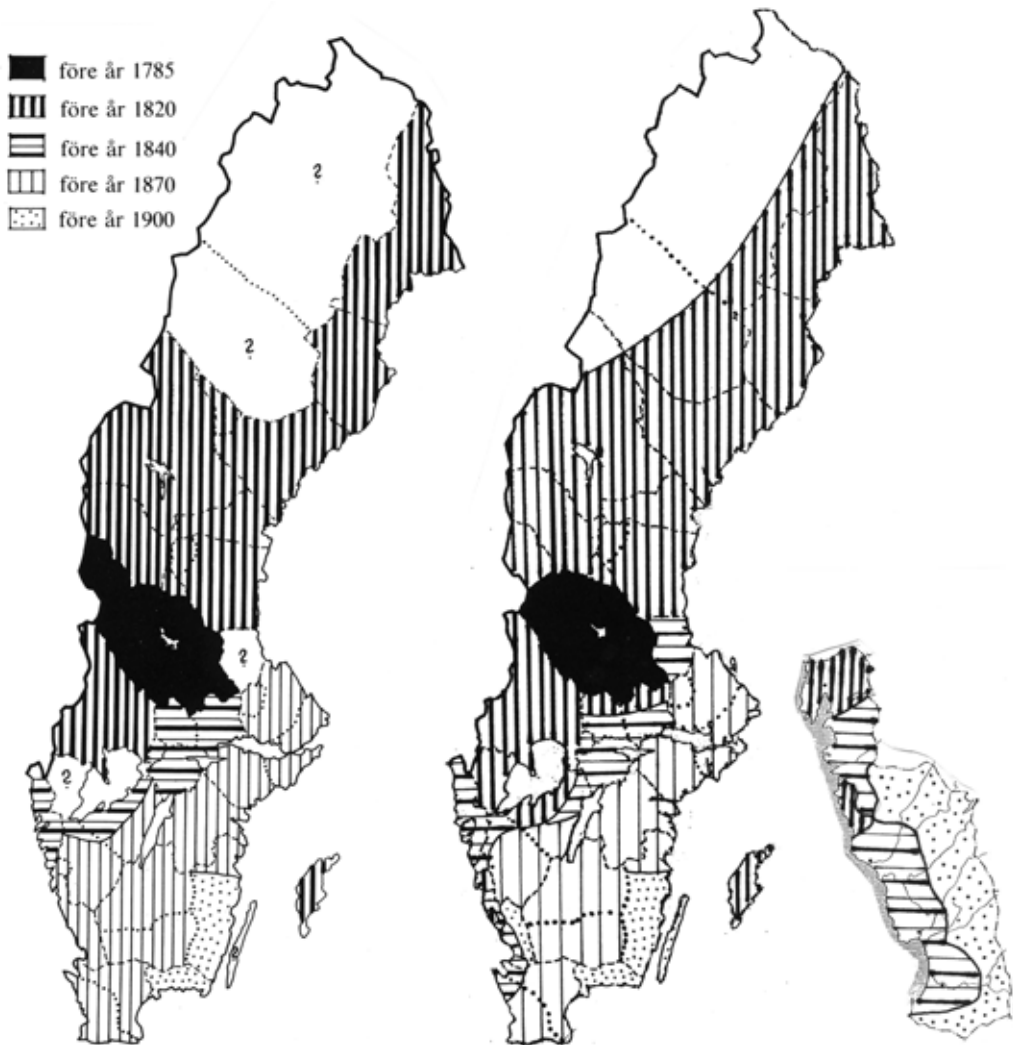
Undersökningen gav starka argument för underifrån-teorin. Efter publiceringen av mina forskningsresultat 1981 följde en debatt i tidskriften *Rig*, om bönder i Dalarna verkligen kunde ha gjort järnplogsuppfinningen eller inte, som kan sägas stå mellan en ovanifrån-teori och en underifrån-teori.⁸⁸

Karta 3.9 visar "genombrottet" för järnplogen, men genombrottet är i de flesta områden ett ganska diffust begrepp. Begreppet används för att Jirlows undersökningsmetoder inte möjliggör mer specifika nivåer. I Halland har genombrottet definierats, som att cirka 20 % av jordbrukarna har skaffat järnplog.

Ragnar Jirlows undersökningar bygger inte på något gediget bouppteckningsunderlag. De undersökningar som gjorts efter 1981 har därför ändrat kartbilden något. *Karta 3.10* visar forskningsläget 2008. Min avhandlings resultat sätts därmed in i ett större svenskt sammanhang.

Allmän kommentar till karta 3.10: Sverigekartan har här uppdaterats med Carl-Johan Gadds undersökningar i Skaraborgs län och mina i Halland samt Per Halléns, Anu-Mai Kölls och Gunilla Petersons forskning. Områden med "?" på *karta 3.9* har också givits ett troligt innehåll. I många delar av Sverige får vi fortfarande lita på Jirlows uppgifter. Det skulle behövas forskning om järnplogens införande i hela landet för att få en vetenskapligt säkerställd bild.

Kommentarer områdesvis till det nya i karta 3.10 (med infälld Hallandskarta i förstoring) *jämfört med karta 3.9:* *Lappland:* Järnplogens utbredning har här dragits upp till odlingsgränsen. *Dalarna:* Nordvästra Dalarna var troligen lite senare än övriga delen av landskapet. *Gästrikland:* Troligen var Gästrikland senare än övriga Norrland men före Uppland. *Västmanland:* Enligt Hallén var järnplogen införd i norra Västmanland före 1820. *Dalsland:* Med tanke på de utvecklade växtföljderna i Dalsland bör detta landskap ha varit lika tidigt som Värmland med järnplog.⁸⁹ *Västergötland:* Gadds forskning från 1983 ger som synes en ny bild av utvecklingen i landskapet. *Östergötland och Sörmland:* Kölls och Petersons undersökningar stöder att järnplogen infördes mellan 1840 och 1870. *Halland och Bohuslän:* Lindome/Fjärås i norr och Tvååker i mitten av landskapet var alltså

Karta 3.9. Karta från 1811 om järnplogens genombrott i Sverige

Ur Wiking-Faria 1981 s 57.

Karta 3.10. Järnplogens genombrott i Sverige enligt forskningsläget 2009

Förstoring av Halland till höger.

Källor till karta 3.10: Denna avhandling om Halland, Wiking-Faria 1981a, Gadd 1983 s 145-182, Gadd 2000 s 245, Köll s 87-94, Peterson G 1989 s 134-155, Bringéus 1962, Utterström 1957 s 657-679, Valen-Sendstad s 63-78, Hallén s 87, 255-257, Germundsson/Möller s 14-26, Jirlow 1948a, 1948b, 1949, 1950, 1951a, 1951b, 1951c, 1951d, 1951e, 1952a, 1952b, 1952c, 1953a, 1953b, 1953c, 1954a, 1954b, 1955a, 1955b, 1955c, 1957, 1962, 1964, 1970, Jirlow/Wahlberg 1961.

så tidiga som 1820 med genombrottet för järnplogen. Troligen var Bohuslän och västra Västergötland därför också tidiga, men området är för lite undersökt för att vi ska veta säkert. I hela slätt- och mellanbygden i Halland kom genombrottet för järnplog före 1840. *Småland*: Det inre av Halland fick järnplog efter 1870. Troligen gäller detta stora

delar av Småland, men framtida forskning får visa vilka. *Gotland*: Genombrottet kom troligen före 1820, men sedan verkar den fortsatta spridningen ha gått långsamt. *Öland*: Har förmodligen samma utveckling som angränsande delar av Kalmar län. *Nordvästra Skåne*: Hela slättbygden ända ner till Ränneslöv i sydligaste Halland hade järnplog före 1840. Detta har gjort att jag omtolkat utvecklingen i nordvästra Skåne. *Skånska slätten*: Per Hallén menar att hjulplogarna på slätten i Skåne redan 1815 kan ha utrustats med järnskodda vändskivor. I *bilaga 3.4* granskas hans undersökning och slutsatsen är att argumentationen inte håller. Även uppgifter från en dansk historiker om järnplogar i Danmark redan på 1700-talet ifrågasätts. Min slutsats om den skånska slätten står alltså kvar: att järnplogar infördes där först mellan 1840 och 1870.⁹⁰

Karta 3.10 visar alltså att järnplogen var extremt tidig i Lindome, Fjärås och Tvååker för att vara i södra Sverige. Även övriga slätt- och mellanbygden i Halland var relativt tidiga. Skulle man undersöka andra områden lika noga som Halland, skulle bilden säkert bli mycket mer nyanserad i de flesta landskap.

Den nya kartbilden, *karta 3.10*, bekräftar att bondeområden var tidiga och adelsområden sena med att introducera järnplogar. De ”nya” tidiga områdena var alla bonde-dominerade. Det gäller Lindome/Fjärås och Tvååker i Halland liksom Västgötaslätten, där man hade extremt mycket friköp av bondejord under tidigt 1800-tal.⁹¹ Jag har dock förtydligat min syn i en fråga: Den sena introduktionen av järnplog i Småland med omgivningar bör ha berott på den stora stenigheten där.⁹²

Plogsamlingen vid Läns museet Varberg

För att förstå om en plog är effektiv eller inte måste de konkreta plogföremålen studeras. Det är också först när man tittar på museiföremålen, som de många individuella och regionala skillnaderna i konstruktioner framträder. Man kan även se tillverkarens skicklighet och förbättringar av redskapet samt slitningar och lagningar.

Innan undersökning av plogen i Dalarna gjordes, studerade jag noga Nordiska museets samling av plogar,⁹³ vilken innehåller Lantbruksakademiens samling, liksom Anders Berchs modellsamling på Ulltuna. Även under min tid i Halland har stora lantbruks-samlingar studerats. Hade jag inte haft dessa kunskaper om jordbruksföremål, hade det varit svårare att skriva om den tekniska sidan av plogen och de andra redskapen som finns med här.

Vad kan det då ge att jämföra plogarna i Läns museet Varberg med resultaten i denna avhandling? Skriftliga källor och museernas föremål bör kunna berika varandra. Denna undersökning kan bidra till förståelsen av museernas föremål. Och museernas föremål kan bidra med vilka typer och varianter det fanns samt med speciella berättelser.

Läns museet Varberg har elva plogar i samlingen. En av dem är från 1900-talet, men de övriga tio har studerats noga, se *bilaga 3.5*. En väldigt typisk sak för museisamlingar är att vi inte vet *när* redskapen har använts, bara *var* de har använts och *när* de samlats in. Detta gäller speciellt föremål från tiden före 1900. Så ett av de viktigaste bidragen är att, i enlighet med mina resultat, söka tidsbestämma dem. Genomgången kan också via sina detaljer ge ett bidrag till min undersökning här.

Harvar

Utseende och funktion

Harvar har funnits sedan vikingatiden och har kompletterat både årder och plogar. Harven finfördelar och jämnar jorden. Dessutom myllar den säden och rensar ogräs. I Halland var ledade harvar, för att bättre passa ojämn terräng, vanliga. Detta framgår av benämningarna dubbelharv, enkelharv och ledharv i bouppteckningarna (dessa benämningar är ej excerperade av mig) och att det finns många ledade harvar i museernas samlingar. I Småland var ännu 1879 ledharven den vanligaste. Vi kan därför tro att Hallands skogsbygd hade samma förhållanden. Men i mellersta slättbygden var ledharven också den dominerande typen fortfarande 1860.⁹⁴ Nästan alltid står det bara harv i bouppteckningarna, inga lokala dialektuttryck finns.⁹⁵

De första harvarna hade träpinnar, *bild 3.12*, men givetvis var det mer effektivt med järnpinnar, *bild 3.13*. Harvar med järnpinnar behöll ju sin form mycket längre än en med träpinnar och klarade ett större motstånd till exempel från ogräsrötter. Harvar med raka järnpinnar kallades rättharvar eller slättharvar. Järnpinneharven infördes på 1500-talet i Östsvetrike och norra Västergötland.⁹⁶

Krokpinneharven (=djupharven) var en uppfinning av norrländska bönder på 1760-talet. Den började användas på Västgötaslätten så tidigt som kring 1790. Motsvarande uppfinning gjordes i Storbritannien runt år 1800. När krokpinneharven kom till Danmark kring 1850 kallades den "svenskarv" där.⁹⁷

Krokpinneharven med sina böjda järnpinnar, *bild 3.14*, var en innovation som både harvade djupare och rensade ogräs bättre än sina föregångare. Dessa djupharvar kunde ha olika benämningar i bouppteckningarna och har kanske varit av olika typer (även om de i avhandlingen behandlas som en enhetlig grupp): krokpinneharv, klösharv, klös, klösa, rist, ristharv, rispharv, lieharv, krokharv. Krokpinneharvar ersatte årdret som komplement till plogen – man kan säga att krokpinnarna motsvarade många små årderbillar.⁹⁸

De ovannämnda järnharvarna kunde tillverkas av bönderna själva tillsammans med

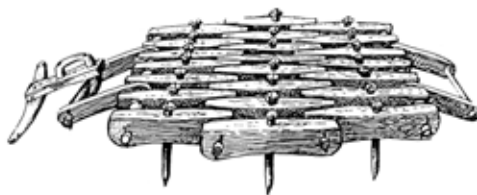

Bild 3.12. Träharv/träpinneharv

Den var ledad för att bättre kunna följa en ojämn åkers yta och kallades därför ledharv. Även ledharvar kunde förses med järnpinnar.

Ur Eskeröd s 100.

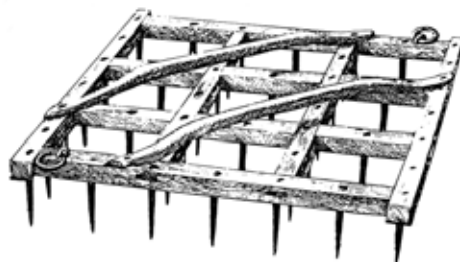

Bild 3.13. Järnharv/järnpinneharv med raka järnpinnar

Ur Eskeröd s 100.

Bild 3.14. Krokpinneharv (=djupharv)

Den hade alltid böjda järnpinnar.

Illustration av Christer Strömberg och författaren.

en smed. Fjäderharven som kom runt 1900 var helt industriproducerad, och var ännu mer effektiv mot ogräs.⁹⁹

Andel med harv och antal harvar

I bouppteckningsmaterialet visar det sig att så gott som alla jordbrukare i Halland hade harv vid alla undersökningstillfällen. Andelen pendlade mellan 80 och 100 %. I *tabell 3.5* visas de enda undantagen, vilka fanns i södra slättbygden under 1700-talet. I Laholm hade jordbrukarna nästan inga harvar 1740, men redan 1780 hade 92 % av dem skaffat sig redskapet. I Ränneslöv hade 64-77 % av jordbrukarna harv 1740-1780, klart färre än i övriga Halland. Nivån steg först 1800 till över 80 %. Ränneslöv hade alltså både plog och harv före Laholm. Men Laholmsjordbrukarna introducerade redskapen snabbare. De som inte hade harv i Laholm/Ränneslöv hade enbart årder som jordbearbetnings-

Tabell 3.5. Andel jordbrukare med harv i Laholm och Ränneslöv

Uo/år	1740	1760	1780	1800
Laholm	7	52	92	100
Ränneslöv	64	75	77	93

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

haft harv hela tiden. Min slutsats är att siffrorna i *tabell 3.5* stämmer, det vill säga att de flesta jordbrukare i Laholm 1740 faktiskt inte hade harv. Troligen kan bristen på harvar på Laholmsslätten ses som ett kritecken, bygden drabbades ju mycket hårt av kriget och var kraftigt adelsdominerad.

Tabell 3.6. Antal harvar per jordbrukare

År	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
M-Halland	0,8	1,0	1,1	1,2	1,4	1,5	1,8	2,5	3,2

Källor: Bouppteckningsmaterialet. Se även bilaga 3.2.

Medeltalet för antalet harvar per jordbrukare i hela Halland visas i *tabell 3.6*. Det ökade sakta så att en fördubbling skedde mellan 1740 och 1860, därefter nästan dubblades antalet igen på 40 år.

Antalet harvar ökade redan 1760 i Lindome och Fjärås. Fjärås hade därefter flest harvar ända till och med 1880. Först 1820 skedde ökningarna av antalet i Tvååker och Grimeton och 1840 kom Kvibille, Laholm och Ränneslöv efter. I Fagered/Torup kom ökningen först 1860-1880. Jordbrukarna i bondeområdena var alltså tidigast med att öka sitt innehav av harvar.

Järnharvar (= järnpinneharvar)

Först hade jordbrukarna harvar med träpinnar, träharvar. Harven med järnpinnar var givetvis en viktig innovation. *Vi ska i detta avsnitt analysera och följa förändringen, när harvpinnarna gjordes i järn.* De nya harvarna kallas här för järnpinneharvar eller kort och gott järnharvar.¹⁰⁰

Metoden att räkna ut vilka som var järnpinneharvar följer i stort sett metoden att räkna ut järnfjölsplogar. Liksom för plogar finns det en hel del *uttalade* järn-pinneharvar/järnharvar, men de flesta benämns bara "harv" trots att värdet kan vara så högt att det borde vara en järnharv. För att få fram ett rimligt gränsvärde för en järnpinneharv har, liksom för plogarna, värdet mellan dyraste uttalade träpinneharv och genomsnittet för uttalade järnpinneharvar sökts. Skillnaden mot plogar är att vi har järnharvsvärdena en längre period, eftersom järnpinneharvar var mycket tidigare än järnfjölsplogar.

Harvarna ökar troligen i järninnehåll och storlek starkt under perioden 1860-1900. 1880 verkar harvar helt i järn ha slagit igenom, för träharv betyder nu harv med trästomme och järnpinnar. Vi hade ett liknande förhållande mellan järnfjölsplogar och järnkroppsplogar. När vi nu vill ta reda på om jordbrukarna hade en harv med järnpinnar, kan vi därför inte utgå från de höga järnharvsvärdena 1860 och framåt. Det bästa är att, som för järnplogarna, överföra värdet från 1840 till senare perioder. Järnplogar och järnharvar blir då också jämförbara. 1740 var siffrorna osäkra på grund av svagt källunderlag, så en överföring med hänsyn tagen till penningvärdet från 1760 I blir nödvändig. Även en överföring från 1760 I till 1760 II har gjorts.

Tabell 3.7. Uträkning av gränsvärden för järnpinneharv

År	Antal uttalade järnharvar	Högsta träharvsvärde	M uttalade järnharvars värde	Gränsvärde för trolig järnharv
1740 I	1	-	-	0,6
1740 II	6	-	-	0,8
1760 I	20	0,8	1,7	1,3
1760 II	0	-	-	1,7
1780	41	0,42	0,42	0,42
1800 I	28	0,45	0,69	0,57
1800 II	21	0,67	1,16	0,92
1820	88	1,33	1,40	1,37
1840	128	1,33	2,15	1,74
1860	.*	-	-	3,1
1880	.*	-	-	3,3
1900	.*	-	-	3,0

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Kommentarer: Myntslag: 1740-1760 daler silvermynt, 1780 riksdaler, 1800 riksdaler specie, 1820-1840 riksdaler banko, 1860 riksdaler riksmünt, 1880-1900 kronor. * 1860-1900 har vi inga säkra uttalade järnpinneharvar.

Med hjälp av gränsvärdena för järnpinneharvar i *tabell 3.7* har andelen jordbrukare med detta redskap räknats ut. Samma tillägg som för järnplogar har gjorts vad gäller att välbärgade jordbrukare och de med tio gånger järnharvsvärdet i redskap har också betraktats som troliga järnpinneharvsägare, med undantag för dem som hade uttalade träpinneharvar eller inga harvar alls. (Underlaget är för litet för att genomföra det tredje tillägget som gällde plogar.) Liksom för plogar har dessa tillägg bara gjorts när minst 50 % av

jordbrukarna hade järnharv. Siffror i *tabell 3.8* utan tillägg är inom parentes, och siffror med tillägg är utan parentes. Siffrorna med tillägg är huvudresultatet, men som synes är skillnaderna små.

Tabell 3.8. Andel jordbrukare med järnharv (järnpinneharv)

Procent.

Uo	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Li	23	(54) 54	(66) 66	(64) 72	(77) 84	(56) 60	(71) 75	(52) 68	(76) 80
Fj	0	17	32	(50) 54	(73) 73	(87) 93	(64) 75	(85) 89	(92) 92
Fa	4*	0	0	0	0	4	12	(69) 72	(67) 70
To	0	0	0	3*	3	0	3	32	(56) 65
Tv	0	0	6	7	32	(85) 85	(76) 84	(73) 73	(88) 88
Gr	7*	0	4	0	30	(57) 57	(65) 69	(77) 77	(57) 63
Kv	0	0	0	4	0	23	(56) 56	(69) 69	(87) 87
La	0	0	0	8	0	23	(76) 76	(82) 82	(76) 79
Rä	0	0	0	0	10	47	(67) 70	(76) 79	(93) 93
M	3	(8) 8	(12) 12	(15) 16	(25) 26	(42) 44	(54) 58	(68) 71	(77) 80

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Kommentarer: * Järnharvsvärdet är osäkert 1740, och andelen innehavare i Fagered och Grimeton bygger på detta värde. Med ledning av att järnharvar saknas under lång tid efter 1740 i dessa områden bör uppgifterna ses som osäkra. – Torup 1800: Den enda järnharven anses obrukbar.

I *tabell 3.8* kan man se att Lindome i norra mellanbygden var minst 80 år före den halländska slättbygden med ett genombrott för järnharven. Troligen var järnharven 1740 ny i området, eftersom grannen Fjärås inte fick redskapet förrän 1760. Lindome var tidigare än Fjärås, men båda genomgick innovationsprocessen mellan 1740 och 1800.

Att norra mellanbygden var så tidig med järnharvar (och med järnplogar) kan kopplas samman med att de också hade höga årdervärden i bygden hela perioden 1740-1840. Vi ser i norra mellanbygden vad man skulle kunna beteckna som en *redskapskultur som experimenterade med järn*. Även i Tvååker fanns förmodligen en sådan "kultur" med järn i redskapen. Man hade ju järnplog och järnharv tidigt (se uppgifter i *bilaga 3.3*).

Områden som hade extremt låga harvvärden 1740-1780 var skogsbygden och Ränneslöv samt i viss mån Laholm. Skogsbygden hade också extremt låga årdervärden. Detta kan tas som tecken på en "låg" redskapskultur.

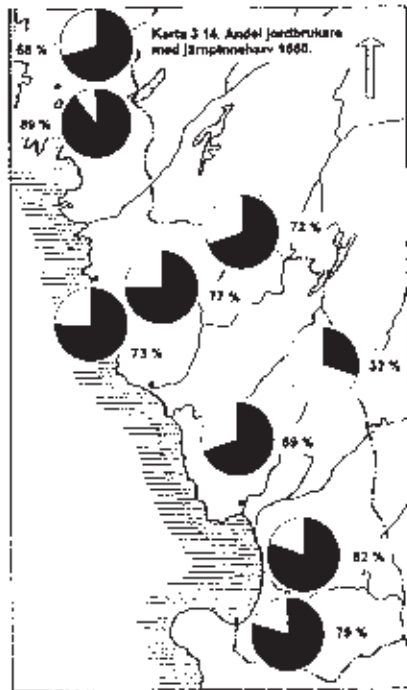
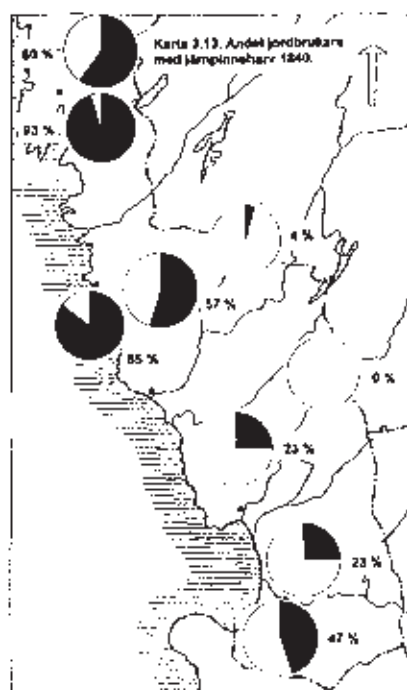
Nu återvänder vi till *tabell 3.8*. Tvååker och Grimeton var de första efter norra mellanbygden med genombrott för järnharven. Nivån att nästan alla i ett område hade järnharv, passerades av Lindome 1820 och därefter av Fjärås och Tvååker 1840,¹⁰¹ sedan följde södra slättbygden 1880, medan Kvibille och skogsbygden dröjde till 1900 eller därefter. På *kartorna 3.11-3.14* illustreras järnpinneharvens införande i Halland. Återigen har vi en tydlig spridning från norr till söder i Halland.

Att det var vanligt med träpinneharvar i skogsbygden i slutet av 1800-talet bekräftas från Knäred. Och i angränsande Kronobergs län skrev landshövdingen år 1900: "Säkerligen kommer ... träpinneharven att länge bibehålla sin obestridda plats."¹⁰²

Vad gäller bondeområden och adelsområden har vi en snarlik bild för järnharven

Kartorna 3.11-3.14. Andel jordbrukare med järnpinneharv 1760-1880

Källor: tabell 3.8.

som för järnplogen. Men bondeområdena i norra mellanbygden var ännu tydligare före med järnharven. Utvecklingen för järnharven i de andra bygderna kom i samband med friköpen av jord, och då med Tvååker och Grimeton i tätén.

Järnharven kan ha hindrats av stenighet i skogsbygden. Den infördes nästan helt parallellt med plogen, vilket är ett argument för detta. Harvar med löst sittande träpinnar, som var vanliga i Halland, var kanske de mest stentåliga. Men att stenighet skulle vara ett så stort hinder för järnharv är förvånande. Järnharv kunde visserligen slitats ner snabbare med mycket sten, men var det så mycket att den inte gick att använda? Frågan är fortfarande öppen.

Så till frågan om järnharv först introducerades på lerjordar. I princip borde en järnharv vara bättre på alla sorters jordar, den höll ju mycket bättre. Dessutom så infördes järnharven på all jord så småningom. För att ta reda på om järnharv i första hand infördes på lerjordar har Lindome undersökts 1760, då redan mer än hälften av jordbrukarna hade järnpinneharv. Den nya harvtypen hade börjat användas i elva byar. Fem av dessa hade lerjord och sex hade inte lerjord. Min slutsats är att det inte finns något samband mellan lerjord och tidig användning av järnharv. Snarare framträdde ett socialt mönster: Bara i socknen Lindome hade jordbrukarna 1760 järnharv, ännu ingen i Älvsåker.¹⁰³

Djupharvar (= krokpinneharvar)

En krokpinneharv är alltid en järnharv. Men den gavs ofta samma värde i bouppteckningarna som järnpinneharvar med raka pinnar, så de kan inte skiljas åt med värdet. Järnpinnarna var ju dyrare på en djupharv, så krokpinneharvarna måste ha haft färre pinnar än rätpinneharvarna. Vi får alltså använda oss av fall, där det *uttalat* står ”krokpinneharv” (eller dylika benämningar).¹⁰⁴ Allt tyder dessutom på att man i bouppteckningarna skrev ut om det var en krokpinneharv.

Tabell 3.9. Jordbrukare med djupharvar

Procent.

Uo/år	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	0	0	4	43	44	44
Fjärås	4	0	17	57	85	88
Fagered	0	0	0	0	28	48
Torup	0	0	0	0	11	24
Tvååker	0	0	0	16	40	62
Grimeton	0	0	0	19	23	51
Kvibille	0	0	0	3	69	73
Laholm	0	0	0	28	48	39
Ränneslöv	0	0	0	33	48	57
M	0	0	2	22	44	54

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Det fanns inga krokpinneharvar i Halland på 1700-talet, så dessa år är inte med i *tabell 3.9*. Djupharvar började användas i Fjärås redan 1840, men djupharven fick inte

sitt breda genombrott förrän 1860. Redan då hade hälften av jordbrukarna i norra Halland och cirka 1/3 i sydligaste landskapet skaffat sig detta redskap. 1880 hade ungefär hälften av jordbrukarna i hela länet krokpinnehav, efterslänrare var främst skogsbygden.¹⁰⁵ Den bondedominerade norra mellanbygden gick alltså före liksom vid tidigare innovationer. Men från 1860 var skillnaderna i bondeinflytande inte längre så stora mellan olika områden.

Fjäderharven var en innovation som kom först år 1900, och då slog dessa snabbt igenom i Tvååker och Grimeton. Även i Ränneslöv, Fjärås och Fagered hade genombrottet passerats.

Vältar

Välten hade flera uppgifter: Speciellt på lättare jordar skulle den efter sådden trycka till jorden kring sädesfröna, så att jorden lättare tog upp vatten.¹⁰⁶ En annan roll var att, främst på lerjordar, krossa jordkokor som kunde förhindra växtligheten. Välten skulle dessutom jämna jorden för att få en jämn markyta vid skörden.¹⁰⁷

Välten var först helt av trä, en trästock helt enkelt, *bild 3.15*. Helst använde man kärnträ av ek. Och ofta var den tvädelad för att svänga lättare. Men mot slutet av 1800-talet kunde den järnförstärkas.¹⁰⁸

Välten kallades i Halland oftast för tumla, tromla, tommel, tummel eller trumma. I Lindome förekom också åkerrull och åkerbult som benämningar.

Tabell 3.10. Andel jordbrukare med vält

Procent.

Uo/år	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	0	0	6	32	57	60	48
Fjärås	0	4	19	47	61	70	81
Fagered	0	0	0	4	0	41	52
Torup	0	0	3	0	0	18	29
Tvååker	3	0	12	33	44	50	65
Grimeton	0	4	30	36	54	70	69
Kvibille	0	0	0	15	41	65	70
Laholm	0	0	4	12	20	45	45
Ränneslöv	0	0	3	11	11	34	77
M	0	1	9	21	32	50	60

Källor: Boupppteckningsmaterialet.

Kommentarer: Det finns inga uppgifter om vält före 1780, så de åren är borttagna.

Vi ser i *tabell 3.10* att vält började användas i Halland först kring 1820. Till 1860 var det den bondedominerade norra mellanbygden samt Tvååker och Grimeton som ledde

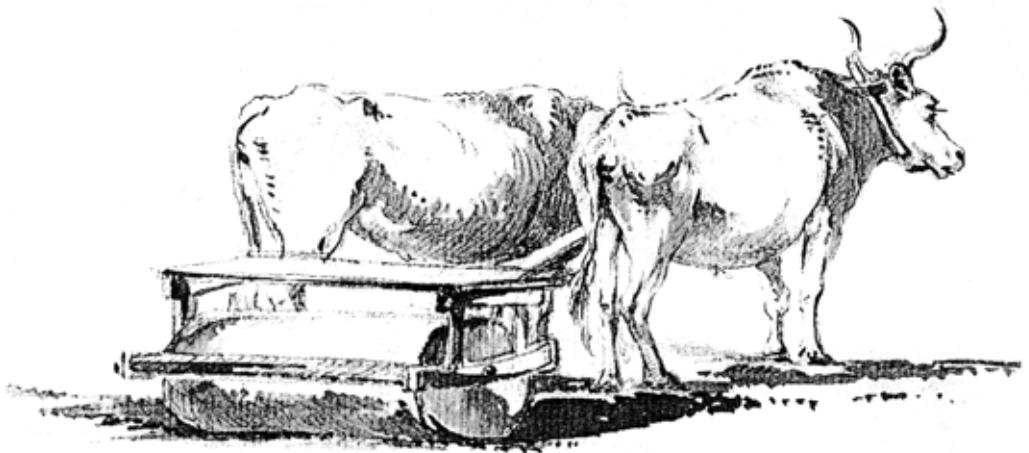

Bild 3.15. Trävält dragen av oxar

Ur Eskeröd s 110.

utvecklingen. Kring 1880 hade hälften av landskapets jordbrukare vält. Ännu 1900 hade bara 60 % av jordbrukarna i Halland detta redskap, bara i Fjärås var det nästan alla.¹⁰⁹

Välten steg i värde under andra halvan av 1800-talet. Fler och fler delar måste ha gjorts i järn, se *bilaga 3.2*. Men den dyra innovationen och fabriksprodukten var ringvälten, som kom 1900. Andel med uttalande ringvälter var då i Kvibille: 10 %, Laholm: 4 % och Ränneslöv: 27 %. Området längst i söder var alltså snabbast med ringvälternas införande.¹¹⁰

Även när det gäller välten har ett eventuellt samband med *lerjordar* undersökts. 1840 hade cirka 35 % av jordbrukarna i Tvååker/Grimeton detta redskap. Vält fanns i 12 byar, nio av dessa hade lerjord (även om det ibland bara var lite på något ställe) och tre ingen lerjord. Min tolkning är, att kanske en viss preferens för vält fanns i byar med lerjord, men att man också i byar utan lerjord ansåg sig ha nytta av redskapet.¹¹¹

Järnpriset och järnredskapens införande

Vi återknyter här till frågan om järnprisets betydelse för introduktionen av järnredskap, vilken berördes i kapitel 1 och forskningsläget i detta kapitel. Som hypotes framfördes att priser bara haft begränsad betydelse.

Per Hallén har gjort en intressant undersökning av järninnehavet hos jordbrukare i Sverige. Där för han fram järnpriset som huvudteori: Bara när järnpriset sjönk i förhållande till sädespriset, så blev jordbrukaren motiverad att skaffa järnredskap. Hallén har gjort en priskurva utifrån Lennart Jörbergs uppgifter. Den omfattar perioden 1750-1870 och i den är det bara tiden cirka 1820-1840 som det skedde en höjning av järnpriset. Om Halléns teori ska stämma, måste han alltså visa att järninnehavet ökade hela tiden utom just 1820-1840.¹¹²

Halléns järnpriser ska strax skärskådas, men låt oss först tänka på hur stor roll själva järnpriset kan ha spelat vid köp av en järnplog. En järnfjölsplog var 1840 i genomsnitt

värd 2,17 riksdaler banko. En ko var vid samma tid värd 18,6 riksdaler banko, se *tabell 9.2*, det vill säga drygt åtta gånger så mycket. En järnplog motsvarade alltså 1/8 dels ko i värde.

Hur stor andel av järnplogens värde bestod av själva järnkostnaden? Smedlönen måste ha varit en del samt virkeskostnaden. Låt oss därför anta att $\frac{3}{4}$ av järnplogens värde berodde på järnpriset. Järnvärdet skulle därmed bli 1,63 riksdaler banko. Järnet utgjorde då 1/11 dels kovärde. (Eller jämfört med jordbrukarnas genomsnittsinventarium 1840 som var 675 riksdaler banko, så utgjorde det 0,24 %.)

Med Halléns siffror så sjönk järnpriset 1840-1860 med cirka 20 %. Räknat på järnvärdet i en järnplog skulle själva *sänkningen* motsvara 2 % av det kovärde vi använt oss av här! Kan detta verkligen varit så stimulerande för en jordbrukare, att man bara under sådana villkor var villig att köpa järnplog?

Visst hade en bonde på 1700- och i början av 1800-talet stor respekt för järnets kostnader. Man hade inte råd att skaffa alla de järnföremål man önskade sig. Men att en *sänkning eller höjning* av järnpriset skulle ha en *avgörande* roll för att påskynda eller hindra en jordbrukare att skaffa sig till exempel järnplog är ytterst osannolikt. En liten marginell påverkan kan det kanske ha haft. Men det var enligt min mening *ökningen av gårdens resurser som var avgörande*, för att nya steg kunde tas för investeringar i nya redskap. Redskapen skulle också passa in i den nivå av produktion man uppnått. Var dessa förutsättningar uppfyllda, så bör en jordbrukare i de allra flesta fall ha skaffat sig det nya järnredskapet, oavsett om priset på järn var på väg neråt eller uppåt.

Järnprisets fluktuationer

Vi ska nu se hur mina resultat vad gäller införandet av jordbruksredskap med mycket järn stämmer med priskurvan på järn. Först behöver en egen priskurva baserad på Jörbergs siffror räknas ut. Dels behövs en sådan som är anpassad till mina 20-års perioder. Och dels bör spannmålen, som järnpriset ska jämföras med, enbart bestå av råg, korn och havre. Att även ta med vete, som Hallén gör, anser jag vara missvisande, eftersom vete inte hade någon betydelse som åkerväxt i Sverige förrän i slutet av 1800-talet.¹¹³

Tabell 3.11. Det relativa järnpriset uttryckt i spannmål 1740-1900
1740 = 100.

År	Stångjärn/spannmål	Tendens
1740	100	–
1760	107	↑
1780	91	↓
1800	81	↓
1820	83	↑
1840	94	↑
1860	75	↓
1880	71	↓
1900	64	↓

Källor: Jörberg I s 632-641, 705-709.

Kommentarer: Spannmål = råg, korn och havre. Pil uppåt betyder prisökning för järn och pil nedåt prissänkning.

I *tabell 3.11* är stångjärnspriset jämfört med ett sammanvägt spannmålsvärde bestående av råg, korn och havre. Mät-punkterna är satta till mina undersökningsår 1740, 1760 och så vidare. Ett medelvärde av de tjugo åren runt undersök-ningsåret har räknats ut.¹¹ Re-sultatet presenteras förutom i *tabell 3.11* också i *diagram 3.2*.

Det är troligen för att vetet är borttaget ur prisrelationen, som Hallén och jag har fått något olika pristendenser. Hal-lén har bara ett ökat järnpris

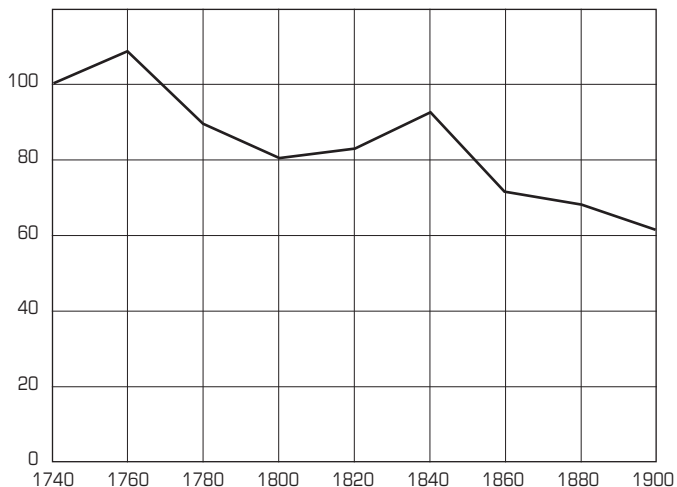

Diagram 3.2. Det relativa järnpriset uttryckt i spannmål 1740-1900

1740 = 100.

Källor: tabell 3.11.

1840, men i *tabell 3.11* finns en ökning också 1820, även om den är liten. Dessutom finns en ökning 1760, som Hallén missar på grund av att han börjar några år senare, än vad jag gör.

Infördes järnredskap bara vid järnprissänkningar?

I *tabell 3.12* ska vi nu se om det relativa järnprisets ökning eller minskning har påverkat anskaffandet av redskap med mycket järn i mina undersökningsområden. De redskap som tas med är plogar (bill och rist motsvarade mycket järn, när plogen var ny), järnfjölsplogar, järnpinneharvar samt djupharvar.

Tabell 3.12. Järnprishöjningar och järnprissänkningar jämfört med innehavet av olika redskap med mycket järn

	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Andel jordbrukare med plog, Halland, procent	25	29	29	38	44	56	69	83	92
Antal plogar per jordbrukare, Halland	0,2	0,3	0,3	0,5	0,6	1,0	1,2	1,4	1,6
Andel jordbrukare med järnfjölsplog, Halland, procent	0	0	0	3	13	40	49	60	81
Andel jordbrukare med järnpinneharv, Halland, procent	3	8	12	16	26	44	58	71	80
Andel jordbrukare med djupharvar, Halland, procent	0	0	0	0	0	2	22	44	54
Stångjärnspriset/ spannmålspriset i procent	-	+7	-15	-11	+2	+13	-20	-5	-10

Källor: Redskapen, se tabell 3.1, 3.4, 3.8, 3.9. Antal plogar per jordbrukare är hämtat ur bilaga 3.2. Stångjärnspriset/spannmålspriset, se tabell 3.11.

Siffrorna i fet stil i *tabell 3.12* markerar undersökningsår med stigande relativa järnpriser. Om stigande järnpriser var ett hinder för att skaffa nya redskap med stort järnin-

nehåll, så borde 1760, 1820 och 1840 års siffror för de olika redskapen inte alls ha höjts i förhållande till perioden innan. Men hur var det med den saken?

Både andelen jordbrukare med plog och antalet plogar per jordbrukare höjdes till 1760, men inte till 1780. Även 1820 och 1840 höjdes dessa siffror kraftigt, speciellt antalet plogar som fördubblades. Höjningar skedde även de andra åren.

Andelen med järnpinneharv höjdes proportionellt sett kraftigt till 1760. När det gäller både järnfjölsplog och järnpinneharv kom de allra kraftigaste höjningarna just åren 1820 och 1840. Just när det relativa järnpriset ökade fick dessa redskap sin största spridningsökning. Ser vi bara till år 1840 så var ökningen ändå mycket markant.

Djupharvarna fick sin största ökning från 1860 och framåt. Innovationen hade inte nått Halland tidigare.

Min slutsats av detta är att *det relativa järnpriset inte spelade någon roll för om jordbrukarna skaffade järnredskap eller inte.*

Även Halléns egen undersökning visar att en höjning av järnpriset knappast var hinderande för en ökad järnkonsumtion. Hallén använder andra år än jag, så för honom är det perioden 1815-1835 som järnpriset stigit. Halléns egna siffror visar att järnkonsumtionen hos medelstora jordbrukare ökade med 19 % 1815-1835, vilket motsvarar 53 kg!¹¹⁵ Detta innebär en ökning på 0,9 % per år. De andra perioderna var ökningen 1,0-1,4 % – skillnaden mot 0,9 % var alltså väldigt liten.

Man bör även tänka på att om man tar bort vete i spannmålsindexet, så hade också perioden 1800-1815 en järnprisökning. Då steg enligt Halléns siffror järnkonsumtionen med 1,2 % per år. Det var inte heller så i Halléns undersökning, att den största ökningen av järnkonsumtionen skedde när järnpriset föll som mest.¹¹⁶

Det borde också vara på det sättet, att de som verkligen hade spannmål att sälja borde ha ökat sitt järninnehav mest, när järnpriset sjönk. Skåne var det enda klara överskottsområdet för säd i Sverige, men där ökade järninnehavet ytterst lite ända fram till 1800-talets andra hälft.¹¹⁷

Slutsatsen är alltså, att även vad gäller Halléns egen undersökning så spelade relativpriset på järn ingen eller så gott som ingen roll för en ökad järnkonsumtion. Järnpriset håller inte som förklaringssteori.

Jordbruksmaskiner

Jordbruksmaskiner var givetvis innovationer lika mycket som jordbearbetningsredskapen. Men alla maskiner introducerades från 1860 och framåt. De kan därför inte som de tidigare innovationerna ge ett bidrag till analysen av om bondeområden eller adelsområden var tidigast. Eftersom denna är en av avhandlingens huvudfrågor behöver undersökningen om maskinerna därför inte gå lika mycket in i detaljer.

En undersökning av jordbruksmaskinerna ger dock flera intressanta infallsvinklar. a) Vi får en bild av utvecklingen i slutet av 1800-talet, när en bondepositiv samhällsutveckling fortfarande gällde, men också en marknad var starkt påverkande. Kunde nya områden och bygder under sådana förhållanden träda fram som ledande, och i så fall

varför? b) Maskinerna innebar arbetsbesparingar, som gjorde att inte lika många människor behövdes i jordbruksproduktionen. Folkmängden på landsbygden stagnerade och till och med minskade i slutet av 1800-talet. Kan man se ett samband med maskinernas införande? c) Det fanns ett samägande av maskiner. Vilken betydelse kunde det ha?

Det finns inget skrivet om maskinernas införande i jordbruket i Halland. De enda sammanhang där maskiner nämns är, vilka som var utställda på olika utställningar som Hushållningssällskapet ordnade. Resultatet av min bouppteckningsundersökning sammanfattas i slutet av detta delkapitel om jordbruksmaskiner.

Maskinernas roll

Maskiner utnyttjade oftast kraften från dragdjur (senare ångmaskiner etcetera). Med maskinen kunde flera mänskliga handgrepp göras samtidigt, och maskinen innebar därför oftast en *arbetsbesparing*. Maskinerna frigjorde därmed arbetskraft från jordbruket, och var en viktig faktor för att färre än hälften av befolkningen skulle behöva vara sysselsatt i jordbruket, och att maten ändå skulle räcka till hela befolkningen. I några fall kunde maskinen istället för arbetsbesparing inrikta sig på att göra ett *noggrannare* arbete än vad människan klarade av, som till exempel såmaskinen. Maskinernas mål var sällan att öka produktionen. Det blev inte mer säd, för att man slog den med slättermaskin eller tröskade den i tröskverk.

Skörden tas i *tabell 3.13* som ett exempel på minskningen av arbetskraften. Det behövdes bara ungefär en fjärdedel så mycket arbetskraft i skörden med det sena 1800-

talets maskiner jämfört med de redskap som användes på 1700-talet. I slättern var förmodligen arbetsbesparingen inte riktigt lika stor. Men att jordbrukets arbetstoppar inte behövde samla lika många människor är helt klart.

Om plogarna krävde stenröjning för att fungera, så krävde de maskiner som användes på åkern desto noggrannare stenröjning. Vi kan

Tabell 3.13. Tidsåtgång i skörden

Dagsverken (10 timmar) per ton säd från avskärning till rensning.

Redskap/maskiner	Antal dagsverken
Skära, slaga, kastskopa, såll	28
Lie, slaga, kastskopa, såll	19
Skördemaskin, tröskverk, sädesharpa	5-9

Källor: Wiking-Faria 1983b s 176.

Kommentarer: Övergången från skära till lie i skörden skedde i Hallands slättbygder på 1700-talet och i övriga bygder på 1800-talet, Nilsson/Nilsson s 11-12.

alltså vänta oss att de infördes först efter plogen och att de var senare i skogsbygden än på andra håll. Men tröskverk, sädesharpor och hackelseverk användes vid gårdsbyggnaderna och inte på åkern och påverkades därför inte av stenigheten.

De flesta maskiner tillverkades vid fabriker. Men tröskverk, sädesharpor och hackelseverk tillverkades hela 1800-talet av lokala snickare. Dessa lokala tillverkare beställde då järndelarna, till exempel tröskvalsen, från någon fabrik.¹¹⁸ Det hände också att förbättringar av maskiner gjordes. Bönder i Harplinge ”uppfann och lät göra en förbättrad form av stiftströskverk”, så att de även kunde ta råghalm utan att förstöra den till taktäckning.¹¹⁹

Samägande av maskiner och redskap

Vid studiet av bouppteckningarna noterades att många ägde maskiner i sambruk. Detta gällde även i någon mån övriga redskap. Men eftersom maskinerna var klart flest läggs redskapen in i denna undersökning. Redskap och maskiner kunde vara ägda till hälften, en tredjedel eller bara som en "andel". Dessa former av samägande närmar sig de kooperativa idéerna.¹²⁰

Skedde samägandet slumpmässigt? Nej, troligen byggde det på en medveten strategi. Det var nämligen främst redskap och maskiner i innovationsfasen som samägdes. Motivet måste ha varit att sänka kostnaderna och minska riskerna med en investering.

Tabell 3.14. Andel jordbrukare med samägda redskap

Procent.

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	0	4	3	0	0	0	7	40	32
Fjärås	0	0	0	0	0	13	7	11	12
Fagered	0	0	0	0	0	0	4	21	4
Torup	0	0	0	0	0	0	6	14	9
Tvååker	4	11	6	3	12	21	12	3	35
Grimeton	0	3	0	0	11	18	19	0	17
Kvibille	0	0	0	0	4	4	9	23	17
Laholm	0	0	0	0	0	12	8	15	36
Ränneslöv	4	0	0	0	7	11	7	24	60
M	1	2	1	0	4	9	9	17	25

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

I *tabell 3.14* ser vi att samägandet var rätt ovanligt fram till de stora maskininvesteringarna i slutet av 1800-talet. Bara ungefär 1 % av jordbrukarna fram till år 1800 samägde något redskap. Dyra innovationer var inte så vanliga ännu, och man kan tänka sig, att när bönderna fortfarande bodde i byar var det lättare att låna av varandra. 1820-1860 hade 5-10 % av jordbrukarna samägda redskap. 1880 steg siffran till 17 % och 1900 hade var fjärde jordbrukare samägda redskap eller maskiner. Från Källsjö i Fagered-området berättades att alla maskiner och dyra jordbruksredskap köptes "i bolag om 2 eller flera bönder".¹²¹

Eftersom främst innovationer var samägda är det naturligt att inga årder var det. Det var ovanligt med samägande av plogar och harvar, men det förekom hela undersökningsperioden med en topp 1840-1860. Samägande till och med av tråplogar förekom i innovationsstadiet.¹²² Vältar var som mest samägda 1900, när de dyra ringvältarna kom.

Maskinerna var ofta samägda hela den tiden de fanns, det vill säga med ökad intensitet från 1860 till 1900. Men få hackelseverk och sädesharpor var samägda i förhållande till sitt antal, antagligen för att de var relativt billiga och stationära. Hackelseverk behövdes dessutom dagligen. Tröskverk, slättermaskiner (och skördemaskiner) samt hästräfsor var ofta samägda.¹²³

För de områden och tider med minst 20 % samägande jordbrukare i *tabell 3.14* kan

noteras: I Tvååker 1840 var det främst plogar medan 1900 var det mest hästräfsor och slättermaskiner man samarbetade om. I Lindome var tröskverk det viktiga samägda redskapet 1880-1900. I Fagered 1880 var plogar ofta samägda för där kom ju dessa sent. Kvibilleborna 1880 samögde ofta såningsmaskiner. I Laholm 1900 samögde man främst såningsmaskiner och slättermaskiner. Slutligen Ränneslöv hade 1880 ofta samögande av sädesharpor och tröskverk. 1900 hade Ränneslöv i särklass mest samögande i Halland vilket gällde både tröskverk, vältar, såningsmaskiner och slättermaskiner.

Som helhet kan man säga att Tvååker utmärkte sig för en ovanligt lång och stark tradition av samögande. Den långa traditionen gällde i någon mån även Grimeton. Men under den intensiva perioden 1880-1900 var Lindome och Laholmsslätten ledande.¹²⁴

Jordbruksmaskinernas införande

Hur mycket blev nu de olika momenten mekaniserade och när? Om vi börjar med sädden, kan vi konstatera att det bara fanns ett fåtal såningsmaskiner för säd, så nästan all säd såddes för hand i Halland fortfarande år 1900. Gräsfrösåningsmaskiner fanns hos en del jordbrukare i Kvibille redan 1880, och år 1900 hade runt 20 % av jordbrukarna i södra slättbygden och i Kvibille detta redskap.

Slättermaskiner innehades av 13 % av jordbrukarna år 1900, men i Ränneslöv hos hela 40 %. Med ledning av uppgifter från Harplinge så kan en stor del av slättern av hö på slätten ändå ha skötts med slättermaskiner, som hyrts mellan gårdar. Men troligen var inte skörden av säd ännu mekaniserad. Speciella skördemaskiner var ännu 1900 ovanliga. Ränneslöv var det enda område där det fanns mer än en enstaka.

Tröskverken var redan 1880 vanliga i slätt- och mellanbygden. 1900 var de mycket vanliga i nästan hela Halland. Sannolikt tröskades den mesta säden vid denna tid maskinellt, utom i skogsbygden där slagan förmodligen ännu användes på en majoritet av gårdarna. Sädesharpor för rensning av säd hade ungefär samma utveckling som tröskverken.

Hästräfsor blev vanliga i slättbygden år 1900. I Ränneslöv fanns de till och med på över hälften av gårdarna. Hackelseverk tillhörde normaluppsättningen på en slättgård redan 1880, och år 1900 fanns det hackelseverk över hela Halland. Produktionen av hackelse till kreaturen var troligen nästan helt mekaniserad vid denna tid.

Sammanfattar vi läget i slätt- och mellanbygden år 1900, så var en stor del av foderproduktionen mekaniserad, både med slättermaskiner, hästräfsor och hackelseverk. Dessutom sköttes sädens tröskning och rensning till stor del av maskiner. Däremot skedde sädesskörden för det mesta utan maskiner och sädden av säd nästan alltid för hand.

Det område som oftast var tidigt ute med maskiner var Ränneslöv. En anledning kan vara att den nästan stenfria Laholmsslätten underlättade införandet av maskiner på åkern. En annan kan vara det stora samögandet av maskiner i området. Även Tvååker var tidigt med maskiner, ibland före Ränneslöv.¹²⁵

Skogsbygden var långt senare än övriga Halland. Hackelseverk fanns år 1900 inte ens på hälften av gårdarna. Tröskverken hade just fått sitt genombrott, och övriga maskiner lyste med sin frånvaro. De stenrika åkrarna var säkert ett av hindren men också att så många av jordbrukarna var småbrukare och därmed hade små resurser, se *bilaga 2.3*.

Hur var det då med folkminskningen och maskinerna? Den kraftiga folkökning som

skett på landsbygden i Halland fram till 1865 förbyttes därefter i stagnation eller nedgång. Från perioden 1880-1900 började en folkminskning i sex av de nio undersökta områdena. I Fjärås kom folkminskningen redan före 1880 och i Torup och Kvibille kom den först efter år 1900.¹²⁶ Minskning skedde alltså i de flesta fall 1880-1900, just den period maskinerna fick sitt stora genombrott. Men det verkar inte finnas något enkelt samband mellan maskiner och folkmängd. Varken Fjärås tidiga eller Kvibilles sena folkminskning kan kopplas till maskinerna. Även andra faktorer måste ha spelat in.¹²⁷

Jordbruksredskap i olika sociala skikt

Ståndspersoner

Hur var det då med ståndspersonerna och jordbrukstekniken? Var de föregångare inom detta område som ovanifrånteorin menar?¹²⁸

Tabell 3.15. Järnfjölsplogar hos ståndspersoner respektive alla jordbrukare

Andel i procent som har redskapet.

År	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Ståndspersoner	0	17	67	100	88	100	100
Alla jordbrukare	0	3	13	42	50	64	80

Källor: Bouppteckningsmaterialet och adelsbouppteckningarna.

Vi ser i *tabell 3.15* att ståndspersonerna hade en klart större andel med järnplogar än jordbrukargruppen i gemen. Detta är ju helt naturligt med deras större resurser. När järnplogen 1840 var etablerad hade så gott som samtliga ståndspersoner järnplog. Men vi kan vända på resonemanget: Är det inte ganska anmärkningsvärt att en ståndsperson fortfarande 1860 inte hade järnplog?

Vad som kanske är ännu viktigare är, hur det var i innovationsskedet. Var bönder eller ståndspersoner dominerande då? År 1800 när järnfjölsplogen var helt ny i Halland var 2 av 8 järnplogsinnehavare ståndspersoner. Det vill säga att en klar majoritet var bönder. Notera också att 1780 fanns inte denna innovation i någon av grupperna. 1820 hade 67 % av ståndspersonerna järnplog, men dessa var bara 3 av 33 järnplogsägare. Ståndspersonerna utgjorde alltså en försvinnande liten del av innovationsrörelsen.¹²⁹

Tabell 3.16. Järnpinneharvar hos ståndspersoner respektive alla jordbrukare

Andel i procent som har redskapet.

År	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Ståndspersoner	25	0	44	75	67	100	100	100	100
Alla jordbrukare	3	8	13	16	27	46	60	75	82

Källor: Bouppteckningsmaterialet och adelsbouppteckningarna.

När det gäller järnpinneharvar har vi i *tabell 3.16* samma mönster som för järnplo-

garna: Det var snabbt en större andel av ståndspersonerna som hade järnharvar än av övriga jordbrukare. Men även här måste man se det som anmärkningsvärt att två ståndspersoner 1820 inte hade järnharv, när en fjärdedel av alla jordbrukare redan hade det. Vi kan också se att ståndspersonerna spelade en ännu mer undanskymd roll i introduktionen av järnharven än vad gällde järnplogen. 1740 var bara 1 av 10 innehavare av järnpinneharv ståndsperson och 1760 hade 21 jordbrukare redskapet, men ingen av dem tillhörde denna överklass. 1780 var 3 av 34 järnharvsägare ståndspersoner och 1800 var 6 av 39 det.

Till slut ser vi på innehav av tröskverk. Just vad beträffar tröskverk var ståndspersonerna i Västergötland före bönderna. Ståndspersonerna skaffade där tröskverk redan på 1810-talet och bönderna först på 1850-talet.¹³⁰

I Halland har vi före 1860 en enda notering om en ”obruklig tröskmaskin” som fanns på Rossareds herrgård i Fjärås 1800. Troligen var det en av dessa oanvändbara 1700-tals-

Tabell 3.17. Tröskverk hos ståndspersoner respektive alla jordbrukare

Andel i procent som har maskinen.

År	1860	1880	1900
Ståndspersoner	25	100	100
Alla jordbrukare	3	32	56

Källor: Bouppteckningsmaterialet och adelsbouppteckningarna.

uppfinningar som ståndspersoner gjorde på sina kammare. Därmed var ståndspersoner och bönder samtida med att införa tröskverk kring 1860, vilket syns i *tabell 3.17*. 1880 hade, som vi ser, alla ståndspersoner denna maskin. Men som för plogar och harvar ska vi komma ihåg, att ståndspersonerna utgjorde en försvinnande liten del av dem som skaffat tröskverk. 1860 var ingen ståndsperson med bland de sex jordbrukare som ägde tröskverk! (De 25 % i tabellen kommer från adelsbouppteckningar.) 1880 utgjorde ståndspersonerna 3 av 82 tröskverksinnehavarna!¹³¹

Det är alltså klarlagt att *ståndspersonerna i Halland inte var tidigare än andra jordbrukare* med att skaffa järnplog, järnharv eller tröskverk. Det är också helt tydligt att ståndspersonerna *inte var någon stor grupp bland de jordbrukstekniska innovatörerna* i Halland. Inget tyder på att de var nödvändiga eller drivande i omvandlingen.¹³²

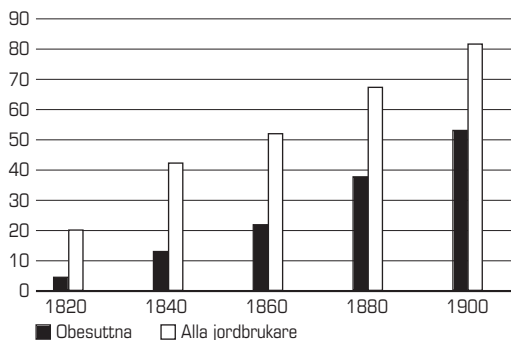
Det är alltså klarlagt att *ståndspersonerna i Halland inte var tidigare än andra jordbrukare* med att skaffa järnplog, järnharv eller tröskverk. Det är också helt tydligt att ståndspersonerna *inte var någon stor grupp bland de jordbrukstekniska innovatörerna* i Halland. Inget tyder på att de var nödvändiga eller drivande i omvandlingen.¹³²

Obesuttna och småbrukare

Så kommer vi till de lägsta på den sociala skalan bland jordbrukarna: de obesuttna och småbrukarna. De obesuttna jordbrukarna var de utan mantalssatt jord, främst torpare. Småbrukarna har istället definierats utifrån innehav av kreatur – de var gruppen utan dragare. Småbrukarna bestod både av obesuttna och bönder. Småbrukarna och de obesuttna hade ungefär samma innehav av jordbruksredskap, så de behandlas här tillsammans under begreppet underklass. (Närmare definitioner och en källgenomgång om obesuttna och småbrukare finns i kapitel 2 och *bilaga 2.3*.)

Kunde underklassen följa med i den agrara revolutionen vad gällde järnfjölsplogar och järnpinneharvar? Perioden 1820-1900 har undersökts, och då visade det sig att de obesuttna/småbrukarna låg klart under normaljordbrukaren när det gällde att skaffa sig dessa innovationer. Men underklassen låg längst under i början: 1820 var andelen obesuttna/småbrukare med järnplogar eller järnharvar bara 1/6 jämfört med jordbrukaren i gemen. 1840-1860 var andelen ungefär 1/3 och 1880-1900 var andelen 2/3. Underklassen

Diagram 3.3. Andel av de obesuttna respektive av alla jordbrukare som har järnplogar och järnharvar

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Kommentarer: Procenttalen är en sammanvägning av andelen jordbrukare med järnplog och andelen jordbrukare med järnharv. De båda redskapen hade en ganska lik utveckling under 1800-talet.

närmade sig alltså de övriga jordbrukarna mer och mer när det gällde att ta till sig innovationerna järnplog och järnharv, vilket visas i *diagram 3.3*.

Var det då så, att de som år 1900 saknade järnplog och järnharv bara var obesuttna? Nej, hälften var faktiskt besuttna, det vill säga bönder. Så någon entydig bild av att bara underklassen var sist med den nya tekniken finns inte. Men undersökningens huvudresultat är ju, att de obesuttna/småbrukarna var klart efter normaljordbrukarna, speciellt under innovationsperiodens början.

Även hur stor andel som hade maskiner år 1900 har undersökts. 36 % av underklassen hade maskiner mot 68 % av alla jordbrukare, vilket alltså var ungefär hälften så många. Jordbrukarna i underklassen låg också här klart efter, men de var inte helt avskurna från jordbrukets mekanisering, utan 1/3 av dem deltog i alla fall i någon mån i denna.¹³³

Min slutsats om underklassen som grupp i Halland är, att de inte riktigt kunde hänga med i den agrara omvandlingen, men att de gjorde det i viss mån.¹³⁴

Minst andel småbrukare och obesuttna fanns i de tre bondeområdena Lindome, Fjärås och Tvååker. Det kan vara så att det är just deras karaktär som bondeområden som gjort att vi där har få av dessa fattigare jordbrukare. I så fall är det ytterligare ett exempel på att bondedominerande områden var ledande i jordbruksutvecklingen. Men detta resonemang kan motsägas av att det fanns andra stora proletära grupper i bondeområdena som inte var jordbrukare enligt den här använda definitionen. Slutsatsen är alltså (tills frågan är mer undersökt i något annat sammanhang) att andelen småbrukare/obesuttna bland jordbrukarna inte var beroende av om området var ett bondeområde eller ej.

Mellanjordbrukare

Storbondeteorin hävdar att det behövs stora jordbrukare med ett flertal anställda för att få igång jordbruksutvecklingen. Vi har tidigare i detta kapitel sett en kraftig teknisk utveckling i Halland. Den intressanta frågan blir då, om en normaljordbrukare kunde skaffa sig jordbruksinnovationerna.

En normaljordbrukare (här kallad mellanjordbrukare) har definierats utifrån innehav av kreatur. Småbrukare definieras som alla jordbrukare utan dragare samt de med ½ dragare¹³⁵ och 1-2 kor. De med minst 2 fullgoda dragare och minst 3 kor har kallats välbärgade jordbrukare. Alla de övriga har benämnts mellanjordbrukare. Dessa hade alltså ½-1½ dragare samt några kor.

Två tester har gjorts *om mellanjordbrukarna kunde hänga med i den tekniska jordbruksomvandlingen*. 1860 hade 49 % av alla jordbrukare järnplog, samtidigt som 51 % av mellanjordbrukarna hade det. Och 1900 hade 68 % av jordbrukarna någon maskin. Motsvarande siffra för mellanjordbrukarna var 66 %. Resultatet blev alltså att det räckte med att vara mellanjordbrukare, för att hålla jämna steg med normaljordbrukaren.¹³⁶

Sammanfattning och analys

Drivkrafter

Inledningsvis restes frågan om bondeområden eller adelsområden var mest tekniskt utvecklade. Här är det *mycket tydligt att den bondedominerade norra mellanbygden var klart tidigast med innovationer under 1700-talet*. Här hade jordbrukarna plogar ända från 1740 när vi börjar följa dem. Järnpinneharven introduceras på 1700-talet bara i Lindome och Fjärås och fanns hos de flesta jordbrukare där redan år 1800. Djupharvar och vältar fanns också tidigast i norra mellanbygden, fast den introduktionen skedde vid 1800-talets mitt. Denna bygd var också tidigast när det gällde ökningen av antalet harvar och minskningen av antalet ärder per jordbrukare. Vad gällde järnplogar var bara Tvååker tidigare.

Tvååker, som var det mest bondedominerade området efter norra mellanbygden var också mycket tidigt med redskapsintroduktioner. Jordbrukarna där införde redan under 1700-talet plogar. Man var som nämnts tidigast med järnfjölsplogar. Järnpinneharvar introducerades i Tvååker som första område efter norra mellanbygden. Jordbrukarna i Tvååker var också tidigt ute med djupharvar och vältar och ”ärderkulmen” var tidig. Man kan säga att norra mellanbygden och Tvååker redan på 1700-talet utvecklade en redskapskultur som experimenterade med mycket järn i redskapen, vilket visar på en självständig teknisk förmåga inom böndernas led.¹³⁷

Laholmsslätten med sin adelsdominans var under 1700-talet helt stillastående eller hade drag som visar på en lägre redskapskultur än övriga Halland. Dels hade de mest godsdominerade områdena den ineffektiva hjulplogen som huvudredskap, dels saknade många jordbrukare till och med den enkla träharven.

I slättbygden utanför Lindome, Fjärås och Tvååker kom huvuddelen av introduktionerna av nya jordbearbetningsredskap i samband med den stora vågen av friköp till självägande, det vill säga först mellan 1800 och 1860. *Alla de hittills visade exemplen pekar alltså på mycket tydliga samband mellan självägande och introduktion av nya redskap*.

Tiden 1860-1900 hade så gått som alla bönder blivit självägande. De redskap och maskiner som introducerades då följde delvis ett annat mönster. Ofta var södra slättbygden och framför allt Ränneslöv först med innovationerna denna period. Även Tvååker var framstående. I fallet med södra slättbygden bör avsaknaden av sten i åkrarna kraftigt ha underlättat maskinernas intåg. Även förmågan till samägande av redskap och maskiner där bör ha främjat innovationerna.

Småbrukare utan dragdjur och *obesuttna*, främst torpare, var en liten del av jordbrukarna 1740-1800, men blev 1820-1900 en ganska stor andel, kring 20-30 %. Dessa grupper hade med sina mindre resurser svårare än normaljordbrukaren att följa med i den

tekniska utvecklingen. Andelen småbrukare/obesuttna var minst i bondeområdena Lindome, Fjärås och Tvååker, vilket skulle kunna vara en anledning till att dessa områden var främst i jordbruksutvecklingen. Men det var förmodligen inte så, för detta faktum bör inte mer än marginellt ha påverkat att bondeområdena var först. Detta av flera skäl: a) Bondeområdena var först med nya redskap redan perioden 1740-1800, när det knappast fanns några småbrukare/obesuttna. b) Underklassgrupperna var hela tiden en mindre del av jordbrukarna, som inte kan ha påverkat andelen som innehade ett visst redskap förrän området kom upp i runt 75-80 % innehav. Och då var vi framme i slutet av 1800-talet, när ändå alla områden var bondeområden genom friköp. c) Småbrukare/de obesuttna skaffade sig de nya redskapen efterhand.

Slutsatsen är att småbrukares/obesuttnas andel av jordbrukarna i slutet av 1800-talet, kan ha haft påverkan på om ett område nådde mer än 80 % täckning av någon innovation eller ej. Men deras andel påverkade inte frågan om bondeområdena gick före i utvecklingen eller inte.

De flesta jordbrukare i Hallands slätt- och mellanbygder hade 1860 järnplogar och järnharvar. Kring 1900 hade nästan alla i dessa bygder de nya jordbearbetningsredskapen. Då var dessutom nästan alla moment i jordbruket utom sådden och skörden i huvudsak mekaniserade.

Skogsbygden hade en helt annan utveckling. Här hade man få och lågt värderade redskap, och här introducerades de nya jordbearbetningsredskapen sent under 1800-talet. Och maskinerna hade just börjat införas kring år 1900. I de flesta fall gick det bondedominerade Fagered något före det adelsdominerade Torup. Men båda områdena var extremt sena, och orsakerna måste ha varit: a) Den stora *stenighet*, som hindrade införandet av både plog, järnharv och maskiner. b) Den sociala sammansättningen av jordbrukarna, en större grupp än i andra områden var nämligen småbrukare, det vill säga utan dragare, och detta även under 1700-talet. Denna grupp låg, som nämnts ovan, under gränsen vad gäller resurser för att kunna satsa innovativt lika mycket som normalbonden.

Ovanifrånteorin utgick ifrån att godsägare och hushållningssällskap spred innovationerna. Men Hallands hushållningssällskaps plöjningstävlingar hade ingen inverkan på införandet av järnplogar i Halland. När dessa genomfördes hade nämligen runt hälften av jordbrukarna i slätt- och mellanbygden redan skaffat denna innovation.

Spridningsteorierna var ju också varianter av ovanifrånteorin. Enligt dessa borde alla innovationer kommit till Halland från Skåne, det vill säga en spridning söderifrån. Men de viktiga innovationerna spreds istället från norr till söder i Halland. Inte heller när det gäller järnplogens spridning i Sverige stämmer dessa spridningsteorier. Istället ser vi även i Sverige som helhet att bondeområden oftast var tidigare än adelsområden.

En större andel av ståndpersonerna hade, i kraft av sina större resurser, innovationer än normaljordbrukaren. Men ståndspersoner var inte tidigare än bönderna. Och ser man till andelen ståndspersoner bland de tidiga innovatörerna var de försvinnande få. Många var också eftersläntrare vad gäller ny teknik. Inget tyder alltså på att ståndspersoner/godsägare spelade någon ledande roll för införandet av nya jordbruksredskap.

En annan fråga som undersökts i detta kapitel är om *lerjordar* var gynnsamma för användandet av vissa redskap. Det visade sig då, att det inte finns något samband mellan lerjordar och innehav av plog. Plogen introducerades lika gärna på lerjord som på icke-

lerjord. Det fanns heller inget samband mellan införandet av järnharv och lerjordar. När det gäller välten är det möjligt att den föredrogs av jordbrukare på lerjord, men den användes också på lättare jordar.

Järnpriset har studerats, och det visade sig att detta inte hade någon betydelse för, om ett redskap med stort järninnehåll skulle introduceras eller ej. Ett ökat järnpris medförde en så liten kostnadsökning att den inte påverkade jordbrukaren. Hur säker besittningsrätt man hade och den ökade resurstillgången per gård måste istället ha varit den avgörande frågan, för om man vågat skaffa sig innovationer.

Förändringsprocesser

Här följer en del slutsatser kring några förändringsprocesser under den agrara revolutionen. Vi börjar med frågan om *årder eller plog*. Det är nu klarlagt att i Halland kring 1750 fanns plog nästan bara i norra mellanbygden (västgötaplog) och på sydvästra Laholms-slätten (hjulplog). Årder var alltså bondens viktigaste redskap i nästan hela landskapet.

Min analys i detta kapitel säger att plogen (även om den bara hade trävändskiva) var ett bättre redskap än årdret. Detta gällde dock inte där marken var för stenig. Men där jordbrukaren relativt lätt kunde röja sten, och där de ekonomiska och sociala förutsättningarna för att våga pröva ett nytt redskap fanns, kunde plog införas. Det visade sig också att plog redan under 1700-talet blev mer och mer vanlig i Tvååker- och Grimeton-områdena, och under början av 1800-talet blev plogen helt dominerande i dessa områden. 1840 blev den vanlig i övriga slättbygden. Det var alltså inte så, som hävdats, att man i årderdominerade områden väntade med att skaffa plog till växelbruket kom under andra halvan av 1800-talet. Jordbrukarna behövde inte fastna i ett redskapskomplex med årder. Exemplet Halland visar att man redan på 1700-talet kunde lämna detta, om det fanns motiv för det.

Samtidigt visar den sena introduktionen av plog i skogsbygden att mycket sten och stora fasta stenar i åkern var hindrande för plogens införande. Men plogen infördes även där. Det skulle dock dröja till 1800-talets sista årtionden innan man hade kraft och möjlighet att genomföra de stora stenröjningarna.

Nu till frågor kring *träplog och järnplog*. Analysen i detta kapitel visar att järnplogen alltid var att föredra framför en plog med trävändskiva. Järnfjölsplogar gjorde att det växte mycket bättre på åkern och de sparade dragkraft. Vid en jämförelse med övriga Sydsverige var Tvååker, Fjärås och Lindome extremt tidiga, med att ha sina genombrott för järnplogar – redan 1820.

Ofta infördes järnplogar tidigt i områden som länge haft plog, men något givet samband finns inte. För Tvååker var tidigast med många järnplogsägare, trots att området bara hade få plogar vid 1700-talets mitt.

En fas med träplogar behövde inte nödvändigtvis föregå järnplogarna i gamla årderområden. Istället var det så att där plogen introducerats tidigare hade man en period med träplogar, medan där plogen introducerats sent så gick man direkt på järnplogsanvändning.

Först med maskinernas införande i jordbruket kunde folkmängden på landsbygden minska. Men det fanns inget absolut samband mellan mekanisering och folkminskning.

- ¹ Handredskapen, som hade mindre betydelse för utvecklingen, har inte kommit med i avhandlingen av tidskäl.
- ² Morell 2001 s 262.
- ³ Janken Myrdal 1981 har tydligt visat på dessa två skeden i teknikutvecklingen, se även Chambers/Mingay s 77-105.
- ⁴ Gunnarp vår hembygd I s 448.
- ⁵ Det är alltså inte det första uppdykande redskapet som är intressantast, utan ”genombrotten”, jfr Winberg 2000 s 118.
- ⁶ Forskningslägena benämnda ”Sverige” i kapitel 3-9 bygger i huvudsak på svenska författare, men någon gång kan de kompletteras med en forskare från övriga Skandinavien eller Nordvästeuropa.
- ⁷ Gadd 1983 s 147-153, 167-169, Gadd 2000 s 146-151, Sandklef 1959 s 142, 174-177, Valen-Sendstad s 136, Erixon S 1948 s 153, Peterson G 1989 s 133-135, Jirlow 1970 s 115.
- ⁸ Gadd 1983 s 147-153, Gadd 2000 s 146-151, Köll s 70-80.
- ⁹ Gadd 2000 s 150, Morell 2001 s 267-272, Bringéus 1962 s 69-80, Moberg s 29-42.
- ¹⁰ Gadd 1983 s 180-182, 286-291, Gadd 1998 s 127, Gadd 2000 s 245-248, Hallén s 27-29, 200.
- ¹¹ Gadd 1983 s 147-153, Gadd 2000 s 146-151, 245-251, Köll s 87-94, Bringéus 1962 s 69-80.
- ¹² Jirlow 1970 s 124.
- ¹³ Jirlow 1955 s 36, Jirlow 1970 s 18 o 124. Bringéus 1973a s 31.
- ¹⁴ Sandklef 1959 s 142, 174-178. Albert Sandklef var chef vid Varbergs museum, nuvarande Länsmuseet Varberg.
- ¹⁵ Wiking-Faria 1993a s 26-31. Dessa uppgifter om ärder och plog i Halland har senare återgivits i Gadd 1998 s 111, Gadd 2000 s 146, Myrdal 1999 s 52.
- ¹⁶ Sandklef 1959 s 247-254 har inga uppgifter om hur järnplog infördes bland jordbrukarna i gemen. Inte heller Hushållningssällskapets jubileumsskrift från 1912 (Danström) har det. Hägges bok är vad gäller 1800-talet bara en upprepning av Danström. Och Montell s 161-172 är bara en förkortning av Sandklefs undersökning. Bringéus 1962 s 47-48 hittar bara enstaka järnplogar som inte ger någon klar bild. – Wiking-Faria 1993a s 38-39 och Wiking-Faria 2001b visar att järnplogar 1860 hade införts i Hallands mellanbygd och slättbygd.
- ¹⁷ Jordbrukets första femtusen år s 137, Myrdal 1999 s 56.
- ¹⁸ Arrhenius I s 121.
- ¹⁹ EU 4449, EU 28322, EU 28644.
- ²⁰ EU 2627, EU 52546.
- ²¹ Nils Kreugers målningar från ca 1890 visar ibland plogar, men då är redskapen bara antydda. Det är landskapsmåleriet som är Kreugers styrka.
- ²² Samlingarna vid Länsmuseet Varberg har jag full tillgång till genom mitt arbete där. Jirlow 1955 s 30-32 har skrivit om ärdrets utseende i Halland utifrån samlingar i Göteborgs Historiska Museum.
- ²³ Synonym: kärrårder, vilket är benämningen i bouppteckningarna.
- ²⁴ EU 11160.
- ²⁵ T ex LLA Fjäre häradsrätt FIIa:47 ht 1839 nr 138.
- ²⁶ Osbeck s 19-20, Enligt Jirlow 1954 s 17 fanns hjulårder bara på Österlen.
- ²⁷ LLA Fjäre häradsrätt FIIa:67 st 1859 nr 25.
- ²⁸ Myrdal 1999 s 52.
- ²⁹ Barchaeus s 20. ”Fot” var ett stöd mot marken, som plogar med utseende som på *bild 3.4* kunde ha framför risten.
- ³⁰ Vensild 1988 s 235.
- ³¹ Lekholm, Hanssen B s 24, Olsson M 2005 s 107, Moberg s 29-42. Exempel på den enorma dragkraft och den mängd människor som krävdes ges i *bilaga 3.3* i dess avsnitt om åkerfallsplogar.
- ³² Linnés Skåneresa, se Linnaeus s 205.
- ³³ Fussell s 35-73, Wiking-Faria 1981a. Att liknande innovationer sker på flera ställen illustreras t ex av odlingsväxternas införande. Parallellt med varandra infördes vete och korn i Sydvästasien, ris i Kina och majs i Amerika, Encyclopedia: Agriculture. Se även Myrdal 2006 s 127.
- ³⁴ EU 29308.
- ³⁵ Engelska och skotska plogar nämns redan kring 1820 i Halland. De blev aldrig vanliga hos jordbrukarna, men fanns i några gårdar här och där 1840 och 1860. De utländska plogarna kunde importeras, men de flesta tillverkades förmodligen vid små verkstäder på herrgården Engeltofta i Skåne eller i andra orter. Det

var alltså inte fråga om någon storskalig fabriktillverkning. De förmedlades främst av godsägare, och förmodligen var det därför som Ränneslöv var det område i Halland där de utländska plogarna var mest förekommande. Men även i Ränneslöv var lokalt tillverkade plogtyper hela tiden vanligast. Bexell I s 195, Lhb 1822 s 6, Lhb 1828 s 10, Jirlow 1954 s 12, Jirlow 1955 s 41, Jirlow 1970 s 108, Moberg s 134, Wiking-Faria 1981a s 49, Bringéus 1964 s 33-56, Hhs 1846 s 27, Danström s 61.

³⁶ Köll s 87-94, 108-114 betonar att "reformplogarna" (införda utifrån) inte var överlägsna "traditionsplogarna" (lokalt tillverkade).

³⁷ Wiking-Faria 1980 s 17-18, Arrhenius I s 107-108, 122, Berglund s 18, Morell 2001 s 264-267, Overton s 88-121.

³⁸ Se även Berch s 199.

³⁹ Myrdal 1981 s 47-50. Moberg s 29-42 håller med om att årdret snarast var snabbare än ploget.

⁴⁰ Om ryggade åkrar se Gadd 2000 s 148-149.

⁴¹ Arrhenius I s 122.

⁴² Peterson G 1989 s 133-135. Redskapskomplex är synonymt med agrartekniskt komplex, en term utvecklad i Myrdal 1985.

⁴³ Arrhenius I s 122.

⁴⁴ Jirlow 1948a och iakttagelser i modellkammaren på Sveriges Lantbruks Universitet i Ulltuna. Under en övergångsperiod innan eller parallellt med järnplogens införande hade man även i Sydsverige ibland svängda trävändskivor.

⁴⁵ Myrdal 1981 s 47-50, Köll s 70-80, se även Wiking-Faria 1981a s 24-28. Valen-Sendstad s 69-70, 79 skriver att det var *möjligt* att plöja snabbare men inte, att den nya ploget nödvändigtvis användes på detta sätt.

⁴⁶ Järnplogens fördelar över träploget har jag tidigare utvecklat i Wiking-Faria 1981a s 24-28 och Wiking-Faria 1980 s 20. Se även Valen-Sendstad s 39-45, 63-73, 79-87, 123-139, Berch s 211-212, Bringéus 1962 s 4, 78-79. Plöjningsdjup i Wiking-Faria 1981a s 52, Gadd 1998 s 110.

⁴⁷ Barchaeus.

⁴⁸ Lhb 1705-1818 s 23.

⁴⁹ Hammar 1751 s 19.

⁵⁰ Fischerström s 231.

⁵¹ Charliere s 4, 13.

⁵² Lhb 1705-1818 s 216.

⁵³ Tankar om jordbrukets s 34.

⁵⁴ Danström s 117.

⁵⁵ I en tidigare undersökning har jag kommit fram till att Gällinge-Idala, ett område i mellanbygden strax söder om Fjärås, bara hade en plogandel på 15 % 1750 och 18 % 1825, se Wiking-Faria 2001b s 12 o underlagsmaterial till Wiking-Faria 1998. Slutsatsen blir att plogområdet stannade vid Fjärås.

⁵⁶ I delar av Småland och Blekinge fanns ännu 1900 små gårdar som saknade plog, Morell 2001 s 267-272. Även i Västergötlands skogsbygd infördes ploget först under 1800-talets senare hälft, Gadd 1983 s 171-172. Se även Jirlow 1955 s 42.

⁵⁷ Moberg s 147. På 1700-talet hade jordbrukare med plog bara en plog, men på 1800-talet ökade antalet plogar per gård till mellan 1½ och 2, se *bilaga 3.2*.

⁵⁸ Exakt vilket gods som ägde vilken gård är inte undersökt, men 73 % av Skummeslöv sockens mantal och 53 % av Ränneslöv sockens var insockne frälse, LLA Hallands landskontor GIIa:78. Dessa frälse bondgårdar var direkt underställda Skottorp i Skummeslöv och i Ränneslöv indirekt underställda Skottorp via ägandet av säteriet Perstorp, se *bilaga 2.2*.

⁵⁹ Ränneslöv var också ett isolerat hjulplogsområde. På andra sidan skånska gränsen fanns inga hjulplogar. De var vanliga först på slätterna från Landskrona och söderut. Bringéus 1964 s 33-56, Jirlow 1954a. – Det finns inga källmaterial från Halland denna tid med påbud att använda vissa redskap. Men från andra områden finns många exempel på hur godsägare föreskriver sina underlydande vilka odlingsystem och odlingsväxter de ska använda. Se Vries s 10-17, Chambers/Mingay s 34-53, Overton s 88-121, 182-188, Det danske landbrugs historie II s 237, 377-382. Från Ränneslöv-området har vi bevarade arrendekontrakt från 1900-talet med exakta föreskrifter om hur jorden skulle brukas, Stuesson s 4-9.

⁶⁰ Germundsson/Möller s 14-26 har för Skåne-slätten noterat att hjulploget försvann efter 1870. I Danmark upphörde hjulploget kring 1860, Det danske landbrugs historie III s 269-271.

⁶¹ Jordartskarta över Halland, 2004, digitalt från Magnus Larsson, Länsstyrelsen Halland.

⁶² Bexell II s 593-595. Lerjordarna i Lindome låg i dalgångarna och användes fram till 1800-talets mitt ofta till ångar, för de översvämmades så ofta, se Richardson s 25, EU 28322.

⁶³ Bexell II s 46-47 o 71-74.

- ⁶⁴ Bexell II s 440, 443, 447-449, 452, 456, 465-467. En by där Bexell saknade jordmänsuppgift har istället jordartsbestämts i Hallands Landsbeskrivning 1729.
- ⁶⁵ Kolumn AX och kolumn BG. Digitaliseringen har utförts av Hannes Nilsson och Krister Larsson för Länsstyrelsens räkning.
- ⁶⁶ EU 29308.
- ⁶⁷ Thölin s 63 och muntlig uppgift från Pär Connelid. Liknande förhållanden fanns i Äskhults by strax söder om Fjärås. På storskifteskartan 1825 fanns en åker benämnd "välterna" (jorden vältes av plogen). På laga skifteskartan från samma by hade välterna blivit benämning på fler åkrar, Höglin 1989 s 6, 9.
- ⁶⁸ I Tvååker och Grimeton hade man inte dessa problem, men cirka 10 procent av gårdarna i de andra områdena utanför skogsbygden hade stennängder som kan ha varit hindrande för plogbruk.
- ⁶⁹ LLA Hallands Landskanslis arkiv DIIIba:2 Handlingar till femårsberättelserna 1861: Hhs rapport om socknarnas svar till Fk.
- ⁷⁰ Hallands sägner s 85.
- ⁷¹ Lhb 1822 s 8, Bexell II s 449, EU 37687. Gadd 1983 s 238-240 har intressanta resonemang i frågan.
- ⁷² VMA 2906 är en avskrift av originaldagböckerna, som enligt stickprov stämmer väl med originalen. Denna bondedagbok är något jag kommer att komma tillbaka till i andra sammanhang. Se även Wiking-Faria 1993a s 52-54.
- ⁷³ Metoden att urskilja järnplogar med värdets hjälp använde jag redan i Wiking-Faria 1980 s 34-38, se även Wiking-Faria 1981a s 30-33. Även andra forskare som undersökt järnplogar har använt värdena, men deras metoder är något annorlunda än min, se Gadd 1983 s 153-172, Peterson G 1989 s 136-151, Köll s 87-94, Hallén s 253-257.
- ⁷⁴ Se bilderna 3.7-3.9.
- ⁷⁵ Wiking-Faria 1981a s 47-49, Bringéus 1964 s 33-56.
- ⁷⁶ Det är inte troligt att de engelska plogarna i början var järnkroppsplogar. De kunde mycket väl se ut som på bild 3.8. Men genom importen eller specialtillverkningen blev de betydligt dyrare. Deras högre pris skulle därmed förvräda genomsnittsvärdet för de uttalade järnplogarna.
- ⁷⁷ LLA Fjäre häradsrätt FIIa:49 ht 1841 nr 115 "plog med järn" m fl liknande räknas som järnplog. "Järnplog" blir ju begreppet för järnfjölsplog. De uttalade "plog med järn" är också högt värderade. – "Beslagen plog" räknas inte som järnplog, eftersom t ex även åder kunde vara "beslagna", se *bilaga 3.3*.
- ⁷⁸ I period II har den enda uttalade järnplogen 1800 också vägts in.
- ⁷⁹ Om förslitning av järnredskap se Hallén s 168-172.
- ⁸⁰ Gadd 1983 s 153-167 har ett liknande resonemang vad gäller djupharvar.
- ⁸¹ Gäller de av mig excerperade redskapen.
- ⁸² Morell 2001 s 267-272 berättar att han hittat mängder med gamla träfjölsplogar i bouppteckningar från sent 1800-tal, vilket styrker mina resultat att inte 100 % var järnplogsägare år 1900 i Halland.
- ⁸³ En sockenbeskrivning i Träslöv 1857, Lm Träslöv akt 104, ser järnplog som det självklara redskapet. I EU 29308 berättas att järnplogsintroduktion i Fagered skedde ca 1880. – Uppgifterna kan kompletteras med min pilotstudie Wiking-Faria 2001b s 5, 11-14: 1860 hade enligt min undersökning i området Abild, liknande Kvibille men med mer skogsbygd, 2 av 10 jordbrukare järnplog. Och i Gällinge-området, söder om Fjärås, hade 2 av 5 järnplog. I övrigt innehåller pilotstudien ungefär samma områden som i avhandlingen.
- ⁸⁴ Danström s 68, 75-76.
- ⁸⁵ Olsson M 2002 s 260-264 skriver att bönderna i Skåne fram till ca 1850 använde egna redskap (hjulplogar) vid dagsverken. Eftersom godsägarna accepterat hjulplogar, har de tydligen inte heller i Skåne varit så fram-synta vad gäller redskap.
- ⁸⁶ Wiking-Faria 1980 var en C-uppsats som publicerades i Wiking-Faria 1981a.
- ⁸⁷ Wiking-Faria 1981a s 57, Wiking-Faria 1980 s 112. Denna karta har senare använts i översiktsverk över Sveriges jordbrukshistoria som Myrdal 1997 s 315, Gadd 1998 s 114 och Gadd 2000 s 245.
- ⁸⁸ Wiking-Faria 1981a, Bringéus 1983, Wiking-Faria 1983a.
- ⁸⁹ Wiking-Faria 1981a s 54.
- ⁹⁰ Källhänvisningar, se karta 3.10. De stora friköpen av bondejord kom i Skåne 1844-1865, Carlsson S 1973 s 177.
- ⁹¹ Carlsson S 1973 s 154. I Danmark kom de under 1800-talet förbättrade hjulplogarna först i Nord- och Västjylland, områden med mest självägande i Danmark, se Det danske landbrugs historie III s 46-52.
- ⁹² Mina tolkningar i artikeln 1981, att skatteområden var gynnsamma för innovationer som järnplogen medan frälseområden verkade hindrande för dessa, har ifrågasatts, se Gadd 1998 s 122-123, Gadd 2000 s 250-251.
- ⁹³ Under en tid arbetade jag i Nordiska museets magasin i Julita just med lantbrukssamlingarna. I samband med detta skrev jag tillsammans med en medarbetare en artikel om en hjulplog, Karlsson/Wiking-Faria.

- ⁹⁴ Morell 2001 s 268-269, Myrdal 1999 s 61, Moberg s 29-42, Arrhenius I s 123-124, Lm Hunnestad akt 32.
- ⁹⁵ Ibland benämns harven åkerharv i bouppteckningar, för att skilja den från harvträet (=härvel, ett redskap som man vevade upp garn på).
- ⁹⁶ Myrdal 1999 s 285-286.
- ⁹⁷ Wiking-Faria 1984 (om uppfinningen i Norrland), Gadd 1983 s 161-172, Fussell s 35-73, Det danske landbrugs historie III S 159-162.
- ⁹⁸ Gadds begrepp djupharv används synonymt med krokpinneharv, Gadd 1998 s 128-129, Gadd 2000 s 245-248.
- ⁹⁹ Morell 2001 s 262-272, Moberg s 130-150.
- ¹⁰⁰ Wiking-Faria 1993a s 26-31, 38-39 visar att järnharvar och krokpinneharvar var införda i den halländska mellan- och slättbygden 1860. I övrig litteratur har vi bara spridda notiser om harvar, se Sandklef 1959 s 176, Ydborn s 144-146.
- ¹⁰¹ I Träslöv ser man 1857 järnharv som det självklara redskapet, Lm Träslöv akt 104.
- ¹⁰² EU 8258, Moberg s 130-150, citat s 147.
- ¹⁰³ Jordarten är liksom i plogundersökningen hämtad ur Bexell II s 593-595.
- ¹⁰⁴ Gadd 1983 s 153-167 utgår också bara från uttalade djupharvar.
- ¹⁰⁵ En meddelare berättar att krokpinneharven kom på 1860-talet till Källsjö i Fagered, vilket ju stämmer bra med tabellen, EU 29308.
- ¹⁰⁶ Morell 2001 s 271 uttrycker det så här: Vältning efter sädden ”syftade till att återställa kapillariteten mellan det övre, luckrade och det undre mer vattenförande jordlagret”.
- ¹⁰⁷ Arrhenius I s 144-145, EU 28644.
- ¹⁰⁸ EU 29308, EU 52546.
- ¹⁰⁹ Osbeck s 20 berättar 1796 om området vid Ränneslöv att vält var ovanligt. Enligt mina undersökningar fanns den inte alls, men den var tydligen känd. En sockenbeskrivning från Hunnestad 1860 anser att vält är ett vanligt redskap, vilket ju stämmer väl med tabellen, Lm Hunnestad akt 32.
- ¹¹⁰ Enligt EU 18655 och EU 28322 fanns ringvält även i Lindome år 1900.
- ¹¹¹ Jordarten är liksom i plogundersökningen tagen ur Bexell II s 440, 443, 447-449, 452, 456, 465-467.
- ¹¹² Hallén s 27-29. Även Carl-Johan Gadd anger järnpriset som en orsak till att järnplogen infördes en viss tidsperiod, se forskningsläget. Men här ska främst Halléns undersökning diskuteras.
- ¹¹³ Bringéus 1964 s 19-33.
- ¹¹⁴ Jörbergs serie börjar 1732, så 1740 finns det bara 18 år som underlag.
- ¹¹⁵ Han undersöker ju konsumtionen av allt järn hos jordbrukare.
- ¹¹⁶ Hallén s 77, 166, 184-185.
- ¹¹⁷ Hallén s 77.
- ¹¹⁸ Ett exempel är tröskverks- och sädesharpsbyggaren Anders Andersson i Lindome by. Han verkade på 1860- och 1870-talen och hade många beställningar. Först på 1880-talet började man i Lindome att köpa direkt från fabriker. EU 18655, se även EU 5511, EU 10261. – Köll s 102-108 framhåller det anmärkningsvärda i att ”oskolade” bönder och torpare så snabbt kunde bli tillverkare av en helt ny produkt, som ett tröskverk. Hon skriver att även i t ex Norge och England var det mängder av bönder och lokala hantverkare som byggde tröskverken. – Götlind s 244 har undersökt en bondes dagbok i Dalarna. Där ser man hur gården mekaniseras 1860-1900 med en lång rad jordbruksmaskiner. Men ingen var köpt från fabrik, de tillverkades alla hemma på gården eller i någon grannby.
- ¹¹⁹ EU 19451.
- ¹²⁰ Även de jordbrukare som bara ägde en andel i en maskin eller ett redskap har räknats som innehavare av detta.
- ¹²¹ EU 52546, EU 18166.
- ¹²² EU 28644.
- ¹²³ Det danske landbrugs historie III S 271-274: Många av de nya maskinerna ägdes gemensamt, så många som 30 % av skördemaskinerna.
- ¹²⁴ I EU 28322 berättas att samägande inte förekom i Lindome före 1850-talet, något som stämmer rätt väl med min bild.
- ¹²⁵ Även fjäderharven och ringvälten var fabriksstillverkade. Den förstnämnda var vanligast i Tvååker och den sistnämnda var vanligast i Ränneslöv. Också vad gäller de fabriksstillverkade järnkroppsplogarna var Ränneslöv tidigt ute.
- ¹²⁶ Palm 2000 s 248-250.
- ¹²⁷ De sena folkminskningarna i Torup och Kvibille kan inte bero på att stationssamhällen utvecklats där, för stationssamhällen fanns i de flesta andra områden också.

¹²⁸ För definitioner av ståndspersoner och hur stort källmaterial som använts se kapitel 2. Man bör tänka på att boupppteckningsunderlaget från ståndspersonerna kan vara ojämnt.

¹²⁹ Gadd 1983 s 176-179 gör samma iakttagelse i Västergötland: Nämligen att ståndspersoner är samtida med bönder i innovationsskedet, men att den andel som äger de nya redskapen snabbt blir större än hos bönderna i kraft av ståndspersonernas större resurser. Se även Gadd 2000 s 249-251.

¹³⁰ Gadd 1883 s 176-179. Köll har undersökt boupppteckningar från gods i Mälardalen. Hon har hittat enstaka tröskverk 1835, och 1855 hade hälften av dessa herrgårdar denna maskin.

¹³¹ Anu-Mai Köll s 70-80, 108-114 har ett längre resonemang om skillnaden mellan storgårdar och små gårdar vad gäller maskiner. Godsens arbetsprocess hade nämligen en inbyggd konflikt mellan ägare och arbetare, vilken inte fanns på bondgårdar. Mekaniseringen ledde till att den mindre motiverade arbetaren på godsen underordnades maskinerna. Men bönderna kunde, trots att de inte hade lika mycket maskiner, stå starka i konkurrensen mot godsjordbruken under hela 1800-talets lopp. Några stordriftsfördelar att tala om fanns nämligen inte inom jordbruket.

¹³² Som det står i en uppteckning från Harplinge: Vissa herrgårdar var framstående med att skaffa nya redskap, andra inte! EU 19451.

¹³³ Den del av jordbrukarna som hade låga mantal – mindre än 1/10 – visar sig ha mer lika villkor som normaljordbrukarna (se kapitel 9) och har därför av tidsskäl inte undersökts vad gäller jordbruksredskap.

¹³⁴ Carin Israelsson menar att det riktiga småfolket på landsbygden i Uppland, de med bara 1-2 kor, inte alls följde med i jordbruksomvandlingen. De varken utvecklade sin teknik eller kunde få sina kor att bli mer välmående, inte ens i slutet av 1800-talet. I Västergötland var torparna senare med att skaffa järnplog än bönderna, men när järnplogen blev etablerad så skaffade sig de obesuttna även detta redskap. Se Israelsson s 12-14, 103, Gadd 1983 s 179-180, Gadd 2000 s 222-224.

¹³⁵ Hel och halv dragare definieras i kapitel 9.

¹³⁶ En mer exakt definition av mellanjordbrukare är: med ½ dragare och minst 3 kor, med 1-1½ dragare och obegränsat antal kor, med 2 eller fler dragare och färre än 3 kor. – Winberg 1996 s 14 är också inne på att hade bonden bara en plog och dragdjur till den så var grundnivån för utveckling nådd.

¹³⁷ Detta gäller både årder, plogar och harvar.

Nyodling

Inledning

I detta kapitel ska vi *konkret undersöka* nyodlingen i Halland, det vill säga *ökningen av åkerarealen*. Ett stort arbete har i denna undersökning lagts ner på att skapa så trovärdiga nyodlingskurvor som möjligt, eftersom det förvånande nog bara finns ett fåtal nyodlingsberäkningar i Sverige. Det finns några lokala undersökningar grundade på säkra källor (lantmäterihandlingar och bouppteckningar), men de bygger bara på ett fåtal punkter med 50 år eller mer emellan.

I kapitlet ska nyodlingskurvor som bygger på kortare tidsintervaller skapas. I och med att vi får sådana kontinuerliga och förhållandevis tillförlitliga kurvor för nyodlingen i de olika undersökningsområdena, så kan vi testa vilka drivkrafter som verkat på den. Utvecklingen i Halland blir också mycket tydligare, eftersom nyodlingen var så exceptionellt omfattande.

De flesta tidigare beräkningar i Sverige av nyodling bygger på officiell statistik. En viktig uppgift blir därför att jämföra mina slutsatser med de siffror den officiella statistiken ger. Är statistiken användbar eller ej?

I kapitel 2 har vi redan tittat på utvecklingen från underskott på säd till självförsörjning. Här ska vi fördjupa studiet av denna process, där nyodlingen givetvis var en viktig del. En diskussion bland forskare om "nyodlingens dilemma" tas upp i kapitlet.

Flera stora frågor om *drivkrafter* kommer att studeras i detta kapitel: Var bondeområden även vad gällde nyodlingen före de andra områdena? Vi ska också diskutera om priset på säd hade någon betydelse för att stimulera nyodlingarna. En annan fråga som ska undersökas är om det fanns något samband mellan nyodling och folkökning. En ytterligare är kopplingen mellan nyodling och skiften, som vi kommer att nämna här men svara på mer ordentligt i kapitel 8. Även ovanifrånteorin kommer att beröras i några fall.

Nyodlingsmetoder

De stora nyodlingarna var en av den agrara revolutionens viktigaste beståndsdelar.

Genom att mångdubbla åkerarealen kunde mycket mer säd produceras, så att många fler människor överlevde. Och med större åkerareal kunde bonden experimentera mer. På denna ökade yta kunde under 1800-talet de nya växterna, som potatis och foderväxter, få plats.

Innan vi går in på själva undersökningen ska vi titta lite på nyodlingsmetoder. Uppodling kunde ske av sådan mark som tidigare varit åker, äckror som legat igenlagda till äng i kanske en generation. Uppodlingen kunde också göras av tidigare obruten mark. På förut brukad mark kunde järnplog användas – eller tråplog med stor dragkraft. Bara på stenfria mossar eller vid sjösänkningar förekom plog på jungfrulig mark. Handredskap var också användbara, men var givetvis mer tidskrävande. På obruten mark var oftast handredskap nödvändiga. Sådana redskap för nyodling var spade, yxa (för rothuggning), spett, hacka, flåhacka och flåskärjárn (torvjárn/skärejárn). Stenar som påträffades vid nyodling lades i rösen eller gärdesgårdar. Skedde nyodlingen i utmarken fick den nyupptagna åkern (intagan) hägnas in till en lycka.¹

Nyodling med torvbränning var den vanligaste metoden i Halland. Det var en sorts svedjebruk utan skog. Torven skars upp med flåhacka eller flåskärjárn, därefter brändes den och askan spreds på den nyodlade marken. Metoden nämns redan 1761, och pågick för fullt ännu vid 1800-talets mitt. Allra vanligast verkar metoden ha varit på Laholmslätten.²

Brännodling var diskuterad i sin samtid. Det blev nämligen bra skörd bara ett par år, sedan blev marken lätt steril, om man inte gödslade. Men till exempel Bexell ansåg att torvbränning fungerade bra, han hade själv provat och låtit andra granska resultatet. Från Snöstorps och Trönninge rapporterades 1819 att man gödslade tredje året och därmed fick åkern en bra produktion. Brännodlingen bör ses som ett tecken på gödselbristen: Man tjänade några års god växt av askan, innan man måste lägga på gödsel.³

Viktigt att tänka på är, att det man i början av 1800-talet trodde kunde odlas upp bara var en bråkdel av, vad som senare under 1800-talet blev åker. Under laga skifte angavs vad som var ”odlingsbar jord” av den ännu obrukade, och ett exempel från några byar på Laholmslätten visar, att dubbelt så mycket hade odlats upp på 1920-talet, som man kunde föreställa sig var möjligt vid laga skiftet 1831-1854.⁴

Forskningsläge

Sverige

I detta avsnitt presenteras: a) Synen på olika *drivkrafter* som nämndes i början av kapitlet. b) Olika undersökningar om nyodling baserade på tillförlitliga källmaterial. c) Undersökningar som sökt använda offentlig statistik. d) Frågan om ”nyodlingens dilemma”.

När det gäller drivkrafterna bakom nyodlingarna har redan det mesta nämnts i kapitel 1. Herlitz och Winberg har menat att bondeägda områden var tidigare än andra. Heckscher menade att nyodlingen skedde ”tydligt delvis på grund av en viss stolthet [för de svenska bönderna] över att ha så mycket öppen jord som möjligt”. Heckschers påstående ser jag som fördomar utifrån en ovanifrånteori.⁵

Bild 4.1. Slåttertiden

Bonadsmålning "Slåttertiden" från perioden 1811-1815 målad av Johannes Nilsson (1757-1827) från Breared i skogsbygden i Halland. Mannen slår gräset på ängen med lien. I handen håller han en brynesticcka. Kvinnan räfsar ihop gräset i volmar för att torka till hö. De är båda barfota för att spara på skorna.

Foto Jan Svensson, Länsmuseum Halmstad.

Flera forskare ser ett samband mellan nyodlingar och folkökning. Några har till och med sökt beräkna nyodlingen för hela Sverige med hjälp av folkmängden vid olika tidpunkter.⁶

Alla ledande agrarforskare i Sverige verkar överens om att de bästa källorna för att mäta nyodling är *åkerarealer i lantmäterikartor och deras beskrivningar samt utsädesuppgifter i bouppteckningar*. David Hannerberg är pionjären när det gäller att använda kartor som källa till åkerarealer. Han gjorde sina undersökningar av Närke redan 1941. Därefter har andra forskare följt efter.⁷ En del har använt utsädesuppgifter i bouppteckningar till att beräkna åkerarealer.⁸

Här följer en del undersökningar vilka bygger på lantmäteri- eller bouppteckningskällor: I Luledalen 10-dubblades åkerarealen 1700-1870. En sjudubbling av åkerarealen skedde i södra Dalarna 1750-1910. På en Mälareö ungefär tredubblades åkerytan mellan 1600-talet och 1907. Närkes åkerareal ökade från 1780 till 1927 med cirka 270 %, men ökningarna skedde även på 1600- och 1700-talen. På Västgötaslätten dubbldes åkerarealen cirka 1750-1850 och den ökade med 200 % i skogsbygden i samma landskap. I Falbygden i Västergötland ungefär tredubblades åkerarealen 1700-1880. På Östgötaslätten tredubblades åkerarealen 1640-1938, men tar man 1775-1938 ökade den med bara knappt 100 %. I västra Småland ökade åkerytan med 50 % 1800-1850.⁹

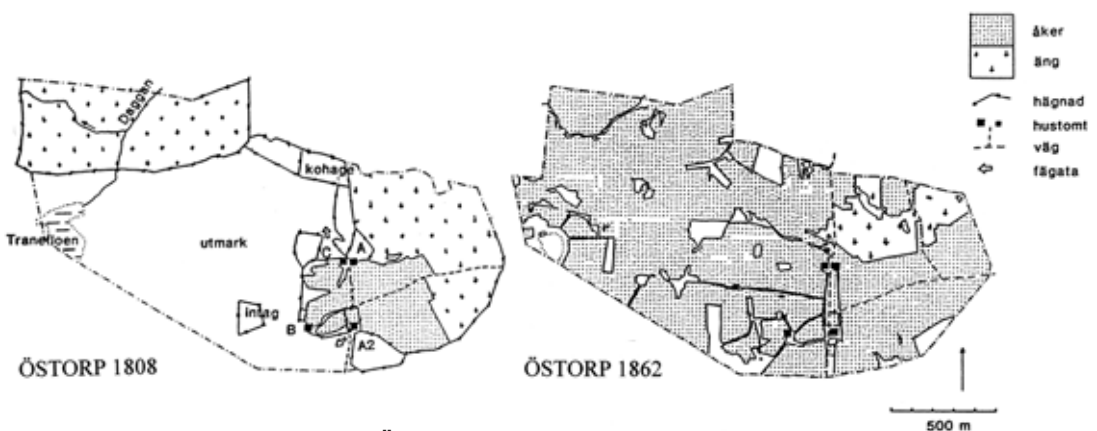
Det finns givetvis fler än dessa, men att Sverige inte är genomundersökt är ju helt klart. Nu har vi bara ökningssiffror, men eftersom jag lagt slutpunkten ungefär vid samma tid (runt 1900) så blir de nägorlunda jämförbara. Vi kan därför dra slutsatsen att nyod-

lingen i Dalarna och Norrland var mycket kraftigare än i övriga landet. Möjligen kan man också ana att skogsbygdernas och mellanbygdernas (Falbygden) areal ökades mer än slättbygdernas i södra Sverige. En brist i de anförda undersökningarna är att mät-punkterna oftast är minst 50 och ibland 100 år från varandra. Att då veta *när* den stora nyodlingen egentligen skett är svårt, för den har troligen inte skett jämnt mellan dessa år.¹⁰

Den *officiella statistiken* över åkerarealsuppgifter är en ifrågasatt källa.¹¹ Men några forskare har sökt hitta vägar att använda den. Man menar att Bidrag till Sveriges Officiella Statistik (BiSOS), som kom 1865, kanske inte var så tillförlitlig i början, men att den genom sina egna korrigeringar blev bättre och bättre, för att 1900 vara nästan helt korrekt. Statistiken som kom vid 1800-talets början skulle vara än mer missvisande än BiSOS. På så sätt har man sökt skapa en skala, där den officiella statistikens åkerareal ska ökas med 100 % kring år 1800, med 30 % 1865 medan statistiken kring år 1900 anses helt tillförlitlig. Dessa procentsiffror skulle gälla hela Sverige.¹²

Men man bör förhålla sig kritisk till dessa procentsatser. Maths Isacson har nämligen visat att i By socken i Dalarna behövde man lägga på 250 % på statistiken kring år 1800 istället för de av Hannerberg föreslagna 100 %. Hannerberg själv har i sin undersökning visat att vissa socknar år 1800 behövde lägga på 300 % medan andra låg lika som den officiella statistiken. 100 % påslag var även för Närke bara ett genomsnitt. Det kan alltså starkt ifrågasättas om de av Hannerberg föreslagna tilläggsprocenten på den officiella statistiken är användbara – och därmed om åkerarealsuppgifterna i denna statistik *över huvud taget* går att använda.¹³

Carl-Johan Gadd har utförligt beskrivit och diskuterat *nyodlingens dilemma*: Nyodlingen bestod ju främst av att ängar och betesmarker togs upp till åker. Men då minskade ytorna för foder till djuren. Halm gav inte lika mycket näring till boskapen som hö. Färre kreatur kunde födas och därmed blev det mindre gödsel. Gödselbristen blev extra markant eftersom åkerytorna samtidigt ökade, och med mindre gödsel så växte det sämre på åkrarna. Jag har kallat detta en "gödselkris". I Halland sökte man lösa den på många sätt: bland annat med brännodling, tång och mägerl.

Kartorna 4.1 och 4.2. Nyodlingen i Östorps by i Laholms landsförsamling 1808-1862

Notera åkerarealens enormt stora ökning på bara 54 år!

Källa: Tollin. Årtalet 1808, se not i texten.

Men det har ifrågasatts om nyodlingen verkligen innebar ett dilemma. Säd kunde kanske användas till foder, och speciellt havrehalmen var näringsrik. Åkern kunde ju också användas till bete (efter skörden). Kreaturens antal behövde alltså inte minska.¹⁴ Frågan berörs i detta kapitel, men diskuteras mer i kapitel 5 och 7.

Nyodlingen i Halland

Vad har undersökts om nyodling i Halland? 1985 kom Clas Tollins viktiga studie om nyodlingarna i Östorps by på Laholmsslätten. Han visade där på att en extremt stor nyodling hade skett mellan storskiftet 1808 och laga skiftet 1862 (*kartorna 4.1–4.2*). Åkerjorden hade mer än åttadubblats (700 % ökning) mellan de två tillfällena! Tollin menar att ”få delar av Sveriges landsbygd ... har genomgått en så radikal omvandling de senaste 150 åren som Laholmsslätten”.¹⁵ En fråga blir då om vi kan ta Östorp som utgångspunkt för nyodlingen i Halland: Var Östorp typisk för Laholmsslätten? Och var nyodlingen lika stor även i övriga Halland?

I Östorp skedde nästan all nyodling *före* laga skifte. Om detta var det normala, återkommer vi till i kapitel 8. Tydligt är i alla fall att laga skifte inte var en förutsättning för nyodling.

Ett par lokala undersökningar till har gjorts: Lars Ydborn har visat att i Hunnestad socken ökade åkerarealen från 240 tunnland 1783 till 993 tunnland 1857, alltså med 317 %.¹⁶ Med hjälp av lantmäterimaterial har Nils Stenström undersökt den sammanlagda åkerarealen vid 10–20 gårdar i Slöinge-Eftra. Den var omkring år 1700 58 tunnland, runt 1800 83 tunnland och 1850 224 tunnland. Det skedde alltså en viss ökning från tidigt 1700-tal till 1800, men ökningen var betydligt större 1800–1850.¹⁷

De som har sökt ta lite större grepp på Halland har bara använt den officiella statistiken. Hushållningssällskapets historik från 1912 stöder sig på denna vad gäller nyodlingar. Albert Sandklef anser att nyodlingar bara skedde *efter* laga skifte. Detta verkar betingat av den förutfattade meningen, att ingen utveckling kunde ske före detta skifte.¹⁸

Lantmäterimaterialet om nyodling

I detta kapitel kommer nyodlingen i Halland att undersökas genom att *använda både lantmäterimaterial och utsädesuppgifter med korta tidsintervall under en sammanlagt lång undersökningsperiod*.¹⁹ En ny kurva som ett ”genomsnitt” mellan dessa källmaterial kommer att skapas, för när det gäller att tolka hur nyodlingen gått till i ett helt undersökningsområde över tid har båda källmaterialen brister, som i huvudsak bör kunna avhjälpas om de kombineras. Min metod bör skapa kunskap som är säkrare och tydligare än tidigare nyodlingsundersökningar.

Lantmäteriakterna består främst av skifteshandlingar från storskifte, enskifte och laga skifte. Här får man fram tydliga uppgifter om åkerytor. Bouppteckningarnas utsädesuppgifter kan omvandlas till besädda ytor, och tar man dessa per mantal kan de jämföras över tid. Utsädesuppgifterna måste dock kompletteras med uppgifter om eventuella vallar och trädor.

En utgångspunkt har varit att den officiella statistikens uppgifter i BiSOS och tidigare *inte* är tillförlitliga. Men när vi väl fått fram rimliga siffror ur mitt källmaterial ska dessa jämföras med BiSOS siffror, och därmed bidra till diskussionen om BiSOS användbarhet.

Samtida skildringar om nyodling kommer sist, för de kan lättare tolkas när vi har ett någorlunda stabilt resultat att förhålla oss till.

Källanaly av lantmäteri materialet

Lantmäteri materialet består av: uppmätningsskartor från 1600-talet och 1700-talets början, storskifteskartor från tiden cirka 1750-1825, enskifteskartor från cirka 1800-1825 och laga skifteskartor från 1827 och framåt. Alla dessa kartor rörde bara en by eller ett område i den storleksklassen.

Alla lantmäteriakter i original, som finns från mina nio undersökningsområden i lantmäteriarkiven i Halmstad och Göteborg, har gått igenom från Hallands äldsta på 1690-talet till år 1900.²⁰ Med utgångspunkt i de ekonomiska kartorna från cirka 1925 har jag fått fram alla byar/fastigheter i undersökningsområdena.²¹ Det är förvånande hur stabil fastighetsindelningen har varit under dessa mer än tvåhundra år. Bara i några fall har de gamla lantmäterihandlingarnas fastigheter inte kunnat återfinnas 1925. Detta har främst gällt när en fastighet uppslukats av en gods bildning (se *bilaga 2.2*).

Det är främst skiftesakter som eftersökts,²² men det kan också vara rena avmätningar för att bedöma skattekraften. De flesta akter rör byar – ensamgårdar har bara kommit med i undantagsfall.²³ Uppmätningar av delar av fastigheter har bara tagits med om det varit skiften. Även sockenbeskrivningar med kartor från Träslöv och Hunnestad har varit användbara.²⁴

Undersökningen har blivit omfattande, totalt har 596 lantmäteriakter undersökts. Fördelat på mina undersökningsområden blir det: Lindome 87, Fjärås 46, Fagered 72, Torup 86, Tvååker 87, Grimeton 21, Kvibille 54, Laholm 58 och Ränneslöv 31.

Lantmäteri materialet har getts det *mantal* som gällde 1925. Andelen mantal i de fastigheter där jag kunnat mäta åkerarealen jämförd med hela mantalet 1925 är: Lindome 96 %, Fjärås 96 %, Fagered 66 %, Torup 74 %, Tvååker 96 %, Grimeton 97 %, Kvibille 90 %, Laholm 99 %, Ränneslöv 80 %. Det är alltså en mycket god täckning. Vi kan se att det oftast var färre lantmäteriakter i godsområden. Godsen gjorde nämligen ofta egna lantmäteriförrättningar utan att lämna materialet till offentliga arkiv. Områdena i skogsbygden med sina många ensamgårdar hade också lägre täckning.²⁵

En brist som kan finnas i källmaterialet är att uppodlingarna på utmarken ofta inte är med i storskifteshandlingarna, som främst gäller inägorna. Å andra sidan blev åkrar i lyckor på utmarkerna troligen stora först *efter* storskiftet.²⁶ När uppodlingarna gått ut på utmarken i större utsträckning har även denna dragits in i skiftet.

Flera forskare menar att lantmäterikartorna överskattar åkerarealen i förhållande till utsädesuppgifter i bouppteckningar något. Detta för att odlingarna vid torp och undantag ingick i kartornas åker och inte förekom med utsäde och mantal i bouppteckningarna. Detta kan vara en osäkerhetsfaktor från 1820 och framåt, då dessa grupper blev större. Man menar dessutom att impediment i form av dikesrenar, stenar med mera skulle ta bort en del åker. Men detta verkar ha gällt även ekonomiska kartan 1925, som ju är jäm-

förelsematerialet.²⁷ Om arealer i lantmäteriakter alltid hade högre arealer än i bouppteckningarna, så borde det synas i mina resultat, men några sådana tendenser finns inte. Jag väljer därför att använda de åkerarealer som anges i handlingarna utan några justeringar.²⁸

Man kan mäta ökningen av åkerarealen på många sätt. Den kan mätas som andel av den totala arealen i ett område. Men då får man mest fram skillnaden mellan slättbygd och skogsbygd, där ju slättbygden hade hög uppodling och skogsbygden låg. En annan metod är att mäta ökningen från en lägre nivå till en högre. Nackdelen med den metoden är att svagt uppodlade områden får en extremt hög nyodling, medan de som har större åkerarealer får en mindre uppodling. Ju längre man kommer i uppodlingen, ju mindre blir också ökningstakten. Det går inte heller att jämföra olika områden med varandra på ett säkert sätt.

Den metod som används här är istället att utgå från de ekonomiska kartorna i Halland, vilka producerades kring 1925. Detta är en källa som alla andra forskare ser som helt pålitlig. Där finns uppgifter om åkerareal för alla byar och fastigheter i lantmäterimaterialet. Källan är också för första gången heltäckande och därför en bra referenspunkt för de tidigare uppmätningarna. Tiden kring 1925 är dessutom odlingsmaximum (då åkerarealen var som störst) för slätt- och mellanbygden i Halland.²⁹

Åkerarealen i byarna/fastigheterna 1925 har jag satt till 100 %. Alla åkerarealer i de tidigare mätningarna (lantmäteriakterna) har satts till procent av detta odlingsmaximum. Så hade till exempel Hörsås by i Getinge 11 % åker vid storskiftet 1798 och 41 % åker vid laga skiftet 1849.³⁰ Dessa procentsiffror är alltså relaterade till de 274 tunnland åker som fanns i Hörsås by 1925. Med denna metod har vi fått den jämförbarhet mellan alla byar, som vi vill ha. Även siffror från bouppteckningarna kan inordnas i dessa procentsatser.³¹

Men 1925 är åkern inte summerad fastighetsvis, bara sockenvis, så det har varit ett drygt arbete med summeringar av åkerarealen för varje fastighet 1925. Även i lantmäterihandlingarna från 1700- och 1800-talen har ibland summer för åkerarealen saknats, så att jag fått lägga ner ett stort arbete på att summera gård för gård.

Första året i en skiftesförrättning räknas som uppmätningår för åkerarealen, om det inte klart framgått att mätningen skett ett annat år. I lantmäteriakterna mäts åkern oftast både i yta och enligt en poängskala relaterad till sin bördighet. Bara måtten för åkerytan har använts, i källhandlingarna ofta kallad den ”revade” ytan. (”Reva” kommer av att mäta med rep.)³²

Nyodlingen enligt lantmäteriuppgifterna

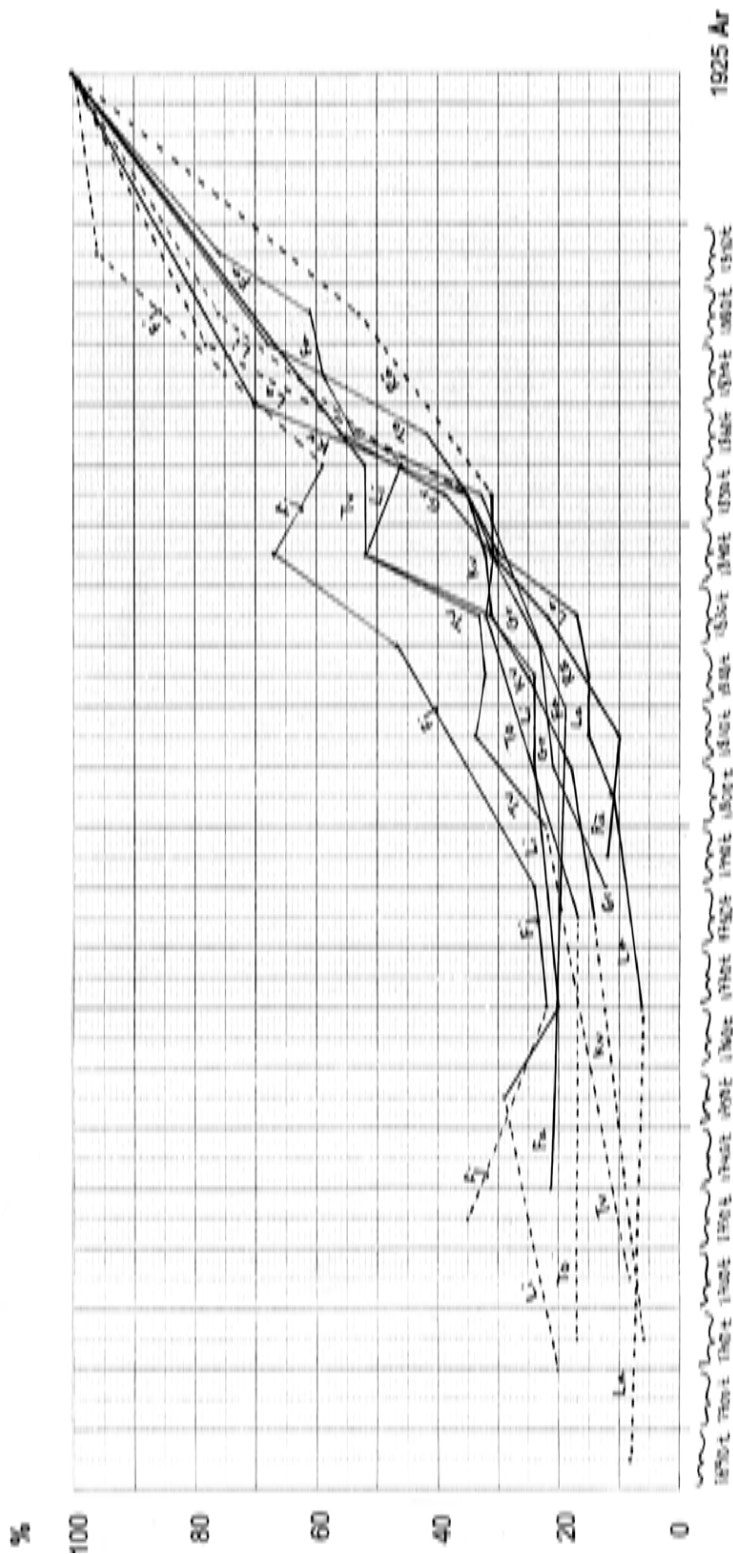
I *diagram 4.1* ser vi åkerarealens utveckling i förhållande till odlingsmaximum 1925 i alla de nio undersökningsområdena. I senare avsnitt i detta kapitel ska vi se närmare på varje område och tillföra uppgifter från bouppteckningsmaterialet. Kurvorna i *diagram 4.1* är därför bara början på en väg fram till en nyodlingskurva för varje undersökningsområde.

Vi börjar med hur kurvorna i *diagram 4.1* erhållits. Kartorna med sina kartbeskrivningar i lantmäteriaroken mäter ju inte åkerarealen för en hel socken, utan för byarna i socknen. Vi har en mängd uppmätningar från byar utspridda under mer än 100 år, i vissa fall till och med 200 år. Men utvecklingen av åkerytan i en by kunde skilja sig

Diagram 4.1. Åkerareal i procent av odlingsmaximum, alla undersökningsområden

1925 = 100 %. Streckade linjer är mindre säkra än heldragna.

Källor: Lantmäterimaterialet.

mycket från en annan by inom samma område. Torpa by i Fjärås socken fick till exempel sina inägor mätta vid storskiftet 1786 och då var åkern 23 % av vad den skulle bli 1925. Mätningen vid laga skiftet skedde 1843, och då hade åkern uppnått 63 % av sitt odlingsmaximum. Sundstorps by i samma socken hade vid storskiftet 1795 24 % åker. Men vid laga skiftet 1837 hade man ännu bara 37 % av den areal som komma skulle. Det var alltså klart olika.

I *bilaga 4.1* presenteras den metod som har använts för att, från en mängd uppgifter i olika byar, skapa en bild av hur nyodlingen av åker kunde se ut i *ett helt undersökningsområde*. Ibland har det funnits många byar ett årtionde och ibland få. Med för få och små byar måste osäkerheten öka, om de verkligen avspeglar undersökningsområdet. Därför har bara årtionden, där byarna representerar minst 10 % av det uppmätta mantalet i området, ansetts vara en säker siffra. Dock har även tioårsperioder som baserat sig på mindre än tio procent av mantalet tagits med, men får givetvis tolkas mer försiktigt. Sådana punkter har fått streckade linjer i *diagram 4.1*.

Diagram 4.1 innehåller åkerarealskurvor konstruerade på detta sätt för alla mina nio undersökningsområden. I och med att 1925 är 100 % för alla områden, blir undersökningsområdena jämförbara med varandra. Fram till 1700-talets mitt är siffrorna osäkra. (De bygger nästan alltid på mindre än 10 % av det uppmätta mantalet.) Det fanns ju inga skiften då, utan enstaka gårdar/byar är uppmätta för att bedöma deras skattekraft. Cirka 1770-1825 har vi genom storskiftena ganska många uppgifter. Laga skiftena är många cirka 1830-1860. Men perioden därefter är gles på uppgifter. Bara i skogsbygden fortsatte laga skiftena hela 1800-talet ut.

I flera undersökningsområden kan man se en tendens att byar med högre uppodling skiftas före de andra.³³ Detta visar sig genom att uppodlingsgraden står still eller till och med minskar några årtionden i rad, kurvan bildar en sorts "plata". Skiftena kom alltså här vid en viss uppodlingsgrad. Det gäller både storskiftet och laga skiftet. Möjligen var det så att bönderna i dessa områden varit speciellt aktiva i skiftesverksamheten. Tittar vi på *diagram 4.1* ser vi att detta främst gäller Lindome, Fjärås och Tvååker. Men "plataer" fanns även i till exempel Kvibille och Ränneslöv. I de andra områdena kom skiftena mer jämnt utmed en uppodlingslinje. Inga plataer uppstod. I Lindome verkar bönderna ha varit särskilt aktiva i skiftet. Här fanns ofta speciallösningar, som att genomföra skiften i delar av byn.

Vad kan vi så här långt se för tendenser i *diagram 4.1*? För det första att Fjärås, Tvååker och Lindome oftast hade högre procent åker än de andra fram till 1860. För det andra att södra slättbygden var långsammare i sin nyodlingsstart än andra områden och för det tredje att skogsbygden i slutet av 1800-talet släpade efter de andra. (Att Ränneslöv låg lågt på 1880-talet beror egentligen inte på att det låg efter, utan på att det var några skogsbyar i området som skiftades då.)

Tunnland åker per mantal från lantmäterikällorna

Resultaten från lantmäteriakterna kan även grupperas på ett annat sätt. För att i någon mån ta bort den ryckighet, som den ovanstående beräkningen i tioårsperioder innebär, och för att vara mer jämförbar med bouppteckningsanalysens tidpunkter, har lantmäteriakterna grupperats i tjugوårsperioder. Dessa består av de två tioårsperioderna kring våra

årtal från bouppteckningsundersökningen: 1740, 1760, 1780 och så vidare. För till exempel 1780 har 1770-talet och 1780-talet utgjort grund. För att få en likhet med bouppteckningsstudien nedan så har åkerareal per mantal räknats ut. Bara de tjugoårsperioder som uppnår minst 10 % av det uppmätta mantalet har tagits med. Observera alltså att *tabell 4.1* bygger på exakt samma källmaterial som *diagram 4.1*, bara det att det grupperats på ett annat sätt.

Tabell 4.1. Tunnländ åker per mantal uträknat från lantmäterihandlingar

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900	1925
Lindome	-	12	-	-	12	19	21	-	-	49,8
Fjärås	-	-	13	-	-	35	33	-	-	57,3
Fagered	-	-	-	-	-	-	23	26	28	41,9
Torup	-	-	-	-	-	13	22	-	-	52,3
Tvååker	-	-	-	27	40	54	58	-	-	124,6
Grimeton	-	-	12	16	11	32	45	-	-	96,9
Kvibille	-	-	15	-	25	33	43	68	-	105,2
Laholm	-	-	5*	34	29	68	124	-	-	255,2
Ränneslöv	-	-	-	39	39	104	108	-	-	350,3

Källor: Lantmäterimaterialet, Beskrivningarna till Ekonomiska kartan 1925.

Kommentarer: Mantalet är det som gällde 1925 enligt Beskrivningarna till Ekonomiska kartan. Förmedlingarna påverkar alltså inte dessa siffror, se nästa avsnitt. * En by, Öringe, påverkar detta låga utfall, det kan dölja sig något fel där.

I och med att mantalet är detsamma hela perioden visas nyodlingen lika effektivt med denna metod som den i föregående avsnitt. Siffrorna i *tabell 4.1* kommer att inarbetas i den slutliga nyodlingsanalysen som kommer nedan. Talen görs om till procent av 1925 års siffror för respektive område, och blir därmed helt jämförbara med de i *diagram 4.1* ovan.

Förmedling av mantal

Förmedlingar, alltså nedsättningar, av mantal hade skett på 1600-talet. Dessa var en sorts skattelättnader, när myndigheter märkte att gårdar inte klarade av sina skatter, för mantalsskatten var ju baserad på mantalet. Från cirka 1725 var mantalet i Sverige i princip oförändrat.³⁴

Men i bilaga 4.2 visas, att i Halland skedde en förmedling av mantal även kring år 1810, något som tidigare forskning inte har uppmärksammat. Klart störst var förmedlingen i södra slättbygden med i genomsnitt 32 % och därefter kom skogsbygden med 14 %. Troligen kan dessa sänkningar sättas i samband med den svaga jordbruksutvecklingen i dessa områden fram till 1800. I Torup skedde en förmedling av mantalet även 1818-1839, vilket stämmer väl med den extremt svaga utvecklingen där. I de övriga områdena var förmedlingen minimal.³⁵

Denna kraftiga reducering av mantalet på Laholmsslätten kan förklara något av det höga antalet tunnländ per mantal i detta område 1860, som framgår ur lantmäterihandlingarna i *tabell 4.1*. Då hade nyodlingar skett språngartat, men mantalet låg kvar.

Bild 4.2. Vilande hästar

Målning av Nils Kreuger 1896.

Foto Arne Persson, Länsmuseet Varberg. Originalet tillhör Göteborgs konstmuseum.

Utsädesuppgifter i bouppteckningsmaterialet

Inledning

Utsäde var det som bonden tänkte så ut eller hade sått ut på sina åkrar. Han producerade oftast sitt eget utsäde genom att, som en avslutning av tröskningen och rensningen, kasta säden med en skopa mot vinden. Den tyngsta säden, som hamnade längst bort, blev utsäde till nästa år. Genom detta urval skapades många lokala sorter anpassade till just den ortens förhållanden.³⁶

Det är intressant att utsäde i bouppteckningarna anges året runt. Jordbrukaren hade alltså helt klart för sig vilken säd som var utvald att användas till sådd, och han/hon visste vilka volymer som var utsädda. Dessutom hade arvingarna kunskap om detta, eftersom de uppgav det till bouppteckningsförättarna.³⁷

Utsädesuppgifterna berättar om vilka sädesslag och andra grödor gården hade och hur stora kvantiteter bonden sådde. Summerar man allt utsäde i tunnor och vet hur mycket man sådde av de olika spannmålsslagen per tunnland (se nedan), kan man också räkna ut hur stor besädd yta en jordbrukare hade. *Har vi dessutom uppgifter om hur många mantal gården omfattade, så får vi fram samma uppgifter om åkerarealer och nyodling som i tabell 4.1 – fast med ett helt annat källmaterial.*

Innan vi går vidare måste metodfrågor om hur utsädet excerperats ur mitt bouppteckningsmaterial presenteras. Detta utreds närmare i *bilaga 4.3*, men en fråga ska något beröras här: Det viktigaste har varit att få fram så många utsädesuppgifter ur bouppteckningarna som möjligt. Det har ofta inte varit något problem, eftersom det klart angivits att grödorna varit just utsäde. Men en stor mängd uppgifter har bara beteckningen ”spannmål”. Nu finns det dock många uppgifter som antyder att ”spannmål” kan var just utsäde. Dessutom är kvantiteterna för ”spannmål” ofta snarlika kvantiteterna för ”utsäde”. I *bilaga 4.3* redogörs för hur en metod skapats för att säkerställa vilka uppgifter med beteckningen ”spannmål” som troligen är utsäde. Med denna metod har underlaget av utsäden utvidgats betydligt, vilket varit viktigt för uträkningarna nedan.³⁸

Men fortfarande har vi få uppgifter från södra slättbygden (Laholm/Ränneslöv). Ibland fanns nämligen lokala traditioner att inte ta med vissa saker, som till exempel utsädet, i bouppteckningarna.³⁹ Likaså var det ovanligt med utsädesuppgifter i alla områden 1900 och i viss mån 1880.

Besädd yta per mantal

För att få fram besädd yta per mantal i varje undersökningsområde har först utsäde per jordbrukare (se tabell i *bilaga 4.4*) undersökts. Nästa steg blev att omvandla utsäde i tunnor till besädda tunnland. Det var alltså frågan om hur mycket av varje sädesslag som såddes per tunnland. Man hör ju av själva ordet att i princip såddes en tunna säd på ett tunnland åker. Men i verkligheten var det något olika för olika sädesslag. För råg behövde man inte fullt en tunna till ett tunnland och för havre behövdes drygt en tunna. Korn låg på exakt en tunna per tunnland och har alltså fått ge namn åt tunnlandet, vilket indikerar denna växts centrala ställning under tidigare århundraden. Potatis skilde sig mest från sädesslagen, då det gick runt fem tunnors utsäde till ett tunnland! Dessutom var det skillnad mellan skogsbygden och det övriga landskapet, för i skogsbygden sådde man överlag tätare. Alla uppgifter om utsäde per tunnland finns i *bilaga 4.3*.

Tabell 4.2. Besädda tunnland åker per mantal enligt bouppteckningsuppgifterna

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900	Antal
Lindome	14,8	15,2	15,3	20,2	-	20,2	27,7	-	-	16
Fjärås	20,3	19,3	18,4	17,8	21,9	30,7	40,3	44,1	-	16
Fagered	-	7,7*	-	5,7*	-	-	-	-	-	9
Torup	-	-	-	-	-	-	14,9	15,4	17,9*	11
Tvååker	-	18,9	21,0	21,4	35,1	41,7	48,8	68,7	-	16
Grimeton	21,3*	16,2	19,6	19,7	34,3*	22,6	33,9	77,2*	-	12
Kvibille	-	-	-	-	17,1	-	-	-	-	10
Laholm	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ränneslöv	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Kommentarer: * Bara 8-9 jordbrukare, dvs osäker siffra. Grimeton 1740 är troligen för hög, se tabell i bilaga 4.4. Högra kolumnen: Antalet jordbrukare i genomsnitt per redovisad period områdesvis.

Bara de bouppteckningar som hade mantalsangivelser har tagits med i *tabell 4.2*. Nu har vi alltså besädda tunnland åker per mantal.⁴⁰ Även om det finns en del luckor, så blir siffrorna i tabellen utmärkta komplement till lantmåterimaterialet då detta är sparsamt, som under 1700-talet och kring 1880. Dessutom blir det en kontrollfunktion mot lantmåterimaterialet de perioder de sammanfaller. Lantmåterimaterialet var ju ett urval, de som skiftades en viss period, och bouppteckningarna var ett annat urval, de som dog en viss period. Tillsammans bör de ge oss den mest säkra bild av nyodlingen som vi kan uppnå.

För att få dessa bouppteckningssiffror jämförbara med lantmåterisiffrorna kan tunnland åker per mantal 1925 i *tabell 4.1* användas. Siffrorna i *tabell 4.2* sätts som % av dessa siffror.

Innan vi går in på att räkna samman lantmåterikällor och bouppteckningsmaterial till troliga nyodlingskurvor, måste frågan lösas om de besädda tunnlandena verkligen var hela åkerytan. Vid ensäde, se kapitel 5, besäddes i princip all åker varje år. Då är det alltså inga problem. Men vid de under 1800-talet använda odlingsystemen lindbruk och växelbruk användes en viss del av åkern till lindor och vallar, det vill säga gräsbeväxta ytor. Lindorna och vallarna var små i början, men blev med tiden större. Eftersom det nästan inte finns några gräsfrön i bouppteckningarna måste dessa lindor och vallar läggas till de utsädesuppgifter vi har. *Den besädda åkerytan måste ökas med dessa åkervallar för att få totala åkerytan.*

De troliga procentsatser som kan användas har hämtats från uträkningar i kapitel 5. De presenteras i *tabell 4.3*. Bygden används här som grund, för att källmaterialet inte tillåter analyser på undersökningsområdesnivå.

Tabell 4.3. Ungefärlig andel lindor/vallar av åkerytan hos alla jordbrukare, bygdevis

Procent.

Bygd/år	1840	1860	1880	1900
Norra mellanbygden	10 ?	15 ?	25	33
Mellersta slättbygden, bara Tv och Gr	0 ?	10 ?	24	35
Södra slättbygden, samt Kv	0 ?	15 ?	38	34
Skogsbygden	0	0	5	14

Källor: Tabell 5.4, 5.2 och andra undersökningar i kapitel 5.

Kommentarer: De som tillämpade lindbruk i norra Halland 1840-1860 hade ¼ av åkerytan i linda/vall, men detta måste ställas i relation till hur många som gjorde det. I mellersta Halland var vid samma tid 1/8 av åkern i vall hos dem som hade lindbruk. Men inte heller där hade alla lindbruk, så vallytan blir lägre. I södra Halland var 1/3 vall hos dem som tillägnat sig lindbruket, en uppgift hämtad från Slöinge/Eftra socknars svar till Finanskommittén.

Det kan även ha funnits mindre ytor trädor under samma tid som vallar funnits. Dessutom kan det från 1820, som nämnts, funnits ett mindre bortfall av åker på ej mantalssatt jord som torp och undantag. Men vi har varken siffror för trädor eller torpytor. Beträktaren av *diagram 4.2-4.10* får därför komma ihåg, att en *liten* höjning av bouppteckningslinjerna kan vara befogade efter 1820.

Nyodlingen per undersökningsområde

Diagram 4.2–4.10 visar nyodlingen per undersökningsområde utifrån bouppteckningsmaterialets kurva och lantmäterimaterialets två kurvor. Den ena lantmäterikurvan utgår från uppmätningar av åkerarealen per årtionde (*diagram 4.1*). Den andra utgår från samma underlag men mätperioderna 1800, 1820, 1840 etcetera och uppodlingen per mantal (*tabell 4.1*). Den första av dessa två anser jag vara den viktigaste. Den andra är mer en utjämnare av eventuella extremvärden. Kurvan från bouppteckningsmaterialet visar besädd areal per mantal (*tabell 4.2*). Tillägg kommer att göras på bouppteckningssiffrorna 1840–1900 för lindor och vallar. På så sätt får vi tre kurvor och kan skapa en ”genomsnittskurva” av dessa tre som ett troligt resultat.

De här presenterade diagrammens kurvor är mest säkra från sent 1700-tal till cirka 1860 i alla områdena, för från denna period finns det oftast rikligt med källmaterial. Men skogsbygden saknar bouppteckningsunderlag för en del av perioden och södra slättbygden saknar helt bouppteckningsmaterial, vilket gör slutsatserna där mer osäkra. Under andra halvan av 1800-talet och under 1700-talets mitt är det brist på källmaterial. Men det finns en del uppgifter även dessa perioder i de flesta undersökningsområden.

Område för område

De tunnare linjerna i *diagrammen 4.2–4.10* är uppgifterna ur källmaterialet. Den tjockare, som kallas *nyodlingskurvan*, är syntesen för trolig nyodling, som jag kommit fram till. Oftast ligger den mellan de båda källbaserade huvudkurvorna. Men ibland kan den vara en anpassning till något annat områdes kurva. Även uppgifter om till exempel nyodlingens upphörande ur samtida skildringar (i slutet av detta kapitel) har använts. Nyodlingskurvan börjar 1720, för den tidigare krigsepoken måste ha haft helt annorlunda förhållanden för sitt åkerbruk. (Palms siffror från 1690 kommenteras efter att alla områdesdiagrammen analyserats.)

Titta nu på *diagram 4.2* över Lindome-området: Både bouppteckningslinjen och lantmäterilinjerna visar tydligt att åkerarealen inte ökat på 1700-talet. Nyodlingskurvan läggs därför vid 25–30 %, som är mellan de båda källgruppernas linjer. Bouppteckningslinjen har redan höjts 1800, medan lantmäteriuppgifterna väntar till 1835. Nyodlingslinjen har lagts mellan dessa, och en sakta höjning kommer därmed redan 1780. 1840 har vi nästan sammanfallande linjer, och därför en tydlig punkt för hur långt nyodlingen har kommit. Så kommer vi till en ”plata” på lantmäterilinjerna, som nämnts om vid *diagram 4.1*. Runt 1845 har de tidiga byarna genomfört laga skifte och runt 1860 har de sena gjort det. Nu var de tidiga många fler (37 % av mantalet mot 11 %), så därför bör en genomsnittskurva för området gå närmare punkten 1845. Då kommer kurvan nära punkten för odling plus vall enligt bouppteckningsmaterialet 1860 och ganska nära 1880. Kurvan går vid 1885 långt över lantmäterilinjerna, men den senare har då ett litet underlag, som dessutom ligger i ”skogsbygden” av Lindome. (Och vi vet att skogsbygden var senare än andra bygder.) Lindome-kurvan ansluter i slutet av 1800-talet till kurvan i Fjärås-området i samma bygd.

Diagram 4.3 Fjärås: Liksom i Lindome tyder både bouppteckningslinjen och lantmäterilinjerna på att åkerarealen varit oförändrad under 1700-talet. Nyodlingskurvan på

Diagram 4.2. Åkerareal i Lindome-området, sammanvägt lantmäteri och bouppteckningar

Procent av odlingsmaximum 1925.

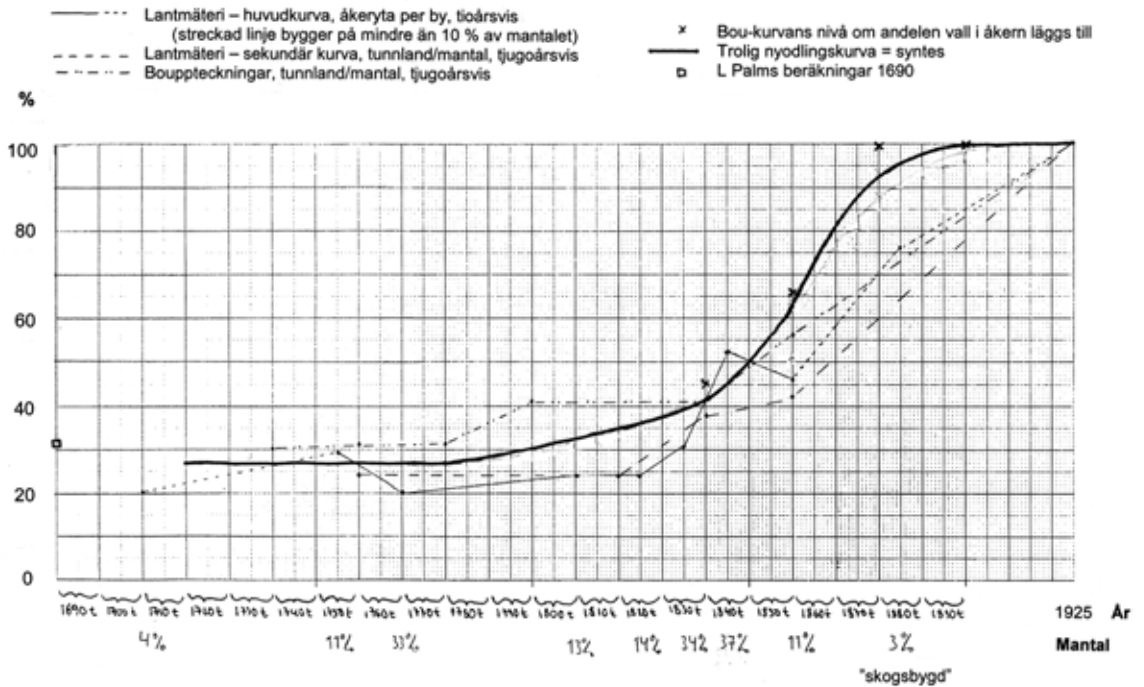
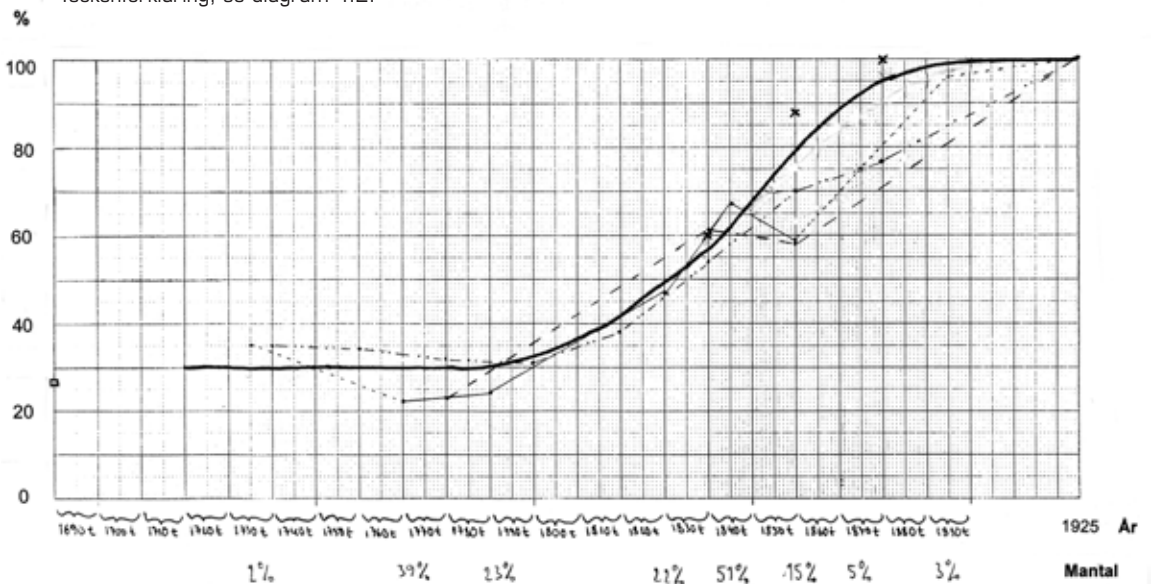

Diagram 4.3. Åkerareal i Fjärås-området, sammanvägt lantmäteri och bouppteckningar

Procent av odlingsmaximum 1925.

Teckenförklaring, se diagram 4.2.

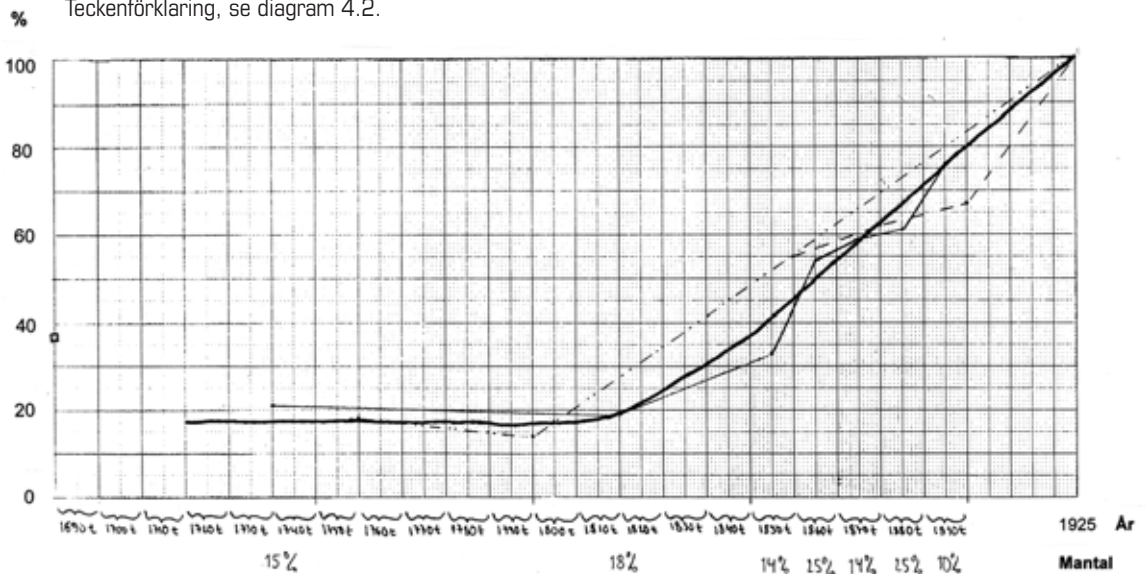
30 % är mellan de båda källgruppernas linjer. Så höjs båda källgrupperna från 1790-talet och följs åt mycket väl. Nyodlingskurvan höjs sakta från 1790, och lägger sig tätt intill källmaterialets linjer. 1845-1860 har vi samma "plata" som i Lindome. Även här innehåller lantmäteripunkten 1845 mycket mer mantal än punkten 1860, så linjen bör gå närmare den första. Därefter går nyodlingskurvan rätt nära bouppteckningspunkterna (plus vallar) 1860 och 1880. Men den håller sig lite under eftersom lantmäterilinjerna ligger under. 1895 har lantmäterilinjerna kommit ifatt, och då är nyodlingen i det närmaste fullbordad.

Diagram 4.4 Fagered: Också här visar lantmäteri- eller bouppteckningslinjerna på

Diagram 4.4. Åkerareal i Fagered-området, sammanvägt lantmäteri och bouppteckningar

Procent av odlingsmaximum 1925.

Teckenförklaring, se diagram 4.2.

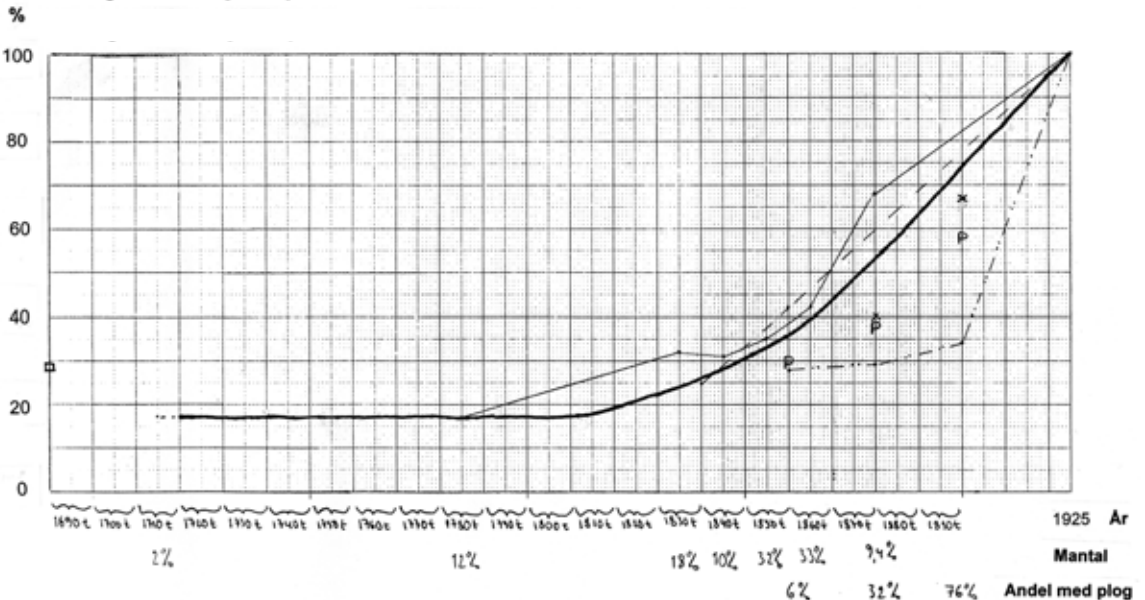
att någon ökning av åkerarealen inte skett under 1700-talet. Nyodlingskurvan har lagts på 17,5 %, det vill säga mellan linjerna. Efter 1800 har vi bara lantmäteriuppgifter att hålla oss till, å andra sidan har vi säkra sådana ända till 1895. Åkerarealsökningen kommer efter 1810 och därefter följer nyodlingskurvan lantmäterilinjerna ganska nära. Några markeringar av vallar är inte aktuellt eftersom inga bouppteckningsuppgifter finns från huvuddelen av 1800-talet. Som vi ser på kurvan pågick här i skogsbygden nyodlingen nästan linjärt ända fram till 1925. Och odlingsmaximum i skogsbygden inträffade som nämnts så sent som 1944.⁴¹

Diagram 4.5 Torup: Den osäkra uppgift som finns från tidigt 1700-tal stöder, att åkerarealen inte heller här ökade. Lantmäteriets första säkra punkt ligger på samma nivå som Fagered-området, nämligen 17,5 %. Därför har nyodlingskurvan lagts på denna nivå under 1700-talet. Riktigt när ökningen kommer i Torup är svårt att avgöra, men det bör vara ungefär samtidigt som i Fagered. Runt 1840-1850 följs lantmäterilinjerna nära, men nyodlingskurvan har lagts lite under, för bouppteckningspunkten 1860 ligger så lågt.

Diagram 4.5. Åkerareal i Torup-området, sammanvägt lantmäteri och bouppteckningar

Procent av odlingsmaximum 1925.

P Nivån om ploginnehavare anses ha samma sätätthet som de på slätten.
Övrig teckenförklaring, se diagram 4.2.

Efter 1860 har vi både boupptecknings- och lantmäteriuppgifter. Men bouppteckningslinjen ökar ju knappast, vilket är en orimlig utveckling. Den låga nivån beror på den väldigt täta sådd man hade i skogsbygden, vilken vi vet pågick åtminstone till 1860. För att utsädesuppgifterna ska bli mer rimliga har jag som hypotes, att den täta sådden gradvis minskade 1860-1900. Idag sår man nämligen i dessa skogstrakter inte tätare än någon annanstans.⁴² Jag bygger vidare på hypotesen att det kan ha varit med plogens införande och den samtida stenröjningen, som tätsådden upphörde. Om man tar andelen jordbrukare med plog och antar att de sår som i slätt- och mellanbygden, så får vi uppodlingspunkterna P istället. Ovanpå detta lägger vi de små vallarealerna. Linjen har dragits mellan dessa och lantmäterilinjens. Torups linje påminner därmed starkt om Fagereds. Nyodlingarna fortsatte ända till 1925 och säkert ett 20-tal år därefter.

Diagram 4.6 Tvååker: På 1700-talet finns två nyodlingskurvor, där A är den mest troliga. Bouppteckningsmaterialet tyder nämligen på att ingen nyodling skett, vilket ger linjen A på 15 %. (Dolt under nyodlingskurvan finns bouppteckningsmätningar både 1760 och 1780.) Men lantmäterimaterialet skulle kunna tolkas så att en viss ökning av åkerytan skett under 1700-talet (B).⁴³ Men punkten 1725 bygger bara på 3 % av mantalet, så den är osäker. En tydlig ökning av båda linjerna sker kring 1800, nyodlingskurvan kommer därmed att höjas från 1790. Mellan 1815 och 1835 har vi en "plåt", liksom i Lindome och Fjärås. 1815 visar utvecklingen hos de snabbaste fastigheterna och 1835 de långsammaste. Kurvan bör alltså skära mellan dessa. En liknande "plåt" kommer 1845-1860, som kurvan också skär igenom. Tvååkers-kurvan anknyter på slutet till Grimetons och Kvibilles kurvor.

Diagram 4.6. Åkerareal i Tvååker-området, sammanvägt lantmäteri och bouppteckningar

Procent av odlingsmaximum 1925.

Teckenförklaring, se diagram 4.2.

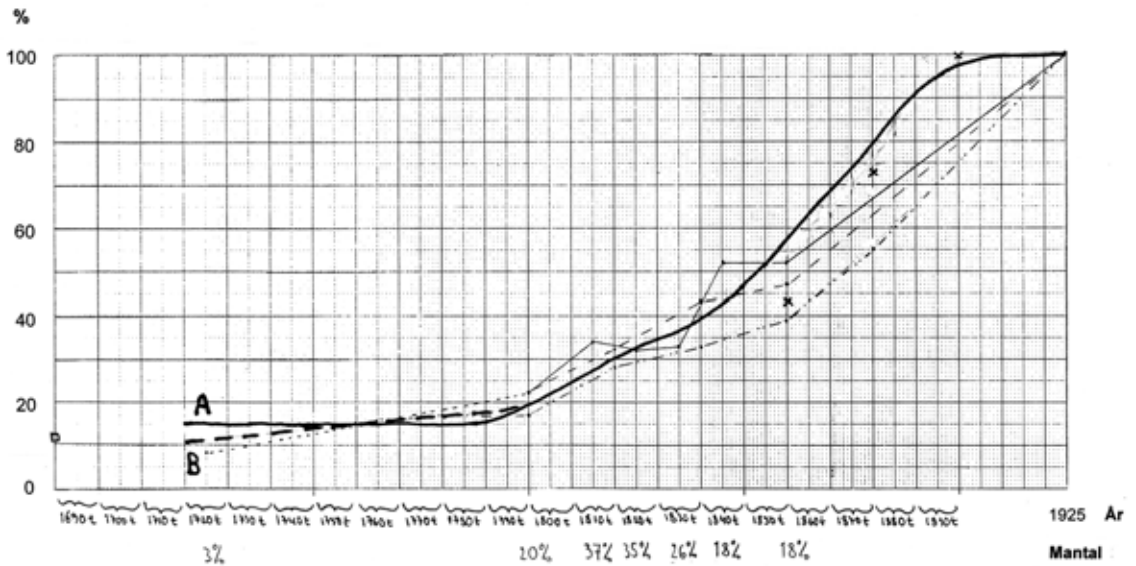

Diagram 4.7. Åkerareal i Grimeton-området, sammanvägt lantmäteri och bouppteckningar

Procent av odlingsmaximum 1925.

Teckenförklaring, se diagram 4.2.

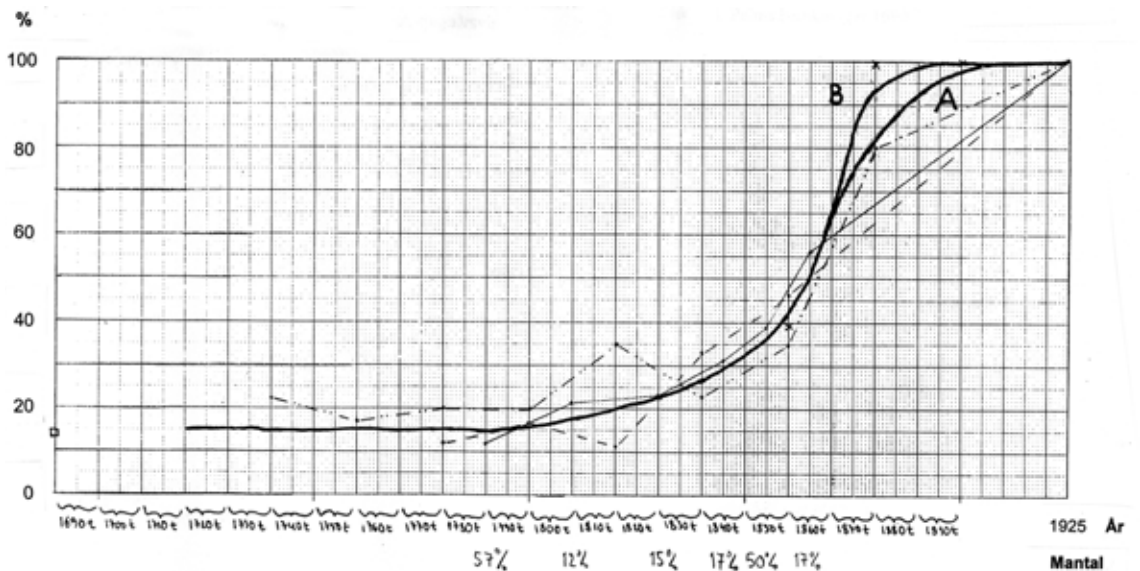

Diagram 4.7 Grimeton: Bouppteckningarna på 1700-talet visar tydligt att åkerarealen inte ökat. Lantmäterilinjerna stöder även detta i viss mån. Nivån på 15 % ligger mellan lantmäteriets uppgifter och bouppteckningarnas. Nyodlingskurvan börjar luta uppåt år

1800. Kring 1820 pekar materialet åt olika håll, men en medellinje får väljas. 1840-1865 följer kurvorna elegant varandra. I detta område har vi inga "platåer". Skiftena kom istället efterhand i en nyodlingsvåg. För slutet av 1800-talet finns två varianter: Bouppteckningsuppgifterna 1880 är extremt höga i Grimeton. Läger man till vallar, så skulle 100 % redan vara uppodlat, något som verkar oralistiskt i jämförelse med andra områdens kurvor. Uppgifterna 1880 bygger också på ett ganska litet underlag. Kurva A är huvudtolkningen och bygger på en jämkning mot de kurvor som finns i Tvååker och Kvibille. I kurva B har större vikt lagts vid bouppteckningsuppgifterna 1880.

Diagram 4.8. Åkerareal i Kvibille-området, sammanvägt lantmäteri och bouppteckningar

Procent av odlingsmaximum 1925.

Teckenförklaring, se diagram 4.2.

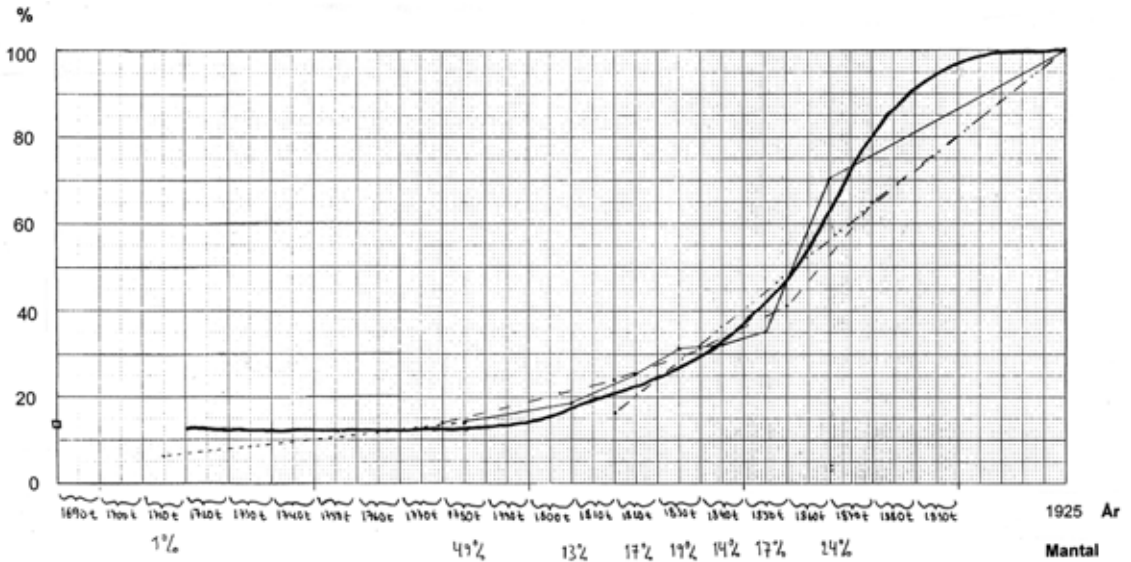

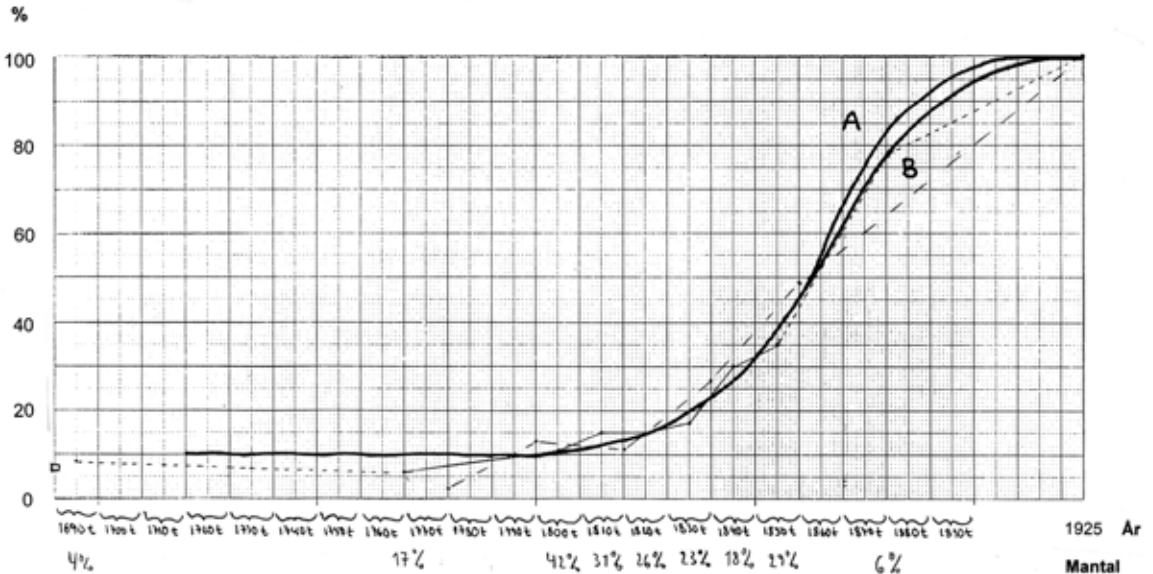
Diagram 4.8 Kvibille: Här finns bara en enda bouppteckningspunkt: 1820. Det blir därför inte aktuellt att lägga in några vallytor. Lantmäterimaterialet säger inte mycket om nivån på 1700-talet. Punkten 1715 bygger bara på 1 % av mantalet, så den kan vi inte fästa något avseende vid. Vi får därför räkna med en oförändrad åkerareal även här, och den bör ligga på nivån för första lantmäteriuppgifterna, nämligen 12,5 %. Nyodlingskurvan börjar stiga efter år 1800, och stigningen följer lantmäteriuppgifterna med hänsyn till bouppteckningslinjen. "Platån" 1835-1855 passeras på mitten. Därefter följer kurvan nära lantmäterilinjens. Det finns en rimlig överensstämmelse med kurvorna för Tvååker och Grimeton. Kurvans sträckning tar också hänsyn till den samtida skildring (refereras nedan) som ansåg att nyodlingen var slutförd kring 1900.

Diagram 4.9 Laholm: Det finns inga bouppteckningsuppgifter från Laholm. Lantmäteriuppgifterna 1770 och 1780 bygger främst på en stor by med extremt låg uppodling. I och med att denna by är så ensam i sin låga nivå, så skulle det kunna vara något fel på

Diagram 4.9. Åkerareal i Laholm-området, sammanvägt lantmäteri och bouppteckningar

Procent av odlingsmaximum 1925.

Teckenförklaring, se diagram 4.2.

källuppgifterna. De uppgifter vi har 1695 (bygger på 4 % av mantalet) och kring 1810 tyder istället på en stillastående nivå kring 10 % hela 1700-talet. Som exempel hade Östorps by 31 tunnland åker 1698 och 33 tunnland åker 1808, det vill säga en oförändrad nivå.⁴⁴ I Köpinge by *sjönk* åkerarealen till och med något mellan 1806 och 1813.⁴⁵ Med ledning av detta och de uppgifter vi har, bör nyodlingskurvan från ungefär 1810 börja en svag stigning, där linjen följer lantmäterikurvan så tätt som möjligt. Punkten 1880 bygger på 6 %, så den är något att ta hänsyn till, och kurvan B utgår från den. Men kurvan A, som är den troligaste, är efter Kvibille och de andra områdena i mellersta slättbygden. Laholmsslätten bör i detta skede ha hållit jämna steg med övriga slättbygden.

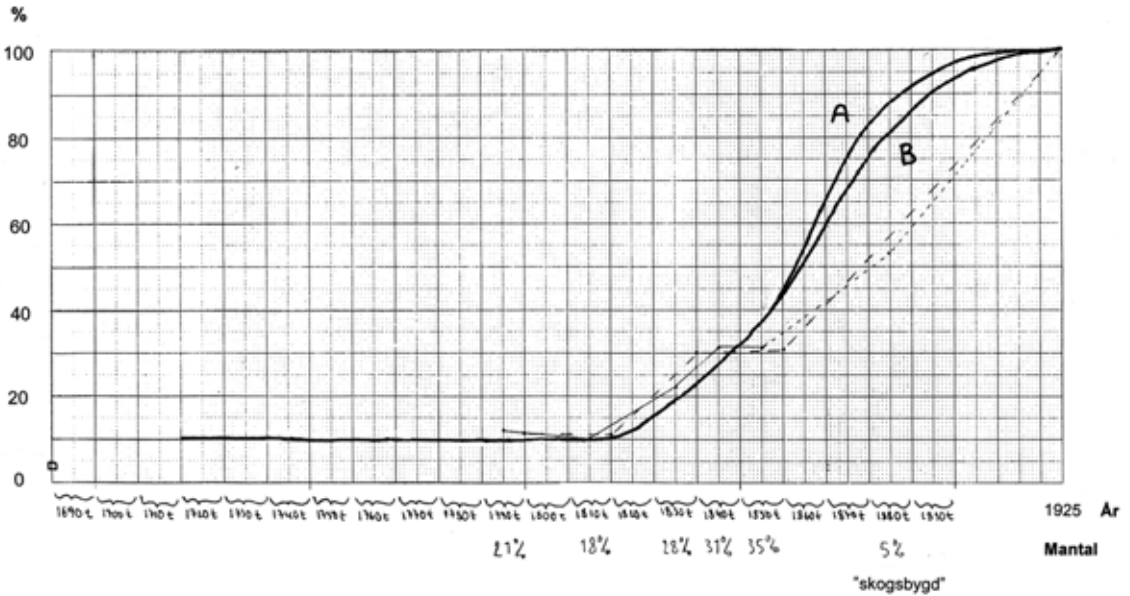
Diagram 4.10 Ränneslöv: Här liksom i Laholm finns inga bouppteckningsuppgifter. Lantmäteriuuppgifter 1790-1820 tyder på en stillastående nivå kring 10 % hela 1700-talet.⁴⁶ Nyodlingskurvan ökar först från 1820 och följer lantmäteriuuppgifterna genom en "plata" kring 1850. Lantmäteriuuppgiften 1885 är från den lilla skogsbygden i området. Kurvan bör alltså ligga en bra bit ovanför den och har fått ungefär samma sträckning som Laholmskurvan. Förklaringar till A- och B-kurvorna, se Laholm.

Vi ska avsluta denna genomgång med att något kommentera de siffror för åkerarealen 1690, som jag fått från Lennart Palm. Dessa bygger på *tiondesättningslängder*, som troligen är mer tillförlitliga än *tiondelängder*. 1690 är en del av krigsepoken, som kan ha skapat helt andra förutsättningar för jordbruk än tiden efter 1720, så jämförbarheten med mina siffror kan ifrågasättas. Efter att ha noterat detta kan vi ändå konstatera, att åkerarealsnivåerna 1690 är förvånansvärt överensstämmande med mina nyodlingskurvor på 1700-talet. Detta gäller speciellt i mellan- och slättbygden. Laholmsslättens siffror 1690 ligger något under mina nivåer, men det kan ha att göra med krigens som gick över här så sent som 1676. Överensstämmelsen mellan 1690 års siffror och mina 1700-tals-

Diagram 4.10. Åkerareal i Ränneslöv-området, sammanvägt lantmäteri och bouppteckningar

Procent av odlingsmaximum 1925.

Teckenförklaring, se diagram 4.2.

nivåer styrker de båda uppgifternas sannolikhet. I skogsbygden ligger Palms siffror dock betydligt högre än mina nivåer, vilket skulle kunna bero på någon felkälla 1690 eller andra svårbedömda omständigheter.⁴⁷

Analys av resultaten

Det som vi ovan sett i diagramform presenteras nu i tabellform. Som läsaren förstår finns fortfarande en del osäkerhetsfaktorer, men *tabell 4.4* bör i huvudsak återspegla verkligheten. Om det finns olika alternativ i diagrammen, så redovisas A-alternativet i tabellen.

Tabell 4.4. Trolig storlek på åkerytan i procent av 1925 års åkeryta

Uo/år	1720-1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900	Take-off, årtionde
Lindome	25-30	30	35	40-45	60-65	90-95	100	1780-t
Fjärås	30	30-35	40-45	55-60	75-80	95	100	1790-t
Fagered	15-20	15-20	20	30	45	60-65	80	1810-t
Torup	15-20	15-20	20	25-30	35	50-55	75	1810-t
Tvååker	15	20	30	40	55-60	80	95-100	1790-t
Grimeton	15	15	20	25-30	40-45	80-85	95-100	1800-t
Kvibille	10-15	10-15	20-25	30	45-50	80	95-100	1800-t
Laholm	10	10	10-15	20-25	45	80-85	95-100	1810-t
Ränneslöv	10	10	10	20-25	45	80-85	95-100	1820-t

Källor: Diagram 4.2-4.10.

Kommentarer: Med "take-off" menas att nyodlingen började.

Uppgifterna i *tabell 4.4* ska nu analyseras. *Tiden före 1720*: Det finns bara några få lantmäteriuppgifter 1690-1720, som inte ger någon klar tendens. Andra uppgifter från Torup tyder på att åkerytorna under 1600-talet varit betydligt lägre än kring år 1800 och troligen också än 1500-talet.⁴⁸ Palms undersökningar av Marks härad i Västergötland (gränsande till Halland) tyder också på en nedgång i åkerarealen under 1600-talet jämförd med århundradena före och efter.⁴⁹

Ett annat exempel på den kris som kunde råda i odlingslandskapet på 1600-talet är Östtorps by i Laholm, som 1698 hade sin äng omvandlad till ljunghärad.⁵⁰ Detta tyder på att man inte haft tillräckligt många människor i byn för att regelbundet slå ängarna till hö. Man hade också fått inskränka den årliga odlingen till en liten del av åkerytan närmast gården, eftersom gödseln inte räckte till hela åkern. Råg var för gödselkrävande för att kunna sås, så det blev mest havre. Byn blev också öde 1676 (vid det sista kriget på halländsk mark) och blev åter bebodd först på 1690-talet. 1698 rapporterades den ena åbon i byn Nils Jonsson ”för armod och missväxt rymd från hemmanet”.⁵¹

Troligen rådde en sådan kris i jordbruket under stora delar av krigsepoken 1563-1718.⁵² Men det kan ha funnits områden i Halland som tidvis hade mer normala förhållanden. Uppgifterna från Palm om odlingsnivån 1690 antyder, att just då hade mellanbygden i norr och mellersta slättbygden ungefär samma åkerareal som under 1700-talet. På Laholmsslätten var dock förhållandena sämre, med nyss inträffade krigshandlingar.

Epok I 1720-1800: Allt tyder på, att ingen ökning av åkerytan skett i Halland 1720-1780. Nästan alla områden har tydliga uppgifter om oförändrade nivåer. Det är bara i Tvååker som det finns en viss sannolikhet för att en ökning skett. Men eftersom de andra områdena så klart visar på en oförändrad nivå, så bör detta även gälla Tvååker.

Förmodligen har den halländske jordbrukaren under denna tid istället koncentrerat driften på de ytor som fanns, något vi ska återkomma till. För att kunna nyodla krävdes ett ökat utsäde, det måste alltså bli något över från tidigare skördar. Det måste också finnas en stabilitet i produktionen och vissa förråd, så att man vågade satsa sin säd på ökade åkerarealer istället för att ha den till bröd. Först 1780-1820, olika för olika områden, hade allt stabiliserats så mycket att åkerytan kunde ökas. Nu kom take-off – nyodlingen kunde börja.

Epok II 1800-1860: Här har vi de mest säkra åkerarealsuppgifterna. För det mesta skedde en inledande långsam nyodling, som kring 1850 övergick i en snabbare nyodling. Redan 1860 låg de flesta områden runt hälften av 1925 års åkerareal.

Epok III 1860-1900: Detta är en osäker period källmässigt. En sammantagen analys av slättbygden och mellanbygden visar att dessa områden hade en kraftig nyodling, så att mer än 95 % av all åker var uppodlad år 1900. Nyodlingstakten var extremt stor cirka 1850-1880, då friköpen i stort sett var klara. I skogstrakterna var nyodlingen mer linjär hela perioden fram till 1925, man nådde inte mer än till 75-80 % av 1925 års nivå år 1900.

Områdena inom varje bygd har i stora drag följt varandra åt. Uppodlingsnivån på 1700-talet var i norra mellanbygden 25-30 %, i skogsbygden 20 %, i mellersta slättbygden 10-15 % och i södra slättbygden 10 %. Men vissa olikheter inom bygderna kan märkas. Lindome och Fjärås var båda tidiga, men Lindome lite före. Fjärås hade dock snabbare nyodlingstakt. Fagered var snabbare än Torup. Tvååker var tidigare och snabbare än

Grimeton och Kvibille. Medan Laholm och Ränneslöv var i stort sett lika, utom att Ränneslöv var senare i starten. Vi har alltså en klar tendens att de mer bondedominerade områdena var lite tidigare i starten än adelsområdena i samma bygd. Om man jämför alla områdena, var norra mellanbygden och Tvååker tidigast i starten medan skogsbygden och södra slättbygden var sist – Ränneslöv allra sist. Dessutom kan man se att Fjärås, Lindome och Tvååker i nämnd ordning kom först över 50 % av odlingsmaximum.

Vissa områden hade en större åkerareal jämfört med odlingsmaximum än andra på 1700-talet. Man kan se det som att dessa områden var tidigare än de andra med nyodling, vilket åter pekar mot att bondeområdena var tidigare i utvecklingen. Men kanske kan det inte alls bedömas så, utan har med de förutsättningar som fanns vid tidigare uppodlingar, under tidig medeltid eller 1400- och 1500-talen. Frågan får lämnas öppen.

Vad vi helt säkert ser är att Halland hade en enastående nyodling: I Laholm och Ränneslöv tiodubblades åkerarealen under 1800-talet! I Kvibille åttadubblades den. I Tvååker och Grimeton mer än sexdubblades den. I Fagered och Torup mer än fyrdubblades den. Och i Lindome och Fjärås mer än tredubblades åkerarealen. Ett crescendo i nyodling!

Landhövdingeberättelser och andra skildringar om nyodling

Som fristående källa skulle landshövdingeberättelserna och andra skildringar omöjligt kunna ge uppgifter om nyodlingen. Vi skulle kunnat tro att det var en stor nyodling på 1700-talet och nyodlingarnas början skulle vi ha missat. Men med de här tidigare redovisade resultaten som facit, så kan landshövdingeberättelserna tolkas på ett nytt sätt och ge ett tillskott till bilden genom sina kvalitativa utsagor.

Vi kan ur skildringarna hämta uppgifter om återhämtningsfasen efter kriget 1720-1800, då Halland måste importera säd: När vi nu vet att det inte skedde några nyodlingar på 1700-talet kan vi förstå, att det som landshövdingar kallade ”nyodlingar” istället var upptagningar av gammal åker som en del av ensädssystemet, något som utreds i kapitel 5. Landshövdingeberättelserna ger också uppgifter om nyodlingsepoken 1800-1860, då Halland redan 1820 blev självförsörjande på säd, samt om när nyodlingarna avslutades.

Eländesbeskrivningar och import av spannmål

Fram till 1800 betonade landshövdingeberättelserna ständigt hur fattigt och eländigt det var på Hallands landsbygd och hur länet hela tiden måste importera spannmål.⁵³ 1773 skrev landshövdingen om Halland: ”Lantmannen icke i de bästa år hinner skaffa sig spannmål till eget behov.” ”Där fattigdomen så insnärjt sig, att bonden inte mäktar dika, inte göra ny åker, inte odla sin äng.”⁵⁴ Hallänningarna köpte därför en stor del brödsäd från Skåne och andra orter. Att säd måste köpas från andra orter upprepas vid många tillfällen.⁵⁵

Landshövdingen 1786 är ganska drastisk: ”Hallands län kan tyvärr med skäl i allmänhet kallas fattigt och vanmäktigt, vilket i synnerhet visar sig av de många inestående

kronoskatter och spannemåls lån, vilka till största delen icke kunna utgå, samt de flera hemman, som dels redan äro och dels, efter utseende, snart torde bliva öde. Varjämte den sig nu på flera orter yppade brist av säd både till livsbärgning och utsäde bär ett bedröveligt vittnesbörd om landets närvarande uselhet.” Värst verkar förhållandena vara i de södra skogstrakterna.⁵⁶

Importkvantiteterna till Halland preciseras 1773: ”även bättre år behöver köpa 1/6-del om ej 1/4 av spannemål till årlig brödföda”.⁵⁷

Vid 1700-talets mitt kom en ”upplyst” ståndsperson, assessor Jacob Richardson, med ett radikalt förslag till Hallands bönder. Han menade att om bonden byggde upp kullar på alla sina åkrar skulle ju ytan öka väsentligt. Som syns på *bild 4.3* gjorde han i tidens anda matematiska beräkningar på detta. Förslaget trycktes i en bok som gavs ut 1752. Konstigt att inte bönderna nappade på den idén!⁵⁸

Fortfarande 1792 skrev man om landskapet: ”Halland ...ett av de magraste provinser i riket (...) måste köpa säd till varje hushålls framfödande, utom någre få hemman belägne vid sjöstranden.”⁵⁹

Laholmsslätten uppvisade snarast en dystrare bild än det övriga landskapet: Osbeck skriver 1796 om sydligaste Halland: ”Allmogen är fattig i allmänhet ... och kunna icke följa kostsamma förslager.” Han nämner också att allmogen tar den sämsta säden till utsäde, vilket måste ses som ett allvarligt kristecken.⁶⁰ Fortfarande 1816 verkar Laholmsslätten inte ha börjat utvecklas: ”Säkert är, att det utmagrade landskapet ej kan föda sina invånare.”⁶¹ (Nyodlingarna i Sydhalland hade ju en senare start än i mellersta och norra Halland.)

Missväxter har inte specialstuderats, men sådana drabbade Hallands invånare i slutet

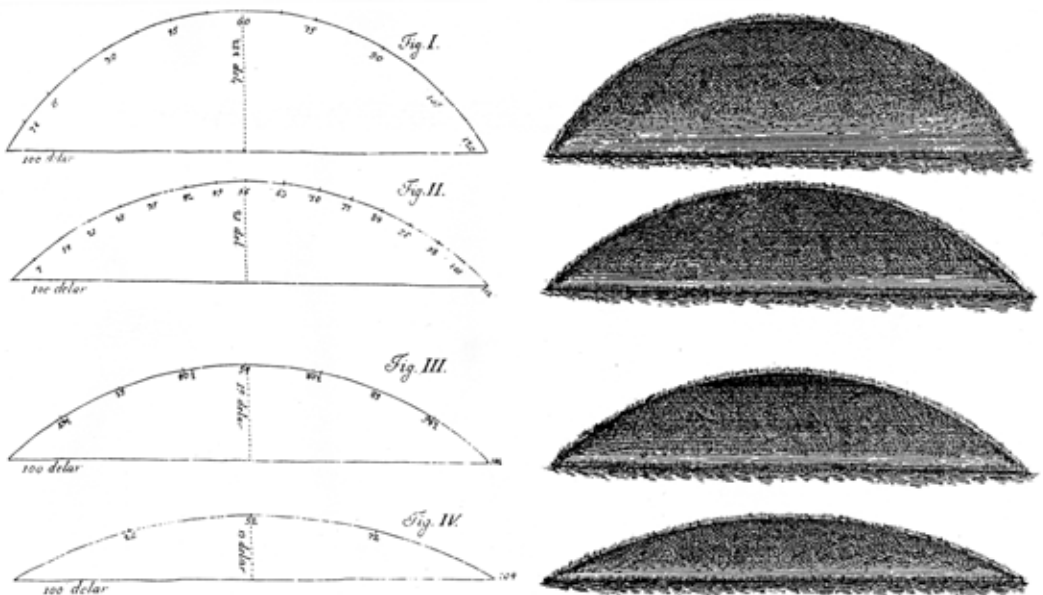

Bild 4.3. Assessor Jacob Richardsons förslag till ökning av åkerarealen

Han menade att, om bönderna byggde kullar på alla sina åkrar, så skulle ytan öka väsentligt.

Källor: se huvudtexten.

av 1720-talet, i början av 1740-talet, i början av 1780-talet och i början av 1790-talet.⁶² Man bör ändå komma ihåg att 1700-talet var betydligt bättre än krigsepoken före 1720.

Nyodlingsepoken med självförsörjning från 1820

I landshövdingeberättelsen 1805 hävdas det, liksom på 1700-talet, att allmogen måste köpa 1/6-1/4 av sädesbehovet. På några ställen mer än hälften. Men i norra delen och vid sjökanten där tång finns ”drives jordbruket med mera styrka”.⁶³ (Detta stämmer med mina resultat att nyodlingarna startade i norra och mellersta Halland.) Nyodlingar pågår, ”men i allmänhet äro de kostnader vilka erfordras därtill ... överstigande allmogens för-måga”.⁶⁴

1810 har det hänt mer: ”Jordbruket har i senare åren ...vunnit någon tillväxt.”⁶⁵ ”I allmänhet blir dock ej skörden så ymnig, att lantmannen [=allmogen] har tillräckelig tillgång av säd för sitt årliga behov, utan måste de fleste köpa spannmål, vilken de förskaffa sig från Skåne, *likväl ej till den myckenhet som förr*.”⁶⁶ 1818 blir landshövdingen glatt överraskad: ”Under den sistledne sommar hållne jordransakning skall vara utrönt, att sedan år 1797 då jordransakning senast hölls, odlingarne så tilltagit, att i en socken omkring 1300 tunneland obrukad jord blivit till åker och äng upptagen.”⁶⁷

Och i landshövdingeberättelsen 1822 har förändringen skett: ”Sädes-productionen är ymnigare än fordom och *torde för närvarande vara tillräckelig för länets behov*, så framt missväxt ej inträffar. Odlingar tillväxa märkeligen, i synnerhet på kustlandet.”⁶⁸ En författare skriver år 1820: ”Mångfalldiga människor nu hämta sin bärning å aldrig förr vidrörda ödefält.”⁶⁹

Hallands jordbruk kunde alltså från cirka 1820 föda länets befolkning. Nyodlingarna hade tagit fart – se *diagram 4.2-4.10* ovan. Att självförsörjning uppnåddes 1820 var en viktig brytpunkt, för bonden behövde nu inte längre tillämpa en strategi för riskminimering.⁷⁰

Sven Peter Bexell skrev sitt stora verk om Halland 1817-1819, precis när landskapet närmade sig självförsörjning av spannmål. Han är också mycket uppmärksam på denna fråga och redogör för den i många av de pastorat han beskriver. Slättbygden och norra mellanbygden var i stort sett självförsörjande eller kunde sälja. Men en del slättbygd på gränsen mot skogsbygd som Veinge, Grimeton och Ljungby var ännu inte självförsörjande.⁷¹

På några ställen, vilket stämmer med mina resultat, verkar nyodlingarna haft svårt att starta, till exempel i Laholms landsförsamling: ”På icke obetydliga trakter mötes ögat av föga annat än kala ljunghedar, vilkas jordmän undersökt, tillkännagiver mindre goda naturanlag.” Flera mossodlingsförsök i Torup gjordes utan framgång.⁷²

Åren 1822-1855 skedde en kraftig nyodling och det fanns enligt landshövdingeberättelserna tillräckligt med säd för länets invånare, men ingen säd såldes utanför provinsen. Inte heller städerna i Halland ville köpa någon säd från landsbygden. Den användes alltså kvantitativt till den ökande landsbygdsbefolkningen – bonden anställde jordlösa – men troligen också kvalitativt till att förbättra maten för åtminstone bondehushållets medlemmar, och dessutom att ge djuren mer foder.⁷³

Efter 1855 började en epok då säd såldes utanför landskapet: En mängd havre exporterades från Halland 1860-1890. Nyodlingarna minskade från 1880-talet: Landshöv-

dingeberättelsen 1890 ansåg, att på slätterna hade det mesta som gick att odla till åker blivit gjort. År 1900 menade landshövdingen att det inte pågick någon nyodling längre. (Min tolkning är att detta gäller mellanbygden och slätterna.) 1891 betonades nyodlingar bara i skogsbygden.⁷⁴

Utdikning av våtmarker

De stora statligt understödda utdikningarna av åar och sjöar verkar ha börjat i Västsverige kring 1830 för att mot slutet av 1800-talet pågå i hela landet.⁷⁵ Våtmarksuppodlingarna var åtminstone i slättbygderna viktiga led i nyodlingen, även om de utgjorde en mindre del av denna. I Halland dikades bland andra Himleån, Tvååkersån, Törflan, Ramsjön, och Stensån ut. En del våtmarker syns på *karta 4.3*.

Cirka 8000 tunnland åker frilades i Halland med dessa statsunderstöd. Slående är hur de bondeledda utdikningsprojekten genomfördes tidigare än de godsägarstyrda. Detta berodde på att bönder protesterade mot godsägarnas sätt att styra genom att öppna processer mot dem. Mer om utdikningsprojekten i Halland i *bilaga 4.5*.

Åkerarealer i Bidrag till Sveriges Officiella Statistik (BiSOS)

Under perioden 1860-1900 har vi ganska få uppgifter om uppodlingen i mitt lantmäteri- och bouppteckningsmaterial. Denna lucka skulle kunna fyllas med uppgifter om åkerarealer ur Bidrag till Sveriges Officiella Statistik, BiSOS, som just har sina tabeller från perioden 1865 till 1911. *Men är den officiella statistiken användbar?*

Det fanns en tendens att bönder i alla uppgifter till myndigheter, även statistiska sådana, uppgav *lägre* siffror än verkligheten, för att de befarade att dessa uppgifter kunde användas i beskattningssyfte. Hushållningssällskapet skrev 1859: "För övrigt anses att de fleste socknar inom länet uppgivit utsädet och den årliga skörden till 1/3 del, och kreaturens antal till 1/5 del mindre, än förhållandet i verkligheten är." Det framgår även att: "Hush. Sällskapet sökt jämna uppgifterna, så vitt sig göra låtit, till det förmodade verkliga förhållandet." Vidare framgår att de Hushållningssällskaps-medlemmar som fått i uppdrag att delta i sockenstämmorna, har "blivit anmodade att på det bestämdaste tillförsäkra allmogem att dessa frågor icke åsyftade en högre beskattning i något hänseende."⁷⁶

Men när det gäller åkerarealen är inte underskattningen den största bristen. Det är

Karta 4.3. Traktkarta över Varberg 1724

Våtmarkerna är de mörka ytorna på kartan. (Man har glömt att markera några.) Himleån syns överst vid Grimeton. Tvååkersån rinner förbi Tvååkers kyrka. Därunder syns Törflan som bland annat passerar "Töllere". Törflan rinner upp i den stora våtmarken ända bortifrån Hällarp. Ramsjön mellan Morup och Falkenberg har stora kringliggande våtmarker vid Morup och uppåt Lindhults herrgård.

Öster om Varberg syns socknar som tillhör två av mina undersökningsområden: Träslöv, Tvååker, Spannarps, Hunnestad, Gödestad och Grimeton.

Källa: Tractcharta, beskuren. Foto Charlotta Sandelin, Läns museet Varberg.

istället *bristen på kunskap om åkerarealen*. Siffrorna i BiSOS är mer eller mindre tagna ur luften. Detta är något vi ska se i den följande texten.

Åkerarealen i BiSOS 1865-1911 har studerats för alla de socknar som ingår i mina undersökningsområden. Av tabellerna och diagrammen i *bilaga 4.6* framgår hur opålitliga BiSOS siffror är. För vissa områden är siffrorna helt oförändrade i många år, sedan ändrar de sig mycket kraftigt uppåt eller neråt ett visst år. I andra områden sker bara små ökningar år från år. Dessutom skiljer sig BiSOS åkerarealer radikalt från mina nyodlingskurvor.

Man skulle kunna tro att åtminstone arealerna 1911, när BiSOS slutar, med alla justeringar man sökt göra, borde vara ungefär de riktiga. I *tabell 4.5* kan vi se att så inte var fallet. Som korrekt siffra har den helt pålitliga uppmätningen av åkerjorden i Beskrivningarna till ekonomiska kartan 1925 satts. Mellan 1911 och 1925 bör inte åkerjorden ha förändrats nämnvärt i mellan- och slättbygden. I skogsbygden bör vi förvänta oss en viss ökning.

Tabell 4.5. Åkerarealen i BiSOS jämfört med ekonomiska kartan

Tunnland.

Socken	BiSOS 1911	Ekon kartan 1925	Ändring i %
Ränneslöv	7577	8614	+ 14
Ysby	7354	4122	- 44
Skummeslöv	3890	4175	+ 7
Laholms landsförs.	8551	9876	+ 15
Veinge	7374	9179	+ 24
Torup	2484	1679	- 32
Kinnared	608	700	+ 15
Holm	2735	3018	+ 10
Kvibille	3079	3361	+ 9
Rävinge	2836	2678	- 6
Getinge	3849	3393	- 12
Ullared	831	1021	+ 23
Fagered	1116	986	- 12
Källsjö	498	538	+ 8
Tvååker	5561	8162	+ 47
Träslöv	5302	4606	- 13
Spannarp	2253	2647	+ 18
Grimeton	2887	3000	+ 4
Hunnestad	1965	2360	+ 20
Gödestad	1438	1369	- 5
Fjärås	8124	7735	- 5
Älvsåker	1404	1841	+ 31
Lindome	4017	3142	- 22

Källor: BiSOS N, se bilaga 4.6.

Kommentarer: "Ändringen" är hur många procent BiSOS siffra måste ökas med för att nå Ekonomiska kartans.

Avvikelsen kunde som synes i *tabell 4.5* vara upp till + 47 % (i Tvååker) och - 44 % (i Ysby). Den genomsnittliga avvikelsen antingen uppåt eller neråt var hela 17 %. Väger man samman både plus och minus var den sammanvägda avvikelsen per socken + 4 %. Man kan ju då säga att genomsnittligt sett för alla socknar var avvikelsen inte så stor. Men med de varierande avvikelser vi har verkar detta snarare vara tur än skicklighet. Skogsbygdssocknarna borde haft ett större plus än genomsnittet, men det var bara + 0,5 %. En samlad bedömning måste bli att även siffrorna 1911 är oanvändbara för en analys på sockennivå. Vilken av siffrorna 1911 skulle man i så fall lita på?

Det har föreslagits att även om inte de absoluta siffrorna är korrekta och många orealistiskt stora hopp förekommer, så kanske den mindre *ökning* som redovisas i BiSOS är riktig.⁷⁷ I *bilaga 4.6* har ett försök gjorts att med detta synsätt ”rädda” siffrorna i BiSOS. 1911 års siffror har då korrigerats till den nivå de borde haft, det vill säga 1925 års siffra. Så har jag backat år för år till 1865 och sett hur många procent som enligt BiSOS var uppodlade då. Har höjningar eller sänkningar på >10 % funnits ett enskilt år så har dessa tagits bort. (BiSOS har ibland jätteökningar på >100 % mellan två år!) De resultat som erhållits kallas här för ”räddade BiSOS-kurvor”. I *bilaga 4.6* finns diagram områdesvis där både de reella BiSOS-siffrorna och de justerade (”räddade”) samt avhandlingens nyodlingskurva lagts in. Men dessa justerade siffror ger inte heller någon realistisk bild, och BiSOS-materialet stämmer på intet sätt med den nyodlingsbild som vi fått fram i avhandlingens undersökning. *BiSOS åkerareals-siffror är alltså helt oanvändbara.*

Den officiella statistikens siffror var så felaktiga antagligen beroende på, att det var svårt att få uppgifter om en gårds till exempel åkerarealer, utsäde eller antal kreatur utan att fråga varje enskild bonde – ett mycket tidsödande arbete, som ingen gav sig in på. När det gällde just åkerarealen hade förmodligen inte ens jordbrukarna klart för sig hur stora arealer de hade, i alla fall inte sedan det gått en tid efter ett skifte.

Folkökningen och nyodlingen

Låt oss nu jämföra folkökningen i de olika områdena med den nyodling vi kommit fram till. Den mäts i två perioder, dels 1735-1805 och dels 1805-1880. Under den första tidsperioden skedde som framgått nästan ingen nyodling i Halland. Under den andra skedde en kolossal nyodling i Halland. Finns det ett samband, som hävdats av flera forskare, mellan nyodling och folkmängdsökning?

Som vi ser i *tabell 4.6* ökade folkmängden i Halland med 35 % 1735-1805, den period då knappast någon nyodling förekom.⁷⁸ Folkmängdsökningen 1805-1880 var 76 % i Halland. Under denna tid skedde den allra största delen av nyodlingen: I Lindome, Fjärås och Torup nästan tredubblades arealen och i Laholm och Ränneslöv åttadubblades den, medan de andra områdena låg däremellan. Alltså var det enormt mycket större ökning av åkerarealen än ökning av folkmängden, som ju inte ens dubblades. (De extremt stora ökningarna av arealerna på Laholmsslätten visar sig dock något i befolkningsstatistiken.)

Slutsatsen när det gäller folkmängd och åkerareal är, att det *inte* fanns något tydligt samband mellan dessa två faktorer varken under 1700- eller 1800-talet. Det är inte så

att man kan ta folkmängdsökningen och räkna med att åkerarealen ökat lika mycket. Däremot fanns givetvis ett samband mellan matproduktionen och hur många som kunde överleva.

När nu det inte skedde någon egentlig nyodling på 1700-talet, och folkmängden ändå ökade – vad kan ha bidragit till detta? Någonstans måste mer mat ha kommit ifrån.

Tabell 4.6. Folkmängdens ökning i % i undersökningsområdena 1735-1880

Uo	1735-1805	1805-1880
Lindome	48	68
Fjärås	51	27
Fagered	29	35
Torup	16	68
Tvååker	52	84
Grimeton	17	62
Kvibille	20	64
Laholm	36	128
Ränneslöv	48	148
M	35	76

Källor: Palm 2000 s 247-252.

Kommentarer: I Laholmsområdet ingår hela Veinge socken (skogsbygden är annars normalt inte med).

75 mantal ödegårdar i Halland, vilket var betydligt mer än senare under 1700-talet.⁷⁹ Och under krigstiderna från 1563 till 1718 bör det ha funnits enorma mängder ödegårdar, speciellt i samband med att arméer drog fram över landskapet. Jag har bara hittat några uppgifter om ödegårdar under 1600-talet: År 1676 var i Ölmevalla 45 % av gårdarna öde, alltså nära hälften! I Landa och Frillesås var dock bara 5-10 % ödegårdar.⁸⁰ Då ska vi komma ihåg att dessa nordhalländska socknar 1676 inte förötts så hårt av krig under de senaste 60 åren, även om en del trupper marscherat förbi. Hur det såg ut i Sydhalland som mer nyligen drabbats av kriget fick vi en liten aning om vad gäller byn Östorp, se tidigare i texten.⁸¹

Den kraftiga minskningen av ödegårdarnas antal just kring krigsslutet 1720 bör kraftigt ha stimulerat en folkökning. Landshövdingen 1726 skriver: Ödehemmanens minskade antal visar ”med vad flit man efter erhållen fred sökt landet och de ödelagde hemman åter besätta.”⁸² 1730 hade man satt igång med att reparera sina hus: ”Merendels alla de uti krigsåren nederruttna hemman byggas nu upp.”⁸³ Att det under resten av 1700-talet nästan inte fanns några ödegårdar markerar den stora skillnaden mellan krigsepoken och tiden efter 1720, då ett nytt steg i den agrara utvecklingen kunde påbörjas.

Det var betydligt vanligare med ödegårdar på frälsejord än krono, vilket kan ses som ytterligare en indikator på frälsebondens generellt sämre villkor än kronobondens. Landshövdingen berättade 1786 att under missväxtår blev det många ödegårdar på frälset.⁸⁴

Att en folkökning startade 1720 kan kanske ha med ödegårdarnas uppodlande att göra, men att folkökningen fortsatte kan inte förklaras med detta.

Vi ska här undersöka om uppodling av ödegårdar eller förbättringar i den befintliga åkern kan ha varit orsaken.

Ödegårdar

1726-1771 fanns det bara mellan 4 och 11 mantal ödegårdar i Halland enligt kronofogdarnas förteckningar. Man bör betänka att det fanns 3267 mantal i Halland 1754. Det var alltså mindre än 1/3 % av alla mantal som var öde. Att dessa ödegårdar befolkades kan inte förklara den ökade folkmängden.

Men 1720, precis efter krigsepoken, fanns det troligen runt

Bild 4.4. Man fäster hölass med stång

Teckning av Nils Kreuger 1907.

Foto Arne Persson, Läns museet Varberg. Originalen i Kalmar konstmuseum.

Den befintliga åkern förbättras

Så till de tecken man kan se på att en förbättring av den befintliga åkern (och ängen) pågätt hela 1700-talet: Det fanns många träd och buskar på halländska åkrar under 1600-talet och i början av 1700-talet, och jorden var full av kvickrot. 1726 skrev landshövdingen att det var för lite folk i Halland för att kunna nyodla, det skulle ju både röjas, hägnas och gödslas. Men 1746 hade man börjat förbättra åkern: "Lantbruket förbättras dock småningom efter hand på åtskillige ställen, dels genom ny jords upptagande, dels genom stens och buskars avröjande utur åker och äng."⁸⁵ Vid Varberg hade borgarna cirka 1750-1773 röjt mycket sten från sina sandiga åkrar. Liknande formuleringar om röjning som ett viktigt värv upprepas under hela 1700-talet. "På en god äng får ej finnas sten eller stubbar och ännu mindre ljung och enebuskar."⁸⁶

Andra förbättringar skedde av odlingen utan att öka åkerytan: Man ökade ängsytan för att föda fler djur. I norra Halland började man dika runt åkrarna i samband med stor-skiftena där kring 1760. Och de nya skogsordningarna 1792 och 1830 tillät allmogen att ta bort bok och ek som skadade åkern.⁸⁷

Detta med att röja sten och buskar ur åker och äng var förmodligen en av de viktiga produktivitetshöjande åtgärderna jordbrukarna gjorde under 1700-talet. Därmed kunde fler människor födas och folkmängden öka. *Ensädets dynamik*, se kapitel 5, med upptagningar av ängar och igenläggning av åkrar var också betydelsefullt. *Bättre redskap* var en tredje viktig fråga.⁸⁸

Sammanfattning och analys

Nyodlingen i Halland

Lantmåterimaterial och utsädesuppgifter i bouppteckningar är de säkraste källorna för att mäta nyodlingen. De har båda brister, men att kombinera dem har varit en framgångsrik metod. Nu vet vi bättre *när* nyodlingen kom och hur omfattande den var.

Med dessa nyodlingskurvor som utgångspunkt kan vi se att den officiella statistiken över åkerarealer i BiSOS inte är användbar. Det finns heller inget sätt att ”rädda” den officiella statistiken. Vi kan också se att de samtida skildringarna, först med mina nyodlingsresultat, blir ett bra komplement.

Resultaten om nyodlingen i Halland (*tabell 4.4*) kan sammanfattas på detta sätt: Före 1720 fanns många ödegårdar med osådda och obetade marker. Under det jag kallat epok I (1720-1800), skedde knappast någon nyodling i Halland.⁸⁹ 1700-talet blev en konsolideringsfas efter krigen: Så småningom kunde både människorna äta sig mätta och en utsädesreserv byggas upp. För utan ett litet överskott av säd hade man inget utsäde att så den nyodlade ytan med.

Allt förbereddes under 1700-talet, men take-off för nyodlingarna kom först runt år 1800, olika i olika undersökningsområden.⁹⁰ Epok II (1800-1860) var alltså en tid av nyodlingar. Från att ha varit beroende av införsel av säd blev Halland från 1820 självförsörjande på spannmål. På 1800-talet skedde stora nyodlingar både före och efter laga skiftet, hur stora ska vi återkomma till i kapitel 8. Det förändrade landskapet illustreras i *kartorna 4.4 och 4.5* över Eftra och Slöinge socknar. Tänk då på att cirka 1850 hade uppodlingen bara kommit ungefär halvvägs.

Under epok III (1860-1900) fortsatte stora nyodlingar. Nyodlingarna på slätten och i mellanbygden var i stort sett avslutade år 1900, medan de fortsatte i skogsbygden en bra bit in på 1900-talet. Perioden 1860-1885 skedde en stor havreexport. Utan nyodlingarna hade denna export inte varit möjlig.

Nyodlingen i Halland, speciellt i slättbygden, blev extremt stor – unik i hela södra Sverige: På Laholmsslätten tiodubblades åkerarealen under 1800-talet! I övriga slättbygden sex- eller åttadubblades den. I skogsbygden skedde en fyrdubbling och i mellanbygden en tredubbling.

Tollin hade alltså rätt i att Laholmsslätten hade en exceptionell nyodling. Och nyodlingen var nästan lika stor i övriga slättbygden i Halland, betydligt mer än vad tidigare mindre studier visat. Däremot var den av Tollin undersökta Östorps by lite tidigare i sin utveckling än vad som var vanligt i övriga delar av slättbygden.

Att slättbygden i Halland fick så stor uppodling kan delvis förklaras med det ensäde som fanns där till 1800-talets mitt. Ensädet krävde nämligen stora ängs- och betesytor för att gödselbalansen skulle upprätthållas. Därför blev åkerytorna små. Men som slättbygd hade den en uppodlingspotential. När uppodlingen väl satte igång blev alltså nyodlingen på slätten betydligt större än i andra delar av Halland. Mellanbygden och skogsbygden i Halland hade en nyodling som mer motsvarade liknande bygder i övriga Sydsverige.

Åkerarealerna per gård ökade betydligt, så mycket mer säd måste tas omhand. På

1800-talet skapades därför den fjärde längran med stora sädeslogar på den kringbyggda gården i Halland. På 1700-talet hade de flesta gårdar bara behövt två eller tre längror.⁹¹

Hur skedde nu de stora nyodlingarna? Behövdes det plog eller räckte det med flåhacker? Jämför vi med plogens spridning i kapitel 3, kan vi se att de områden som tidigast började nyodla också hade plog. Men det var också så att fyra områden som börjat nyodla hade en låg andel med plog, och i skogsbygden fortsatte denna låga andel ända till 1800-talets slut. Min slutsats är att plogar inte var nödvändiga för nyodling, men säkert underlättade bearbetningen av de nyupptagna ytorna, till exempel att få bort rötter.

Bondeområden tidigast med nyodlingen

Nu återknyter vi till diskussionen om drivkrafter bakom utvecklingen. Var bondeområden även vad gällde nyodling tidigare än andra att utvecklas? Nyodlingarna började redan på 1780- och 1790-talen i norra mellanbygden och i Tvååker, vilka var de mest bondedominerade områdena vid denna tid. Därefter kom Grimeton och Kvibille. Skogsbygden och Laholm började nyodla på 1810-talet, och det starkt adelsdominerade Ränneslöv till och med efter 1820. Även om områdena inte låg exakt i ordning efter bondeinflytande, var tendensen tydlig att självägandet hade stor betydelse. Förmedlingen av mantalen i södra slättbygden och skogsbygden kring 1810 visar, att även myndigheterna uppfattade att dessa områden inte utvecklades. Att bönderna på Laholmsslätten fortfarande 1796 inte använde bästa säden till utsäde var ett allvarligt tecken.

Odlingsnivån på 1700-talet var också olika i förhållande till 1925 års åkerarealsiffror. Mellanbygden i norr hade redan 25-30 % uppodlat medan Laholmsslätten bara hade 10 %. De andra områdena befann sig däremellan. Eventuellt kan detta också ses som att norra mellanbygden var mer utvecklad. Men förhållandet kan också tolkas som att det fanns andra förutsättningar i tidigare epoker.

Tvååker var snabbare med nyodlingen än Grimeton och Kvibille och Fagered var snabbare än Torup. Tvååker var också snabbast med att dubbla sin åkerareal. Därefter följde de övriga områdena på slättbygden. Mellanbygden och skogsbygden hade en långsammare nyodlingstakt, men detta beror ju också på vilken nivå man startade ifrån. Intressant att konstatera är, att den snabbaste nyodlingstakten i slätt- och mellanbygden inträffade cirka 1850-1880, just när nästan alla bönder blivit friköpta.

Underifrånteorin stöds alltså även av undersökningen om nyodlingarna, men inte riktigt lika tydligt som när det gäller jordbruksredskapen.

Vi har i kapitlet även stött på några frågor med anknytning till ovanifrånteorin. Stora utdikningsprojekt ledda av bönder var klart tidigare än liknande projekt styrda av godsägare. Ödegårdar var betydligt vanligare på frälsejord än på kronojord. Vi såg också hur en ståndsperson på 1700-talet försökte upplysa halländska bönder: Hallänningarna uppmanades att utöka sina åkerarealer genom att göra alla åkrar till kullar, för odlingsytan skulle då bli större. Förslaget hörsammades inte.

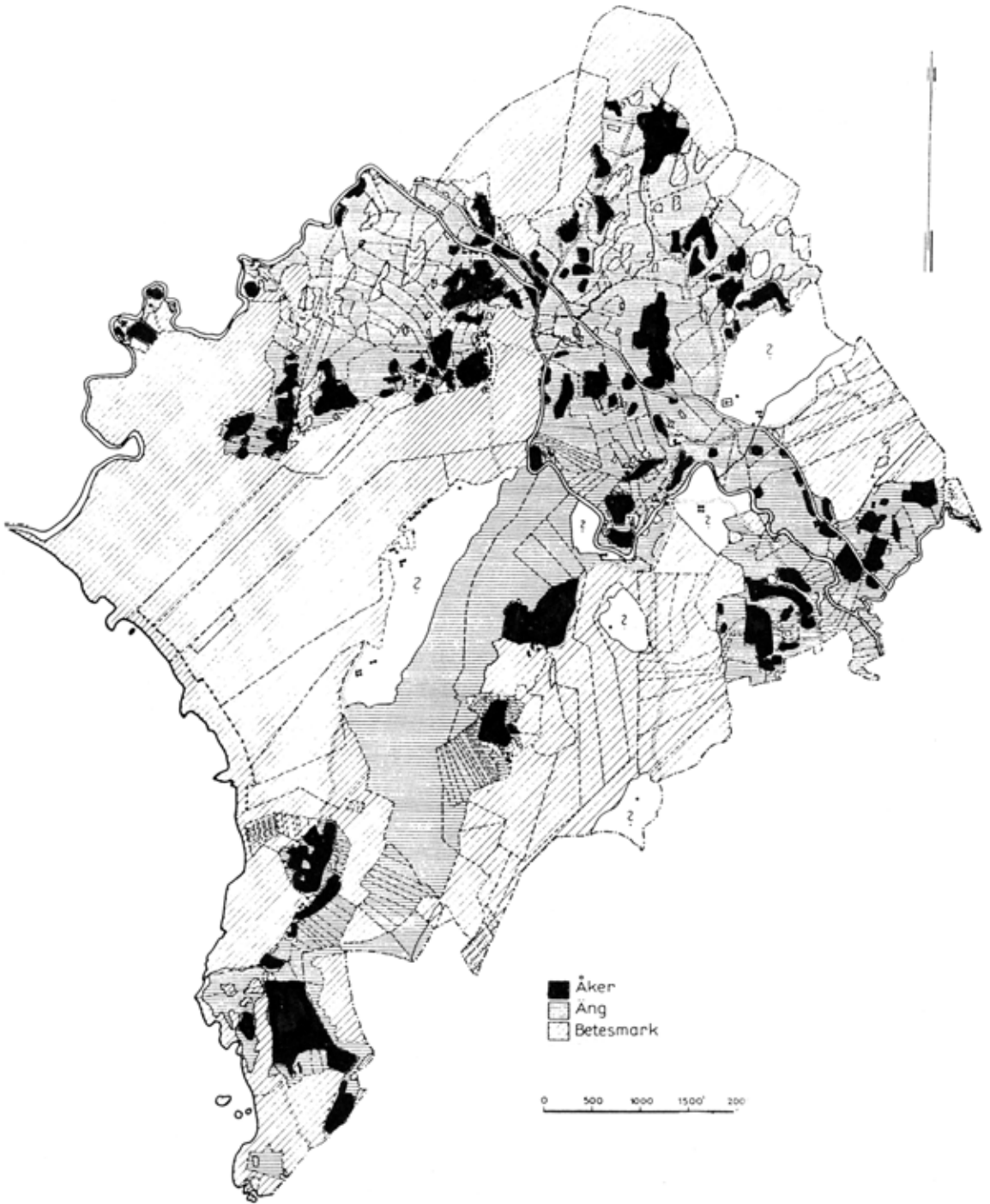
Folkökning och nyodling

Det fanns inget tydligt samband mellan folkökning och nyodling. Siffror för folkökning går alltså inte att använda för att beräkna ökning av åkerareal.

Troligen var det istället den ökade intensiteten i driften som gjorde att fler människor kunde överleva på 1700-talet: Åkrarna röjdes mer, ensädet intensifierades och redskapen

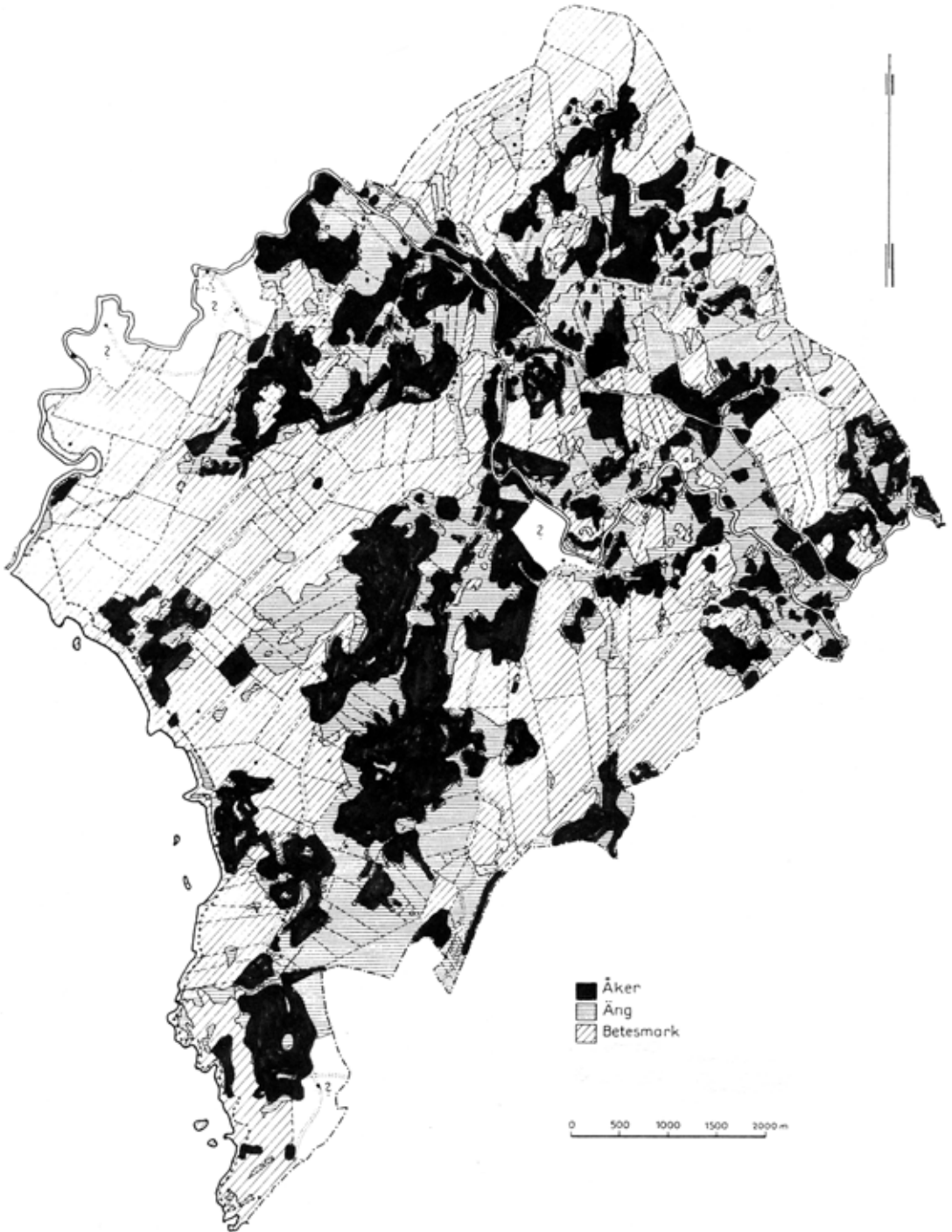
Karta 4.4. Åkerarealen i Slöinge och Eftra socknar omkring 1800

Källa: Stenström s 60. Min svartfärgning av åkerytorna.

Karta 4.5 Åkerarealen i Slöinge och Eftra socknar omkring 1850

Källa: Stenström s 61. Min svartfärgning av åkerytorna.

förbättrades, vilket gjorde att det växte mer på åkrarna. Det ökade antalet människor kunde i sin tur göra, att man fick mer arbetskraft till denna effektivare åkerdrift. En ömsesidig påverkan således.

Halland blev självförsörjande på säd kring 1820. Spannmålsproduktionen hade då alltså ökat *mer än* folkmängden. Perioden 1820-1860 kunde den ökade odlingsytan ge säd både till den ökande befolkningen och till ett överskott som användes till standardhöjning. Tryggad mat samt mer och bättre mat blev följderna – även boskapen kunde få mer foder. Efter 1860 kunde säd exporteras.

Priset på spannmål

Många forskare har fört fram priser som drivkraft bakom förändringarna. Med en sådan syn skulle ökade sädespriser stimulera nyodling. Nyodlingen var ju ett val att minska ytorna för animalieproduktion och öka dem för sädesproduktion.

Varför är det då så tyst om priser när det gäller nyodlingen? Helt enkelt för att priset på spannmål i förhållande till animalier *sjönk* under hela 1800-talet, det århundrade när de största nyodlingarna skedde!

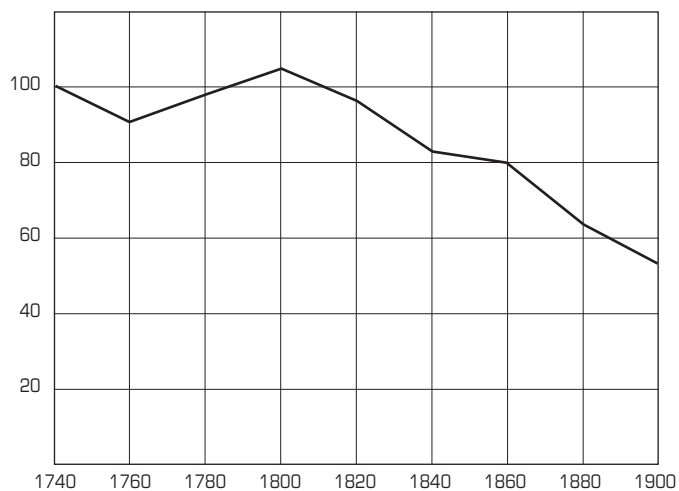

Diagram 4.11. Spannmålspriset i förhållande till animaliepriset 1740-1900

1740 = 100. Spannmål/säd = råg, korn och havre. Animalier = smör.

Källor: Jörberg I s 632-641, 662-666.

Diagram 4.11 visar helt klart att spannmålspriset i förhållande till animaliepriset var *sjunkande hela perioden 1800-1900*. Dessutom sjönk det kraftigt. De väldiga nyodlingarna på 1800-talet kan alltså inte förklaras av prisrelationer. Tvärtom visar detta tydligt, att priser inte spelade någon som helst roll för nyodlingarna.

NOTER TILL KAPITEL 4

¹ Gadd 2000 s 233-235, EU 52360, EU 4449, EU 51266. Om torvjärn se Palm 1997 s 101-103, Bringéus 1963.

² Brännodling kallas på engelska "paring and burning", Bringéus 1973a s 22. Bringéus 1963, Fischerström s 241, Topografiska s 24, Kfb Lah 1837, Kfb Vbg 1849, Overton s 88-121, Frandsen s 175-178.

³ EU 51266, Kfb Lah 1837, Kfb Lah 1851, Bexell I s 195, II s 87, 448-449, Bringéus 1963 s 129-148, Bringéus 1964 s 19-33. – Svedjebruk med nedfälld skog nämns också, men bara närmast gränsen till Småland

Bild 4.5. Kvinna med risknippe

Teckning av Nils Kreuger i Apelviken 1894.

Foto Arne Persson, Länsmuseet Varberg. Originalen i Kalmar konstmuseum.

och Västergötland. 1729 nämns metoden bara i Fagered socken, men den kan ha spritt sig under 1800-talet. Sandklef 1959 s 173, EU 8258, EU 24102, EU 19113.

⁴ Frisk/Larsson s 51, Hägge s 27.

⁵ Winberg 1977 s 90-97, 177-178, Heckscher 1971 s 172.

⁶ Hannerberg 1971 s 26-31, Gadd 2000 s 231-233, Morell 2001 s 191-194, Peterson G 1989 s 32. Isacson s 81-84 menar att folkmängd och åker höll jämna steg på 1700-talet men inte på 1800-talet.

⁷ Hannerberg 1941 s 149-179, Winberg 1977 s 90-97, 177-178, 271-281, Isacson s 60-63, 70-90, Olai s 151-156, Peterson, G 1989 s 27-38, Palm 1993 s 268-276, Samuelsson s 144, 150-161.

⁸ Herlitz s 220-224, 228-235, Winberg 1977 s 271-281, Gadd 1983 s 88-93, 104-108.

⁹ Gadd 2000 s 231-233, 235-239, Gadd 1983 s 88-93, 104-108, Isacson s 81-84, Olai s 151-156, Samuelsson s 144, 150-161, Winberg 1977 s 90-97, Hannerberg 1941 s 149-179, Hannerberg 1971 s 29.

¹⁰ Försök att beräkna åkerarealen har även gjorts via tiondet, men här bör försiktighet iaktas: Palm 1993 s 268-276 menar att tiondet är helt oanvändbart, men att tionesättningslängder kan ge en realistisk bild av åkerarealen, för där var lantmätare inblandade.

¹¹ Winberg 1977 s 271-281 och Isacson s 81-84 avråder till exempel från att använda den.

¹² Svensson J s 91-98, Hannerberg 1971 s 3, 19-34, 63-66, 122-123, Gadd 1983 s 88-93, Gadd 2000 s 231-233, 331-333. (Men alla anser att andra källor är bättre än BiSOS.) Se även Morell 2001 s 191-194.

¹³ Gadd 2000 s 331-333, Gadd 1983 s 97-101, 104-108, Hannerberg 1971 s 27-33, Isacson s 81-84.

¹⁴ Gadd 1983 s 101-103, 326, Gadd 2000 s 235-239, 315, Wiking-Faria 1993a s 36-37, Nyström 2004 s 244-251.

¹⁵ Tollin (citatet s 19), se även Wiking-Faria 1993a s 34-37. Tollin måste ha undersökt dubblettkartan i

Lantmäteriet i Gävle, för vi har olika uppgifter på några punkter. Han skriver att storskiftet var 1783, men 1808 är det enligt kartan i Halmstad. Andelen åker skiljer sig också något, men Tollins hela undersökning står sig utmärkt. Med mina siffror blir det en niodubbling av åkerarealen på 54 år! Se Lm Laholm akt 22, 122.

¹⁶ Ydborn s 98. En undersökning har även gjorts om nyodling och skiften i Träslöv, se Svensson L.

¹⁷ Stenström s 54, 57-63.

¹⁸ Danström, hela, Sandklef 1959 s 224. Svensson J s 91-98, 151-156 studerade i sin avhandling nyodlingen i ett flertal län och ett av dem var Halland. Men han kom inte fram till något speciellt, utan texten stannar mest vid metodproblem. Se även Morell 2001 s 351.

¹⁹ På forskare har kombinerat lantmäteriakter och utsädesuppgifter i bouppteckningar, och ingen har gjort undersökningar med båda källmaterialen över längre tid.

²⁰ Lindome sockens handlingar ligger i Göteborg.

²¹ I Beskrivningarna till de ekonomiska kartorna kring 1925 finns de exakta åkerytorna. Beskrivningarna heter "Sammandrag av sockenbeskrivningarna till ekonomiska kartan över Himle härad ..." eller med de andra häradsnamnen. De kom ut följande år: Höks härad 1923, Tönnersjö 1924, Halmstad 1925, Årstad 1925, Faurås 1928, Himle 1928, Viske 1928 och Fjäre 1928. Som ett samlingsnamn kallar jag dem Ekonomiska kartorna 1925 eller Beskrivningarna till ekonomiska kartorna 1925.

²² Efter 1900 förekommer bara några få skiften, och dessa låg i skogsbygden.

²³ En *by* definieras här som en fastighet med minst 2 gårdar. Gadd 2000 s 64-69 har samma definition av gård och by. På 1700-talet var emellertid kravet på att definieras som by, att den bestod av minst två *jorde-boksenheter*. Byn kunde t ex bestå av två hela mantal eller av $\frac{1}{2} + \frac{1}{2}$ mantal. En fastighet med bara 1 mantal eller mindre kallades inte för by, fast den oftast bestod av flera gårdar.

²⁴ Dessa sockenbeskrivningar ingick i "Sockenkartverket" 1845-1859, som producerade ca 250 kartor med beskrivningar över svenska socknar, Garnert s 51-52. I Halland finns bara tre beskrivningar, varav två använts, eftersom den tredje inte ingår i mina undersökningsområden.

²⁵ Några akter har fallit bort på grund av att åker och äng blandats, eller att arealsummor saknats. Om något område har blivit för mycket bebyggt 1925 har jag också fått avstå från jämförelser med det äldre lantmäterimaterialet. Men de allra flesta akter har kunnat användas.

²⁶ Olai s 100-151 visar att vid storskiftet låg bara 3-6 % av åkerarealen på utmarken.

²⁷ Herlitz s 228-235, Peterson G 1989 s 27-38, Winberg 1977 s 271-281.

²⁸ Herlitz s 229 har kommit fram till att uppgifterna i lantmäterimaterialet och i bouppteckningarna *i genomsnitt* överensstämmer. - Ängsarealerna har excerperats men inte använts i denna undersökning. Dessa arealer är ibland osäkra, t ex om annan odlingsbar mark ingår. 1925 fanns knappast någon ängsmark kvar, bara lite i skogsbygden och i Susedalen.

²⁹ Kmvp I s 48. Största åkerarealen i Sverige var också 1920, Morell 2001 s 191-194. För hela Halland gäller 1944 som odlingsmax, men det beror på extremt sen nyodling i södra Hallands skogsbygder, se Sveriges National Atlas, Jordbruk s 27, Frisk/Larsson s 54.

³⁰ Lm Getinge akt 6, 68.

³¹ Winberg 1977 s 90-97 har också använt metoden med 100 % vid odlingsmaximum. Hannerberg 1941 s 149-179 har en viss procent av totalarealen, men har som här använt ekonomiska kartan som referenspunkt. Metoden liknar därför min, men är lite krångligare. Se även Det danske landbrugs historie del II s 13-18.

³² Kappland är avrundade till närmaste tunnland. Och uppodlingsgraden är i hela procent. För precisa siffror skulle ge en falsk exakthet.

³³ Herlitz s 228-235 har också noterat att storskiftet kom först i byar med större uppodling.

³⁴ Thulin s 60, Sub 1934: mantal, Nfb 1908: förmedling. Tack också för muntliga uppgifter från Lennart Palm. Det förmedlade mantalet var det viktiga vid beskattning, men det oförmedlade hade betydelse till exempel vid prästval.

³⁵ Olsson M 2005 s 89 visar på förmedling i sent 1700-tal även i en Skånesocken.

³⁶ Wiking-Faria 1993a s 28-29, Palm 1997 s 65-67.

³⁷ Utsädet som låg på loftet i huset kunde ju mätas, men när det gällde utsått utsäde bör jordbrukaren ha antecknat volymerna någonstans. Detta måste ha varit tidiga enkla räkenskaper som bönderna förde redan vid 1700-talets mitt.

³⁸ Herlitz s 213-216 har också en större genomgång, där han menar att "spannmål" i bouppteckningarna för det mesta var utsädet.

³⁹ Palm 1993 s 213-214.

⁴⁰ I lantmäterimaterialet har vi utgått ifrån mantalet 1925. I en del fall var som nämnts detta mantal högre på 1700-talet, en förmedling hade skett kring 1800. Nu spelar detta inte så stor roll i det källmaterial vi har, för från södra slättbygden och skogsbygden, som det här gäller, finns nästan inga mantalsuppgifter perioden

1740-1800. Bara ett par uppgifter i Fagered kan vara osäkra av denna anledning, i så fall med en avvikelse med 10 %. Vi bör vara medvetna om denna, men utfallet påverkas knappast. – En annan fråga som kan påverka mantalssiffrorna i bouppteckningarna är om förmedlat eller oförmedlat mantal användes. Om båda har angetts har alltid det förmedlade tagits, samma som använts i lantmäterimaterialet. Men ofta har det bara stått "mantal", och då finns det en liten osäkerhetsfaktor, att oförmedlat mantal använts i något fall. Det förmedlade mantalet var ju det viktigaste för det var skatten baserat på, men vissa funktioner i samhället tog fortfarande hänsyn till det oförmedlade mantalet. Detta problem går inte att göra något åt, och skillnaderna var i de flesta fall inte så stora.

⁴¹ Vi får en intressant indikation att nyodlingarna i skogsbygden fortsatte efter år 1900 i EU 19113.

⁴² Enligt Arrhenius II s 14 sådde man gärna tätare på mager jord eller kanske jord som var sämre bearbetad. Tack också för samtal kring detta med Birgitta Holmén och Bertil Holmén i Långaryd nära Torup.

⁴³ Se vidare om tångtäkt i kapitel 7.

⁴⁴ Lm Laholm akt 1, 22.

⁴⁵ Lm Laholm akt 20, 141.

⁴⁶ Intressant är också att nordvästra Skånes slätter liknade Hallands på så sätt att åkerarealen där på 1700-talet bara var 18 % av vad den skulle bli vid full uppodling, Söderberg s 55. Slätterna i sydvästra Skåne var däremot uppodlade till så mycket som 70 % redan på 1700-talet, Olsson M 2005 s 138.

⁴⁷ Palms uppgifter är inte publicerade och ingår i hans stora projekt "Databasen Sverige 1570-1805: befolkning, jordbruk, jordägande". Jag tackar för lånet av dessa källuppgifter.

⁴⁸ Palm 1997 s 25, 37, 42.

⁴⁹ Palm 1993 s 268-276, 282-286, Palm 1999 s 64, Palm 2004 s 54-55.

⁵⁰ Fler ex finns i Sandklef 1959 s 152, 155.

⁵¹ Tollin s 20-23.

⁵² Wiking-Faria 2001a s 139-144.

⁵³ Frågan om magasin har jag inte specialstuderat, men det framgår klart från landshövdingeberättelserna (lhb) att inga sockenmagasin fanns i Halland. De magasin som hade betydelse var kronans på Varbergs fästning och i Halmstad. Där samlades den säd bönderna betalade i skatt. Mest skulle den användas till soldaternas etc föda, men den kunde vid missväxter lånas ut till bönder som saknade utsäde. Magasinssäd kunde dock ha blivit dålig av att ligga länge. Palm 1997 s 68 berättar om Djäknebol att man fick sådan säd med giftiga ogräs. Hade bönderna levererat denna som skatt istället för något annat?

⁵⁴ Lhb 1705-1818 s 184, 188. Se även Fischerström s 274.

⁵⁵ Lhb 1705-1818 s 22, 37, 43, 79-83, 108, 118, 143, 191-194, 332.

⁵⁶ Lhb 1705-1818 s 191-194, citatet s 191.

⁵⁷ Lhb 1705-1818 s 188. I Palm 1999 s 63 finns en karta med underskottslän och överskottslän i Sverige cirka 1770, där Halland är ett klart underskottsområde och t ex Skåne är ett klart överskottsområde.

⁵⁸ Richardson s 29.

⁵⁹ Lhb 1705-1818 s 336, se även s 332. Tången gav kustborna bättre skördar, se kapitel 7.

⁶⁰ Osbeck s 29, 35, Barchaeus s 83, 92, 97. Självklart använde man annars den tyngsta säden som utsäde, se t ex EU 2627.

⁶¹ Nilsson s 14. Bondfamiljen hade så knapp ekonomi, att så fort det blev missväxt, så fick man äta upp sitt utsäde, så att många åkrar blev osädda. Kriserna förlängdes därför till mer än missväxtåren. Ett exempel på ständig utsädesbrist är, att linfrön skulle växa bättre om de fick torka ett år extra, men det hade allmogen inte råd med, Lhb 1705-1818 s 53-55, 68-71.

⁶² Lhb 1705-1818 s 32-34, 53, 195-196, 201-204, Osbeck s 17, Andersson E s 125.

⁶³ Lhb 1705-1818 s 216

⁶⁴ Lhb 1705-1818 s 217.

⁶⁵ Lhb 1705-1818 s 220.

⁶⁶ Lhb 1705-1818 s 220, min kursivering.

⁶⁷ Lhb 1705-1818 s 230 (citatet).

⁶⁸ Lhb 1822 s 5, min kursivering.

⁶⁹ Tankar om jordbrukets s 24, citatet. Sandklef 1959 s 250 trodde att självförsörjningen på säd i Halland kom 1841.

⁷⁰ Vi vet inte när skogsbygden uppnådde självförsörjning, men i Marks härad – med liknande förhållanden – kom den ca 1870, Nyström s 264.

⁷¹ Bexell II s 17, 32, 76, 87, 118-119, 156-157, 229, 253, 286, 306, 321, 545, 557, 603, suppl XVI, XXXIX.

⁷² Bexell II s 44 citatet, 109.

⁷³ Lhb 1839: s 7: Ingen säd försäljs från Halland. Lhb 1833: s 15: Städernas invånare var så mycket jordbrukare att de inte behövde köpa säd från landsbygden. Liknande uppgifter finns från Skåne, Hanssen s 172.

Det fanns så många hantverkare på landsbygden i Halland att den enda hantverkare i staden bönderna behövde anlita var färgare.

⁷⁴ Lhb 1892, Lhb 1902, Kfb Vbg 1891.

⁷⁵ Gadd 2000 s 231-233, Morell 2001 s 194-197, Hannerberg 1941 s 173.

⁷⁶ I RA, Finanskommittén, Halland. Se även SLHD: Laholms landsförsamling 30.1.1859 och Ränneslöv 9.2.1859. Om Finanskommittén se kapitel 5.

⁷⁷ Som nämnts i början av kapitlet ansåg Hannerberg stödd på Jörn Svensson att BiSOS egna korrigeringar gjorde statistiken mer och mer pålitlig.

⁷⁸ Lite nyodling förekom just kring 1800, men inga 35 %.

⁷⁹ Lhb 1705-1818 s XXI, 21-27, 448-452, 474-480, 519-526, 531-533, 540-541, 543-544, 675-677. LLA Hallands landskontor G IIIa: 78, Hallands jordebok 1754.

⁸⁰ LLA Hallands landskontor G IIIa: 8, Hallands jordebok 1676. Se även Wiking-Faria 2001a s 139-144.

⁸¹ Sandklef 1959 s 131, 141, 145, 147-152 har också många uppgifter om ödegårdar på 1600-talet. Se även Palm 1997 s 31. Hela ödeläggelsen under 1600-talet vore ett intressant forskningsfält, som dock ligger utanför denna avhandlings ramar.

⁸² Lhb 1705-1818 s 24.

⁸³ Lhb 1705-1818 s 33.

⁸⁴ Lhb 1705-1818 s 201-204.

⁸⁵ Lhb 1705-1818 s 21-27, citatet s 68, Kmvp I s 45.

⁸⁶ Barchaeus s 48, Lhb 1705-1818 s 129-131, 172-174. Citatet från EU 24847.

⁸⁷ Palm 1997 s 38, Lhb 1705-1818 s 134, Osbeck s 40, Sub skogslagstiftning.

⁸⁸ Olsson M 2005 s 104-125 har hittat liknande knappast synliga förbättringar i Skåne, som han bedömer som mycket betydelsefulla för återhämtningen efter kriget.

⁸⁹ Detta kan jämföras med Skåne. Nyodlingen verkar även där ha kommit igång i större omfattning först i slutet av 1700-talet, Olsson M 2005 s 109-125.

⁹⁰ Jordbrukarnas sammanlagda inventarier har också undersökts. Dessa låg stilla under 1700-talet, men till år 1800 hade de ökat med ca 1/3 (i fast penningvärde). Detta understryker tiden kring 1800 som startpunkt.

⁹¹ Wiking-Faria 1993a s 56-57.

Odlingssystem

Inledning

De *tekniska delar* som ska *undersökas* i detta kapitel är de olika odlingssystemen. Ensäde var det helt dominerande brukningssättet i Halland under 1700- och 1800-talen fram till de moderna odlingssystemen – lindbruk och växelbruk – infördes vid 1800-talet mitt. (Tvåsäde och tresäde har knappast funnits i Halland, så dem kan vi lämna åt sidan.)

Ensädet undersöks i detta kapitel och var inte alls så primitivt och statiskt, som många har trott, utan visar sig innehålla en spännande dynamik och utvecklingspotential. Kapitlets huvudfråga är emellertid att undersöka när lindbruk/växelbruk började användas av jordbrukarna i Halland. Vickerns roll i detta sammanhang kommer också att beröras.

Som nämnts i inledningskapitlet har vi, vad gäller hela Sverige, dåligt grepp om när de moderna odlingssystemen infördes. Genom att tidfästa införandet av lindbruk/växelbruk kan vi analysera, vilka som kan ha varit drivkrafterna bakom.

Frågan om koppling mellan jordbruksredskap och odlingssystem kommer att undersökas. Behövdes det plogar för ett ”dynamiskt ensäde” och järnplogar för lindbruk/växelbruk?

Bouppteckningarna – som använts som *källmaterial* i tidigare kapitel och som kommer att användas längre fram – har gett oss möjlighet till analys på sockennivå eller undersökningsområdesnivå. Men vad gäller odlingssystemet har vi nästan bara samtida skildringar och rapporter till en statlig kommitté, med ofta ganska knepiga tolkningsproblem, att hålla oss till. Dessa källor går bara i undantagsfall ner på sockennivå, varför det är svårt att få uppgifter om undersökningsområdena. Därför kommer bygden (se kapitel 2) mer att användas som geografisk enhet.

Flera frågor om *drivkrafter* ska studeras i detta kapitel. Vi ska se om bondeområden var tidigare än adelsområden med att införa de nya odlingssystemen lindbruk och växelbruk. Var det så att godsens var tidigare än bönderna med de nya metoderna, och vad betyder det i så fall för ovanifrånteorin? Kunde bönderna själva utveckla sina odlingssystem? Enligt spridningsteorierna borde innovationerna komma från söder i Hal-

land – var det så? Skiftenas roll nämns i forskningsläget. Frågan om priset på säd eller animalier kan ha påverkat utvecklingen ska också diskuteras.

Odlingsystemen i praktiken

Carl-Johan Gadd skriver att: ”Integrationen av foderväxtodlingen i åkerbruket ses ofta som den agrara revolutionens främsta kännetecken när det gäller själva jordbruksdriften.”¹ Att studera introduktionen av de nya odlingsystemen lindbruk och växelbruk är därför en av de viktigaste delarna i denna avhandling.²

Skillnaden mellan tvåsäde och växelbruk diskuterades på Hemsö i Stockholms skär-gård: ”Gusten förmenade, att skördar tagna år ut och in skulle suga ut jorden, vilken ju behövde vila, den liksom människan, men Carlsson avgav en riktig om ock något dimmig förklaring över huru klövergrödan gödde jorden i stället för att suga ut den, utom att den höll åkern fri från ogräs. ’Si, det hade man då aldrig hört talas om: grödor som gödde’, menade Gusten, vilken ej kunde förstå Carlssons lärda utläggning om hur gräsväxterna togo sin mesta föda ’ur luften’.”³

Ensäde

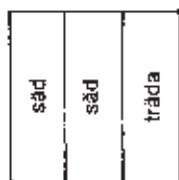
Säd på hela åkerytan. De olika sädesslagen varierar.

Tväsäde

Säd på halva åkerytan och träda på den andra, byts om varje år.

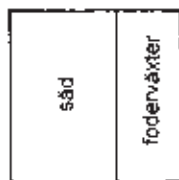
Tresäde

Säd på 2/3 av åkerytan och träda på 1/3. Trädan byter plats varje år efter rullande system.

Illustration av författaren

Lindbruk/växelbruk

Åkern indelas i sex åtta jämnstora ytor, där säd (inkl potatis) tar fem ytor och foderväxter (främst gräsvällar) tar tre ytor. Ytorna alternerar efter ett rullande system ibland kan ett trädesar läggas in.

Bild 5.1. Odlingsystem - principskisser

Ytorna visar åkerarealen.

Innan de moderna odlings-systemen kom fanns normalt sett i Sverige bara ensäde, tvåsäde och tresäde. Odlingsystemen förklaras grafiskt i bild 5.1. *Ensäde* betyder i princip att hela åkerytan odlades varje år, ingen regelbunden träda fanns.⁴ *Tväsäde*, som inte användes i Halland, betydde att hälften av åkerytan låg i träda varje år. *Tresäde*, som inte heller användes i Halland, betydde att 1/3 av ytan omväxlande låg i träda, medan de andra 2/3 besåddes. Tväsäde och tresäde var vanligt på slätterna i Skåne och Västergötland samt i Östsvrige. Intressant är att slätten i nordvästra Skåne från Helsingborg och norrut samt Kristianstadsslätten och delar av Falbygden, liksom den i Halland, hade ensäde.⁵

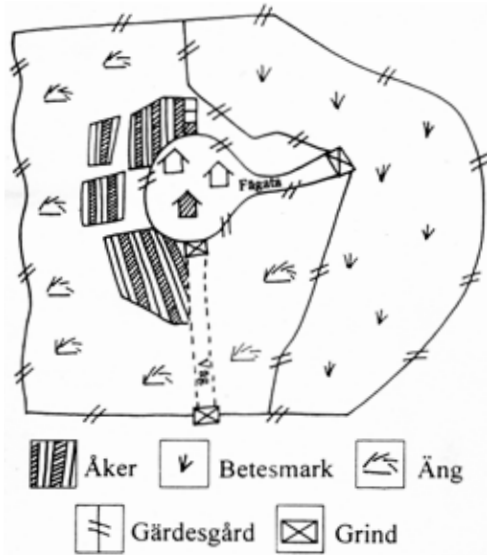
Hur bondbyns marker i princip var disponerade under 1700-talets ensäde i Halland visas på bild 5.2. Åkerytor och ängsmarker låg i byns gärde – inägorna. På ängen växte det gräs som skulle bli hö – kreaturens vinterfoder. Och på åkern växte säden till bröd och

Bild 5.2. Byns marker i ensäde i Halland

Detta är en principskiss över en bondby med tre gårdar. Varje gård har sin åker på olika ställen i gårdet. Att en jordbrukare hade många åkertegar, var för att minska risken för missväxt – alltid klarade sig några tegar bättre än andra. Åker och äng, inägorna, låg i ett gemensamt gårde. En fägata gick från byn till boskapens bete på utmarken.

Kartan visar normala relationer mellan åker, äng och betesmark i Hallands slättbygder vid 1700-talet slut. I Rävinge utgjorde vid denna tid ängen cirka 50 % av arealen, åkern 1/8 och betesmarken 3/8.

Källor: Larsson L s 90, Wiking-Faria 1993a s 12, Sporrong s 14.

gröt. De betande djuren fick inte äta av ängens gräs och åkerns säd, så därför var inägorna åtskilda från utmarkens bete med en gärdesgård. Men när allt var skördat på inägorna kunde djuren släppas in för att beta. Kreaturens gödsel var avgörande för att säden skulle växa på åkern. Därför måste jordbrukaren ha stora ängs- och betesytor att föda kreaturen med. Man kan uttrycka det som, att det måste finnas en *ekologisk balans* mellan åker, äng och betesmark. ”Ängen är åkerns moder” var ett känt begrepp.⁶

Det avgörande nya med *lindbruk/växelbruk* gentemot de tidigare systemen var växlingen mellan säd och foderväxter, främst gräsvallar, *på åkern*. Tidigare hade i princip allt foder växt på ängen. Både lindbruk och växelbruk innebar alltså att foder växte på åkern, men det fanns skillnad mellan dem: a) *Växelbruk* är en medveten cirkulation av hela åkerytan. Åkrar besädda med säd/potatis och gräsvallar besädda med gräsfrön (oftast klöver och timotej) avlöser varandra. Oftast låg omloppstiden på 5-10 år med runt 1/3 av åkern i vall. b) En förform till växelbruket var *lindbruket* (kan också kallas koppelbruk),⁷ som kunde vara en lika medveten cirkulation som växelbruket mellan säd och gräsbevuxna lindor. Skillnaden var att lindorna fått växa igen av sig själva, det vill säga utan gräsfrön, och varade därför ofta något fler år än i växelbruket.⁸

Termen cirkulationsbruk användes på 1800-talet om både lindbruk och växelbruk. Istället för att behöva skriva lindbruk/växelbruk varje gång, när man inte vet exakt vilket det är, används därför cirkulationsbruk som synonym eller helt enkelt ”de moderna odlingssystemen” alternativt ”de nya odlingssystemen”.

Gräsytor på åkern kallades lindor (i lindbruket) eller vallar (i växelbruket). Men varade dessa längre än fem år kan man knappast tala om ett regelbundet cirkulationssystem. Sådana länge igenlagda åkrar till gräsytor benämner jag istället *äckror/åkerfall*. De kunde kanske tas upp till åker igen efter en generation och var snarast en utvidgning av ensädet (något som utvecklas nedan).

Lindbruk och växelbruk innebar alltså något alldeles nytt: Tidigare hade foder bara odlats på ångar, som aldrig plöjdes upp till åkrar, och därför ofta var mossbelupna och gav litet utbyte. På lindor/vallar i växtföljd med säd fick bonden mångdubbelt större höskördar. Men även säden växte kolossalt mycket bättre på en åker som varit igenlagd till linda/vall ett par år, eftersom vallarnas växter tillförde markens näring som säden kunde tillgodogöra sig. Experiment med lindbruk på 1700-talet gav korntal för säd på 4-5 gånger det normala och 7-8 gånger fler hölass än tidigare. Så höga tal kunde förekomma vid upptagning och igenläggning och blev inte bestående. Men även långsiktigt ökade både sädes- och höproduktionen per areal kraftigt. Vallodlingen hade dessutom fördelen att det blev mindre ogräs i säden, för ogräset hann inte gå i blom på vallen. Omväxlingen av olika grödor gjorde även att parasittrycket på nyttoväxterna minskade, vilket också fick som resultat att ogräset minskade.⁹

I lindbruket fick gräset växa upp av sig själv efter sädesskörden. Eventuellt kunde jordbrukaren använda höfrön från botten av sin hölada, när den tömts. (Metoden är känd redan från 1843 i Halland.) Men gräsfrön fick i början köpas från staden, och de första sorterna kunde lätt frysa bort. Först mot slutet av 1800-talet, när man börjat odla egna gräsfrön lokalt, blev regelrätt växelbruk med gräsfrösådda vallar enkelt och smidigt för jordbrukarna. Sådd av gräsfrön kunde göras för hand eller med gräsfrösåmaskin.¹⁰ Innan vi har uppgifter om gräsfrösådda vallar, så får cirkulationsbruket betecknas som ett lindbruk. Som vi ska se *var lindbruk den dominerande varianten i början och växelbruk i slutet av 1800-talet.*

Frågelistsvaren ger en del uppgifter om hur växelbruket kunde gå till. I Tvååker hade man 7-årigt växelbruk med träda, råg, vall, vall, havre, havre, havre (= 29 % vall). I Gällinge hade man istället 3 åriga vallar (= 43 % vall). Cirkulationen i Lindome by var 8-årig med 3 års vall (= 38 % vall). I ett fullt utvecklat cirkulationsbruk låg alltså cirka 1/3 av åkern i vall.¹¹

Lindbruk och så småningom växelbruk startade i Nederländerna under 1400-talet och i England under 1600-talet. I båda dessa länder var utvecklingen stark under 1600- och 1700-talen. I England var Norfolk pionjärområdet, där infördes de nya grödorna klöver, foderrovor och balgväxter redan på 1600-talet. Dessa i kombination utvecklades på 1700-talet till ett växelbruk: "Norfolksystemet." Men i övriga England infördes inte växelbruk förrän efter 1800, i många områden först i sent 1800-tal. I delar av Tyskland och Danmark fanns lindbruk under 1700-talet.¹²

När kom då lindbruk eller växelbruk i olika områden i Sverige? Lindbruket i Dalarna och Bergslagen var mycket utvecklat redan på 1700-talet. Här är det helt klart att bergsmän och bönder var innovatörer.¹³ Först runt 1850 hade växelbruk med gräsvallar blivit det dominerande odlingssystemet i västra Skåne, och kring 1860 kom denna utveckling på Västergötlands slätter. 1880 hade så gott som alla bönder i dessa pionjärområden det nya systemet. Först efter 1870 började bönder i Östsvrige använda växelbruk. Och i Småland skedde övergången kring år 1900.¹⁴

Forskningsläge

Sverige

I detta forskningsläge ska vi återknyta till några frågor om *drivkrafter* i början av kapitlet: om godsens, priset och skiftena. Dessutom behandlas en del *tekniska delar*: om ensädet som odlingssystem och om redskaps betydelse för nya odlingssystem.

Lindbruket infördes alltså i Sverige först av bönder i Bergslagen. Men söder om Bergslagen var *godsen* enligt forskningsläget tidigast med att använda olika former av cirkulationsbruk. Några herrgårdar i Skåne och Västergötland gjorde redan på 1700-talet försök med foderväxtodling. Från 1810 fanns nya odlingssystem på många gods och på 1850-talet hos de flesta i dessa områden. Det var de stora kostnaderna, som övergången till växelbruk medförde, som gjorde att godsens kunde vara före bönderna med de nya odlingssystemen. Det har ansetts omöjligt att avgöra om impulserna till bönderna var starkast från Bergslagen eller från godsens.¹⁵ I kapitlet utreds frågan om godsens var tidigare även i Halland.

En del forskare anger *relativpriserna för animalier* och säd som orsaken till de moderna odlingssystemens införande, något som diskuteras i kapitlets sammanfattning.¹⁶ En ståndpunkt är att växelbruk kunde tillämpas först efter att enskifte eller laga *skifte* genomförts, eftersom böndernas tegblandning var hindrande. Huvudargumentet är att övergången till växelbruk först skedde i de områden som tidigast hade genomfört de radikala skiftesreformerna.¹⁷ Frågan undersöks i kapitel 8.

Många ledande forskare har sett *ensädet* som primitivt med samma sädeslag på åkern år efter år. Man har sett ensädet som första stadiet i en utveckling, det vill säga det mest primitiva eller enklaste av odlingssystem.¹⁸ Under senare år har synen på ensädet utvecklats något. Man ser det som att "olika tiders sätt att behandla jorden har varit en anpassning till skilda förutsättningar, möjligheter och behov". Ensädet anses ingå i en generell tendens att bönderna i västra Sverige lade mindre tid på åkerarbete, troligen på grund av lägre avkastning: Boskap och bisysslor lönade sig bättre.¹⁹

Ordningsföljden mellan olika sädeslag i ensädet kunde vara mycket genomtänkt. Detta visar Lennart Palms undersökning av gården Djäknebol i Torup i Halland, där han med hjälp av räkenskapsböckerna från gården kan se utsädet åker för åker år för år 1759-1865. Övergången från ensäde till moderna odlingssystem är dock oklar. Det verkar som de flesta forskare har tänkt sig att ensädet först utvecklats till tvåsäde eller tresäde och därifrån vidare till växelbruk.²⁰

Hos bönder i Skåne började man på 1820-talet att lägga in foderväxten *vicker* till en sjundedel i regelbundna växtföljder. Även trädan minskades till 1/7. Detta var en förform till de moderna odlingssystemen. Det hade inga vallar, men foderväxter växte ju på 1/7 av ytan.²¹ *Järnplog* anses av flera forskare nödvändig för att kunna införa växelbruk.²²

Odlingssystem i Halland

Vilket är nu forskningsläget vad gäller *införandet av moderna odlingssystem i Halland*? Det är bara Folke Lägnert som har undersökt denna fråga. I en bok från 1955 studerar han cirkulationsbrukens införande län för län i Sverige. Det är avsnittet om Hallands län vi här ska förhålla oss till.²³ Lägnert bygger främst på kronofogderapporter från perioden

1835-1865. Han anser sig inte kunna skilja på lindbruk och växelbruk i sitt källmaterial.²⁴

Innan vi går in på Lägnerts analys kan vi konstatera, att han är helt uppfylld av de *spridningsteorier* som nämnts i kapitel 1. Han är övertygad om att alla innovationer startade i sydvästra Skåne och därifrån fördes till Halland,²⁵ det vill säga att spridningen i Halland skett från söder till norr. Han är också övertygad om att godsbygder var tidigare än bondebygder. Lägnert är så fast i dessa teorier att han misstolkar källmaterialet.

Enligt Lägnert rådde 1820 ensäde i hela Halland, utom på några storgårdar. Något tvåsäde eller tresäde har inte funnits. För tiden kring 1840 vill inte Lägnert tro, att södra Halland är efter norra och mellersta Halland med att odla foderväxter, fast han presenterar källor som tyder på det. På hans karta ser det ut som södra Halland är mest framåt vid denna tidpunkt. 1850 betonar Lägnert igen att södra Halland är tidigast, och detta utan belägg! Han till och med frånsäger en källa, med uppgifter om cirkulationsbruk bland bönder i norra Halland, sitt värde. Lägnert "vet" att det är småbrukare där i norr, som enligt honom inte kan ha varit framåt. Därför missar han också uppgifter 1856 om allmoge-cirkulationsbruk i norr. 1865 har enligt Lägnert Sydhallands kustland infört moderna odlingssystem. I mellersta och norra Halland har ingen utveckling skett sedan 1850, menar han. Han missar bland annat uppgifter om foderodling i norr 1865, fast han till och med citerar dem. Ensäde var kvar i skogsbygden.²⁶

Slående är hur Lägnert på kartorna över hela Sveriges odlingssystem 1850 har tonat ner växelbrukets införande i hela Halland jämfört med den karta han har i Hallandsavsnittet. Han har även på kartan över hela Sverige 1880 tonat ner norra Halland i förhållande till kartan i Hallandsavsnittet. Inget annat än förutfattade meningar om att alla framsteg kom från sydvästra Skåne, kan förklara ett sådant beteende. Det är bra att Lägnert har presenterat ett grundmaterial i form av kronofogdeberättelser, men hans tolkningar är inget att lita på.²⁷

Ensädets dynamik

Ensäde i Halland

"Här i Halland brukas över allt ensädet", skrev landshövdingen redan 1726.²⁸ Richardson, Tidström och Barchaeus anger ensäde som det rådande odlingssystemet. Fischerström skriver om södra Halland: "Allmogen tillåter icke sin åkerjord någon vila. Den besås vart år med säd."²⁹ 1804 skriver en författare: "Ensädet, sådant som det med föga undantag ... brukas här i Halland, varest all åkerjorden årligen besås med säd."³⁰ Bexell stämmer in i sitt stora verk om Halland från 1817-1819: "Ett nästan allmänt bruk av det utmagrande ensädet." Konkret nämner han att ensädet tillämpas i både slättbygd och skogsbygd. Även stadsjordarna låg i ensäde.³¹ Till godsen återkommer vi i slutet av kapitlet.

Ensädet levde alltså kvar en bit in på 1800-talet till lindbruk/växelbruk tog vid. När de nya odlingssystemens frammarsch beskrivs nedan ska vi komma ihåg, att de som inte hade ett modernt odlingssystem fortfarande tillämpade ensäde i olika varianter.

Växtföljder i ensädet

Som nämnts har ensädet ofta framställts som primitivt, underförstått att de bönder som tillämpade det var fast i ett gammaldags tänkande. Tidigare har man sett framför sig hur bonden hade samma sädesslag på åkern år efter år i generationer. Men Palm har visat hur jordbrukaren i Djäknebol tog hänsyn till hur bördig jorden var på olika åkrar. Och medvetna växtföljder har tillämpats, olika för olika fält.³² Vi ska se om det finns andra exempel med medvetna växtföljder i ensädet:

Tidström skriver 1756 om Frillesås, att bönderna byter sädesslag på åkrarna i två halvor. Man var också medveten om att ärtor och bönor på en åker gjorde säden året efteråt bättre. Osbeck skriver 1796 att allmogen byter om säd på åkrarna enligt ett visst system. I landshövdingeberättelsen 1805 står det: Åkern ”besås efter vartannat med råg, korn, havre och blandsäd. (...) På en del trakter där jordmånen är tjänlig sås även bönor, ärtor och vete till husbehov.”³³ Ett exempel från 1822: ”Vanligen gödslas till korn, potatoes och bönor, derefter sås vinter-råg, samt sedermera havre och blandsäd, stundom flere år i rad.”³⁴ I Söndrum 1850 hade man korn, råg, blandsäd och därefter två år havre. Kronofogden i Kungsbacka berättade om hur man på bördig jord sådde vissa spannmålssorter och på mindre bördig andra.³⁵

Ensädet var alltså genomtänkt, så att olika sädesslag och gödsling kom i lämpliga växtföljder. I tvåsåde hade man vanligen råg på den sådda halvan av åkern och i tresädet var det vanliga råg och korn på de besädda åkrarna. Ensädet kunde därför vara mer dynamiskt än tvåsåde och tresåde. Där all åker låg i ett gårde, som i ensädet, kunde var och en bruka åkrarna i den ordning han ville, det fanns inget brukningstvång.³⁶

Men att det fanns medveten växtföljd mellan olika *sädesslag* i ensädet ska inte förväxlas med cirkulationsbruk. Växtföljder med *gräsvallar* och *foderväxter* och dessutom säd var ju de moderna odlingssystemens kännetecken. Nackdelen med bara säd varje år, som i ensädet, var att jorden blev utsugen på näring och gödsel måste tillföras. Det eleganta med lindbruk/växelbruk var att vallar och sädesår omväxlande *gav varandra näring*.

Igenläggning av åkrar och upptagning av ängar

Nytt med denna undersökning är att den visar, att ensädet också var dynamiskt på ett annat sätt: Om avkastningen blivit för låg på en åker, hände det att jordbrukaren lade

Bild 5.3. Plöjning

Teckning av Nils Kreuger 1893.
Foto Arne Persson, Länsmuseet
Varberg. Originalen i Kalmar konst-
museum.

igen den. Den blev då snabbt gräsbevuxen och kallades "äckra". Efter en längre tid kunde den tas upp igen till åker. Det hände också att bönderna tog upp ängar eller betesmark för tillfällig odling till åker. Man kanske kunde odla upp en liten bit äng varje år för att inom kort lägga igen den. Avkastningen blev högre på både de igenlagda och de upptagna markerna enligt samma principer som för lindbruk och växelbruk. Dessa metoder med igenläggningar av åker och upptagningar av äng kallar jag "det dynamiska ensädet".³⁷

Men man ska komma ihåg att de igenlagda och från äng/äckra upptagna ytorna bara utgjorde mindre delar av hela åkern. De ingick aldrig i ett system för hela åkerns utnyttjande, för då hade det blivit ett lindbruk.

Mycket tyder på att det produktivitetshöjande dynamiska ensädet ökade i omfattning. I landshövdingeberättelsen 1726 nämns att "äckrebruk" finns, men det verkar ännu obetydligt. Det var ovanligt att ängar plöjdes upp och lades igen.³⁸ 1742 får vi reda på att: "Åtskillige åboer sig företagit, att av ängarne avtaga åker och den samma åter nedlägga efter 2 á 3 års besående."³⁹ Nu verkar aktiviteten ha ökat. Prästen Hammar i Lindberg berättade 1760, att 50 tunnland äng i hans hemsöcken plöjts upp med ängsplog. Säd fick växa några år innan de lades igen.⁴⁰

Barchaeus nämner både upptagande av äng och igenläggning av åker i sin reseskildring 1773: "Gräsrika ängar, igenlagde på Göteborgs-vis, efter säd och gödning."⁴¹ (Det är tydligt att detta system var västsvenskt.) Bönder plöjde upp gammal gräsjord för borgare i Varberg. Godsägaren på Öströö klagade på sina underlydande bönder: "De lägga snarare igen åker efterhand, än de skulle taga upp ny mark."⁴²

Ett annat exempel på utmattade åkrar: "Händer det att någon av allmogen nedlägger någon gammal åker till äng sker det aldrig förr, än den samma är så utmattad att han ej kan bära säd längre."⁴³ Osbeck är inne på samma ämne: "Åkrar, som nedlägges på några år och här kallasäckror, ses på de ställen, där åkren ej kan gödas till 5:te delen årligen. (...) Små stycken av ängsmarken upplöjes ibland."⁴⁴ Bexell har flera exempel på att uttjänta åkrar läggs igen, ofta med god höproduktion som följd. Ett frågelistsvar berättar: Med ensäde fick åkern bära säd till den "förgick av ogräs", då lades den igen till "åkerfall".⁴⁵

Möjligen kan man tolka uppgifterna ovan som att processen började med upptagning av ängar och att igenläggningen av åkrar kommit först något senare. Detta verkar ju också rimligt i en knapp ekonomi. Landshövdingeberättelsen 1822 styrker detta: Gamla ängar bryts ofta upp. Men att lägga igen gammal åker till äng med gödning och grässädd är mer ovanligt. Men 1822 hade mer igenläggning av åker börjat ske.⁴⁶ Det dynamiska ensädet ökade alltså i omfattning.

När åkrar togs upp och lades igen kunde åkerarealerna säkert variera något upp och ner i storlek, även om åkerarealen i det stora hela var oförändrad. Man kan se detta kring 1810 i Köpinge by, där åkern mättes med bara få års mellanrum. 1806 hade byn 141 tunnland åker och 1813 125 tunnland åker, alltså en minskning.⁴⁷

Systemet med "äckrebruk" kan studeras på nära håll i Djäknebol. Bosgårdsäckran, som tillhörde gården, odlades i tio år mest med havre, men även korn och råg, för att därefter vara igenlagd till äng i minst 20 år. För andra markstycken tycker sig Palm ana en period av fyrtio år med odling som sedan följdes av fem år i lina för att därefter odlas lång tid igen. Här var det alltså uttjänta åkrar som fick några års välförtjänt vila.⁴⁸

Landshövdingarna skriver från cirka 1740 och framåt om nyodlingar. De anges ibland till flera hundra tunnland på en femårsperiod. Detta skulle man kunna tolka som att ny åker togs upp. Men i till exempel landshövdingeberättelsen 1771 framgår det att de cirka 400 tunnland upptagen ny åker är äng som bara har odlats ett par år för att därefter igenläggas!⁴⁹ Med mina resultat i kapitel 4, att ingen nämnvärd nyodling hade ägt rum under 1700-talet, är det rimligt att tolka det så att ”nyodlingen” under denna epok i verkligheten var sådana upptagningar av åkerfall. Och med igenläggningar av för utmatad åker blev åkerytan ungefär den samma.

Det normala ensädet var alltså att all öppen åker såddes varje år, som den klassiska definitionen är. Man hade inga ettåriga *trädor*. Men det var vanligt att en mindre del av åkern ibland lades igen till *lindor* för kortare tid eller till *äckror* (åkerfall) för lång tid, och att ängar bröts upp till åker. Hur stor del av marken som var igenlagd och hur länge vet vi inte.⁵⁰ Men man kan ana en ökning över tid från 1700-talets mitt till 1800-talets mitt. Av denna aktivitet med lindor och äckror var det lätt att skapa ett lindbruk bara genom att ta upp och lägga igen större ytor, som till slut inbegrep hela åkerytan. Ensädet hade alltså en viktig utvecklingspotential. Det dynamiska ensädet var ett embryo till det lindbruk som under första halvan av 1800-talet blommade ut i slätt- och mellanbygderna.⁵¹

Lindbruk och växelbruk

Vi ska nu genom olika källgrupper studera framväxten av lindbruk och växelbruk. Som nämnts kan bouppteckningarna tyvärr inte hjälpa oss så mycket i detta kapitel. Istället kommer samtida skildringar, som till exempel kronofogdeberättelser, att bli betydande. Men dessa berör sällan sockennivån – och i alla fall inte hela länet samtidigt. En källa finns emellertid som ger just uppgifter om alla socknar i länet samtidigt, och det är *svaren till Finanskommittén 1858*.

Framställningen börjar därför med uppgifterna till Finanskommittén. Därefter tar vi de många skildringarna. Sist kommer några uppgifter från dåtidens statistik och några få bouppteckningsuppgifter.⁵²

Källorna är tyvärr inte entydiga, ibland är de till och med motsägelsefulla. Källorna måste alltså tolkas. Det är svårt att veta vad dåtidens skribenter menade med olika uttryck. De var heller inte konsekventa. Till exempel använde de ordet ”växelbruk”, men vi vet inte om de menade lindbruk eller ett regelrätt växelbruk. Ibland kunde de till och med mena ensäde. Varje enskild källa är alltså svårtolkad, men tillsammans ger de en rimlig bild.

Men allra först tar vi upp vickerodlingen, som en förform till de nya odlingsystemen.

Vicker

Vicker är en ren foderväxt. Den är alltså en början på att odla foder på åkern, som visar på ett ökat intresse att föda sina kreatur bättre. Vicker var ett tecken på, att jordbrukaren

var *beredd* att övergå till moderna odlingsystem.⁵³ Speciellt 1820-1860 kan vicker alltså visa på framsteg i jordbruket.

Tabell 5.1. Andel jordbrukare med utsäde som har vicker

Uo/år	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	-	0	10	-	-
Fjärås	0	0	10	8	-
Fagered	0	0	0*	-	-
Torup	0	0	0	0	0*
Tvååker	17	40	32	17	-
Grimeton	19	16	11	15	-
Kvibille	7	0	0*	-	-
Laholm	-	-	-	-	-
Ränneslöv	-	-	-	-	-

Källor: Bouppteckningsmaterialet – som presenteras i kapitel 4.

Kommentarer: *Osäker siffra eftersom den bara bygger på 8-9 jordbrukare.

Vicker började odlas först kring 1820, så *tabell 5.1* börjar då. Som syns i tabellen, var det egentligen bara i Tvååker och Grimeton vickern fick betydelse. Troligen ser vi en nedgång 1880, för att de moderna odlingsystemen då brutit igenom. En viss roll spelade vicker också i norra mellanbygden. I de enstaka uppgifter som finns från Laholm, så nämns vicker 1840-1880. I Ränneslöv finns en uppgift om vicker 1880. (Laholm och Ränneslöv är ej med i tabellen för underlaget bouppteckningar från dem var färre än 8.)

I samtida skildringar har vi några uppgifter om vicker. Landshövdingeberättelsen 1805 menar att vicker ännu inte används i Halland. 1810 nämns vicker som sädesslag ”på någre orter”. Bexell nämner att bönder i Harplinge sår vicker. 1818 vet ej landshövdingen att vicker odlas av allmogen (vilket uppgifterna i *tabell 5.1* klart visar). Kronofogden i Kungsbacka berättar 1832 att vicker sås allmänt.⁵⁴

I BiSOS finns uppgifter om vickerutsäde. Kvantiteterna är givetvis helt opålitliga, men vi kan ändå se var man anger mest vickerutsäde och var det inte fanns alls. 1865 får vi följande uppgifter för mina undersökningsområden: Mest vicker odlades i Kvibille, Tvååker och Fjärås. Något fanns i Ränneslöv, Laholm, Grimeton och Lindome – inget i skogsbygden.

Min slutsats är den att vicker var ett tidigt tecken på foderodling, som fanns i Tvååker och Grimeton redan 1820 och fortsatte fram till 1860 att vara mest betydelsefull där. I någon mån fanns växten i övriga delar av mellan- och slättbygden.

I Skåne ingick vicker i en förform till lindbruket. Men i Halland odlades den på alldeles för små ytor för att få den betydelsen. Vickerodlingen omfattade hos jordbrukarna i Halland mindre än 1 tunnland till och med 1860, de flesta var på 1/10 tunnland. 1880 gick den upp till maximalt 2 tunnland. Men vickerodlingen måste ändå ses som ett tecken på tidig utveckling i de bondedominerade Tvååker/Grimeton och inte i det adelsdominerade Kvibille.

Finanskommittén

Hösten 1858 skickade Finanskommittén ut *frågelistor om näringarna* till alla länsstyrelser i riket, som vidarebefordrade dessa till alla socknar. En av frågorna handlade om vilket odlingsystem som tillämpades. Socknarna i Halland skickade i januari-februari 1859 in sina svar till Hushållningssällskapet, som fått i uppdrag av länsstyrelsen att sammanställa svaren. Hushållningssällskapet skickade svaren något bearbetade till Finanskommittén i Stockholm (nu i Riksarkivet).⁵⁵ Det är alltså så att socknarnas originalsvar inte finns i Riksarkivet, men originalsvar har hittats från sju socknar via deras sockenprotokoll.⁵⁶ Alla svaren från Halland finns i avhandlingens *bilaga 5.1*, där också källfrågan reds ut något mer. Svaren är dock, som vi ska se, inte så lättolkade. Men de kan utgöra en utgångspunkt för analysen av de samtida skildringarna, som kommer sedan.

Vad skriver då sockenborna om odlingsystemet? Finanskommitténs fråga 9 löd: "Hvilket är det allmänna brukningssättet, tvåskiftes-, tredings- eller vexelbruk? I hvilket förhållande till åkerjordens vidd begagnas ena eller andra brukningssättet?"⁵⁷

Frågan ger tyvärr en mängd tolkningsproblem. För det första var växelbruket ännu inte allmänt känt som begrepp. För det andra hade tvåskiftes- och tredingsbruk (tvåsäde och tresäde) föga med halländska förhållanden att göra. Och ensädet, som ju varit helt dominerande i Halland, fanns inte ens med som svarsalternativ i den Stockholmscenterade synen i kommittén. Det krävs alltså mycket analys för att förstå vad socknarnas svar egentligen står för.

I svaren från socknarna i *bilaga 5.1* framgår att *det helt klart fanns både ensäde och lindbruk/växelbruk i Halland 1859*. (Det som i svaren benämns växelbruk kan vara både lindbruk och växelbruk och beskrivs därför här som cirkulationsbruk.)

Ensädet kunde beskrivas på olika sätt. Dels som i Växtorp: "All öppen jord besås årligen." Det vill säga att all åker besåddes årligen, vilket ju är ensädets kännetecken. Dels som i Drängsered: "Åkerjorden begagnas alltid densamma." Även "Det gamla brukningssättet fortsås" (Köinge) har tolkats som ensäde. Och likaså svaret: "Åger ej rum inom socknen" (Källsjö) tolkas som ensäde. Liknande beskrivningar fanns i ett flertal socknar.

Att det var cirkulationsbruk i andra svar framgår på flera olika sätt. Dels genom att växelbruk ställdes mot ensäde som i Fjärås: "Ungef[är] 1/3 av åkern är uti ensädesbruk och de andra 2/3 uti mer eller mindre rationellt växelbruk." Dels genom att beskriva en cirkulation, här ifrån Årstad: "Der växelbruk blivit infört har man allmänil[ligen] antagit 7 à 9 skiften." Dels genom att, som i Hanhals, beskriva förhållandet mellan åker och lindor/vallar: "Närmar sig växelbruket med 2/3 öppen åker och nära 1/3 äng." Eller i en annan variant: "Odlade jorden besås till $\frac{3}{4}$, till $\frac{1}{4}$ nedlagd till slotte [slätter = linda/vall]" (Askome). Dels använda ordet koppelbruk som helt klart är ett lindbruk: "Endast koppelbruk gagnas" (Sällstorp).

Vid en allmän överblick framgår det då att de allra flesta med klart ensäde låg i skogsbygden och de allra flesta med klart cirkulationsbruk låg i mellanbygden eller slättbygden. Men vi har ännu ingen klar bild över mer än en minoritet av socknarna. Målet är att komma fram till *karta 5.1* med i stort sett alla socknars odlingsystem analyserat, om än med många osäkerhetsfaktorer. Vi måste därför gå vidare och *analysera alla de mer oklara svaren*. En utgångspunkt är att man i Halland knappast alls hade tvåsäde eller tre-

säde, både enligt forskningsläget och de skildringar som studerats och som studeras i nästa avsnitt. Det är alltså en uppdelning på ensäde eller cirkulationsbruk som gäller.

Vi börjar med socknen Torup, där det i svaret står växelbruk, men absolut inte kan vara ett cirkulationsbruk. I Torup ser vi också skillnaden mellan originalsvaren och de i Riksarkivet angivna svaren. I det av Hushållningssällskapet bearbetade svaret från Torup i Riksarkivet står det kort och gott: "Växelbruk." Cirkulationsbruk var alltså infört i denna socken, kan man tro. Men i originalsvaret i sockenprotokollet 14 februari 1859 står det: "Växelbruk sålunda, att åkern gödslas vartannat år samt att den är årligen öppen." Att åkern är årligen öppen betyder ju, att *ensäde* tillämpas!⁵⁸ Men eftersom ensäde inte fanns som svarsalternativ, har man uppenbarligen i Torup tolkat "växelbruk", som att man växlat mellan olika sädeslag, alternativt växlat mellan gödsling och icke-gödsling. (Andra svar antyder en sådan tolkning.)

Kinnared socken hade samma svar som Torup. Om vi nu fastställer att dessa socknar hade ensäde, så finns det ingen annan socken i skogsbygden som anger att de hade växelbruk. Alla som anger växelbruk ligger följaktligen i mellan- och slättbygden. Och ingen av dem som anger växelbruk där har någon följdmening, som skulle kunna tolkas som ensäde. Vi har därmed 20 socknar som, med något av de fyra kriterierna ovan, relativt säkert kan anses ha cirkulationsbruk.⁵⁹ Med dessa argument som grund tolkar jag det som att alla de socknar i mellan- och slättbygden där det bara står "växelbruk", också menar cirkulationsbruk. Vi kommer därmed upp i 32 socknar som hade lindbruk/växelbruk på minst hälften av arealen. Ytterligare 10 socknar hade cirkulationsbruk infört på en mindre areal.⁶⁰

Något man kan lägga märke till i svaren är de ganska ofta använda benämningarna "ingen ordning", "ingen bestämd ordning", "ej ordnat" "mycket olika" och "obestämt". Ibland är det kopplat till ett cirkulationsbruk i svaren och ibland inte. Jag tolkar detta som att ett experimentstadium vid lindbrukets början avses. Denna grupp har också markerats på kartan.⁶¹

De som förhållandevis säkert hade ensäde enligt de tolkningar av svaren till Finanskommittén vi gjort ovan var 24 socknar både i skogs-, mellan och slättbygden.⁶²

De 12 socknar som är kvar är mer osäkert om de hade ensäde eller cirkulationsbruk. De använde alla begreppen tvåskiftes- eller tredingsbruk i sina svar. Tyvärr kan svaren ibland tolkas som ensäde och ibland som cirkulationsbruk. En socken som skrivit tvåskiftes- eller tredingsbruk i sitt svar och menat ensäde är Skällinge: "Tvåskiftesbruk. Den odlade jorden i allmänhet i ständigt bruk."⁶³ Stamnared är ett annat exempel på detta: "Tredingsbruk. 5/6 av öppna jorden anses vara i ständigt bruk."⁶⁴ Sockenbornas svar har troligen här, liksom i Torup, syftat på skiftningar av sädeslag eller hur ofta gödsling skett. Men det finns också ett exempel på att tvåskiftes- eller tredingsbruk i svaren skulle kunna betyda cirkulationsbruk. I Torpa skrev man: "Treskifte. 2/3 åker, 1/3 äng." Dessa tolv socknar har inga tydliga preciseringar och kommer därför att tillhöra en mellangrupp där tolkningen är osäker.

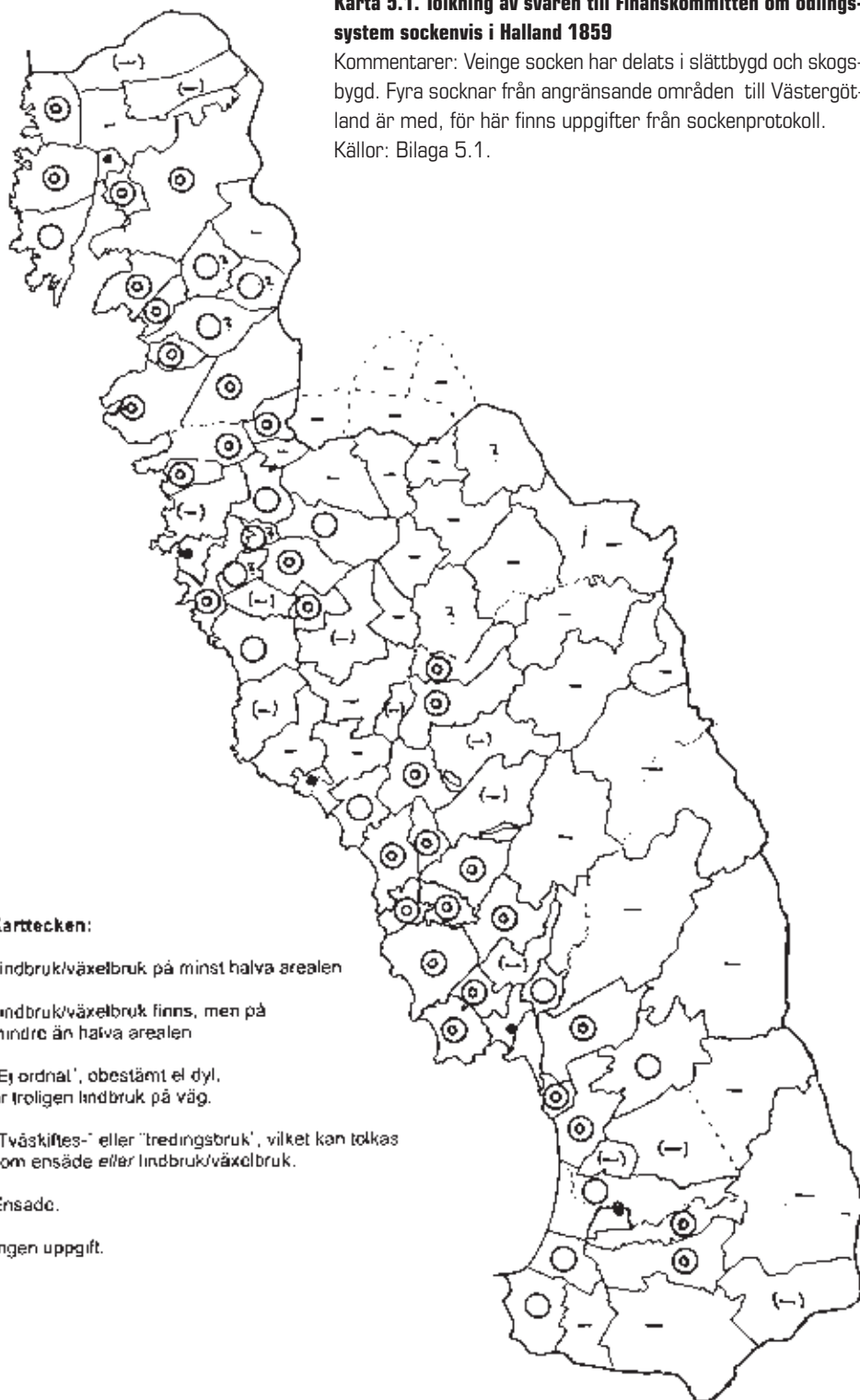
Finanskommittén har inte, i någon av sina många frågor, frågat om gräsfrön användes till utsäde. Det är ett argument för att gräsfrösädd – rent växelbruk – ännu inte var etablerat, en fråga som återkommer nedan.

Vi analyserar nu *karta 5.1* bygd för bygd. I *skogsbygden* förekom så gott som bara

Karta 5.1. Tolkning av svaren till Finanskommittén om odlings-system sockenvis i Halland 1859

Kommentarer: Veinge socken har delats i slättbygd och skogsbygd. Fyra socknar från angränsande områden till Västergötland är med, för här finns uppgifter från sockenprotokoll.

Källor: Bilaga 5.1.

Kartecken:

- ⊙ Lindbruk/växelbruk på minst halva arealen
- Lindbruk/växelbruk finns, men på mindre än halva arealen
- ⊙? "Ej ordnat", obestämt el dyl, är troligen lindbruk på väg.
- "Tväskiftes-" eller "tredingsbruk", vilket kan tolkas som ensäde eller lindbruk/växelbruk.
- Ensädc.
- ? Ingen uppgift.

ensäde, men några socknar är osäkra. Vad *Laholmsslätten* angår är bilden splittrad. Troligen hade lindbruk/växelbruk införts i några socknar med en kärna i Ysby/Ränneslöv. Men slättsocknar som Hasslöv och Växtorp hade bara ensäde och Tjärby och Veinge är osäkra. Flyttar vi oss till *slätten runt Halmstad* var förmodligen cirkulationsbruk genomfört på de flesta håll. Men Holms socken är ett frågetecken. Vad gäller *slättbygden runt Ätran* verkar den sydöstra delen ha mer moderna odlingssystem än den nordvästra, som var dominerad av ensäde. *Slättbygden runt Varberg* hade cirkulationsbruk genomfört i en kärna av socknar, det var påbörjat i vissa, medan andra är osäkra. I *norra mellanbygden* hade de moderna odlingssystemen börjat användas i de flesta socknar. Tölö verkar ha enbart ensäde medan några socknar är osäkra.⁶⁵

Hur blir analysen i våra undersökningsområden? Ränneslöv: Ränneslöv och Ysby anger cirkulationsbruk till 2/3 och Skummeslöv till 1/4. Laholm: I Laholms landsförsamling förekommer de nya odlingssystemen, men Veinge slättbygd har vi osäkra uppgifter ifrån. Kvibille: Lindbruk/växelbruk dominerar i Getinge och Rävinge, finns hos hälften i Kvibille men är osäkert i Holm. Grimeton: En socken har cirkulationsbruk och tre är osäkra. Tvååker: Moderna odlingssystem finns i hela Träslöv men bara på 1/10 av arealen i Tvååker. Torup: Ensäde råder. Fagered: Ensäde används även här. Fjärås: Växelbruk anges användas av två tredjedelar. Lindome: Osäkert vilket odlingssystem som råder.

Läsaren bör nu tänka på att denna analys av svaren till Finanskommittén 1859 bara är en utgångspunkt. Vi ska i resten av kapitlet använda andra källor för att försöka nå kunskap om lindbrukets och växelbrukets införande i Halland. Därefter kommer vi åter till Finanskommittésvaren och kan eventuellt göra omtolkningar.

Samtida skildringar

De skildringar vi har om odlingssystem är: landshövdingeberättelser, kronofogdeberättelser, Ortsbeskrivande litteratur inklusive reseskildringar samt svar på etnologiska frågelistor. Dessutom finns några uppgifter i sockenprotokoll som inte är kopplade till Finanskommittésvaren samt något ur lantmäterihandlingar.

Kronofogdearkiven är en viktig källgrupp för de är kontinuerliga och regionala. Att de inte finns från tiden före 1822, gör inte så mycket i detta sammanhang. Men det är sämre att odlingssystem efter 1870 inte omnämns i kronofogdeberättelserna. Det fanns fyra kronofogdar i Halland, en i varje fögderi, se karta i slutet av avhandlingen.⁶⁶

Vi ska nu gå igenom dessa källor kronologiskt bygd för bygd för att komma till ett resultat om när de nya odlingssystemen började användas. Kvibille-området har i denna fråga förts samman med södra slättbygden, för de har många likheter i sin odlingshistoria. Efter 1870 finns knappast några uppgifter på bygdenivå, så därefter behandlas Halland som en helhet. Alla uppgifter om gods kommer i ett eget delkapitel.

Norra mellanbygden:

Kungsbacka eller Fjäre fögderi omfattade ungefär norra mellanbygden. Den första kronofogdeberättelse vi har från detta fögderi är daterad 1832, då kronofogden skriver: ”Jorden brukas med ensäde och omväxlas till äng och åker. Besädde delen av åkerjorden utgör ca 3/4 delar.”⁶⁷ Men ensäde och att åkern ”omväxlas till äng och åker” är ju två motsatta saker – det senare är ett *lindbruk*. Liknande motsägelser har vi sett i rapporterna till Finanskommittén, så en trolig tolkning av detta är att jordbrukarna hade lindbruk. (Fram till

Bild 5.4. Två hölass

Teckning av Nils Kreuger 1893 i Apelviken.

Foto Arne Persson, Läns museet Varberg. Originalet i Kalmar konstmuseum.

växelbruket kommer med gräsfrösådda vallar utgår jag ifrån att cirkulationsbruken är lindbruk.) Men att kronofogden inte ville kalla det cirkulationsbruk kan bero på att inte ettåriga trädor tillämpades. 1851 skrev kronofogden i Kungsbacka nämligen ”gagna sin jord till cirkulation och träde”. Han menade alltså att det skulle finnas ett trädesår i växtföljden för att kalla den cirkulationsbruk.

Slutsatsen av resonemanget blir att lindbruk var vanligt förekommande bland jordbrukarna i norra mellanbygden redan 1832. På kronofogden låter det som om de flesta tillämpar detta odlingssystem. Lindbruket hos bönderna hade troligen sex år med säd och två med linda, för då blev den besådda delen $\frac{3}{4}$, som kronofogden nämnde.

Kronofogden i Kungsbacka upprepar 1837 och 1843 att jorden omväxlas till äng och åker med $\frac{1}{4}$ i linda. Men 1844 skriver kronofogden (kanske en ny): ”Jorden brukas i allmänhet icke i cirkulation utan efter gammalt bruk, mycken öppen åker som år efter år besås.” 1851 står det att: ”Jorden ... brukas till ensäde. [Men brukningssättet på] de större egendomarne [har] givit anledning för kringboende allmogen att ... gagna sin jord till cirkulation och träde ... Besådde delar av åkerjorden utgör cirka $\frac{3}{4}$ delar och det övriga gagnas till äng och bete.” Alltså åter snarlikt beskrivningen 1832!

En rimlig slutledning av att ensäde nämns som dominerande 1844, men att cirkulationsbruk nämns som dominerande 1832, 1837 och 1843 och som använt av många 1851 är, att cirkulationsbruket förmodligen användes av runt hälften av bönderna hela perioden 1832-1851.

Uppgifter om gräsfrön finns 1849 i en del sockenprotokoll från andra delar av Halland, men inga från norra mellanbygden. 1856 upprepar kronofogden ungefär beskrivningen från 1851. Men det nya är att ”icke så få hemmansägare under de senare åren börjat såväl att träda jorden som också att beså en del av densamma med klöver”. Min tolkning är att en del av allmogen i norra Halland nu, förutom lindbruk, också börjat med växelbruk med gräsfrön.⁶⁸

1859 har vi svaren till Finanskommittén, som vi återkommer till i detta delkapitels sammanfattning.

1865 får vi veta från kronofogden i Kungsbacka att ”man numera finner växelbruk infört icke blott å de större egendomarne, utan även på ett och annat bondhemman”, vilket ger ungefär samma bild som tio år tidigare. Men det är bara ”på somliga ställen all den öppna jorden besås”, det vill säga som de har ensäde. Kronofogdar och landshövdingar hade förmodligen svårt att se det experimenterande med lindbruk som förekom, tydligen hos en majoritet av jordbrukarna. 1865 betonas att foderväxtodlingen ökat så mycket att ”kreaturens antal betydligt ökats”.

1866 har kronofogden fått in rapporter från olika delar av fögderiet. Det är bara i Hanhals som kommunalordföranden meddelar: ”Mesta delen i cirkulation.” Från övriga delar är det oklart. Allmogen kan ju ha använt olika former av lindbruk, som rapportörerna inte kunnat förmedla.

Mellersta slättbygden (området kring Varberg, Tvååker/Grimeton):

Barchaeus berättar 1773 att en rådman i Varberg propagerar för lindbruk: all mark ska vara åker i 5-6 år för att sedan vara äng i 5-6 år.⁶⁹ Om rådmannen själv tillämpade metoden, får vi inte veta.

Bexell berättar 1819 att allmogen i Tvååker lägger ner en del åker till äng, eftersom avkastningen försämrats, varvid försök med timotejodling blivit gjorda.⁷⁰

1837 är första gången en kronofogdeberättelse i Varbergs fögderi nämner odlings-system: ”Cirkulationsjordbruk, vilket dock allmogen ej är särdeles böjd [för], troligen emedan de icke förstå fördelarne härav.”

1847 har vi en uppgift om slättbygden i Halland: ”På somliga ställen igenlägges väl någon mindre del av den utmattade åkern till gräsväxt, men utan föregången gödning och frösåning, och lämnas i sådant skick 3 till 4 år, varefter den å nya upptages och fortfarande begagnas till sädesodling.” Lindbruket gällde alltså en del av åkern.⁷¹ Kronofogden i Varberg skriver 1849: ”Allmogen ... visat mera förtroende till ... odling av foderväxter.” Lindbruk verkar användas på nyodlingar: ”Först sås råg, därefter gräsfrösädd och sedan vårsäd.”

Att gräsfrön började komma i allmän användning, fast i liten skala, visar också flera sockenprotokoll från 1849.⁷² I november kom nämligen en skrivelse till socknarna i Halland från Hushållningssällskapet med en fråga, om man ville köpa gräsfrön från detta. Tyvärr har många socknar inte tagit upp skrivelsen i sina protokoll, men av dem som gjort det kan vi utläsa följande: I Träslöv i Tvååkersområdet svarade man så här på Hushållningssällskapets fråga: ”Rörande gräsfrön ... förklarade församlingen att priserne på klöverfrö, som mest odlas här i orten, ofta skall förefinnas åtkomligt för bättre pris än skrivelsen innehåller, varföre någre rekvisitioner icke kommer ifråga.”⁷³ Här används alltså klöversädd, men fröna köps billigare på annat håll än av Hushållningssällskapet. Göde-stadborna svarade på samma sätt: ”Angående ... rekvisition av gräsfrö yttrades, att det lilla kvantum som de behöva kan erhållas i Varberg till nästan samma pris, som det här bestämda.”⁷⁴ Invånarna i Grimeton var villiga att beställa gräsfrön från Hushållningssällskapet, men ville vänta till hösten med att bestämma sig. Detta bör troligen tolkas så att man i Grimeton ännu inte börjat använda gräsfrön i någon större utsträckning, för

då hade de känt till att dessa frön kunde köpas på närmare håll. I Hunnestad ville ingen beställa något.⁷⁵

En rimlig tolkning av det hittills nämnda är, att lindbruk börjat användas i mellersta slättbygden åtminstone på en del av åkern kring 1840. Man hade också kring 1850 börjat så gräsfrön på mindre ytor.

1856 är första gången landshövdingen nämner cirkulationsbruk inte bara hos ståndspersoner i Halland: "Märgling, klöversädd och växelbruk börja allt mer och mer hos allmogen att användas." Eftersom det talas om märgling, så måste detta gälla slätterna.⁷⁶

1856 skriver kronofogden i Varbergs fögderi: "Fält som ansetts [svåra] ... att göra fruktbara, bära nu säd och gräs." Nyttan av "odlingen av foderväxter [har] blivit erkänd". Detta var alltså en klar början på ett lindbruk, troligen också med inslag av växelbruk. Det finns en utförlig sockenbeskrivning från Träslöv 1857. Där skriver lantmätaren att ensäde råder, men brist på hö gör att bonden "nödgats använda en del åker till foderväxter"⁷⁷ Lantmätaren verkar inte fatta att detta var en väg till de moderna odlingssystemen. Inget gräsfröutsäde nämns (bland andra utsäden) i beskrivningen, så mycket tyder på att detta är lindbruk. Troligen användes gräsfrön ännu mest i liten skala. Uppgiften att man hade små "klöver-land" i Hunnestad 1857 stärker den bilden.⁷⁸ Vi har uppgifter om att bönder på slätten nära Varberg på 1860-talet började odla egen "luddtätel" (en grässort), som man tröskade ut gräsfrön ur.⁷⁹ Här fanns alltså början på en gräsfröproduktion på slätten.

Kronofogden i Varberg ger 1862 en konkret beskrivning av det nya växelbruket på slätten: "Som först i senaste tider växelbruk vunnit förhand bland allmogen, begagnas av dem en ringa del av åkerjorden så som äng. (...) Vadan år 1860 ... $\frac{3}{4}$ av all odlade jorden var besädd med säd, $\frac{1}{8}$ del ... [med] potater och andra rotfrukter, lin och hampa, samt övriga $\frac{1}{8}$ del till äng och bete." Det vill säga att lindbruket/växelbruket bara hade en mindre del av åkern ($\frac{1}{8} = 12,5\%$) i lindor/vallar. Man hade förmodligen så liten yta lindor för att kunna ha maximalt sädesuttag. Dels ville man försäkra sig om brödsäd och dels ville man ha havre att sälja. Den lilla ytan lindor upprepas i kronofogdeberättelsen 1866. Därefter upphör uppgifterna från detta område.⁸⁰

Södra slättbygden (samt området kring Halmstad, Kvibille):

På gården Uddaveka i Eftra använde man redan år 1781 klöver och andra gräsfrön när åkern skulle läggas igen. Detta var inget lindbruk utan bara ett dynamiskt ensäde, men det visar att gräsfrön var kända även utanför herrgårdarna.⁸¹ Men på gården Vastad i samma socken hade man redan år 1806 infört lindbruk! Vissa arealer brukas "medelst upplöjning och igenläggning, ömsevis såsom åker och äng". Ett ordnat lindbruk var infört på delar av åkern.⁸² Intressant är att Bexell har ett par uppgifter om att bönder använde gräsfrön. Om Snöstorp och Trönninge berättar han, att nyodlingar har skett genom torvbränning. När åkern varit besädd 10-12 år har den med gräsfrön lagts igen till äng som gett mycket hö.⁸³ Vi har alltså i slättbygden upp till Ätran ett par pionjärer utanför godsägarkretsen med lindbruk redan de första 20 åren av 1800-talet. Vi har också tidiga uppgifter om att bönder använde gräsfrön, dock inte till växelbruk men vid andra igenläggningar till äng. Men hur allmänt var detta?

Den första kronofogdeberättelsen från Laholms fögderi som nämner odlingssystem

är från 1837. I den står det att cirkulationsbruk finns hos ståndspersoner, men inte hos allmogen.

I Laholms fögderi 1847 ”börjar allmogen alltmera inse fördelen med trädning och artificiellt gräs i ordentlig cirkulation”. Detta stämmer väl med den allmänna bilden som ges av slättbondens odlingsmetoder detta år.⁸⁴ Kronofogden i Laholm skriver 1851: ”Cirkulationsbruket ... användes endast på de större lantegendomarne samt ett och annat enstaka hemman.” Vi kan alltså konstatera ett begynnande lindbruk hos bönder i södra slättbygden, men fortfarande hos en mindre grupp.

Att gräsfrön började komma i allmän användning även på Laholmsslätten, fast i lite skala, visar flera sockenprotokoll från 1849. Det är redan nämnt att Hushållningssällskapet kom med en fråga, om sockenborna ville köpa gräsfrön från dem. Vi har inga uppgifter från Kvibille-området, men från Laholmsslätten finns flera svar. Ränneslöv och Ysby hade gemensam sockenstämma: ”Gjordes församlingarne uppmärksamme på Kongl Hushållningssällskapets benägna åtagande att införskriva gräsfrön m m. Detta omfattades med mycket nöje och beslöts att, emedan nu för tillfället icke en var kunde vara betänkt på huru mycket av varje fröslag han för sig behövde, skulle de under veckan samlas byalagsvis.”⁸⁵ Här är man mycket intresserad av inköp (vilket man inte var i mellersta slättbygden), vilket bör tolkas som att gräsfrön redan var i bruk, men att man inte hade tillgång till en billigare leverantör än Hushållningssällskapet. Denna organisation hade förmodligen också en stark ställning i bygden genom von Möller (kanske med på stämman) och andra godsägare. I Östra Karup, i södra änden av slätten, var man inte intresserad av gräsfrököp.⁸⁶

Från Halmstads fögderi meddelas 1850: Cirkulationsbruk finns hos många ståndspersoner och ”hos en obetydlig del förmögnare bönder”. Enligt en lantmätarbeskrivning vid samma tid var brukningssättet i Söndrum ”ensäde, utan träde och cirkulation”.⁸⁷ Så utvecklingen var på gång även på slätten runt Halmstad, även om den ännu endast berörde en mindre grupp.

1856 är som nämnts första gången landshövdingen nämner cirkulationsbruk inte bara hos ståndspersoner i Halland. Eftersom det talas om mörnging, så bör detta även gälla södra slättbygden.

I Laholms fögderi skriver kronofogden 1862 troligen om ett regelrätt växelbruk: ”Genom det alltmer tilltagande odlingssädet med klöver och timotej, har fodertillgången betydligt ökats.” I Halmstads fögderi 1865 fanns liknande tongångar: ”Jordbruket gått framåt, ty utom det, att en myckenhet jord blivit uppodlad, har en del av allmogen börjat mörngla, dränera och till cirkulationsbruk indela jorden.”⁸⁸ Omfattningen på cirkulationsbruket är fortfarande lite oklar.

1868-1872 uppger Halmstad stadsfullmäktige som svar på allmänna statistikuppgifter, att man tillämpar växelbruk på sina stadsjordbruk.⁸⁹

Skogsbygden:

Från skogsbygden har vi mycket färre uppgifter om odlingssystem, för kronofogdarna har oftast glömt bort dessa områden. Här redovisas de uppgifter som finns.

När Hushållningssällskapet gick ut med sin fråga om gräsfrön 1849, svarade man i skogsbygden att man inte ville köpa gräsfrön, för man hade inte denna typ av odling.⁹⁰ 1862 nämner kronofogden i Varberg att skogsbygden inte alls har börjat med växelbruk.

Samma bild ger 1862 kronofogdeberättelsen för Laholms fögderis norra länsmansdistrikt, som mest bestod av skogsbygd. Och den annars avancerade gården Djäknebol i Torup hade inget växelbruk, när källorna därifrån upphörde 1865.⁹¹ Alltså fanns det inga tecken på annat än ensäde i skogsbygden ännu 1865. Kring 1880 kom vallodling och växelbruk igång ordentligt i Källsjö, vilket måste ha varit tidigt för att vara skogsbygd.⁹²

1870 och senare:

Från tiden efter 1870 har vi färre samtida skildringar, för att kronofogdarna slutar skriva om odlingssystem. Det är därför ingen idé att behandla utvecklingen bygd för bygd. Vi börjar med att se vad landshövdingarnas rapporter ger. Inget om odlingssystem nämns 1870, men 1875 skriver landshövdingen: ”Å de större egendomarne i länet, synnerligast i södra delarne, användas numera allmänt ... växelbruket, vilket även börjat delvis antagas av allmogen i länets södra del, men allmännast vidhåller dock allmogen sitt gamla ... enskiftesbruk.” Fortfarande 1880 skriver landshövdingen att växelbruket, speciellt i södra Halland, tränger undan de gamla brukningssätten. 1885 får vi veta att växelbruk i 6-7 skiften införts på de flesta gårdar, även de mindre. I skogsbygden är ännu oregelbundna brukningssätt de vanliga (vilket jag tolkar som att lindbruket kan ha kommit igång).⁹³ Därefter skriver inte landshövdingen något om odlingssystem, andra intressen tar över.

1881 anser von Möller att ensäde inte förekommer i Halland, vilket väl åtminstone bör gälla slätterna.⁹⁴ 1882 sägs om hela Halland: ”Allmänna brukningssättet på slättbygden, även på de mindre gårdarne, är växelbruk med 5, 6, 7 à 8 skiften efter jordmännens art. I de inåt landet liggande socknarne besås jorden däremot i regel årligen med säd.” Åkern utgör detta år 20 % av länets yta och den naturliga ången 8 %. (Det vill säga växelbruket kan inte vara fullbordat ännu med så stor andel naturlig äng.)⁹⁵

Min slutsats är att 1880 hade så gott som alla gårdar i slätt- och mellanbygden det moderna odlingssystemet. I skogsbygden bestod ensädet i olika varianter, men lindbruket hade börjat tillämpas här och där.

Vi ska nu se om vi med hjälp av några andra källor kan komma lite längre om utvecklingen efter 1870. När infördes regelrätt växelbruk med gräsfrösädd hos bönderna? Var det någon bygd som gick förbi de andra i utvecklingen? Och när kom skogsbygden igång med det nya.

BiSOS om växelbruk

Bidrag till Sveriges Officiella Statistik (BiSOS) finns åren 1865-1911. Den är, som nämndes i förra kapitlet om nyodling, en ytterst osäker källa vad gäller kvantitativa uppgifter. Det är dock lättare att få fram korrekta *kvalitativa uppgifter*, till exempel om en företeelse fanns eller inte. Och troligen var även uppgifter om exempelvis hur stor *andel* av åkern som utgjordes av ett visst växtslag förhållandevis tillförlitliga.⁹⁶

Ett sätt att mäta införandet av lindbruk/växelbruk är att se hur stor del *av åkern* som var gräsvallar. I BiSOS kan vi se gräs och andra foderväxters andel av ”odlade ägoviddernas användning”. I *tabell 5.2* har vallarnas procent av all åker räknats ut. 30-40 % får anses som ett helt utvecklat lindbruk eller växelbruk, eftersom siffrorna 1911 har stannat där. Med mindre andel vallar var man *på väg* till ett cirkulationsbrukbruk.

Det var Laholmsslätten och Kvibille som hade helt utvecklade cirkulationsbrukssystem 1880. Lindome, Tvååker och Grimeton hade nästan utvecklade system. Fjärås

siffror 1880 är tvivelaktig: Varför skulle man ligga så långt efter Lindome, speciellt med tanke på att de ligger lika 1900? Uppgifterna till Finanskommittén visade att Fjärås låg före Lindome i utvecklingen 1859. Jag utgår alltså ifrån att Fjärås låg i nivå med Lindome redan 1880.

En slutsats av *tabell 5.2* 1880 är, att Ränneslöv-, Laholm- och Kvibille-områdena mellan 1860 och 1880 hade dragit ifrån den övriga slätt- och mellanbygden i utvecklingen, och att skogsbygden 1880 knappt hade börjat med lindbruk/växelbruk.

1900 hade hela slätt- och mellanbygden fullt utvecklade lindbruk eller växelbruk, medan skogsbygden hade kommit en bit på väg.

I BiSOS finns också uppgifter om hur mycket gräsfrön som sås från 1885 och framåt. I Finanskommitténs frågor 1858 fanns inget om gräsfrön som utsäde, vilket betyder att det inte var aktuellt i större skala ännu.⁹⁷

De exakta siffrorna i *tabell 5.3* är säkert tagna ur luften, men nivåerna kan vara intressanta. Om man antar att 1911 är en siffra där regelrätt växelbruk genomförts fullt ut, hur mycket hade det då genomförts 1885 och 1900?

De gräsfrösådda vallarna i *tabell 5.3* måste ses som tecken på ett regelrätt växelbruk till skillnad från *tabell 5.2*:s lindor/vallar, som kunde vara tecken på både lindbruk och växelbruk. Men eftersom det är kvantitativa siffror i *tabell 5.3*, får man vara mer försiktig med slutsatserna än i den förra tabellen som beräknade andelar.

Områdena Kvibille, Laholm och Ränneslöv skiljer i *tabell 5.3*, liksom i den förra tabellen, ut sig. I dessa områden hade man redan 1885 uppnått 2/3 av de gräsfrö-

Tabell 5.2. Andel av åkern som hade gräs och foderväxter

Procent.

Uo/år	1880	1900	1911
Lindome	25	32	36
Fjärås	7	34	36
Fagered	4	17	30
Torup	5	10	28
Tvååker	27	36	40
Grimeton	21	35	39
Kvibille	39	34	39
Laholm	29*	36	33
Ränneslöv	38	32	37

Källor: BiSOS.N, kolumn 24-25.

Kommentarer: Siffrorna är ett medeltal av socknarnas tal i resp undersökningsområde. * Borde nog vara högre för här ingår Veinge skogsbygd som ju inte ingår i mitt uo. – 1865 är siffrorna enligt min bedömning helt opålitliga. Till exempel kunde, av två likvärdiga socknar bredvid varandra, den ena ha 0 % och den andra 49 %. Felen kan å ena sidan bero på att man ännu inte visste vad åkervall var och å andra sidan att man tog med ångar i siffrorna. Gadd 1998 s 192-194 använder motsvarande uppgifter i BiSOS om foderväxter.

Tabell 5.3. Utsäde av gräsfrön i deciton och i procent av 1911 års volym

Område/år	1885	1900	1911
Lindome	31 (38)	60 (75)	80 (100)
Fjärås	34 (28)	115 (96)	120 (100)
Fagered	3 (9)	11 (32)	34 (100)
Torup	4 (15)	12 (44)	27 (100)
Tvååker	56 (30)	159 (86)	188 (100)
Grimeton	45 (32)	118 (83)	142 (100)
Kvibille	124 (66)	181 (96)	188 (100)
Laholm	124 (50)	191 (76)	250 (100)
Ränneslöv	171 (70)	219 (90)	244 (100)

Källor: BiSOS.N kolumn 55.

Kommentarer: Inom parentes är procenten av 1911 års decitonsiffra. 1885 har centner omvandlats till deciton. Obs att Veinge skogsbygden troligen drar ner Laholms-siffran, som annars skulle ha varit i nivå med Rå och Kv.

sådda vallar som fanns 1911. År 1900 var växelbruket så gott som helt infört i dessa områden. I Tvååker, Grimeton, Lindome och Fjärås var förhållandena inbördes ungefär lika. Där var växelbruket infört till cirka 1/3 1885 och till runt 80 % år 1900, det vill säga 1900 hade dessa områden nästan kommit ifatt södra Halland. Skogsbygden hade knappt påbörjat växelbruket 1885, det hade kommit igång lite mer 1900 och var kanske fullbordat 1911.

Det rör sig om så stora volymer, så att 1880 bör man ha börjat skörda och tröska ur sina gräsfrön själva. Vi har bara en uppgift från Gällinge i norra mellanbygden om att så var fallet. Där började man från 1880 att odla gräsfrön.⁹⁸

Gräsfrön i bouppteckningarna

Uppgifter om gräsfrön som utsåde i bouppteckningarna kan i någon mån stödja uppgifterna i *tabell 5.3*. Men det finns väldigt få uppgifter om gräsfrön i det underlag vi har, vilket förmodligen beror på att det blir färre och färre utsädesuppgifter i bouppteckningarna i slutet av 1800-talet.

Sammanlagt finns det i bouppteckningsmaterialet 24 uppgifter om gräsfröutsäde. Timotej, klöver och spergel är de sorter som nämns. Bara nio av dessa bouppteckningar anger volymer. Genom beräkningar från uppgifter i Arrhenius⁹⁹ framgår det emellertid,

Bild 5.5. Kalv i klöverland

Teckning av Carl Larsson 1887. I bakgrunden syns Varbergs fästning.

Foto Charlotta Sandelin, Länsmuseet Varberg. Originalet tillhör Göteborgs konstmuseum.

att de angivna volymerna gräsfrön varit avsedda för stora ytor, ofta kring 5 tunnland och ibland upp till 15 tunnland, och därmed utgjorde de mellan 10 och 40 % av åkerytan hos de bönder det här är frågan om. De gräsfrösådda vallarna ingick alltså i ett regelrätt växelbruk.

Geografiskt är det slående hur många uppgifter som är från södra halvan av Halland. Detta stöder den bild som BiSOS-materialet gav oss, att Kvibille, Laholm och Ränneslöv var tidigare med gräsfrövallar än övriga områden 1880. Möjligen kan bouppteckningsuppgifterna 1900 antyda att de andra slätt- och mellanbygdena kommit ifatt. Skogsbygden har inga uppgifter alls.

1880 fanns bara gräsfrösåmaskiner i Kvibille. 1900 var södra halvan av länet klart dominerande vad gällde innehav av dessa maskiner, men de fanns i övriga slätt- och mellanbygden. Visserligen kunde man så gräsfrön för hand, som man sådde säd på 1800-talet. Men det verkar finnas ett samband: ju mer gräsfrösådd ju fler gräsfrösåmaskiner.

Sammanfattning om lindbruk och växelbruk

Kring 1800 fanns bara ensäde hos Hallands bönder och kring år 1900 hade nästan alla (åtminstone i slätt- och mellanbygden) infört moderna odlingssystem. Detta kan vi vara tämligen säkra på. Vi måste nu få fram hur utvecklingen gått till.

Liksom undersökningen bör denna sammanfattning ta sin utgångspunkt i svaren till Finanskommittén 1859. Med ledning av resultaten på *karta 5.1* och alla de samtida skildringarna ser jag det som svårt att säga att något område i slätt- eller mellanbygden kring 1860 skulle vara tidigare än de andra. Alla dessa bygder innehöll både många socknar med rätt säkert cirkulationsbruk och många socknar med frågetecken. *En rimlig utgångspunkt är därför att i sammanställningen, tabell 5.4, anta att ungefär hälften av jordbrukarna i mellan- och slättbygden 1860 hade lindbruk/växelbruk.* I skogsbygden hade ännu inga nya odlingssystem införts. Uppgifterna är osäkra, så därför anges "nivåer" istället för procent-siffror.

Tabell 5.4. Ungefärlig andel jordbrukare med lindbruk respektive växelbruk bygdevis

Nivåer, där 10 är högst och 1 lägst.

Bygd/år	1830	1840	1850	1860	1880	1900
Norra mellanbygden	4	4	4 (1)	5 (2)	8 (3)	10 (8)
Mellersta slättbygden, bara Tv och Gr	0	1	2 (1)	5 (2)	8 (3)	10 (8)
Södra slättbygden, samt Kv	0	1	2 (1)	5 (2)	10 (6)	10 (9)
Skogsbygden	0	0	0 (0)	0 (0)	2 (1)	4 (3)

Källor: Undersökningarna i detta delkapitel.

Kommentarer: Siffror utan parentes är lindbruk och de med parentes är växelbruk.

Backar vi till tiden före 1860, så är det enligt de samtida skildringarna tydligt, att runt hälften av jordbrukarna i norra mellanbygden redan kring 1830 hade ett lindbruk. I *tabell 5.4* har försiktigtvis en nivå strax under hälften angetts. Här var det återigen den

tidigast bondedominerade bygden som ledde utvecklingen. I slättbygden fanns helt klart inget cirkulationsbruk 1830, därefter började det införas sakta från 1840. Någon skillnad mellan mellersta och södra slättbygden har inte kunnat säkerställas.

Efter 1860 får vi förlita oss till skildringar, BiSOS och i någon mån bouppteckningsuppgifter. Här är det tydligt att 1880 hade södra slättbygden tagit ledningen i utvecklingen, men 1900 var norra mellanbygden och mellersta slättbygden (Tvååker/Grimeton) i det närmaste ifatt. 1880 hade cirkulationsbruket även kommit till skogsbygden i mindre skala, men troligen var inte detta odlingsssystem infört hos hälften av jordbrukarna före sekelskiftet 1900.

Utvecklat växelbruk med gräsfrösådd kom troligen i mindre skala i slätt- och mellanbygden 1850. Det ökade något till 1860. 1880 och 1900 kan vi via BiSOS fastställa rimliga nivåer för detta växelbruk, vilket 1880 var klart tidigare i södra slättbygden än i de andra bygderna. I slutet av 1800-talet infördes även något växelbruk i skogsbygden.¹⁰⁰

Godsens odlingsystem

Herrgårdarna använde förmodligen normalt det odlingsystem som omgivande jordbrukare hade. Men 1761 får vi uppgifter om att godsens/ståndspersonerna skulle skilja ut sig från övriga jordbrukare. Enligt landshövdingen används *trädor* mest hos ståndspersoner.¹⁰¹ Barchaeus reste 1773 från herrgård till herrgård i Halland. Ibland noterade han deras odlingsystem. Rossared hade jorden i ensäde, med en liten del i träda. Tjolöholm hade tvåsäde, det vill säga ett trädessystem. Vapnö och Stjärnarp hade $\frac{1}{4}$ av åkern i träda, vad man kan kalla fyrsäde.¹⁰² En del herrgårdar hade alltså vid denna tid ensäde och andra olika trädessystem.

Men Gåsevadsholms herrgård i norra Halland skilde sig 1773 från de andra: ”All marken har varit uppkörd och blir nu även immerfort [alltjämt] ömsom uppkörd till åker och igenlagd till äng. Men bönderna beklagade att denna hushållsmetoden gjorde deras arbeten desto svårare vid gården. Detta var brukat nu i 16 år.”¹⁰³ Av citatet kan man dra slutsatsen, att lindbruk påbörjats på 1750-talet på Gåsevadsholm. Men som vi ser var det en stor nackdel för de dagsverksarbetande bönderna, då lindbruk var mycket mer tidskrävande än ensäde. Vi har liknande uppgifter från Danmark, där bönder fått kraftigt ökade dagsverken vid övergång till cirkulationsbruk (koppelbruk), vilket lett till omfattande protester.¹⁰⁴

Vid Vapnö herrgård hade man 1773 inget cirkulationsbruk. Men klöver såddes på tre kappland i trädgården, och gavs som foder åt hästarna. En tysk storgårdsägare (på Fröslida) hade inspirerat till metoden, och klöverfröet köptes i Helsingborg.¹⁰⁵

Första gången cirkulationsbruk nämns i landshövdingeberättelserna är 1786: Ståndspersoner på Sperlingsholm, Sannarp, Knobesholm, Gåsevadsholm och Stjärnarp har låtit göra stora uppodlingar och infört cirkulationsplan där åker och äng byts om. Och ängen besås på flera av dessa ställen med utländskt klöverfrö. Av ett 40-tal herrgårdar hade alltså fem cirkulationsbruk vid denna tid.¹⁰⁶ Enligt Osbeck 1796 hade säterierna på

Laholmsslätten ensäde, och inget höfrö användes.¹⁰⁷ Ingen av de fem uppräknade herrgårdarna var heller från Laholmsslätten.

Vi sammanfattar läget kring år 1800: Många herrgårdar använde ensäde på 1700-talet och in på 1800-talet. Att några herrgårdar använde trädessystem istället för ensäde var knappast att betrakta som ett framsteg, utan förmodligen en tradition som godsledningen infört från något annat odlingsområde i Sverige. Lindbruk fanns vid sekelskiftet 1800 hos cirka 1/10 av herrgårdarna i Halland. Kanske kan man se det som ett mått på hur stor andel av godsägarna som följde med i upplysningsidéerna på jordbrukets område!¹⁰⁸ Vi vet dessutom att gräsfrön användes på mindre ytor vid en del gods.

Så fortsätter vi in på 1800-talet. Kyrkoherde Bexell har med några exempel på cirkulationsbruk i sitt epos från 1819: Säteriet Skottorp ”har i senare tider blivit uppodlat ifrån ett årligt utsäde av 49 tunnor till 150 tunnland i cirkulationsbruk”. Frölinge herrgård har 78 tunnland åker i cirkulationsbruk. Den underställda plattgården Skylegård har cirkulationsbruk på sina åkrar. ”Även kronobefallningsmannen på Brostorp i Veinge börjat med cirkulationsbruk. Bexell berättar också om prästgården i Tvååker att all inägojord ”begagnas nu skiftesvis till åker och till höbärgning”.¹⁰⁹

Fortfarande 1820 verkar alltså en hel del herrgårdar hålla fast vid ensädet: ”Av bonden och även en och annan större godsägare brukas åkern och ängen nu som för hundrade år tillbaka: åkern ständigt till ensäde.”¹¹⁰

Landshövdingeberättelserna har inte skrivit om cirkulationsbruk sedan 1786, men 1833 står det: ”Å de större egendomarne är cirkulationsbruk infört.”¹¹¹ Kronofogderapporterna understödjer detta påstående: 1837 får vi veta om Kungsbacka fögderi att: ”Å de större egendomarne är cirkulationsbruk infört.” Samma år skriver kronofogden i Laholm att cirkulationsbruk finns hos ståndpersoner, men inte hos allmogen.¹¹² Kronofogdarna kan som synes verifiera landshövdingens utlåtande, så på 1830-talet verkar en majoritet av herrgårdarna i hela Halland ha det nya odlingsystemet. 1847 anses de flesta herremän sedan en längre tid ha växelbruk, vilket bekräftar den bild vi har från 1830-talet.¹¹³

Om det är lindbruk eller växelbruk kan vi inte säkert veta. Men, som nämnts, måste vi utgå ifrån att det i huvudsak är lindbruk till uppgifter om gräsfrösädd kommer. 1816 ansåg Hushållningssällskapet att gräsfrön främst skulle användas till att förbättra ängar med. Peter von Möller menar att fortfarande 1830 var klöver okänt på de större gårdarna i Halland, vilket bekräftar mitt antagande.¹¹⁴

I förra avsnittet såg vi att gräsfrön började bli mer tillgängliga kring 1850. Landshövdingen skriver om godsen 1850: ”Possessionaterne på större egendomar samt en och annan ståndsperson på mindre hemman, vilka bruka jorden på ett rationellt sätt, medelst träda, rotfrukter samt omväxling av säd och artificiella grässlåg.”¹¹⁵ ”Artificiella grässlåg” betyder just att man sår med speciella gräsfrön. Min tolkning är att först nu kring 1850 hade regelrätt växelbruk börjat användas på en majoritet av herrgårdarna. 1856 presenterar kronofogden i Kungsbacka en sjuårig växtföljd på de ”större egendomar där cirkulationsbruk är infört”. Denna sjuåriga växtföljd var en metod med 2-3 års troligen klöversädda vallar, alltså ett regelrätt växelbruk. Samma år får vi veta om ståndpersonerna i hela Halland, att deras intresse för jordbruk har ”vaknat till fullt liv”¹¹⁶ Fram till denna tidpunkt har nog många godsägare varit måttligt intresserade av själva jordbruksdriften.

I svaren till Finanskommittén 1859 finns bara få uppgifter om herrgårdar. I Kvibille och i tre skogsbygdssocknar (Dagsås, Enslöv och Karl Gustav) meddelas det, att herrgårdarna hade växelbruk men inte de andra jordbrukarna.

Summering av 1850-talet: Troligen är det först nu som så gott som alla herrgårdar får lindbruk/växelbruk. Mycket tyder på att de flesta av dessa nu använder växelbruk med gräsfrön.¹¹⁷

Om vi sammanfattar hela avsnittet om godsens, så började ett lindbruk på ett fåtal herrgårdar redan på 1700-talet. 1830 bör en majoritet av herrgårdarna ha haft lindbruk. Troligen har en del använt gräsfrön både 1786 och 1830, men förmodligen ett fåtal och på mindre ytor. Först kring 1850 fanns bra gräsfrön att få tag i, och då införde en klar majoritet av herrgårdarna ett regelrätt växelbruk. Vid denna tid hade så gott som alla ståndspersoner cirkulationsbruk.

Hade godsägarnas propaganda någon betydelse för böndernas val av odlingssystem? Vi tar användningen av gräsfrön som ett exempel. Hushållningssällskapet hade redan 1816 lånat ut gräsfrön till allmänheten mot återbetalning in natura. Meningen var att ängarnas gräs skulle förbättras. Men dessa gräsfrön var så bemängda med ogräs att resultatet uteblev. Förmodligen blev de inte till nytta vare sig för gods eller gårdar. Däremot på 1840-talet, när handlare i städerna började ta in gräsfrön, kom försäljningen till allmogen igång.¹¹⁸ Detta såg vi också i föregående avsnitt, där det berättades om Hushållningssällskapets nya gräsfrökampanj år 1849. Bönderna föredrog ofta städernas gräsfrön framför sällskapets.

Sammanfattning och analys

Ensädet

På 1700-talet och fram till 1820 rådde ensäde i bondejordbruket i Halland. Och man bör komma ihåg att i många fall var ensädet kvar i slätt- och mellanbygden ända fram till 1860. I skogsbygden hade en majoritet av jordbrukarna ensäde ända till 1900.

Ensädet var dock inte så ensidigt som man kan tro: Olika sädesslag omväxlades enligt genomtänkta system, och även gödslingen var genomtänkt. Åkrar som gav för lite lades igen och ängar som gav för lite odlades upp, men dessa marker var hela ensädestiden bara en mindre del av åkerytan. Dessa igenläggningar och uppodlingar var viktiga redan på 1700-talet men bör ha ökat under 1800-talet, och blev då vad jag kallat ”det dynamiska ensädet”.

Uppodlingarna skedde ofta med spade eller flåhacka, men de blev klart effektivare med plog. Plogar med trävändskiva kunde användas till att plöja upp mindre ängsytor, men de krävde mycket mer dragkraft än järnplogar. I vissa fall användes speciella åkerfallsplogar, som var hjulplogar, men andra plogar fungerade också. Att ha ett dynamiskt ensädesbruk underlättades alltså av ploginnehav.¹¹⁹

Ser vi till plogens införande i *tabell 3.1*, så hade den bondedominerade norra mellanbygden hela tiden bäst förutsättningar för dynamiskt ensäde. Där fanns ju plog hos de flesta jordbrukare redan 1740. Därefter kom mellersta slättbygden, där hälften av jord-

brukarna skaffat plog år 1800. I södra slättbygden hade inte hälften av jordbrukarna plog förrän 1840. Medan skogsbygden knappast alls hade plog ännu 1840.

Varför hade man då ensäde i Halland och i andra områden? Jag ser orsaken främst i ensädets balans mellan olika arealer. Med en liten åkeryta och stora ängs- och betesarealer kunde man få så mycket kreatur att gödseln räckte att gödsla åkern tillräckligt ofta för att säden skulle växa. Men då måste åkern bära säd varje år, för annars blev det för lite bröd och gröt. Det var den "ekologiska balans" som nämndes i inledningen till detta kapitel. Kanske hade jordens relativt låga bördighet jämförd med till exempel Skåne underlättat detta val av ensädessystemet. Om man hade bördigare jordar, klarade sig mer säd med mindre gödsel. Man kunde därför i Skåne odla upp större ytor och använda tvåsäde eller tresäde och ändå få stora skördar.¹²⁰

Ensädet har sina naturliga förklaringar, men ensädet behöver inte ha varit den enda lösningen. Naturen och andra förutsättningar är en ram, men bestämmer inte deterministiskt vilket odlingssystem det ska bli. En annan variant kunde ha uppstått med andra lösningar. Man bytte ju exempelvis från ensäde till tresäde i nordöstra Småland 1550-1750.¹²¹

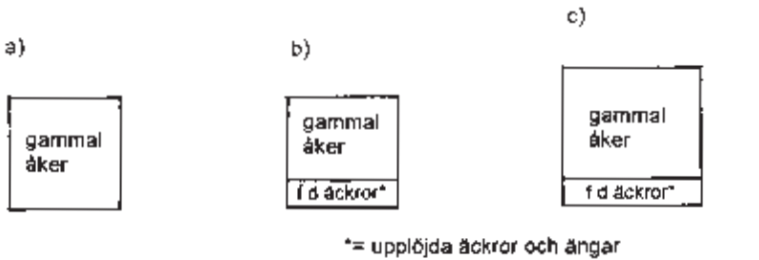
Från "det dynamiska ensädet" till lindbruk

Ett viktigt forskningsresultat i detta kapitel är, att ensädet kunde innehålla en dynamik som ledde vidare till lindbruk, där förändringen påskyndades av nyodlingen. Under 1700-talet innebar det dynamiska ensädet främst en uppodling av ängar, som bar säd några år för att sedan läggas igen. Under 1800-talet ökade uppodlingen av ängar, och åkrar lades alltmer igen till äng några år.

De igenlagda ängarna i ensädet fick ligga i kanske en generation innan de plöjdes upp igen. Men de stora nyodlingarna orsakade en gödselbrist, som gav ytterligare behov av dynamik i ensädet, genom att åkrar behövde vila oftare. De minskade ängsytona måste också avkrävas mer gräs, vilket ledde till att fler uppodlades. Dynamiken i ensädet ökade alltså kraftigt på 1800-talet. Steget till lindbruk med sina lindor på 2-5 år blev inte långt. Men i början var man rädd att använda åkermark till annat än säd, därför blev lindbruk i början infört på bara en del av åkern.¹²² Detta berodde på att man inte ville riskera att svälta, och att säden behövdes till den ökande befolkningen samt så småningom till export.

Med nyodlingens större åkerytor blev det möjligt att föra in hela åkern i ett lindbruk utan att förlora i sädesproduktion. Men när nyodlingarna gick ut över ängs- och betesytor behövde också mer foder komma från åkern. Flera krafter verkade alltså för lindbruk. Först när jordbrukarna uppnått en säkrad produktionsnivå för säd, ville man införa lindbruket på hela åkerytan. Det var under slutet av 1800-talet som normala relationer mellan åker och linda/vall kunde uppnås, det vill säga att ungefär 3/8 användes till foderväxter. En trolig variant av övergången från ensäde till växelbruk visas grafiskt i *bild 5.6*.

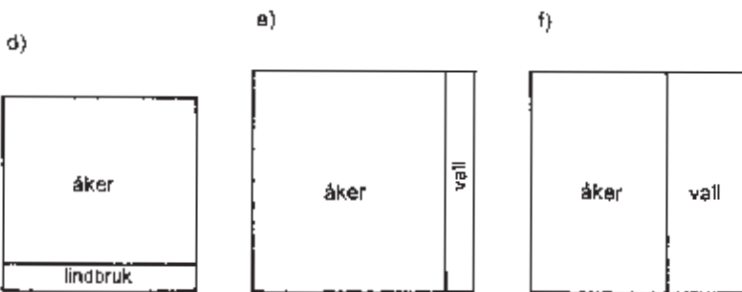
Ensädet på slättbygden i Halland var lika dynamiskt som tvåsäde och tresäde i Skåne och Västergötland i sin förmåga att gå över till växelbruk. Idén om att tvåsäde och tresäde var "stadier", som ensädesbygder måste passera, stämmer inte. Ensädet hade redan äng och åker blandat på inägorna. Det bör därför ha varit ännu lättare för ensädesbygder än för de med andra odlingssystem att *direkt* gå över till lindbruk/växelbruk.

Ensäde:
Säd på hela åkerytan.

Ensäde:
Säd på hela åkerytan,
men en del utgörs av
upplöjda åkror och
ångar.

Ensäde:
Som bild b), men nu
har nyodlingar skett
så åkerytan är större.

Ensäde, men
en mindre del av
åkerytan används till
lindbruk, dvs har
regelbunden gräsval.

Lindbruk/växelbruk
på hela ytan,
men så att bara en
mindre del är vall,
t ex en är av åtta
eller två är av åtta.

Lindbruk/växelbruk
på hela ytan
enligt normala propor-
tioner t ex 3/8 vall.

Växelbruket skiljer sig från lindbruket, bara genom att i växelbruket används gräsfrön när åker läggs igen till vall. I lindbruket får ången växa upp av sig själv.
Illustration av författaren.

Bild 5.6. Trolig variant av ensädets övergång till lindbruk/växelbruk i Halland

Ytorna visar åkerarealen. Nyodling gav större åkerytor = större rutor.

Enligt ovanifrån teorin borde de moderna odlingssystemen ha införts plötsligt för att jordbrukaren blivit "upplyst". Denna undersökning visar att så inte varit fallet. Det har möjligen gällt en och annan godsägare. Men den normala gången för jordbrukarna i Halland var att ensädets dynamik genom deras experimenterande och ömsesidiga impulser övergick i ett lindbruk och därefter ett växelbruk.

Vicker började användas från 1820, speciellt i Tvååker och Grimeton (men inte i adelsdominerade Kvibille). Grödan ökade dynamiken i ensädet ytterligare, men det rörde sig om så små ytor så odlingssättet fortfarande måste ses som ensäde. Gräsfrön till igen-

läggning av uppodlade ängar och till små klöverland var också bebadare om något nytt. Men så länge inte hela åkerytan lagts i ett cirkulationssystem så bestod ensädet som grundprincip.

Lindbrukets och växelbrukets införande

Lindbruket började användas först i det bondedominerade norra Hallands mellanbygd. Från cirka 1830 kan vi räkna med att knappt hälften av jordbrukarna hade detta nya odlingssystem. Runt 1840 började man på slättbygden tillämpa lindbruk, men först bara i liten skala. Spridningsteoretikerna med Lågnert i spetsen hade alltså fel: Innovationen kom i Halland från norr.

Kring 1860 har vi en bra mät punkt med mycket källmaterial främst bestående av svaren till Finanskommittén och kronofogdeberättelser. Lindbruk hade då troligen införts hos hälften av jordbrukarna i hela Hallands slätt- och mellanbygd, det vill säga att slättbygden hade kommit ikapp mellanbygden. Framväxten av detta moderna odlingssystem var parallellt med jordbrukarnas friköp till självägande. Skogsbygden hade ännu 1860 inget lindbruk.

1880 hade troligen så gott som alla i slätt- och mellanbygden lindbruk. En mindre andel i skogsbygden började nu införa den nya växtföljden, men 1900 hade inte ens hälften av jordbrukarna det nya odlingssystemet där.

Lindbruk är en naturlig förform till växelbruket. Lindbruket är dock inte så väl undersökt utanför Bergslagen. Men troligen hade jordbrukarna lindbruk som förform även i till exempel Västergötland. 1/5 av åkern i Falbygden bar 1825 gräs, alltså en sorts lindbruk, som 1860 hade blivit regelrätt växelbruk.¹²³

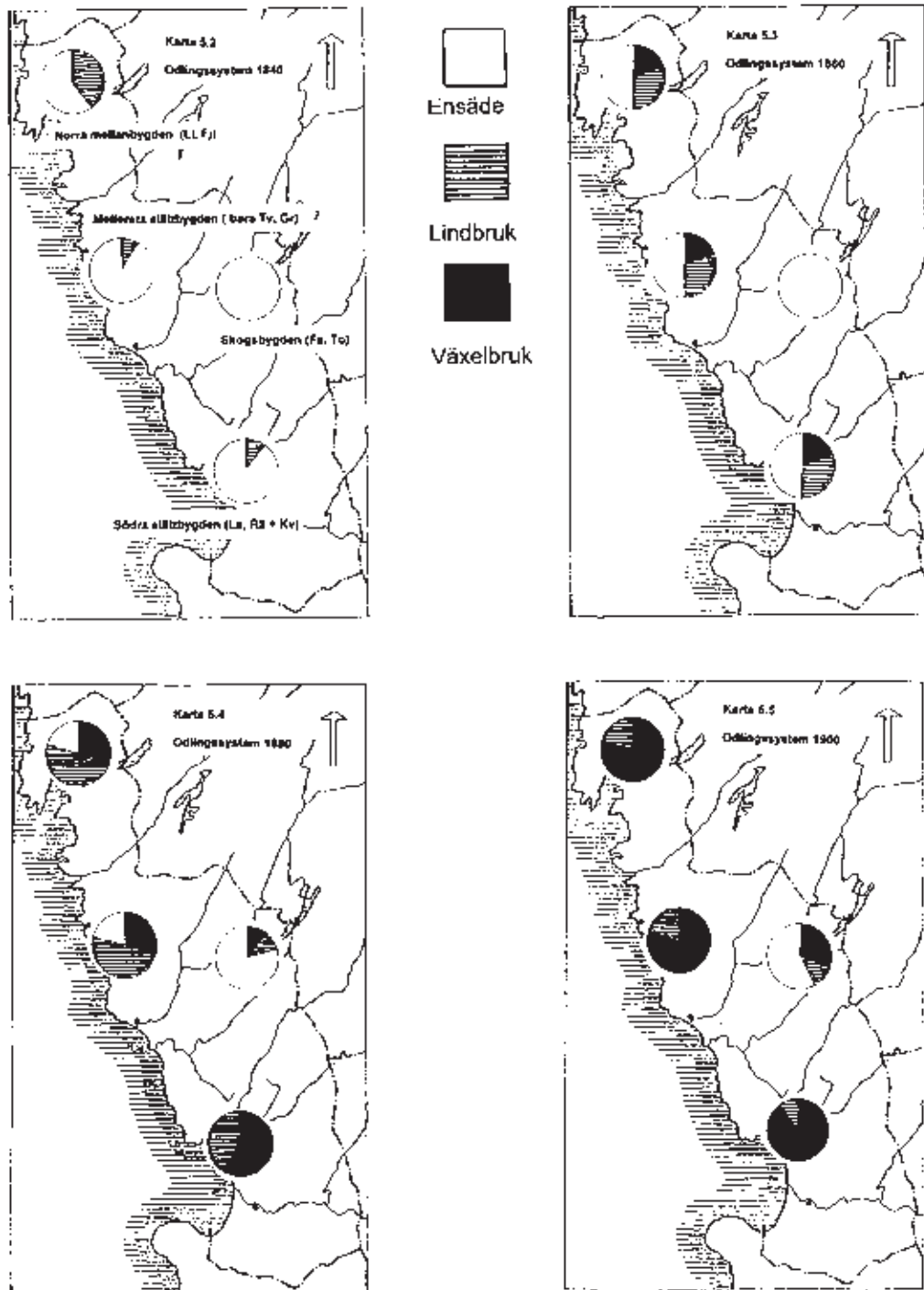
Gräsfrön användes tidigt till att så små klöverland. Men vi behöver uppgifter om gräsfrösådda vallar, för att veta om lindbruket slagit om i ett växelbruk. Ett sådant rent växelbruk kom troligen i liten skala kring 1850 i slätt- och mellanbygden. Det fortsatte i något större skala 1860. 1880 var södra Hallands slättbygder ledande i införandet av både lindbruk och växelbruk. 1900 var mellersta slättbygden och norra mellanbygden i stort sett ikapp.¹²⁴ I slutet av 1800-talet var alla bondebygder, så andra faktorer än självägande måste ha påverkat södra Hallands innovationsbenägenhet. I skogsbygden hade bara runt 10 % av jordbrukarna 1880 rent växelbruk och 1900 kanske runt 30 %. Utvecklingen av lindbruk och växelbruk i Halland kan studeras på *kartorna 5.2-5.5*. Hallands jordbrukare var alltså bland de tidigaste i Sverige med växelbruk.

För ett rationellt lindbruk/växelbruk krävdes järnplog. Men lindbruk hade funnits redan på 1600-talet i till exempel Nederländerna, Storbritannien och Danmark. Det gick alltså att plöja upp lindor med träfjölsplog, men då krävdes många dragdjur. De ständiga upplöjningarna av lindor/vallar, där tiltan måste vara väl vänd för att fungera bra, gjorde dock att järnplogen absolut var att föredra. Detta samband mellan järnplogar och lindbruk fanns redan i Dalarna på 1700-talet. Vid växelbruk var valltiderna ännu kortare än i lindbruk, varför järnplog blev än viktigare.

Andelen järnplogar i olika delar av Halland finns i *tabell 3.4*. Det är tydligt att andelen jordbrukare med järnplog och andel som infört lindbruket väl täcker varandra. Det finns utan tvekan ett samband. Det var också så att i skogsbygden, där man saknade järnplog, kunde inte växelbruk införas.

Kartorna 5.2-5.5. Ensäde, lindbruk och växelbruk i Halland 1840-1900

Källor: Tabell 5.4.

Godsen

Några gods införde lindbruk redan på 1700-talet och de flesta gods hade växelbruk 1850. Därmed var de halländska godsen ungefär lika tidiga som de i Skåne och Västergötland. Samtidigt bör man komma ihåg att de flesta gods i början av 1800-talet fortfarande hade ensäde, och att många godsägare var ointresserade av jordbruk.

Hälften av godsen hade lindbruk cirka 30 år före hälften av bönderna hade det (1830-1860). Godsen var också 30 år före bönderna med att ha rent växelbruk hos en majoritet (1850-1880). I Halland liksom i övriga södra Sverige gick herrgårdarna alltså före med de nya odlingssystemen. (Men man bör komma ihåg att i Bergslagen var bönderna tidigare med lindbruk än någon godsägare i södra Sverige.)

Godsägarna kunde ta de stora kostnader som en omläggning av driften medförde. Resurserna fick godsen av bönderna genom deras dagsverken och arrenden. Som vi såg i Gåsevadsholm, så kunde kostnaderna till stor del läggas på bönderna genom att ge dem ökade dagsverken.

Det finns inget som tyder på att godsens "föredöme" skulle påverkat böndernas odlingssystem. Istället ser vi tydligt hur böndernas nya metoder naturligt växt fram från ett dynamiskt ensäde via lindbruk till växelbruk. Hushållningssällskapets informationer om gräsfrön var antingen misslyckade eller till stora delar tillbakavisade.

Avslutande diskussion

De moderna odlingssystemen kunde införas av bönderna först när sädestillgången var tryggad, det vill säga under första halvan av 1800-talet. Man hade redan tidigare utvecklat ensädet så att det blivit dynamiskt. Nu började man experimentera med lindbruk. Förändringarna berodde alltså på att jordbrukarnas villkor och handlingsalternativ ändrats.

Fram till 1860 var det bondedominerade norra Halland ledande i utvecklingen. Efter 1860 var bondedominansen stor i hela landskapet, och då förlorade också norra mellanbygden sin ledning.

Godsen kunde experimentera när de ville, för de kunde hela tiden överföra stora resurser från bönderna. Det var alltså en förvånande liten skillnad med 30 år i genomförandetid för lindbruket och växelbruket mellan gods och bondgårdar.

Att godsen var före när det gällde odlingssystem, stöder detta ovanifrånteorin? Jag ser det inte så. I min kritik mot ovanifrånteorin har jag inte hävdats att bönderna alltid var före godsen med nyheter. Däremot att bönderna kunde vara lika tidiga eller till och med före. Och fortfarande var det så, att herremännens "föredömen" och propaganda inte var det som gjort att bönderna tagit till sig innovationer, en viktig delfråga i ovanifrånteorin. Bönderna har med sin egen logik utvecklat de nya odlingssystemen och i den takt som passat deras förhållanden.

Så kommer vi till frågan om priset på säd eller animalier påverkat utvecklingen. Priset på animalier höjdes under hela 1800-talet, se kapitel 9, och som vi konstaterade i kapitel 4, så sjönk sädespriset under hela århundradet. Hade dessa priser varit styrande, så hade lindbruk/växelbruk införts redan vid 1800-talets början, vilket de inte gjorde. Likaså borde alla områden infört de nya odlingssystemen samtidigt. Dessutom skulle man genast använt stora delar av åkern till foderodling. Men jag menar att behov av foderodling inte i första hand styr införandet av cirkulationsbruk. Istället var införandet av de moderna

odlingssystemen i Halland samma process som nyodlingen och senare havreexporten (1860-1890), det vill säga en stark inriktning på att få ökade sädesskördar. Det var ju så att lindbruket/växelbruket skapade lika mycket ökade sädesskördar som det skapade ökade foderväxtskördar. Förvånande få forskare har sett denna ökning av sädesproduktionen som viktig. Den ökade foderproduktionen kom med på köpet. Priserna på animalier och säd hade alltså knappast någon betydelse.

Men de moderna odlingssystemens införande fick en egen dynamik. Tack vare att lindbruk/växelbruk införts kunde animalieproduktionen öka något, trots att alla krafter var inriktade på havreexport. Och när väl växelbruket fanns på plats kunde en snabb omläggning till animalieproduktion lätt ske 1885-1900.

NOTER TILL KAPITEL 5

¹ Gadd 2005 s 81, se även Gadd 2000 s 305, Overton s 130-132.

² På senare år har forskare börjat diskutera användningen av själva ordet *odlingssystem*. Man har menat att det ibland rör sig om system utifrån hur markerna är indelade med hägnader och ibland utifrån hur trädan är organiserad. Man borde därför använda olika termer för vilken infallsvinkel man har, se Gadd 2005 s 72-73, 81, Jansson U s 16-17. Men i Halland förekom bara ensäde, lindbruk och växelbruk. Jag finner det därför mest praktiskt att använda begreppet odlingssystem om dem, och sedan istället förklara de varianter som kunde finnas.

³ Strindberg Hemsöborna s 26.

⁴ Palm 1997 s 71-74 har en längre diskussion kring definition av ensäde, se även Palm 2004. *Träda* = ett år då inget odlades på åkern. En träda varade bara i ett år.

⁵ Gadd 2000 s 128, Bringéus 1964 s 19-33, Gadd 1983 s 18, 207.

⁶ Wiking-Faria 1993a s 10-13, Stenström s 47-54.

⁷ Lindbruk anser jag är det bästa ordet, för det är den term som användes i området där lindbruk först började tillämpas i Sverige. Jansson s 20 använder termen lindjordbruk. Koppelbruk är den tyska termen, som först 1833 började användas i vårt land, se Gadd 2004 s 182.

⁸ Gadd 2000 s 305 har samma definition av växelbruk och lindbruk (koppelbruk) som jag har.

⁹ Wiking-Faria 1981a s 51-55, Osvald s 37, Peterson G 1979 s 44-46, Emanuelsson s 235-236. Olsson M 2005 s 135-137 uppger att en vall gav 2½-3 gånger mer hö än en äng. Abel s 306-310 menar att en klöveråker ger sexfaldigt foder mot en äng.

¹⁰ EU 28644, EU 32715, Morell 2001 s 201.

¹¹ EU 4449, EU 28644, EU 32715, EU 28322, Arrhenius II s 285, 298, Moberg s 193. 7- eller 8-åriga växelbrukssystem var de vanligaste i hela landet, se Gadd 2000 s 309.

¹² Gadd 1998 s 178-179, Gadd 2000 s 305, Slicher van Bath s 262-280, Frandsen s 147, Overton s 88-121. Danmark hade i huvudsak lindbruk till 1860, men kring 1900 var växelbruk genomfört överallt, Det danske landbrugs historie III s 139-142, 305-312.

¹³ Wiking-Faria 1981a s 51-55. Att lindbruket i Dalarna var först i Sverige är forskningen överens om, se Gadd 1998 s 181-183, Gadd 2000 s 305-307. Lägnert s 208-210 skriver att lindbruket i Bergslagen var tidigt, men tonar ner det dels genom att bara nämna det flyktigt och dels inte markera Dalarna med annat än ett frågetecken på sin karta över 1820-talet.

¹⁴ Gadd 2000 s 305-310, Gadd 1998 s 190-192, Olsson M 2005 s 135-137, Köll s 162-167, Peterson G 1979 s 44-46.

¹⁵ Gadd 2000 s 305-310 Gadd 2005 s 82-83, Lägnert s 229, 232.

¹⁶ Gadd 1998 s 181-183, 195-198, Gadd 2000 s 305-310, Gadd 2005 s 82-83, Morell 2001 s 198-202, 213.

¹⁷ Gadd 1998 s 198-200, Gadd 2000 s 305-310, Gadd 2005 s 84-85.

¹⁸ Heckscher s 171, Bringéus 1973a s 18-19, Hannerberg 1971 s 17-18.

¹⁹ Gadd 2005 s 63 citat, 67-72, Palm 1997 s 71-90, 143, Palm 2004 s 12-81, Gadd 2000 s 155-156.

²⁰ Palm 1997 s 71-90, Gadd 2000 s 129-130, Nyström 2004 s 244-251.

²¹ Gadd 2000 s 307-308, Gadd 1998 s 190, Olsson M 2005 s 127-130.

²² Gadd 2000 s 310, Gadd 2005 s 82-84, Peterson G 1979 s 44-46.

²³ Lägnert s 143-149.

²⁴ Lägnert s 7-12.

- ²⁵ Lägnert s 212.
- ²⁶ Lägnert s 143-149.
- ²⁷ Lägnert s 146, 211, 213. Även Gadd 1983 s 227-232, Gadd 1998 s 181, 189-190, 194-195 har märkt att Lägnert feltolkar förhållandena i Västergötland, ett område som Gadd specialstuderat. – Sandklef 1959 s 258 verkar inte känna till Lägnerts bok, han menar att bönderna hade ensäde fortfarande 1880.
- ²⁸ Lhb 1705-1818 s 23. Detta upprepas 1751 aa s 87-89 och 1805 aa s 216-217. Även Lantmäteri Fjärås akt 11 år 1735 berättar att åkern är i årligt bruk.
- ²⁹ Richardson s 28, Tidström s 3, Fischerström s 231, Barchaeus s 16, 31-32, 38, 60.
- ³⁰ Charlier s 3.
- ³¹ Bexell I s 195 citatet, Bexell II s 118, 224, 321, 416, 529, suppl s XLIII, Tankar om jordbrukets s 47.
- ³² Palm 1997 s 71-90.
- ³³ Lhb 1705-1818 s 216, citatet, Tidström s 3, Osbeck s 23.
- ³⁴ Lhb 1822 s 5.
- ³⁵ Kfb Kba 1856, Lägnert s 147. Andra ex finns i EU 28644, Richardson s 250. Lägnert s 225-226 nämner också växtföljder i ensädet från Blekinge och Orust. Frandsen s 157-162, 179-186 nämner olika växtföljder i ensädssystem i Polen och Skottland.
- ³⁶ Det danske landbrugs historie del II s 29-34.
- ³⁷ Denna metod har kallats för ”vandrande åkrar”, Kmvp I s 55. I Skåne fanns på 1700-talet s k havrejordar som bara brukades vart 7e år, Olsson M 2005 s 109-125. En annan uppgift säger att när havrejordarna, som inte gödslades, gav under korntalet två så lades de igen, Bringéus 1964 s 19-33. Agrarhistorisk landskapsöversikt s 88, 133 visar exempel från Västergötland. Slicher van Bath s 7-18, 54-65, 243-254 nämner internationella exempel. Overton s 88-121 visar att när man plöjde upp ångar/betesmark frigjordes jordens naturliga gödselmedel, troligen behövde inte gödsel tillföras på 20 år.
- ³⁸ Lhb 1705-1818 s 24. Redan på 1600-talet förekom det att ångar togs upp till odling några år för att sedan länge ligga som äkror, Enagrius s 192, Sandklef 1959 s 142.
- ³⁹ Lhb 1705-1818 s 54.
- ⁴⁰ Hammar 1760 s 46-47.
- ⁴¹ Barchaeus s 45 citatet, 76.
- ⁴² Barchaeus s 49, 61.
- ⁴³ Wälmente anmärkningar s 402-403.
- ⁴⁴ Osbeck s 20.
- ⁴⁵ EU 29308, Bexell II s 87, 416, 449, suppl XLIII.
- ⁴⁶ Lhb 1822 s 6.
- ⁴⁷ Lm Laholm akt 20, 141.
- ⁴⁸ Palm 1997 s 79, 83.
- ⁴⁹ Lhb 1705-1818 s 37, 53-55, 87-89, 109-112, 129-131, 172-174.
- ⁵⁰ Ett fördjupat studium av alla åkerytor i Djäknebol skulle ha kunnat ge en del svar kring detta. I Palm 1997 s 73, 79-82 redovisar författaren bara 10 av 30-40 åkerytor.
- ⁵¹ Gadd 2005 s 67, Morell 2001 s 198-202, Lägnert s 214, 221-222, 224 har också uppmärksammat åkror i ensädet, men fördjupar sig inte i frågan. – Tvåsädet och tresädet hade sin dynamik på trädan istället, men det ingår inte i denna undersökning.
- ⁵² Gadd 1983 s 205, 227-232, Gadd 1998 s 189-190 har använt liknande källgrupper för att studera växelbrukets införande i Skaraborgs län.
- ⁵³ Agronomer hoppades på 1800-talet på att vicker skulle få stor betydelse, men det blev inte så, Fogelfors s 66-81.
- ⁵⁴ Lhb 1705-1818 s 216-217, 220 citatet, 230, Bexell II s 156-157.
- ⁵⁵ RA, Äldre kommittéer nr 496, volym 13. De svar som vi har är dock troligen korrekt avskrivna av originalen från socknarna. Men de innehåller, som vi ska se, inte alla förklarande formuleringar som socknarna gav.
- ⁵⁶ Gadd 1983 s 51-52 bygger inte heller på originalsvaren utan Hhs sammanställning.
- ⁵⁷ Frågelista i originalsvaren från Göteborgs län, i Riksarkivet: Äldre kommittéer nr 496, Finanskommittén (Fk) 1858, volym 13. Ingen nuschknig används vid analysen av Fk.
- ⁵⁸ Även uppmärksammat av Palm 1997 s 73. Gadd 1983 s 231-232 har hittat ett liknande fall i Västergötland.
- ⁵⁹ Socknarna är: Vallda, Släp, Hanhals, Fjärås, Strävalla, Värö, Veddige, Sällstorp, Ås, Torpa, Grimeton, Dagsås, Vessige, Askome, Årstad, Eftra, Slöinge, Getinge, Rävinge och Kvibille.
- ⁶⁰ Bara en av dessa, Tönnersjö, har på kartor tidigare klassats som skogssocken. Men en liten del av denna socken tillhörde egentligen slättbygden och vi får förmoda att det begynnande cirkulationsbruket i socknen försiggick där.

- ⁶¹ Vries s 144-153 berättar att i Nederländerna på 1500-talet när lindbruket höll på att införas följde spannmålsodlingen inga givna växtföljder, alla varianter fanns, dvs det experimenterades friskt.
- ⁶² Men som vi ska se i nästa avsnitt, kunde en kronofogde skriva "ensäde" och mena lindbruk, vilket gör att vi inte kan vara helt säkra på de områden som låg i slätt- och mellanbygden.
- ⁶³ Tidström s 3 visar att ett *ensäde* med byte av sädeslag på åkern i två halvor kunde kallas "tvåskifte".
- ⁶⁴ I Andersson E s 25 framgår det att "tredingsbruk" kunde betyda ensäde med tre olika sädeslag efter varandra.
- ⁶⁵ Fast att Tölö skulle vara efter de andra motsägs av att bonden Benjamin Börjesson i Tölö år 1862 köpte klöver för att så på sina ägor, Wiking-Faria 1993a s 45.
- ⁶⁶ Peterson G 1989 s 44-46 uppger att efter mitten av 1860-talet upphörde rubriken odlingssystem i Hushållningssällskapets årsskrift. Detta kan inte bero på att förändringar saknades, utan att de själva eller centrala myndigheter slutat fråga om detta. De kan alltså även ha slutat fråga kronofogdarna.
- ⁶⁷ Kronofogdeberättelserna i detta avsnitt behöver inga noter, de har alla uppgifter som behövs i texten.
- ⁶⁸ Kähre s 161-163, som skriver om vallodling i Halland utifrån Hushållningssällskapets material kommer också fram till, att gräsfrön först på 1850-talet fick praktisk betydelse i Halland.
- ⁶⁹ Barchaeus s 127.
- ⁷⁰ Bexell II s 87, 449.
- ⁷¹ Topografiska s 24 citatet, 25, 31.
- ⁷² De har hittats genom sökning i SLHD på växelbruk, gräsfrö, klöver, timotej och stavningsvarianter av dessa ord.
- ⁷³ Träslöv 1849-12-10.
- ⁷⁴ Gödestad 1849-12-16. På 1840-talet känner vi också till att handlare i andra städer i riket sålde gräsfrön, Morell 2001 s 201.
- ⁷⁵ Grimeton 1850-02-17, Hunnestad 1849-12-17.
- ⁷⁶ Lhb 1856 s 8-9.
- ⁷⁷ Lm Träslöv akt 104 s 5.
- ⁷⁸ Hunnestad 1857-09-13.
- ⁷⁹ EU 19113, EU 29308, EU 51266.
- ⁸⁰ En lantmätarebeskrivning över Hunnestad 1860 berättar, att man där bara hade ensäde. Hur det ska tolkas är oklart, men det kan ju ha rört sig om ett lindbruk, som lantmätaren inte uppfattade. Lm Hunnestad akt 32. – I Varbergs stadsfullmäktige svarade man på frågor om odlingssystemet 1870, 1874 och 1875, att man tillämpade "tvåskiftesbruk". Vad det står för kan vi inte veta, även om det med ledning av de andra uppgifterna rimligen borde vara cirkulationsbruk. Varberg 1870-01-03, 1874-01-02, 1875-04-06.
- ⁸¹ Lm Eftra akt 10, Stenström s 63. Lantmäteri-material från Eftra, Slöinge och Skrea har excerperats, men dessa områden kom av tidsskäl inte att ingå i min undersökning.
- ⁸² Lantmäteri Eftra akt 23.
- ⁸³ Bexell II s 87. I ett sockenprotokoll från Snöstorp 1822-04-14 finns en skrivelse från en ståndsperson som propagerar för att ången ska förbättras genom att plöjas upp och besås med gräsfrön. Men denna metod kände ju sockenmännen redan till.
- ⁸⁴ Topografiska s 25, 31.
- ⁸⁵ Laholm lf 1849-12-30, Ysby o Ränneslöv 1849-12-16.
- ⁸⁶ Östra Karup 1849-12-16.
- ⁸⁷ Halmstads fögderi kronofogdearkiv ligger blandat med Varbergs och där har jag bara hittat uppgifter från 1871 och framåt. Men i länsstyrelsens gömmor finns denna kronofogdeberättelse från 1850. Båda citaten efter Lägnert s 147.
- ⁸⁸ Lägnert s 148 har hittat en kronofogdeberättelse, som jag missat. Halmstads kfb ligger väldigt rörigt blandade med Varbergs kfb. – 1866 berättas det att arrendatorn på klockarebostället i Holm måste ha sådda gräsvallar, sockenprotokoll i Holm 1866-04-18.
- ⁸⁹ Halmstad 1868-03-10, 1869-02-25, 1870-03-11, 1871-03-14, 1872-03-08.
- ⁹⁰ Gällared 1849-12-30, Knäred 1849-12-23.
- ⁹¹ Palm 1997 s 77.
- ⁹² EU 19113, EU 29308, EU 51266.
- ⁹³ Lhb 1876 s 4 citatet, Lhb 1881, Lhb 1886.
- ⁹⁴ Möller P s 202-203.
- ⁹⁵ Höjer s 791.
- ⁹⁶ BiSOS, N: Jordbruk och boskapsskötsel. Gadd 2000 s 331-333 ser också de kvalitativa uppgifterna i BiSOS som mer pålitliga än de kvantitativa.

- ⁹⁷ Tyvärr innehåller BiSOS eller lhb inte någon statistik över import av gräsfrön, något som skulle varit värdefullt för perioden fram till 1880.
- ⁹⁸ EU 28644, EU 32715.
- ⁹⁹ Arrhenius II s 315, 346.
- ¹⁰⁰ Andersson E s 190: Klöverbullar fanns ännu 1900 knappast i skogsbygden.
- ¹⁰¹ Lhb 1705-1818 s 129-131. Fischerström s 236 skriver 1761 att allmogen inte använder trädor.
- ¹⁰² Barchaeus s 31-32, 38, 78-79, 85.
- ¹⁰³ Barchaeus s 29. Kanske var en herrgård från *norra* Halland först med lindbruk, därför att plojen redan var etablerad där?
- ¹⁰⁴ Det danske landbrugs historie II s 214-220, III s 21-24.
- ¹⁰⁵ Barchaeus s 78-79.
- ¹⁰⁶ Lhb 1705-1818 s 201-204. Antalet herrgårdar se Wiking-Faria 1993a s 17, Kmvp II s 41.
- ¹⁰⁷ Osbeck s 23, 36.
- ¹⁰⁸ Även Sandklef 1959 s 181 anser att godsägarnas cirkulationsbruk på 1700-talet ”stannade vid idéer och enstaka försök”.
- ¹⁰⁹ Bexell II s 6, 71 citat, 138-139, 450 citat.
- ¹¹⁰ Tankar om jordbrukets s 25 citatet.
- ¹¹¹ Lhb 1833 s 4.
- ¹¹² Vi har inga uppgifter från Halmstad fögderi denna tid. Men på Stensjö herrgård i detta fögderi hade man 1841 åkern i cirkulation, vilket skulle kunna betyda att herrgårdarna även här hade det nya odlings-systemet, Stenström s 53.
- ¹¹³ Topografiska s 25, 31.
- ¹¹⁴ Möller P s 266-267, Danström s 49.
- ¹¹⁵ Lhb 1850 s 9.
- ¹¹⁶ Lhb 1856 s 8-9.
- ¹¹⁷ I min separata undersökning av adelsbouppteckningar får vi följande resultat: Inget av godsen hade gräsfrön i sitt utsäde 1809-1854. Den första herrgård som anger gräsfrön är Susegården 1862. Adelsbouppteckningar visar att herrgårdar hade vicker från 1822, det vill säga samtidigt som bönderna. Men vi ska komma ihåg att bara åtta adelsbouppteckningar har utsädesuppgifter, så några bestämda slutsatser kan inte dras.
- ¹¹⁸ Danström s 49.
- ¹¹⁹ Se även Osvald s 33.
- ¹²⁰ Palm 2005 s 55-62 diskuterar orsakerna till varför man valt ensäde i ett område.
- ¹²¹ Myrdal 1999 s 290-291.
- ¹²² På slätten i Varbergstrakten hade man en variant av lindbruk med bara 1/8 lindor. I norra Halland hade man lindor på 1/4 av åkern.
- ¹²³ Winberg 1977 s 88.
- ¹²⁴ Även i Danmark slog klöverfrösädd brett igenom hos bönderna först i sent 1800-tal, kring 1860 var det ännu ovanligt, Det danske landbrugs historie III s 305-312. Jämför Gadd 1998 s 186.

Havre och potatis

Inledning

Detta kapitel ägnas åt de olika växter som såddes på åkern i Halland. Texten koncentreras på havre och potatis, eftersom deras utveckling kan knytas till de frågor om drivkrafter, som diskuteras i avhandlingen. Det är främst boupppteckningarna som utnyttjats för att se hur stor andel av jordbrukarnas utsäde som användes till de olika åkerväxterna, men även andra källor används.¹

Följande frågor ska undersökas: a) *Havren* var under en 30-årsperiod på 1800-talet den stora försäljningssåden. Under denna tid spelade *marknaden* uppenbarligen en stor roll. Tidpunkter för marknaden som drivkraft kan därmed preciseras. Men vi kan också undersöka om havreodlingen ökade *bara* för att det fanns en marknad. b) *Prisets* roll för havreexporten ska även granskas. c) En *sjunkande* produktion av *lin, hampa och korn* ses som en indikator på självhushållets minskning, vilket betydde ett ökat marknadsberoende. d) *Potatisen* var en helt ny växt, som innebar en ökad skörd per tunnland. Hade potatisen den *betydelse* som Tegnér och andra velat ge den för produktionsökning och folkökning? e) *Var bondeområden snabbare* än andra att anpassa sig till havren som exportsäd och till potatisen som ny gröda?

Om åkerväxter och utsäde

Säd (spannmål) definieras här som de fyra sädesslagen vete, råg, korn och havre, vilka kan studeras på *bild 6.1*. Blandsäd räknas givetvis också dit: Kornbland och rågbland bestod av korn respektive råg blandat med havre.² *Gröda* är ett vidare begrepp. I det räknar jag in allt som ingick i utsädet: säd, potatis, ärtor, bönor, lin och hampa. Vicker och gräsfrön har redan behandlats i kapitel 5.

Säd, potatis, ärtor och bönor användes givetvis till stor del till mat åt människorna. De blev bröd, gröt och öl eller ingick i andra maträtter. Men många av dessa grödor kunde också användas till foder åt djuren. Speciellt när skördarna blev större kunde detta bli fallet. Potatis hade, som vi ska se, dessutom flera andra funktioner. Lin och hampa hade nästan enbart en textil användning.

Bild 6.1. De fyra sädesslagen

Ur Wiking-Faria 1993 s 23.

Min bouppteckningsundersökning visar att råg, korn och havre var de viktigaste sädesslagen i Halland under 1700-talet. Kornbland och rågbland var vanligt. Blandsåden användes som en sorts riskminimering, alltid klarade sig den ena sorten bättre än den andra. Vete fanns knappast på 1700-talet. Ärtor och bönor odlades mest i norra mellanbygden samt i Tvååker och Grimeton.

På 1800-talet behöll råg sin andel av utsädet. Korn behöll sin längde, men minskade kraftigt i slutet av århundradet. Havre ökade istället sin andel av utsädet betydligt under 1800-talet. Vete började sås i mycket liten skala. Och potatisen blev en viktig ny åkerväxt.

Andra viktiga växter för mathållningen var de som odlades i kålgården (dåtidens trädgårdsland). Det var framför allt grönkål som hallänningarna, enligt Barchaeus, åt året runt. Rova, kålrot och kålhuvud var andra matnyttiga växter i kålgården.³

Forskningsläge

Här ska bara redovisas forskarnas syn på potatisens införande och betydelse samt på havreexporten.

Potatisen kom till Sverige redan cirka 1650 genom Olof Rudbeck den äldre och hemvändande soldater från kriget på kontinenten. Heckscher skrev att potatis ”infördes till Sverige i större skala först av Jonas Alströmer”.⁴ Visst skrev Alströmer om denna nya rotfrukt redan 1727, men senare forskare har *inte* betonat Alströmers betydelse för potatisens införande. Snarare kan missväxten 1771-1772 ha introducerat potatisen i allmogens kålgårdar.⁵

Potatisen flyttade från kålgården till åkern 1800-1820 i stora delar av Sverige. Några forskare menar att de höga spannmålspriserna runt 1800-1810 skapade denna ökningsfas i odlingen.⁶

Potatisen fick stor betydelse: 2-3 gånger så många människor per åkeryta kunde livnäras av potatisen som för spannmål räknat i kalorier. I vissa fall kunde Sydsveriges skogsbygder med potatisens hjälp göra sig fria från behovet att köpa säd. I dessa områden fick potatisen sin största andel av utsädet.⁷

Att så mycket kunde skördas på små åkerytor blev en fördel för landsbygdens proletära grupper. Till detta bidrog också att potatisen inte krävde dyra redskap. Den kunde dessutom lagras billigt i stukor. Torpare och backstugusittare i Västergötland hade över lag större andel potatis i sitt utsäde än bönder.⁸

Potatisen var redan från sin början på 1700-talet använd som människoföda. Men under den stora produktionsökningen i *början* av 1800-talet gick stora mängder till brännvinstillverkning. Genom potatisen ökade brännvinsproduktionen starkt i Sverige vid denna tid.⁹

Under *slutet* av 1800-talet användes den mesta potatisproduktionen till mat på gården eller för lokala marknader. Potatisen var nämligen svår att transportera längre sträckor. Bara i östra Skåne och Blekinge användes den för industriändamål: till brännvin och stärkelse.¹⁰

Gadd ger (liksom Tegnér) potatisen en särställning. Han jämför potatisen med de nya järnredskapen som en av de viktigaste innovationerna under den agrara revolutionen.¹¹ Hade potatisen denna roll?

Havreexporten är inte alls lika diskuterad av forskarna som potatisen. Vad man får reda på är att kulmen i havreexporten kom strax efter 1870. Men fortfarande vid havreexportens maximum konsumerades $\frac{3}{4}$ av all havre inom landet. Det bör också noteras att den stora expansionen av havreodlingen kom tidigare och i större omfattning i Väst-sverige än i Öst-sverige.¹²

Morell redogör för hur havreexporten slutade: På 1880-talet kom, på grund av järnvägarnas utbyggnad, billig havre ut på världsmarknaden, först från USA och sedan från Ryssland. Priserna halverades och svensk havre konkurrerades ut. Prisfallet kom efter 1885 med botten 1888, och ett tullskydd för spannmål infördes i Sverige detta år.

Detta har kallats för en jordbrukskris, men Morell menar att jordbruket, genom att ställa om till animalieproduktion, klarade sig bra.¹³ Totalt sett för vegetabilier och animalier så sjönk nämligen inte priserna, och smörexporten ökade starkt. Spannmålsexporten dominerade stort över animalieexporten i Sverige 1880, men 1890 var det tvärtom, och år 1900 hade spannmålsexporten försvunnit. Det tog några år att ställa om, så jordbrukare som var högt belånade kunde gå i konkurs. Antalet konkurser i jordbruket fördubblades 1885-1890 jämfört med tidigare. Morells slutsats är att krisen inte var så stor, men att det fanns vissa omställningskostnader.¹⁴

I Halland har vi bara spridda uppgifter om åkerväxternas betydelse, så forskningsläget i länet inarbetas i undersökningen nedan.

Havre

Havreproduktion

Som vi ser i *tabell 6.1* utgjorde havre ungefär $\frac{1}{3}$ av all säd i Halland under *1700-talet* och nivån höll sig ganska stilla. Havre var betydelsefull i Torup, Fagered, Lindome, Fjärås och Kvibille, medan jordbrukarna inte sådde så mycket havre i Tvååker/Grimeton och i södra slättbygden. Havre kunde användas till bröd, och i skogsbygden – och speciellt i Torup – var havrebröd grundläggande i kosten. Havre förekom i bröd även i de andra bygderna i Halland. Men förutom i skogsbygden får vi räkna med, att havrens största användning var till foder åt kreaturen. Lite behövde alla bönder, för skulle djur slaktas

eller säljas så borde de gödas något. Men hade man mer havre, kunde den användas till att ge de egna djuren bättre foder överlag, se ökade kreatursvärden i kapitel 9.

Tabell 6.1. Andel havre i procent av all säd i utsädet

Ren havre 1840-1880 inom parentes.

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	36	49	55	56	-	62 (39)	55 (44)	-	-
Fjärås	38	34	17	32	35	40 (26)	55 (45)	73 (69)	-
Fagered	43	38	31	41	35	45 (24)	31* (9)	-	-
Torup	72	75	79	65	73	74 (62)	69 (56)	78 (77)	88*
Tvååker	21	10	12	16	15	21 (19)	47 (46)	69 (69)	-
Grimeton	18	17	19	19	20	22 (21)	47 (47)	76 (76)	-
Kvibille	34	37	40	39	45	52 (39)	65* (59)	-	-
Laholm	19	8	-	-	-	-	-	-	-
Ränneslöv	-	8	-	-	-	-	-	-	-
M	35	31	36	38	37	45	53	74	-

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Kommentarer: Havre ingick ofta i blandsäd tillsammans med korn eller råg. I tabellen ingår både havre i blandsäd och som ren havre. I blandsäd har havren ansetts utgöra 50 %.¹⁵ * Osäker siffra eftersom den bara bygger på 8-9 jordbrukare.

När det gäller *1800-talet* ska vi först titta på havreproduktionen *före* den stora exportvägen som började 1860. Slående är att alla undersökningsområden ökade sin andel havre 1820-1840, en del hela perioden 1800-1840. Nyodlingarna kunde fyllas med havre som inte krävde så mycket gödsel, så havrens uppgång bör ha berott på dessa. Eftersom det ännu inte fanns någon marknad att sälja havren på, måste den ha använts till att göda de egna djuren. Havren kunde därmed delvis ersätta den bortodlade ängen. Det var alltså ett inre behov på gården som styrde produktionen och fram till och med 1840 ännu ej en marknad.¹⁶

Havreexport

England minskade sina spannmålstullar 1842 och 1846 togs de bort helt och hållet. Från Danmark kom en kraftig spannmålexport igång redan 1843. Exporten av havre ökade även från Sverige, men kom inte upp i stor skala förrän vid 1850-talets mitt.¹⁷

Havreexport från Halland dröjde dock. 1856 är den första landshövdingeberättelse som nämner att exporten av säd från Halland överväger importen. Men ännu var det bara en liten övervikt. Hushållningssällskapet skrev i ett brev 14.3 1859 till Finanskommittén om en påbörjad betydlig export av spannmål (havre) de senaste åren. Men det finns ingen tryckt exportstatistik från Halland fram till 1860. 1861 var havreexporten från Halland redan cirka 57 000 tunnor. Havreexporten kom alltså igång runt 1856 och blev från cirka 1860 mycket omfattande. Detta var första gången Hallands jordbrukare hade en jordbruksprodukt att sälja i någon större skala.

Statistiken i *tabell 6.2* över vad som fördes in och ut ur svenska hamnar borde vara någorlunda korrekt. Vi ser att havreexporten från Halland var stor från 1861 och framåt.

Höjdperioden var 1876-1886 och nedgången för havreexporten kom snabbt efter 1886 års prisfall. Men exporten var 1890 fortfarande lika stor som 1860.

Om vi nu vänder tillbaka till *tabell 6.1*, kan vi se hur de olika undersökningsområdena reagerade på den stora havreefterfrågan. Åren 1840-1880 har "ren" havre redovisats, eftersom det var den som exporterades. De som snabbast var beredda att gå in i den nya marknaden var utan tvekan Tvååker och Grimeton, vilka ökade sin produktion av havre 1840-1860 med mer än 100%! Även i Fjärås och Kvibille ökade produktionen av havre kraftigt. (Troligen skulle produktionen ha ökat även på Laholmsslätten om vi haft siffror därifrån.) 1880 var både Fjärås, Tvååker och Grimeton starkt inriktade på havreförsäljning. Lindome minskade sin andel havre inklusive blandsäd, men ren havre ökar något. I det området intresserade man sig bara i någon mån för export. Släende är hur Fagered och Torup *minskade* sin andel havre 1860. Deras sädesproduktion styrdes inte alls av marknaden vid denna tid. Torups uppgång 1880 kan knappast tyda på marknadsinriktning för produktionen ökade ju 1900 också, då exporten upphört.

Kring 1900 fortsatte troligen inriktningen på havre i alla områden med övergången till animalieproduktion. Nu blev havren foder till den egna gårdens djur. Satsningen på animalier från 1890 var alltså förberedd med havreinriktningen åren innan.

Vi ska nu se vilken betydelse priset på havre hade för exportinriktningen. I *tabell 6.3* jämförs havrepriset med råg- och smörpriset. Där syns att havrepriset ökade starkt i förhållande till rågpriset 1855-1859 jämfört med tidigare period. Detta har säkert stimulerat inriktningen på havreexport. Men skulle priset vara det enda som styrde, så skulle exportinriktningen ha minskat nästa femårsperiod, för då sjönk havrepriset. Därefter skedde återigen en ökning av detta pris. Men 1880-1884 minskade priset igen utan att havreexporten minskade. Här syns inte minskningen i havrepriset åren före 1888 för tabellen har femårsintervaller, men denna prissänkning var uppenbarligen så drastisk att havreexporten minskade snabbt.

Tabell 6.2. Havreexport i tunnor från Halmstad, Falkenberg och Varberg

År	Havreexport
1861	57 000
1865	112 000
1870	131 000
1875	169 000
1876	258 000
1881	213 000
1886	209 000
1888	163 000
1890	65 000

Källor: Danström s 86, Fk i RA, Lhb 1856 s 8-9, Lhb 1862 s 3, Lhb 1866 s 2, Lhb 1871 s 2, Lhb 1876 s 4, Lhb 1881 s 5, Lhb 1886 s 5, BiSOS F Utrikeshandel och sjöfart: 1886, 1888, 1890. Kommentarer: Av mig omräknat till tunnor. I tunna havre har satts till 9 lispund dvs 76,5 kg, se Arrhenius II s 120.

Tabell 6.3. Relativpriset på havre i förhållande till råg och smör

1800-1804 = 100		
År	Havre/råg	Havre/smör
1850-1854	109	79
1855-1859	131	80
1860-1864	115	71
1865-1869	118	79
1870-1874	132	74
1875-1879	141	68
1880-1884	124	61
1885-1889	140	55
1890-1894	131	57
1895-1899	131	54

Källor: Jörberg I s 631-641, 662-666. Kommentarer: Spannmålstullar infördes 1888, vilket gjorde att havrepriset kunde hållas uppe i Sverige trots sjunkande världsmarknadspriser.

Tittar vi på havrepriset i förhållande till smörpriset, så sjunker ju detta nästan hela perioden. Det hade alltså hela perioden lönat sig att gå över till smörproduktion istället för havre. Speciellt lönande hade det varit just när havreexporten var som störst. Men varför skedde då övergången till animalier (inklusive smör) först kring 1890? Min slutsats är att det inte var priset på smör som styrde i första hand.

Nedgång i annan odling som tecken på marknadsinriktning

Lin användes till att göra linnetextilier för det egna hushållet och att väva stora tygrullar för försäljning till gårdafarihandlare – knallar – från Sjuhäradsbygden.¹⁸ På Laholmslätten sålde man yllevaror istället för linnevaror. Dessa textilier var nästan de enda försäljningsvarorna från bondgårdar innan havren nådde ”världsmarknaden” kring 1860. Linodlingens upphörande kan alltså berätta om en ökad marknadsanpassning med säd eller andra varor, för då hade man råd att *köpa* textilier.¹⁹

I bouppteckningarna kan man se, att linodlingen i de flesta områden i Halland kraftigt minskade från 1860 och framåt. Detta understryker den marknadsinriktning med havre som kom vid denna tid. Kornproduktionen vid bondgårdarna minskade också från 1860 för att nästan upphöra från 1880. Detta speglar att jordbrukarna nu hade råd att köpa öl från bryggerier. Jordbrukarnas produktion av hampa minskade redan från första halvan av 1800-talet. En så liten produkt som rep hade man råd att köpa redan så tidigt.²⁰

Några områden avvek något från den allmänna bilden vad gäller linodlingen: Lindome hade hela 1700- och 1800-talen en låg linproduktion. Som nämnts i kapitel 2 hade man där en stor försäljning av snickeri- och smidesvaror, som gav inkomster att köpa textilier.²¹ Fagered hade en något tidigare minskning av både lin- och hampaproduktionen än övriga områden. Troligen hade man här skogsprodukter att sälja redan från 1800-talets första hälft. Torup var ovanligt sent med att minska sin linodling, ett tecken på att man inte hade mycket att sälja fortfarande 1880.

Potatis

Potatis som åkerväxt

Potatisen var en ny och viktig odlingsväxt under den agrara revolutionen. Den var bra i växtföljden för den förde (liksom vallväxter) näring till säden. Hur viktig den var ska diskuteras, men min uppfattning är att den inte var så avgörande som Tegnér och andra påstår.

Potatisen började odlas i kålgården (trädgårdslandet) under 1700-talet, vilket beskrivs i nästa avsnitt. Här ska vi se när potatisen enligt bouppteckningarna blev åkerväxt. Detta skedde 1820, varför tiden dessförinnan kan plockas bort ur *tabell 6.4*. Som nämnts gav potatisen en mycket större skörd per åkeryta än de olika sädesslagen. Men potatisens korntal var vid mitten av 1800-talet inte nämnvärt större än för sädesslagen, se kapitel 7. Utsädet ger därför en bra belysning även av potatisens andel av skörden.

I *tabell 6.4* ser vi att potatisen hade en trevande början 1820. Cirka 25 % av utsädet till potatis verkar vara den ideallnivå som alla undersökningsområden strävade att komma

till. Tydligt är att det var Tvååker och Grimeton som snabbast anpassade sig till den nya växten och redan 1840 producerade den för fullt. Något långsammare gick det i de andra områdena. Torup var mycket långsamt att fullt utnyttja den nya växten.²²

Från Laholmsslätten har vi inga uppgifter, men kan kanske komma åt potatisodlingen via de vagnar som redovisas i bouppteckningarna. På Laholmsslätten ska-

pades nämligen speciella beteckningar för de flak som användes vid potatisskörden: ”potatiskupa”, ”potatiskista”, ”potatishäck”, ”jordpäre-kista” och ”potetkar”. 1820 fanns inga sådana flak, men 1840 hade ungefär 20 % av jordbrukarna ”potatishäcker” etcetera och 1860 runt 35 %.²³ Detta är ju inte en lika exakt indikator som potatisutsädet, men om vi utgår från att potatisen var helt etablerad 1860, så var den då inte i sin fulla volym 1840. Laholmsslätten bör därför inte haft riktigt lika snabbt användande av den nya kulturväxten som Tvååker och Grimeton, mer den utveckling som Kvibille hade.

I det fåtal adelsbouppteckningar som används i avhandlingen finns potatis först 1822 i Bårarps herrgård i Rävinge. I Torstorp (Grimeton) 1809 fanns ingen potatis. Uppgif-

Tabell 6.4. Potatisens andel av hela utsädet i procent

Uo/år	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	-	15	23	-	-
Fjärås	4	20	15	25	-
Fagered	0	18	31*	-	-
Torup	1	5	12	20	25*
Tvååker	8	30	24	24	-
Grimeton	7	25	22	18	-
Kvibille	1	16	24*	-	-
Laholm	-	-	-	-	-
Ränneslöv	-	-	-	-	-
M	4	18	22	22	-

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Kommentarer: * Osäker siffra eftersom den bara bygger på 8-9 jordbrukare.

Bild 6.2. Potatissättning

Teckning av Nils Kreuger 1892 nära Varberg.

Foto Arne Persson, Länsmuseum Varberg. Originalen i Kalmar konstmuseum.

terna antyder att herrgårdarna började odla potatis ungefär samtidigt som övriga jordbrukare, men källunderlaget är för litet för att säga något bestämt.

Samstämmer de samtida skildringarna med den bild vi fått av bouppteckningsmaterialet? 1805 kan man av en landshövdingeberättelse ana att potatisen så smått börjat användas på åkern, för då jämföras den med lin och hampa, som vi vet är åkerväxter. Godsägaren på Knobesholm skriver 1804 om allmogens odling: ”Har man änteligen redan mest över allt, åtminstone i kåltäppor, något potater planterade.”²⁴ 1810 har det verkligen kommit igång: ”Den i senare tiden mera vidsträckt företagne potatoes plantering, varav jordbrukaren merendels med säkerhet kan påräkna en jämn och god skörd, förminskar också numera åtgången av säd i bondens hushåll.” Potatisen anses ersätta säden vid brännvinsbränning och därmed ge mer bröd.²⁵

Bexells uppgifter från 1819 visar att skogsbygden var tidig med potatis: I Drängsered-Krogsered berättar han att potatis odlas allmänt. Invånarna där har dessutom utvecklat odlingstekniken: ”Bönderna här låta potatisen, innan de begagna dem till utsäde, ligga i värme, så att de gro, tro sig göra detta med fördel och åberopa härför sin egen åkerbruks-erfarenhet.”²⁶

I landshövdingeberättelsen 1822 nämns potatisen bland vanliga sädesslag: Nu är potatisen en etablerad åkerväxt, och potatisodlingen ökar starkt. Fortfarande 1839 nämns att ”potatesodlingen tilltager årligen”. Och fortfarande 1850 fortsätter ökningen,²⁷ men detta vet vi ju redan från bouppteckningarna. De båda källmaterialen ger alltså en ganska samstämmig bild.

”Potatiskriget” i Halmstad hösten 1855, var ett arbetaruppror mot höga potatispriser. När mycket potatis skeppades ut till Göteborg, var man rädd för potatisbrist och högre priser till våren. Detta visar att bland arbetarbefolkningen hade potatis redan då blivit en avgörande basföda. På några ställen nämns att potatisen har drabbats av en sjukdom på 1850-talet, troligen var det den som tillfälligt påverkade priset.²⁸

Potatisens första tid i Halland

Potatisen odlades i stor skala redan vid mitten av 1700-talet i Nederländerna, Flandern, Tyskland, Irland och Storbritannien.²⁹ Vid denna tid hade man i Sverige bara börjat odla potatisen i kålgårdar.

Eftersom potatisen var en ny växt, kan det vara intressant att följa utvecklingen i Halland även i kålgården. Då får vi lita till samtida skildringar: På väg mellan Landa och Kungsbacka 1749 noterade Carl Hårleman: ”Här blev oss berättat, att den begynnelse man å denne orten gjort med potatoes planteringen, så väl lyckats.” 1751 hävdar landshövdingen att det är han som på kunglig befallning inspirerat till potatisodling genom utdelning av sättpotatis 1748, så att växten odlades i de flesta socknar i länet 1749. Sent utdelad sättpotatis gjorde dock att skörden slog fel.³⁰ 1765 var potatisodlingen ”avstannad”, och landshövdingen konstaterade uppgivet att jorden bättre kunde användas till något annat. 1771 får vi veta att det bara var lite potatisplantering kvar kring Varberg. Fischerström skriver om södra Halland: ”Med potatoes planteringen gjordes här någon början år 1749, men man ledsnade att fortfara.”³¹

Ett nytt intresse för potatisen kom kring 1772, vilket samstämmer med synen i forskningsläget: På sin resa 1773 genom Fjärås noterade Barchaeus att allmogem förra året för

första gången började plantera potatis.³² Prästen Hjortberg i Vallda skrev i ett memorial 1772: "Potatoes plantering var här i norre Halland före min tid ej särdeles i bruk, utan var jag den förste, som år 1765 gjorde härmed början."³³ Hjortberg var angelägen om att framhäva sina förtjänster, så om detta är sant vet vi inte.

Med dessa uppgifter kan vi konstatera, att potatisodlingen så här långt mest utvecklades i norra halvan av landskapet.

1786 har vi en mer optimistisk landshövding: "Kål- och rotfrukter nyttjar allmogen till myckenhet, och börjar även potatoes planteringen på landet bliva allmän." Detta måste tolkas som att potatisen fortfarande håller sig i kålgårdarna. I Djäknebol nämns potatis i "jordpärelandet" både 1792 och 1800. Det finns skördeuppgifter om potatis från Tranabo i Ullared år 1800, vilken troligen odlades i kålgården. En bidragande orsak till potatisens framgång kan vara att den klarade missväxten 1783, när den mesta säden förstördes.³⁴

Sockenprotokoll om potatiskonsumtion

För att förstå potatisens betydelse måste vi se vad den har använts till: människoföda, foder åt djur eller brännvin. I sockenprotokoll har uppgifter sökts, om potatisen anses jämbördig med säd och om den anses naturlig att äta. Svensk lokalhistorisk databas (SLHD) har skrivit av alla sockenprotokoll i Hallands län från de äldsta till runt 1860.³⁵ Dessa frågor är mest intressanta när potatisen var ny och har därför undersökts fram till 1830.

Det första belägget i sockenprotokollen är från Tvååker 1794. Där räknas upp vad en arbetsvandrare till sillfisket i Bohuslän behöver för matsäck: "potäter" nämns jämbördigt med ärtor och bönor. Potatisen jämställs alltså inte med säden, men är en etablerad matvara från kålgården.³⁶

Bild 6.3. Potatisplockning

Teckning av Nils Kreuger 1893 nära Varberg.

Foto Arne Persson, Länsmuseum Varberg. Originalet i Kalmar konstmuseum.

Åren 1808-1819 kommer rätt många belägg i sockenprotokollen. Alla dessa är från Hallands norra skogsbygd (och angränsande socknar i Västergötland som idag tillhör Hallands län), utom ett som är från Femsjö i Småland som gränsar till Torup. Nästan alla dessa handlar om fattigunderstöd. Potatis jämställs här helt med säd, vilket jag tolkar så att de fattiga åt potatis lika gärna som bröd. De fattigas potatisland nämns ofta. Det framgår också att bönderna, som ju skulle ge till de fattiga, hade lika stor tillgång till potatis som säd. Bönder som råkade ut för brand eller hagelstorm fick också ersättning i potatis, vilket visar att även bönderna hade införlivat denna knöl i sin mathållning.³⁷

För perioden 1820-1830 fortsätter potatisen att vara viktig i skogsbygden. Men den nämns nu också i norra mellanbygden och mellersta slättbygden som jämbördig med säd. Från södra slättbygden har vi ännu inga uppgifter om potatis. Min tolkning är, att det kan vara så att man på slätterna, speciellt i södra Halland, först använde potatisen mest till brännvin. Potatisen som del i mathållningen verkar ha slagit igenom tidigt i norra skogsbygden och därefter i landskapet ner till Halmstad.³⁸

Enligt *tabell 6.4* var potatisodlingen blygsam i början i skogsbygden, men enligt sockenprotokollen var skogsbygden tidigt ute. En tolkning är att man i skogsbygden var tidigare än de flesta andra orter med att konsumera potatisen som mat. Detta för att man ännu inte var självförsörjande på säd, som slättbygden just blivit. En förklaring till att potatisen inte syns i utsädessiffrorna i skogsbygden 1820 *kan* vara att den odlades i utvidgade kålgårdar i början, åkerytorna var ju väldigt små. Eller på små intagor, som inte kommit med i utsädesredovisningarna vid denna tid.³⁹

Att norra skogsbygden var före södra skogsbygden i sockenprotokollen, styrker bouppteckningsuppgifterna i *tabell 6.4* att norra skogsbygden låg före 1840 och 1860.

Sammanfattning och analys

Marknadsinriktning

Den stora exportperioden för havre från Halland och hela Västsverige till England varade 1860-1890. Hur kom det sig att det blev en så stor export av havre från Halland och hur kom det sig att den upphörde? Som nämnts ökade *produktionen* av havre redan under *första* halvan av 1800-talet. Detta kan knappast ha berott på vare sig marknaden eller priset, eftersom inget såldes utanför gården. Istället hänger det samman med att de nyodlade jordarna var utmärkta att så havre på när det fanns en gödselbrist. Och havren gjorde nytta på gården.

Havreexpansionen fortsatte under *andra* halvan av århundradet. En stor del av denna havre gick på export, det vill säga att den såldes på en *marknad*, även om runt hälften stannade kvar i Halland. Från 1860 var alltså marknaden en drivkraft för jordbruksproduktionen.

När man nu för första gången fick en jordbruksprodukt som i stora kvantiteter såldes utanför gården, så bör *priset* ha spelat en roll. Prisökningen på havre var viktig för att produktionen skulle öka så mycket som den gjorde. Men det fanns ingen överdriven pris-känslighet, så att när priset i förhållande till råg föll ett par femårsperioder 1860-1864

och 1880-1884, så sjönk inte exporten i motsvarande grad, utan tvärtom kunde den öka eller behålla samma nivå.

En slutsats är alltså att andra faktorer än priset var viktiga för att förstå den stora inriktningen på havreexport. För det första var det avgörande att en *produktionskapacitet* för havre fanns, och havre var ju ett viktigt sädesslag i Halland redan innan exporten. Avgörande var också den konkreta stora efterfrågan på havre som fanns från England. Ett högt pris utan en kvantitativt stor efterfrågan (som under Napoleonkrigen) satte inte igång någon expansion. Troligen skulle det ha blivit en export av havre även utan prishöjningen. Om priset hade varit avgörande, varför satte man inte då igång att producera smör? Men det höga priset hjälpte till att göra havreexpansionen större.

En ytterligare faktor som påverkade exporten var att det tog några år att bygga upp en effektiv försäljningsorganisation. England avskaffade sina spannmålstullar 1846, men exporten kom igång först tio år senare och var trevande i början. Så småningom kunde försäljningen organiseras på ett effektivt sätt till exempel med spannmålsmagasin i hamnarna. Sädsmagasinen som fortfarande finns kvar (idag med andra funktioner), i Falkenberg från 1865 och i Varberg från 1874, är exempel på detta.⁴⁰

De områden i Halland som var snabbast med att anpassa sig till de nya möjligheterna att exportera havre var de bondedominerade Tvååker och Grimeton.

Hur ska man då se på jordbrukskrisen 1888? Jordbrukarna hade ju gått igenom många kriser tidigare: missväxter med hungersnöd, krig etcetera. Men 1888 var den första *kommersiella* krisen. De som var inriktade på en viss marknad måste ändra inriktning. Morells syn, att krisen inte blev så djup, är rimlig. Att svårigheterna inte blev så stora berodde på, att jordbrukarna var kapabla att snabbt ställa om till animalieproduktion.

Priserna kan bara delvis förklara varför omläggningen kom just då. Smörpriset hade nämligen ökat i förhållande till havren nästan hela havreexportperioden, så en övergång hade lönat sig hela tiden. Att den kom på 1880-talet förklarar jag med att lantbrukarna vid denna tid i Halland hade gått över till växelbruk. Man var helt förberedd att lägga om produktionen. Det var inte heller så att man minskade sin havreproduktion efter 1888, den fick bara andra mottagare – bondens egna djur. Från denna tid blev Halland ett animalieproducerande landskap. Det låga havrepriset blev den utlösande faktorn.

Man kan tänka sig en situation där Hallands/Sveriges jordbrukare inte hade kunnat ändra produktionsinriktning. Då hade dessa fått finna sig i det nya låga havrepriset och förmodligen fortsatt att exportera. Denna situation har ju många länder i tredje världen råkat ut för i vår tid: De har varit beroende av export av en enda råvara, till exempel kaffe eller kakao, som fluktuerat väldigt i pris.⁴¹

Var det järnvägen som skapade de nya möjligheterna till kommersiellt jordbruk? Nej, det var faktiskt så att hela den stora havreexporten i Halland skedde utan järnväg! Kustjärnvägen i Halland blev klar först 1885-1888, så den kunde inte användas till att frakta de stora havrekvantiteterna till hamnstäderna.⁴² Bondens vagn måste ha varit havrelässens fordon. Carl-Johan Gadds har säkert rätt i att utbyggnaden av landsvägarna och de förbättrade bondvagnarna med järnaxlar och järnskodda hjul på 1800-talet var avgörande för havreexporten och all annan transport inom riket vid denna tid.⁴³

Med havreexporten och den senare animalieproduktionen drogs många jordbrukare i Halland in i en marknadsekonomi. Det innebar att de hade pengar att köpa varor för.

Självhushållet kunde minska och specialiseringen öka. Tecken på detta ser vi i nedgången av odlingen av lin, korn och hampa. Som exempel kunde nu tyger, öl och rep köpas. Bondedominerade Fagered hade en tidig marknadsinriktning, medan adelsdominerade Torup inte förrän 1900 visade tecken på marknadskontakter.

Man kan kanske kalla havreexportepoken för en proto-agrarkapitalism, jordbrukarnas första steg in i en marknadsekonomi.

Potatisens roll

Potatisen är känd som trädgårdsväxt i Halland sedan åtminstone 1748, men ett genombrott i kålgårdarna verkar den fått först i samband med missväxtåren kring 1772 och 1783 och då främst i den bondedominerade norra delen av länet. Detta resultat styrker tidigare forsknings förslag att missväxten 1772 har haft betydelse för potatisens spridning i landet. Resultaten visar också att potatisen redan från början accepterades som maträtt.

Införandet av potatisen som *åkerväxt* skedde i Halland 1800-1820. Det är en utveckling snarlik den i övriga Sverige. I början var det små ytor som avsattes till den nya kulturväxten, men de ökade efterhand till runt 25 % av utsädet. Skogsbygden hade inte större andel potatis än andra bygder, men hade en särställning genom att vara tidig med att anta potatisen som föda. Där utvecklades också odlingstekniken. Potatisen utgjorde tidigast en stor andel av utsädet i de bondedominerade områdena Tvååker och Grimeton. Och det bondedominerade Fagered var långt tidigare än det adelsdominerade Torup.

Flera forskare menar att de höga spannmålspriserna 1800-1810 var orsaken till att potatisen började odlas på åkern vid denna tid. Men borde inte potatisodlingen då ha minskat de följande åren med sjunkande spannmålspriser?

Hur stor roll har då potatisen spelat för jordbrukets omvandling och att försörja den ökande befolkningen? Jag vill inte höja den till riktigt samma roll i den agrara revolutionen som en del tidigare forskning. Denna knölväxt har varit viktig, men andra faktorer bör ha varit viktigare. Potatisen kan, när självförsörjningen med mat kom i Halland 1820, inte ha spelat någon större roll, eftersom så små kvantiteter sattes (4 % av utsädet). Potatisen kom senare att odlas mer, men den utgjorde inte mer än 25 % (som allra högst i ett område 31 %) av *utsädet* under 1800-talet. Korntalen var höga för potatis, men inte extremt mycket högre än för säd, och säden kom ikapp under 1800-talet. Därför kan denna nya gröda maximalt ha kommit upp i 1/3 av *skörden*.

Hade potatisen varit överlägsen spannmålen, så borde man ju teoretiskt sett också ha satsat mer på den. Nu stannade man vid runt 25 % av utsädet, vilket motsvarade bara runt 5 % av åkerarealen.⁴⁴

Vi vet inte hur stor del av potatisskörden som blev mat. Men åtminstone under första halvan av 1800-talet tyder flera uppgifter på att runt hälften (eller mer) har gått till brännvinsbränning. Och som brännvin kan den inte räknas som livsmedelstillskott. Allt tyder också på att brännvinsbränningen ökade kraftigt denna period, parallellt med den ökade potatisodlingen, så man kan inte argumentera för, att potatisen skulle ha ersatt motsvarande mycket säd. ”Brännvinet ... under tidigare delen av 1800-talet hade en för oss nästan ofattlig användning i alla svenska bygder och inom alla samhällsklasser.”⁴⁵ Enligt en ofta citerad beräkning skulle 1820-talets konsumtion [av brännvin] ha uppgått till 40 liter per invånare och år, och även om denna uppskattning torde vara överdriven, är steget

i alla händelser långt till våra dagars [1950-talets] förbrukning, omkring 5 liter.”⁴⁶ Om man räknar om detta på vuxna män, så beräknas de vid denna tid ha konsumerat 107 liter brännvin per år. När bondens potatis slutade att vara råvara till brännvin runt 1800-talets mitt blev istället kanske hälften foder åt kreaturen.⁴⁷

Få samtida texter handlar om potatisen som människoföda. Vi vet att den användes till mat redan från 1700-talet. I början av 1800-talet har vi många exempel från sockenprotokoll på att den var en viktig föda speciellt för de fattiga och speciellt i norra halvan av Halland. Men först 1862 finns en uppgift där potatisen på ett mer övergripande plan jämförs med bröd.⁴⁸

För den enskilde torparen eller backstugusittaren har potatisen säkert varit av yttersta vikt. En liten åkeryta har kunnat ge tillräckligt stor skörd för att vara en avgörande del av basfödan i ett fattigt hushåll. Men inte heller hos jordbrukarnas underklass utgjorde potatisen mer än högst hälften av utsädet.⁴⁹

Min slutsats är att potatisens införande var viktigt för att föda en ökande befolkning. Men andra faktorer bör ha spelat en större roll. Dessa var till exempel åkerytans ökning, de bättre redskapens och lindbrukets/växelbrukets produktionshöjande förmåga. Mer om detta i avhandlingens sista kapitel.

NOTER TILL KAPITEL 6

¹ Uppgifter om utsädet i boupp-teckningarna analyseras som källa i kapitel 4 om nyodlingar. För utsäde per jordbrukare, som uppgifterna här bygger på, se tabell i *bilaga 4.4*.

² Kunde även kallas blandkorn och blandråg.

³ Lhb 1705-1818 s 172-174, Hammar 1751 s 18, Barchaeus s 93-94, Stenström s 76, Bringéus 1973b s 341-342.

⁴ Heckscher 1971 s 169.

⁵ Gadd 2000 s 255-261, Fogelfors s 66-81, Gadd 1983 s 108-112.

⁶ Gadd 1983 s 108-112, Gadd 2000 s 255-261, Olsson M 2005 s 109-125, Bringéus 1964 s 19-33, Palm 1997 s 58, Fogelfors s 66-81.

⁷ Gadd 2000 s 255-261. Gadd hävdar den högre siffran (3) för potatisens överlägsenhet över spannmål, medan Palm 1997 s 55-69 hävdar den lägre (2).

⁸ Gadd 2000 s 255-261, Gadd 1998 s 175-177, Gadd 1983 s 88-96, 104-108. – Stukor är gropar i åkern där potatisen förvarades övertäckt med jord.

⁹ Gadd 2000 s 255-261, Gadd 1983 s 108-112.

¹⁰ Morell 2001 s 203-208, Gadd 1983 s 108-112.

¹¹ Gadd 1983 s 259-270.

¹² Gadd 2000 s 364, Morell 2001 s 203-208, Peterson G 1989 s 40-44.

¹³ Jörn Svensson menade bland annat utifrån nyodlingsstatistik att det var en djup kris. Men i *bilaga 4.6* visas att hans metod för att analysera nyodlingen inte fungerar.

¹⁴ Morell 2001 s 93-101, Winberg 2000 s 139, Heckscher 1971 s 298-302.

¹⁵ Kfb Vbg fgd 1862: ”[Blandsäd] utgör vanligen hälften av varje sädeslag.” Även EU 2627. Palm 1997 s 23, 57, 79 har uppgifter från Torup att havren kunde utgöra mer än hälften.

¹⁶ Även Västergötland hade stor ökning av havreproduktionen före havreexporten, nyodlingar blev havrejordar, Osvald s 97.

¹⁷ Det danske landbrugs historie III S 76-81, Historisk statistik tabell 2.2, Osvald s 105-106, Möller P s 276-277.

¹⁸ Ofta använder boupp-teckningarna det danska ”hör” istället för lin. Wiking-Faria 1998 s 114: I en boupp-teckningsundersökning i Gällinge/Idala/Förlanda kring 1825 har linnetyger på upp till 206 alnar hittats hemma hos bönder, vilka representerade värdet av två kor. Man kunde ha oberett lin (blånor eller häcklat) på upp till 110 kg i häbbarena.

¹⁹ Nedgången kan också hänga ihop med knallarnas minskade efterfrågan, vilket i sin tur hängde samman med att det nu fanns billig maskinproducerad textil.

- ²⁰ Nedgången i textilproduktionen speglas även i samtida skildringar: Lhb 1850 s 20, Topografiska s 41-42, Lhb 1871, Lhb 1876, Lhb 1881, Lhb 1886, Lhb 1892, Danström s 96, Winberg 2000 s 138. – Bryggerierna köpte sitt korn från områden i Sverige specialinriktade på denna gröda.
- ²¹ Bexell II suppl s 33.
- ²² 1832 uppger Kfb i Kba att potatisen odlas allmänt (dvs i norra mellanbygden). Detta stärker uppgifterna i *tabell 6.4* att potatisen var väl etablerad där 1840.
- ²³ Vagnar har excerperats ur bouppteckningarna hela undersökningsperioden, men de ingår av tidsskäl inte i avhandlingen utom i detta fall.
- ²⁴ Lhb 1705-1818 s 216-217, Charlier s 15 citatet.
- ²⁵ Lhb 1705-1818 s 220 citatet, Danström s 30.
- ²⁶ Bexell II s 277.
- ²⁷ Lhb 1822 s 5, Lhb 1839 s 4, Lhb 1850 s 13, Tankar om jordbruket s 37.
- ²⁸ Danström s 90, Lm Hunnestad akt 32 sockenkarta 1860, Kfb Vbg 1856. Men Sverige drabbades inte så mycket av brunrötan som t ex Irland, Gadd 2000 s 255-261, Fogelfors s 66-81, Det danske landbrugs historie III s 146-148.
- ²⁹ Abel s 312-314, Overton s 88-121, Slicher van Bath s 262-280.
- ³⁰ Härleman s 61 citatet, Lhb 1705-1818 s 87-89.
- ³¹ Lhb 1705-1818 s 137-138, 172-174, Fischerström s 234-235 citatet.
- ³² Barchaeus s 43. På Knobesholm har man haft potatis också ungefär från denna tid, Charlier s 21.
- ³³ Barchaeus s 120.
- ³⁴ Lhb 1705-1818 s 204 citatet, Palm 1997 s 58, bou Fagered 1800 nr 18 (Faurås häradsrätt FIIa:28 nr 19), Charlier s 21. Även missväxten i Jämtland på 1780-talet ökade odlingen av potatis där, Berg/Svensson s 104.
- ³⁵ Även från några delar av Västergötland och Småland finns protokoll inlagda i databasen: www.lokalhistoria.nu. Protokollen är renskrivna och kan givetvis innehålla utskriftsfel, men dessa kan inte påverka min undersökning på något betydande sätt. Det finns fritextsökning, så att alla protokoll där potatis nämns kan hittas. Man skriver av ordagrant, så flera varianter får undersökas: potatis (475 protokoll), potäter (688 protokoll), poteter (262 protokoll) och potater (156 protokoll).
- ³⁶ Tvååker 1794-02-16. Nästa protokoll är från Fjärås 1798-02-04: Här är det en provinsialläkare som rekommenderar bland annat potatis som kur mot "veneriska sjukan". Det är alltså osäkert hur etablerad potatisen är.
- ³⁷ Fagered 1808-12-13, 1819-11-14, Kungsäter 1809-05-01, 1819-10-20, Gunnarsjö 1810-06-20, 1811-05-24, 1812-05-01, 1813-05-04, 1817-05-29, 1819-10-19, Drängsered 1811-06-23, Grimmared 1817-07-03, 1819-10-13, Femsjö 1818-08-09, Karl Gustav 1819-10-13.
- ³⁸ Valinge 1821-05-01, 1823-04-26, Harplinge 1823-09-14, Hanhals 1823-01-27, Ölmevalla 1823-05-25, Ås 1826-11-06, Sällstorp 1826-11-06, Veddige 1826-11-06, 1827-09-30, Vallda 1826-11-12, Rolfstorp 1828-12-21, 1829-12-06, 1830-11-14, Grimeton 1830-11-14, Asige 1830-12-18.
- ³⁹ Barchaeus s 43 menar att man ofta odlade potatis på ången i början, dvs i små intagor från den.
- ⁴⁰ Sevårt i Halland s 55, 85.
- ⁴¹ Jämför när förläggarna sänkte priset för vävarna, vilket ledde till självexploatering, Ahlberger 1988.
- ⁴² Kmvp II s 47.
- ⁴³ Gadd 1983 s 194-195.
- ⁴⁴ I en krisekonomi skulle man antagligen satsat mycket mer på potatis, men konsumtionsvanor satte stopp för en ensidig potatisdiet.
- ⁴⁵ Berg/Svensson s 108 citatet. Palm 1997 s 17 skriver att potatisen huvudsakligast kom att användas till brännvin. Se även Lhb 1822 s 5, Lhb 1839 s 4, Lhb 1850 s 13, Lhb 1852 s 9, Bexell II s 17, Tankar om jordbruket s 37, Sandklef 1959 s 259-262, Heckscher 1971s 169-170.
- ⁴⁶ Carlsson S 1956 s 148-149.
- ⁴⁷ NE: brännvin. Om potatis som foder: Kfb Vbg 1866, Charlier s 17, Heckscher 1971 s 169-170.
- ⁴⁸ Lhb 1862 s 2.
- ⁴⁹ Gadd 1983 s 95, 106.

Gödsling och korntal

Inledning

Detta kapitel är det avslutande om odling. Det är främst den agrara revolutionens förändringsprocesser och tekniska delar som ska undersökas här även om några drivkrafter också berörs. I det första delkapitlet handlar det om gödsling, till exempel med kogödsel eller mägerl – en kalkrik lera. I det andra delkapitlet handlar det om korntal som en mätare på den agrara revolutionens framsteg och som mätare på mägerlingens effektivitet/ineffektivitet. Därmed hänger de båda delkapitlen ihop.

En första fråga är hur stor gödselkapaciteten var hos jordbrukarna i Halland. Kunde de klara den ”gödselkris”, som följde när de åkerytor som behövde gödsas ökade, samtidigt som boskapens antal stod stilla eller minskade på grund av att ängarna som gav hö minskade – det som kallas ”nyodlingens dilemma” (se forskningsläget i kapitel 4)? Här ska bland annat en beräkning av kogödselkapaciteten per åkeryta för hela bygder göras.

En andra fråga är att få rimligt säkra korntal i långa tidsintervall. Förenklat kan man säga, att ju mer man gödsade ju bättre växte det på åkern. Men det ska genast sägas att gödslingen inte var ensam om att öka korntalen. Hur bra det växte berodde i minst lika hög grad på jordbearbetning och odlingssystem.¹ Frågan diskuteras mer i slutet av kapitlet.

En tredje fråga är om mägerln kunde vara en lösning på gödselproblemen. Mägerl var i början bra för växtkraften. Men på sikt kunde den göra jorden steril, korntalen kunde därför – med ensidig mägerling – sjunka. Analysen av korntalsutvecklingen kan därför ge svar om mägerlingens roll. Kreaturgödsel liksom tång var alltid bra för växtkraften.

I samband med mägerln kommer vi in på godsägare Möllers roll, alltså en granskning av ovanifrånteorin. Även frågan om bondeområden var tidigare än andra i utvecklingen kommer att beröras.

Forskningsläge

I detta avsnitt kommer a) gödselkapaciteten och b) synen på mägerling att tas upp.

Dessutom presenteras forskarnas syn på c) vilka korntal man kan lita på, d) om korntalen ökade under 1700- och 1800-talen och e) om herrgårdarnas korntal.

Nästan inga undersökningar har gjorts om *gödselkapaciteten*. Ett undantag är Lennart Palms om gården Djäknebol i Torup i Halland: Genom de unika årliga räkenskaperna från Djäknebol kan man se om jordbrukaren gödslade en åker eller inte. Det visar sig då att bara cirka $\frac{1}{4}$ av åkerytan gödslades per år. Dessa gödslade ytor fick 1780 ungefär 6000 kg per tunnland. Vi får följa hur klockaren på gården agerade när kreaturgödseln minskade i förhållande till de åkerytor han hade. Redan i det tidiga 1800-talet började gödselbristen, och 1850 lade han bara 3000 kg per tunnland åker, det vill säga hälften. På 1860-talet minskade gödslingen till 1700 kg per tunnland. Jordbrukaren på Djäknebol valde att gödsla lika ofta som tidigare, men tunnare. Om gödseln tog slut, så sädde han havre, för den gödslade man nästan aldrig.²

Palms kan visa att klockaren i Djäknebol använde gödseln på ett genomtänkt sätt: Han har "prioriterat gödslingen utifrån bestämda uppfattningar om de olika växternas individuella behov" och har använt "gödslingsstrategier, som förvånansvärt väl motsvarar de som tillämpas i dagens vetenskapliga jordbruk".³

På 1850-talet började *märgling* förekomma i begränsad omfattning i Skåne och pågick sedan intensivt med kulmen 1870-1885. Men 1885 fick den ett tvärt slut för att helt upphöra före år 1900.⁴ En forskare skriver att "efter några års goda skördar blev jordarna 'utmärglade'". Från Danmark har vi liknade exempel: Redan på 1730-talet började de jylländska jordbrukarna märgla, och jorden var kring 1800 "udpint". På öarna startade bönderna med märgling på 1830-talet men hade i stort sett upphört på 1870-talet. Ett utdrag ur en bondedagbok på en gård sydväst om Köpenhamn visar att bonden började märgla 1835 men slutade med det redan 1845.⁵

De som skrivit om märgling i Halland har haft en annan syn: Godsägare Peter von Möller anses som den store föregångsmannen. Han började själv märgla på 1840-talet och propagerade för märgling. Skribenterna knyter an till ovanifrån-teorin genom att framhäva märglingens stora betydelse för jordbruksutvecklingen och att ståndspersonerna var föregångare. Om märglingens upphörande sägs nästan ingenting.⁶ Även Claus Björn, som med en ovanifrån-teori skriver om danska förhållanden, anser att märgling var en huvudfaktor för utveckling av jordbruket vid 1800-talets mitt.⁷

Vilka uppgifter om korntal kan vi lita på? När myndigheterna sökte beskatta bönderna hade dessa ett starkt intresse av att uppge skördarna till mindre än vad de i verkligheten var. Korntal i skattesammanhang bör därför vara opålitliga. Däremot menar forskare att den officiella statistiken från 1800 och framåt byggd på prästers och länsmäns lokalkännedom bör vara ganska pålitlig. Ännu mer tillförlitliga bör landshövdingeberättelsernas uppgifter från 1820 och framåt vara.⁸ Troligen kan man se det så att tillförlitligheten även gäller andra samtida skildringar.

Innan vi går in på själva korntalen, så kan vi jämföra olika *nivåer* i Sverige. Högst korntal 1820 hade man i Skåne, Mälardalen, Dalarna och nedre Norrland. I de två första områdena bör det enligt min mening ha berott på bättre jordmän och i de två senare på bättre jordbearbetningsredskap. Lägst korntal hade man i Småland och Västergötland medan Halland låg i den näst lägsta nivån. Men lägre korntal betydde inte automatiskt, att man var fattigare. Det berodde ju på vilka åkerytor eller andra resurser man hade.⁹

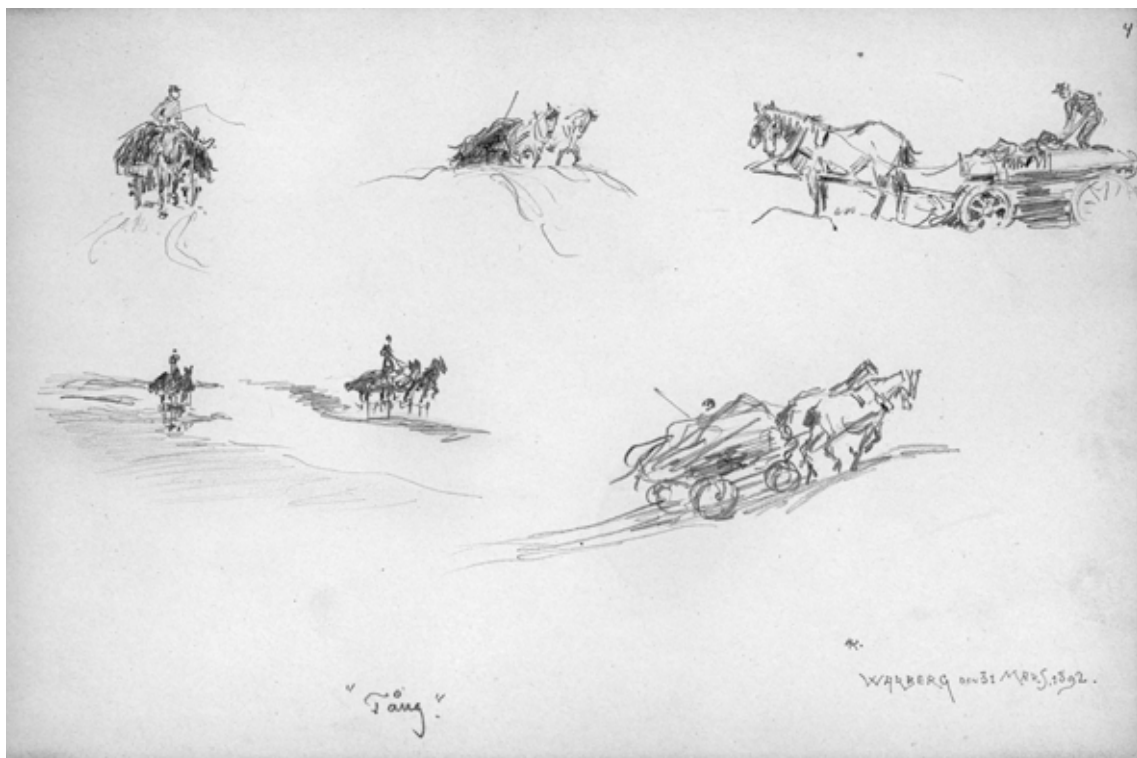

Bild 7.1. Tångkörning

Teckning av Nils Kreuger 1892 nära Varberg.

Foto Arne Persson, Länsmuseet Varberg. Originalet i Kalmar konstmuseum.

Skedde det en ökning av korntalen mellan 1700- och 1800-talet? Forskare som bygger på uppgifter från Skåne, Närke och Västergötland visar att så var fallet.¹⁰ Men andra menar att det inte skett någon korntalsökning denna period. Min bedömning av forskningsläget i Sverige är att det skedde ökning av korntalen både under 1700- och 1800-talen. Men den stora ökningen av korntalen i Sverige kom med kemijordbruket efter andra världskriget.¹¹

Säterier hade ibland samma korntal som bönder och ibland högre. De högre korntalen förklarar Gadd med att de hade mer hö och många kreatur.¹² Man bör komma ihåg att det var godsens exploatering av sina underlydande frälsebönder som skapade dessa större hö- och sädesresurser, vilka gav mer gödsel och därmed högre korntal i vissa fall.

Forskningsläget om Halland är så litet att det inarbetats i undersökningen nedan.

Kreaturgödsel, tång och mägerl

1773 skrev landshövdingen: "Allmogen här i länet hysa den principen ... att intet mer åker bör upptagas eller brukas, än man hinner göda vart 3dje år."¹³ Men med de stora

nyodlingarna och gödselkrisen blev det inte så. Hur mycket kreatursgödseln på 1800-talet minskade i förhållande till åkerytan, ska undersökas här med hjälp av uppgifter från kapitel 9 om kreatur. Dessutom ska vi diskutera ersättningarna för kreatursgödseln – tången och mörklungen. Gödselkrisen på 1800-talet skapade förstärkt behov av nya gödselformer.

Kreatursgödsel

Kreatursgödseln var den i särklass mest använda gödseln. Hela lantbruket i Sverige och i Halland byggde därför på ett samband mellan kreatur och jordbruk.¹⁴

Här ska nu göras ett försök att beräkna den kapacitet för kogödsel som fanns i olika bygder i Halland, jämfört med den åkeryta som man hade. Detta är något nytt som ingen provat tidigare. Uppgifterna bygger först och främst på *tabell 9.3* om ”kokapaciteten” hos jordbrukarna i olika undersökningsområden. Kokapaciteten är kornas antal gånger deras värde, utifrån det antagandet att en större ko (mer värd) gav mer gödsel än en mindre. Denna kokapacitet ser jag alltså som en gödselkapacitet. (För enkelhetens skull bortses från de andra kreaturen på gården.)¹⁵

Som visas i *tabell 9.3* ökade gödselmängden gårdsvis redan 1840 i vissa delar av Halland. Men här räcker det inte med kokapacitet gårdsvis. För att få den bygdevis måste hänsyn tas till att gårdarna blev fler, speciellt under 1800-talet. Med hjälp av det genomsnittliga mantalet per gård i *bilaga 7.1* kan vi öka gårdsantalet något. Det blir ganska ungefärliga siffror, men stämmer i grova drag.

Gödselkapaciteten i varje bygd måste nu jämföras med åkerarealen i varje bygd i *tabell i bilaga 4.4*. De siffror vi får i *tabell 7.1* kan aldrig bli riktiga volymer, utan de får ses som jämförelsetal. Det går inte heller att jämföra talen mellan bygderna eller mellan bygderna och medeltalet. Men inom varje bygd kan utvecklingen av gödselkapaciteten för kogödsel per åkeryta studeras, och medeltalen kan ge en Hallandsnivå.

Tabell 7.1. Gödselkapaciteten för kogödsel per åkeryta bygdevis

1760 = 100.

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
N Mellan	114	100	80	113	88	78	69	78	136
Skogs	130	100	75	116	108	75	58	85	95
M Slätt, n	143	100	115	132	88	85	74	66	179
M Slätt, s	101	100	96	130	75	96	55	106	215
S Slätt	121	100	97	129	110	90	51	41	114
M	121	100	93	121	93	86	64	64	136

Källor: Tabell 9.3, tabell om åkerareal per bygd i bilaga 4.4, tabell om mantal per gård i bilaga 7.1.

Kommentar: a) N Mellan = Norra Mellanbygden (Li, Fj), Skogs = Skogsbygden (Fa, To), M Slätt, n = Mellersta Slättbygden norra delen (Tv, Gr), M Slätt, s = Mellersta Slättbygden södra delen (Kv), S Slätt = Södra Slättbygden (La, Rå). b) 1740 är värden från penningvärdesperiod 1740 II, 1760 är värden från 1760 I och 1800 är värden från 1800 II, dvs de penningvärdesperioder med störst underlag.

1740 var värdet på korna lite högre än det blev 1760 och 1780, möjligen kan det bero på att värdet på korna i bouppteckningarna ännu inte fått sin nivå, det vill säga att de var övervärderade. Att ha 1740 som utgångspunkt skulle då ha överdrivit nedgången i göd-

selkapacitet under 1800-talet. Gödselkapaciteten i respektive bygd 1760 har därför satts till 100.

Uppgifterna i *tabell 7.1* visar att gödselnivån per åkeryta låg relativt stilla under 1700-talet. Troligen skedde en viss ökning kring år 1800. Men när nyodlingarna då satte igång, sjönk gödselkapaciteten per åkeryta. Fram till 1840 sjönk den rätt beskedligt, men 1860 och 1880 måste man se det som en gödselkris. Gödselgivorna per åkerareal var då i vissa områden nere i hälften eller mindre av vad de varit 1760. Man måste då också tänka på att gödselmängden 1760 inte heller kan ha varit speciellt stor. Som synes var gödselkrisen minst i norra mellanbygden och norra delen av mellersta slättbygden, det vill säga i de sedan tidigare bondedominerade områdena. Återhämtningen 1900 var markant, utom i skogsbygden.

Kogödselmängden per gård har också beräknats. Den femdubblades i genomsnitt mellan 1760 och 1900. Men då hade man ju mångdubbelt större åkrar att lägga den på, så per yta blir förhållandena som i *tabell 7.1*. Man förstår att behovet av andra gödselmedel var stort.

Tång

Vad gäller tång har de flesta samtidsskildringarna sökts igenom. Vi vet att tång användes till gödsel redan på 1600-talet, men metoden är förmodligen äldre. Troligen var Halland det landskap i Sverige där tången hade störst betydelse. Tång var ett viktigt gödselmedel här hela 1700- och 1800-talen, och den var i det närmaste lika bra som kreaturgödsel.¹⁶

Redan 1726 skrev landshövdingen: Tång som gödselmedel samlas av ”åboer utmed sjökanten”, och att den var speciellt bra på sandjord. Därefter kom mängder med rapporter om, att tång användes som gödningsmedel utmed hela Hallands kust, och att den hade stor betydelse för hur bra säden växte.¹⁷ Fram till slutet av 1700-talet var tånghämtning en allemansrätt. Åtminstone fram till 1817 hämtade även bönder från socknar en mil från kusten, som Spannarp och Rolfstorp, tång. Bönderna i Rolfstorp talar om sin ”stads- och tångväg”.¹⁸

Men på 1800-talet blev tånghämtningen väl reglerad av bönderna. Gödselbristen var säkert påskyndande, liksom privatiseringen genom skiftena. Man hade speciella regler för hur tången fick hämtas. Stränderna blev inte längre allmänningar för vem som helst, de blev allmänningar för bestämda grupper, som byns, skifteslagets eller socknens bönder. Till exempel hade Apelvikens bondby enligt laga skifteskartan 1831 en egen tångstrand samtidigt som den stora sandstranden i Apelviken var avdelad för alla bönder i Träslövs socken.¹⁹ Förmodligen började denna omvandling från allemansrätt till nyttigheter för ett begränsat kollektiv redan i samband med storskiftena och fullföljdes vid laga skiftena.

På 1800-talet var det alltså bara jordbrukarna nära kusten som kunde tillgodogöra sig tången, och även tidigare kunde de lättast komma åt den. För att se tångens betydelse har jag i *diagram 7.1* undersökt om kustborna hade en tidigare nyodling än de som bodde i inlandet. Med god tångtillgång borde de kunna nyodla snabbare, eftersom det gav ökade skördar, och nyodling krävde att man kunde avvara mer utsäde. *Diagram 7.1* visar att så var fallet, och därmed måste tången ses som en viktig källa för tidig nyodling.²⁰ Men var den viktig även för andra delar i den agrara revolutionen?

En miniundersökning har gjorts för att ta reda på om så var fallet. De jordbrukare

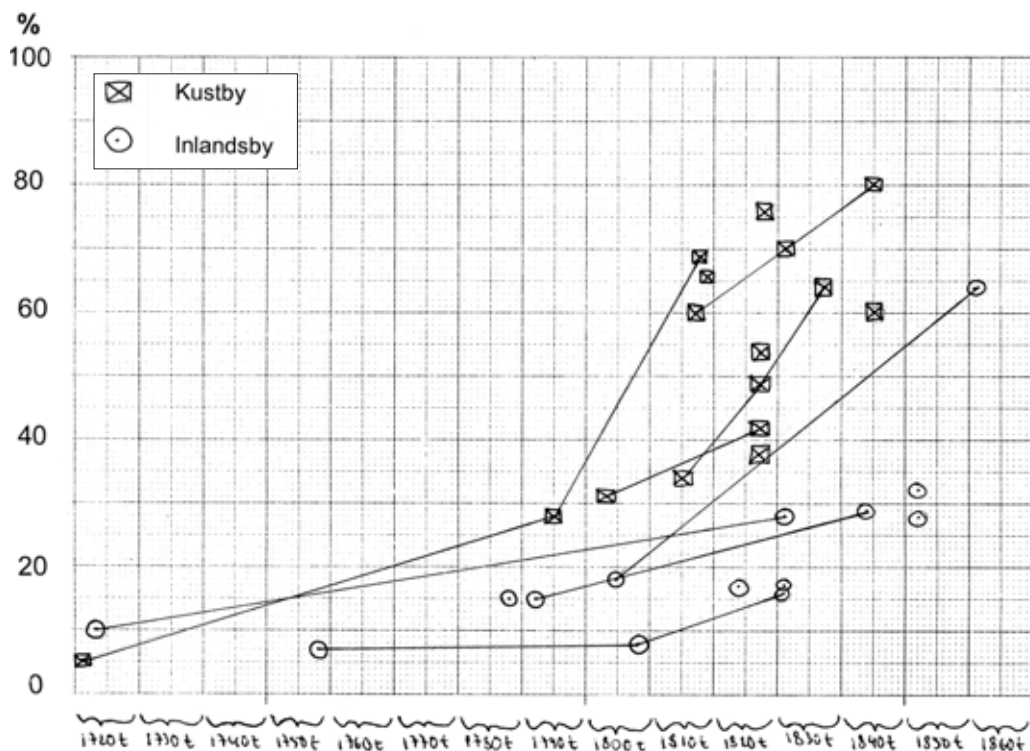

Diagram 7.1. Åkerarealer i kustbyar jämfört med inlandsbyar i Tvååker-området

Kustbyar är de som hade egen strand vid kusten och alltså bra tillgång till tång. Inlandsbyar låg en bit från kusten och hade under 1800-talet ingen tillgång till tång. (En mellangrupp av byar med *viss* tångtillgång har tagits bort för tydlighetens skull. Dessa var 17 byar i Björkängs marklag samt Tvååker och Ås, Thölin s 125-163.)

Procentsatserna är i förhållande till odlingsmaximum ca 1925. Några byar har flera mätpunkter, vilka är sammanbundna med linjer, medan andra bara har en mätpunkt. Som vi ser hade kustbyarna en mycket tidigare uppodling än inlandsbyarna.

Källor: Lantmäterimaterialet.

som bodde direkt vid kusten i Tvååker-området har 1840 jämförts med de övriga jordbrukarna i samma område.²¹ Det finns bara åtta jordbrukare från kusten i mitt källmaterial detta undersökningsår, men underlaget duger till några preliminära slutsatser: Kustborna hade 3,5 kor mot 3,2 för hela området. Kornas värde var i genomsnitt 23,6 riksdaler vid kusten mot 21,7 för hela området. Kustborna låg även vad gällde innehav av järnplogar och järnharvar lite grann över sina kollegor längre in i landet. Men skillnaderna är för små för att jag ska kunna dra slutsatsen att tången överlag gjorde kustborna mer framgångsrika i den agrara revolutionen. Vi får nöja oss med att den klart påverkade nyodlingen.

Märgel

De flesta samtidskildringarna är genomgångna vad gäller märglingen. Märgling var inte vanlig i resten av Sverige, utan skedde främst i Skåne och Halland. Och det var under

1800-talet det stora användandet av mägerl som gödselmedel skedde. Men man har i Halland använt mägerl även före 1800-talet och väl känt till var den funnits.²²

Den kalkrika märgeln finns i ett skikt under matjordslagret i åkern. Märgelleran var bra att blanda med sandrik jord, men kunde vara sämre att blanda med annan jord. Men märgeln måste kompletteras med vanlig gödsel, annars blev jorden *utmärglad*, det vill säga utan näringsämnen och omöjlig att odla. Uttrycket ”Märgeln ger rika föräldrar men fattiga barn” fanns redan i England på 1500-talet och var också välkänt i Halland.²³ Urban Emanuelsson beskriver märgeln som ”ett tillfälligt ’engångsuttag’ av närsalter”. Viktiga mineraler transporterades bort ur jorden. Märglingen kunde alltså bara vara en tillfällig lösning, och effekten av märglingen avtog efter en tid.²⁴

Fischerström berättade redan 1761, att man kände till att sandjord kunde förbättras med blålera (märgel), som ofta doldes under just sandjord. Barchaeus skriver 1773 att i Vallda kände man till mägerl och använde det något, men inte mycket. Rådman Tinkel i Varberg använde samma år märgellera till sina åkrar. 1777 gjorde Vetenskapsakademien en stor inventering av mägerl i hela Sverige. De hittade mägerl på 102 platser i Halland, i hela slätt- och mellanbygden. De flesta ståndspersoner och en del allmoge använde 1787 märgellera för att förbättra åkrarna.²⁵ Mägerl var alltså välkänt av jordbrukarbefolkningen i Halland under 1700-talet, men användes säkert bara i mindre skala.

I Bexells bok från 1817 går han på flera sidor igenom Hallands märgeltillgångar socken för socken. Det fanns alltså en detaljerad kännedom om var man kunde hitta mägerl vid denna tid.²⁶ Landshövdingen använde 1822 ordet ”utmärglad” som ett självklart begrepp: En åker som burit säd i många år ”efter vilket utmärglande bruk jorden på några ställen igenlägges till äng”.²⁷

Albert Sandklef menade att Peter von Möller var den som i mitten av 1800-talet lärde hallänningarna att märgla.²⁸ Möller undersökte sina marker kring 1840 och fann mägerl. I Möllers bok om Sveriges jordbruk uppgav han sedan att inga bönder i Halland börjat märgla 1845.²⁹ Men detta kan inte stämma, för märgling var ju som visats väl känt och praktiserat bland jordbrukare i Halland redan på 1700-talet och i början av 1800-talet. Det som däremot stämmer är att Hushållningssällskapet och landshövdingarna väldigt hårt propagerade för användandet av mägerl från 1850-talet och framåt.³⁰

Peter von Möller har en berättelse om byn Vallberga i Ränneslöv *ur jordägarsynpunkt*. Hela byn med 14 bönder köptes av en godsägare 1854, som skiftade den (inga handlingar finns i lantmäteriarlivet). ”Blott en fick avflytta.” Därefter nyodlades stora områden och 400 lass mägerl och tre ton guano påfördes på varje tunnland. 1860 hade godsägarens arrendevärde av byn 10-dubblats.³¹ Det vill säga han tog ut det mesta av den produktionsökning bönderna arbetat sig till. (Hur det gick med produktionen efter ytterligare 20 år nämns inte.)

Den *stora* användningen av mägerl kom först vid 1800-talets mitt och därefter. Trots Hushållningssällskapets starka propagerade för märgling är min bedömning, att den ökade märglingen inte berodde på en persons eller ens de samlade ståndspersonernas påverkan. Snarare handlade det om ett ”halmstrå” för de många jordbrukarna i en tid av gödselbrist. Dessutom var det en arbetskraftsfråga. Märgling är ju ytterst arbetskraftskrävande, och det var först vid mitten av 1800-talet, som det fanns tillräckligt mycket arbetsfolk (de jordlösa) och några som kunde avlöna dessa (bönderna).

Att mörglingen upphörde kan ha något med arbetslönerna att göra, för i slutet av 1800-talet hade de blivit högre.³² Vid den tiden blev det också lättare att få tag i ersättare i form av guano och konstgödsel. *Men den avgörande frågan var troligen utmörglingen*, som vi ska diskutera i slutet av detta kapitel.

Innan vi går in på massanvändningen av mörgel i detalj, ska något nämnas om hur arbetet gick till. Mörgelarbetet skedde på vintern och var riskfyllt. Man grävde en grop i åkern för att komma ner till det mörgeförande jordlagret. Gropen grävdes ofta ut underifrån, så att det blev en överskjutande del. Uppifrån slogs kilar i marken. Man utnyttjade därmed frostsprängningen, så att det skulle lossna. Men ett sådant mörgeltak kunde lätt falla över den arbetande, mörgelras var inget ovanligt. Minst två olyckor med dödlig utgång i skedde bara i Eldsberga socken. Både män och kvinnor kunde vara mörgelspridare (liksom de spred gödsel tillsammans). 250-400 kärrlass gick det åt per tunnland. Ett kärrlass beräknas till 0,15 kubikmeter.³³

I vilka områden i Halland använde då jordbrukarna mörgel? Den första uppgiften har vi från kronobefallningsmannen på Laholmsslätten 1856: "En person som jag ej vill namngiva, [Kanske ej von Möller, för han nämner von Möller i annat sammanhang.] men som länge kommer att leva i tacksamt minne hos de flesta av dessa socknars innevånare, har genom sitt föredöme att behandla jorden lärt allmogen inse fördelen, att genom mörgling, trädning och artificiellt gräs bruka jorden."³⁴

I landshövdingeberättelsen 1856 sägs att mörgling börjat användas i hela slättbygden: "Mörgling, klöversådd och växelbruk börja allt mer och mer hos allmogen att användas." Det gäller områden närmast kusten, där det finns gott om mörgel, men ej i skogsbygden och inte heller i norra Halland.³⁵

Tittar man närmare var det troligen så, att Laholmsslätten var lite före de andra slättområdena, för i mellersta slättbygden verkar man 1865 bara ha *börjat* mörgla. En kronofogde från Halmstad skriver detta år: "Jordbruket gått framåt, ty utom det, att en myckenhet jord blivit uppodlad, har en del av allmogen börjat mörgla, dränera och till cirkulationsbruk indela jorden."³⁶ 1876 skriver kronobefallningsmannen i Varberg: "Mörgling har påbörjats allmänt."³⁷ I Kvibille-området och Åtradalen får vi på 1870-talet också reda på att man här allmänt *har börjat* mörgla. Från Eldsbergabygden nära Halmstad rapporteras att mörglingen började på 1850- o 1860-talen, men ökade därefter. "Denna metod att förbättra jorden möttes i början av djup misstro bland bönderna."³⁸

Enligt en statlig rapport 1893 började mörglingen i södra Halland och spred sig norrut. Godsägarna på Skottorp (Möller) och Stjärnarp pekas ut som föregångsmän. Men även bonden Magnus Nilsson i Eldsberga nämns som en av de drivande.³⁹

På 1880-talet verkar mörgling vara helt etablerad på slätterna i Halland, och den fortsatte att vara viktig på 1890-talet men hade så gott som upphört cirka år 1900. Mörgling användes då även något i delar av norra Halland, men inte i skogsbygden.⁴⁰

Summerar vi mörglingen i Halland, så pågick den på Laholmsslätten cirka 1855-1900 och i övriga slättbygden 1865-1900 med en höjdpunkt 1880-1895.

De riktigt stora förbrukarna av mörgel var i Danmark godsarrendatorerna (förpaktare). S P Jensen skriver att de drev 1/3 av godsen i landet och att deras arrenden bara varade 8-10 år och var mycket höga. Resultatet blev att gods drivna av förpaktare sköttes med rena rovdriftsmetoderna. "Mörgling [var] ... ett kraftigt medel i rovdriftens tjänst",

menar han. Havren på Själland kallades ”förpaktarsäd”. Däremot: ”Skötseln av markerna i bondejordbruket under denna tid måste karakteriseras som försiktig och långsiktig.” Även i Skåne hade fräsegårdar enormt höga arrenden i slutet av 1800-talet, vilket kanske ökade användningen av mägerl.⁴¹ Om förhållandena var liknande i Halland känner vi inte till.

Det finns 3600 mägerlgravar bevarade i Halland. Deras förekomst i landskapet idag kan ge en ungefärlig uppfattning om mägerlns betydelse. Mägerlgravarna ligger tätt i hela slättbygden från Laholmstrakten i söder till Varbergstrakten i norr. I norra mellanbygden finns inga mägerlgravar, så mägerlingen måste ha varit liten. Lerjordarna där hade inte mycket att vinna på mägerltillförsel. Mägerlgravar saknas också i skogsbygden, men det beror på att mägerl inte fanns där.⁴²

Uppenbarligen har jordbrukarna i Hallands slättbygder lagt ner mycket arbete på mägerling. Men varför man slutade med den ska vi ta reda på med hjälp av en uträkning om vilka korntal man hade på 1800-talet.

Korntal

Korntal är förhållandet mellan utsäde och skörd. Sår man 1 tunna säd och får 3 tunnor i skörd är korntalet 3. Detta är bruttokorntal, sådana som kommer att användas här. Men till exempel har den officiella statistiken från 1820 och resten av 1800-talet räknat med

Bild 7.2. Lassning av tång

Teckning av Nils Kreuger 1907 vid Malen nära Båstad.

Foto Arne Persson, Länsmuseum Varberg. Originalet i Kalmar konstmuseum.

nettokorntal, det vill säga skörden minus det som gick åt till nästa års utsäde.⁴³ Brutto- korntalet är helt enkelt hela skörden. Nettokorntalet i vårt exempel ovan skulle ha blivit 2.

Vi bör tänka på att korntalen växlade år från år beroende på vädret. Bäst är därför att ha flera sammanhängande år för att räkna fram medeltal. Korntalen var också olika för olika orter. Vilken ort har uppgiftslämnaren tänkt på när han till exempel skrivit ”södra Halland”: slättbygden eller skogsbygden? Korntalen var även olika för olika sädes- slag. För att få ökad tydlighet har jag valt att – förutom att studera de allmänna korntalen (genomsnitt av alla säd) – också undersöka sådana för råg, havre och potatis. Och efter- som korntal kunde räknas på många olika sätt, så är det bra att ha en enhetlig källa över många år.⁴⁴

Landshövdingeberättelserna och BiSOS om korntal 1822-1900

Systematiska korntalsundersökningar är sällsynta. Men här ska vi försöka göra en sådan med uppgifter från landshövdingeberättelser och BiSOS (Bidrag till Sveriges Officiella Statistik). Enligt det refererade forskningsläget har dessa källor åtminstone från 1820 en förhållandevis hög tillförlitlighet. Troligen är de i alla fall rimliga för de bygger oftast på ett genomsnitt av rapporter från hela länet.

I *tabell 7.2* har alla landshövdingeberättelsers uppgifter bearbetats så att de blir bruttokorntal istället för netto som oftast användes.⁴⁵ Genomsnitt för femårsperioder har räknats fram, där underlag för detta funnits.

Tabell 7.2. Korntal (brutto) enligt landshövdingeberättelser för Halland 1822-1885

	omkr	omkr	omkr	omkr	omkr	omkr	omkr	omkr	omkr	omkr	
	1822	1833	1845	1849	1853	1858	1863	1870	1873	1878	1883
All säd	4,5	4,0	5,0	5,0	5,0	6,5	7,5	(5,5)	7,5	7,5	8,0
Råg	4,5	4,0	5,5	6,0	6,5	6,5	8,0	(5,5)	8,0	8,0	8,5
Havre	4,5	4,0	4,5	4,5	4,5	6,5	7,0	(5,0)	7,0	8,0	8,0
Potatis	8,5	8,0	8,0	8,0	7,5	8,5	8,0	(7,0)	7,5	8,5	7,5

Källor: Lhb 1822 tabell, Lhb 1828 inga korntal, Lhb 1833 tabell, Lhb 1839 o 1844 inga korntal, Lhb 1850 tabell, Lhb 1852 tabell, Lhb 1856 tabell, Lhb 1862 s 2-3, Lhb 1866 tabell 2, Lhb 1871 tabell 2-3, Lhb 1876 tabell C s 3, Lhb 1881 tabell C s 4, Lhb 1886 tabell E s 6, Lhb 1892, 1897 o 1902 inga korntal.

Kommentarer: Obs att 1870 bara är ett år och därför mindre pålitligt än de andra som representerar 5-års- perioder. 1822 o 1833 vet vi inte hur många år de representerar. All säd är vete, råg, korn, havre o blandsäd. Höstvete och höstråg har använts som bas för vete och råg.

Tabell 7.3. Korntal (brutto) enligt BiSOS utsädes- och skördestatistik för Halland 1886-1900

	omkr 1888	omkr 1893	omkr 1898
All säd	6,5	7,0	7,0
Råg	7,0	7,0	6,5
Havre	6,5	7,0	7,0
Potatis	6,5	6,5	7,0

Källor: BiSOS.

Kommentar: Min uträkning, genomsnitt av femårsperioder.

Tabell 7.2 visar att det allmänna korntalet (all säd) hade en ökning 1833-1845 på

ungefär 1 korntal. Nästa ökning, som kom 1853-1863, var verkligen stor – på hela 2,5 korntal. Därefter stod korntalen stilla resten av perioden.

Går vi in på enskilda grödor kan vi konstatera att *potatis* hela perioden 1822-1885 höll sig på samma korntal, nämligen 8.⁴⁶ *Rågen* ökade från korntal runt fyra till runt åtta. Största ökningarna var 1833-1845 och 1858-1863 med en viss ökning även emellan dessa perioder. En serie från kungsgårdar i Varbergstrakten visar också en korntalsökning för råg: 1833-1843 var korntalet 4, 1847 var det 5 och 1851-1856 var det 6.⁴⁷ Ökningen skedde alltså 1843-1851, vilket jag tillsammans med uppgifterna i *tabell 7.2* tolkar som att ökningen har skett kontinuerligt 1833-1863. För *havre* kom ökningen mycket tydligt på 1850-talet.⁴⁸

Bara i Landshövdingeberättelsen för åren 1856-1860 redovisas *regionala skillnader* inom länet. Vi får i sju olika sammanhang siffror för de fyra fögderierna: Fjäre, Varberg, Halmstad och Laholm. Det varierar mycket mellan olika år och vilken gröda som det handlar om. Men ordnar man fögderierna från 1 till fyra för varje mätning, var det som i särklass hade bäst korntal: Fjäre. De andra hade samma korntalsnivå, men de kom i ordningen: Laholm, Halmstad, Varberg.⁴⁹

I svaren till Finanskommittén 1859 har också olika bygders korntal för råg räknats ut. Även om nivån kan ifrågasättas av fruktade skatter, så bör de regionala skillnaderna vara korrekta. Högsta korntalen hade norra mellanbygden (7) och lägsta hade skogsbygden (4,25). Av slättbygderna hade Kvibilleområdet (6,5) högst, följt av Laholmsslätten (5,5) och något mindre hade Tvååker/Grimeton (4,75).

Slutsatsen är den att korntalen var klart högst i norra mellanbygden – det bondedominerade området. Av slättbygderna verkar de södra varit något bördigare än de mellersta. Avkastningen var lägst i skogstrakterna. Men den var inte så mycket lägre i skogstrakterna än i slättbygden.

Efter 1886 finns inga korntal i landshövdingeberättelserna. Men i BiSOS finns samma möjlighet att räkna ut korntal baserade på utsädesuppgifter och skördeuppgifter. Landshövdingarna var ofta de som levererade underlaget till statistiken, så här borde finnas en kontinuitet. Korntalen i *tabell 7.3* är lägre än de sista åren i *tabell 7.2*. Detta kan tolkas på två sätt: a) Antingen kan man se det som ett brott mellan två källor, och då kan olika beräkningsgrund ha gett upphov till skillnaderna. Slutsatsen blir i så fall att korntalen förmodligen var *lika* 1863-1883 och 1888-1898. b) Eller så kan man se det som att båda källorna har samma bakgrund och korntalen har räknats ut på samma sätt, och alltså borde *sänkningen* av korntalen 1888-1898 i förhållande till den tidigare perioden vara korrekt.⁵⁰ Summa summarum så borde båda tabellernas uppgifter vara pålitliga. Variant b), att en *sänkning* av korntalen skett i Halland vid slutet av 1800-talet, bör vara den mest troliga.

När vi i sammanfattningen nedan analyserar korntalen är det öknings- och sänkings- eller stillaståendeperioder vi ska koncentrera oss på. De exakta korntalen i siffror får man se som lite mer osäkra.

Alla källor om korntal 1700-1820

Så till tiden före 1822. Här har vi inte samma kontinuerliga källa, så resultatet blir mindre tillförlitliga. Vi ska ändå se om tydliga tendenser finns.

I inventeringar i Halland på *1600-talet* uppges att korntalet var 2-3, men de är osäkra eftersom de bygger på skattematerial.⁵¹ Flera uppgifter tyder på att det normala i Halland på *1700-talet* var korntal på runt 3. En tillförlitlig uppgift är en uträkning av ett genomsnittsvärde i storskifteshandlingarnas värdering av jorden efter vad den gav i korntal. Med den beräkningen hade Hunnestad 1781 korntalet 3,2. De flesta Hallandshistoriker är också inne på siffran 3. Uppgifter från landshövdingen 1730 och 1751 motsäger inte denna siffra.⁵² Slutsatsen är att Halland hade korntalet 3 vid 1700-talets mitt, alltså troligen en viss stigning jämfört med 1600-talet. Även små höjningar av korntalet var viktiga, eftersom utsädet tog så stor del av skörden.⁵³

Men i missväxtår kunde det vara mycket värre. I svår torka fick man i Eldsberga 1794 korntal på 0,3, 0,5, 0,7 och 1,4 beroende på sädeslag. Alltså i de flesta fall inte ens utsädet tillbaka – en katastrof. När korntalet var 1 hette det: ”Så skäppa och få skäppa.”⁵⁴

Kan vi se någon skillnad mellan slätt-, skogs- och mellanbygd på 1700-talet? En källa för detta är Hallands landsbeskrivning från 1729 som har korntalsuppgifter för alla socknar i Halland. Vi kanske inte kan lita på de exakta siffrorna, men skillnader mellan olika områden borde vara pålitliga. Det visar sig då att slättbygdens korntal var ganska lika skogsbygdens, bara ibland något över. Och möjligen var det så att norra mellanbygden hade lite högre korntal än övriga Halland.⁵⁵

1792-1816 finns få uppgifter om korntal. Ett par generella sådana från Halland ger 3-4 i korntal goda år.⁵⁶ Prosten Bexell har i sin bok 1819 många lokala uppgifter spridda över hela Halland. De bör vara ganska tillförlitliga eftersom Bexell troligen fått dem från sina prästkollegor runt om i länet, och dessa både hade egna jordbruk och väl kände de lokala förhållandena.

Normalt verkar korntalen i södra slättbygden ligga på 3-4, men Bexell pekar på stora skillnader, ända från 2 till 8. Kvibille-området med omgivningar ligger på 3-4 i korntal. I skogsbygden ligger de normalt på 3. Mellersta slättbygden har många uppgifter, kanske för att Bexell själv bodde i Grimeton. I Träslövs socken får vi reda på att korntalen vid den tångrika kusten var 4-5. Men inlandsbyarna Vare och Träslöv hade 3½. Tvååker anges ha korntalet 3. I övrigt har området i närheten korntal mellan 3 och 6. I norra mellanbygden har vi korntal på 3-6.⁵⁷ Min slutsats av Bexells bok blir att skogsbygden hade 3, hela slättbygden utom kustremsan hade 3½, den tångrika kustremsan 4½ och norra mellanbygden 4½.⁵⁸

Sammanfattning och analys

Gödselkrisen, ”nyodlingens dilemma”, bör ha varit extra svår i Halland på grund av den stora uppodling som skedde här jämfört med övriga Sverige. De halländska jordbrukarna använde förutom kreatursgödsel både ett dynamiskt ensäde, brännodling, tång och mägerl för att motverka gödselbristen. Det var först med det fullt genomförda lindbruket/växelbruket i slutet av 1800-talet, som gödselbalansen kunde återställas, eftersom fler kreatur då kunde födas och säden få naturligt näringstillskott via vallarna.⁵⁹

Kogödseln var hela tiden (fram till andra världskriget) det i särklass viktigaste gödsel-

Bild 7.3. Gödselutkörning

Teckning av Nils Kreuger april 1893 nära Varberg.

Foto Arne Persson, Länsmuseet Varberg. Originalet i Kalmar konstmuseum.

medlet. Kogödselns kapacitet har undersökts och presenteras i *tabell 7.1*. Här visas att kogödselmängden per åkeryta i flera bygder minskade till ungefär hälften vid 1800-talets mitt jämförd med 1700-talet. Men nedgången var mindre i de bondedominerade områdena. År 1900 hade kogödselnivåerna återhämtat sig och nådde långt över 1700-talsnivån utom i skogsbygden.

Tängen var ett utmärkt kompletterande gödselmedel. Den hade stor betydelse redan på 1700-talet och fick ännu större roll på 1800-talet. Men den inskränkte sig till att vara viktig för de bönder som bodde allra närmast kusten. Dessa kunde starta sin nyodling tidigare än andra jordbrukare.

Märgel var känt och använt av många jordbrukare i Halland under 1700-talet och i början av 1800-talet. Men ännu användes den bara i liten skala. Att hävda, som Sandklef med flera gör, att von Möller skulle ha varit först med att använda märgel i Halland och den som upplyst alla andra om det, faller på sin egen orimlighet. Men påverkade han ändå inte bönderna att märgla mer? Min analys är, att det var den stora nyodlingen med sin gödselbrist och tillgången på billig arbetskraft i form av en stor grupp jordlösa på landsbygden, som var de avgörande faktorerna för att skapa den intensiva men korta märkepoken cirka 1860-1900. Hushållningssällskapets män var ytterst pådrivande, men deras påverkan bör ha spelat en klart underordnad roll.

Att märglingen hade en trevande början 1860-1880 bör bero på att metoderna behövde prövas. Laholmsslätten var något före andra bygder, troligen för att gödselkrisen

var som störst där. Märglingen användes sedan i hela slättbygden men knappast i övriga Halland.

Att märgling på sandjordar gav större skördar de första åren är otvetydigt. Men nu ska vi via undersökningen av korntalen se om märgeln gav fördelar på sikt – eller om jorden blev utmärglad.

Korntalen innehåller många osäkerhetsfaktorer. Men genom att använda så tillförlitliga uppgifter som möjligt kan följande slutsatser dras:

Under 1700-talet låg korntalet i Halland på cirka 3. Till 1820 hade det höjts: enligt Bexell till cirka 3½ och enligt landshövdingeberättelserna till drygt 4.

Hur mycket skulle höjningen av korntalen från 1700-talet till 1820 motsvara i ökad mattillgång? Här måste vi först ta bort utsädet till nästa år. Utsädet har alltid korntalet 1 (motsvarande det som såddes ut). Då blir ökningen av sädesskörden, med utsädet borttaget, enligt Bexell från 2 till 2½ eller enligt landshövdingeberättelserna från 2 till 3, vilket ger 25-50 % ökning av den skörd som gick att konsumera. Här är det intressant att återknyta till kapitel 4. Där konstaterade vi att Halland hade ungefär samma åkeryta hela 1700-talet, men folkmängden ökade med 35 %. De ökade korntalen kan då förklara att det fanns mat tillräckligt för dem. Någon liten ökning av arealen hade ju också skett i slutet av århundradet.

En kontinuerlig tillförlitlig korntalsserie har i *tabell 7.2 och 7.3* kunnat skapas för perioden 1820-1900. Under denna period ökade korntalen vid två tillfällen: En ökning från cirka 4 till ungefär 5 skedde 1833-1845. Den riktigt stora ökningen av korntalen kom emellertid 1853-1863, då dessa höjdes med hela 2½ enheter! Därefter låg de allmänna korntalen på runt 7½ under en 20-årsperiod. Kring 1885 kom troligen en *sänkning* av korntalen med ungefär 1 enhet.

Vilka kan nu orsakerna ha varit till ökningarna av korntalen, deras stillastående och till sist sänkning? Tillgången på kreatursgödsel per åkerareal minskade ju som konstaterats under nästan hela 1800-talet. Men minskningen av kogödseltillgången var inte så stor som man kanske tidigare trott. Åkerarealerna mångdubblades, men kogödseln bara halverades, eftersom korna från 1840 gav mer gödsel. Och det fanns ju ersättningsgödselmedel i form av tång i kusttrakterna och märgel på slätterna. Andra faktorer som bör ha påverkat skördeutfallet var bättre jordbearbetningsredskap i form av nya plogar och harvar. Med djupare och grundligare jordbearbetning växte säden bättre och ogräset minskade. En tredje faktor var odlingssystemet. Genom förbättringar i ensädet och övergången till lindbruk/växelbruk kunde växterna göda varandra i ett cirkulationssystem. Vi kan alltså här se korntalen som en (av flera) mätare på den agrara revolutionens framsteg.

Vilka av de nämnda faktorerna kan nu ha påverkat utvecklingen under de *tre korn-talsökningsskedena*? a) Perioden 1750-1820: Här bör rönjningarna av åkern och ensädets ökade dynamik som nämnts i kapitel 4 och 5 har spelat stor roll. Vi har också en övergång från årder till plog och från träharv till järnpinneharv runt år 1800 och precis innan år 1820 kommer de första järnplogarna. Tångtåkten intensifierades. b) Perioden kring 1840: Lindbrukets började komma just då och järnplogarna började användas av bredare lager. c) Perioden kring 1860: Här slog lindbruket igenom hos en majoritet av jordbrukarna i slätt- och mellanbygden och växelbruket började införas. Järnplogar användes nu av en

klar majoritet i samma bygder och djupharvarna fick sitt genombrott. Märgling började användas vid denna tid.

Så har vi ett skede från cirka 1865 till 1885 med *stillastående korntal*. Detta bör bero på att nyodlingarna fortsatte med stor kraft, så att större ytor måste dela på den gödsel som fanns. 1860 och 1880 har vi de lägsta talen för kogödsel per åkeryta. Men trots att järnplögen och djupharven spreds till större grupper jordbrukare kunde det inte påverka korntalen. Något som absolut borde ha förbättrat korntalen var att växelbruket nu antogs hos nästan alla jordbrukare utanför skogsbygden. Dessutom skedde täckdikning⁶⁰ och stenröjning. Intressant är att det var först i denna period som märgel började användas i större utsträckning. Märglingens förmåga att höja korntalet var alltså mycket kortvarig.

Så kommer då *sänkningen av korntalen* kring 1885. Hur ska den förklaras? 1885-1900 minskade nyodlingarna till nästan noll i slätt- och mellanbygden. Det fanns alltså knappast någon ökad åkeryta att fördela gödseln på. Samtidigt var växelbruket nu helt infört. Denna period lade jordbrukarna också om från sädesproduktion till animalier, vilket höjde kogödselmängden per åkerareal drastiskt. Alla dessa förhållanden borde ha gett en kraftig korntalshöjning.

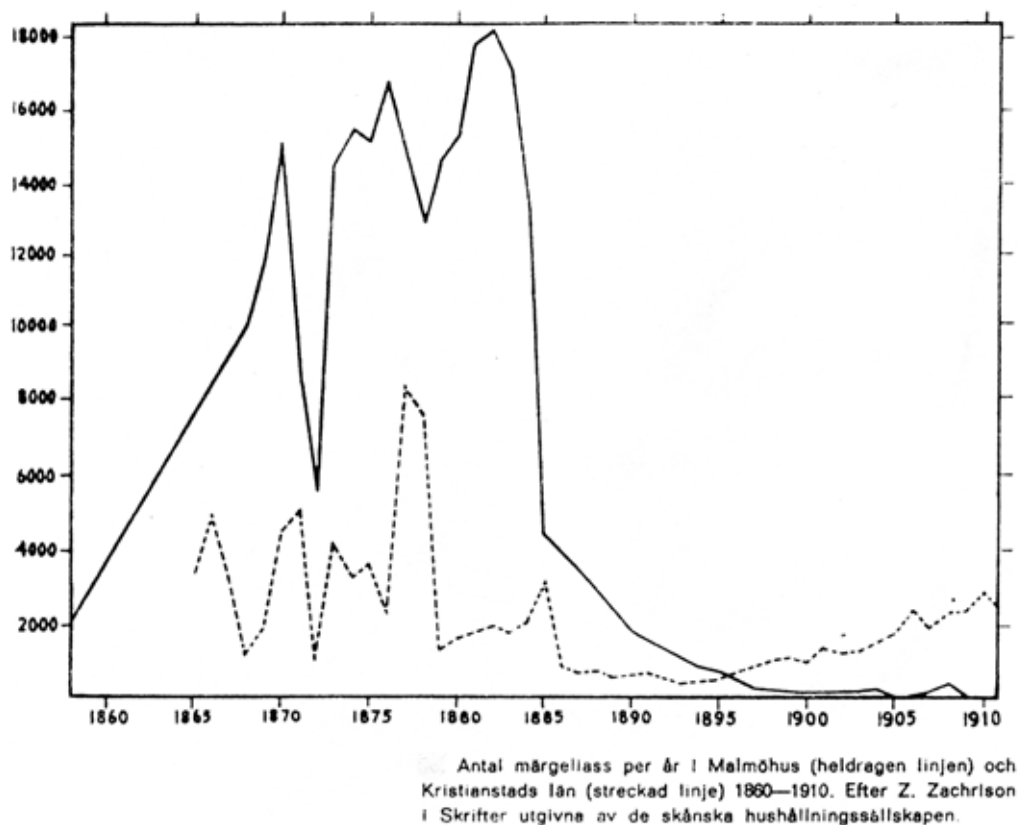

Diagram 7.2. Märglingen i Skåne

Märglingen i Malmöhus län började på 1850-talet för att nå sin topp 1870-1885. Därefter minskade märglingen mycket kraftigt och hade nästan upphört år 1900. Jorden hade blivit utmärglad.

Källa: Bringéus 1964 s 30.

Vilken faktor kan då ha verkat för en sänkning? *Märglingen* hade sin största intensitet i Halland 1880-1895. Därefter avtog märglingen snabbt för att helt upphöra kring 1900. I Malmöhus län med Skånes slätter var det likadant med en topp fram till 1885, och därefter ett brant fall nedåt, se *diagram 7.2*. Liknande exempel finns från Danmark. Underligt nog har tidigare forskning knappast diskuterat denna nedgång. Bara lite vagt hänvisat till att det nu fanns konstgödsel att köpa. Men den kom främst på 1890-talet och kvantiteterna av den var väldigt små.⁶¹

Slutsatsen är att *den enda möjliga förklaringen till korntalsänkningarna är märglingen*. Märglingen måste ha gjort jorden *utmärglad*. Den panik med vilken man lämnat märglingen understryker detta.⁶² Märglingen måste ha varit extremt utpinande för jorden, eftersom den kunde motverka alla de korntalspositiva faktorerna som nämnts om denna period. Märglingen hade alltså sammantaget en *negativ* effekt på den halländska jorden!

Märglingen med sina flera tusen märgelgropar i Halland måste ju ha varit en stor rörelse. Och märglingen måste ha upplevts som något positivt när den kom. Jordbrukarna behövde en gödselersättare i den intensiva nyodlingsperioden. Men glädjen var troligen mycket kortvarig. Här kan man återknyta till Urban Emanuelssons bild av märgeln som ett "engångsuttag". Några få bra skördar blev det. Men sedan blev jorden nästan steril på näring. Därefter tog det lång tid för jorden att återhämta sig.⁶³

Avslutningsvis kan vi konstatera, att de forskare som skriver utifrån ovanifrån teorin ofta har velat se märglingen som en av den agrara revolutionens viktigaste tekniska delar. Detta mycket för att godsägare och hushållningssällskap var extremt positiva till märglingen och hade den som sin hjärtefråga. Men här är slutsatsen istället att märglingen var förödande för Hallands jordar – ett blindspår. Och att det troligen inte var de höga herrarnas propaganda som gjorde att jordbrukarna i Halland började märgla, utan den gödselbrist som var som störst 1860-1880.

Utifrån underifrån teorin kan vi konstatera att korntalen var högst i den bondedominerade norra mellanbygden från 1700-talet och åtminstone till 1860. Skogsbygden hade lägst korntal och slättbygden låg däremellan. Bönderna kunde ha genomtänkta gödselstrategier.

NOTER TILL KAPITEL 7

¹ De flesta forskare framhåller dessa tre faktorer som de centrala, se t ex Morell 2001 s 212-213, Peterson G 1989 s 48-50.

² Palm 1997 s 90-101.

³ Palm 1997 s 97, 100.

⁴ Dahl s 207-208, Person B-A 1954 s 37-39, Bringéus 1963 s 147-148, Bringéus 1964 s 29-30, citatet s 29, Bringéus 1973a s 24-26.

⁵ Det danske landbrugs historie II s 220, III s 17-20, 104-105, 279-283. I England slutade man redan på 1850-talet med märgling för den ansågs skadlig, Person B-A 1954 s 39.

⁶ Sandklef 1959 s 186, 189-191, 250-254, Stenström s 54-55, Danström s 95, 117-118, Person B-A 1993 s 164.

⁷ Det danske landbrugs historie III s 84-86.

⁸ Gadd 1983 s 101-103, 326, Gadd 2000 s 155-158, 331-332, Palm 1993 s 214-220, Palm 1997 s 119-126.

⁹ Gadd 2000 s 155-158, 331-332.

¹⁰ Dahl s 141-142, 206-208, Olsson M 2002 s 237-238, Winberg 1977 s 271-281, Hannerberg 1941 s 231-232, Hannerberg 1971 s 70-81. Hannerberg använder korntalen för Närke till att beräkna hela Sveriges

korntal, vilket jag bedömer som en mycket tveksam metod. Det danske landbrugs historie III s 162-165 visar på kraftigt ökade korntal under 1800-talets första hälft.

¹¹ Gadd 1983 s 101-103, 326, Palm 1997 s 115-126, Peterson G 1989 s 48-50. Om 1900-talet: Morell 2001 s 212-213.

¹² Gadd 2000 s 155-158, 331-332, Hannerberg 1941 s 231-232.

¹³ Lhb 1705-1818 s 186 citatet, 201-204, 216-217, 220-221.

¹⁴ Allt om kreatursgödsling i de samtida skildringarna har inte undersökts. Men till exempel kunde torv användas för att dryga ut gödseln redan 1773, se Barchaeus s 27, 34, 66, Hammar 1751 s 9, Thölin s 95. Dock användes torv i stor skala först på 1900-talet.

¹⁵ Morell 2001 s 216-225 skriver om att stallgödseltillgången bör ha ökat i takt med fodertillgången. – Visst fanns det gödsel också från andra djur än kor, men de bör ungefär ha följt konivån för gödselkapacitet. Hästarna ökade mer i värde än korna, å andra sidan försvann fåren.

¹⁶ Knapptång och bladtång var de bästa sorterna, Andersson Erik s 125, Fischerström s 232, Barchaeus s 22, 50, Bringéus 1964 s 29.

¹⁷ Lhb 1705-1818 s 22 citatet, 53-55, 68, 129-131, Hammar 1751 s 15, Tidström s 3, Barchaeus s 84, 86, Osbeck s 25, 191, Bexell del II s 17.

¹⁸ Thölin s 125-126, citat s 126, Bexell del I s 195.

¹⁹ Sandklef 1959 s 256-257, Carlson Å s 251-252, Lm Träslöv akt 70a. Men det kunde också vara så att närliggande bönder kunde köpa tång. Det vet vi att jordbrukarna i Tvååkers by gjorde, EU 4449.

²⁰ Osbeck berättar att Skummeslövs bönder kunde sälja säd för att de hade tång att göda sina åkrar med. Osbeck s 191, Lhb 1705-1818 s 336.

²¹ Följande byar har räknats till kusten: Apelvik, Näs, Nygård, Fiskeläget, Gamla Köpstad, Galtabäck, Smedsgård, Björkäng och Sik.

²² Bringéus 1963 s 147.

²³ Perman s 25, Det gamla Grimeton s 67.

²⁴ Emanuelsson s 236-237.

²⁵ Fischerström s 232, Barchaeus s 23, 48, Wälmente anmärkningar s 400, 403. Sandklef 1959 s 186, 189-191 tror att på 1700-talet använde bara godsägare mägerl, inte bönder. – Märgling är känt redan för 2000 år sedan i England och Frankrike. Där användes mägerl även från medeltiden och fram till och med den agrara revolutionen, Perman s 27.

²⁶ Bexell I s 175-179.

²⁷ Lhb 1822 s 5. Se även Forsell s 10.

²⁸ Sandklef 1959 s 191, 250-254, Kmvp I s 51.

²⁹ Sandklef 1959 s 251, Möller P s 266-267. Peter von Möller har alltså i sin bok lagt grunden till myten om sig själv som pionjär.

³⁰ Landshövdingeberättelser och kronofogdeberättelser från Lhb 1856 s 8-9 till Kfb Lah 1901 och givetvis Peter von Möller i sin bok har betonat märglingens stora positiva betydelse.

³¹ Möller P s 268-269. En liknande berättelse finns från Vapnö, som under fabrikkör Wallbergs ledning märglades kopiöst 1870-1880 och därmed tredubblade sin skörd, Möller P s 269-273.

³² EU 4449.

³³ Andersson Erik s 132, 135.

³⁴ Kfb Lah 1856.

³⁵ Lhb 1856 s 8-9. Se även Bringéus 1963 s 147.

³⁶ Lägnert s 148 har hittat denna kfb.

³⁷ Kfb Vbg 1865, Kfb Vbg 1876.

³⁸ Kfb Hsd 1871, 1876, Andersson Erik s 128 citatet.

³⁹ Andersson Erik s 129.

⁴⁰ Kfb Lah 1901, Kfb Vbg 1886, 1891, Kfb Hsd 1881, 1891, Lhb 1892, Höjer s 790, Andersson Erik s 132-133,

EU 28644, EU 32715, EU 28322.

⁴¹ Danske landbrugs historie III s 282-286, citat s 283 och 286, min översättning, Olsson M 2005 s 93, 99.

⁴² Kmvp I s 51, II s 50-51.

⁴³ Winberg 1977 s 279, Palm 1997 s 119-126.

⁴⁴ På 1900-talet blev skörd per areal det dominerande beräkningssättet, men hela 1800-talet var korntal de viktiga. Myndigheternas skördestatistik var helt enkelt en beräkning av utsäde gånger korntal. Hannerberg 1971 s 70-81.

⁴⁵ Ibland är de i form av tydliga nettokorntal, och ibland är de bara benämnda korntal, men då utgår jag från

att det är nettokorntal eftersom så många andra landshövdingeberättelser har uttalade nettokorntal, och att instruktionerna var sådana.

⁴⁶ Precis vid potatisens introduktion i slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet kunde den ha högre korntal. Siffror på 12 och även 20 har nämnts, men det bör vara en sorts nyodlingseffekt. Barchaeus s 43, Bexell II s 118-119, 148, 278.

⁴⁷ Kfb Vbg 1833, 1843, 1847, 1851, 1856.

⁴⁸ Havren ökade först 1858 och var i topp 1878. Troligen berodde detta på att havren länge stod utanför cirkulationsbruket, den odlades många år i rad på nyupptagna åkrar. Att havren nådde sin topp 1878 kan därför tolkas som att växelbruket då i princip var genomfört, något som stämmer väl med slutsatserna i kapitel 5.

⁴⁹ Lhb 1862 s 2-3.

⁵⁰ 1882 anger en annan källa korntalet för hela Halland till 6,7, Höjer s 791. Detta kan indikera att en sänkning varit på gång.

⁵¹ Enagrius s 190, 193, Sandklef 1959 s 140-141, 143.

⁵² Palm 1997 s 122 (som har baserat sina beräkningar på Ydborn s 154), Danström s 30, Stenström s 71-76, Sandklef 1959 s 192-197, Hägge s 8, Lhb 1705-1818 s 32-34, 87-89.

⁵³ Slicher van Bath s 18-23.

⁵⁴ Andersson Erik s 125, EU 7278 citatet.

⁵⁵ Sandklef 1959 s 160-165, Tidström s 3, Barchaeus s 38, 113. Låga tal i mellanbygden kunde dock förekomma, Lantmäteri Fjärås akt 11. På gården Djäknebol i skogsbygden hade man vid 1700-talets mitt korntalet 4,5, vilket alltså får ses som mycket högt. Å andra sidan hade Djäknebol ingen korntalsökning 1760-1860, Palm 1997 s 115-126, 159-160.

⁵⁶ Charlier s 5, Lhb 1705-1818 s 216-217.

⁵⁷ Bexell II s 6, 17, 32, 118, 135, 147-148, 224, 229, 244, 253, 277, 297, 329, 354, 416, 448, 456-457, 467, 515, 529, 535, 557, 576. Även från Laholmslätten har vi uppgifter om 4½ vid kusten och 3½ inåt land, Lhb 1705-1818 s 220-221, 350, Osbeck s 21.

⁵⁸ Bäst dikning hade man på 1700-talet i nordligaste Halland, Lhb 1705-1818 s 184-188, 201-204, Barchaeus s 16. – Inga större serier av korntal från herrgårdar i Halland har hittats.

⁵⁹ Emanuelsson s 228, 235-237 menar att marken utnyttjades speciellt effektivt i lindbruket/växelbruket, och läckaget till naturen var före andra världskriget litet.

⁶⁰ Lhb 1856 s 8-9, Lhb 1881, EU 51266, EU 28322, EU 29308, EU 28644, EU 2553, EU 4449, Danström s 77, 95, Morell 2001 s 213-216.

⁶¹ Industriellt framställd konstgödsel började i Norge först 1905. Och det var först efter andra världskriget som volymerna ökade så att konstgödseln fick verkligt stor betydelse. Morell 2001 s 216-225, Danström s 118, Bringéus 1964 s 30, Lägnert s 230, Andersson Erik s 132-133, Det danske landbrugs historie III s 286-291, Persson J 1997 s 85, EU 28322, Olsson M 2005 s 134.

⁶² Att lönerna blev något högre denna tid kan ha påskyndat processen, men kan inte förklara den.

⁶³ Man kanske kan jämföra mörklingen med DDT på 1900-talet. Många skadeinsekter dödades i början, men snart blev de resistent. Dessutom var DDT giftigt för människor. Man fick tvärt sluta med DDT.

Storskifte, enskifte och laga skifte

Inledning

Skiftena var säkert mycket dramatiska i sin tid, och upplevs lätt så även av oss som studerar 1700- och 1800-talen. De har därför blivit en kärnfråga i diskussionen om jordbruksomvandlingarna vid denna tid. Men hur mycket betydde skiftena i den agrara revolutionen?

En del historiker har, som vi sett i kapitel 1, velat tilldela skiftena avgörande betydelse: De ser *skiftena som drivkrafter* bakom den agrara revolutionen. Det vill säga att först efter skiftena – och då tänker de på de radikala: enskifte och laga skifte – kunde en omvandling sätta igång. Först med dessa skiften startade jordbruksomvandlingen enligt detta synsätt. Denna syn anknyter ofta till ovanifrånteorins idéer om spridning, vilka menar att skiftena spreds från söder till norr. Dessutom ackompanjeras detta synsätt oftast av argument, om att det måste till en individuell frigörelse från ”bytånget” för att kunna utveckla jordbruket.

Andra historiker har tvärtom kommit fram till att *skiftena var ett led i en omvandlingsprocess*. När den agrara revolutionen nått en viss nivå blev det naturligt/nödvändigt att skifta. Denna ståndpunkt kan närmast betraktas som en anslutning till underifrånteorin, där man utgår ifrån att bonden agerade utifrån ett rationellt tänkande. Skiftena blir med denna syn en teknisk del bland de andra i den agrara revolutionen och ingen drivkraft. Båda synsätten utvecklas i forskningsläget nedan.

En fråga, som hänger ihop med den om skiftenas betydelse, är *vilka som tog initiativet* till skiften – vilka som var intresserade av dessa förändringar. Även här finns en ovanifrånteori och en underifrånteori. Var det statsmakten och framsynta godsägare som drev reformerna mot böndernas vilja? Eller var skiftena något bönderna önskade och aktivt verkade för? I denna fråga kommer jag främst att stödja mig på Ronny Petterssons ingående undersökningar om laga skifte.

Att skiftena är så centrala i diskussionen om den agrara revolutionen gör, att forskningsläget i detta kapitel har blivit större i omfång än i de andra kapitlen. Med min utgångspunkt, att *bönderna haft förmåga att agera rationellt* i alla olika tidsepoker, diskuteras utvecklingen ända från bybildningarna till laga skifte via tidiga bondeskiften, tegskiftets förutsättningar och storskiftets roll.

Vad skiftena betydde för produktionen är knappast undersökt i tidigare forskning. Avhandlingens undersökning kan bidra till att klargöra skiftenas betydelse för produktionen, genom att se vad i den agrara revolutionen som skedde före respektive efter de radikala skiftena. Vi ska här undersöka om nyodling, nya redskap, nya odlingssystem och nya åkerväxter kom före skiftena eller bara efter dem. Frågan om tegblandning innebar ett hinder för utveckling och om laga skifte verkligen innebar ett individuellt utnyttjande av markerna kommer dessutom att diskuteras. Även om bondeområden var tidigare med skiftena än andra ska studeras. Också sådesprisets och marknadens roll för när skiften påbörjades behandlas.

Men för att kunna diskutera skiftena måste vi först gå igenom en del elementära frågor, som varför bönderna överhuvudtaget bodde i byar och ramverket kring skiftena.

Byarnas funktion

En by är gårdar som ligger tillsammans. Men för att det ska vara en by ur jordbruksteknisk synvinkel, så bör gårdarna i byn dessutom samarbeta om gemensam egendom.

Före enskifte och laga skifte hade byns gårdar jorden i ett antal tegar. (Och före storskiftet var tegarnas antal stort.) Tegarna låg i ägoblandning (tegskite), vilket betyder att alla gårdars många tegar låg i samma fält. Som nämnts i kapitel 5, så berodde denna tegblandning på att alla gårdar behövde jord av olika kvalitet. Dels var det av rättviseskäl: Alla gårdar fick både bra och dålig jord. Dels, och det var troligen det viktigaste, var det för att *sprida sin risk*, så att det – vilket väder det än var under året – blev en bra skörd på några av tegarna även om den blev dålig på de andra. Vissa åkerlappar gav missväxt vid torka medan andra fick missväxt efter stor väta. F M Lilliehöök skriver 1792: ”Där som är höglänt sås alltid råg, och på holan [i fördjupningar] alltid korn, ty bonden säger, att när torka infaller får jag säd på det sidlänta [fuktiga], och våtår ger höjden [de högre].”¹

I en knapp ekonomi var det avgörande att ha mat till nästa år. Bonden kunde inte ha en bra skörd ett år och ingen ett annat år, för då kunde familjen svälta ihjäl. En ytterligare fördel med olikartade tegar var att jordbrukaren bättre hann med skörden, eftersom de olika tegarnas säd mognade vid olika tidpunkter.

Byn var en kombination av privat och kollektivt ägande. Åker- och ängsmarken på inägora var *privatägd*. Men trots att rättvisa mellan gårdarna var en nödvändighet för att få byn att hålla samman, var det ingen total jämlikhet, nästan alltid hade gårdarna olika stort jordinnehav.² Bild 5.2 är en principskiss över en by.

Det viktigaste *samarbetet* i byn gällde hägnaderna runt fältet med inägora. Det var en stor fördel för alla gårdar att inte behöva stängsla runt varje teg, utan man kunde nöja sig med en gärdesgård kring hela fältet. Utmarken med sitt bete var kollektiv, och betet på åker och äng – före sådden och efter det att slätter och skörd var avklarat – måste också bestämmas gemensamt. Dessutom måste det regleras hur många djur som fick hållas på utmarken. Andra samarbetsobjekt i en by kunde vara grustäcker, fiskeplatser, kvar-

nar, vägar med mera. Samarbetesformerna beslutades i bystämman, och reglerna var till för att skapa rättvisa mellan gårdarna i byn. Alla bönder var tvingade att delta i bystämman och verkställigheten av dess beslut. Bystämman hade också en viss bötesrätt.³

Byn skyddade om någon blev sjuk eller fattig. I byordningen för Träslövs by 1755 står det: ”Där någon för åkommor, fattigdom eller annan mötande svårighet ej hunne med att fullborda sitt arbete, så som byns nytta och angelägenhet det fordrar, njuter han då i sädes- och bärgningstiden [vid sådd och skörd] med mera, hjälp av grannarne.”⁴

Enskifte och laga skifte innebar att ”byarna sprängdes”. Det viktigaste momentet var att alla gårdar efter dessa skiften fick sin jord samlad på ett eller så få ställen, att man inte längre hade jorden i ägoblandning. Likadant blev betet individualiserat. Varje gård hade nu i princip egna hägnader kring sin egen mark. Men byamännen/kvinnorna fortsatte ofta ett samarbete i mindre skala kring vägar, kvarnar etcetera.⁵

Det har diskuterats hur man ska definiera en by, och hur man skiljer på en gård och en by. När man började beskatta gårdar var i princip en gård (= en familj/ett hushåll) en skatteenhet. Låg flera gårdar ihop var de en by. Oftast motsvarade varje gård ett mantal. Men dessa ”jordeboksenheter” kunde också delas så att de blev flera gårdar, vilket under 1600-, 1700- och 1800-talen blev mycket vanligt. De som fortfarande på 1700-talet betecknades som ”ensamgårdar”, var i verkligheten jordeboksenheter bestående av flera gårdar. De som redan tidigare var byar fick också många fler gårdar.

I enlighet med Gadds terminologi är det en by så fort det finns minst två gårdar (=två hushåll/åbor). På 1700- och 1800-talen fanns det alltså små byar bestående av en jordeboksenhet och större byar bestående av flera jordeboksenheter. Apelviken söder om Varberg är ett exempel på en by bestående av bara en jordeboksenhet. Den hade fyra gårdar vid storskiftet 1784 och hela åtta gårdar vid laga skifte 1831. Ensamgårdar (= ett hushåll) var sällsynta men förekom ibland i skogsbygden.⁶

Ramverket kring storskifte, enskifte och laga skifte

Här ska bara ramarna för skiftesverksamheten presenteras. 1757 kom den storskiftesstadga som fick störst betydelse. Storskiften genomfördes i nästan hela Sverige, men blev mindre vanliga i södra och mellersta Sveriges skogsbygder. De pågick ända till 1827. Åker och äng delades separat och utmarkerna delades upp för sig. Storskiftet minskade antalet tegar per gård, men innebar inte någon utflyttning av gårdar från bykärnan. Hela byn som organisation blev därmed kvar.⁷

1807 kom den enskiftesförordning som gällde för hela Sverige. Men denna typ av skifte fick bara betydelse i Skåne, Öland, Blekinge och i någon mån på Västgötaslätten. Som vi ska se fanns det även några enskiften i Halland. I Skåne hade enskiftena börjat med en egen stadga 1803, och enskiftet hade där ett förspel på Rutger Mackleans herrgård Svaneholm. Enskiftet hade som mål att varje gård skulle ha all sin mark i ett stycke. Detta förutsatte i de flesta fall att byn ”sprängdes”, det vill säga att en del gårdar flyttade från bykärnan till sina nya marker.⁸

När stadgan om laga skifte kom 1827 upphörde de båda andra formerna för skifte. Laga skifte genomfördes i så gott som hela landet. Det hade stora likheter med enskiftet på så sätt att man eftersträvande så få ägolotter som möjligt och att det fanns ett utflyttningskrav på dem som fick jord längre bort. Reglerna i laga skiftet var dock mycket tyd-

ligare och smidigare än i enskiftet, så det fanns en större anpassning till förhållanden i hela Sverige. Till exempel fanns det tydliga ersättningar till dem som tvingades flytta ut sina gårdar.⁹

Enskifte och laga skifte kallas här de omvälvande eller radikala skiftena, för de hade samma funktion – att spränga byarna. Därför bakar jag ibland samman enskiftet med laga skiftet och skriver då bara laga skifte.

I både storskifte och laga skifte behövdes det bara en ansökan om skifte från *en* av jordägarna i byn för att ett skifte måste genomföras. I enskiftet var det i praktiken på samma sätt. Detta så kallade ”ovillkorliga skiftesvitsord” utgjorde en press på bysamhället. Bara jordägare kunde enligt stadgan begära skifte och agera rättsligt mot det. Dels kunde det finnas jordägare utanför byn som ägde jord där, främst frälsejord. Och dels var det de självägande bönderna i byn. Men i praktiken kom både skatte- och kronobönder att ha inflytande över skiftesprocessen.¹⁰ Ibland kallades även frälsebönder att vara med på mötena men utan beslutsrätt – frågor om vem som brukade vad och jordens beskaffenhet rörde ju alla. Herrgårdar och helt godskontrollerade byar genomförde sällan skiften. Godsägaren kunde ju ändra brukningsrätten till markerna som han/hon ville utan att använda någon gällande förordning.¹¹

Forskningsläge

Nästan alla historiker som skrivit om 1700- och 1800-talens jordbruk har berört skiftena och haft en uppfattning om deras roll. Detta forskningsläge är ingen komplett genomgång men har en större bredd än i tidigare kapitel. Forskningsläget för Halland som rör mer principiella frågor har inarbetats.¹²

Före 1983 fanns en ensidig syn utifrån en ovanifrån-teori. Myndigheter och ståndspersoner ansågs upplysta medan bönderna spjånade emot.¹³ Staffan Helmfrids uppsats från 1961 blev tongivande, och Helmfrids utbredningskartor används fortfarande idag.

Men 1983 kom tre avhandlingar som ifrågasatte ovanifrån-teorin. Birgitta Olai visade på böndernas initiativkraft i storskiftet och Ronny Pettersson visade på böndernas stora intresse för laga skiftet. Carl-Johan Gadd lade i sin avhandling inte så stor tonvikt vid att studera skiftena, men kunde i sin breda undersökning ändå visa att skiftena var en naturlig del i den omvandling av teknik och landskap som var på gång.¹⁴ Dessa tre forskare pekar alla på böndernas rationella agerande i samband med skiftena.

När vi i resten av detta delkapitel kommer att se forskningens ståndpunkter i fråga om byar och skiften kretsar mycket kring en syn ovanifrån eller underifrån. Först diskuteras frågan om hur bybildningen gick till.

Hur byarna uppstått

Byarna på nuvarande svenskt område skapades för ungefär 1000 år sedan. I nästan hela Väst- och Centraleuropa fanns byar med liknande struktur skapade något tidigare. Byn

var alltså en ägo-, bruknings- och organisationsform som i Sverige fungerade väl i runt 800 år.¹⁵

Det finns en diskussion om hur byarna uppstått: Har någon maktinstans beordrat deras inrättande eller har de vuxit fram spontant av böndernas egna behov? Utan att ha satt mig in i frågan noggrant, menar jag att teorin om en spontan framväxt är mest trolig.

En by kunde uppstå när en gård delades. Man fortsatte helt enkelt att samarbeta kring hägnaderna. Byar kunde också bildas genom att gårdar bredvid varandra, framför allt på slätten, slogs ihop. Bybildningen i Sverige kom ju i en stor nyodlingsfas mellan cirka år 900 och 1200. Ju mer som nyodlades, desto mer sammanblandade blev närliggande gårdars ägor och allt mer kostade det i arbetstid att hägna, och därför blev det en fördel att samarbeta. En bybildning skapades och ägorna lades om, så att alla gårdar fick mark av olika slag. Det som vi kallar tegskifte uppstod. Alla byar i hela Europa hade denna tegblandning.¹⁶

Den form dessa tegar tog i Halland var som ”bandparceller”, som vi vet skapades just i perioden 900-1200. Det var långsmala tegar, som vi ofta fortfarande hittar spår av i landskapet i form av stensträngar, och som kan skönjas på de äldsta lantmäterikartorna. Min uppfattning är alltså att det var bybildningen som skapade bandparcellerna.¹⁷

Man kan se bybildningen som ett bondestyrt ”skifte” vars resultat var tegskiftet. (Denna syn, att en nerifrånprocess varit dominerande, hindrar inte att det i några fall kring storgårdar kan ha varit en storman som styrt en bybildning.)

Även andra forskare har en liknande syn på hur bybildningen gått till. Det är ”mycket som talar för en i huvudsak successiv och lokalt organiserad utveckling mot tegskifte”.¹⁸ Byar måste ha skapats oberoende av om det funnits gods eller inte eftersom: ”Byorganisationen på de europeiska slättbygderna var likartad oavsett om bönderna var självägande eller om byn låg under ett gods.”¹⁹

Kanske kan man utveckla tankegången på detta sätt: Bybildningen som skapade tegskiftet kom i en nyodlingsfas. Nästa gång det kom en tid med kraftig nyodling var det dags för en ny stor omvandling av odlingslandskapet, nämligen 1700- och 1800-talens skiften.

Skiften före storskiftet

Storskiftesstadgan kom vid 1700-talets mitt. Men innan dess hade bönder genomfört egna uppmätningar av jorden eller skiften för att få markerna bättre placerade. Skiften och uppmätning av åkerjord (”revning”) omnämns redan i landskapslagarna inklusive Skånelagen. De bondestyrda uppmätningarna/skiftena var speciellt vanliga i områden med stor nyodling, som Värmland och Dalarna. Ett 100-tal storskiftesliknande bonde-skiften har även förekommit i Mälardalen, Östergötland, Västergötland och Skåne. De flesta gårdar ute i Europa omarronderade också sina odlingsmarker under medeltiden.²⁰

I Dalarna fastställdes skatten sockenvis, och för att fördela skatten rättvist företogs revningar ungefär vart 40:e år. Från Nås är de kända 1672, 1737, 1778 och 1794, och liknande uppgifter finns från andra socknar. Storskiftet kom till Dalarna först efter 1800.²¹

Staffan Granér har skrivit om de bondestyrda ”storbytena” i Värmland. I Fryksdalen genomfördes 114 inägoskiften av denna typ främst under perioden 1690-1737, alltså

Bild 8.1. Byn Apelvik

Teckning av Nils Kreuger mars 1892.

Foto Arne Persson, Länsmuseum Varberg. Originalen i Kalmar konstmuseum.

tiden före storskiftet. 92 byar genomförde storbytte, vilket var 32 % av alla som fanns och de berörde cirka 44 % av mantalet. Om bönderna i en by var eniga kunde de gå till tinget och begära storbytte. Markgraderingar förekom i storbyttena och de ledde till färre tegar per brukare och minskad ägoblandning. Processen var alltså snarlik det senare storskiftet, utom att här krävdes enighet. Utöver storbyttena fanns en mängd ”jämknings-” och ”justeringar”.

Granér menar att storbyttena orsakades av nyodlingar och folkökning, som ledde till krav på jämknings mellan innehav och skatt. En kommersialisering där skogsprodukter kunde säljas samt den nya tekniken med svedjebruk, gjorde även skiften av skog nödvändig. Man kan också se storbyttena som böndernas försvar av sin äganderätt mot framträngande statsmakt och bruk.²²

I Halland var det vanligt att gårdslägen flyttades under hela perioden från bybildningen för 1000 år sedan fram till storskiftet. Samtidigt skedde ändringar av åkersystemet från rätt raka bandparceller till de mer oregelbundna former som är uttridade på storskifteskartorna. Den halländska bonden var alltså van vid landskapsförändringar. Sämjedelningar före skiftena har även förekommit i Halland.²³

Storskifte

Man kan se storskiftet 1757 som en förordning initierad av centralmakten. Jacob Faggot med inspiration från England utarbetade regelverket, och lantmätare utbildades sedan länge av myndigheterna. Kronans syfte var att i tidens anda få fler invånare i Sverige som

kunde betala skatt – råda bot på ”folkbristen”. Genom storskifte skulle det bli färre tegar per gård, och därmed lättare att klyva hemmanen till fler gårdar. Detta i kombination med nyodlingar skulle öka folkmängden.²⁴

Det stämmer givetvis att staten här har agerat och haft ett syfte med storskiftet, och många historiker har låtit sig nöja med den bilden. Man ser storskiftet som skapat helt ovanifrån.²⁵ Men det finns en annan bild, som visar att bönderna var positiva till storskiftet, och att det var ett naturligt led i deras jordbruksutveckling.

Vi börjar med bondeståndets agerande i riksdagen: Bondeståndet var för storskifte men var kritiskt till vissa delar i stadgan. Främst vände man sig mot det ovillkorliga skiftesvitsordet, ståndet ville hellre ha majoritetsbeslutet. Bondeståndet menade också att jordgraderingen inte fungerade, den kunde bli orättvis för välskött jord. Man lyckades därför 1762 driva igenom att varje gård skulle få ha så många som fyra åkerytor, så att alla gårdar skulle få både bättre och sämre jord. Ronny Pettersson menar att statsmakten helt enkelt fick med sig bönderna genom att redan vid mitten av 1700-talet föra en i många stycken bondevänlig politik.²⁶

I Värmland var storskiftet bara en ny variant på storbytena. Det var ”ett led i en lokalt förankrad kontinuitet”. Flera av de värmländska byarna hann med så många som 2-5 storskiften vardera mellan 1757 och 1827. Böndernas intresse för storskifte berodde dels på, att nyodlingar ledde till krav på jämkningar mellan jordinnehav och skatt, och dels på att jordbrukarna ville ha större tegar för bekvämligare brukning och att inte så mycket skulle gå bort i outnyttjade renar mellan tegarna. Landshövdingen i Värmland skrev 1760, att bönderna själva skötte storskiftet utan påtryckningar från myndigheter.²⁷

Ju mer nyodlingen framskred, desto mer säd fick bonden att disponera, och behovet av riskminimering minskade. Då kunde man föra samman tegar i ett storskifte utan att riskera att få svälta något år. Nyodlingarna hade också gett så många tegar, speciellt åt större gårdar, att det kunde bli problem med för många transporter. Vad som varit ändamålsenligt slutade att vara det.²⁸ Men storskiftena behöll bystrukturen. Storskiftena syftade ”till att förstärka och optimera den gemensamma ekonomiska organisationen inom byn”.²⁹

Bönder i många delar av Sverige anammade storskiftet positivt, speciellt på slätterna och där byarna var stora. Men det fanns också bygder, som hade små byar eller liten nyodling, där storskiftet inte behövdes. Anmärkningsvärt är att hälften av byarna på Skåne-slätten inte storskiftades. Gadd framhåller att en feodal situation kunde hindra bönderna att lägga upp besparingar, vilket gjorde att de måste fortsätta att behålla en riskminimeringsstrategi.³⁰

Birgitta Olai har undersökt initiativtagarna till storskiftet i socknen Ekebyborna i Östergötland. Bönderna var i klar majoritet av dem som ansökte om skifte: 74 % mot 26 % för ståndspersonerna. Detta trots att bönderna bara utgjorde 66 % av jordägarna i området. En större andel av bönderna än av ståndspersonerna begärde alltså skifte. Och dessa bönder var inte heller påfallande stora.³¹ Intressant är också att se hur klagomålen föll ut. Av cirka 100 delägare hade 17 klagat på skiftet, 7 var ståndspersoner och 10 bönder. Anmärkningsvärt är att nästan alla bönder fick bifall från rätten i sina klagomål, men bara en minoritet av ståndspersonerna fick det. Bönder kunde alltså skaffa sig information om lagar och förordningar och använda sig av den. Olais slutsats är: ”Något speciellt

motstånd från [böndernas] sida att delta i storskiftet eller någon större frekvens av klagomål från dem mot ett orättvist upplevt resultat kan inte påvisas.”³²

Kalle Bäck har undersökt vilka som tog initiativ till storskiften i Lysings härad i Östergötland. Ståndspersonerna var överrepresenterade i förhållande till sitt antal, men bönder var med och ansökte i 65 % av skiftena, vilket är en klar majoritet. De bönder som sökte skiften hade genomsnittliga mantalsstorlekar. När det gäller överklaganden av skiften har Bäck undersökt hela Östergötland: Av 513 storskiften i landskapet fanns överklaganden till rättsinstans i 78, alltså bara 15 %. Tre fjärdedelar av klagomålen ledde till viss eller fullständig framgång. Bara 15 av klagomålen gällde att stoppa skiftet, varav tre lyckades. Protester riktade sig alltså oftast inte mot storskiftet som sådant utan var mer för att slå vakt om personlig egendom.³³

Många forskare har velat tona ner storskiftets betydelse för att istället framhäva de ”bysprängande” enskiftena och laga skiftena. Därför har minskningen av antalet tegar under storskiftet ansetts marginell. En vanlig syn är att storskiftet ”generellt sett tenderade att bli en obetydlig minskning av antalet tegar per gård”.³⁴ Vad blev då resultatet av storskiftet i minskning av antalet tegar? Få undersökningar har gjorts om konkreta storskiften, men i en studie minskade antalet tegar per gård från 50 till 6. Vi har några andra undersökningar som visar att gårdarna efter storskiftet hamnade på 4-15 tegar vardera. En väldig skillnad mot de runt 50, som var vanligt tidigare. Normalt sjönk tegarnas antal alltså till en tiondel av vad de varit före storskiftet, något som måste betecknas som en kraftig reduktion.³⁵

Några forskare i Halland har undersökt minskningen av antalet tegar i storskiftet. Antalet ägolorter i åker och äng per hemman i Hunnestad minskade från 61 till 8 i genomsnitt. I Balgs by i Torpa minskade man från ungefär 50 ägolorter per hemman till tre! Även i Slöinge-Eftra minskade antalet ägolorter i storskiftet radikalt. I Torups kyrkby behöll man 30-40 åkerlotter per gård efter storskiftet, trots att varje gård hade sina åkrar hägnade för sig. Jordbrukarna där måste ha ansett att det var rationellt.³⁶

Vad gäller resultatet av storskiftet i generella termer har Staffan Helmfrid gjort en analys, som fått många efterföljare i olika varianter: ”En ganska oviktig rationalisering av det traditionella mönstret av ägoblandade [intermingled] tegar. (...) Dess historiska betydelse var spridningen av nya idéer, som förberedde svenska bönder för framtida reformer.” Enligt denna syn hade storskiftet alltså ingen betydelse för jordbruket, utan bara för att förbereda bönderna mentalt på laga skiftet. Helmfrids karta över *storskiftet* (*bilaga 8.1*) visar inte alls den spridning från sydväst som spridningsteoretikerna ansåg vara naturlig. Storskiftet började snarast i Svealand med angränsande områden i norr och söder. Men eftersom Helmfrid fäster så stor vikt vid denna spridningsteori i sin kulturgeografiska gärning, kan det förklara varför han nedvärderar storskiftet i betydelse.³⁷

Den senaste forskningen är betydligt mer positiv: Gadd skriver att storskiftet innebar ”en väsentlig reduktion av antalet åkerlappar (...) [som] bättre än det gamla tegskiftet var anpassningsbart till teknisk förändring”. Storskiftet var inte ett ”modifierat tegskifte”, utan en radikal förändring av tegarnas antal och storlek.³⁸

Var byar med tegskifte hindrande för utvecklingen?

Frågan om tegskiftet hindrade en ekonomisk utveckling är mycket diskuterad. Var alltså

bysamfälligheter med tegarna blandade i gemensamt inhägnade fält, både före och efter storskiftet, ett hinder för jordbruksförändringar? Många författare har kallat det för ett "bytvång". En syn är att "bytvångets" upphörande och allmänningarnas uppdelning var avgörande för utvecklingen. "Bytvånget" hindrade införandet av tekniska nyheter. Nyodling före laga skifte anses vara "praktiskt taget omöjligt". Det krävdes "en sprängning av den gamla samfälligheten för att uppnå en verklig rationalisering av jordbruket".³⁹

Men ett laga skifte var inte nödvändigt för nyodlingar. I Ekebyborna i Östergötland pågick nyodlingar i ungefär samma takt både före storskiftet, mellan storskiftet och laga skiftet och även efter detta. Man kunde nyodla på utmarken fast denna var gemensamt ägd. I Dals härad i samma landskap har Gunilla Peterson visat att plogar infördes före laga skifte. Det var alltså inte heller problem att införa nya jordbearbetningsrutiner i bysamhället.⁴⁰

Det finns dock en diskussion bland dagens historiker om växelbruket eller nya växter kunde införas i byar med tegblandning. En del menar att det var omöjligt, medan andra menar att det finns exempel på både nya odlingsväxter och nya odlingssystem före laga skiftet. Göran Hoppe menar att: "Problemet med tegskiftet var sannolikt snarare att det gick att anpassa till en viss gräns – överskreds denna blev kostnaderna för höga i termer av arbetsinsats och tidsåtgång."⁴¹

Från England har vi många exempel på att byar med tegblandning kunde delta i jordbruksomvandlingen. Nya odlingssystem och nya grödor kunde införas. Till exempel infördes lindbruk och odling av klöver, rovor och grönsaker. Det fanns inget tvång att så samma gröda i ett gårde. Byarnas gemenskapssystem kunde ha en mängd varianter och byordningarna förändrades vid behov. Mats Olsson menar att: "Den skånska agrara revolutionens inledning ägde helt och hållet rum inom byorganisationens ram."⁴²

Bysamhället var alltså mycket flexibelt och kunde klara de flesta förändringar. Den historiska byn, som fanns över hela Europa, var en väl fungerande och rationell ekonomisk struktur. "Byorganisationen minskade transaktionskostnaderna", det vill säga att den innebar samarbete, riskspridning och utnyttjande av arbetskraften.⁴³

Staffan Granér har en längre diskussion om kollektivets roll. Han menar att neoklassiskt sinnade historiker ser de omvälvande skiftena som avgörande för utvecklingen, för de förstår inte meningen med kollektiva nyttigheter. Men bygemenskapen innebar många fördelar: Tegblandningen var bra för den gav kortare hägnader och gav ett givet system för bete av stubben. De olika typerna av mark som alla hade, gjorde att arbetet spreds ut i tid, samtidigt som individuellt ägda tegar gjorde att familjen fick frukterna av den egna insatsen. Att övervaka boskapen gemensamt innebar stordriftsfördelar med färre herdor och färre hägnader. Byn som system har överlevt extremt länge och har inneburit ett skydd för de svaga (vem som helst kunde ha otur). Detta gällde under fattigdom – under utveckling och marknadsorientering behövdes inte bysamfälligheterna lika mycket.⁴⁴

Börje Hanssen menar att bilden av byn har formats av dem som förespråkade skiftena. Han håller ett stort försvarstal för byn som nödvändig kollektiv organisation: "Gentemot det vanliga påståendet att byalagets medlemmar mest gingo i vägen för varandra måste det inskräpas, att den form av ekonomisk arbetsorganisation som byalaget representerade var den enda tänkbara möjligheten för människorna i en primitiv, odifferen-

tierad kultur att uppnå och bibehålla en viss grad av ekonomiskt välstånd.” Hanssen menar att den ömsesidiga hjälpen och de många gemensamma arbetena, som avslutades med fester, var den stora anledningen till att bönderna bodde i byar.⁴⁵

Men, som vi ska se nedan, var *bönderna även positiva till laga skifte* med dess individualisering av jorden. Carl-Johan Gadd har, till största delen redan i sin avhandling 1983, på ett utmärkt sätt beskrivit varför denna positiva syn kunde växa fram i perioden mellan storskiftet och laga skiftet: Riskminimeringsbehovet minskade med ökade ekonomiska resurser, nyodlingar på utmarkerna skapade nya stängselfrågor, lien istället för skäran som skörderedskap snabbade på arbetet vilket gjorde små tegar mer hindrande, utmarkernas värden – till exempel virke – ville man sälja på en ökande marknad. Storbönder kunde också ha samlat på sig extra många tegar spridda över ett stort område. Dessutom gjorde de många jordlösa, att man inte längre var så beroende av byns arbets-samarbete. Dessa förändringar gjorde att byn som organisation blev mindre viktig för jordbrukarfamiljen.⁴⁶ Trots Gadds med fleras analyser är det ändå slående hur få undersökningar som gjorts, om vad som verkligen hände mellan storskiftet och laga skiftet.

Enskifte

I detta avsnitt behandlas bara det som direkt rör enskiftet. Rör frågor både enskifte och laga skifte så kommer de i nästa avsnitt om laga skifte.

Efter enskiftet på Svaneholm genomfördes sju enskiften i Skåne före den skånska enskiftesstadgan 1803. De har alla ansetts vara godsstyrda, men det visar sig att bara tre var det. I dessa tre var dock bönderna ibland mycket negativa och fördröjde processen på olika sätt. I de övriga var bönderna positiva till enskiftet.⁴⁷

Enskiftet fick efter 1803 en snabb spridning på den skånska slätten. Gårdarnas nya mark skulle ligga i ett enda stycke. Till detta kom ett utflyttningstvång, som drabbade de med sämst byggnader. Cirka 55 % av gårdarna fick flytta ut från bykärnan i Skåne. Ersättningsregler för husflyttning och uppodling underlättade, men vad jag sett i skifteshandlingarna verkar dessa ersättningar mycket sämre organiserade än under laga skifte. Jordgraderingsfrågan var ännu inte heller tillfredsställande löst.⁴⁸

Flera forskare har kommit fram till att enskiftet var toppstyrt och att bönderna i Skåne och övriga Sverige överlag var negativa till skiftet, se nedan. Men andra historiker visar en mer bondepositiv bild: Det var i bondesocknarna på slättbygden i Skåne som enskiftena snabbt genomfördes. I risbygden och i godssocknarna gick det betydligt långsammare. Att de skånska bönderna hade en kraftigt ökad produktivitet från 1780 och framåt, vilket Olsson visar, gjorde dem enligt min syn förberedda på en sådan reform.⁴⁹

Ett par historiker menar att viljan att enskifta i Skåne upphörde ungefär 1816-1825 på grund av de sämre priserna på spannmål denna period. Men detta motsägs av uppgifter från Torna och Bara härader.⁵⁰ Hur det var i Halland undersöks senare i kapitlet.

Betydelsen och genomförandet av laga skifte

Laga skifte tillhörde en typ av radikala skiften som genomförts på en del håll i Nordväst-europa. England hade sådana skiftesrörelser från 1500-talet till cirka 1815, och i Danmark pågick de 1760-1800.⁵¹

Det finns många förslag om var laga skifte i Sverige infördes först: Områden med stora byar var tidiga, medan skogstrakter med små byar var senare. Eller kanske det fanns

ett samband mellan stor folkökning och tidiga skiften. Erfarenhet av enskifte kunde vara en annan faktor. En ytterligare förklaring var att skiftena ”började i byar med en relativt stark marknadsinriktning”.⁵² Helmfrid anser att införandet av enskifte och laga skifte följer spridningsteorin. ”Det är det typiska mönstret för en innovation att sprida sig i landet från sydväst.” De godsägarstyrda bygderna i Skåne var innovationscentra.⁵³

Laga skiftet hade liksom enskiftet ett utflyttningstvång. Utflyttningen från bykärnan blev också ungefär lika stor som i enskiftet, 34 % i hela landet 1828-1870. I Skaraborgs och Malmöhus län var siffran runt 55 %. Halland hade 40 % utflyttare, vilket var ungefär lika mycket som i Uppland, Östergötland, Kristianstad, Örebro och Jönköpings län. Låg utflyttning var det i Norrland, Dalarna, Värmland och på Gotland. I Danmark var utflyttningen betydligt lägre: Själland 40 %, Fyn och Jylland bara 10-20 %! ”I praktiken försvann de svenska byarna som sociala organisationer”.⁵⁴

Skiftet blev dyrt för de deltagande jordbrukarna. Enligt en undersökning av tio byar i Mälardalen, fick varje gård betala 539 riksdaler, men då erhöll man i genomsnitt 12 % av detta i statsbidrag. Den verkliga utgiften blev därför 476 riksdaler per gård. Kring 1860, som det här rör sig om, var en ko i Halland värd 34 riksdaler, se kapitel 9. Ett laga skifte kostade alltså jordbrukaren i genomsnitt 14 kor, vilket var en enormt stor kostnad. Cirka 1/3 gick till lantmätare och gode män, 1/3 till utflyttningssättning och 1/8 till odlingsersättning. Men inga tecken tyder på att bönder ruinerades av skifteskostnaderna. Vissa bönder betalade skifteskostnaderna med klyvning och försäljning av jord, andra nyodlade sig ur skulderna.⁵⁵

Vad blev då följderna av laga skifte? En del historiker anser att det inte omedelbart var en ekonomisk fördel för jordbrukarna att genomföra ett laga skifte, men på sikt underlättades ny teknik: täckdikning, maskiner etcetera. Skörderäkenskaper från en gård i Skåne visar att det tog 8-10 år efter skiftet innan en ökning i skörden blev tydlig. Många forskare betonar också att laga skifte frigjorde för nyodlingar och till och med tvingade fram nyodlingar på de ännu ej uppodlade utmarker många flyttat ut på.⁵⁶

Så finns det den gamla extrema synen, vilken nämnts i tidigare avsnitt, att *all* jordbruksutveckling startade med laga skifte. ”Den förändring som nästan utgjorde förutsättningen för alla de andra.” Man ansåg att alla kollektiva lösningar (”bytvång”) var hindrande, och bara individens totala oberoende skapade utveckling.⁵⁷

En del av dem som skrivit om Halland tillhör den gamla skolan och anser följaktligen att all utveckling, till exempel all nyodling, kom efter laga skiftet. Följaktligen anser de att storskiftet var betydelselöst i Halland.⁵⁸

Även de sociala följderna av skiftena har diskuterats. I England innebar skiftena (enclosure) en jordkoncentration. De var i verkligheten ofta det vi kallar *avhysningar*, det vill säga att godsägare lade bondgårdars jord under herrgårdens drift. Men i Danmark följdes skiftena istället av en *starkare* ställning för bönderna. Genom kreditkassor kunde bönderna förvärva sin arrendegård. I Sverige var utvecklingen snarast som i Danmark: De självägande bönderna blev en stark maktfaktor i samhället.⁵⁹

Bondeinitiativ för laga skifte

Hur ställde sig nu bönderna till enskifte och laga skifte? Den äldre synen var ju att staten drev igenom skiftena mot böndernas vilja. Bondemotståndet mot skiftena var starkt.

Typiska formuleringar för denna syn är: ”Enskiftesförordningen 1803 nedföll ... ’såsom en fientlig bomb uti det från århundraden tillbaka slumrande skånska jordbrukslägret’.”⁶⁰

Men 1983 kom Ronny Petterssons banbrytande undersökning om laga skifte i Halland. Det var den första undersökningen i Sverige om böndernas intresse för och inflytande över laga skiftesprocessen och den mest omfattande som gjorts hittills. Enkelt uttryckt så kom Pettersson fram till: a) Att bönderna i Halland i de flesta fall ville ha laga skifte. b) Att ifall de inte ville ha skifte, så fanns det metoder att hindra det. c) Om jordbrukaren ville klaga på delar av skiftet, så var chansen mer än 50 % att klagomålet godkändes.

Ronny Pettersson undersöker alla genomförda och avvärjda laga skiften i Halland. Han visar att *om* skiftesmotståndarna bland bönderna var i en klar majoritet, så kunde de avvärja ett skifte, de hade alltså ett reellt inflytande. 70 % av alla skiften med invändningar stoppades. De stoppade skiftena utgjorde 12 % av alla skiften. Naturligt nog var de stoppade skiftena flest i början, när man ännu inte visste hur de skulle fungera och rutiner ej hunnit skapas. Böndernas argument mot ett laga skifte var oftast att det var för dyrt, eller att man var nöjd med de ägroller som fanns. Det enklaste sättet att få ett skifte stoppat var att få initiativtagaren att ta tillbaka ansökan. En initiativtagare måste vara lokalt förankrad, för lyckades en majoritet få igenom ett avslag, så fick initiativtagaren betala de ganska dryga kostnaderna för det första mötet.

Men de flesta, 88 % av skiftena, blev ej avvärjda, vilket visar att *de flesta bönder ville ha skiften*. Initiativtagarna var jämnt spridda inom alla storlekskategorier av ägare. Det var alltså proportionellt sett lika många bönder som ståndspersoner och bönder i alla rikedomsnivåer som ansökte om skifte. Och denna bredd gällde även de tio första åren. Även de som protesterade mot skiften var jämnt spridda socialt sett.

De flesta skiften genomfördes snabbt, men genom besvär kunde bönder rätta till det som de ansåg fel, få uppskov för missväxter etcetera. Även dessa korrigeringar visar på bondeinflytande och det finns inga spår av underdånighet inför myndigheterna. Ronny Petterssons analys är gediget underbyggd och han argumenterar väl för sina slutsatser.⁶¹

Även bonderiksdagsmännen var positiva till laga skiftesförordningen, fast de var kritiska i början till vissa delar. Det finns även exempel utanför Halland på att bönder i byar var positiva och i majoritet bland dem som ansökte om skiften.⁶²

Men det fanns konflikter i samband med skiftena. Stadgans bestämmelse, om att laga skifte måste genomföras bara en delägare i byn så begärde (*ovillkorligt skiftesvitsord*), var inte demokratisk och bröt med det allmänna rättsmedvetandet. Lagstiftningen gynnade hela tiden att byarna skulle upplösas. Nu var detta oftast inget problem, eftersom bönderna i de flesta fall var positiva till skifte. Men var bönderna oeniga om behovet av ett skifte, så kunde starka konflikter uppstå. Lars Nyström har med ett exempel från Västergötland velat ifrågasätta synen, att bönderna hade en alltigenom positiv syn på skiftena. ”Skall man behandla den svenska bondeklassen med respekt bör man också ta dess skiftesmotstånd på allvar”, menar han.⁶³

Laga skiftesförordningen innehöll dock många konfliktdämpande regler. Till exempel att man vid prövning om laga skifte skulle ta upp frågan om delägarna hade råd att skifta. En annan var att jordbrukarna själva fick välja lantmätare. Blev förrättningen för-

senad med processer kunde en del av lantmätarens lön dröja, vilket gjorde honom angelägen om lösningar för alla.⁶⁴

Gotland är ett exempel på att ett ovillkorligt skiftesvitsord *inte* behövdes för att få skiften genomförda. Efter hård kamp lyckades bönderna där få en egen storskiftesstadga 1789, i vilken *enighet* krävdes för att få skiften genomförda. Flertalet bönder på Gotland hade skatteköpt sina hemman 1747, så alla bönder hade inflytande över processen. Efter att dessa lokala bestämmelser införts, genomfördes många storskiften på Gotland.⁶⁵

Det går säkert att skriva en konflikternas skifteshistoria: Eftersom reformerna var så omvälvande måste de ha skapat en mängd konflikter. Vi vet att många kom till rättslig prövning, och säkert fanns det i de flesta skiften jordbrukare, som kände sig förorättade lång tid. Det fanns också mycket kritik mot lantmätare, att de gynnat vissa på andras bekostnad. De många sägnerna om lantmätare förvandlade till lyktgubbar, som finns i våra folklivsarkiv, bör ses i detta sammanhang:

”Lyktgubbe såg min svärfar. (...) Det var ett spöke efter en dansk lantmätare, som gjort orätt uppe i markerna. Han var så mycket rödklädd den där lantmätaren, och han sprang och drog sin kedja efter sig.” (Gällinge)

”Vid Vrenninge Lyng i Enslöv gick en lantmätare och mätte en natt. När de hade mätt fel i livstiden, fick de det straffet, att de måste mäta efter sin död också. Så kom det en körande förbi med ett lass ved. ’Mäta, mäta rätt’, sa lantmätaren. ’Då sätter jag en päl’, sa köraren, men efter det fick han hålla på, och hela lasset gick åt.”⁶⁶

”I en folkminnesuppteckning från Veinge i södra Halland berättas om hur bonden som begärt skifte tvingades från byn efter trakasserier från grannarna.”⁶⁷ Men det hindrar ändå *inte*, att de halländska bönderna överlag ville ha laga skifte.

Ska man göra en helhetsbedömning, vill jag ändå hålla med den moderna forskning som betonat, att alla konflikthanledningar till trots, var den svenska bonden överlag positivt inställd till både storskifte, enskifte och laga skifte. Skiftena genomfördes där bönderna ansåg dem behövliga. De flesta konflikter handlade om att värna den egna gårdens rätt under skiftesprocessen. Det var utmärkt att det fanns kanaler för detta, för därmed blev skiftena legitima i de flesta jordbrukares ögon.

Varför skiften och skiftenas roll i Halland

Förutom böndernas initiativkraft har Ronny Pettersson i sin avhandling undersökt hur det kom sig, att man genomförde laga skiften och vilken roll de spelade i jordbruksutvecklingen. Metoden han använder är att se vilka laga skiften som var tidigare än andra, men i denna del av undersökningen blir resultaten inte så många. Pettersson undersöker variablerna: tidigare skiften, pris på spannmål, folkökning, taxeringsvärdets förändring, antalet arrendatorer och uppodling i förhållande till uppodlingsgraden 1885. De enda faktorer av dessa som påverkat om ett laga skifte varit tidigt är enligt Petterssons analys, att man haft tidigare storskiften, närhet till andra laga skiften och att det fanns stora uppodlingsmöjligheter. För uppodlingsgraden använder Pettersson BiSOS, som vi vet är ytterst opålitlig. Min bedömning av Petterssons analys är att han helt enkelt kommit fram till att slättbygden var först med laga skiften och skogsbygden senare. På slätten hade man ju genomfört storskiften, hade närhet till andra laga skiften och tidiga nyodlingar. Pettersson har också siffror på att de första 30 åren (1827-1856) skiftades nästan

allt på slätten och hälften i skogsbygden, medan andra hälften i skogsbygden skiftades senare, men knyter inte ihop detta med den ovan beskrivna analysen.⁶⁸

Frågan, om vilka som laga skiftade före andra, är enligt min mening inte det bästa sättet att mäta skiftenas betydelse. Nedan presenteras en metod som jag tror är effektivare.

Skiftena i Halland

Samtliga skiften i mina undersökningsområden har undersökts.⁶⁹ För att kunna studera skiftenas roll i jordbruksutvecklingen måste vi först se när de inträffade, vilket sker i detta delkapitel. Därefter kommer nyodling, nya odlingssystem och ny teknik i nästa delkapitel att jämföras med dessa tidpunkter, och se vilka förändringar som kom före respektive efter skiftena.

Storskifte

I detta avsnitt undersöks hur stor andel av mantalet som genomgått storskifte, men först ska vi lyssna på skildringar från tiden: 1761 skriver landshövdingen att allmogen sedan förordningen 1757 visat stort intresse för storskiftet. Det är redan beviljat för några hundra hemman. I början genomfördes flest storskiften i det bondedominerade norra Halland. Landshövdingen kopplar det samman med, att där hade nyodlingar, stenröjningar och dikningar också kommit igång bra (vilket verkar vara 1700-talets syn på framsteg i Halland). Barchaeus berättar från Lindome 1773: ”Bönderna hade själve begärt denna delningen [storskifte], varefter de längtade.”⁷⁰

1773 skriver landshövdingen att allmogen finner storskifte nyttigt, men fruktar betalningen till lantmätaren. 1786 anser landshövdingen att storskiftet går trögt i Halland, det hade föga framgång i södra Halland. 1805 börjar storskiftena bli allmänna, det vill säga genomföras i hela Halland, och 1822 anser landshövdingen att de flesta byar är storskiftade.⁷¹

Om allmogen i början var emot storskifte, kunde ståndspersoner vänta med att begära storskiften. Detta visar exemplen med prästerna Hammar i Lindberg och Osbeck i Hasslöv. 1761 skrev Hammar till och med en text mot storskiften. Han framhöll att det skulle bli ”processer och oredor”. Frivilliga byten vore bättre än storskifte.⁷² 1773 intervjuades Hammar av Barchaeus: ”Om storskiftesdelningen yttrade sig prosten Hammar, att det är nu det enda medlet till landets upphjälpande. Men att han för sin del likväl icke hade hjärta den att begära. Ty en fattig allmoge ledes in i kostnad därvid, som mången av dem ej kan draga [klara]. Och det bliver dessutom ett odödligt träto-frö emellan grannar. Ty mången blir lidande, fast ofta av ringa betydenhet. Men deras rättigheter är dem kära. Ofta sker dem också orätt: Den mäktigaste eller slugaste tager lantmätaren hem till sig och vinner sedan genom honom stora förmåner med de andras förfång.”⁷³

Inte heller prosten Osbeck hade drivit igenom något storskifte, för allmogen ville inte storskifta. I sin bok från 1796 ifrågasatte han om storskiftet skulle komma till hans egen bygd med så olika jordarter.⁷⁴ Osbecks och Hammars agerande visar hur storskifte

kunde undvikas, trots att dessa präster hade laglig rätt att genomdriva skifte enligt stadgan om ovillkorligt skiftesvitsord.

Tabell 8.1. Mantal som genomgått storskifte (ss) i % av hela mantalet per område

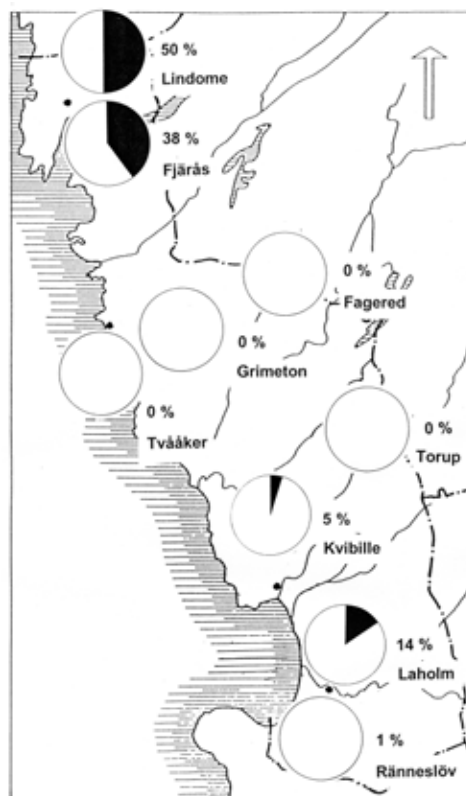
Uo/år	ss 1760	ss 1780	ss 1800	ss 1820	ss-totalt
Lindome	11	50	50	58	64
Fjärås	0	38	64	71	74
Fagered	0	0	0	6	6
Torup	0	0	5	6	6
Tvååker	0	0	7	50	52
Grimeton	0	0	55	87	87
Kvibille	0	5	45	55	57
Laholm	0	14	14	58	58
Ränneslöv	0	1	23	40	40
M	1	12	29	48	49

Källor: Lantmäterihandlingarna, se kapitel 4.

Kommentarer: a) Bara storskiften över inägomark har undersökts. b) Även storskiften utan preciserade åkerarealer har medtagits. De som haft två storskiften har bara räknats en gång. c) "ss 1760" betyder storskiftat före 1760, året för mätningen av åkerarealen eller begynnelseåret har använts. d) Mantalet är det som var år 1925.

Nu går vi över till resultaten av undersökningarna av lantmäterihandlingarna. I *tabell 8.1* ser vi att storskifte genomfördes i hälften av mantalet i avhandlingens undersökningsområden. I skogsbygden var andelen bara 5 % av det totala mantalet.⁷⁵ I slätt- och mellanbygden berörde storskiftet mellan 40 och 90 % av mantalet. Klart högst storskiftesfrekvens hade Grimeton- och Fjärås-områdena. Noteras bör att Lindome och Fjärås i den bondedominerade norra mellanbygden var klart först med storskiftena, medan verksamheten i slättbygden var som intensivast något senare.

I slättbygden var Tvååker ovanligt sent med storskiften. Frågan bör ställas varför de mer adelsdominerade Grimeton och Kvibille var tidigare än Tvååker. Kanske var storskiftena i de båda områdena i alla fall

Karta 8.1. Andel av mantalet som 1780 genomgått storskifte

Källor: tabell 8.1.

adelsstyrda. I bondeområdet Tvååker kunde man vänta och valde att göra det. En undersökning om storskiftet i Tvååker av Lennart Erling antyder att så kan vara fallet, eftersom de allra tidigaste storskiftena i Tvååker var styrda av ståndspersoner, medan alla de därefter kommande hade bönder som initiativtagare.⁷⁶

Storskiftenas genomförande 1780 kan ses på *karta 8.1*. Spridningsteorier som utgår från en spridning från Skåne, det vill säga från söder till norr i Halland, kan inte stämma.

Byarnas storlek som en möjlig förklaringsfaktor har tidigare forskare varit inne på, och det ska här undersökas. Det finns ett tydligt samband mellan andelen mantal i stora byar enligt *tabell 8.2* och totalt genomförda storskiften i *tabell 8.1*. Skogsbygden har klart lägst andel av båda. Grimeton och Fjärås har klart högst och de andra områdena ligger strax därunder. Men att norra mellanbygden var tidigast med storskiften kan inte förklaras utifrån bystorlek.

För min tolkning av *tabell 8.2* utgår jag ifrån att bönderna i huvudsak var positiva till storskiftet när det genomfördes, även om vi bara har några belägg för detta i Halland. Men som framgår av forskningsläget var bönderna i till exempel Östergötland positiva till storskiftet. Och vi vet ju att bönderna i Halland var drivande i laga skiftet. Utifrån detta resonemang bör den stora ägoblandningen i byar med många mantal av jordbrukarna ha uppfattats som ett hinder för utveckling. De bör därför ha varit mer angelägna att storskifta än jordbrukare i små byar. Detta betyder dock inte att alla stora byar storskiftades. Till exempel Träslövs kyrkby med hela 13,7 mantal (en av de största byarna i Halland) storskiftades aldrig vad gäller inägorna, däremot gjorde man en utmarksdelning. Senare i kapitlet kommer en mer utvecklad analys om varför man storskiftade.

Hur förhåller sig nu bilden av storskiftet i Halland till den etablerade bilden av storskiftets spridning över Sverige? Den egentligen enda undersökningen, som ständigt refereras till, är *Helmfrids* från 1961 se *bilaga 8.1*.⁷⁷ Det visar sig att *Helmfrids* karta skiljer sig från mina resultat i 1/3 av de undersökta socknarna, och ofta är avvikelserna stora. Skillnaden bör dels bero på att *Helmfrid* inte använder det regionala källmaterialet utan ett central sammanställt sådant. Men främst beror skillnaden nog på *Helmfrids* mycket grova metod att mäta skiftena, vilken beskrivs i *bilaga 8.1*. Min slutsats är att *Helmfrids* karta inte kan tas för given, som grund för hur storskiftet genomfördes i Sverige.⁷⁸ Lokala och regionala undersökningar krävs för att skapa en säkrare bild.

Enskifte och laga skifte

Vi börjar även i detta avsnitt med de samtida skildringarna. Flera källor påpekar hur dyrt enskiftet var på grund av kostnaderna för utflyttningen.⁷⁹ Därför blev det inte heller många enskiften. 1826 var bara 120 mantal enskiftade i Halland av 2921. 32 mantal av

Tabell 8.2. Andel av mantalet som ingår i stora byar

Uo/år	%
Lindome	43
Fjärås	68
Fagered	0
Torup	0
Tvååker	55
Grimeton	85
Kvibille	47
Laholm	31
Ränneslöv	39

Källor: Lantmäterihandlingarna och Beskrivningarna till ekonomiska kartorna 1925.

Kommentarer: a) En stor by definieras som en med minst 4 mantal, 1925 års mantal har använts. b) I enstaka fall har byar med olika namn slagits samman, om dessa i lantmäterisammanhang konsekvent behandlats som en enhet.

dessa 120 var utflyttade. Utflyttningen var alltså bara cirka 25 %, en lägre andel än i laga skiftet.⁸⁰

Det finns förvånande få skildringar om laga skiftet. 1833 meddelade landshövdingen att laga skiften pågick allmänt, men kostnaderna var dryga. Kronans bidrag till utflyttningarna hade underlättat mycket. I en tabell över laga skiften 1828-1847 i Halland framgår att 40 % av gårdarna är utflyttade redan under dessa första 20 år. Förmodligen hade nu jordbrukarnas ekonomi förbättrats så mycket att de kunde acceptera högre kostnader. 1856 låter det så här: ”Ehuru laga skiftena medföra betydliga kostnader, är dock allmogen numera mycket belåten med desamma.”⁸¹

I *tabell 8.3* ser vi att enskiften av betydelse bara förekom i tre områden: Tvååker, Laholm och Kvibille. Och de saknades i stort sett i norra mellanbygden och skogsbygden. Enskiftet genomfördes mer i bondeområden än i adelsområden i alla bygderna. Enskiftena kan därför knappast ses som en godsstyrd företeelse, utan snarare som en föregångare till laga skiftet. De flesta enskiften skedde ju de sista åren före 1827, då laga skiftet stadgades. Man ser också att de områden som hade stor andel enskiften också hade stor andel tidiga laga skiften.

Tabell 8.3. Mantal som genomgått enskifte (es) i % av hela mantalet per område

Ou/år	es 1820	es-totalt
Lindome	0	8
Fjärås	0	0
Fagered	0	4
Torup	0	0
Tvååker	11	38
Grimeton	0	10
Kvibille	9	21
Laholm	26	30
Ränneslöv	0	0
M	5	14

Källor: Lantmäterihandlingarna. Kommentarer: a) Även enskiften utan preciserade åkerarealer har medtagits. b) "es 1820" betyder enskiftat före 1820, året för mätningen av åkerarealen eller begynnelseåret har använts. c) Mantalet är det som var år 1925.

Tabell 8.4. Mantal som genomgått laga skifte (ls) i % av hela mantalet per område

Uo/år	ls 1840	ls 1860	ls 1880	ls 1900
Lindome	37 (40)	83 (86)	86 (89)	89 (92)
Fjärås	16	82	87	90
Fagered	0 (4)	9 (9)	33 (33)	57 (57)
Torup	7	39	71	72
Tvååker	29 (58)	66 (92)	67 (93)	67 (93)
Grimeton	4 (14)	70 (79)	86 (96)	86 (96)
Kvibille	20 (41)	44 (62)	49 (67)	49 (67)
Laholm	32 (51)	75 (93)	76 (95)	76 (95)
Ränneslöv	25	75	77	79
M	19 (28)	60 (69)	70 (79)	74 (82)

Källor: Lantmäterihandlingarna.

Kommentarer: a) Även laga skiften utan preciserade åkerarealer har medtagits. b) "ls 1840" betyder laga skiftat före 1840, året för mätningen av åkerarealen eller begynnelseåret har använts. c) Mantalet är det som var år 1925. d) Inom parentes finns enskiftat och laga skiftat mantal, men har någon by genomgått båda dessa skiften har den bara räknats en gång. e) Siffrorna från Fjärås är något i överkant pga problem att mäta mantalet i byarna efter godsbildningen Dal-Duvehed, se kapitel 2. f) Fagereds 4 enskiftade procent 1840 genomgår också laga skifte och syns därefter inte.

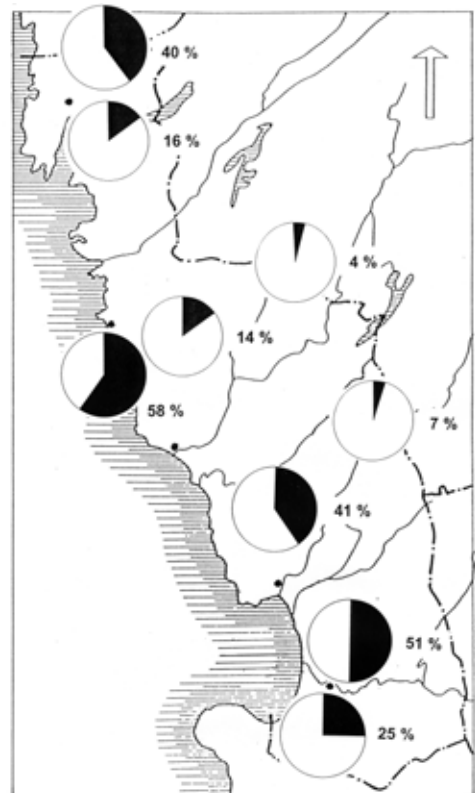
Var det då så i Halland, som en del författare menar skedde i Skåne, att det blev ett uppehåll i skiftandet 1816-1825 på grund av låga sädespriser? För att svara på frågan får vi lägga samman alla storskiften och enskiften som noterats för de aktuella åren. Då visar det sig att det är ett ganska jämnt flöde av skiften i Halland alla femårsperioderna 1811-1830. Ingen tendens finns att det skulle vara färre skiften i mitten av denna period än i början eller slutet. Det fanns alltså ingen påverkan av fallande sädespriser.

I *tabell 8.4* kan vi se att fem av områdena hade enskiftat eller laga skiftat 90-95 % av mantalet år 1900. Här hade alltså nästan alla gårdar genomfört dessa radikala skiften. De i dessa områden som inte haft något av de två skiftena bör vara ståndspersoners gårdar eller ensamgårdar i de små skogsbygderna som ingick i dem. I de två skogsbygdsområdena Fagered och Torup låg andelen som genomfört ett radikalt skifte på runt 60-70 %. Siffrorna visar att det i Fagered fanns fler ensamgårdar än i Torup. I de områden där adeln var starkast, Kvibille och Ränneslöv, låg frekvensen deltagare i enskifte eller laga skifte på cirka 70-80 %. De som inte kom med i skiftesruljangsen var godsens och en del av deras underlydande byar. I de nio undersökningsområdena tillsammans genomgick 82 % laga skifte eller enskifte. Den intensivaste perioden var 1840-1860, men i skogsbygden pågick laga skiftesarbetet till 1900.

Jämför vi med bystorleken i *tabell 8.2*, så finns inte samma koppling mellan denna och de radikala skiftena som det fanns med storskiftet. Vi ser inte heller för enskiftet eller laga skiftet någon tendens att reformerna infördes söderifrån. Helt andra faktorer, än de spridningsteoretikerna tänker på, gällde för om man ville skifta eller ej.

När det gäller tiden för genomförandet av enskifte eller laga skifte, var det en stark tendens att bondeområdena åren 1810-1840 gick före adelsområdena, vilket visas på *karta 8.2*.⁸² 1860 hade en viss utjämning skett, men nu hade också självägandenivåerna nivellerats. Vi kan notera att under andra halvan av 1800-talet låg Torup före Fagered i skiftesfrekvens, men detta bör i huvudsak ha berott på att Torup hade fler byar. Kvibille hade, i förhållande till Grimeton, en tidig utveckling. Kvibille hade också många tidiga storskiften. Kanske visar det att de bönder där, som inte var dominerade av adeln, var initiativrika vad gäller skiften.

Helmfrids karta över enskifte och laga skifte är inte alls så detaljrik vare sig geografiskt eller i tid som den över storskiftet. Troligen är det därför som den inte avviker så mycket från mina resultat, se *bilaga 8.1*.

Karta 8.2. Andel av mantalet som 1840 genomgätt enskifte eller laga skifte

Källor: tabell 8.4.

Skiftenas roll i den agrara revolutionen

Som konstaterades i forskningsläget har få undersökningar gjorts om vilka jordbruksförändringar som skedde före respektive efter storskiftet och laga skiftet. Med den metod som används i avhandlingen, att mäta förändringen i 20-årsintervall i flera olika områden kombinerad med en detaljerad undersökning om när skiftena skedde, kan jordbruksförändringarna studeras på ett nytt sätt.

Skiftena och nyodlingen

En central fråga i forskningen har varit om nyodlingarna kom före eller efter skiftena. Bland andra Olai har hävdats att nyodlingen var drivande för storskiftet. I Gadds modell för vad som ledde fram till laga skiftet spelar nyodlingen också en stor roll.

Åkerarealen kan vi hitta direkt i källmaterialet om skiftena. Vi kan därför få exakta mått på hur stor uppodlingsgraden var vid skiftena i förhållande till odlingsmaximum 1925. I *tabell 8.5* ser vi att den genomsnittliga uppodlingsgraden vid *storskiftet* var 19 % av odlingsmaximum. I de respektive undersökningsområdena var denna uppodling ungefär lika stor som 1700-talets stillastående åkerareal. Bara Tvååker och i viss mån Laholm/Ränneslöv hade någon nämnvärd nyodling före storskiftena, men det beror på att storskiftena var ovanligt sena där. Idéer om varför de hade en senare, men snabbare utveckling kommer i kapitel 10.

Tabell 8.5. Åkerareal vid skiftena i förhållande till odlingsmaximum 1925

Uo/år	odl % 1700-tal	odl % storskifte	odl % enskifte	odl % laga skifte
Lindome	25-30	26	21	46
Fjärås	30	30	-	66
Fagered	15-20	14	21	60
Torup	15-20	16	-	43
Tvååker	15	24	39	49
Grimeton	15	17	11	48
Kvibille	10-15	16	21	38
Laholm	10	13	17	32
Ränneslöv	10	14	-	34
M	-	19	22	46

Källor: Tabell 4.4 och lantmäterihandlingarna.

Storskiftet var i Halland alltså inte i första hand orsakat av nyodling. Som nämnts värderades åker och äng för sig. Man ville försäkra sig om, att man fick igen lika mycket åker som man hade från början, ängen sågs ännu inte som en potentiell åker. Storskiftet förutsatte alltså *inte* att en nyodling pågick. Men man minskade den omfattande ägoblandningen, som speciellt fanns i de stora byarna. Andra faktorer än nyodling bör ha gjort att bönderna nu kände sig så ekonomiskt och socialt konsoliderade att de vågade göra denna reform.

Vid *enskiftet* var åkerarealen 22 % av 1925 års nivå. Man bör komma ihåg, att vid

Karta 8.3. Storskifteskarta över byn Svenstorp i Eftra socken 1789

Detta är de centrala delarna av Svenstorps by i mellersta slättbygden nära Kvibilleområdet. Åkern är det gula och ängen det gröna. Skärt är särhägade områden. Det ljusa nederst är utmarken. Gårdarna ligger i ett typiskt läge mellan inägorna och utmarken. Lägg märke till att alla fyra gårdarna i byn är ihopbyggda – en mycket tät by. Sådana sammanbyggda gårdar var vanliga på 1700-talet, men oftast bara två och två. Fast gårdarna är kringbyggda hade de flesta gårdar bara tre längor, vilket var det vanliga på 1700-talet. Vägarna är dubbelstreckade. Lägg märke till att man kan ta sig till så gott som alla åkertegar via vägar eller ängsytor.

Källa: Lm Eftra akt B, foto författaren.

tiden för enskiftet 1807-1826 valde de allra flesta byar att inte enskifta, utan föredrog att storskifta. Troligen berodde detta på att jordbrukarna ville ha tillbaka åker och äng lika (vilket de fick i storskiftet). Men enskiftet hade en rätt stor betydelse i Tvååker, Laholm och Kvibille, kanske beroende på att nyodlingen kommit igång där. Åkerarealsnivåerna vid enskiftet i dessa områden var i alla fall klart över 1700-talets nivå.

Vid *laga skiftet* var åkern hela 46 % av odlingsmaximum. Laga skiftet kom alltså i ett läge när nyodlingarna pågått en tid. Jordbrukarna hade därför inte behov av riskminimering. Man visste nu att de nya markerna (både ängar och betesmark) gick att nyodla och man hade resurser till det. Åker och äng, samt odlingsbar jord, värderades som utbytbara.⁸³ Det är viktigt att komma ihåg, att man i Halland vid skiftena delade efter faktiskt innehavd åkerjord och inte efter mantal. Det bör ha underlättat nyodling före skiftet eftersom de som nyodlat fick ut motsvarande arealer.

Fanns det en speciell uppodlingsnivå, när det var ”rätt” med storskifte respektive laga skifte? Olai hade en åkerareal på 52 % av odlingsmaximum under storskiftet i Ekebyborna i Östergötland, medan vi i Halland hade 19 %. Slutsatsen bör bli att man varken i Halland eller för Sverige kan tala om en sådan nivå vad gäller storskiftet. Men laga skiftet bör ha haft någon form av miniuppodlingsgräns. I Halland låg uppodlingen på 32-66 % när detta radikala skifte genomfördes. I Ekebyborna var den 71 % och i ett annat Östgötaområde 40-90 %.⁸⁴

Ökningen av åkerarealen mellan storskiftet och laga skiftet var i genomsnitt i Halland 140 %, medan ökningen från laga skiftet till odlingsmaximum (1925) var 117 %. Odlingsökningen var alltså större relativt sett mellan storskiftet och laga skiftet än efter laga skiftet. Åkerandelen i landskapet ökade alltså relativt sett mer *före* laga skiftet än efter! I absoluta tal var dock ökningen *efter* laga skiftet störst. Eftersom siffrorna är baserade på ett mycket stort underlag, bör det därmed stå helt klart, att de historiker som ansett att nyodlingar bara skett efter laga skiftet haft fel.⁸⁵ Det måste också anses klarlagt att nyodlingarna varit en starkt pådrivande faktor för laga skiften.

Man kan se det på detta sätt: Eftersom nyodlingstakten var högre *före* laga skiftet, så var detta en period då jordbrukarfamiljen ökade sin kapacitet proportionellt sett mer, än de ökade den efter laga skiftet. För den enskilde bonden måste perioden mellan storskiftet och laga skiftet alltså varit en avgörande epok. Däremot var uppodlingen i *absoluta tal* större *efter* laga skiftet. Den stora uppodlingen efter laga skifte påverkade därför produktionsvolymen och landskapsbilden mer än i den tidigare epoken.

Går vi nu ner på undersökningsområdesnivå så ser vi att åkern vid laga skiftet hade tredubblats från 1700-talsnivån i hela Halland utom i norra mellanbygden. Men i Lindome/Fjärås hade man startat på en högre uppodlingsnivå. I södra slättbygden genomfördes storskifte och laga skifte på en betydligt lägre odlingsnivå än i övriga Halland. Men ökningen mellan storskifte och laga skifte var ungefär lika stor som för övriga områden (144 %). Däremot var ökningen från laga skiftet till odlingsmaximum där hela 200 %. Fjärås hade motsatt utveckling: Ökningen från storskifte till laga skifte (120 %) skilde sig inte så mycket från huvudlinjen, men ökningen efter laga skiftet bara var 50 %.

I kapitlet om nyodling visas i *diagram 4.1* att ”platåer” ibland bildades i nyodlingen, vilka visar att de byar som var mest uppodlade skiftades först. För storskiftet har vi sådana tydliga platåer bara i Tvååker och Laholm, områden som skiftades sent och där nyodlingen

följaktligen kommit igång. För laga skifte har vi sådana platåer åtminstone i Lindome, Fjärås, Tvååker, Kvibille och Ränneslöv. Att byar med hög nyodling var tidigare än andra stärker tesen att nyodlingen var en viktig pådrivare för skiftena.

Skiftenas roll för nya växter och odlingsystem

Det har hävdats att inom tegskiftets och bysamhällets ramar var jordbruket så statiskt att inte nya odlingsväxter eller nya odlingsystem kunde införas. Argumentationen går dels ut på, att tegarna låg så tätt att alla måste så och skörda samma sädesslag samtidigt, annars skulle man trampa ner varandras gröda. Därför bestämde byalaget fasta sånings- och skördetider. Dels pekar man på att före sådd och efter skörd skulle boskapen beta på inägomarkerna. Att introducera en ny växt med en annan växtsäsong eller att introducera gräsvallar skulle alltså vara omöjligt. Antingen skulle den nya växten bli nertrampad eller så skulle kreaturen äta upp det sådda.

Men hur var det i verkligheten? Vi vet att *potatis och vicker* var nya odlingsväxter under 1800-talet. Kunde de introduceras under tiden före de radikala skiftena?

Potatisen sattes senare än säden och togs upp betydligt senare än denna, ofta i oktober.⁸⁶ När man satte potatis skulle man enligt resonemanget ovan alltså ha behövt passera andras tegar och därmed ha förstört andras grödor, och boskapen borde ha ätit upp potatisskörden. Vicker var inte lika avvikande i sådd och skörd, men var i alla fall en helt ny odlingsväxt.

I *tabell 8.6* visas andelen jordbrukare som hade potatisutsäde (eller vicker) på åkern, vilket ska jämföras med den andel som genomfört ett byupplösande skifte. Som vi ser i tabellen hade Fjärås börjat introducera potatis 1820 utan att ha genomfört ett enda enskifte (jämför med *tabell 8.3*). 1840 hade en majoritet jordbrukare potatis, medan bara i genomsnitt 28 % hade haft laga skifte (se *tabell 8.4*). I Fagered odlade fler än hälften av jordbruket potatis 1840, men laga skiftet hade bara nått 4 % och inte ens storskifte var genomfört. I Tvååker 1820 hade nästan alla jordbrukare potatis på sin åker och 17 % hade vicker, men bara 11 % hade genomfört enskifte och bara 50 % storskifte. 1840 hade 58 % genomfört ett radikalt skifte, men potatisodlarna var många fler. Grimeton hade 1820 44 % potatisodlare och 19 % vickerodlare utan att ha genomfört ett enda enskifte. Tjugo år senare odlade alla potatis men bara 14 % hade laga skiftat. I Kvibille var det 70 % potatisodlare 1840, men bara 41 % av mantalet hade genomgått laga skifte.

Min slutsats av denna genomgång är att potatis (och i viss mån vicker) introducerades

Tabell 8.6. Andel jordbrukare med potatis (eller vicker) 1820-1840

Procent.		
Ou/år	1820	1840
Lindome	-	50
Fjärås	10	78
Fagered	0	57
Torup	5	17
Tvååker	94 (17)	96 (40)
Grimeton	44 (19)	95 (16)
Kvibille	7 (7)	70
Laholm	-	-
Ränneslöv	-	-

Källor: Bouppteckningsmaterialet och tabell 5.1.

Kommentarer: a) Andel jordbrukare av dem som anger utsäde. b) Vickersiffrorna är inom parentes. c) Streck betyder att < 8 jordbrukare hade utsädesuppgifter. d) Obs att tabell 6.4 visar potatisens andel av hela utsädet, men i detta sammanhang är andel jordbrukare med potatisutsäde mer relevant.

i stor skala i byar som hade kvar sin bysamfällighet med tegskifte. Dessa nya odlingsväxter infördes alltså till stor del innan laga skiftet och i vissa fall även före storskiftet. Hur var detta möjligt?

Innan vi besvarar detta ska vi se hur det var med växelbruket. Enligt mina beräkningar om när lindbruket/växelbruket infördes i Halland, *tabell 5.4*, så skedde detta i de flesta fall efter laga skiftet. Men i Fjärås-området kom lindbruket 1830 före laga skifte och Lindome-området hade en parallell utveckling. Kunde lindbruk verkligen införas utan att laga skifte genomförts?

Det speciella med lindbruket/växelbruket var att åkern bar gräs till djurens foder. Men dessa gräsytor innebar faktiskt inget nytt i inägomarkerna. Där låg ju redan en mängd ängstegar med samma rytm för slåtter som gräsvallarna på åkern! Insläppen av boskap var redan anpassade till att sådana ytor fanns i inägorna. I Halland med sitt ensäde var dessa ängsytor en självklarhet, men de fanns i de flesta byars inägomarker i hela Sverige. Att införa lindbruk/växelbruk kan alltså rent logiskt sett inte ha varit något problem i tegblandade fält.⁸⁷

Lindbruk/växelbruk kunde alltså införas innan laga skifte, men det vanliga var att dessa moderna odlingssystem kom därefter. Jag ser det snarast som att lindbruk/växelbruk ingår i samma process som laga skiftet. Det vill säga att när bönderna kunde släppa tegblandningens riskminimering, så kunde de införa både de moderna odlingssätten och laga skifte.

Det som *kunde vara* ett argument, var att man måste gå över grannens växande säd för att slå sin åker med gräsvall. Men var det så att tegarna inte kunde nås, utan att man måste köra över någon annans teg? Att det förekommit i Sverige är helt klart. I Sveriges rikes lag från 1734 står det i Byggningsbalkens 5:e kapitel § 7: ”Står annans mans åker oskuren i vägen för den, som sin säd införa vill: Säg då honom till att undanskära [skära av säden].”⁸⁸ Men troligen gällde detta bara ibland och det kanske var mest vanligt i Mälardalen. Lagen 1734 innehåller ju till exempel bestämmelser om solskifte som bara förekom i Östsvetig.

Det finns flera skäl för att anta, att i verkligheten kunde jordbrukaren i Halland nå de flesta av sina tegar utan att passera andras. Jag ska här argumentera för detta:

Vi ska börja med att titta på vad byordningar i Halland hade att säga. Gustaf Thölin har publicerat ett flertal byordningar från Himle härad. I till exempel byordning för Grimetons och Torstorps byalag 1732 heter det: ”Alla olaga och nya vägar över annors [annans] ängar varda allvarligen avlyste.”⁸⁹ Observera att här är det frågan om nya okynnes vägar: ”för att vinna någon genväg eller annan bekvämlighet”, som det står i byordningen för Sämbs by 1787.⁹⁰ Det förutsätts att det redan finns vägar fram till åkertegen ifråga! Formuleringar som dessa var vanliga i byordningarna. Det talas också i flera byordningar om, att det fanns vägar att leda kreatur förbi åkergårderna. I flera fall var det dessutom så att man räknade med *olika* skördetid för de olika bönderna i byalaget på grund av olika mognadstider för olika tegar och olika tillgång på arbetskraft för olika gårdar. Några för alla bestämda sänings- eller skördedagar nämns inte.⁹¹ Det normala verkar alltså vara att jordbrukare kunde nå de flesta av sina tegar.

Men det förekom också i några fall, att man i en byordning utgick ifrån att det fanns *vissa* åker- och ängstegar som låg så tätt att bönderna måste anpassa sin sädd- och skör-

detid respektive slättertill till varandra, för annars skulle andras gröda skadas.⁹² Men de byordningar som uttryckligen tillkom efter storskiftet har inte kvar problemet med att nå någons teg.

Det finns ännu flera argument för att det i Halland var det normala att var och en kunde nå sina tegar, även före storskiftet. Det första är det dynamiska ensädet. Där lades ju redan från mitten av 1700-talet åker ibland om till äng och tvärtom. Även om det tog lång tid, ibland kanske 50 år, så bör alla tegar någon gång ha bytt mellan åker och äng. Det skedde också en stor nyodling av äng till åker från sent 1700-tal. Man måste med dessa förändringar i utnyttjandet ha hittat ett sätt att lösa problemet med till exempel olika tider för slätter och skörd, helt enkelt genom att ordna rudimentära transportmöjligheter till i stort sett alla tegar.

De många ängstegarna i åkerfältet och de ständiga omväxlingar av olika sädesslag på åkertegarna som vi känner till är ett andra argument, för att bonden måste ha kunnat nå alla sina åker- och ängstegar utan att nämnvärt trampa ner någon annans gröda. I början av detta avsnitt kunde vi också visa, att de nya växterna potatis och vicker odlades på vissa tegar, vilket är ett ytterligare argument för att man kunde nå dem när man ville.

Hur kunde man då ta sig till sina många tegar? Jo, normalt sett fanns det vägar som gick till ändarna av alla tegar där de låg bredvid varandra i fältet. Ofta fanns det också åkerrenar, ibland breda och ibland smala, mellan tegarna. Jordbrukaren behövde inte mer än cirka 1½ meter i bredd för att kunna ta sig fram med dragare och vagn eller redskap. Bonden kunde även bära sitt hö i en höbåge om det var för smalt för en vagn. Det kunde dessutom vara så att åkertegarna låg utspridda i stora ängshav. *Karta 8.3, 8.4 och 8.5* får ses som exempel.⁹³

Att ha privatägda tegar i gemensamma fält var säkert inte problemfritt. Många tvister, och alla bestämmelser om *olaga vägar* över tegar, vittnar om detta.⁹⁴ Dessa problem och att man i vissa fall inte kunde nå sina tegar, kan därför ha utgjort en *anledning att jordbrukare ville ha ett storskifte* speciellt i stora byar, något som vi berört tidigare. Pådrivande faktorer var också när ensädets dynamik ökades och potatisen skulle införas. Ett storskifte sågs som en fördel för att förenkla alla transporter, bara man väl hade råd med det. Efter storskiftet måste lättheten att nå sina egna fem eller tio åkerytor inte ha varit något problem och man kunde spara åkerrensyta.

Min slutsats blir, att jordbrukaren i de halländska byarna före storskiftet kunde nå nästan alla sina åker- och ängstegar utan att passera över någon annans teg, och efter storskiftet var problemet helt borta. Man måste alltså i praktiken i de allra flesta fall ha varit oberoende av vad grannen sådde.

Det gamla tänkandet bland historiker kring detta har kanske utgått från Jacob Faggots (initiativtagaren till storskiftesstadgan) beskrivning 1746 av läget i Sverige: "Dessutom måste de ene med den andre grannen i byalag rätta sig efter den som först begynner träda, plöja, göda, så, skära och bärga, antingen därtill är rätter tid och lägenhet eller ej."⁹⁵ Man har sett detta som en sanning som gällde i hela Sverige. Möjligen var det så att i tvåsädes- och tresädesområden var man mer låst vid vilket sädesslag som odlades på vilket fält än i ensädet. Där hade man istället trädan att experimentera på med nya odlingsformer. Men hur det var i dessa områden bör undersökas konkret.⁹⁶

Nu kommer vi till det andra "problemet" under bysamfälligheten, nämligen *den*

betande boskapen som före sådden och efter skörden *släpptes in på åker- och ängsgärdet* (inägorna). Detta var en av grundpelarna i bysamhället och förekom i alla byar.⁹⁷

Potatisen skördades ju långt senare än säden. Därför borde potatisen ha varit betydligt svårare att introducera än lindbruk eller växelbruk! Men vi vet ju att bönderna i Halland lyckades. Hur klarade de det? Man kan tänka sig olika sätt hur detta löstes:

En variant är att kreaturen tjudrades. Det verkar ha varit en *mycket vanlig* metod i Halland, att tjudra djuren på den egna ängen efter slåttern men innan säden var avslagen. Detta framgår i en mängd byordningar, där bestämmelserna mest handlar om oarter med tjudring på annans mark etcetera, men det visar bara hur vanligt det var. Ofta var det mjölkkor som på detta sätt fick bra näring och hölls nära gården. Tjudring nämns även i 1734 års lag.⁹⁸ Tjudringen kunde kombineras med hinderdon av olika slag för att bli mer effektiv. Hinderdon hindrade att djuren rörde sig lika fritt som annars. Även hinderdon nämns ibland i byordningarna.⁹⁹

En annan självklar metod var vallning, det vill säga att en pojke (vanligen ej flickor i Halland) fick valla djuren som betade på inägorna. Vallpojken uppgift var då att hindra att till exempel potatisen förstördes. Även vallningen kunde underlättas med hinderdon. Metoden var dock inte lika säker som tjudring och verkar bara ha förekommit ibland på inägorna. Däremot på utmarken var vallning mycket vanlig.¹⁰⁰

En tredje metod som vi känner till från Körsveka i Knäred är, att man helt enkelt väntade med att släppa djuren i gärdet till efter säd och potatis bärgats in. Liknande gjorde man i Ränneslövs by redan på 1600-talet, när man stängde inägorna 4-6 veckor på hösten för att så höstråg.¹⁰¹ Man kunde alltså ha en mängd olika regler om odlingsformer inom bysamfällighetens ramar.

Det hände också att man, som i Lindome, 29 september släppte alla kreatur lösa i gärdet. ”Potatisen fick man då skynda sig att taga upp, ty en del kor bökade upp potatisfårorna och åt potatis.”¹⁰²

Om vi lyfter blicken utanför Halland så var det ju så, att ett välorganiserat lindbruk först infördes i Dalarna och Bergslagen nästan 100 år innan laga skiftesstadgan! Och långt innan Dalarnas storskifte. Vi bör också påminna oss, att man långt före skiftena i östra Småland och i norra Västergötland lade om produktionen från ensäde till tresäde i de flesta byar. Dessa exempel visar mycket tydligt att helt nya odlingsystem kunde införas i tegblandade byar!¹⁰³

Vi bör även tänka på att det finns tegblandade bondbyar kvar till exempel i delar av Tyskland och Frankrike som sköts med modernt jordbruk idag.¹⁰⁴

Hägnader efter skiftena

Enligt en etablerad föreställning blev det med laga skiftet så, att alla gårdar fick sina marker hägnade för sig. Nu slapp man ”bytvånget”. Och detta var själva förutsättningen för att var och en skulle kunna utveckla sitt jordbruk, införa växelbruk och så vidare.

Men blev det så efter laga skiftet? I alla fall inte i stora delar av Halland! Här blev det snarast tvärtom: I stora områden sattes efter laga skifte så gott som inga gårdesgårdar upp vare sig runt den egna gården eller för skydd kring växande grödor! Det blev helt enkelt för dyrt och arbetskrävande att skaffa allt det hägnadsvirke/sten som behövdes.

Det blev ju mycket längre sträckor att stängsla efter laga skiftet eftersom varje gård skulle stängsla kring sig, tidigare hade ju byn samsats om stängslingen kring inägorna.

Det finns många uppgifter om bristen på hägnader. Redan 1862 skriver landshövdingen: ”I följd av ingångna föreningar om vallning och tjudring av kreatur, har i södra delen av länet stängslen på slättbygden försvunnit utom på några få ställen i gränsen mellan särskilda byar, där till hägnad vanligen användas sten. Även i mellersta och norra delarne försvinna hägnader allt mer och mer. Där de finnas bestå de huvudsakligen av sten och jordvallar samt endast i skogstrakterna av trä.” I norra Halland skapade man redan 1847 sådana ägofridsföreningar för att minska kostnaderna för stängsling efter laga skiftet.¹⁰⁵

Dessa uppgifter upprepas över hela Halland (utom skogsbygden) i slutet av 1800-talet. I norra Halland: ”Stängsel förekommer allt mera sällan i inägorna. Den hägnad som finnes består av sten eller av grop med vall.” I Varbergstrakten berättas att hägnader ej alltid finns mellan jordbrukarnas ägor. Gränsen kan vara vägar eller diken istället. Och från Laholmsområdet får vi veta att: ”Stängsel förekommer endast i skogssocknarne.”¹⁰⁶

I Lindome ansåg man att det blev mer problem med att stängsla djuren efter laga skifte än före. Efter laga skifte kunde djuren vara tjudrade hela sommaren, vilket de inte varit förut när det fanns en utmark att släppa dem på.¹⁰⁷

Från Träslövs socken berättas: ”Korna stod som regel tjudrade på de flesta gårdar förr [sent 1800-tal], åtminstone härute på slättbygden. Det fanns ingen stängseltråd, varför man fick köra upp till skogsbygden och köpa pålar och slanor, om man ville ha stängslat, och det blev både arbetsamt och dyrbart.”¹⁰⁸

Även i Västergötland började man efter skiftena att tjudra kreaturen mer och valla dem noggrannare. Det blev mer arbetsintensivt men arbetskraft fanns. Danmark hade en liknande utveckling med öppna marker utan stängsel efter skiftena.¹⁰⁹

Lösningen för jordbrukarna var att tjudra djuren eller förbättra vallningen. Det är i detta sammanhang man ska se de många skildringarna av vallpojkar i slutet av 1800-talet i både skönlitteratur och mer faktainriktade böcker. Lantbrukare Emil Andersson i Vare berättar: ”Under barnaåren [kring sekelskiftet 1900] tjänstgjorde jag ofta som vaktepojke på olika gårdar. Det förekom mest nere på utägorna, där det mellan gårdarna oftast bara fanns ett dike, vilket på många ställen var lätt för kreaturen att hoppa över.”¹¹⁰

Nedan följer en skönlitterär skildring av vallpojken vardag under slutet av 1800-talet från ett landskap mycket likt det halländska:

”Så tågade Pelle ut med ungboskapen, matsäcken hade han på armen. Fadern hade givit honom en kort och tjock ringkäpp, som han kunde rassla varnande med och kasta efter djuren, men Pelle föredrog piskan. (...) Själva ’utförseln’ var ett strängt arbete, i synnerhet nära gården, där säden stod hög på båda sidor om vägen. Kreaturen var hungriga så här på morgonen och de stora oxarna gitte inte ens flytta på sig, när de väl begravt mulen i säden och han stod och slog på dem av alla krafter med piskskaftet. (...) Att föra ut djuren var ett hårt göra, men själva vaktningen

Bild 8.2. Ringstav (ringkäpp)

Användes av vallpojkar i Skåne och angränsande områden för att driva boskap.

Illustration av Harry Thell, ur *Bondelif – Vardagsvärv och helgdagsvila* s 31.

var latmansgöra. När boskapen slagit sig till ro med betandet, kände han sig som en general.¹¹¹ (En ringkäpp kan ses på *bild 8.2.*)

Först med taggträdsstängslet kring år 1900 kunde hägnaderna breda ut sig på slätten och tjudringen och vallandet minskas.¹¹² Till stora delar var alltså Hallands slätt- och mellanbygd stängsellös mellan laga skifte och taggträden, vilket är något som inte uppmärksamrats i tidigare forskning. Och det var denna tid då växelbruket infördes i full skala i Halland. Troligen var även andra slättbygder i Sverige utan stängsel i slutet av 1800-talet.

Min slutsats är att det inte var bysamfälligheten eller stängselfrågan som avgjorde om nya växter eller odlingssystem infördes eller ej. Jordbrukarna kunde före enskifte/laga skifte, åtminstone i Halland, införa vilka växter och odlingssystem de ville. Växelbruket kunde ha införts före laga skifte så väl som efter detta.

Skiftena och nya redskap

Kunde det ske tekniska förändringar inom jordbruket före storskiftet och mellan storskiftet och laga skiftet, eller kom alla förändringar efter laga skiftet? Tekniska förändringar som övergången från åder till plog kunde ju innebära förändringar i bearbetningstider och metoder, som enligt en del forskare borde ha hindrats av bysamhället.

Vi börjar med att se på tiden *före storskiftet*. Den tidpunkt då storskiftet genomförts i cirka 50 % av mantalet, har jag som mått för om storskiftet genomförts i ett område.¹¹³ Här följer vilka *tekniska förändringar* som skedde fram till dess med uppgifter från kapitel 3. Först andelen jordbrukare med plog: I Tvååker var detta tiden då plogar infördes i alla gårdar. Andelen jordbrukare med plog steg från 30 % 1760 till 90 % 1820 då storskiftet genomförts i hälften av området.¹¹⁴ I Grimeton hade storskifte slagit igenom redan 1800. Då hade plogarna också börjat introduceras i området, från 10 % jordbrukare med plog 1780 till 40 % 1800. Möjligen skedde också en viss ökning av andelen jordbrukare med plog i Ränneslöv 1800-1820. I framför allt Tvååker, men också i någon mån i Ränneslöv, hade dessa plogar järnvändskiva redan 1820.

Nu gäller det harvar: I de flesta områden hade nästan alla jordbrukare harv redan i början av 1700-talet. Men på Laholmsslätten var förhållandena annorlunda. I Laholm ökade andelen jordbrukare med harv från 10 % 1740 till 90 % 1780. Även i Ränneslöv steg andelen harvinnehavare: från 65 % 1740 till 90 % år 1800. Järnpinneharven infördes hos över hälften av jordbrukarna i norra mellanbygden före storskiftet, trots att detta skifte hade genomförts i stor skala i Lindome redan 1780 och i Fjärås 1800. I Tvååker hade 1/3 av jordbrukarna järnharv före storskiftet.

Slutsatsen av detta blir, att det kunde ske radikala förändringar i redskapsinnehavet inom de tegskiftade byarna före storskiftet. Detta gällde alla områden i slätt- och mellanbygden utom Kvibille.

Vi ska nu titta på de tekniska förändringarna *mellan storskiftet och laga skiftet*.¹¹⁵ Det som hände vad gällde jordbruksteknik i *Lindome* 1780-1860 var följande: Järnfjölsplogar infördes hos 75 % av jordbrukarna och djupharvar hos drygt 40 %. Hälften av jordbrukarna skaffade sig vält. *Fjärås* 1800-1860: Nästan alla jordbrukare skaffade sig järnfjölsplog. Jordbrukare med järnpinneharv ökade från hälften till så gott som alla. Hälften hade också skaffat sig djupharv och vält.

Fagered och Torup hade nästan inga storskiften, så här räknas hela tiden fram till

Karta 8.5 Storskifteskarta över byn Torpa i Fjärås socken 1784-1789

Torpa var en av Hallands största byar med drygt 17 mantal. Vi ser därför bara ett litet utsnitt av byns ägor. Här i norra mellanbygden låg åkrarna oftast i dalgången eller vid dalgångens sidor, medan bergsplatåerna emellan var utmark. På kartan syns bäcken som slingrar sig i dalgångens mitt. Det skära är åker och det gulgröna äng. Gårdarna låg i gränsen mellan inägorna och utmarken upptill på kartan.

Vägarna är dubbelstreckade. Lägg märke till att man kan ta sig till så gott som alla åkertegar via vägar eller ängsytor.

Källa: Lm Fjärås akt 52, foto författaren.

att laga skifte genomförts i minst hälften av mantalet, vilket i Fagered skedde 1900 och i Torup 1880. *Fagered* hade följande tekniska utveckling före laga skiftet: Plogen infördes hos nästan alla jordbrukare, och 75 % hade järnfjölsplog. Nästan alla jordbrukare hade också infört järnpinneharv och hälften djupharvar. Fjäderharven hade fått sitt genombrott. Hälften av jordbrukarna hade börjat använda vält. *Torup*: En fjärdedel av jordbrukarna hade skaffat järnplog innan laga skifte och något fler tråplogar. En tredjedel hade järnpinneharvar och välten hade fått sitt genombrott.

I *Tvååker* var tiden kort mellan storskifte och laga skifte: 1820-1840. Under den perioden ökade andelen järnplogsinnehavare från 40 % till 90 %. Järnpinneharvarna hade nästan samma utveckling, andelen jordbrukare som hade detta redskap ökade från 30 till 85 %. Och andelen vältinnehavare steg från cirka 1/10 till 1/3. *Grimeton* 1800-1860: Andelen med plog ökade från 40 till 80 %. Andelen jordbrukare med järnplog ökade från noll till 40 %. Järnpinneharvar började användas av 70 % och djupharvarna fick sitt genombrott. Hälften av jordbrukarna skaffade sig vält. *Kvibille* 1800-1860: Utvecklingen var rätt lik den i *Grimeton*. Andelen jordbrukare med plog ökade från 10 till 60 %. Det fanns inga järnplogar, järnharvar eller vältar 1800, men 1860 var andelen jordbrukare med järnplog 30 %, med järnharv 60 % och med vält 40 %.

I *Laholm* var perioden från storskifte till laga skifte lika kort som i *Tvååker*: 1820-1840. Laholm hade följande tekniska förändringar: Bara få jordbrukare hade plog vid storskiftet men 40 % vid laga skiftet. Varken järnfjölsplog eller järnpinneharv användes 1820, men andelen år 1840 med järnplog var 30 % och med järnharv drygt 20 %. *Ränneslöv* 1820-1860: Andelen jordbrukare med plog steg från hälften till nästan alla. Andelen med järnplog steg från knappt 1/5 till 2/3. 1820 fanns knappast fabriksstillverkade järnkroppsplogar, järnpinneharvar eller djupharvar, men 1860 använde redan 70 % järnkroppsplog, 70 % järnharv och 1/3 djupharv.

Summa summarum hade de nya jordbearbetningsredskapen av järn vid laga skiftet redan börjat användas i en mycket stor del av de halländska gårdarna¹¹⁶

Vad återstod av teknisk förändring *efter laga skiftet*? Plogen hade redan införts av nästan alla jordbrukare. Bara i Laholm med sitt tidiga laga skifte, i Kvibille och i Torup återstod en 20-årsperiod innan minst 80 % hade detta redskap. I *Tvååker* hade järnplogen införts hos nästan alla jordbrukare vid laga skiftet och många övriga områden låg nära denna toppnivå, men Torup, *Grimeton*, *Kvibille* och Laholm låg under 50 %. Fabriksstillverkade järnkroppsplogar kom främst efter laga skiftet. Järnpinneharven hade vid laga skifte införts hos nästan alla jordbrukare i Lindome, Fjärås, Fagered och *Tvååker*. Men färre än 50 % hade den i Torup och Laholm. Djupharvar kom främst efter laga skiftet och fjäderharven hade bara fått sitt genombrott år 1900.

Bysamhällen med tegar i ägoblandning har alltså inte på något sätt hindrat införandet av tekniska förändringar vad gäller jordbearbetningen. Om tegarna varit mindre eller större har i detta sammanhang inte spelat någon större roll. Men för att införa maskiner krävdes förmodligen stora åkerlotter. Alla maskiner infördes också efter laga skiftet.¹¹⁷

Sammanfattning och analys

Drivkrafter

Av diskussionen kring forskningsläget och av undersökningen i detta kapitel framgår det tydligt, att *bönderna kunde agera rationellt från bybildningen till laga skiftet*. Byarna bör ha bildats som en underifrånprocess främst betingad av den stora nyodling som pågick under tidig medeltid. Under hela medeltiden och ända fram till storskiftet förekom bondestyrda uppmätningar och skiften av mark. När storskiftesstadgan kom 1757 var ägoomfördelningar därför inget nytt för bönderna. Om de hade råd var de för ett storskifte för att få åkerlapparna på färre ställen och lätt komma åt alla åkerstycken. Men bönderna

ville ännu inte släppa på sin riskspridning, de ville ha åkertegar av flera olika slag för att inte riskera missväxt. I Halland kom de flesta storskiftena först kring år 1800.

Bönderna fortsatte att agera rationellt efter storskiftet och före enskiftet och laga skiftet. De kunde inom bysamhällets ram införa nya redskap, nyodla enorma arealer, införa nya växter och även i vissa fall införa lindbruk. Byalaget måste ha varit en flexibel institution som kunde anpassa byns regler till nya förhållanden. Men när produktionen på detta sätt kraftigt ökade minskade samtidigt behovet av riskminimering. Jordbrukarna blev intresserade av laga skifte. Bönderna i Halland var drivande i att införa laga skiften från 1827 och framåt. När all mark samlats i ett stycke kunde jordbruksproduktionen utvecklas ytterligare.

Så fortsätter vi med underifrån teorin genom att fråga *om bondeområden var tidigare* med skiften än andra: I storskiftet var den bondedominerade norra mellanbygden långt tidigare än övriga Halland. Och när det gäller enskiftet och laga skiftet var det istället de bondedominerade Tvååker och Laholm som tog täten.¹¹⁸ Att bondeområden gick före stämmer alltså även i denna fråga.

Men *storskiftet i slätbygden* följer inte riktigt detta mönster. Där var nämligen Tvååker och Laholm senare än de andra områdena. Möjligen var det så att storskiftet på slätterna i början styrdes av ståndspersoner, och att de bondedominerade områdena var senare, beroende på att de valde att vänta.¹¹⁹

Ovanifrån teorin har även i detta kapitel fått sig en törn. Som vi sett i forskningsläget har modern forskning överlag visat att skiftena inte genomfördes uppifrån, utan var processer framdrivna av bönderna. Bönderna var aktiva för skiftet men de kunde även stoppa eller förändra ett skifte som de var missnöjda med. Bönderna hade alltså ett avgörande inflytande över hela skiftesprocessen. Att bönderna varit positiva till skiftena betyder givetvis inte att dessa var konfliktfria. Men livet i byarna, liksom livet efter byarna, var inte heller utan konflikter.

Vi har också sett att *spridningsteoretikerna* fått fel i att alla nyheter i Halland skulle komma söderifrån (från Skåne). Storskiftet var tidigast i norra Halland, medan enskiftet och laga skiftet var tidiga på flera ställen. Den hittills använda kartan över storskiftets spridning (Helmfrids) måste ifrågasättas, eftersom den visar fel årtal i en tredjedel av socknarna.

I samband med enskiftet i Skåne har *sädesprisets* sänkning vissa år ansetts påverka skiftesfrekvensen negativt. Resultaten i denna avhandling visar att någon minskning av skiftesfrekvensen under denna period inte har märkts i Halland, och att den kanske inte heller var så märkbar i Skåne.

Så gott som alla skiften var genomförda när Hallands jordbrukare genom havreexporten började agera på en marknad. *Marknadsanpassning* kan därför inte ha påverkat skiftena.

Själva huvudfrågan i kapitlet har dock varit om *de radikala skiftena varit en drivkraft* för den agrara revolutionen. I så fall borde knappast någon agrar utveckling alls ha förekommit innan dem. Att utvecklingen tvärtom var mycket stark före dessa skiften har framgått av vad som redan sagts i detta avsnitt. Min tes är istället att alla de olika skiftena ingått som naturliga delar i den agrara revolutionens förändringsprocess, alltså varit tekniska delar i denna precis som nyodlingen och redskapen. Frågan fördjupas nedan.

Storskifte

En utgångspunkt är att de flesta bönder var positiva till storskiftet, något som framkommit i forskningsläget, även om vi inte har några större halländska undersökningar.

Nyodlingen har i forskningen om storskiftet framförts som den främsta pådrivande faktorn, för då minskade behovet av riskminimering. Men storskiftet i Halland berodde inte i första hand på nyodling. Jag menar ändå att det hänger samman med, att behovet av riskminimering minskat. När risken att man skulle svälta nästa år minskade, behövde man inte ha tegarna spridda på så många ställen som förut. Detta berodde på att *jordbruket utvecklades* bland annat genom röjning av åker och äng. När ensädets dynamik utvecklades fanns ytterligare ett starkt argument för att minska antalet tegar. Jordbrukarna ville nu ha åker på lotter som tidigare använts till äng och tvärtom. Det var alltså viktigt att kunna nå alla sina tegar. Oftast kunde man det, men det fanns exempel när det inte gick, och det uppstod ofta tvister om vägar till tegarna. Dessutom skedde en rätt betydande teknisk utveckling i jordbruket före storskiftet: plogar i Tvååker/Grimeton, harvar på Laholmslätten och järnpinneharvar i Lindome, Fjärås och Tvååker. Kanske även andra näringar hade utvecklats, men detta undersöks inte i denna avhandling. Det skedde sammantaget en ekonomisk uppgång för jordbrukarna under 1700-talet, och samtidigt påbörjades friköp av jorden till självägande, vilka båda gjorde att man hade intresse av och råd med ett storskifte.

Områden med stora byar hade fler storskiften än andra. I dessa byar kunde kanske spridningen av tegar till och med ha blivit för stor, även för behovet av riskminimering. Färre och större tegar var en fördel i sig. För storskiftena efter år 1800 har säkert nyodlingar också spelat in, detta gällde särskilt i Tvååker men något också i Laholm/Rännelöv.

När detta är sagt, ska vi komma ihåg att storskiftet fortfarande byggde på riskminimeringsidén och bygemenskapen bestod med sina fördelar och begränsningar. Åker byttes mot åker och äng mot äng. Alla fick alltså tillbaka lika mycket åker som man tidigare haft. Och fortfarande hade man både åker och ängar i kanske fem ägotalter vardera. Blev skörden dålig någonstans, så blev den bättre på andra ställen. Men nu kunde alla ägotalter nås utan problem och åkerrenarna kunde minskas, för tegarnas antal minskade radikalt.

Skogsbygden hade små byar med mindre tegblandning än slätt- och mellanbygden. Där var också den ekonomiska och tekniska utvecklingen långsammare. Därför genomfördes bara få storskiften av inägorna där och laga skifte kom senare.

Mellan storskifte och enskifte/laga skifte

Så kommer frågan om vad som hände i epoken mellan storskifte och laga skifte. Historiker har många idéer kring detta, men förvånansvärt lite är undersökt om vilka produktionsförändringar som verkligen skedde.

Den viktigaste frågan här är: Vad kunde genomföras med fortfarande tegskiftade åkrar, det vill säga *före* laga skifte? Som vi har sett i forskningsläget anser en del historiker att ingenting kunde utvecklas innan de radikala skiftena genomförts. De betonar "bysprängningens" avgörande betydelse. Troligen ligger ideologiska orsaker bakom idéerna hos dessa historiker, att jordbrukare måste bort från "kollektivt tvång" – "bytvånget".

De flesta moderna forskare håller dock inte med om detta, de menar att byarna var dynamiska.

Vad skedde då efter storskiftet men före laga skiftet i Halland? Vi kan börja med att konstatera att nyodlingen var mycket stor. Ökningen av åkerarealen mellan storskifte och laga skifte var hela 140 %. Det var en större ökningstakt än som skedde efter laga skifte. Den enskilde jordbrukaren måste ha upplevt tiden före laga skifte som den mest dynamiska fasen och bara med denna nyodling ha ackumulerat en betryggande ekonomisk bas.

Men det skedde också en mycket kraftig utveckling av jordbrukstekniken. Före laga skifte hade de nya jordbearbetningsredskapen av järn börjat användas av de flesta jordbrukarna i Halland. Järnplögen hade införts hos över hälften av jordbrukarna i fem av de nio områdena, och mer än hälften av jordbrukarna hade järnpinneharv i sju av områdena. Vältar och djupharvar hade börjat införas.

I kapitlet undersöks om nya odlingsväxter kunde införas före laga skiftet. Helt klart är att potatisen infördes i alla områden, där vi har källmaterial, före detta skifte. Även vicker, i de få områden det blev vanligt, infördes före laga skiftet. Potatisen har en helt annan växtperiod än säd. Den borde enligt en del forskare därför vara svår att införa med det ”bytvång” som rådde, där enligt dessa forskare alla skulle så och skörda samtidigt. Men det finns i mitt källmaterial inga belägg för att bönder i byar måste så samtidigt. Det fanns redan många olika växter med olika såperioder i inägorna. Att införa nya växter underlättades också av att det – i de flesta fall – redan före storskiftet bör ha varit möjligt, att nå en jordbrukares individuella tegar av åker och äng utan att passera någon annans. Efter ett storskifte kan inte problemet att nå sina åkrar ha funnits kvar. Den sena potatisskörden borde ibland ha blivit ett problem, men dessa löstes inom bygemenskapens ram på olika sätt: antingen med senare insläpp av kreaturen på åkergärdet eller med tjudring, alternativt vallning, av boskapen på gårdet.

I Lindome/Fjärås infördes lindbruk i någon mån före laga skifte. Att detta moderna odlingsystem med gräsperioder kunde etableras är egentligen inte förvånande, ängar fanns ju redan i inägorna. Men i övriga Halland infördes lindbruk/växelbruk efter laga skifte. Det gick alltså att införa dessa moderna växtföljder före de radikala skiftena, men hur kom det sig att inte fler gjorde det? Förmodligen för att både laga skifte och växelbruket krävde att man hade lämnat riskminimeringsbehovet bakom sig. Deras införande var alltså led i samma process: Laga skifte kunde införas först när jordbruksutvecklingen kommit så långt att jordbrukaren kunde överge den riskminimering det låg i att ha åkrarna spridda på flera olika håll. Lindbruket/växelbruket kunde införas först när jordbrukaren kunde avstå en större andel av åkern till annat än matproduktion, alltså att välja gräs istället för säd. Att växelbruket kom efter laga skifte och inte tvärtom berodde alltså inte på att det hindrades av byförhållandena, utan bara på att det måste växa till i sin egen takt. I till exempel Dalarna och Bergslagen kom lindbruket långt före laga skiftet.

Laga skifte

Bönderna i Halland (av alla storlekskategorier) var drivande i genomförandet av laga skiftet, något som presenterades i forskningsläget. Men varför ville då de flesta jordbru-

kare genomföra laga skifte, om det nu var möjligt att införa de flesta av den agrara revolutionens förändringar före detta skifte?

Svaren bör vara flera samverkande: De kraftiga nyodlingarna och de stora jordbruks-tekniska framstegen efter storskiftet skapade kraftigt ökade resurser för jordbrukarna. Förråd kunde läggas upp och så småningom räckte säden till fler än den egna familjen. Jordbrukaren behövde inte längre någon riskminimering. I denna nyodlingsfas kunde man till och med acceptera att i ett skifte inte få åkrar i utbyte, bara marken gick att nyodla. Nyodlingarna hade dessutom skapat extra många tegar som låg spridda över allt större områden. Transporterna till dem höll på att bli för tidskrävande. När man inte behövde riskminimeringen var det bättre att få all sin mark på ett ställe. Jordbrukarna behövde inte heller byggemenskapen lika mycket, eftersom de många jordlösa var en lättillgänglig arbetskraft.

De som argumenterar för att laga skiftet var den avgörande vändpunkten glömmen ofta att skiftena genomfördes i två steg: Det var en väldig fördel för bonden att kunna släppa riskminimeringen lite grann först i storskiftet och senare helt i laga skiftet. Storskiftet var inte så dyrt och inte så radikalt. Storskiftet tog bort den stora tegblandningen medan laga skiftet skapade individuella gårdar. Därför bör man se det så att storskiftet var lika viktigt och radikalt för tiden före 1827 som laga skifte var för tiden efter 1827. De var båda led i den agrara revolutionens förändringsprocess.

Även om här har hävdats att laga skiftet inte var nödvändigt för de flesta förändringar under den agrara revolutionen, så menar jag att det frigjorde möjligheter att utvecklas vidare. Laga skifte gjorde det lättare att fortsätta nyodlingarna i stor skala. Även om *ökningstakten* i nyodlingarna nu inte var lika stor som före laga skifte, så var *volymerna* större.¹²⁰ Landskapet omvandlades inte bara med bebyggelseförflyttningar utan också genom att ett enhetligt åkerlandskap bildades där det förut funnits stora ängs- och betesmarker.

Efter laga skiftet fortsatte de jordbrukstekniska förändringarna: Alla skaffade järnplogar och så småningom fabrikstillverkade plogar, alla skaffade järnharvar och så småningom djupharvar. Detta kunde ha skett även utan ett radikalt skifte. Men vad som däremot avgjort underlättades av laga skiftet var införandet av maskiner: Slättermaskiner, skördemaskiner och hästräfsor hade haft svårt att ta sig fram på små åkrar.

När det gäller växelbrukets införande har här visats att genomförande av laga skiftet inte spelade någon roll. Speciellt när man betänker det förhållandet att väldigt många gårdar var helt utan gärdesgårdar både inom sig och mot sina grannar under hela epoken från laga skifte till taggträdens införande kring år 1900.

Enligt en tidigare syn upphörde "bytvånget" med laga skifte. Denna idé om "bytvång" menade att, om alla hade åkrar inom samma gärde, så måste de alltid göra lika både vad gällde sådd och skörd. Växelbruket och andra reformer hindrades. Efter laga skifte slapp man "bytvånget", enligt denna idé. Men om jordbrukarna efter laga skifte fortsatte att ha sina åkrar utan stängsel emellan, hur går det då med teorin om "bytvånget"?

Som summering kan konstateras att de stora jordbruksförändringarna inte bara kom efter laga skifte, utan lika stora förändringar kom före dessa skiften. De radikala skiftena var alltså inte drivkraften i utvecklingen. Det är mycket mer fruktbart att se såväl storskiftet, enskiftet och laga skiftet som tekniska delar i den agrara revolutionen, viktiga

tekniska delar som kom på en viss nivå av utvecklingen. Skiftena var en naturlig del av jordbruksomvandlingen.

Kollektivism och individualism

Den halländska bondfamiljen har de senaste 1000 åren främst levt under kollektiva former. Fram till början av 1800-talet levde så gått som alla i byar. Men i samband med laga skiftena kring 1800-talets mitt var nog den halländska (och svenska) bonden som mest individualistisk. I slutet av 1800-talet togs återigen kollektiva former upp, nu i form av bondekooperativ. Och under hela 1900-talet har samverkan i olika former varit naturlig för bönderna.

Flera historiker har tidigare varit inne på de radikala skiftena som tecken på ett individualistiskt tänkande. De har till och med kallats för "individualistiska skiften" (till skillnad från storskiftet som behöll de kollektiva ramarna).¹²¹ Winberg skriver att "Den kollektiva livssynen efterträddes av en individualism."¹²² "De västliga böndernas självständighet mot adel och annan överhet kombineras med en strävan efter ett starkt husbondevälde."¹²² Bonden ville "vara sig själv nog".¹²³ Mats Olsson menar till och med att de radikala skiftena försenade mekaniseringen. Med byorganisationen som grund hade man kunnat hitta kollektiva lösningar för maskin användningen.¹²⁴ Anu-Mai Köll menar att Sverige var senare än Danmark med andelsmejerier, för att de svenska bönderna var inne i en individualiseringsprocess med laga skifte när frågan blev aktuell. De hade då svårt att ställa om till kollektiva lösningar.¹²⁵

Helt tydligt är i alla fall att mitten av 1800-talet var en ovanligt individualistisk tid i svenskt jordbruk. De praktiska förutsättningarna var framför allt den stora gruppen av jordlösa, som nu fanns på landsbygden och kunde utgöra arbetskraft istället för det arbets-samarbete mellan bönder som funnits tidigare. Men individualismen ingick nog också i ett rådande tankemönster med alla de liberala reformerna vid denna tid.

Former av samarbete fanns dock hela tiden genom sockenstämman (istället för bystämman), som hade fått ökad betydelse under 1800-talet. I slutet av 1800-talet kom frikyrkor, nykterhetsloger och bondekooperationen, det vill säga kollektiva former i ny tappning. Vi har också sett att det fanns ett samägande av maskiner.¹²⁶

Än idag är väl ingen företagarkategori så välorganiserad som bönderna. Den enskilde bonden är ofta medlem i både LRF, Lantmännen, slakteriföreningen (om gården är inriktad på kött djur) och i många fall även den lokala hembygdsföreningen.

NOTER TILL KAPITEL 8

¹ Lhb 1705-1818 s 342 citatet, Sandklef 1971 s 86-87. Redan 1975 framförde McCloskey teorin om tegblandningen som en riskminimering, Granér s 5-54. Även Olsson M 2002 s 279-282.

² Se t ex Gadd 2000 s 67-71, Myrdal 1977 s 65-68, Thölin.

³ Wiking-Faria 1981b.

⁴ Thölin s 52.

⁵ Om samarbete efter laga skifte se Bondeson.

⁶ Gadd 2000 s 67-71. Apelviken kallades Apelvik på 1700- och 1800-talen, Lm Träslöv akt 24, 70a.

⁷ Gadd 2000 s 275-282, Hoppe s 260-264.

⁸ Gadd 2000 s 285-292.

⁹ Gadd 2000 s 292-298, Dahl s 179-188, Hoppe s 264-270.

¹⁰ Bäck s 209-215, 250-271, Olai s 85-99, 157-224, Svensson P s 106-129.

¹¹ Olai s 34-58, Ericsson M.

¹² I och med att skiftena har uppfattats så centrala, tar jag i denna forskningsöversikt med både avhandlingar, olika specialstudier och även övergripande läroböcker vid universitetet de senaste 50 åren.

¹³ Utterström s 582 skrev dock redan 1957: ”Man måste akta sig för att betrakta skiftena som en åtgärd av staten, påtvingad motspänstiga jordbrukare.”

¹⁴ Gadd 2000 s 267-304, 380-381.

¹⁵ Gadd 2000 s 267-272.

¹⁶ Hoppe s 254-258, Gadd 2005 s 73-76. Tegblandningsstrukturen har förutom i Europa också funnits i Japan, Afrika och indianska Amerika, Granér s 5-54.

¹⁷ Connelid/Mascher. Bandparcellerna är ofta markerade med ganska grova stenar. En hypotes är, att detta beror på man ville markera ägandet, och att man ännu inte hade de hävdvunna formerna för detta. När byn under medeltiden blev en mer etablerad institution, behövdes inte längre så många stora stenar för att markera teggränser, och bandparcellsystemen började upplösas.

¹⁸ Hoppe s 254-258, citat s 256.

¹⁹ Olsson M 2002 s 29.

²⁰ Hoppe s 254-258, Hannerberg 1971 s 2-6, Sandklef 1971 s 39-40, Gadd 2000 s 267-272, Granér s 263-265, Olai s 100-151, Isacson s 64-65, Olsson M 2005 s 109-125. I Danmark kallades dessa bondeskiften för ”mageskiften”, Det danske landbrugs historie II s 229-232. Ordet revning kommer av att mäta med rep.

²¹ Wiking-Faria 1981a s 49-51, Granér s 263-265.

²² Granér s 1-4, 256-305.

²³ Connelid/Mascher, Connelid, EU 29308, Palm 1997 s 38.

²⁴ Gadd 2000 s 273-275, Helmfrid s 115-118, Olai s 41-58.

²⁵ Heckscher s 173-180, Carlsson S 1970 s 30-34, Sporrong s 40.

²⁶ Gadd 2000 s 277-279, 282, Pettersson R 1983 s 335-350. Bäck s 215-244, 250-279 har visat att lantmätnarna och myndigheterna fastställde storskiften med betydligt fler än de fyra åkerytor som stadgades, detta för att tillfredsställa böndernas önskan om rättvis fördelning av jord av olika kvalitet.

²⁷ Granér s 265-285, citat s 288, Helmfrid s 121.

²⁸ Gadd 2000 s 273-275. Olai s 151-156, 225-233 menar att i Ekebyborna var det de nästan helt uppodlade *inägorna* som drev fram storskiftet, som alltså var en reform på ett visst stadium av utvecklingen.

²⁹ Olsson M 2005 s 109-126, citat s 126.

³⁰ Gadd 2000 s 279-282, Gadd 2005 s 73-76, Bäck s 196-209, Dahl s 179-188. Bäck s 215-244 skriver om ett lokalt motstånd mot storskiftet i Skåne.

³¹ Olai s 41-58, 225-233: Uttryckt annorlunda var det 43 % av bönderna och 30 % av ståndspersonerna som tog tillfället i akt att begära storskifte. Se även Gadd 2000 s 279-282.

³² Olai s 85-99, citat s 99, Hoppe s 260-264.

³³ Bäck s 209-215, 250-271.

³⁴ Helmfrid s 121, min översättning. Bringéus 1973 s 17 visar bara en tegskifteskarta och en enskifteskarta från Gullåkra by i Skåne. Det enorma antalet tegar före enskiftet blir slående. Men det normala var ju ett storskifte som mellanled. Med att bara visa dessa kartor leds tankarna till att storskiftet inte spelade någon roll.

³⁵ Olai s 58-84. Tegarna i det östgötska undersökningsområdet var före storskiftet på ¼-1 tunnländ och efter storskiftet på 2-7 tunnländ.

³⁶ Ydborn s 78-118, min uträkning, Stenström s 43-46, Palm 1997 s 72-73.

³⁷ Helmfrid s 121, min översättning. Behre s 231 skriver att ”någon större förändring av ägosplittringen skedde inte”. Norborg s 22-23 och Lindquist s 180 har samma syn.

³⁸ Gadd 2000 s 282 citatet, Olai s 225-233. Åkerlappar = tegar.

³⁹ Bringéus 1973 s 16-18, citat s 18, Behre s 230 citat, Heckscher 1971 s 175, Sporrong s 40, Norborg s 22-23, 40-49, 56-57, Carlsson S 1970 s 34.

⁴⁰ Olai s 151-156, Peterson G 1989 s 141-151.

⁴¹ Hoppe s 254-258, citat s 258, Olai s 151-156. Gadd 2000 s 283-285 betonar att växelbruket hindrades. Winberg 1977 s 80-86 menar att nya grödor hindrades, men Winberg 2000 s 113 betonar att en ändrad produktionsinriktning var lättare att genomföra i de lösare sammanhållna byarna i västra Sverige än i östra Sveriges solskifte.

⁴² Olsson M 2005 s 105 citatet, Overton s 22-30, 121-128, 147-182, 191-195, 203-207, Chambers/Mingay s 1-14, 34-53.

⁴³ Olsson M 2005 s 144.

⁴⁴ Granér s 5-54, 302-305.

⁴⁵ Hanssen s 31-37, citat s 31. Se även Olai s 1-13.

⁴⁶ Gadd 1983 s 204, 218-227, Gadd 2000 s 283-285, Gadd 2005 s 76-79.

- ⁴⁷ Svensson H s 214.
- ⁴⁸ Gadd 2000 s 285-292, Hoppe s 264-270, Dahl s 179-188.
- ⁴⁹ Olsson M 2005 s 125-130, 180. Dahl s 179-188, Svensson H s 213-217 och Svensson P s 92-106 instämmer i bilden att de självägande på Söderslätt var positiva till och snabbast med enskiftena. Mindre bönder var lika aktiva som större.
- ⁵⁰ Gadd 2000 s 289-290, Olsson M 2005 s 128-129, Dahl s 186.
- ⁵¹ Hoppe s 258-260 menar att skiftena blev så radikala i Sverige och Danmark beroende på de starka statsmakterna här.
- ⁵² Gadd 2000 s 298-304, Hoppe s 264-270, Svensson P s 106-129. Schön s 61-68, citat s 62 har ganska svepande resonemang om skiftenas samband med även spannmålspriser, nyodling och länemöjligheter.
- ⁵³ Helmfrid s 124.
- ⁵⁴ Gadd 2000 s 292-298, citat s 294. I Hunnestad var det mer än 50 % av gårdarna som tvingades flytta ut från bykärnan, och även i Slöinge-Efra fick cirka 50 % flytta ut, vilket antyder att utflyttningen var något större på slätten än i övriga landskapet, Ydborn s 78-118, Stenström s 43-46. En by med extremt stor utflyttning var Folkastad i Rävinge, se Larsson L s 63-93, Wiking-Faria 1993a s 40-41.
- ⁵⁵ Sivesand s 31-62, mina uträkningar baserade på hans siffror. Gadd 2000 s 292-298, Svensson P s 106-129.
- ⁵⁶ Gadd 1983 s 222-227, Gadd 2000 s 298-304, Norborg s 22-23, Svensson P s 92-106, Hoppe s 264-270, Winberg 1977 s 86-97. Magnusson L s 197-202 tonar överlag ner skiftenas roll ganska mycket.
- ⁵⁷ Heckscher 1971 s 173 (citatet), Carlsson S s 30-34. Helmfrid s 121-129 tror inte att modern jordbruksteknik kom till Sverige förrän i slutet av 1800-talet. Sporrong s 43: "Laga skiftet beredde ... vägen för den moderna formen av jordbruk."
- ⁵⁸ Sandklef 1959 s 224, 228, 240, 248, Danström s 117, Kmvp I s 47-48. Intressant är att Hushållningssällskapets historiker Danström och Hägge nästan inte skriver något om skiftena, troligen därför att Hhs inte hade något inflytande över dessa.
- ⁵⁹ Gadd 2000 s 298-304, Hoppe s 264-270, Heckscher s 173-180, Olai s 1-13.
- ⁶⁰ Hoppe s 264-270, Carlsson S 1970 s 33 citatet, Heckscher 1971 s 173-180, Magnusson s 197-202, Pettersson R 2003 s 252-257
- ⁶¹ Pettersson R 1983 s 104-136, 182-305. Ydborn s 78-118 har i sin undersökning av tre socknar i Varbergs-trakten också kommit fram till att bönderna själva tog initiativen till skiften, både storskifte och laga skifte. Till och med Sandklef 1959 s 248 ansåg att "vakna bönder" i byarna kunde begära laga skiften.
- ⁶² Pettersson R 1983 s 335-350, Sivesand s 31-62, Svensson P s 106-129, Gadd 2000 s 298-304. Även från undersökningar i Mälardalen och Skåne ser vi att initiativtagarna var normalstora bönder.
- ⁶³ Gadd 2000 s 298-304, Nyström 2007 s 195-212, citat s 209.
- ⁶⁴ Gadd 2000 s 292-298, Hoppe s 264-270, Pettersson R 2003 s 252-257.
- ⁶⁵ Lindquist s 179-207. Egentligen handlar detta om storskiften men tas med här för diskussionen om ovillkorligt skiftesvitsord.
- ⁶⁶ Båda sägnera i Bergstrand s 106. Lantmätarens mätverktyg i terrängen var en kedja. "Päl" betyder påle. Sägnera med en dansk lantmätare skulle kunna gå tillbaka på dansktiden, men mer troligt är det en invandrad lantmätare på 1800-talet, utbildade danskar var rätt vanliga i halländskt jordbruk då. Se även Wiking-Faria 1993a s 40.
- ⁶⁷ Från Västsvenska folkminnesföreningen i Göteborg, se Nyström 2007 s 207.
- ⁶⁸ Pettersson R 1983 s 34, 156, 160-185.
- ⁶⁹ En källgenomgång av lantmäterimaterialet finns i kapitel 4.
- ⁷⁰ Barchaeus s 10, Lhb 1705-1818 s 129-131, 134.
- ⁷¹ Lhb 1705-1818 s 184-188, 191-196, 216-217, Lhb 1822 s 15. Tydligt är att landshövdingen inte räknat med skogsbygden i det sista uttalandet, att nästan allt var storskiftat 1822. Att lhb mest behandlade slättbygden verkar vanligt även t ex när det gällde odlingsystem.
- ⁷² Hammar 1761 s 81-83, citat s 82.
- ⁷³ Barchaeus s 53-54.
- ⁷⁴ Barchaeus s 100, Osbeck s 24.
- ⁷⁵ Utmarksstorskiften, som alltså inkluderade skogen, var dock rätt vanliga i skogsbygden, Nordbeck.
- ⁷⁶ Erling 1984 s 23.
- ⁷⁷ Helmfrids karta över när storskiftet genomfördes är till exempel publicerad i Sporrongs använda skrift från 1970 och i Gadds del av Det svenska jordbrukets historia som kom år 2000.
- ⁷⁸ Bäck s 192 är också kritisk till Helmfrids beräkning av skiftesintensiteten.
- ⁷⁹ Lhb 1822 s 15, Bexell II suppl XXIV, Tankar om jordbrukets s 31-32.
- ⁸⁰ Forsell 1826 s 15, 20. Att bönderna överlag var emot utflyttningar visar följande exempel: Vid ett enskiftet i Tvååker 1827 var det bara en som erbjöd sig frivilligt att flytta ut, de övriga tjugo fick man dra lott om, EU 4449.

- ⁸¹ Lhb 1856 s 10 citatet, Lhb 1833 s 4, Lhb 1850 s 12. Obs att laga skiftets 40 % avser antalet gårdar, så siffrorna är inte helt jämförbara med enskiftets. Lantmäteri Grimeton akt 30, laga skifte 1852-1858 i Hunnestad: Här finns en detaljerad beskrivning av varje gård som flyttade. Enligt en beräkning tog det nio dagar att ta ner ett boningshus. En ladugårds nedtagning tog fyra dagar, och en flytt 500 m tog tre dagar.
- ⁸² Nästan alla enskiften genomfördes efter 1810.
- ⁸³ En mindre undersökning jag gjort ur 11 skiftesakter från mellersta slättbygden visar, att värdet på en genomsnittlig ängsytta i förhållande till en genomsnittlig åkeryta kunde vara hela 75-80 %. Min tolkning är att man såg ängen som en potentiell åker och därför värderade den så högt.
- ⁸⁴ Olai s 151-156, Peterson G 1989 s 34. Obs att Olai skriver om en tvåsädabygd, dvs 26 % var odlad vid storskiftet.
- ⁸⁵ Det verkar i frågelistsvaren som att alla nyodlingar skedde efter laga skifte. Men frågelistsvaren har ju skrivits vid 1900-talets mitt. De svarande eller deras föräldrar har bara haft hägkomster från slutet av 1800-talet eller senare, dvs efter laga skifte, EU 2553, EU 28644, EU 24847, EU 32715.
- ⁸⁶ EU 2673.
- ⁸⁷ Godsägare Charlier (s 15) på Knobesholm ansåg 1804 att växelbruk borde fungera i byar.
- ⁸⁸ Sveriges rikets lag 1734 s 67.
- ⁸⁹ Thölin s 24. Byordningar 1715 och 1720 verkar vara påbud av ståndspersoner, Thölin s 20-21. Men de därefter verkar alla bondekontrollerade, Thölin s 21-98. Se även Erixon s 119-122.
- ⁹⁰ Thölin s 90.
- ⁹¹ Thölin s 20, 23, 27, 28, 31, 37, 39, 49, 51, 64, 68, 69, 77, 81, 87, 90, 96, 97. Thölin s 14-15 refererar ett par präster som anger att olika sädeslag har bestämda säningsdagar, men dessa uppgifter finns inte i byordningarna.
- ⁹² Thölin s 47, 48, 62, 75, 78, 79, 82, 83, 87, 90, 97, 164.
- ⁹³ Open-fields i England (dvs före skiftena) hade ofta med en massa småstigar och ängsbitar etc emellan åkertegarna för att alla skulle nå dem, Overton s 22-30.
- ⁹⁴ Thölin s 98-125.
- ⁹⁵ Citerat hos Carlsson S 1970 s 31.
- ⁹⁶ Vilket ej hinns med inom ramarna för denna avhandling.
- ⁹⁷ Thölin s 7-125.
- ⁹⁸ Thölin s 20-22, 26, 27, 30, 32-36, 39, 40, 42, 49, 50, 59, 60, 62-64, 66, 67, 69, 70, 72-75, 77, 82, 83, 89, 96, 106, 107, 112, 113, 115, 119, Palm 1997 s 75, EU 19113, Sveriges rikets lag 1734 s 71, Lhb 1705-1818 s 172, 186, 203, 353-354, Lhb 1844 s 5, Barchaeus s 39, Wälmente anmärkningar s 406, Tidström s 3.
- ⁹⁹ Thölin s 22, 23, 30, 35, 36, 42, 70, 73, 75, 89. Tjudrade kreatur med t ex ett framben och ett bakben hopbundna har jag iakttagit på Naxos i Grekland så sent som år 2007. Om tjudring och hinderdon se även Szabó 1970 s 109-173, Szabó 1973 s 53-58, Morell 2001 s 240.
- ¹⁰⁰ Thölin s 7-125.
- ¹⁰¹ EU 7586, Renneslöfs byskrä s 4. I Källsjö skyddade man också höstråg på detta sätt, EU 19113.
- ¹⁰² EU 24847.
- ¹⁰³ Wiking-Faria 1981b s 38-49, Gadd 2000 s 128-130, Wiking-Faria 1981a s 51-55, Lägnert s 208-215.
- ¹⁰⁴ Helmfrid s 114-115, Sivesand s 9-30. Intressant är också att notera att herrgårdar delade in sina marker, som frälsebönder skulle sköta, i tegar. Inte ens herrgårdar, som kunde välja, tog alltså bort tegsystemet, se Dahl s 171, Olsson M 2002 s 279-282.
- ¹⁰⁵ Lhb 1862 s 4 citatet. Även före storskiftena fanns sådana hägnadslag, men då gällde de enbart utmarkerna, Barchaeus s 73. Se även Kfb Lah 1862, Danström s 84-85, Lhb 1856 s 11.
- ¹⁰⁶ Kfb Kba 1896, Kfb Vbg 1896, Kfb Lah 1901.
- ¹⁰⁷ EU 24847.
- ¹⁰⁸ Carlsson Å s 247.
- ¹⁰⁹ Gadd 1983 s 224-227, Det danske landbrugs historie III s 14-17, 90-91.
- ¹¹⁰ Carlsson Å s 243-245, citat s 243.
- ¹¹¹ Andersen Nexö: Pelle Erövraren I s 73-74. Landskapet är Bornholm, vilket liksom Halland har legat i den danska periferin.
- ¹¹² Kmvp I s 58.
- ¹¹³ 50 % storskiftat i Lindome 1780, Fjärås 1800, skogsbygden ej, Tvååker 1820, Grimeton 1800, Kvibille 1800, Laholm 1820, Ränneslöv 1820 (bara 40 %).
- ¹¹⁴ Procenttalen för plogar etc är här oftast avrundade till hela tiotal.
- ¹¹⁵ Även här har som tidpunkt tagits när enskifte och laga skifte genomförts i ca 50 % av mantalet.
- ¹¹⁶ Peterson G 1989 s 141-151 konstaterar i sin undersökning att 16 byar hade plog före laga skifte och 23 hade redskapet samtidigt eller efter skiftena.

- ¹¹⁷ På 1950-talet förekom vissa skiftesrörelser i norra Frankrike och södra Tyskland, som man bör sätta i samband med, att jordbrukarna ville införa maskiner, Helmfrid s 114-115.
- ¹¹⁸ Laholm var i alla fall inte så dominerat av frälsebönder som Ränneslöv.
- ¹¹⁹ Frågan borde undersökas konkret.
- ¹²⁰ Genom ökad produktion kunde man, som visats, bära en större skuldbörda efter laga skifte.
- ¹²¹ Olsson M 2005 s 105.
- ¹²² Winberg 2000 s 85 och 84.
- ¹²³ Sandklef 1959 s 271.
- ¹²⁴ Olsson M 2005 s 134.
- ¹²⁵ Köll s 175-179.
- ¹²⁶ Wiking-Faria 1993a s 72-75 om bondekooperationen i Halland.

Kreatur: kor, hästar och oxar

Inledning

Ökat antal eller ökad storlek på kreaturen kan det ses som en del av utvecklingen under den agrara revolutionen. En ökning för korna var en höjning av animalieproduktionen, medan hästar och oxar stod för dragsdjurskapaciteten. När det gäller *kreaturens antal* finns det en speciell problematik, som diskuteras i kapitlet, vilken gör att analysen blir osäkrare. Istället blir den viktigaste undersökningen i kapitlet: *När kreaturen ökade i storlek (värde)*. Bouppteckningarna blir åter grunden för uträkningarna, för här finns detaljerade uppgifter om kreatur.¹

För att mäta dragdjurens kapacitet måste det undersökas om häst eller ox var bäst på att dra jordbrukarens redskap och vagnar. Frågan är ganska komplicerad och har olika svar i olika tidsperioder och kanske även geografiskt.

Flera *drivkrafter* kan studeras i samband med kreaturen. Vi ska fortsätta att se om bondeområden var ledande, det vill säga hade fler djur och av högre värde än i andra områden. En speciell diskussion är om och varför kreaturen svältföddes under vintern, vilken anknyter till frågan om bönderna var rationella eller inte. Kopplat till detta är om herrgårdar (ståndspersoner) eller bondgårdar var drivande i att öka boskapens storlek och om det krävdes utländska raser. Här ska även granskas om underklassen bland jordbrukarna kunde följa med i kreaturens storleksökning. Andra frågor som ska diskuteras är animalieprisets roll och om animalieprodukter såldes till en marknad samt om storbondeteorin kan vara tillämplig i Halland.

Forskningsläge

Detta forskningsläge tar även in litteratur från Nordvästeuropa, för det finns många kompletterande uppgifter i de frågor som intresserar oss här. Först tas några konkreta frågor upp: om kornas antal, om hästar eller oxar och om försäljningen av oxar. Därefter

kommer frågan om kreaturens ökade storlek: Först diskuteras ”svältfödningen” och därefter om storleksökningsfasen berodde på import av utländska raser eller på något annat.

Större kvantitativa undersökningar av kreatur är sällsynta i Nordvästeuropa före 1800-talet, även om många exempel finns från enskilda gårdar. Men från Västergötland i Sverige finns sådana studier: Kornas antal per gård 1750-1850 minskade i slättbygden från 3,5 till 2,5 per gård men var konstant runt 3,5 i Falbygden och skogsbygden. Det var alltså ingen entydig minskning.²

Oxen var kring 1800 dominerande dragdjur i Småland och Östsverige, medan hästen dominerade i Norrland, norra Svealand, på Gotland och på Västkusten. I Skåne fanns något fler hästar än oxar per gård. På Västgötaslätten blev hästarna runt 1800 vanligare än oxarna och i Falbygden/skogsbygden var det tvärtom. Av uppgifter från Hallandsforskare får man klart för sig att hästen var vanligast i Hallands slättbygd och oxen i skogsbygden. Många besuttna bönder hade inga dragare alls, utan använde två av sina kor att dra med. Från 1870 minskade oxarna kraftigt i nästan hela landet. Ser vi till europeiska förhållanden var hästen dragdjuret i nordväst, medan oxar eller kor användes i de övriga delarna.³

Det var ofta småbrukare i skogsbygder som födde upp stutar, vilka användes till dragdjur ett par år. När de blev oxar såldes de till en större gård eller till slättbygden, för att efter några år säljas vidare till slakt. De göddes innan de drevs till marknaden. Ofta var det på en herrgård gödningen skedde. De största oxdrifterna gick från Småland och Västergötland till Bergslagen och Stockholm. Det fanns alltså i vissa områden en inre handel med oxar. Men animalieexport kom inte igång förrän på 1860-talet och då i liten skala.⁴

Så kommer vi till frågan om kreaturens storlek. Helt klart är att de var små på 1700-talet, då en vuxen häst var som ett Gotlandsruss är idag.⁵ Under 1800-talet växte de till i storlek.

Här ska vi först *diskutera den ”svältfödning”* som kreaturen (framför allt kor) utsattes för och som höll dem små. Eli Heckscher menade att det var böndernas prestige eller dumhet som gjorde att de valde att ha många dåligt fodrade djur över vintern. Svältfödningen var ”en av de största kräftskadorna i det gamla svenska jordbruket”.⁶

Mot detta har den moderna agrarhistoriska forskningen menat att svältfödningen var rationell. Eftersom sommarbetet gav djuren mycket mer än vad bonden kunde skrapa ihop till vinterfoder, så lönade det sig att låta så många djur som möjligt överleva på lite foder till nästa vår. Kreaturen var också anpassade till detta. Vårbrukets dragare kunde dock räkna med några extra fodergivor. ”Det var när djuren fick beta som de växte och lade på hullet. Det var med andra ord sommarbetet som bonden omsatte i pengar när hösten kom.”⁷ Försök har gjorts i vår tid med svag utfodring under vintern. Kreaturen har då utnyttjat sommarens bete än mer effektivt, så att årsproduktionen inte nämnvärt minskats. ”När det fanns tillräckligt med bete var alltså en svag vinterutfodring ett riktigt sätt att maximera totalproduktionen från gården.”⁸ Det måste anses som en vettig strategi av bonden, att få så många djur som möjligt att överleva vintern, även om de blev magra till våren.⁹

Niklas Cserhalmi har i en nytutkommen undersökning om perioden 1860-1925 hävdade, att svältfödningen var mycket ovanlig, något som främst förekom under nödår. Hans argumentation antyder att han tycker att det är överdrivet att sommarbetena var rikligare

än vinterfodret, något han grundar på ett ytterst tunt källmaterial. Likaså anser han att människors empati med djuren borde ha fått dessa att inte svältföda sina kreatur. Carin Israelssons bok "Kor och människor" kom ut året därpå. Hon menar i polemik mot Cserhalmi att det visst pågick en svältfödning. Hon visar att svältfödningen hade sin grund i att betesperioden gav ett mycket mer näringsrikt foder än vinterfodret kunde ge. Även på gods var korna magrare på våren fortfarande 1862.¹⁰

Cserhalmi utgår från en underifrån-teori i synen på bönder och djurhållning. Han menar att bönder hade empati för sina djur, och att djurvänlighet inte är något "borgerligheten" kommit på – ett påstående som verkar ytterst rimligt. Och visst kan Cserhalmi ha rätt i att svältfödningen blev mer och mer ovanlig från 1860 och framåt. Detta berodde på att kreaturen vid denna tid på många håll redan fått bättre foder, mer om detta i undersökningen nedan. Men under 1700-talet och en bra bit in på 1800-talet (olika beroende på fodertillgång) instämmer jag med dem som menat att svältfödningen varit allmän och rationell. Det behöver ju inte betyda att man *ville* svälta sina kreatur. Dog de var det givetvis ett misslyckande.¹¹ Svältfödningen kan, förutom orsakad av fodersituationen, också tolkas som en sorts riskminimering. Man kunde inte satsa på för få kor – tänk om en av de 3-4 kor gården hade dog av någon sjukdom.

"Svältfödning" är ett lite missvisande namn: "*Minifödning*" är nog en bättre term, avgörande var ju att få kreaturen att överleva till nästa år. Visst kunde människor ha empati med sina kreatur, fast de lät dem få mindre foder på vintern. Vi måste komma ihåg att även människor svält under denna period. Daniel Larsson har visat att det var mycket vanligare att människor dog under vårmånaderna än under andra delar av året.¹² Det gällde att få både människor och djur att överleva. Så fort man fick en stabilare sädes- och höproduktion så upphörde svälten för både människor och kreatur.

När och varför kom då *ökningen av kreaturens värden/storlekar*? Var bättre foder orsaken eller krävdes det nya importerade raser?

I England och Nederländerna verkar kreaturens viktökning genom bättre foder ha börjat under 1600- och 1700-talen. Det fanns också en medveten avel där man skilde på kor för mjölk respektive för kött. Försök att importera främmande djur misslyckades, för de blev ofta sjuka och tålde inte de inhemska grödorna.¹³

I Danmark var kreaturen fortfarande 1860 de gamla lantraserna, men 1914 var de systematiskt förädlade. Det fanns en stor vilja att korsa engelska raser med danska, men detta blev senare kritiserat som "angloman". Det visade sig bättre att renodla den bra jylländska häst som redan fanns. Likaså visade det sig att förädlade danska lantrasgrisar hade lika stor produktionsförmåga som importerade Yorkshiregrisar. De moderna raserna i Danmark var därför till största delen förädlade danska lantraser.¹⁴

Nu går vi över till förhållandena i Sverige, och vi börjar med importen av kreatur från utlandet. En ståndpunkt är att de importerade raserna stod för hela förbättringen av kreaturstammen. De inhemska lantraserna var bra på att överleva under knappa förhållanden, medan de nya raserna kunde tillgodogöra sig mer näring.¹⁵

Men Göran Björnhag har en annan ståndpunkt: "Några bestående resultat syns inte ha blivit följden. De flesta importdjuren passade inte de svenska förhållandena." Inte ens godsen var nöjda med sina importerade djur, utan intresset inriktades på inhemsk avel. Han betonar kombinationen av inhemska djur med importdjur för att få en bra tillväxt.

Riktigt när kreatursimporten skedde och vilken omfattning den hade är det svårt att få grepp om. Men en import av hästar och nötboskap verkar ha kommit igång kring 1840 (lite tidigare i Skåne), främst till herrgårdar. Vilka raser som man skulle satsa på var oklart. Få framsteg gjordes och hästkvaliteten kanske till och med sjönk. Tidiga tjurföreningar hade heller ingen inverkan, för man såg bara till djurens yttre utseende. Först vid 1800-talet slut fick de betydelse.

En mer medveten import av kreatur och en spridning av nya raser *till vanliga bondgårdar* kom troligen först kring 1870. Ardennerhästen och Ayrshirekon blev i slutet av 1800-talet de nya dominerande raserna i södra Sverige. Men de byggde främst på att inhemska ras korsats med de importerade djuren. Kring 1900 var *rena* lantraser ovanliga.¹⁶

Några historiker menar att det var efter 1870, som spannmål i större utsträckning började användas som foder, något de sätter i samband med växelbrukets införande. Det var först vid denna tid svältfödningen upphörde, menar de. Från Dalarna finns emellertid uppgifter att bönderna där börjat fodra sina kreatur bättre redan på 1830-talet.¹⁷

Sandklef skriver om *Halland* att: "Förädlingen av djurstammarna med hjälp av importerade djur var av revolutionerande betydelse." Men den kan "inte belysas statistiskt". Kring 1850 var den inhemska lantrasen fortfarande nästan allenarådande. Hus-hållningssällskapet var därefter under ett antal år drivande i avelsverksamheten. Olika raser av hästar köptes in, men först med den från 1880 importerade ardennerassen blev aveln högtstående. Olika koraser importerades, men först från 1870-talet kom importen av Ayrshire igång på allvar, den ras som visade sig bäst för Halland. Inblandningen av utländska raser var långsammast i norra Halland och i skogsbygden.¹⁸

Nötboskapstuberkulosen, "elakartade lungsjukan", kom till Halland 1847 med införsel av engelsk nötboskap till Stjärnarps herrgård. Sjukdomen spred sig i hela Halmstads- och Falkenbergstrakten och när den upphörde 1851 hade 109 gårdar angripits och 778 kreatur hade dött. Tuberkulosen kom med de importerade raserna, så att friskhetsprocenten på 1890-talet på större egendomar bara var cirka 20%! I skogsbygden, där fortfarande runt 1900 endast inhemska ras fanns, var tuberkulosen nästan okänd.¹⁹

Hur var det då med utfodringen? Av räkenskaperna på Djäknebol i Torup framgår det att man från 1786 och framåt då och då gav kor, stutar och oxar lite havre att äta inför slakt. Efter 1820 blev detta vanligt. 1809 kallades de med havre utfodrade korna för "givkoerna", ordet giva betyder ju en viss mängd foder.²⁰

En författare som skriver om Halland anser att hästarnas och nötkreaturens viktökning kom först på 1870-talet, då de fick mer foder. Man började då ge mjölkande kor tillskott av havremjöl. En annan författare menar att boskapen överlag var klen fortfarande på 1840-talet, men i norra och mellersta Halland var korna redan då tämligen stora och mjölkgivande. Kring 1860 anser han att kreaturen förbättrats överlag med mer hö och andra foderväxter.²¹

På 1870-talet insåg lantbrukarna i Halland mejeriernas stora betydelse. 1892 anlades det första andelsmejeriet (där hela överskott gick tillbaka till jordbrukaren). Andelsmejerierna var redan 1900 nästan lika många som de privata uppköps- och herrgårdsmejerierna.²²

Kor i Halland

Innan vi går in på analysen av hela bouppteckningsmaterialet kan det vara bra att presentera några exempel på kreatursbesättningar, för att se hur differentierat det kunde vara. Till exempel hade Börta Svendsdotter och Olof Andersson på Håkan Måns gård i Knipered i Lindome 1754 fem kor, två fullgoda hästar, en ox och en stut.²³ Torparparet Nils Jönsson och Kerstin Larsdotter på Köpingehus i Köpinge by, Laholms socken hade 1820 bara två kor.²⁴ År 1859 hade bondfamiljen Ingeborg Andersdotter och Arvid Svensson i Öllsjö i Torup två kor, ett par dragoxar på 11 kvarter (se nedan) samt en stut.²⁵ Och år 1898 hade hemmansägare och kommunalordförande Sven Johan Larsson och hans hustru Severina Svendsdotter i Nr 2 Spannarp by i Spannarp socken inte mindre än 16 kor, fyra fullgoda hästar och två stora följer samt en stor tjur.²⁶ I *bilaga 9.1* definieras olika kreaturstyper.

Ladugårdsarbetet med korna var i Sverige normalt kvinnans område, medan männen skötte hästarna. Men i Halland var det ofta så att karlarna både fodrade och mockade hos korna, kvinnorna skötte mest mjölkningen.²⁷

Bild 9.1. Gästgivaregård i Halland

Målning av Fritz von Dardel 1863. Detta är ett bra exempel på hur hästar kunde se ut vid 1800-talets mitt. Vi ser också att grisarna närmast liknar vildsvin.

Foto Birgit Brånvall, © Nordiska museet.

Antalet kor

Antalet kor och dragdjur per jordbrukare kan vara ett bra mått på gårdens storlek.²⁸ Vi har ju uppgifter om kreatur för samtliga jordbrukare, och kreaturen är tydligt mätbara storheter. De visar också hur gårdens produktiva resurser används.

Enligt avhandlingens definition av jordbrukare hade alla minst en ko.²⁹ Hur många kor man hade i genomsnitt per jordbrukare framgår av *tabell 9.1*. Siffrorna presenteras både med och utan storjordbrukare. Vi ser i tabellen att medeltalet kor per jordbrukare på 1700-talet var närmare 4 stycken, 1800-1820 var det 3½ och 1840-1880 hade man cirka 3 kor per jordbrukare. År 1900 hade antalet ökat till 5 (exklusive storjordbruk: 4).

Det minskade antalet kor per gård från 1700- till 1800-talet i de flesta områden i *tabell 9.1* speglar en ökad differentiering bland jordbrukarna under det senare århundradet. En underklass hade tillkommit av obesuttna och småbrukare, vilken presenteras senare i kapitlet. Men om vi räknar bort de obesuttna visar det sig, att de besuttna hade 3,9 kor 1820, 3,6 kor 1860 och 5,9 kor år 1900. Hela den nedgång i koantalet per gård under 1800-talet jämförd med 1700-talet, som framkommer i *tabell 9.1*, försvinner därmed! Slutsatsen blir alltså att det för bönderna inte var en minskning i antalet kor per gård.

De bondedominerade områdena Fjärås och Tvååker höll, som syns i tabellen, sig dock i stort sett hela perioden kring 4 kor, vilket berodde på att de hade färre jordbrukare som var obesuttna eller småbrukare än andra områden. Även Lindome hade färre av dessa grupper, men minskningen av koantalet där berodde på att bönderna lade större vikt vid sina bisysslor.

Tabell 9.1. Antal kor per jordbrukare

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	4,2	3,7	3,3	3,3	3,4	2,7	3,7	3,0	3,2*
Fjärås	3,7	3,7	3,4	4,3*	4,5*	3,7	3,7*	3,6	5,4*
Fagered	5,7*	4,0	3,3	3,5	4,6*	2,9	2,7	3,2	3,1
Torup	4,6	3,9	4,1	4,3	3,3*	2,5	2,7	3,2	2,9
Tvååker	3,9	4,1	4,0*	4,0	3,8	3,4*	3,7	3,4*	7,1*
Grimeton	4,5*	3,7	4,0	3,6	3,1	2,4	3,6*	3,1*	5,3*
Kvibille	3,5	3,7	3,3	3,0	3,0	3,0	2,7*	4,0*	6,9*
Laholm	3,2	3,3	3,7	3,3*	2,6	2,9*	3,0	2,4	3,7
Ränneslöv	3,3	3,6	4,0	3,1	3,0	2,6	2,8	3,0	7,3*
M	(4,0) 4,1	(3,7) 3,7	(3,7) 3,7	(3,5) 3,6	(3,3) 3,5	(2,8) 2,9	(3,1) 3,2	(3,0) 3,2	(3,9) 5,0

Källor: Boupppteckningsmaterialet.

Kommentarer: Medelvärdena inom parentes är exklusive storjordbrukare. – * Skulle man ha tagit bort storjordbrukare (med minst 10 kor och minst 4 fullgoda dragare), skulle man ha fått följande siffror: Fa 1740: 5,4, Gr 1740: 4,1, Tv 1780: 3,8, Fj 1800: 3,7, La 1800: 2,9, Fj 1820: 3,9, Fa 1820: 4,1, To 1820: 3,1, Tv 1840: 3,2, La 1840: 2,6, Fj 1860: 3,4, Gr 1860: 3,3, Kv 1860: 2,4, Tv 1880: 3,1, Gr 1880: 2,9, Kv 1880: 3,0 (tre storjordbruk), Li 1900: 2,8, Fj 1900: 4,6 (två storjordbruk), Tv 1900: 5,1 (åtta storjordbruk), Gr 1900: 4,4 (två storjordbruk), Kv 1900: 3,9 (två storjordbruk), Rä 1900: 4,9 (sex storjordbruk).

Man kan notera att de mer adelsdominerade Kvibille, Laholm och Ränneslöv redan på 1700-talet låg kring 3 kor. Det vill säga att i dessa områden var jordbrukarna mindre

välbärgade räknat i antalet kor redan i en tid, då antalet obesuttna inte kan ha spelat någon roll.

Skogsområdena Fagered och Torup hade hela 5 kor 1740 och låg på runt 4 kor 1760-1820 för att därefter sjunka till 3 kor. Skogsbygdsjordbrukaren hade alltså normalt inte fler kor än många områden i slätt- och mellanbygden. Men skogsbygden hade hela tiden fler kor per dragdjur än någon av de andra bygderna. Här gick det 2½ ko per dragdjur medan det i de andra bygderna i genomsnitt gick 1½, vilket bör ha berott på de större betesmarkerna och mindre åkerytorna i skogsbygden.³⁰

År 1900 ökade alla områden utom skogsbygden sitt koantal – omläggningen till animalieproduktion var inledd. Allra högst koantal per jordbrukare 1900 hade Tvååker, Kvibille och Ränneslöv.

Liksom Maths Isacson har kommit fram till vad gäller By socken i Dalarna, så var de halländska bönderna jämlika under 1700-talet, men differentieringen ökade under 1800-talet, något som utreds i *bilaga 9.2*.

Här ska till sist *storbondeteorin* diskuteras något. I *tabell 9.1* har storjordbruk definierats som de som hade minst 10 kor och minst 4 fullgoda dragare. Min bedömning är att först när man var storjordbrukare kunde man anställa ett flertal lönearbetare eller också ett stort antal drängar och pigor, det vill säga motsvara de storbönder som fanns i England under den agrara revolutionen.³¹ Förekomsten av storjordbruk drivna av bönder kan alltså vara ett mått på om det fanns någon grund för storbondeteorin i Halland. Totalt sett fanns det, som syns i *tabell 9.1*, hela perioden 1740-1840 bara 10 storjordbruk i undersökningsmaterialet och bara två av dessa brukades av bönder. 1860-1880 fanns sju storjordbrukare varav sex var bönder. Och 1900 fanns 21 storjordbruk varav 17 innehades av bönder. Man får tänka på att vi har ungefär 250 jordbrukare per undersökningsår. 1740-1880 utgjorde alltså storjordbrukarna bara runt en procent av alla jordbrukare. Alla de stora förändringsprocesser som då skedde bars alltså *inte* upp av storjordbruk. Och dessutom var bara en minoritet av dem bondestorjordbruk. 1900 utgjorde de stora jordbruken runt 8 %, vilket ju var betydligt fler och nu var de flesta innehavare bönder. Men de stora omvandlingarna berörde ju långt fler än dessa 8 %. Slutsatsen blir alltså att storbondeteorin faller när den testas på halländska förhållanden.

Kornas storlek i bouppteckningsmaterialet

På 1700-talet var djuren betydligt mindre och magrare än idag och inte lika enhetliga i fråga om färg och kroppsform. Här är exempel på färger på nötkreatur och hästar ur två bouppteckningar från Abild socken i Halland runt 1750: brunt sto, grått sto, svartbrun häst, vitryggad ko, svart ko, ko med vitt huvud, ko med rött huvud, svartryggad ko, gul kviga, svartfläckig kvigkalv.³²

Det värde som kon ges i bouppteckningen är en bra utgångspunkt för att bedöma djurets storlek. Ju mer kon kunde producera av mjölk och kött ju större och mer värdefull var den. Ett högre värde har i fortsättningen därför satts lika med en större ”storlek”. Metoden har tidigare använts i avhandlingar av Anu-Mai Köll och Gunilla Peterson, men här används den på ett större källmaterial och över längre tid.³³

Kornas genomsnittliga värde/storlek påverkas inte av hur stor del obesuttna/småbrukare det fanns i ett område, för de hade ungefär lika högt värderade kreatur som andra

Bild 9.2. Kor vid stranden

Målning av Nils Kreuger 1896. troligen är detta vid Varberg med Skrivareklippan i bakgrunden, då den hade en fyr.

Foto Arne Persson, Läns museet Varberg.

Tabell 9.2. Kornas genomsnittliga värde, i tidsbundet penningvärde

Uo/år	1740 II	1760 I	1780	1800 II	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	13,4	19,7	3,9	8,7	13,3	18,4	35,3	50,1	60,8
Fjärås	12,3	22,4	4,7	11,1	15,0	20,9	37,5	48,8	70,9
Fagered	8,0	13,2	2,5	6,5	9,2	12,6	25,5	40,1	62,5
Torup	6,3	10,7	2,3	5,2	9,2	13,3	23,0	33,3	41,0
Tvååker	10,6	13,5	3,7	9,2	15,8	21,7	42,9	49,5	78,5
Grimeton	10,8	13,5	3,7	9,0	12,8	20,9	34,1	51,8	82,6
Kvibille	6,9	10,7	2,8	7,1	11,3	18,5	33,7	59,1	76,8
Laholm	8,8	11,1	2,4	6,7	11,8	18,8	38,1	46,2	67,2
Ränneslöv	9,8	13,1	2,8	7,5	12,2	20,2	36,0	53,2	75,1
M	9,3	13,9	3,2	7,9	12,2	18,6	33,7	48,1	68,4
Rågpris/tna	6,6	10,6	2,8	7,5	8,7	8,2	12,4	14,9	12,4
Tnr råg/ko	1,4	1,3	1,1	1,1	1,4	2,3	2,7	3,2	5,5
Råg-rel	100	93	79	79	100	164	193	229	393
GPI-rel M	100	90	84	122	104	165	168	224	356

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Kommentarer: GPI, rågtunnor och andra penningvärdesfrågor reds ut i kapitel 2 och bilaga 2.1. Av de två penningvärdesperioderna 1740, 1760 och 1800 har bara den med mest värden tagits med. – Myntsorter: 1740-1760 daler silvermynt, 1780-1800 riksdaler specie, 1820-1840 riksdaler banko, 1860 riksdaler riksmynt, 1880-1900 kronor.

jordbrukare, se nedan. Större kor i ett område var alltså en mätare på utveckling i den agrara revolutionen.

För att se om korna hade ökat i storlek jämförs kovärdet i *tabell 9.2* med rågtunnan och med generalprisindex (GPI).³⁴ Att jämföra med generalprisindex måste anses som säkrast. GPI-talen är uträknade så att 1740 II med medelvärdet 9,3 har satts till 100. Siffran 165 i GPI-raden är 1840 betyder alltså att kornas *reella värde* höjts med 65 % jämfört med 1740 II. Talet 356 år 1900 betyder att detta höjts med 256 %.³⁵

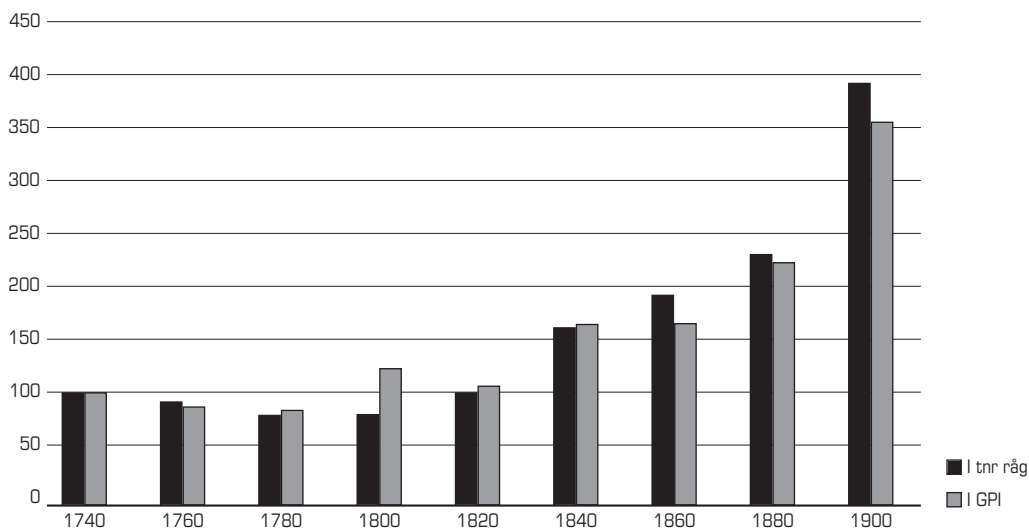
Vi ser på GPI-värdena i *tabell 9.2* att korna var ungefär lika små hela 1700-talet.³⁶ Siffrorna 1800 kan tolkas på två sätt: a) Antingen att här skedde en viss värdestegring för korna som rågprismetoden missar eftersom rågpriset på grund av krigstiden var så extremt högt just då. b) Eller att prisökningen för korna 1800 också var extrem, av samma skäl som för rågen.³⁷ Då skulle GPI vara missvisande och ingen reell värdeökning skett. Vi ska återkomma till detta. Så här långt väljer jag att tolka detta, som att det fanns en *möjlig* ökning 1800, som sedan fortsatte 1820. För 1820 är både det relativa rågpriset och GPI klart högre än nivån 1760-1780, vilket talar för detta. Men höjningen bör bekräftas av andra källor.

Mellan 1820 och 1840 skedde en säker och mycket tydlig ökning av kornas reella värde och storlek med cirka 65 procent! Korna har troligen denna period börjat födas med kraftfoder av olika slag.³⁸ 1860 var storleken stillastående jämförd med 1840. Kan detta bero på att nu gick mer säd på export, eller är det att övertolka siffrorna? Fram till 1880, och ännu mer fram till 1900, skedde kraftiga ökning av kornas storlek. Korna var 1880 hela 125 % större än på 1700-talet och 1900 mer än 250 % större. Se *diagram 9.1*.³⁹

Ser man till de olika områdena började Lindome med att ha de bästa korna och låg klart över medelvärdet till 1820, därefter låg det något över medelvärdet till 1880. Fjäräs

Diagram 9.1. Kornas värde/storlek i Halland

Reell värdeökning i relativa tal. Källa: tabell 9.2.

hade de bästa eller nästbästa korna i Halland 1740-1840. 1860 var man fortfarande bland de bästa, medan korna 1880-1900 bara var något över genomsnittet. Den bondedominerade norra mellanbygden hade alltså de bästa korna 1740-1840, den period när självägandet var som mest skiljande. Fagered och Torup hade hela undersökningsperioden de lägsta värdena i Halland, långt under genomsnittet.⁴⁰ Det adelsdominerade Torup hade dessutom, de flesta undersökningsperioder, kor med betydligt lägre värden än Fagered. Korna i Tvååker och Grimeton följdes åt i storlek hela tiden. De båda områdena låg hela tiden över genomsnittet för Halland, och från 1820 hade de bland de bästa korna i Halland, flera gånger de allra bästa. Kvibille hade 1740-1820 väldigt låga kovärden, 1840-1860 låg området på medelvärdet, men 1880-1900 hade Kvibille bland de bästa korna i Halland. 1740-1820 var alltså även mellersta slättbygden präglad av att bondeområdena hade klart större kor än det adelsdominerade området. Laholms kor var mindre än medel under 1700-talet, under 1800-talet låg området ungefär på medelvärdet. Ränneslöv låg ungefär på medelvärdet 1740-1840, därefter klart över genomsnittet i Halland.

Genom att i *bilaga 9.3* studera var jordbrukare hade högt värderade tjurar, (med värden över kogenomsnittet), kan man se om de hade en inriktning på nötkreatursavel. Dessa tjurar var ovanliga i Halland, men de fanns i norra mellanbygden 1740-1820 och i Tvååker vid två undersökningstillfällen under 1800-talet. I övrigt fanns högt värderade tjurar bara år 1900, då jordbrukare i nästan alla områden höll sådana djur, men redan 1880 fanns de i Kvibille. Det finns alltså ett mycket tydligt samband mellan högt värderade tjurar och högt värderade kor, varför dessa tjurar måste ha haft en tydlig avelsfunktion. Det bör ha krävts en stabil ekonomi för att ha råd att avsätta ett kreatur bara till avel. Vi ser återigen att det var de bondestarka områdena som klarade detta.⁴¹

”Kokapaciteten”

I *tabell 9.3* har antalet kor multiplicerats med kovärdena. Vi får alltså en sorts ”kokapacitet”. I kapitel 7 ses denna som en sorts mätare på gödselmängd per jordbrukare.

Tabell 9.3. ”Kokapacitet” per jordbrukare bygdevis

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
N Mellan	5,52	5,03	3,84	5,81	4,84	5,57	6,70	7,59	14,75
Skogs	4,00	3,08	2,33	3,51	3,12	3,11	3,27	5,47	8,07
M Slätt, n	4,83	3,39	3,88	5,36	4,27	5,48	7,10	7,79	25,98
M Slätt, s	2,59	2,55	2,44	3,30	2,88	4,92	4,54	11,00	27,60
S Slätt	3,30	2,73	2,65	3,52	2,86	4,84	5,37	6,24	20,35
M	4,10	3,33	3,11	4,39	3,64	4,79	5,38	7,17	17,80

Källor: Tabell 9.1 och 9.2.

Kommentar: Siffrorna motsvarar antalet normalkor 1740. 1740 M 4,10 är alltså exakt 4,1 kor. M är genomsnittet av alla nio uo. – N Mell = Norra Mellanbygden (Li, Fj), Skogs = Skogsbygden (Fa, To), M Slätt, n = Mellersta Slättbygden norra delen (Tv, Gr), M Slätt, s = Mellersta Slättbygden södra delen (Kv), S Slätt = Södra Slättbygden (La, Rå). Summorna är genomsnitt av de områden som ingår i bygderna. Kvibille har lagts som egen bygd för att kunna jämföras med gödseltillgång per åkeryta i kapitel 7.

I *tabell 9.3* har en genomsnittsko 1740 givits värdet 1. I tabellen ser vi att ”kokapaciteten” per jordbrukare hade mer än fyrdubblats 1740-1900. Inte helt förvånande låg

Bild 9.3. Ko i Hallands skogsbygd 1873

Målning av Nils Månsson Mandelgren, när han var i Breared. Kon var av gammal ras, kallades "Geten" och tillhörde skolläraren Johanson.

Foto Folklivsarkivet, Lund.

"kokapaciteten" högst i norra mellanbygden ända fram till 1860. Men redan från 1780 låg Tvååker/Grimeton-bygden jämsides. Kvibille och södra slättbygden hade extremt låga värden, ofta under skogsbygdens. Först 1840 blev "kokapaciteten" där högre än i skogsbygden. 1880-1900 var scenen ändrad, så att Kvibille hade de högsta värdena i Halland.

Djurens foder, storleksökning och raser i samtida skildringar

Bouppteckningarnas värdeuppgifter ska nu kompletteras med samtida skildringar om hur utfodringen blev bättre, om kreaturens storleksökning och om härstamningen. (Även oxar och hästar tas med i detta avsnitt.)

Först kreaturens *foder*: På 1700-talet var det normala fodret för kor, oxar och hästar på sommarhalvåret att beta på utmarken. På vintern levde kor och oxar ofta på halm och lite hö, medan hästarna fick mest hö.⁴² Men kring år 1900 fick alla dessa djur en mängd säd att äta och rikligt med hö. Betena var också rikligare. Vad hände fram till dess?

På 1700-talet och in på 1800-talet "svältfödde" jordbrukaren ofta sina djur, som diskussionen i forskningsläget visar. I Halland var det säkert vanligt eftersom djuren var så små.⁴³ På 1700-talet måste även hö säljas för att klara människornas överlevnad: "Den myckna halm och hö som allmogen försäljer till städerna. Därav händer det [att] de alltid

om våren är i foderbrist.”⁴⁴ ”Minifödningen” kan ses som en rationell lösning på fattigdom och foderbrist.

I södra Halland satte bönderna i mitten av 1700-talet, i brist på foder, sina kreatur på utfodring över vintern på herrgårdarna. Därmed gick bonden miste om den lilla gödsel som familjen behövde till att gödsla åkrarna med.⁴⁵ Troligen bör systemet ses som ett led i ett feodalt förtryck – adeln var ju dominerande i söder.

Men det skedde alltså en förbättring av foderläget. Redan från 1700-talets mitt har vi belägg för att bonden kunde ge säd som kraftfoder till sina djur. Enligt prosten Hammar i Lindberg så gav bonden både hästar och nötboskap ”agnarne och slösäden”.⁴⁶ 1773 berättar Barchaeus att oxarna i Fjäre härad inte bara får beta på ängen innan de säljs till Göteborg, de får också havre och bönor. Denna uppgift upprepas 1792. 1773 får vi också reda på att bönderna i Eldsberga skördar en del av sin havre grön. Den kallas givningshavre och blandas i fodret till slaktkreatur.⁴⁷ Det är alltså tydligt att i stora delar av Halland kunde man redan på 1700-talet ibland ge kreaturen kraftfoder i form av säd eller bönor. Självklart var detta vanligast till slaktkreatur. Sedan har vi inga källor om utfodringen förrän 1862, då det berättas att man på slättbygden runt Varberg och runt Laholm använde blandkorn till kreatursfoder. De närmaste 20 åren kom uppgifter från hela Halland om bättre och bättre utfodring av boskapen.⁴⁸ Kring 1890 blev det självklart att ge spannmål som foder till alla kreatur.

Nu går vi över till att notera vad källorna skriver om *storleken* på gårdens djur, vilket ju är ett annat sätt att se, om de fått bättre foder eller ej. Från 1750-talet har vi två berättelser som båda framhåller de goda kreaturen i norra mellanbygden: Richardson, som kanske överdriver lite ibland, menar att i Fjäre härad ”liknar boskapen till storlek den holländska arten, så att de därutinnan övergå all annan boskap uti hela rikets landskaper”. Tidström skriver: ”Frillesås hästar födas och fodras väl. (...) Koboskapen är liten, dock merendels goda mjölkekor, att de få ost, smör och mjölk till hushållet men intet till salu.”⁴⁹

Vi har ett flertal uppgifter kring 1820. Landshövdingeberättelsen 1822 ger en ganska bra sammanfattning av dem: ”Hornboskapen är i strandbygden någorlunda stor och trevlig, uti inre landet merendels svag och klenväxt.” Slättbygden hade alltså större kor, men inte i Kvibille-området. Hästar finns av ”någorlunda god ras”.⁵⁰ Om Torup berättar Bexell att ”en vanlig skogsbooxe, som är kort och 11 kvarter tjock, väger ej över 12 lispund [cirka 100 kg]”.⁵¹ Han understryker alltså hur små kreaturen var i skogsbygden.

Från mitten av 1800-talet är bilden sig ganska lik. ”Ej sällan träffas där [hos allmogen på slättbygden] en någorlunda storväxt, välfödd och trevlig boskap.”⁵² Och: ”Allmogen i mellersta delen av länet [uppföder] både starka och goda arbetshästar.”⁵³ I skogsbygden finns ”en ytterst småväxt, klen och utsvulten boskapsavel”. Fortfarande 1891 hade skogsbygden små hästar och nötboskap.⁵⁴

Vi får alltså veta att bönderna i norra mellanbygden redan i mitten av 1700-talet hade betydligt större kreatur än på andra ställen och att detta hängde samman med en bättre utfodring. Från ungefär 1820 var slättbyggdens kreatur större och mer välmående än skogsbyggdens. Detta förhållande varade 1800-talet ut. Alla dessa uppgifter stämmer väl överens med den bild av kreatursvärdena som boupppteckningarna ger.

Detta avsnitt avslutas med att vi ska se på djurens *härstamning*. Speciellt intressant

är att se om man hämtade kreaturen från andra områden än Halland och särskilt om några utländska raser fördes in.

Under 1700-talet fanns det en trafik med oxdrifter från Skåne till Göteborg, som Fjäreborna utnyttjade för inköp. Många hallänningar köpte även hästar från Skåne. I skogsbygden köpte man oxkalvar från Småland. Mellan 1820 och 1850 importerade godsen i Sydhalland danska hästar.⁵⁵

Kring 1850 var det första gången engelska nötkreatur togs in till Skottorp och andra gods i Halland. I forskningsläget beskrivs hur djurtuberkulosen följde med dessa kreatur. Troligen blev införseln därmed hindrad, för först tio år senare började Ayrshirerasen (från England) användas på bondgårdar på slätten, men fanns till exempel ännu inte i Faurås härad, så utvecklingen måste precis börjat.⁵⁶

På 1890-talet var nötkreatur i slätt- och mellanbygden uppblandad med Ayrshire, holländsk och ostfrisisk ras. ”Hästarne i orten är vanligen av god beskaffenhet och den inhemska rasen mycket uppblandad med norsk och ardenneras.”⁵⁷ Det var ayrshirekor och ardennerhästar som skulle bli de dominerande i Halland långt in på 1900-talet. Skogsbygdens hästar (liksom nötkreaturen) var fortfarande 1900 av inhemska ras och ansågs ”ganska ihålliga [tåliga] samt ... lättfödda”.⁵⁸

Ett annat sätt att förbättra härstamningen kunde vara att organisera djurpremieringar. Men *Hushållningssällskapet*s premieringar på 1800-talet hade ingen betydelse för förbättringar av aveln. Först på 1900-talet kunde man göra bättre bedömningar.⁵⁹

Sammanfattning om kornas ökade storlek

De samtida skildringarna ska här sammanföras med analysen av kornas värden i bouppteckningarna. (Hästarnas värden kommer i senare avsnitt.) Från dessa två källor kan vi dra *slutsatser om kreaturens storleksutveckling*. Både skildringarna och bouppteckningsvärdena visar att jordbrukarna redan på 1700-talet i det bondedominerade norra Halland hade stora välnärda kreatur. Enligt skildringarna hade kreaturen 1800-1820 i hela kust- och mellanbygden blivit större. Dessa uppgifter stöder en tolkning av bouppteckningsvärdena, att dessa även visar en viss ökning 1800 och 1820. 1840 skedde en kraftig och otvetydig ökning av kovärdena i bouppteckningarna, och 1860 behöll de denna storlek.

Bild 9.4. Ko 1907

Teckning av Nils Kreuger 1907 troligen på Hallandsåsen. Denna ko är betydligt större än de på bilder från 1800-talet.

Foto Arne Persson, Länsmuseum Varberg. Originalen i Kalmar konstmuseum.

Att korna ökade i värde 1880 och speciellt 1900 är solklart både med uppgifter ur boupp-teckningarna och beskrivningar om foder och övergången till animalieproduktion kring 1890.

Orsaker till ökningen av kovärdet/storleken bör först och främst ha varit de ökade skördarna som gav möjlighet att ge kreaturen mer säd som foder. Den relativa ökningen av havreodlingen 1840 får ses som tecken på detta. Med lindbruk/växelbruk från 1800-talets mitt och animalieproduktionens införande från 1890 skedde ytterligare en ökning. Havren konsumerades 1900 på gården istället för att exporteras.

Uppenbarligen kunde ökningar i kreaturens storlek ske utan inblandning av utländsk ras! 1840 kan vi räkna med att det inte fanns någon utländsk inblandning varken bland kor eller hästar i Halland. (Här bortses från en minimal påverkan av danska hästar i söder.) 1860 hade slättbygdens kor något börjat påverkas av engelska raser, men utvecklingen var bara i sin början. 1880 hade troligen Ayrshire-inblandning blivit vanlig på slätten och i mellanbygden och kanske hade även utländska hästsorter där börjat få en påverkan. Det nya 1900 var att ardennerhästen hade korsats in med lantrasen i stor skala i slätt- och mellanbygden. Men fortfarande var lantraserna av både kor och hästar allenarådande i skogsbygden.

Om vi nu ser på *kornas värdeökning innan utländska raser kom in* får vi följande bild: (För åskådlighetens skull räknar vi i tunnor råg, som låg nära GPI utom år 1800.) I norra mellanbygden var korna redan 1740 stora – motsvarande 1,9 tunnor råg. Svenska lantraser kunde alltså också vara stora. Den genomsnittliga halländska kon var 1740 på 1,4 tunnor råg. 1860, innan någon nämnvärd påverkan av importerade raser skett, hade de ökat till motsvarande 2,7 tunnor – nästan en dubblering. I skogsbygden ökade kornas storlek från 1,1 tunna råg/ko 1740 till 4,2 tunnor år 1900 – alltså nästan en fyrdubbling med enbart inhemsk ras!

Som vi har sett ökade värdena på slätten och i mellanbygden ännu mer i slutet av 1800-talet. Men med ledning av siffrorna från skogsbygden finns det starka skäl att tro, att det var den ökade utfodringen som i första hand gjorde att korna växte i storlek även då. Min slutsats är att de utländska raserna hade betydelse i detta sena skede av 1800-talet, men var troligen inte den avgörande faktorn för tillväxt.

Summa summarum så ökade den inhemska lantrasens djur kraftigt i storlek och värde utan någon påverkan av utländsk ras, vilket är ett helt nytt forskningsresultat. Hur var detta möjligt? Jo, en lantras kunde mycket väl utvecklas, bara den fick rätt förutsättningar – framför allt mer foder. Landshövdingeberättelsen 1850 beskriver detta: ”Genom ett klokt urval och rikligare fodring ... borde [en utmärkt inhemsk ras] kunna skapas, ty en och annan gång påträffas, även hos allmogen, både vackra och goda kreatur. Erfarenheten har ock[så] visat, att halländska bondkor uppköpta till Skåne efter några få års kraftigare sommarbete och vinterfodring vuxit och så utbildats, att de ej varit igenkännliga.”⁶⁰ Som nämndes i forskningsläget, visade sig i Danmark inhemska lantraser vara lika utvecklingsbara som importerade.

Dragdjur i Halland

Detta delkapitel är disponerat så, att först redogörs för hur stor andel av jordbrukarna som hade dragdjur eller inte. Därefter diskuteras fördelar med häst eller oxen som dragare. Så presenteras var och när häst eller oxen dominerade som dragdjur i Halland. Vidare granskas antalet hästar och oxar och deras värdeutveckling. I slutet av delkapitlet summerar vi den totala dragkraften.

Utan dragare

Enligt definitionen av jordbrukare i denna avhandling hade denne minst en ko, men dragdjur kunde man ha eller inte ha. Det normala var givetvis att en jordbrukare hade ett dragdjur i form av en häst eller oxen, men det hände att de var utan.

Tabell 9.4. Andel jordbrukare utan dragare

Procent.

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	0	0	7	8	6	0	0	8	16
Fjärås	4	3	2	4	4	0	0	11	12
Fagered	19	19	23	37	38	32	36	24	48
Torup	15	3	12	23	50	48	41	46	44
Tvååker	4	0	3	10	12	6	16	17	9
Grimeton	7	3	8	4	26	36	31	23	26
Kvibille	0	3	11	12	33	12	50	50	47
Laholm	0	0	8	16	40	15	24	33	36
Ränneslöv	0	3	15	18	23	36	26	14	13
M	5	4	10	15	26	21	25	25	28

Källor: Boupppteckningsmaterialet.

Tabell 9.4 visar att på 1700-talet hade jordbrukarna i nästan samtliga fall ett dragdjur. Men redan 1780-1800 saknade 10-15 % häst eller oxen. Och hela perioden 1820-1900 hade runt 25 % av jordbrukarna i Halland inget dragdjur! De som saknade dragare kallas i denna undersökning för småbrukare.⁶¹

Den agrara revolutionen har i allmänhet utvecklats framåt – men inte vad gäller andelen jordbrukare med dragdjur. Kornas antal minskade också något, och kan ses som en parallell till denna tillbakagång. Orsaken till denna utveckling är en proletarisering bland delar av jordbrukarna. De utan dragdjur (småbrukare) var dels obesuttna, främst torpare.⁶² Men småbrukarna bestod till allt större del av bönder med små resurser. Differentieringen inom jordbrukarleden ökade.

Områdesvis är det mycket tydligt att norra mellanbygden var det minst proletarisera området. Tvååker hade också få småbrukare. Bondeområden hade alltså en gynnsammare utveckling även i denna fråga. Andra områden hade många småbrukare, i vissa fall var 40-50 % av jordbrukarna utan dragdjur. Torup hade här en särställning genom att tillhöra denna grupp hela perioden 1820-1900.

De som inte hade dragare använde ofta sina kor att dra redskapen med, vilket det finns många uppgifter om från Halland. Ko-ok har hittats i några bouppteckningar som tecken på detta. Kor kunde i skogsbygden till och med användas till timmertransporter. Fortfarande 1920 var det inte "ovanligt att se två kor förspända en vagn eller en plog". En annan metod för småbrukaren var att låna/hyra dragare av någon mer bemedlad jordbrukare, för årder eller plog hade de ju, annars skulle de inte ha kommit med i den här användningen av jordbrukare. Man kunde även för dagsverken hos en bonde, få denne att komma och plöja för sig.⁶³

Vilket var bäst: häst eller ox?

För de jordbrukare som hade dragdjur var frågan: "Ha det förspänt – Med häst eller ox som dragare?"⁶⁴ I början av 1900-talet övergavs oxen alltmer för att ersättas av hästen. Därför kan man få känslan, att hästen i längden alltid var att föredra. Men på 1700- och 1800-talen var det inte så enkelt.⁶⁵

Oxar var fram till 1800-talets slut betydligt starkare än hästar. "Stark som en ox", säger man. Men något liknande uttryck finns inte för hästar. Oxar var alltså bra för tyngre jordbruksarbeten, medan hästar klarade av lättare. Oxar hade dessutom fördelen av att klara sig på sämre foder. De åt halm och lite hö, medan hästarna krävde hö och en del säd. Dessutom hade oxarna ett köttvärde som hästarna saknade. När oxen blev äldre göddes den till slakt. En gammal häst var i praktiken värdelös, för ingen ville äta hästkött, medan en ox nådde fullt pris först vid slaktbänken: "En ox växte i pengar." En ytterligare fördel med oxar var att deras klövar lättare klarade sankåkrar.⁶⁶

Med dessa uppgifter om oxar kan man snarast fråga sig, varför någon valde hästar. Men hästen hade ju den fördelen att vara betydligt snabbare än en ox. Den klarade också av långfärder bättre, oxarna fick lätt ont i klövarna. På *bild 9.5* transporterar ett par hästar hem ett hölass. Oxarna var dessutom betydligt besvärligare att sko, speciella skoställ måste användas. Hästarna var utöver detta mycket bättre att använda på vintern.

Ytterligare en faktor var, att hästen var mer dynamisk. Det vill säga att den var smidigare att använda, om det till exempel var stenar man skulle sicksacka emellan eller i skogsarbete. Hästar kunde backa, vilket oxar inte kunde. Å andra sidan: Om man körde på en sten vid plöjning, så kunde hästen dra sönder redskapen, medan oxarna bara ställde sig stilla. Oxen "var inte 'stenfarlig' som en häst när det gällde redskapen". Oxarna var bra på att gå rakt fram i samma fart.⁶⁷

Enkelt uttryckt kan man säga att, om en bonde hade mycket transporter var hästen att föredra, annars var ofta oxar bäst. Den halländske jordbrukaren hade nästan inga jordbruksprodukter att sälja förrän vid 1800-talets mitt. Men det förekom en del transporter ändå. Det överskott av jordbruksprodukter som fanns gick till skatter som skulle transporteras till kronans magasin i Varberg eller Halmstad. Av inkomster från textilproduktion och andra hemslöjder kunde bönderna köpa säd, så länge de led brist på sådan. Dessutom förekom skjutstjänst och för frälsebönder var körslor för herrgårdarna vanliga. Både hästar och oxar skulle alltså varit bäst för en halländsk jordbrukare. Ändå ska vi se att jordbrukarna på slätten föredrog hästar som dragare och de i skogsbygden föredrog oxar. En diskussion om orsakerna kommer nedan.

I Halland drog både oxar och hästar nästan alltid i par.⁶⁸ Men de halländska hästarna

hade hela 1700-talet och långt in på 1800-talet ovanligt ineffektiva seldon: För hästar i par gällde bukok (hästok), som syns på bild i *bilaga 3.5*, vilket hindrade dem att ta i med full kraft. Dessa bukok var, liksom oxarnas ok, anpassade till redskap med *lång dragstång*, och måste därför ha blivit kvar från en tidigare epok, då oxen var dragdjuret.⁶⁹

Hade jordbrukarna häst eller ox som dragare?

På *kartorna 9.1–9.4* visas om jordbrukarna i Halland valde häst eller ox som dragare. Dessa diagram och kartor bygger på en tabell i *bilaga 9.1*, som visar hur många procent av alla dragdjur som var hästar.

Hästarna höll sig på cirka 70 % av alla dragdjur 1740–1840. Därefter minskade andelen till runt 60 % år 1860 för att så öka successivt till 80 % år 1900. Notera alltså oxens renässans 1860. Den berodde på att oxens större dragkraft behövdes i den stora nyodlings- och stenröjningsfasen, eftersom det ännu inte fanns någon stark häst. Avoxningen 1900 kom när det fanns en häst som var tillräckligt stark, för då hade lanthästen blivit mycket starkare och korsats med ardenneren.

Vilka var då oxbygder (>50 % oxar) respektive hästbygder? Förändringen områdesvis 1740, 1820, 1860 och 1900 kan vi studera på *kartorna 9.1–9.4*. 1740 var Lindome och Fagered oxbygder. Men i de flesta av de övriga områdena utgjorde oxar/stutar cirka ¼ av dragarna. 1820 hade bilden ändrats: I skogsbygden var oxen nu helt dominerande som dragare. Hästar användes där nästan bara till skjutsning och postgång.⁷⁰ På slätten hade å andra sidan hästen blivit nästan allena rådande. Hästen var det främsta dragdjuret även i norra mellanbygden men man behöll en del oxar. Den största förändringen 1860 var att slättbygden nu skaffat en stor andel oxar. Att öka andelen oxar 1860 får ses som ett mått på anpassning till ett viktigt dragbehov. 1900 hade återigen slättbygden nästan bara hästar. Hästarnas andel hade också börjat öka i skogsbygden, men oxen var fortfarande dominerande där.

Hur ska man då förklara varför olika bygder satsade på olika dragdjur? Skogsbygden kanske är enklast. Där fanns, liksom i det intilliggande Småland, främst stutar och oxar som dragare. De ingick i en kedja av inköp, uppfödning och användning och slutligen försäljning. Det fanns stora betesmarker i förhållande till åkerytan. Oxarna ingick alltså i ett produktionskomplex. Även norra mellanbygden (Lindome/Fjärås) hade en oxuppfödning för försäljning, men där hade man hästar parallellt.

Man kan fråga sig varför hästen var det vanliga i slättbygden och mellanbygden? Hallänningarna hade visserligen en del transporter, men oxen var ju stark och billig. En hypotes är att de fördelaktiga betena på ljungheden, även vintertid för hästar, kan ha påverkat valet. Just i det milda kustklimatet kunde ljungheden utnyttjas som betesmark för hästar och får nästan året om. Argumentet att oxen hade billigare foder föll därmed bort.⁷¹ Oxar och andra nötkreatur klarade inte av att vara ute på vintern.

Ljunghedarna i Halland hänger samman med ett stort område av ljunghedar kring hela Nordsjön (exempelvis i Skottland, Nordtyskland och Jylland). För att inte ljungen skulle bli för grov att beta, måste heden brännas ungefär vart 5e år, något som ofta arbetades av myndigheterna. Ljungbränningarna fortsatte dock så länge dessa betesmarker var viktiga för gårdsbruket, det vill säga till slutet av 1800-talet.⁷²

Så något om det minskade antalet oxar och hästens dominerande ställning år 1900.

Kartorna 9.1-9.4. Andel hästar – oxar 1740-1900

Siffrorna är andelen hästar av alla dragdjur.

Svart = hästar, vitt = oxar. Källor: tabell i bilaga 9.1.

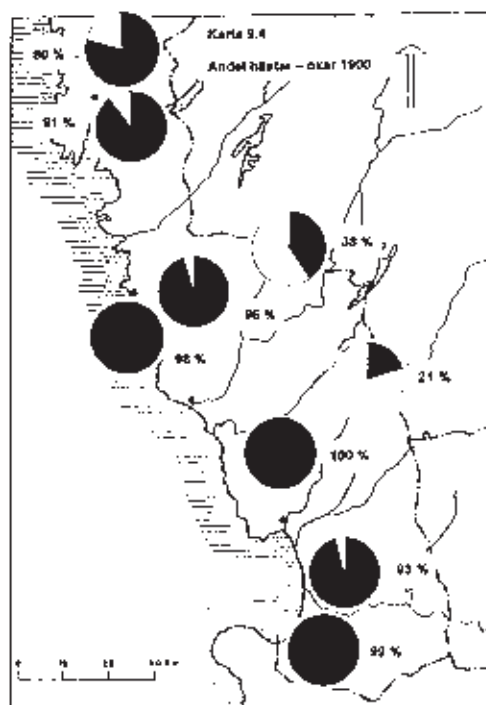
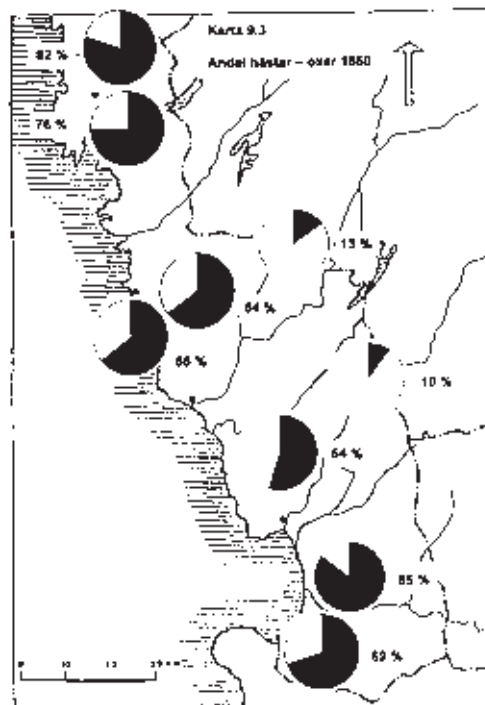
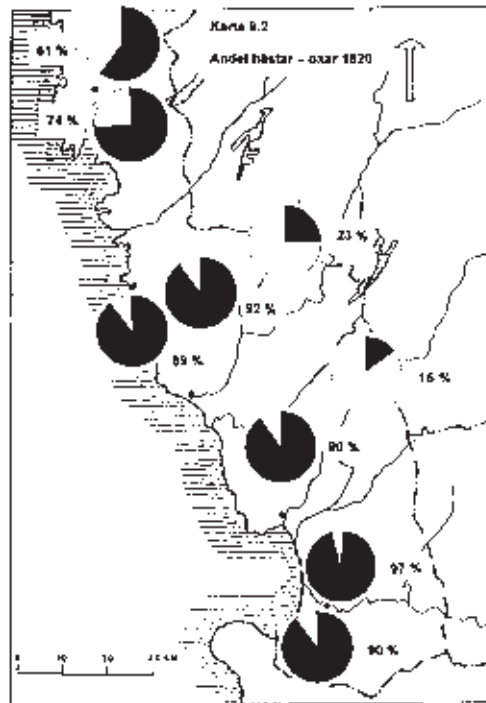
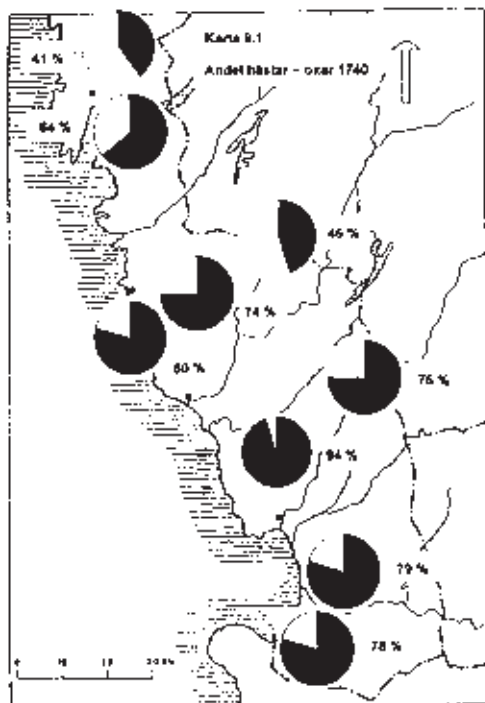

Bild 9.5. Hästar drar in hö från ängen

Bonadsmålning "Höhösten" från perioden 1811-1815 målad av Johannes Nilsson (1757-1827) från Breared i Hallands skogsbygd. Hästar användes ofta till längre transporter, och i skogsbygden låg slätterängarna ofta på långt avstånd. Dessa hästar har bröstselar, som var betydligt effektivare än bukuk. Foto Jan Svensson, Läns museet Halmstad.

Som vi har konstaterat fanns det nu en häst som var så stark att oxens fördelar försvann. Hästen fick också nya arbetsuppgifter med de nya maskinerna. Till exempel var en slättermaskin anpassad till hästarnas fart, oxar var för långsamma för skärapparaten. Maskinernas anspänning var också hästanpassad.

Hästen fick följaktligen från sent 1800-tal en helt dominerande roll i varje moment i jordbruket, som den inte haft tidigare. Skörd, slätter och tröskning sköttes tidigare för hand, nu tog hästarna över. Och maskinerna spred sig snabbare där hästen var dominerande. Även transportbehoven ökade.⁷³ Epoken med hästen som dominant varade till traktorn tog över efter andra världskriget. Jenny Andersson i Hunnestad i Halland har myntat begreppet "Hästaldern" om denna tid, som kan sägas omfatta perioden 1880-1950.⁷⁴

Hästar

Detta avsnitt ägnas enbart åt hästarna. Hur många hästdragare man hade på en gård framgår av en tabell i *bilaga 9.1*. (En definition av hästdragare finns i bilagan.) Flest hästdragare 1740-1800 hade Laholmsslätten. Man hade också minst antal kor i förhållande till antalet dragare. En orsak till de många hästarna där kan vara det feodala förtrycket i denna bygd: Osbeck skriver 1796: Frälsebonden måste hålla "hästar, som på frälsegods måste nödvändigt vara i stånd till herrskapets tjänst". "Hästgödslen strös mest på vägar och vid herregårdar, där bonden mest håller sig året igenom, antingen i herrskaps ärender eller på resor åt Skåne efter säd." Gödseln blir då ringa och därmed växten på åkern.⁷⁵

Tabell 9.5. Hästarnas genomsnittliga värde, i tidsbundet penningvärde

Uo/år	1740 II	1760 I	1780	1800 II	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	16,8	21,2	5,6	-	20,5	24,7	49,0	94,7	133,5
Fjärås	20,7	27,8	6,4	16,1	26,7	31,2	57,6	95,7	161,3
Fagered	16,3	-	-	-	-	-	-	-	-
Torup	7,8	14,7	-	-	-	-	-	-	-
Tvååker	22,0	22,3	7,3	16,3	28,4	41,7	89,0	157,3	255,7
Grimeton	20,9	25,8	7,8	16,3	28,1	36,8	92,4	162,8	250,5
Kvibille	10,2	22,5	6,0	10,5	20,4	34,3	89,0	208,3	218,8
Laholm	15,2	23,5	6,8	11,6	22,7	35,3	89,8	156,0	164,9
Ränneslöv	15,0	28,2	7,4	12,1	22,4	32,5	77,3	134,8	175,8
M	16,1	23,3	6,8	13,8	24,2	33,8	77,7	144,2	194,4
Rågpris/tna	6,6	10,6	2,8	7,5	8,7	8,2	12,4	14,9	12,4
Tnr råg/häst	2,4	2,2	2,4	1,8	2,8	4,1	6,3	9,7	15,7
Råg-rel	100	92	100	75	117	171	263	404	654
GPI-rel M	100	87	103	123	119	173	223	388	586

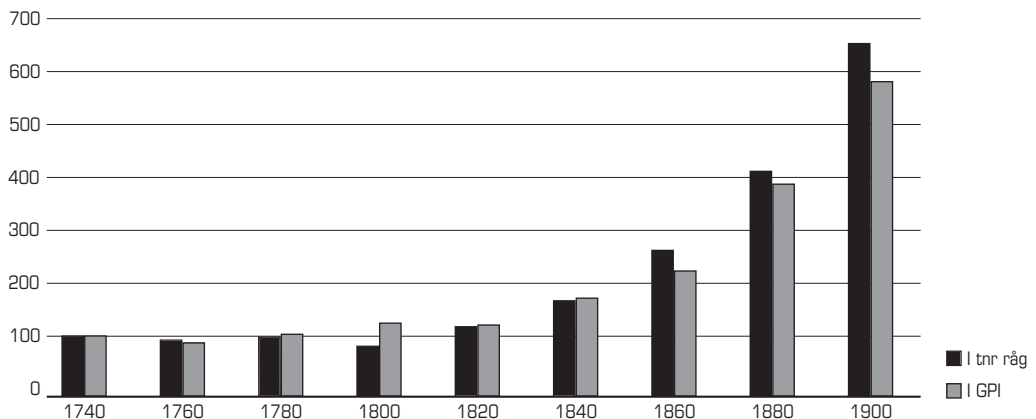
Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Kommentarer: Se tabell 9.2.

Nu kommer vi till hästarnas värdeökning och därmed deras storlekstillväxt. Den behandlas på samma sätt som korna, se *tabell 9.2* med kringliggande text. I *tabell 9.5* ser vi att på 1700-talet låg hästarnas, liksom kornas, värde stilla. Men fram till 1800 och 1820 ökade hästarnas värde tydligare än kornas, ökningen var cirka 20 %. 1840 kom en stor ökning som därefter fortsatte ännu brantare än kornas. 1880 var hästarna nästan 4 gånger sitt ursprungsvärde och 1900 nästan 6 gånger. Resultatet presenteras i *diagram 9.2*.

Diagram 9.2. Hästarnas värde/storlek i Halland

Reell värdeökning i relativa tal. Källa: tabell 9.5.

Det var 1840-1880 som hästarna drog ifrån korna. Det satsades alltså ännu mer på att få fram bättre hästar än bättre kor under de intensiva nyodlingarna och med övergången till marknadsinriktning. Men båda ökade i värde. 1880-1900 hade animalieomläggningen kommit, då ökade både kor och hästar cirka 50 % (alltså kraftigt), men den största ökningen hade skett tidigare.

Häststorleken områdesvis: De som hade högst värderade hästar var fram till 1820 de bondedominerade områdena Fjärås, Tvååker och Grimeton. Ränneslöv hade också bra hästar 1760-1780. 1840-1900 höll Tvååker och Grimeton sin ledande ställning, nu periodvis med sällskap av Kvibille och Laholm. Att Tvååker/Grimeton var ledande stämmer väl med skildringar från mitten av 1800-talet redovisade i tidigare avsnitt. Hästarna i Lindome låg på 1700-talet nära genomsnittet, men på 1800-talet långt under detta. Varje bonde hade där en häst, men på 1800-talet var den liten. Skogsbygden hade bara vid 1700-talets mitt tillräckligt många hästar för att komma med i tabellen. Adelsdominerade Torup uppvisade då, liksom för korna, extremt låga värden, medan Fagered låg på genomsnittet.

Även här ställer vi frågan om halländska lantrashästar kunde öka i storlek (värde) före de utländska rasernas inverkan. Vi vet att ardennerassen redan 1900 var mycket kraftigt inblandad i den halländska lantrasen. Men 1860 bör det inte ha funnits någon inblandning av utländsk ras, först 1880 kan det ha funnits en början.⁷⁶ Räknar vi med att lantrasen helt dominerande 1880 hade den lyckats fyrdubbla sin storlek. Räknar vi istället med 1860 hade den ändå ökat med 120 %.

Ardennern hade stor betydelse när den kom. Men man kan säga, att den kom när den kunde komma. För den var en sådan storätare av havre, att om den införts 100 år tidigare så hade den svultit ihjäl. Även 50 år tidigare hade varit svårt.

Oxar

Att en jordbrukare hade *oxar*, visar att de var viktiga som dragkraft. *Stutar* användes också som dragkraft, men under en kortare tid. Jordbrukarna i norra mellanbygden och skogsbygden satsade på oxar som dragkraft. I slättbygden fanns under 1700-talet främst stutar. Först under 1800-talet blev oxen av betydelse där.

Oxarna växte under 1800-talet i värde/storlek liksom kor och hästar. Men eftersom uppgifterna per område är mycket färre blir det mest siffror från skogsbygden som påverkar bilden. Till skillnad från korna och hästarna började oxarna inte växa förrän perioden 1820-1840. Förmodligen beror detta på att skogsbygden överlag var senare. Fram till 1880 växte oxarna ungefär lika mycket som korna. 1900 har vi för litet underlag.

Bild 9.6. Ett par oxar

Teckning av Kilian Zoll vid 1800-talets mitt.
Foto Nationalmuseum, Stockholm.

Den samlade dragkraften

Den sammanlagda dragkraften av både hästar och oxar per gård redovisas i *tabell 9.6*. Svaga oxar och hästar, liksom stutar och följet, har räknats som halv dragare, se *bilaga 9.1*. Där visas att 1740-1800 hade jordbrukaren runt 2,0 dragare och 1820-1900 var det runt 1,7. Nedgången speglar främst det ökande antalet jordbrukare utan dragare. Dragkapaciteten bör ändå ha ökat med djurens ökade storlek.

Tabell 9.6. Hästdragare och oxdragare sammanlagt, per jordbrukare

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	2,4	2,7	2,2	2,0	1,8	1,6	2,0	1,7	1,3*
Fjärås	2,3	2,3	2,2	2,5*	2,7*	2,0	2,2*	1,9	1,9*
Fagered	1,7*	1,4	1,1	1,2	1,5*	1,2	1,2	1,5	0,7
Torup	1,3	1,6	1,6	1,5	0,8*	0,8	1,0	1,0	1,0
Tvååker	1,7	1,9	2,3*	2,4	2,0	2,7*	2,6	2,3*	2,6*
Grimeton	2,5*	2,0	2,1	2,1	1,6	1,1	2,0*	1,8*	2,1*
Kvibille	1,7	1,9	2,0	1,8	1,4	2,1	1,7*	1,6*	2,0*
Laholm	2,2	2,2	2,6	2,4*	1,1	1,9*	2,0	1,7	1,2
Ränneslöv	2,4	2,5	2,3	2,0	1,6	1,3	2,1	3,0**	2,5*
M	(2,0)2,0	(2,1)2,1	(2,0)2,0	(1,9)2,0	(1,5)1,6	(1,6)1,6	(1,8)1,9	(1,7)1,8	(1,3)1,7

Källor: Tabell i bilaga 9.1 och bouppteckningsmaterialet.

Kommentarer: Medelvärdena inom parentes är exklusive storjordbrukare. – * Skulle man ha tagit bort storjordbrukare (med minst 10 kor och minst 4 fullgoda dragare), skulle man ha fått följande siffror: Fa 1740: 1,6, Gr 1740: 2,2, Tv 1780: 2,1, Fj 1800: 2,1, La 1800: 1,9, Fj 1820: 2,4, Fa 1820: 1,3, To 1820: 0,7, Tv 1840: 2,5, La 1840: 1,7, Fj 1860: 2,0, Gr 1860: 1,6, Kv 1860: 1,3, Tv 1880: 2,0, Gr 1880: 1,7, Kv 1880: 1,1 (tre storjordbruk), Li 1900: 1,1, Fj 1900: 1,5 (två storjordbruk), Tv 1900: 1,8 (åtta storjordbruk), Gr 1900: 1,5 (två storjordbruk), Kv 1900: 1,1 (två storjordbruk), Rä 1900: 1,7 (sex storjordbruk).

** Rä 1880 har ett stort stuteri som inte är ett storjordbruk enligt min def, men alltså har extremt många hästar.

Två fullgoda dragare var en rimlig dragkraft för en jordbrukare i Halland, eftersom både hästar och oxar oftast gick i par. Vilka områden kunde klara detta? Bondedominerade Fjärås och Tvååker låg stabilt på runt två dragare, men märk att Tvååker startade på en något lägre nivå än de flesta. Lindome, Grimeton, Kvibille, Laholm och Ränneslöv låg alla för det mesta på runt 2 dragare men hade en eller flera perioder med låga siffror (<1,5). Skogsbygden hade för det mesta låga tal för antalet dragdjur, oftast lägre än alla de andra.⁷⁷

Som nämnts var det en fördel att ha *både hästar och oxar*, det vill säga att både ha snabba transporter och stark dragkraft. Ser vi till områden där minst 80 % hade häst och samtidigt minst 25 % hade oxe, så gällde det i: Lindome 1740-1840, Fjärås 1740-1820 och 1860, Tvååker 1740, 1780-1800 och 1860-1880. Andra områden uppnådde denna nivå bara enstaka år. Bondedominerade Lindome, Fjärås och Tvååker hade alltså de starkaste kombinationerna av dragare.

Kreatur i olika sociala skikt

Ståndspersoner

Eftersom ståndspersonerna var så få, har de grupperats i tre tidsperioder istället för nio. Gruppen 1740-1780 består av 19 bouppteckningar med en viss tonvikt på 1780. I gruppen 1800-1840 är det 21 bouppteckningar med stark tonvikt på 1800. Och i gruppen 1860-1900 finns det 19 bouppteckningar ganska jämnt fördelade.

Först redovisas hur många kor ståndspersonerna hade. 1740-1780 var genomsnittet 11,1 kor med en spridning från 3 till 26 kor. 1800-1840 var genomsnittet 11,2 kor med en liknande spridning. Ståndspersonerna hade alltså mycket större jordbruk mätt i antalet kor än normaljordbrukaren, vilket var väntat. Men, liksom för de övriga jordbrukarna, stod antalet kor stilla hela perioden 1740-1840. 1860-1900 mer än dubblerades antalet kor till i genomsnitt 26,9 per jordbrukande ståndsperson. Spridningen var från 1 till 110 kor! Noteras kan att kobesättningar på fler än 25 kor kom först 1880. Det var alltså en snarlik tendens som övriga jordbrukare hade, nämligen att kornas antal ökade kraftigt vid 1800-talets slut. Möjligen att ståndspersonerna var lite tidigare med sin ökning, nämligen 1880 istället för 1900.

Det höga antalet kor berodde givetvis på mer resurser hos ståndspersonerna. Mängden kreatur bör i sin tur ha lett till större mängder gödsel hos ståndspersonerna, vilket gjort det lättare för dem till exempel att nyodla och att införa lindbruk/växelbruk.

Var ståndspersonerna också tidigare med *högt värderade kor*? Ståndspersoner hade ju genom jordränta från underlydande möjlighet att tillskansa sig stora mängder säd och hö, så de borde haft resurser att hålla stora kor. I denna fråga har jag, eftersom det är flera olika penningvärdesperioder inom samma undersökningsgrupp, räknat om kovärdena i rågtunnor istället för GPI. Perioden 1740-1780 var ståndspersonernas kor i genomsnitt värda 1,4 rågtunnor. Det var väldigt nära 1,3 tunnor, som var genomsnittet för alla jordbrukare. Förklaringen kan vara att herrgårdarnas stora mängder säd och hö såldes utanför jordbruket eller användes till människors och hästars konsumtion vid herrgården istället för till kornas. Det kan också vara så att korna fick mer foder än normaljordbrukarens, men skötseln var inte lika noggrann så att de ändå inte växte i värde. (Böndernas personliga engagemang i djuren bör ha varit större än engagemanget hos herrgårdarnas tillfälliga arbetskraft eller anställda.⁷⁸)

Eftersom förändringarna är stora och materialet rätt snedfördelat perioden 1800-1840, så blir medelvärden inte lika användbara. Tar man då 1800 period I och II, 1820 och 1840 för sig så låg ståndspersonernas kor fortfarande nästan exakt på de kovärden som övriga jordbrukare hade, ibland något över. (10 av de 21 ståndspersonerna låg under medelvärdena för alla jordbrukare.)

Perioden 1860-1900 får studeras på samma sätt som den föregående. 1860 hade fortfarande ståndspersoner och övriga jordbrukare lika stora kor (2,8 respektive 2,7 rågtunnor). Men 1880 var ståndspersonernas kor 50 % högre värderade och 1900 100 % högre värderade än normaljordbrukarnas. Först vid denna tid började de alltså använda sina stora resurser till förbättringen av kostammen. Tydligt är även här, att ståndspersonerna redan 1880 hade börjat betona animalieproduktionen, alltså 20 år tidigare än hos de flesta

övriga. De stora ladugårdarna som byggs på herrgårdarna under andra halvan av 1800-talet är tydliga exempel på denna nya inriktning.

Kostorleken mätt i kovärden var alltså som övriga jordbrukares, utom 1880-1900 då ståndspersonerna använde sina större resurser att göda korna mer.

Obesuttna och småbrukare

De obesuttna jordbrukarna (främst torpare) och småbrukarna (jordbrukare utan dragare) definieras och studeras noggrant i kapitel 2 och *bilaga 2.3*. I detta avsnitt ska bara deras koinnehav undersökas. De obesuttna och småbrukarna hade ungefär samma förhållanden vad gällde kor, så de studeras här tillsammans (kallas här ibland underklassen).

Dessa jordbrukarnas lägsta grupper hade både 1820, 1860 och 1900 ungefär två kor per jordbrukare. Jämför vi med alla jordbrukare (*tabell 9.1*) så var det något över hälften av vad dessa hade 1820 och 1860 och något under hälften 1900. Underklassen hade som väntat alltså mindre jordbruksresurser i form av kor än de andra.

Å andra sidan var det så att några torpare kunde vara ”välmående jordbrukare” med minst tre kor och minst två fullgoda dragare. Oftast var dessa frälsetorpare, och de förekom nästan bara i Ränneslövområdet med sin starka herrgårdsdominans. Dessa resursstarka torpare kan ha skapats av godsägarna av skattetekniska skäl. Istället för att ha en frälsegård som fick ge viss skatt till staten skapades torp som helt var undandragna statlig skatt.⁷⁹ (Jämför säterier skapade av skatteskal i kapitel 2.)

Underklassen bland jordbrukarna hade alltså färre kor. Men innebar det också att de inte kunde följa med i den storleksökning av varje ko som skedde under 1800-talet? Även här har 1820, 1860 och 1900 undersökts och korna hos de obesuttna visade sig vara nästan lika högt värderade som de övriga jordbrukarnas. De nästan fyrdubblades i storlek mellan 1820 och 1900. De obesuttna/småbrukarna följde alltså, vad gäller kornas storlek, väl med i utvecklingen.

Till slut ska vi se om även gårdar med *mindre än 1/10 mantal* hade färre kor än andra gårdar? Tillräckligt underlag finns bara 1820-1900, och då hade de ungefär en ko mindre än genomsnittsjordbrukaren. Jämförda med obesuttna och småbrukare hade bönder med små mantal alltså klart fler kor. Det var också så att år 1900 innehöll gruppen med låga mantal flera storjordbrukare med 10 kor eller mer. Dessa storjordbruk fanns i Tvååker och Ränneslöv. Det var alltså inte nödvändigt att man som jordbrukare på låga mantal var fattigare än andra, tvärtom var det fullt möjligt att även då vara välbärgad. De med låga mantal bör därför inte, som obesuttna och småbrukare, ha halkat efter i utvecklingen på samma sätt.⁸⁰

Försäljning av kreatur och animalier

Här diskuteras om boskapsskötseln hade någon betydelse som binäring för avsalu. Ungefär 25 % av jordbrukarna på slätten hade föl under hela undersökningsperioden. Detta var antagligen en normal andel för hästarnas reproduktion, det vill säga att inga hästar har sålts. I norra mellanbygden och skogsbygden har man fått köpa hästar.

Uppgifter om stutuppfödning finns i *bilaga 9.3*. En viss uppfödning av stutar för försäljning har nog skett i de flesta områden under 1700-talet, men den upphörde tvärt kring 1800. Högt värderade tjurar i kombination med många stutar i norra mellanbygden 1740-1800 tyder på en viss stutavel för försäljning där. I andra delar av Halland kan det finnas vissa feodala kopplingar på så sätt, att gods bedrev en viss handel med stutar (stut-handel var ett adelsprivilegium på danska tiden), där möjligen frälsebönder blivit underleverantörer.⁸¹ Många jordbrukare i de adelsdominerade områdena Torup och Ränneslöv hade nämligen stutar.

I samtida skildringar finns några exempel på hur man i Halland sålde kreatur och animalier. Först om 1700-talet: Godsen i Skåne sålde oxar bland annat till Halland och Göteborg. Parallellt med detta fanns en viss försäljning av oxar från gods på Laholmslätten och runt Halmstad till Nordhalland och Göteborg. Gårdarna i norra mellanbygden kunde vara mottagare av dessa för gödning och vidare försäljning till Göteborg, där Ostindiska kompaniet stod för en stor del av efterfrågan. Det fanns också en försäljning av oxar till Varberg från bönder i närheten av staden. I byordningar från 1700-talet i Himle härad framgår det, att en del bönder köpte djur för att sälja. Det kunde bli problem för de andra i byn, när det blev konkurrens om betet. Speciellt vanlig verkar en sådan kreaturshandel ha varit i Gödestad med omnejd.⁸² I Kvibille-området fanns en mindre rörelse med försäljning av hästar. Försäljningen av boskap i Halland på 1700-talet verkar alltså ha haft en viss men ändå begränsad omfattning.⁸³

Hur var det då på 1800-talet? Kring 1820 ger Bexell ett flertal uppgifter om försäljning av oxar från skogsbygden. Från Drängsered berättas: "En åbo det ena året köper sig ett par unga, otamda [otämjda] oxar, så begagnar han dessa i ett eller tvenne år, varefter han säljer dem och köper sig återigen ett par yngre otamda."⁸⁴ Även andra kreatur och smör såldes från skogsbygden, något som förmodligen pågått även under 1700-talet, även kor såldes därifrån till slättbygden. Försäljning av kreatur från norra mellanbygden fortsatte under 1800-talet: Där "drives [boskapsskötseln] med förmån och ingalunda obetydligt". "Hästaveln har betydligt tilltagit." "En mängd kreatur säljas årligen på marknaderna och i Göteborg." Även kring Varberg förekom viss försäljning av kreatur. Men på 1800-talet nämns inget om oxtransporter från södra Halland, vilka förmodligen slutat.⁸⁵

Men överlag kan man nog säga att Hallands jordbrukares försäljning av kreatur och andra animalier var ytterst måttlig under 1800-talet (före övergången till animalieproduktion runt 1885). En stor del av den ökade produktion som faktiskt skedde under detta århundrade gick troligen till egen konsumtion på gården, en ökad levnadsstandard helt enkelt. 1833 skrev landshövdingen: "Ladugårdsavkastningen kan i det hela anses tillräcklig för innevånarnes behov."⁸⁶ 1871 skrev länsman i Kvibille: "Även åt boskapsskötseln ägnar bonden numera större omsorg. Men oaktat [att] produktionen ökats avyttras icke särdeles mycket, ty bondens förändrade levnadsvanor kräva mer än förr."⁸⁷

1800-talets animalier gick alltså inte så mycket på försäljning. Stutuppfödningen hade upphört i slättbygden, men en viss försäljning av animalier fortsatte från skogsbygden och norra mellanbygden.

Hade *priset på animalier* någon betydelse för utvecklingen? Vi ser i *diagram 9.3* att animaliepriset perioden 1740-1800 låg lågt i förhållande till spannmålspriset. Detta var en period då boskapen hade en framträdande plats i hushållningen, och de allra största

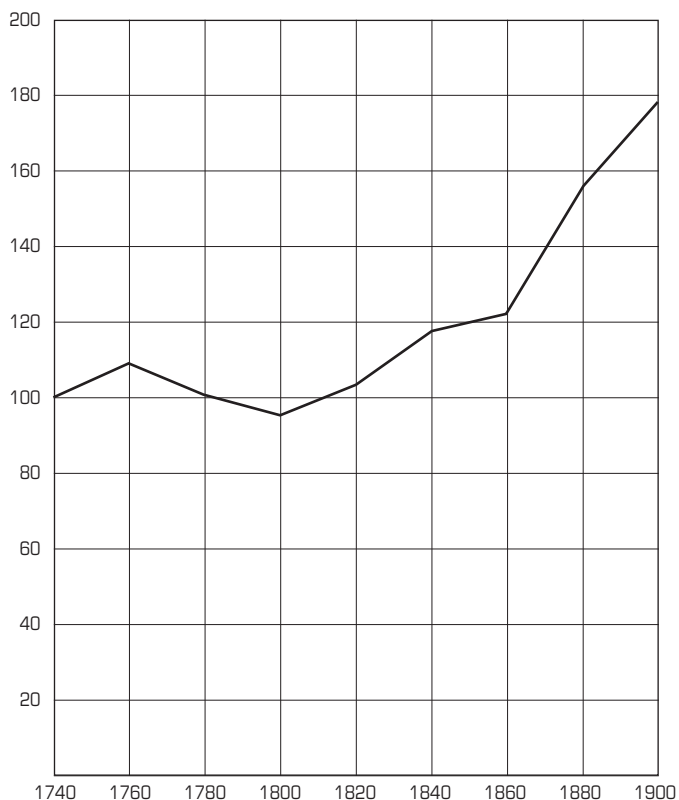

Diagram 9.3. Animaliepriset i relation till spannmålspriset 1740-1900

1740 = 100. Spannmål/säd = råg, korn och havre. Animalier = smör.

Källor: Jörberg I s 632-641, 662-666.

ytorna av bondens marker användes till djurens bete och foder. Jordbrukarna hade många kreatur i förhållande till åkerytan. Det var också då jordbrukarna hade många stutar till försäljning, något som upphörde på 1800-talet.

Från 1800 och hela 1800-talet ökade animaliepriset, vissa perioder kraftigt. Det var då jordbrukarna började odla upp ängar och betesmarker. Boskapsskötseln hindrades och som nämnts inträdde en gödselkris. Antalet kor per jordbrukare sjönk, och animalieförsäljningen från slättbygden upphörde. Att jordbrukarna lade an på att få större kor under 1800-talet kan därför inte ha med priset att göra, för nästan inget såldes. Och dessutom var det en ytterst liten satsning jämfört med de stora insatser som gjordes inom åkerbruket. Min slutsats blir att animaliepriset inte hade någon betydelse för jordbrukarnas produktionsinriktning varken under 1700- eller stora delar av 1800-talet.

Upptecknaren Alfred Jönsson berättar: "I Lindome ... räknade man aldrig med huru mycket en ko gav i årsinkomst. Hade man mjölk, smör, ost och kaffebrädd under året, då var man belåten. Penningar som ville till under året, fick man tillfyllest av hemslöjden. Om ladugårdsskötseln gav vinst eller förlust fästade man sig ej vid under äldre tid."⁸⁸ Korna stod utanför marknadstänkandet.

Ett annat exempel som rör animaliepriser kommer från Danmark: Inget land i världen hade en så snabb ökning av animalieexporten 1880-1914 som Danmark. 1880-1914 fyrdubblades exportvärdet av danska lantbruksprodukter. Kvantitativt sjudubblades smörexporten, sexdubblades fläskexporten och 13-dubblades äggexporten. Men de första 15 åren av exportexpansionen (1880-1895) var det ett prisfall på lantbruksprodukter på cirka

Bild 9.7. Lass med mjölkkrukor

Teckning av Nils Kreuger 1892 nära Varberg.

Foto Arne Persson, Länsmuseum Varberg. Originalen i Kalmar konstmuseum.

20 %. Det var då expansionen började med åtminstone en dubbling kvantitativt sett. Animaliepriset var alltså inte avgörande, utan möjligheten att få sälja. 1895-1914 kom sedan en prisökning på cirka 30 %, som givetvis skyndade på utvecklingen.⁸⁹

Animalieinriktningen från 1885

I bouppteckningsmaterialet syns en kraftig uppgång i kreaturens antal och storlek mellan 1880 och 1900.⁹⁰ Detta hänger samman med den mycket snabba omsvängningen åren 1885-1900 från försäljning av havre till försäljning av animalieprodukter. Animalieexporten ökade kraftigt efter 1880, och redan 1890 hade den gått förbi spann-

målsexporten. Exportsmör blev en stor produkt, speciellt i Halland och Skåne. Konsumtionen av kött och mjölk i Sverige steg kraftigt 1875-1900, så det fanns också en stor inhemsk marknad.

Denna omläggning till animalier i Halland berodde till stor del på att priset på havre på världsmarknaden sjönk kraftigt, samtidigt som animaliepriserna efter hand ökade. 1891 skrev landshövdingen att ”nötboskapsskötseln ... nu betraktas så som en huvudsak vid allt jordbruk”. Sädesöverskottet gick nu till ladugårdens djur. Järnvägen utmed kusten, som blev klar 1888, underlättade transporten av mejerivarorna.⁹¹

Men omläggningen berodde inte bara på priserna. Detta kan man förstå när man betänker att Hallands jordbrukare från denna tid och fram till idag på 2000-talet har hållit fast vid animalieproduktionen som sin huvudinriktning. Hallands jordbruk har de senaste drygt 100 åren varit väl anpassat till denna produktion på så sätt, att man odlat fodersäd av olika slag på sina åkrar som de kreatur man hållit har konsumerat. Kor, grisar och hönor har i mer än ett sekel varit jordbrukets signum här.⁹²

Sammanfattning och analys

Kreaturens antal och valet av dragare

Kornas antal minskade i Halland från runt 4 per gård på 1700-talet till runt 3 på 1800-talet. Den kraftigaste minskningen skedde mellan 1820 och 1840. Samtidigt ökade andelen *jordbrukare utan dragdjur*. Från att i mitten av 1700-talet legat på 5 % höjdes nivån till runt 25 % 1820-1900. Denna utveckling med färre kor och färre dragdjur per jordbrukare berodde på den proletarisering som kom cirka 1820. Från denna tid var en betydande del av jordbrukarna obesuttna, främst torpare. De flesta av dessa var småbrukare, det vill säga utan dragare. Under 1800-talet blev fler och fler bönder också småbrukare, det vill säga fick klara sig utan både häst och ox.

De bondedominerade områdena Lindome, Fjärås och Tvååker hade färre obesuttna/småbrukare än de andra områdena. Men om detta kan ses som ytterligare ett kriterium på att bondeområdena var ledande i utvecklingen är tveksamt. Det faller inte inom ramen för denna avhandling att utreda vilket samband som förelåg.

År 1900 skedde en tydlig ökning av antalet kor i nästan alla områden. Detta skedde i samband med övergången till animalieproduktion, men genomsnittgården hade fortfarande bara fem kor.

I andra delar av Sverige hade ofta skogsbonden fler kor än slättbygdsbonden. Men i Hallands skogsbygd var det inte alltid så och dessutom minskade antalet kor mer än i de andra områdena. På 1800-talet hade jordbrukarna där färre kor än i vissa slättbygds- och mellanbygdsområden.⁹³

De flesta jordbrukare hade hela undersökningsperioden dragdjur, och nu kommer vi till om de *valde hästar eller oxar*. Hästen dominerande i de flesta områden under hela 1700- och 1800-talen. Men från 1760 var oxen det viktigaste dragdjuret i skogsbygden och blev det mer och mer. En liknande utveckling skedde i Västergötland skogsbygder.

Något som inte var känt tidigare är en ökad användning av oxar även i slättbygderna

kring 1800-talets mitt i samband med de stora nyodlingarna, stenröjningarna och växelbrukets införande.⁹⁴ Oftast blev då oxarna ett komplement till gårdens hästar. Jordbrukaren behövde oxens starkare dragkraft. "Avoxningen" började 1880, men skedde med full kraft 1900. Då fanns oxarna fortfarande kvar i skogsbygden, men hade försvunnit från slättbygden. "Hästaldern" hade börjat.

Kreaturens storlek

Kreaturens värdeökningar i bouppteckningarna (jämfört med generalprisindex) har tagits som mått på deras storlekstillväxt och ökade produktionsförmåga. När värdeökningen i olika områden jämförs, påverkas inte detta av andelen underklass i de skilda områdena, för torparnas kor var ungefär lika högt värderade som böndernas. När kom då ökningen av kreaturens värde/storlek? Frågan har undersökts och diskuterats noga i kapitlet. Även samtida skildringar har utnyttjats.

Korna var under 1700-talet små och lågproducerande. Detta berodde på den "minifödning" som jordbrukarna var tvungna att ta till, eftersom det var stor brist på vinterfoder. Detta har uppfattats som att man "svältfödde" dem. Men min, liksom många andra forskares, bedömning är att bönderna agerade rationellt när de tillämpade minifödning under vintern: Det var en fördel att få så många kreatur som möjligt att överleva till sommarens rikliga beten. Hästarna var under 1700-talet också små, men var ungefär dubbelt så högt värderade som korna, vilket förmodligen berodde på att de fick något bättre foder.

Ökningen av kornas och hästarnas värde/storlek började kring år 1800. Till 1800-1820 skedde en liten ökning, något mer markerad för hästarna än för korna. 1840 hade båda kreaturssorternas värde ökat med runt 70 % jämfört med 1700-talsnivån. 1860 fortsatte hästarna att öka (nu 120 % över), medan korna nästan stod stilla i storlek. 1880 hade korna uppnått nivån 120 % över 1700-talets värde, medan hästarna nästan hade fyrdubblats i storlek. År 1900 hade korna 3½-dubblats jämför med 1700-talsstorleken och hästarna var nästan sex gånger större. Man satsade kring 1860 alltså ännu mer på hästarnas än kornas förädling, troligen på grund av att detta var de brådaste nyodlingstiderna och att marknadsinriktningen börjat.

Det har funnits en uppfattning att skogsbygdens kreatur överlag var större än slättbygdens. Men jordbrukarna i Hallands skogsbygder hade betydligt mindre både kor och hästar än i de andra bygderna. Istället var under 1700-talet korna klart störst i den bonde dominerade mellanbygden.

Med siffrorna om kornas ökade storlek i ryggen kan vi ta oss an diskussionen, om den inhemska rasen kunde växa till i storlek med bättre foder, eller om det krävdes införsel av utländska raser för att skapa större kreatur. *I kapitlet kan klart slås fast att de inhemska raserna av både kor och hästar markant ökade i storlek innan utländska raser fördes in!* Korna i mellan- och slättbygden kunde öka med 50-70 %, och hästarna hade mer än dubblat sitt värde, innan utländska raser kom in 1860-1880. Intressant är att jordbrukarna i skogsbygden till år 1900 nästan lyckades fyrdubbla sina kors värde, utan att någon inblandning av utländska raser ännu börjat. I Danmark prövade man också under 1800-talet att korsa in utländska raser. Men det visade sig, speciellt för hästar och grisar, bättre att bara förädla den danska lantrasen och ge den bättre foder.

Hade då inte de utländska raserna någon betydelse? Jo, troligen ökade möjligheterna

att styra produktionsförmågan något mer med fler raser att välja emellan. Ardennern gjorde att vi fick en ny typ av häst. Men basen för det som korsades in var de inhemska lantraserna och de utvecklades mycket starkt även utan inblandning.

Det har gått något av magi i tanken, att bara utländska raser skulle kunna bli stora och produktiva. De som tänker så borde inse, att även de utländska raserna från början bara var lantraser i dessa länder (England och Nederländerna), lantraser som helt enkelt getts bättre foder och utvecklat större upptagningsförmåga. Om svenska lantraser inte haft förmåga att tillgodogöra sig det stora foderöverskottet, varför skulle i så fall andra länders lantraser ha haft det? I kapitlet finns också en redogörelse för hur halländska kor förts till Skåne, fått bättre foder och därmed kraftigt växt i storlek.

Om det alltså inte var rasen som var avgörande, så måste slutsatsen vara att det var *fodret*. Men hur kunde foderproduktionen öka hela 1800-talet? Utvecklingen bör ha gått till på följande sätt: Den första faktorn var det dynamiska ensädet och andra förbättringar redan från slutet av 1700-talet (kapitel 5). Något mer säd och något mer hö kunde produceras. Så kom nyodlingarna från ungefär år 1800 (kapitel 4). Mer och mer säd kunde produceras, och kring 1820 var Halland självförsörjande med säd. När människorna inte längre behövde svälta kunde även minifödningen av djuren gradvis upphöra. När nödåren för människorna upphörde bör alltså den havre som producerades ha kunnat bli foder åt kreaturen. Och man behövde inte längre sälja hö för att kunna köpa säd till mat. Här har vi den första uppgången i kreaturens storlek kring 1800-1820.

Därefter kom en period 1820-1860 då jordbrukarna i Halland med nyodlingar producerade mer och mer säd. Men med visst lindbruk och mer dynamiskt ensäde blev inte hömängden så mycket mindre. Havreproduktionen ökade också starkt redan 1840 och ännu mer därefter. Djuren bör ha kunnat få kraftigt ökade givor av havre och kanske även korn. Havrehalmen ökade också i omfång och var mer näringsrik än halm från andra sädeslag. Även potatis och vicker var fodertillskott. Både kor och hästar ökade kraftigt i storlek till 1840. Under denna period var kor och hästar fortfarande enbart av lantras. Det var alltså innan växelbruket slog igenom som kreaturen började växa kraftigt.

Perioden 1860-1890 skedde en stor havreexport, men när den var som intensivast gick ändå bara hälften av all havre som producerades i Halland på export.⁹⁵ Samtidigt lade man om odlingssystemet till växelbruk. Nyodlingen fortsatte med hög intensitet. Kraftigt ökade skördar av både säd och foderväxter bör ha blivit följderna. Fortfarande valde jordbrukarna att inte satsa på fler kreatur, men de som fanns gavs uppenbarligen betydligt mer foder eftersom de hela tiden ökade i storlek. I detta sammanhang började utländska raser införas, först försiktigt och sedan i större omfattning. De kunde komma först nu, för de var anpassade till höga fodergivor.

När omläggningen till animalieproduktion kom 1885 och framåt var allt redan förberett: Det mesta var nyodlat och växelbruket infört. Man hade mycket hö och den säd man sålt i perioden innan kunde nu användas i den egna ladugården. Kreaturen var redan högproducerande. Det var bara att skaffa lite fler kor. Hallands inriktning på animalieproduktion, som fortfarande består, var inledd.

Drivkrafter

I Kapitlet har vi sett att även vad gäller kreatur var de bondedominerade områdena föregångare i de flesta fall. Korna i norra mellanbygden var klart störst i Halland hela perioden 1740-1800. Att högt värderade tjurar bara fanns i denna bygd denna period understryker förmågan att förädla sina nötkreatur. Tvååker och Grimeton hade också stora kor och var ledande 1820-1840. Torup hade på 1700-talet klart mindre kor och klart mindre hästar än Fagered och även mindre kor i slutet av 1800-talet. De som hade högst värderade hästar 1740-1820 var Fjärås, Grimeton och Tvååker. Från mitten av 1800-talet var även andra områden framgångsrika i förädlingen av kreaturen, men då hade friköpen gjort alla till bondeområden.

Södra slättbygden och Kvibille hade extremt få och lågt värderade kor fram till och med 1820. Södra slättbygden hade också ovanligt få kor i förhållande till antalet hästar, vilket kan tyda på ett adelsförtryck där bönderna påtvingades många körslor. Genom att bönders kor togs in till herrgårdar över vintern förlorade bondgårdarna också i gödselkapacitet.

När det gäller kornas och hästarnas ökade storlek under 1800-talet har en del forskare med en ovanifrån teori hävdad att bara importerade raser kunde gynna ökad storlek. Underförstått att herrgårdarna med sina utländska kontakter gick före i förädlingen av kreaturen. Att bönderna kunde skapa större djur av sina lantraser bara de fick bättre jord-

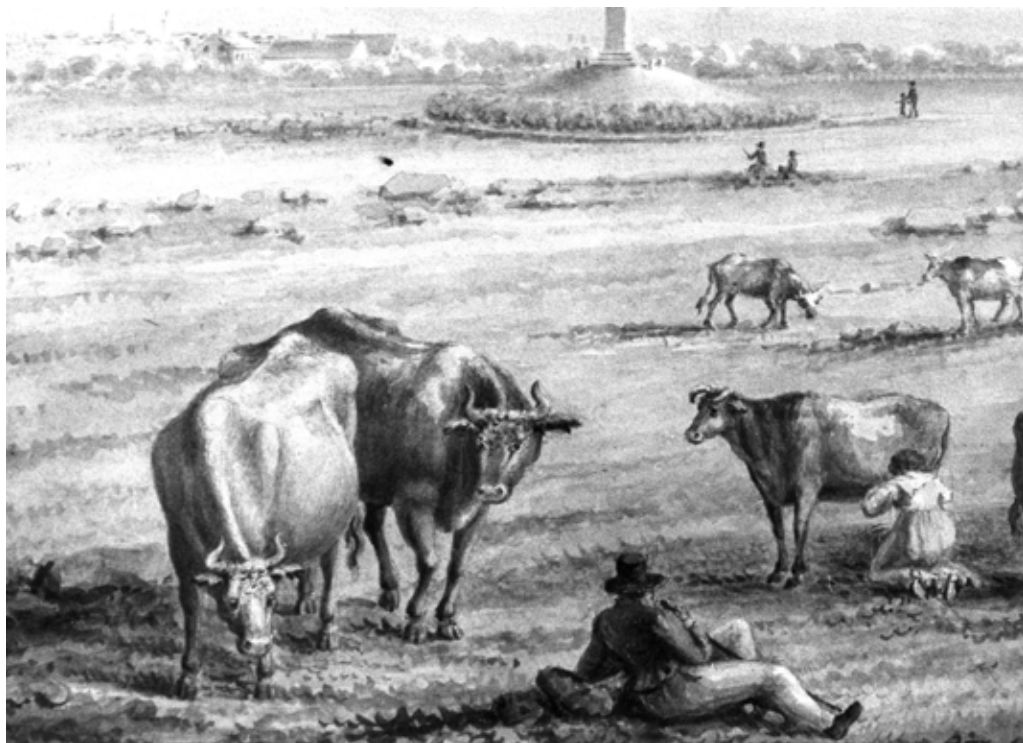

Bild 9.8. Kor söder om Halmstad 1829

Målning av Johan Weinberg. Lägg märke till att kvinnor mjölkar stående på knä, vilket var rätt vanligt. Foto Jan Svensson, Länsmuseet Halmstad.

bruksresurser, har man inte velat se som en möjlighet. Men detta kapitel har tydligt visat att lantraserna av kor och hästar markant växt i värde/storlek långt innan utländska raser införts, och att korna och hästarna kunde bli rejält mycket större, innan laga skiftet genomförts hos hälften av jordbrukarna i Halland vid 1800-talets mitt.

I detta sammanhang har konstaterats hur Hushållningssällskapets importförsök och djurpremieringar ofta misslyckades. Det krävdes konkret avelsarbete på de halländska bondgårdarna för att en utveckling skulle ske. Bönderna kunde alltså förädla sina kor och hästar *utan* hjälp av herrgårdar eller utländska raser. Förädlingen började när bönderna ökade jordbruksproduktionen kring 1800. Det hänger ihop med att man vid denna tid kunde släppa på riskminimeringen med många spridda tegar. Bönderna agerade självständigt och rationellt. Enligt min och flera andra forskares uppfattning visar även användningen av minifödning på 1700-talet på den rationalitet som bönderna hade.

Ståndspersoners och godsägares kor har undersökts vad gäller storleken. Det visade sig att de inte var större än genomsnittsjordbrukarnas någon gång 1740-1860. Först 1880 och 1900 var ståndspersonernas kor större. Först då använde dessa storjordbrukare sina större resurser till att föda och förädla sina kor mer.

I detta kapitel har storbönder identifierats med hjälp av antalet kreatur, och det har konstaterats att storbondeteorin inte är tillämplig på halländska förhållanden. Det visar sig nämligen att de bondestorjordbruk, som det i så fall skulle vara frågan om, knappast har existerat i Halland. Bara åtta av undersökta 2042 jordbrukarna 1740-1880 var bondestorjordbruk. Som vi sett skedde en enorm utveckling bland majoriteten av jordbrukarna under denna period och inte bara hos de få promillena bondestorjordbrukare.

Till slut diskuteras marknadens och prisernas roll för kreaturens utveckling. Det fanns på 1700-talet en viss marknad för stutar och oxar. Men dessa försäljningar kan inte ha bidragit till jordbrukarnas inkomster mer än marginellt. Dessutom kan det finnas en feodal koppling, det vill säga att frälsbönder var tvungna att leverera stutar till herrgårdar. Något viktigare var animaliemarknaden för norra mellanbygden och skogsbygden. Men denna lilla marknadsinriktning verkar inte ha påverkat kreatursuppfödningen i någon speciell riktning, för i skogsbygden var kor och hästar ytterst små och kornas antal per jordbrukare minskade.

Priset har inte heller påverkat kreatursförsäljningen. När spannmålspriset på 1700-talet var gynnsamt i förhållande till animaliepriset, så såldes ändå en del kreatur. Men när animaliepriset på 1800-talet ökade såldes nästan ingenting, åtminstone inte från slättbygden. Först kring 1885 när jordbrukarna lade om från havreexport till animalier för den inhemska marknaden bör priserna ha spelat in!

NOTER TILL KAPITEL 9

¹ I avhandlingen används ordet *kreatur* om alla bondens djur. "Hästkreatur" och "fäkkreatur" var också vanliga rubriker i bouppteckningarna. Men även "hästboskap" och "fäboskap" kunde användas, så *boskap* blir synonym till kreatur. Ibland används ordet kreatur eller boskap i citerade äldre texter om bara nötkreatur, men då framgår det av sammanhanget. – Hästar och oxar har ibland bedömts vara halva dragare, och kvigor, kalvar och mindre föl kommer inte med i studien, se definitioner i *bilaga 9.1*. Inte heller småkreatur som får, getter och svin är av tidsskäl medtagna. De kreatur som ligger utanför undersökningen var i de flesta fall av underordnad betydelse i lantbruket, bara fåren hade en mer framträdande roll.

- ² Gadd 1983 s 114-117, 121-129. Kvigor har ej tagits med för att lättare kunna jämföra med min undersökning.
- ³ Gadd 1983 s 114-117, 121-129, Gadd 2000 s 168-170, Wiking-Faria 1986, Morell 2001 s 242-243, 245-249, Agrarhistorisk landskapsöversikt s 112, Slicher van Bath s 282-294. Om Halland: Stenström s 78-80, Palm 1997 s 23, 33, 43-45, Danström s 71, 77, Ehrenborg 1912a s 190-197, 211, Andersson Erik s 147-149, Sandklef 1959 s 229, Ydborn s 141-145.
- ⁴ Gadd 2000 s 101-102, 166-168, 308.
- ⁵ Gadd 2000 s 165-166.
- ⁶ Heckscher 1971 s 168.
- ⁷ Gadd 2000 s 176. Morell s 226 och Stenström s 78 har ungefär samma ståndpunkt.
- ⁸ Norrman s 127.
- ⁹ Wiking-Faria 1993a s 14.
- ¹⁰ Cserhalmi s 10, 165-182, 295-308, 347-350, Israelsson s 224-227, 265.
- ¹¹ Utterström s 113 har påpekat att korna inte föddes sämre än att de klarade av att bli dräktiga och att kalva.
- ¹² Larsson D s 38-42.
- ¹³ Slicher van Bath s 282-299, Overton s 70-121.
- ¹⁴ Det danske landbrugs historie III s 149-152, 243-245, 338-344.
- ¹⁵ Gadd 2000 s 316-318.
- ¹⁶ Björnhag s 108-113, citatet s 110, Gadd 2000 s 316-318, Morell 2001 s 238-239, 241, 243-245, 249-253, Köll s 162-167, Peterson G 1989 s 73-76.
- ¹⁷ Köll s 162-167, Morell 2001 s 232-234, Isacson s 155. Kornas avkastning var kring 1800 låg, normalkon gav cirka 600 kg mjölk per år. 1870 hade mjölkproduktionen ökat till cirka 1000 kg, och 1900 var den 1400 kg. (Idag mjölkar en ko cirka 8000 kg per år.) Gadd 2000 s 315-316, Morell 2001 s 258-261.
- ¹⁸ Sandklef 1959 s 264-266, citat s 264, Danström s 71, 77, Ehrenborg 1912a s 190-197, 211, Ehrenborg 1912b s 225-232.
- ¹⁹ Danström s 54-55, 80-81, 102, 130-131. Tuberkulosen blev med import av nya djurrasor ett allmänt problem, men betydligt värre på större gårdar än på mindre, Danske landbrugs historie III s 245-247, 330-338.
- ²⁰ Palm 1997 s 43.
- ²¹ Sandklef 1959 s 203-204, 264, 266, Danström s 71, 77, 88.
- ²² Danström s 88, 103-104, 131-132, Sandklef 1959 s 268-269, Hallén s 254-256.
- ²³ LLA Fjäre häradsrättsarkiv FIIa:5 ht 1754 nr 158.
- ²⁴ LLA Höks häradsrättsarkiv FIIa:17 nr 197.
- ²⁵ LLA Halmstads häradsrättsarkiv FIIa:32 ht 1860 nr 3.
- ²⁶ LLA Himle häradsrättsarkiv FIIa:58 ht 1898 nr 35.
- ²⁷ Barchaeus s 41, 61, Israelsson s 252. Mer om manligt-kvinnligt i Morell 2001 s 48-52.
- ²⁸ Kuuse s 23-24 använder boskapsantalet som grund för socialgruppsindelning. Gadd 1983 s 57-59, 113-130 definierar aktiv jordbrukare bl a utifrån koinnehavet och mäter gårdsstorlekar efter koantalet. Israelsson s 100-102 använder också koantalet som social indelning. (Men också många andra storleksvariabler används av agrarhistoriker.) – Även myndigheterna använde kreatursinnehavet när de skulle bestämma gränsen för besuttenhet. I Halland blev en gård besutten om den kunde föda 1 häst eller 2 oxar och 2-3 kor, Sandklef 1959 s 229. Men det fanns, som vi ska se nedan, många jordbrukare utan dragare, och många av dessa var besuttna, så reglerna följdes inte så noga.
- ²⁹ Alla jordbruk hade kor fram till 1800-talets slut, vilket berodde på det ”ekologiska sambandet” mellan boskapskötsel och åkerbruk som diskuterats tidigare i avhandlingen. I bouppteckningsmaterialet har bara ett undantag hittats, nämligen en mejerist i Kvibille kring år 1900 som specialiserade sig på grisar istället, LLA Halmstad o Tönnersjö häradsrättsarkiv AIIIf:10 ht 1899 nr 75.
- ³⁰ I samband med att relationerna mellan kor och dragdjur här diskuteras kan det vara av intresse att veta om den officiella statistiken BiSOS återspeglade kreaturstalen. Liksom Gadd 1983 s 121-128, Gadd 2000 s 168-170 har jag kommit fram till att BiSOS rätt väl speglar *relationerna* mellan antalet kor, hästar och oxar. De absoluta siffrorna i BiSOS är mer osäkra.
- ³¹ Men frågan om antalet anställda per gård ingår inte i avhandlingens undersökning.
- ³² De vita korna var förmodligen också röda. Konamn kopplade till färg, se Wiking-Faria 1993a s 56, Wiking-Faria 1998 s 107, Gadd 2000 s 111. Färgerna ur: LLA, Årstads häradsrätt FIIa:3 s 259 ff och s 807 ff.
- ³³ Peterson G 1989 s 60-65, 74-75, Köll s 162-167. Vi kan inte veta om kon blev precis så mycket större i centimeter eller kilo eller om det var den ökade avkastningen som höjde värdet.
- ³⁴ De olika gårdarnas kor var givetvis väldigt olika vad gäller kovärden, något som Israelsson s 268 förklarar med att vissa hade ”koöga”.

- ³⁵ Smörpriset (animaliepriset) ökning skulle kunna påverka dessa siffror, se *diagram 9.3*. Men det ökade bara 80 % under 1800-talet, jämfört med de 256 % vi fått fram här. Dessutom jämfördes i diagrammet detta animaliepris med spannmålspriset. Här har GPI använts som är mycket säkrare. En ytterligare faktor är att så gott som inga animalieprodukter såldes från bondgårdar i Halland ända t o m 1880, så animalieprisets påverkan bör ha varit liten. Slutsatsen är att animalieprisets ökning på 1800-talet *kan* ha medverkat till värdeökningen på korna, men att denna medverkan troligen varit ytterst liten. Tänk också på den stora ökningen av hästvårderna, se nedan, som inte alls kan ha påverkats av smörpriset.
- ³⁶ Den nedgång som syns i värdena under 1700-talet skulle kunna bero på, att värdena 1740 inte var helt stabiliserade ännu och alltså för höga. Men tolkningen är osäker.
- ³⁷ Om kreatursprisivån 1810 se Lhb 1705-1818 s 221.
- ³⁸ Kraftfoder är säd etc, dvs inte bara hö och halm.
- ³⁹ Peterson G 1989 s 60-65, 74-75 har kommit fram till att vissa öknings av kornas värden skedde 1810-1840, men därefter skedde en tredubbling till 1880. Köll s 162-167 noterar en markant ökning kring 1870.
- ⁴⁰ Det sägs ibland att betet var bättre i skogsbygden, så att korna "blivit mer försigkomne". Men de låga kovärdena motsäger detta. Lm Träslöv akt 104 s 6 citat, Wälmente anmärkningar s 406. – Andersson E s 147-149 berättar från Eldsbergabygden rätt nära Torup, att man alltid tog ut de största tjurklavarna till stutar. De små tjurklavarna, kallade "rättor", använde man till avel. Därmed fortsatte kor och tjurar att bli små. Detta skulle kunna förklara de låga kovärdena i To/Fa, som hade stor andel stutar/oxar. Men det kan inte vara enda förklaringen, eftersom Li/Fj med många oxar på 1700-talet istället hade de högsta kovärdena. – Med tanke på det låga kovärdet kan man kanske gissa, att det stora antalet kor i skogsbygden 1740 var en sorts krissyntom.
- ⁴¹ I Danmark kom under 1800-talet de bästa nötkreaturen och hästarna främst från Nord- och Västjylland, områden med mest självägande i Danmark, se *Det danske landbrugs historie III* s 46-52.
- ⁴² Fischerström s 259.
- ⁴³ Några uppgifter från Halland finns i Fischerström s 258-259, Wälmente anmärkningar s 406, Topografiska s 31, Lhb 1850 s 14.
- ⁴⁴ Wälmente anmärkningar s 403.
- ⁴⁵ Richardson s 28.
- ⁴⁶ Hammar 1759 s 35.
- ⁴⁷ Barchaeus s 39, 94, Lhb 1705-1818 s 353-354.
- ⁴⁸ Kfb Vbg 1862, Kfb Hsd 1876, Kfb Hsd 1881, Kfb Lah 1862.
- ⁴⁹ Richardson s 28, Tidström s 4.
- ⁵⁰ Lhb 1822 s 6 citaten, Lhb 1705-1818 s 230, Bexell II s 457, suppl XXXIX, Forsell s 20.
- ⁵¹ Bexell II s 119. "Kvarter", se Mättenheter i slutet av boken.
- ⁵² Topografiska s 31.
- ⁵³ Lhb 1856 s 10.
- ⁵⁴ Topografiska s 31 citatet, Kfb Kba 1851, Kfb Lah 1856, Kfb Kba 1891.
- ⁵⁵ Barchaeus s 39, 106, Lhb 1705-1818 s 353-354, Lhb 1822 s 6-7, Lhb 1828 s 11, Lhb 1833 s 8, Lhb 1850 s 14-15, Forsell s 24, Landsbeskrivningen 1729 Hsd fgd s 163, 234, Topografiska s 45.
- ⁵⁶ Lhb 1850 s 14, Lhb 1852 s 10-12, Kfb Vbg 1861, Lhb 1862 s 4.
- ⁵⁷ Kfb Kba 1891 citatet, Kfb Kba 1896.
- ⁵⁸ Kfb Kba 1901 citatet, Wiking-Faria 1993a s 64-71.
- ⁵⁹ Sandklef 1959 s 251-252, 264-266, Danström s 68-69, 77-80, 87-88, 99-103, 127-128, Lhb 1850 s 14.
- ⁶⁰ Lhb 1850 s 14.
- ⁶¹ Till gruppen småbrukare har även förts de med bara ½ (=svag) dragare och 1-2 kor. Men den överväldigande majoriteten småbrukare var helt utan dragdjur.
- ⁶² Torpare hade givetvis sämre resurser än en bonde, men det kunde till och med vara otillåtet för en torpare att ha häst: Torparkontrakt under herrgården Torstorp 1867: "§ 6 Torparen vare förbjuden hava häst." Se *Det gamla Grimeton* s 33.
- ⁶³ Gällared s 170 citatet. Ko-ok är alltså dragselar för kor. Seldon har inte excerperats systematiskt, men exempel på ko-ok finns i LLA Halmstads häradsrätt FIIa:27 vt 1841 nr 13, Höks häradsrätt FIIa:18 nr 37. Om ko-dragare i Lhb 1850 s 15. Om att låna/hyra dragare i Peterson G 1989 s 151-155, *Det danske landbrugs historie III* s 32-34, 266-267, Hanssen s 32, Dahl s 153.
- ⁶⁴ Detta var rubriken på en artikel jag skrev i *Fataburen* och som detta avsnitt bygger på: Wiking-Faria 1986. Då hade nästan ingen annan skrivit om varför man valde hästar istället för oxar och vice versa som dragare i vissa bygder vissa tider. Därefter har flera tagit upp ämnet: Gadd 2000 s 165-166, Morell 2001 s 242-243, 245-249, Peterson G 1989 s 70-72, Peterson G 1997.
- ⁶⁵ Se även Wiking-Faria 1993a s 69-71.

- ⁶⁶ Wiking-Faria 1986 s 77-90, citaten s 80. Fortfarande kring 1900 hade hästen inget slaktvärde, Andersson Erik s 147-149. Se även Bringéus 1964 s 66-76.
- ⁶⁷ Wiking-Faria 1986, Andersson Erik s 149 citatet, Overton s 121-128.
- ⁶⁸ Oxar och stutar redovisades oftast i par i bouppteckningarna. Ibland redovisades även hästarna i par.
- ⁶⁹ Morell 2001 s 267-272. Oxok låg på oxarnas nacke och fästes i hornen, medan hästoken låg under buken. Bukok har ofta observerats i bouppteckningsmaterialet, men ej specialstuderats. Bukok nämns t ex i Lm Hunnestad akt 32 från 1860. – Man kan säga att jordbrukarna med bukoket hade fastnat i ett redskapskomplex, se diskussion i forskningsläget i kapitel 3.
- ⁷⁰ Lhb 1850 s 15.
- ⁷¹ Det finns många uppgifter om hästarnas vinterbeten: Bexell II suppl XXXIX, Osbeck s 38, Barchaeus s 82, Lhb 1822 s 6, Gadd 2000 s 176.
- ⁷² Lhb 1715-1818 s 103, 201-204, Lhb 1822 s 7, Lhb 1833 s 5, Barchaeus s 69, Lhb 1886-1890, Norrman s 123-127. Men jag har hört talas om ljungbränning även in på 1900-talet, då det var förbjudet. Då brukade det börja brinna på en massa ställen på ljungmarkerna vid åska. Det var inte säkert att det var blixten som hade tänt på ... Betet på heden var för dessa bönder fortfarande viktigt.
- ⁷³ Morell 2001 s 245-249, 288-289.
- ⁷⁴ Jenny Andersson har skildrat Hästaldern i 92 akvareller i boken "Bilder från hästaldern", se Wiking-Faria/Andersson.
- ⁷⁵ Osbeck s 19, 26.
- ⁷⁶ Ardenneren började importeras till Sverige 1872, Rendel s 25. Den kom till Halland 1875, Wiking-Faria 1993a s 69.
- ⁷⁷ Gadd 2000 s 168-170 menar att det knappast förekom samarbete kring dragdjur annat än vid nyodlingsplöjningar. Sådana nyodlingsplöjningar genomfördes med mellersta slättbygdens åkerfallsplögar. – Osbeck s 19 skriver att hjulplogarna på sydligaste Laholmslätten drogs av "ett par hästar och ett par kor". Gärdens dragkraft (som vi ser den i Ränneslöv) bör därför ha räckt.
- ⁷⁸ Något som noterats i Danmark, Det danske landbrugs historie III s 337.
- ⁷⁹ Olai s 100-151.
- ⁸⁰ Frågan har av tidsskäl inte undersökts.
- ⁸¹ Slicher van Bath s 282-294.
- ⁸² Alla sorters kreatur nämns, men mest verkar det vara handel med får. Reglerna fanns i byordningar åren 1749-1798, Thölin s 40, 41, 55-57, 84, 93-95, 97, 103.
- ⁸³ Barchaeus s 39, 47, 80, 104, Landsbeskrivningen 1729 Fjäre fgd s 225, Hsd fgd s 163, 234, Sandklef 1959 s 166, 202-203, Palm 1997 s 16-17, 26-28, 43, Ehrenborg 1912b s 224, Danström s 71, 77, 82. Lhb 1705-1818 s 353-354, Osbeck s 92, Tidström s 4, Olsson M 2002 s 52, 346-347, Bringéus 1965 s 66-76.
- ⁸⁴ Bexell II s 278.
- ⁸⁵ Bexell II s 17, 278, 306, 456-457, 535, suppl XVI, Lhb 1822 s 6-7, Kfb Kba 1851 (cit), Kfb Kba 1844 (cit), Lantmäteri Träslöv akt 104 s 6, Topografiska s 45. Exempel på stutuppfojdning i skogsbygden finns ända till runt år 1900, se Andersson Evald s 212.
- ⁸⁶ Lhb 1833 s 5
- ⁸⁷ Kfb Hsd 1871.
- ⁸⁸ EU 24847.
- ⁸⁹ Det danske landbrugs historie III s 347-350.
- ⁹⁰ De många prominenta tjurarna 1900 i tabellen i *bilaga 9.3* speglar också övergången till animalieproduktion. Att Kvibille redan 1880 hade sådana tjurar kan bidra till bilden, att området började sin animalieövergång redan då.
- ⁹¹ BiSOS H Landshövdingeberättelser 1886-1890 citatet, Kmvp II s 47, Kfb Hsd 1876, Kfb Hsd 1881, Kfb Kba 1891, Kfb Kba 1896, Kfb Kba 1901, Kfb Lah 1901, Kfb Vbg 1901, Kfb Hsd 1886, Kfb Hsd 1891, Kfb Hsd 1901, Gadd 2000 s 166-168, Morell 2001 s 90, 99-108. – Möjligen har inriktningen på animalier kommit redan kring 1880 i Kvibille med omnejd.
- ⁹² Wiking-Faria 1993a s 64-68, 85-89, 97-101.
- ⁹³ Något som t ex inte skedde i Västergötlands skogsbygd.
- ⁹⁴ Köll s 73 har noterat förhållandet i Södermanland – men inte förklarat det.
- ⁹⁵ Sandklef 1959 s 266. 1859 gick 90 % av all havre som odlades i Torup (med avdrag för utsädet) till kreatursfoder, Palm 1997 s 26-28.

Sammanfattning och slutsatser om den agrara revolutionen

Kapitlet börjar med en skiss över samhällsutvecklingen i Sverige under 1700- och 1800-talen ur ett landsbygdsperspektiv. Därefter kommer själva sammanfattningen av undersökningen: Utvecklingen i Halland som helhet beskrivs utifrån tre epoker och med alla de undersökta variablerna. (I *bilaga 10.1* finns en sammanfattning av hela undersökningen på *bygde- och områdesnivå*. En sådan genomgång kan behövas med de många områden, många tidsnedslag och många undersökta faktorer som ingår i studien.) Därefter analyseras några av de viktigaste *förändringsprocesserna* under den agrara revolutionen.

Till slut ska vi återvända till de frågor som togs upp i kapitel 1: Alla de *drivkrafter* som behandlades där, och som forskningen menat var drivande för den agrara revolutionen, ska analyseras och diskuteras i ljuset av avhandlingens resultat. Vilka av dessa drivkrafter var verkligen verksamma och vilka var det inte? Avhandlingen avslutas med en diskussion om resultatens tillämplighet utanför Halland, det vill säga för hela Västeuropa.

Samhällsförändringarna i Sverige ur ett bondeperspektiv

I samband med att underifrånteorin presenterades i kapitel 1 nämndes att en bondevänlig samhällsutveckling borde vara stimulerande för jordbruksutvecklingen. Vi ska här först presentera vilka perioder i svensk historia de senaste 1000 åren som kan anses positiva respektive negativa för bönderna. För att förenkla lite så kallas de positiva för "bondetid" och de negativa för "adelstid".

Med detta bondeperspektiv på Sveriges historia¹ får vi följande ungefärliga perioder: *1000–1250 bondetid, 1250–1400 adelstid, 1400–1550 bondetid, 1550–1720 adelstid, 1720–*

bondetid.² Förenklat uttryckt var det så, att så fort bönderna fick chansen, så nyodlade de och utvecklade jordbrukstekniken. Det var alltid en fördel för bönderna att få mer livsmedel, så att marginalerna blev större. Det fanns alltså främst under bondetiderna en ständig utvecklingsbenägenhet.

Åren 1000-1250 skedde enormt stora nyodlingar och nyetableringar av gårdar och byar. Jordbrukstekniken utvecklades starkt. Detta var innan feodalismen var etablerad: Statsapparaten var mycket svag och de flesta bönder betalade ännu ingen skatt. Åren 1250-1400 etablerades adeln som härskande klass och beskattningen av bönderna blev permanent. Digerdöden drabbade hårt, och många gårdar lades öde. Under 1400- och början av 1500-talet skedde åter en uppodling, men inte lika kraftig som i början av medeltiden. Bönderna flyttade fram sina politiska positioner genom flera stora uppror.

Men det skede som intresserar oss mest i denna avhandling är övergången från 1600-talets adelstid till 1700-talets bondetid: Åren 1550-1720 förde de maktavande i Sverige en krigspolitik med syfte att erövra stora landområden. Statsapparaten växte i styrka och kyrkan underordnades denna. Adeln stärkte åter sitt grepp både i riket och lokalt. Säterier (herrgårdar) anlades på löpande band genom att bönder avhystes från sina gårdar. Adeln lade också under sig alltmer jord. I mitten av 1600-talet innehade den 72 % av gårdarna, jämfört med de 21 % som den hade 1520 och 33 % 1720.³

Under denna krigs- och adelsepok var bönderna i Sverige (och i Danmark) kanske som mest betryckta någonsin. Folkmajoriteten drabbades både i form av soldatutskrivningar (med soldaternas död i främmande länder) och direkta krigshandlingar på det egna territoriet, då arméerna levde på att plundra lokalbefolkningen. Många bondgårdar blev åter öde. För att finansiera dessa krig lades en mängd extra skatter på bönderna. Det var alltså en kraftig omfördelning av resurserna till adelns och framför allt högadelns fördel.

Det gick så långt att statsmaktens fortbestånd hotades, för på grund av adeln stora jordinnehav kom knappast några skatter in. Detta gjorde att bönderna 1680 kunde alliera sig med de andra stånden inklusive lågadeln och kungen för att genomdriva en reduktion av högadelns jordinnehav. För att säkra statsmakten framtida intäkter fördes stora mängder av gårdar över från frälse till krono. Högadelns girighet hade blivit dess fall. Skatteinivån lades också fast på en given nivå genom indelningsverket, så att bondeklassen i framtiden inte skulle utarmas.⁴ Mantalet på många gårdar förmedlades. Reduktionen och de efterföljande reformerna drevs igenom med kungligt envælde.

Förhållandena bör ha förbättrats för bönderna redan de sista två årtiondena av 1600-talet, men politiskt var inflytandet fortfarande litet. Karl XII kunde därför driva in Sverige i nya krig 1700-1718. Extraskatter infördes och mängder av soldater dog i kriget. Början av 1700-talet var därför ett bakslag för bönderna. Först med Karl XII:s död⁵ och freden från cirka 1720 kunde en varaktigt ”bondevänlig” politik föras. Den följande perioden kallas också för Frihetstiden.

Att det blev en ny bondetid berodde på att Karl XII mot krigsslutet blivit helt isolerad med sin krigspolitik. Kungamakten var därför totalt misskrediterad. Samtidigt var högadeln försvagad sedan reduktionen. Följden blev att adeln nu var tvungen att stödja sig på de andra stånden för att kunna behålla sin maktposition. Frihetstiden uppstod därför med en mycket stark ställning för ståndsriksdagen och en kung nästan utan infly-

tande. Avgörande för denna statsmakt var att behålla indelningsverkets stabila skatter, alltså inga skattehöjningar för bönderna och att undvika stora krig.⁶ Detta kom också att prägla epoken från 1720 och framåt. Det blev en fredsepok där bondejordbruket kunde utvecklas, speciellt de bönder vilkas jord inte ägdes av någon adelsman.

Man kanske kan se det så, att reduktionen var förutsättningen för att omvälvningarna kring 1720 skulle kunna ske. Samtidigt var det först då de reella framstegen för bönderna kunde förverkligas.

Daniel Larssons avhandling visar vilken viktig demografisk brytpunkt 1720 var. Åren 1650-1720 var dödligheten stor under långa perioder. Då dog människor oftast under vårmånaderna, när maten var som knappast, vilket alltså visar att man hela tiden låg nära svältgränsen. Åren 1720-1800 karakteriserades i huvudsak av en jämn folkmängdsökning, som bara innehöll några korta tidsavsnitt med hög dödlighet. Tendensen att människor dog under vårmånaderna minskade.⁷

Bönderna var alltså mer än tidigare med i rikets styrelse från 1718 och framåt. Nästan genast lyckades de utverka skatteköp, det vill säga att kronobönder med förtur fick friköpa sina gårdar. Men i början hade bönderna ett mindre inflytande över rikspolitiken. Dalupproret 1743 bidrog till att understryka böndernas potentiella styrka. Under 1740-talet fick bönderna som en följd av detta lägre skatter och stärkt ställning i riksdagen. En ny period då bönderna fick ökat inflytande i riksdagen var på 1760-talet.⁸ Reformen som gav bönderna starkare besittningsrätt och frälsebönderna större möjligheter till friköp genomfördes bland annat 1789 och 1809.

Med jordbrukets utveckling under 1700-talet ökade bönderna sina ekonomiska resurser. Samtidigt ökade de sitt politiska kunnande, och därmed kunde bönderna flytta fram sina positioner även i rikspolitiken.⁹ Mats Olsson uttrycker det så här om böndernas nya situation efter 1720: "Sakta men säkert stärktes böndernas visshet om att nuvarande och framtida produktionsresultat inte skulle komma att konfiskeras av överheten. Denna förändring är den kanske viktigaste förklaringen till den långsiktiga tillväxt i bondeekonomin som nu tog fart – en tillväxt som i grunden skulle förändra samhället." Ökade produktionen så minskade skattebelastningen.¹⁰ Men detta gällde inte frälsebönderna, adelsmannen kunde när han ville höja dagsverken och ränta.

Christer Winberg betonar att det sällan finns några stordriftsfördelar i jordbruket: "När den mest adelsgynnande politiken bröts genom reduktionen i slutet av 1600-talet och bördorna på allmogen minskade efter det stora nordiska kriget slut 1721 började bondejordbrukets större konkurrenskraft slå igenom." Familjejordbruket dominerar även under industrialismen.¹¹

Parallellt med de politiska och ekonomiska förändringarna under 1700-talet skedde en omvandling av tänkandet. Nya idéer inom överklassen var att den kunde gynnas genom att ekonomin ökade, istället för som tidigare bara genom ökad exploatering. Dessa nya idéer kom fram genom upplysningen, som startat i England och Frankrike. Alla nyttigheter i riket skulle undersökas (i Linnés anda), och det var en fördel att bönderna ökade sin välmåga. En vetenskaplig syn började växa fram.

Under 1800-talet trädde bönderna fram som en av de ledande politiska klasserna i Sverige. Därför behöver inte analysen av 1800-talet fördjupas här.

Den agrara revolutionen i Halland

Nu ska undersökningen av utvecklingen i landskapet Halland sammanfattas.¹² De stora dragen i förändringen beskrivs både vad gäller teknik, odling, kreatur och sociala frågor samt hur dessa samspelat med varandra. Men först en sammanfattning av de källor som använts.

Källorna

Bouppteckningar, lantmäterihandlingar och skildringar har varit de viktigaste källorna i avhandlingen.

Bouppteckningar har använts för att studera nio områden under nio undersökningsperioder (20-årsperioder). Med så många områden och täta undersökningsintervall har de kronologiska förloppen kunnat följas tydligare. Detta gäller till exempel införandet av nya jordbruksredskap och kreaturens tillväxt. Dessutom har sambanden mellan den agrara revolutionens olika tekniska delar blivit klarare. Undersökningen har också genom de många områdena fått en mängd olika varianter av jordbruksomvandlingen, som gör att förklaringar lättare kunnat hittas.

Lantmäterihandlingar har studerats för alla de nio områdena. Och i stort sett lika täta tidsintervall som för bouppteckningarna har kunnat studeras vad gäller åkerarealer. Givetvis har också skiftenas genomförande kartlagts.

Skildringar som landshövdingeberättelser, kronofogdeberättelser och bygdeskildringar, liksom sockenstämmoprotokoll och rapporter till Finanskommittén har använts för att komplettera de andra uppgifterna. Ifråga om odlingssystemen har de ensamma fått utgöra källunderlag.

Före 1720

Under 1600-talet och fram till 1720 var det ingen bondevänlig tid. Vi kan följaktligen inte förvänta oss någon början på den agrara revolutionen. Dessutom finns det nästan inget källmaterial av den typ som använts i denna avhandling från de första årtiondena av 1700-talet. Det enda som avhandlingen har utnyttjat är några kartor med åkerarealsuppgifter från tiden kring 1700.

Från kapitel 2 kan vi ändå snabbt erinra oss hur perioden gestaltade sig i Halland. Ett flertal krig gick fram över landskapet 1563-1676 med plundringar och nedbrända gårdar. Dessutom kom alla arbeten med fästningsbyggen, körslor för armén, extra skatter och soldatutskrivningar. Många gårdar lades öde. Alla Hallands landsändar drabbades, men de sista tre krigen 1643-1676 påverkade främst södra delen av länet. Allra mest krigshärjad verkar Laholmsslätten ha blivit.¹³

Det finns inga studier av jordbruket under denna adelsepok, men vi kan utgå ifrån att produktionen snarast gått bakåt, att människor ofta fick svälta och att innovationerna lyste med sin frånvaro. En ytterligare försvårande faktor kan vara att skogen kraftigt minskade under 1600-talet, och olika typer av binäringar blev svårare att upprätthålla.¹⁴

Landshövdingen beskriver krigsepoken på detta sätt: "Brist på nöd[vän]digt folk, som under krigsåren så är uttaget, att bonden ej [hunnit] sina ägors bruk och hävdande

rätteligen sköta.” Mot detta ställer han tiden då texten skrivs, 1726: ”När nu bonden i fredstiden får sin hushållning sköta.”¹⁵

Epok I 1720-1800

Adeln hade under 1600-talet ett hårt grepp om jorden i Halland. Det fanns många herrgårdar i landskapet, och fortfarande vid Frihetstidens början 1720 var 51 % av mantalet frälse. Adeln och dess gelikar innehade alltså cirka hälften av gårdarna i länet. Som ett arv från den danska tiden hade adelsmännen extra starka privilegier. De kunde ta ut hur många dagsverken de ville av sina underlydande bönder, vilket kallades hoveri.

Adelns mycket starka ställning liksom att krigen direkt drabbat Halland måste ha gjort, att det dröjde mycket längre för bönderna här att återhämta sig än i andra delar av Sverige (förutom i Skåne där förhållandena var liknande). Den återhämtning som kom i Sverige från fredsslutet kring 1720 blev därför i Halland långsammare än i övriga landet. Flera (kris-)tecken tyder på detta:

Ingen ökning av åkerytan skedde förrän sent under epok I och inga förändringar i odlingssystemet.¹⁶ Kreaturen var små hela 1700-talet och en metod med ”minifödning” tillämpades. Att de flesta storskiftena i Halland dröjde till runt 1800 bör också uppfattas, som att man inte hade råd tidigare. På Laholmsslätten, som alltså drabbats senast av krigen, hade många jordbrukare ännu vid 1700-talets mitt inte ens en träharv, utan bara ett årder att sköta sina åkrar med. Att man i Lindome, Fagered, Torup och Grimeton hade fler kor 1740 än senare under 1700-talet kanske också var ett kristecken. ”Bäst att ha en ko extra om någon skulle dö”, kunde resonemanget bakom detta vara. Ett ytterligare tecken på den svåra kris som Halland bör ha befunnit sig i under första halvan av 1700-talet är jordbrukarnas stora skuldsättning 1740. Hela 41 % av jordbrukarna hade över hälften av inventariet i skulder.¹⁷

Skedde då inga förändringar inom jordbruket under epok I? Jo, egentligen hände en hel del viktiga saker: Epoken måste ses som en *återhämtningsperiod*. För att kunna nyodla krävdes dels en stor arbetsinsats, alltså många människor. Dels krävdes det överskott på säd, så att det fanns något att använda till utsäde på den utvidgade åkern. Dessa förutsättningar förelåg inte 1720. Men med de fredliga förhållandena och de relativt sett bättre förhållanden som rädde för skatte- och kronobönder, så kunde en stabil minilevnadsstandard så småningom uppnås. Det bondfamiljerna främst satsade på var små förbättringar i de åkrar och ängar man hade. Man røjde buskar, stubbar, ljung och ogräs ur åkern. Stenar røjdes också, men inte alls i samma omfattning som under 1800-talet. Bok och ek kunde tas bort ur åkern efter 1789. Även ängarna røjdes och troligen utvidgades dessa. Dessutom utvecklade man något som här kallats det dynamiska ensädet: Åkrar som gav för lite lades igen samtidigt som ängsytor odlades upp. Jordbrukarna uppnådde därmed både större sädesskördar på åkern och större höproduktion på ängen. De ytor som man på detta sätt växlande om med blev större under 1700-talet. Dessutom infördes nya redskap i en del områden.¹⁸

Korntalen i Halland låg på runt 3 på 1700-talet och på cirka 4 strax efter år 1800. Ökningen kan synas liten, men tar man bort utsädet blir ökningen från 2 till 3, det vill säga en ökning med 50 %. Dessa höjda korntal bör sökas i de förbättringar i åkerbruket

som nämnts och i användandet av nya redskap. Det skedde alltså en ökning av skördarna på de små ytor som brukades.

Denna skördeökning förklarar varför en ökad folkmängd kunde försörjas utan att nyodlingen hade kommit igång. Folkmängden steg nämligen med 35 % mellan 1735 och 1805. Dessa människor måste ju få mat och den bör de i huvudsak ha fått från den egna produktionsökningen. Med ökad folkmängd kunde också fler produktivitetsförbättringar av åkern göras – en växelverkan.

Det måste också varit så att produktionsökningen under 1700-talet ledde fram till en säkrare försörjning. Bondfamiljen måste i slutet av 1700-talet ha slutat att oroa sig för svält lika mycket som man gjort i början av epoken. Detta för att man nu kunnat lägga upp små reservförråd. Ett tecken på att utvecklingen verkligen kommit så här långt är att nyodlingen, ökningen av åkerytan, kom igång i vissa områden från 1780 och framåt. Nyodling krävde ju ett litet överskott av utsäde.

En viss hjälp för att öka böndernas resurser måste arbetsvandringarna ha varit. Tröskningen i Skåne gav inkomster hela 1700-talet och möjlighet att köpa in säd. En extra stimulans bör arbetena i sillsalterierna i Bohuslän 1780-1800 ha varit. Via dem fördes extra resurser in till bondebefolkningen, som säkert har använts till produktiva investeringar. Att ståndspersoner klagade på att bönder och tjänstefolk använde inkomsterna till lyxkonsumtion, tyder bara på att de var betydande. Ytterligare inkomstkällor kan ha varit en ökning av textilslöjden och andra binäringar, något som inte ingår i studiet för denna avhandling.

Alla dessa förbättringar av bondens ekonomiska situation gjorde, att en försiktig början på friköp av bondgårdar till självägande kom under 1700-talet. Detta var den allmänna bilden i Halland. Nu kommer vi till skillnaden mellan bondedominerade och adelsdominerade områden. Här har vi genom hela avhandlingen konstaterat att skillnaden var stor.

I norra mellanbygden (Lindome/Fjärås) hade redan 1740 en majoritet av bönderna blivit självägande. Här kunde man direkt ta vara på Frihetstidens (den bondevänliga politikens) fördelar.¹⁹ Ändamålsenliga plogar fanns redan i denna bygd vilket inte var fallet i övriga länet, där jordbrukarna bara hade årder och träharv att bearbeta sina åkrar med. Jordbrukarna i Lindome och Fjärås höll vid mitten av 1700-talet som första bygd på att införa järnharvar. Korna var redan nu större än i de andra områdena, det vill säga att man hade möjlighet att ge dem mer foder. Vi ser också att man i norra mellanbygden genomförde betydligt tidigare storskiften, eftersom man helt enkelt hade råd med detta. Följdriktigt var också korntalen högre och nyodlingarna började tidigast här – kring 1780.

Tvååker hade på 1700-talet ingen majoritet självägande, men det var ändå det mest bondedominerade området efter norra mellanbygden. Här infördes under epok I också bra plogar som viktigaste jordbearbetningsredskap, och nyodlingen kom igång kring 1790.

Folkmängden ökade under 1700-talet betydligt mer i de tre områdena Lindome, Fjärås och Tvååker (cirka 50 %) än i de andra sex undersökningsområdena i Halland (cirka 28 %). Utvecklingen under 1700-talet skedde så gott som uteslutande i de tre nämnda bondeområdena. Ett tecken på att myndigheterna såg att produktionen stagnerat i de andra områdena är den förmedling – skattereduktion – som de mest adelsdominerade

områdena (Ränneslöv, Laholm och Torup) fick runt 1810. I dessa tre adelsområden förekom ingen nyodling och inte heller någon utveckling av redskapen under 1700-talet. Snarare var det så att den adelsdominerade södra slättbygden hade speciellt låg redskapsstandard med en icke-ändamålsenlig hjulplog och avsaknad av harvar hos många jordbrukare. Dessutom hade kreatursskötseln feodala inslag.

I skogsbygden hade Fagered ett betydligt större bondeinflytande än Torup. Men nästan ingen förändring skedde inom jordbruket under epok I i skogsbygden. Troligen berodde detta på den stora mängden sten i åkrarna och de fattiga förhållanden som rådde där med ytterst små åkrar, små kor och svaga dragare.

Epok II 1800-1860

Halland hade svenskt rekord i friköp av jord, och det var under epok II dessa skedde: 1860 var de självägande jordbrukarna i majoritet i alla områden. Under denna period växte också gammalkyrkligheten (schartauanismen) fram i Västsverige. Winberg har påpekat hur väl dessa kyrkliga idéer passade med de allt fler hemmansägarnas tänkande.²⁰

Parallellt med friköpen genomfördes under epoken stora redskapsinnovationer, enorma nyodlingar, omläggning till nya odlingsystem, nästan hela skiftesreformerna och kreaturen ökade i värde/storlek. Folkmängden ökade dramatiskt och jordbrukargruppen fick nu en stor andel obesuttna. Givetvis ökade med denna utveckling produktionen av jordbruksvaror enormt, och redan 1820 var Halland självförsörjande med livsmedel. Istället för svältperioder kom nu en ökad välmåga åtminstone hos bönderna. Men något vi bör hålla i minnet är att jordbrukarna under hela epok II så gott som inte sålde några jordbruksprodukter på en marknad.

Epok II var alltså den period "då allt hände". Men förutsättningarna för att detta utvecklingssprång skulle kunna tas var den återhämtning som skett under epok I.

År 1800 hade en majoritet av gårdarna friköpts bara i norra mellanbygden. Samtidigt var adelsägandet dominerande i både Torup, Kvibille och Ränneslöv. De återstående fyra områdena hade fler självägande än adelsägda gårdar, men ännu ingen majoritet friköpta jordbrukare. Redan 1820 blev dock en majoritet självägande i Tvååker, Grimeton, Laholm och Ränneslöv. 1840 följde Fagered efter och 1860 blev en majoritet friköpta även i Kvibille och Torup.

Folkökningen uppgick till 76 % 1805-1880, jämfört med 35 % 1735-1805, det vill säga dubbelt så stor. Folkökningen ökade främst andelen obesuttna: Från 1820 blev dessa 20-25 % av jordbrukarna. Även gruppen bönder utan dragdjur (småbrukare) ökade. På Laholmsslätten var folkmängdsökningen klart störst, vilket egentligen mest visar hur få människor det bodde där tidigare.

Denna folkökning var givetvis ett resultat av den stora produktionsökningen av jordbruksvaror, framför allt säd och potatis, som kunde genomföras med de stora nyodlingarna och de nya redskap som infördes: Under epoken blev plogen och järnharven de dominerande redskapen i alla bygder utom skogsbygden. Järnplogen var 1860 de flesta jordbrukares redskap i Lindome, Fjärås, Tvååker, Laholm och Ränneslöv. Korntalen ökade kraftigt under epoken: från cirka 4 till cirka 7. Nyodlingarna var mycket omfattande: I de olika undersökningsområdena hade 1860 åkerarealerna dubblats, tredubblats eller till och med mer än fyrdubblats jämfört med 1700-talets nivåer.

Genom den kraftfullt ökade jordbruksproduktionen kunde bönderna överge den riskminimeringsstrategi som tidigare varit nödvändig. Man behövde inte längre ha tegar spridda på många ställen och kunde alltså genomföra skiftena. Att de genomfördes i två steg var bara en fördel. Först genomfördes storskiften och enskiften i slätt- och mellanbygden och sedan laga skiften i hela landskapet. Extra stark var nyodlingen 1840-1870 i samband med laga skiftena och att nästan alla jordbrukare nu friköpt sig. Man behövde nu inte heller utnyttja all åker för sädesproduktion och kunde därmed gå över från ensäde till lindbruk/växelbruk, till en början med ganska liten andel lindor/vallar.

Produktionen av all säd ökade under epoken och potatis var från 1820 en ny viktig växt. Havre ökade sin andel av all säd, vilket bör bero på att havre var lättodlad på nyodlingar. Export av havre kom inte igång förrän kring 1860.

I alla dessa stora omläggningsarbeten, nyodlingar, stenröjningar för de nya redskapen, de nya odlingssystemen och skiftena krävdes en betydligt större arbetskraft än som funnits på 1700-talet. Och nu på 1800-talet fanns den, tack vare de produktionsökningar som skedde. Genom friköpen hade också bönderna kunnat göra sig fria från dagsverken på herrgårdarna, som ytterligare frigjorde arbetskraft. Bönderna lade nu inte heller tid på arbetsvandringar, då den egna jordbruksproduktionen krävde fullt engagemang.

Böndernas överskott på säd kunde alltså användas till flera olika saker: a) Förråd för knapphetsperioder. b) Utsåde till ökad nyodling. c) Egen ökad konsumtion i bondfamiljen, helt enkelt mer och bättre mat. Mer mat från djuren fick man ju genom att avsätta en del av säden till dem, så att de växte och blev välnärda.²¹ Hälsotillståndet och arbetsförmågan blev betydligt bättre på 1800-talet än på 1700-talet. d) Till att betala de jordlösa grupperna i området. De var som nämnts arbetskraft i jordbruket. Men de var också arbetskraft för andra delar av bondens behov: murare, skraddare, smeder och så vidare.²² Bönderna köpte tjänster av de många obesuttna på landsbygden och fick därmed bättre kläder, skor, husgeråd, möbler med mera. De besuttna jordbrukarna kunde även med extra arbetskraft bygga om sina hus från höglöftstugor till hallandslängor. Under denna epok när man nyligen fått ett överskott handlade man inte så mycket i städerna och det var inte viktigt att sälja säden på en marknad. Man agerade istället i lokalsamhället.²³ Detta var epoken då man utvecklade sin bondeidentitet: 1800-1860 var folkkonstens och de målade bonadernas höjdpunkt, se *bild 10.1*.²⁴

Utvecklingen i skogsbygden hade nu kommit igång. Under epok II skedde en hel del friköp. Nyodlingarna började, men inte med samma fart som i övriga bygder. Potatisen infördes som ny växt. Men ännu 1860 var de nya redskapen bara antagna av ett fåtal jordbrukare. En viss folkökning skedde, men den var lägre än i andra bygder. Skogsbyggdets eftersläpning berodde fortfarande på stenigheten och att jordbrukarna var fattiga. Jordbrukaren måste genomföra en stenröjning för att komma vidare, men dels saknades det förmodligen arbetskraft och dels kunde jordbrukarna knappast betala för den.

Ser vi till skillnaden mellan adels- och bondeområden så bestod den under epoken. Norra mellanbygden och Tvååker var fortfarande ledande när det gällde nya redskap som järnplogar, djupharvar och vältar. Och norra mellanbygden var klart tidigast med lindbruk. Tvååker och delvis Grimeton var tidigast att odla potatis i stor skala och att odla vicker. Men skillnaderna minskade naturligt nog eftersom fler och fler områden kom att få en majoritet självägande.

Bild 10.1. Bondbröllop i Halland 1801

Bonadsmålning "Bröllopet i Kana" daterad 1801 målad av Johannes Nilsson (1757-1827) från Breared i Hallands skogsbygd. Bröllopet i Kana tillhör Bibels värld, men konstnären Johannes Nilsson har gjort om motivet till ett bondbröllop i hans egen hemmiljö. Människorna är klädda som i Halland år 1801: Vi ser brudparet i mitten och prästen med sin peruk och pipa. På bordet är det dukat till fest med stora brödhögar, kringlor och välfyllda grötfat. Öl serveras i stånkor och bägare. Målade bonader var målade av landsbygdens folk för landsbygdens folk. De målade bonaderna var som mest vanliga 1800-1860, men med en början på 1700-talet. Foto: Arne Persson, Länsmuseum Varberg.

Inom bygderna var skillnaderna tydligast i mellersta slättbygden, där Tvååker var först i utvecklingen av nya redskap, nya grödor, nyodling och bättre kreatur – oftast Grimeton därefter och Kvibille sist. Fagered var också något tidigare än Torup. Skillnaderna mellan Laholm och Ränneslöv var små, medan Fjärås hade gått förbi Lindome i utvecklingen.

I slutet av epoken hade norra mellanbygden fortfarande bland de mest utvecklade jordbruken i länet, men nu jämsides med slättbygderna. Eller som en skrift uttryckte det 1847: "Hallands allmoge är i allmänhet fattig, men på den bördigare slättbygden, företrädesvis i norra Halland, träffas dock jämn bärning och hos besuttne självägande bönder ej sällan välstånd, till och med förmögenhet."²⁵

Epok III 1860-1900

Under de sista 40 åren av 1800-talet fortsatte jordbruksutvecklingen i Halland mycket snabbt, nu kompletterad med en marknadsinriktning. Givetvis var de stora förändring-

arna under epok II förutsättningen för denna utveckling, där inte minst det nyvunna självägandet var avgörande.

Laga skifte hade medfört väldigt stora kostnader för de deltagande jordbrukarna, vilket gjorde att skulderna ökade. 1840-1900 var 44-47 % av jordbrukarna skuldsatta till minst 50 % av inventariet mot runt 25-30 % åren 1760-1820. Att bönderna kunde klara en så hög skuldsättning under andra halvan av 1800-talet måste ha berott på den snabba produktionsökningen och försäljningen av jordbruksprodukter.²⁶

I mellan- och slättbygden fullföljdes under epok III omläggningen till ett fullskaligt växelbruk. Nyodlingarna fortsatte först med full kraft, men var i stort sett avslutade år 1900 – odlingsmaximum var uppnått. Så gott som alla jordbrukare hade vid sekelskiftet 1900 järnplogar och järnharvar, och mot slutet av århundradet började maskiner införas i stor skala. Förädlingen av kor och hästar till ännu större storlekar fortsatte. Ledande i mekaniseringen och omvandlingen till växelbruk var nu Laholmsslätten, troligen beroende på att sten saknades i åkrarna och att jordbrukarna samarbetade bra kring de nya redskapen och maskinerna.

I skogsbygden pågick under slutet av 1800-talet fortfarande laga skiftesrörelsen. En majoritet av jordbrukarna hade både järnplogar och järnharvar år 1900, men många i skogsbygden saknade fortfarande dessa redskap. Att dessa innovationer nu fanns hos de flesta tyder i alla fall på att stenröjningar kommit igång i stor skala. Men maskiner hade man knappast råd med ännu. Nyodlingarna fortsatte också men var inte alls klara år 1900 utan skulle pågå långt in på 1900-talet. Övergången till växelbruk var bara i början. Både kor och dragdjur hade vuxit i värde men var inte lika stora som de i slättbygden.

Jordbrukarna i slätt- och mellanbygden kunde, tack vare de stora produktionsökningarna under första halvan av 1800-talet, i stor skala börja sälja jordbruksprodukter på en marknad. (I skogsbygden var man förmodligen självförsörjande.) Kring 1860 startade en enorm försäljning av havre till England. Havre var utmärkt att odla på de nyupptagna åkrarna. Havreexporten nådde sin största omfattning 1860-1890 för att därefter upphöra.

Kring 1890 lade de halländska jordbrukarna istället om produktionsinriktningen till animalier, vilka främst såldes på den inhemska marknaden. Övergången till animalieproduktion underlättades av att växelbruket just införts i stor skala och att kreaturen under lång tid växt till sig i storlek. Havren kunde nu användas till foder åt de egna kreaturen. För första gången under 1700- och 1800-talen ökade nu antalet kor per jordbrukare.

Med en stor del av jordbrukarnas produktion inriktad på en marknad fick nu dessa mycket att handla för – de drogs in i en marknadsekonomi. Bönderna började nu köpa varor från städerna istället för i lokalsamhället. Borgerliga ideal ersatte den bondeidentitet som funnits i tidigare epok. Folkkonst och folkliga kläder lades bort. Jordbrukarna kunde nu också sluta med textilt hantverk och andra bisysslor.²⁷

De sista bönderna friköpte sig under denna epok, men det var ingen stor rörelse, eftersom de flesta redan var självägande. Istället tog en hemmansklyvning fart, så att allt fler fick mindre mantal. Men denna utveckling verkar inte ha lett till någon proletarisering av bondeklassen.

Genom maskinernas intåg minskade behovet av arbetskraft. De stora omvandlingsarbetena med nyodlingar etcetera var ju också avslutade. Därmed kunde mängder av

människor lämna landsbygden utan att jordbruksproduktionen minskade. Från Halland emigrerade flest människor per länsinvånare i landet. Många flyttade också till industri-orterna. Under epoken stagnerade först folkmängden på landsbygden i Halland för att sedan minska.²⁸

Tidsövergripande frågor

Tvååkersgränsen utgör en ungefärlig nordgräns för ett danskt inflytande vad gäller många kulturföreteelser, inte minst språkligt, och har därmed haft en stor betydelse. Men vilken roll kan *Tvååkersgränsen* anses ha i den agrara revolutionen? Snarast kan man se den som en gräns mellan många självägande bönder på den norra sidan och en stark och dominerande adel på den södra sidan. (En stark adel kan ju sägas vara ett danskt inflytande.) Den agrara revolutionen kom norrifrån i Halland, och *Tvååkersgränsen* får betydelse om vi placerar norra mellanbygden och *Tvååker/Grimeton* norr om den. Skogsbygden hängde inte med i omvandlingen lika snabbt som södra Hallands slätter. Så vad gäller den agrara revolutionen var kulturgränsen mellan skogsbygd och slättbygd ytterst väsentlig.

Fanns det någon *grupp inom jordbrukarna som hade svårare att hänga med i jordbruksomvandlingen*? De obesuttna (torpare och andra) blev en stor grupp bland jordbrukarna från 1820 och framåt. Även de som var utan dragdjur, småbrukarna, ökade i omfattning vid denna tid. Dessa var både obesuttna och bönder med små resurser. Tillsammans kallas de obesuttna och småbrukarna för jordbrukarnas underklass. De som tillhörde denna underklass hade klart färre kor än normaljordbrukaren och var långt senare med att skaffa järnplog och järnharv. Noteras bör dock att de mot slutet av 1800-talet oftast hade skaffat dessa redskap och att de även ägde en del maskiner men på en tydligt lägre nivå än böndernas. Det krävdes alltså en viss mininivå av rikedom för att kunna skaffa innovationerna. Men när det gällde kornas värdeökning var de i underklassen nästan lika framgångsrika som andra jordbrukare.²⁹

Som en särskild grupp har *änkor som var jordbrukare* undersökts i *bilaga 10.2*. Detta för att se om kvinnligt ledda jordbruk skilde sig från andra, en undersökning som tidigare inte gjorts. En del kanske tror att dessa änkor styrde över små och eftersatta jordbruk. Men de 65 jordbruk som leddes av änkor i bouppteckningsmaterialet visar, att de var normalstora vad gäller boskapsinnehavet. Deras jordbruk visade sig också hänga med bra i några av den agrara revolutionens landvinningar: Deras kor ökade i storlek och de skaffade järnplogar och järnharvar i lika hög grad som sina manliga kollegor. Vad som däremot var tydligt var, att inte alla områden accepterade kvinnligt ledarskap till jordbruk lika lätt. Det var i bondeområden änkor lättast kunde få bli gårdsöverhuvuden.

Jordbruket i Halland hade som vi sett under 1700- och 1800-talen utvecklats på ett formidabelt sätt både tekniskt, socialt och vad gällde landskapets omvandling. Kring 1900 kunde denna utveckling föras vidare genom att bönderna nu gick samman i olika kooperationer. I Halland blev inte småindustrin, och inte heller storindustrin, speciellt väsentlig för landskapets ekonomiska utveckling. I Halland skedde den ekonomiska utvecklingen istället på landsbygden och inom jordbrukets ramar: En satsning på jordbruket med industriella förtecken, en *proto-agrarkapitalism* utvecklades under andra halvan av 1800-talet, vilken blev en framgångsutveckling under 1900-talet.³⁰

Slutsatser om förändringsprocesser under den agrara revolutionen

I detta delkapitel gäller det hur *de olika tekniska delar som ingick i agrara revolutionen* utvecklades eller påverkade varandra – det vill säga *förändringsprocesserna*. Många av dessa frågor är bara delvis belysta i tidigare forskning.

Slutsatser om några viktiga förändringsprocesser kommer här: a) Redskapens ömsesidiga beroende av varandra samt vilka redskap som krävdes för nyodling eller växelbruk. b) Nyodlingens omfattning och en jämförelse med offentlig statistik. c) Gödselkrisens och mörglings betydelse. d) Övergången från ensäde till lindbruk/växelbruk. e) Kreaturens tillväxt i storlek före eller efter utländska rasers införande. f) När man föredrog häst eller ox som dragare. g) Hur de stora produktionsomläggningarna var möjliga.

Skiftena, som var en förändringsprocess inom den agrara revolutionen, kommer att behandlas i nästa delkapitel om drivkrafter. Samma sak gäller för *folkökningens* och *potatisens* roll.

Redskapens roll

De nya redskapen – plog, järnplog, järnharv och djupharv – var alla avgörande för att grödorna skulle växa bättre på åkern, vilket berodde på att jordbearbetningen nu blev effektivare och djupare och att ogräsen bekämpades bättre. Korntalen höjdes också större delen av undersökningsperioden. I avhandlingen har några konkreta förhållanden undersökts:

1) Väntade årderbygder med att införa plog till de började med lindbruk/växelbruk? På detta kan vi svara ett klart: nej. Plogen med trävändskiva och även järnplogen infördes tidigt i Tvååker och Grimeton och kom även till de andra områdena före lindbruket/växelbruket introducerades. Plogar och järnplogar var viktiga för att förbättra jordbearbetningen vid vanlig åkerplöjning och vid nyodling. Å andra sidan var det nästan ett krav att ha järnplog för att kunna införa lindbruk och växelbruk.

2) Det finns ett visst samband så, att järnplogar kom tidigt i områden som länge haft plog. Men Tvååker var tidigast med många järnplogsägare, trots att området bara hade få plogar vid 1700-talets mitt, så sambandet var inte absolut.

3) Passerade årderbygder alltid ett stadium med träfjölsplogar innan de gick över till järnfjölsplogar? Det är tydligt att så inte var fallet. De områden som tidigt gick över till plog hade i början många träplogar, men de som gick över till plog sent gick oftast direkt till järnplogar.

Nyodlingens omfattning

Genom att ett stort antal lantmäterihandlingar undersökts och dessa kombinerats med utsädesuppgifter i bouppteckningar har nyodlingen kunnat studeras med 20-årsintervaller (ibland 10-årsintervaller). Förhållandevis säkra nyodlingskurvor för de nio undersökningsområdena har därmed erhållits.

Det visade sig att nyodlingen i Halland på 1700-talet var nästan obefintlig. Först i slutet av århundradet kom den igång med början i de bondedominerade områdena. Därefter skedde en nyodling av sådan intensitet att den troligen inte har sin make i hela Syd-

sverige. På Laholmsslätten 10-dubblades åkerarealerna och i de andra slättbygderna 6- eller 8-dubblades den. I skogs- och mellanbygden var nyodlingen mer normal.

Resultaten har jämförts med dem som den officiella statistiken redovisat 1865-1900. Det visar sig då att den officiella statistiken siffror avviker kraftigt från den troliga nyodlingen. Statistikens siffror bör alltså enligt min mening inte användas.

Gödselkris och mägling

Nyodlingarna ledde till en gödselkris, när allt större ytor skulle ha gödsel och ängarna odlades bort. Denna gödselkris blev dock inte fullt så stor som en del forskning menat. Fodret kunde nämligen öka med dynamiskt ensäde som gav mer hö, och havre kunde användas som foder. Dessutom användes tång och brännodling som gödning. Men gödselkrisen gjorde att man också på slätterna i Halland grep efter mägling som en lösning.

Mäglingen började 1860-1880 och var som intensivast 1880-1895. Därefter skedde ett tvärstopp, så att 1900 hade nästan all mägling upphört. Men under mäglingensperioden ökade inte korntalen alls, det blev alltså inte större skördar per sådd sädestunna. Kring 1885 *minskade* istället korntalen. Samtidigt infördes flera tekniska förändringar som borde ha *ökat* skördarna: Växelbruket slog igenom brett, nyodlingarna upphörde och jordbrukarna lade om från sädesproduktion till animalier. Mäglingen är den enda rimliga förklaringen till att korntalen inte ökade och till och med minskade. Mäglingen måste alltså ha varit ett misslyckande. Det brådstörtade slutet understryker detta.

Odlingssystemens dynamik

Avhandlingen har kunnat visa att ensädet inte alls var så enahanda som man i allmänhet tidigare trott. Omväxlingen mellan åker- och gräsytor ökade alltmer, vilket här kallats "det dynamiska ensädet". När nyodlingarna startade kring 1800 påskyndades denna process, genom att åkrarna behövde vila oftare med minskad gödselmängd. Och ängarna behövde odlas upp oftare för att ge mer gräs. De förut uppodlade gräsytorerna kallades äkror och fick ofta ligga en generation eller så. Lindbruket var en naturlig utveckling ur detta dynamiska ensäde. Jordbrukaren ökade helt enkelt omloppstiden, så att gräsbevaxningen (lindorna) bara varade några år.

När man under andra halvan av 1800-talet fick bättre gräsfrön kunde lindbruket bli ett regelrätt växelbruk med gräsfrösådda vallar. (I lindbruket hade lindorna fått växa igen av sig själva.) Under hela denna process mellan ensäde och växelbruk pågick ett experimenterande med olika växtföljder och årslängder på cirkulationerna.

Kreaturens storleksökning

Avhandlingen har undersökt kreaturens storlek med hjälp av deras värde. Resultatet visar att både kor och hästar var små under 1700-talet, men från 1800 skedde en mindre ökning. 1840-1860 hade korna ökat med 60 % i värde/storlek jämfört med 1700-talsnivån. 1880 låg de på drygt dubbla storleken och 1900 på 3½ gånger 1700-talets nivå. Hästarna ökade ännu snabbare: 1840-1860 var de redan dubbelt så stora/högt värderade som på 1700-talet, 1880 var de fyra gånger så stora och 1900 sex gånger.

En fråga, som inte varit klargjord tidigare, är om ökningen i storlek bara kunde ske med hjälp av inblandning av utländska raser. I avhandlingen framgår att utländska raser först kring 1860 påverkade kreatursbeståndet i slätt- och mellanbygden. Men innan dess

hade redan korna ökat med 60 % och hästarna med 70 % i värde. I skogsbygden fanns ingen inblandning av utländska ras ännu 1900 och där hade korna nästan fyrdubblats i värde/storlek jämfört med 1700-talet.

Hur var dessa ökningarna av kornas och hästarnas värden/storlek möjliga? Jo, nyodlingarna hade skapat möjligheter att odla mer havre – en kraftig ökning skedde redan 1840 – och havre användes mest till foder. Vi ska också komma ihåg att under den mesta havreexporten, så konsumerades ändå hälften av havren hemma på gården. Det vill säga att under andra halvan av 1800-talet fanns mycket foder till djuren.

Slutsatsen blir att de inhemska raserna kunde utvecklas mycket kraftigt utan inblandning av utländsk boskap, om inte annat klagör skogsbygdens exempel detta. Men de utländska raserna, främst Ardennerhästar och Ayrshirekor, fick också betydelse.

Häst eller ox

När det gäller vilket dragdjur man valde i Halland, så var hästen hela tiden det viktigaste. Men oxen var ett komplement i norra mellanbygden, och i skogsbygden var oxen den dominerande dragaren. I slättbygden var alltså hästen hela tiden viktigast, men runt 1860 – då nyodlingar och stenröjning var som mest intensiva – fick oxen en renässans. Oxen var nämligen starkare och billigare i foder än hästen ända fram till 1800-talets slut. Att man ändå föredrog hästar i Hallands mellan- och slättbygder bör bero på, att de var lätta att föda på de stora ljunghäskarna. Hästarna gick där och betade året runt, vilket inte oxarna klarade. Kring 1900, när hästarna med bättre foder och Ardennernas hjälp blivit starkare, försvann oxarna i snabb takt.

Slutsatser om drivkrafter under den agrara revolutionen

Nu kommer vi till avhandlingens huvudfråga: Vilka drivkrafter som var viktiga under den agrara revolutionen. Avhandlingens hypotes framfördes i det första kapitlet. Med utgångspunkt i en underifrån-teori är hypotesen att: Samhällsutvecklingen från 1720 och framåt var på många sätt bondevänlig, vilket var den huvudsakliga drivkraften bakom jordbruksförändringarna. Utvecklingen gick snabbare i områden med stor andel självägande bönder. Utöver detta bör från 1800-talets mitt marknaden och priserna också ha varit drivkrafter. Stenighet i ett område kunde vara bromsande för utvecklingen.

Detta delkapitel ägnas åt att gå igenom de olika idéer om drivkrafter som presenterades i kapitel 1 och se om hypotesen stämmer.

Naturfaktorer

De naturfaktorer som undersökts i denna avhandling är lerjord och stenig jord. *Lerjord* har vad gäller förhållanden i Halland knappast visat sig ha någon påverkan på de redskap som har använts. Det framgår tydligt att den dominerande plogtypen i Halland, Västgötaplogen, var lika lätt att införa på lerjordar som på icke-lerjordar. Även hjulplog kunde lika lätt införas hos jordbrukare med lerjordar som hos dem utan lerjordar i Ränneslöv-området. Inte heller för införandet av järnpinneharvar spelade lerjord eller inte lerjord någon roll.³¹

Nu går vi över till att diskutera *stenig jord*. Mycket sten i åkrarna bör ha varit hindrande för införandet av plog. Frågan har bara kunnat undersökas i någon mån i avhandlingen, men den bild som framträder blir följande: Stenigheten var relativt stor i alla undersökta bygder utom på Laholmsslätten. Stengärdesgårdar är ett tecken på detta, stenarna i dessa var nämligen plockade ur åkern. Men stenigheten var betydligt värre i skogsbygden än i de andra områdena. Där fanns stora fasta stenar och stenrösen i åkrarna.

I norra mellanbygden fanns plog redan före mitten av 1700-talet, så där måste en eventuell stenröjning ha skett tidigare. I mellersta slättbygden, där plog infördes från 1700-talets mitt och framåt, verkar fält för fält ha röjts för plogbruk. Ibland dyker åker-namn som ”plöjningarna” upp, vilket indikerar detta. Men *införandet av plog har knappast hindrats av den stenighet som fanns i mellan- eller slättbygden*.

I skogsbygden däremot krävde den stora mängden sten en betydligt kraftigare röjningsinsats för att plogbruk skulle kunna införas. Både mängden sten, jordbrukarnas små resurser och arbetskraftsbrist var hindrande. Att man väl införde ploget i slutet av 1800-talet tyder på, att tillräckliga resurser och arbetskraft nu kunde uppåddas även i skogsbygden.

Folkökningen, vaccinet och potatisen

Vad gäller folkökningen har jag utgått från det forskningsläge som säger, att *folkökningen snarare var en mätare på den agrara revolutionen än en drivkraft bakom denna*. Folkökningen berodde på jordbruksomvandlingen och har därmed undersökts som en del av denna.

Men att, som en del forskare gjort, tänka sig att folkökningens procentsiffror *direkt* kan överföras till nyodlingen fungerar inte. Folkmängden i Halland ökade 1735-1805 med 35 %, samtidigt som nyodlingen var nästan obefintlig. Perioden 1805-1880 ökade folkmängden med 76 % men då mångdubblades åkerarealerna. Förhållandena var mer mångfasetterade än så.

Inte heller när folkökningen på landsbygden stagnerade efter 1880 betydde detta, att jordbruket stagnerade. Det behövdes bara inte lika stor arbetskraft i de agrara näringarna längre. Vid slutet av 1800-talet var alltså folkmängden inte längre någon mätare på den agrara revolutionen.

Smittkoppsvaccinet har av den moderna forskningen inte ansetts ha någon avgörande del i den folkökning som skedde i början av 1800-talet. Frågan har inte undersökts i avhandlingen.

Potatisens som ny åkerväxt kan ju inte ses som en drivkraft, men dess betydelse som en teknisk del i jordbruksomvandlingen har undersökts. Och speciellt ur aspekten hur många fler människor den agrara revolutionen kunde mäta.

Potatisens införande var *inte* den avgörande länken i den agrara revolutionens produktionsökning: Först kring 1820 började potatisen odlas i någon större omfattning, det vill säga på åkern istället för i kålgården. Först utgjorde potatisen bara några procent av utsädet och kring 1860 hade den nått cirka 25 %, en nivå som sedan låg stilla under 1800-talet. Fram till ungefär 1860 har troligen runt hälften av potatisen använts för brännvinsframställning. Det blir alltså bara 12-13 % av utsädet kvar till matkonsumtion. I början av 1800-talet var potatisens korntal nästan dubbelt så stort som för all säd, men då var ännu produktionen bara i sin början. 1860 och framåt hade säd och potatis i det

närmaste samma korntal. *Räknar vi om potatisens betydelse i skörd bör den därför aldrig ha utgjort mer än runt ¼ av denna 1840 och framåt och givetvis mindre tidigare.*

Potatisen hade säkert betydelse för enskilda obesuttna på deras små jordlotter. Men *sett till produktionen som helhet bör potatisen haft en stor men inte avgörande betydelse.* Min slutsats är att nyodlingar med mellan tre- och tiodubblad areal, eller lindbruk/växelbruket med sina ökade både säd- och höskördar, betytt betydligt mer. Liksom de nya redskap som var en förutsättning för nyodling, växelbruk och högre korntal. Potatisen var viktig men inte den ledande tekniska delen i den agrara revolutionen.

Tegnér's fras "freden, vaccinen och potäterna" leder alltså tanken fel vad gäller orsakerna till jordbruksomvandlingen och också om vilka som var de viktigaste ingredienserna.³²

Sädespriset och andra priser

Prisers eventuella inverkan har undersökts i de fall, som forskningsläget har ansett att de haft betydelse för jordbruksomvandlingarna under 1700- och 1800-talen. Det gäller sädespriset, animaliepriset, havrepriset och järnpriset.

Enligt teorin om *sädespriset* som en drivkraft borde jordbruksutvecklingen vara stor när sädespriset steg – vanligen då jämfört med animaliepriset. I mina uträkningar har ett genomsnitt av råg, korn och havre fått utgöra sädespriset, medan smör har fått stå för animaliepriset. Förenklat uttryckt låg sädespriset på en hög nivå i förhållande till animaliepriset under 1700-talet, medan det under 1800-talet sjönk i förhållande till animalier. Brottet på kurvan kom närmare bestämt kring 1820.

Sädespriset har i avhandlingen jämförts med nyodlingen. Att omvandla äng och betsmark till åker var ju ett mycket tydligt sätt för bonden att visa, att han/hon satsade på säd. Med sädespriset som en drivkraft kan vi alltså förvänta oss en kraftig nyodling under 1700-talet och fram till 1820, men den borde därefter avta och försvinna. Men utvecklingen av nyodlingen blev tvärtom! Nästan ingen nyodling skedde fram till 1820, medan nyodlingsaktiviteten formligen exploderade efter 1820! *Det bör därmed vara klarlagt att sädespriset inte haft någon som helst betydelse under dessa tidsperioder.*

Animalieprisets utveckling var givetvis en spegelbild av sädesprisets. Under 1700-talet rörde sig inte animaliepriset speciellt, men under 1800-talet blev animalierna mer och mer värda i förhållande till säden.

Animaliepriset hade heller inget inflytande på jordbrukarnas produktionsinriktning. Under 1700-talet var markerna inriktade på djurens föda med stora ängs- och betesarealer, men under 1800-talet blev det med nyodlingen tvärtom. Alltså tvärtemot vad man utifrån priserna skulle ha förväntat sig. På 1700-talet såldes också fler animalier från halländska jordbrukare än under 1800-talets första hälft. Men volymerna var ytterst små. Och det område som hade mest försäljning – skogsbygden – hade minst utveckling av kreaturen: De blev färre och var ynkligt små.

Den ökning av kornas värde som skedde under 1800-talet kan knappast heller ha påverkats av animaliepriserna för så gott som inga animalier såldes före 1885.³³ Om vi ändå ser detta som en animaliesatsning, så var de resurser som jordbrukaren lade på korna, bara en liten bråkdel av vad man satsade på sädesproduktionen. Till och mer när man införde lindbruk och växelbruk vid denna tid, så använde man betydligt mindre vallarealer

Bild 10.2. Granngårdarna i Apelviken

Målning av Karl Nordström 1894. Apelviken är idag ett villa- och friluftslandskap i södra Varberg, men dessa stora bondgårdar finns kvar liksom fägatan mellan dem. Så här pampiga gårdar kunde bönder i Halland bygga åt sig i slutet av 1800-talet.

© Foto Nationalmuseum, Stockholm.

än man senare skulle göra. Detta för att få ut maximalt med säd. *Min slutsats är att inte heller animaliepriset påverkat bondgårdens produktion fram till 1885, men därefter skedde en snabb omläggning till animalier styrd av priset.*³⁴

Under perioden 1860-1890 satsade de flesta jordbrukarna i Halland på export av havre. *Priset på havre* steg under denna tid klart över det för till exempel råg, och detta kan ha haft en betydelse för exportsatsningen. Å andra sidan sjönk havrepriset i förhållande till rågen flera femårsperioder under exportepoken, utan att havreexporten på något sätt påverkades.

Priset på havre bör ha påverkat inriktningen på havreexport, men inte så mycket som många menar. Minst lika viktigt var att *möjligheten att exportera* havre kom i ett läge, när *de halländska jordbrukarna hade förutsättningar* för det. Man hade nu nyodlat så mycket att man kunde börja sälja säd och man hade redan före exporten ökat andelen havre av utsädet. Att det fanns en *efterfrågan* från England var förmodligen viktigare än till vilket pris. Att det byggdes upp en effektiv försäljningsorganisation från Halland var en ytterligare förutsättning. Exporten kom inte igång förrän mer än tio år efter det att England minskat sina tullar.

När priset på havre sjönk kraftigt i slutet av 1880-talet, *då var priset den avgörande faktorn* som fick de halländska jordbrukarna att snabbt sluta att exportera havre och börja sälja animalieprodukter istället. Men en anledning till att det sänkta priset då kunde påverka var, att jordbrukarna hade förutsättningar att lägga om produktionen. Genom det nyss införda växelbruket kunde man välja att inrikta sig på animalier istället och hav-

ren kunde gå till den egna boskapen istället för till England. Det hade nu också vuxit fram en marknad för animalieprodukter inom landet. De halländska jordbrukarna hade en flexibilitet att ändra sin produktion och utnyttjade den.

Sist i detta avsnitt ska vi summera undersökningen av *järnprisets* betydelse. Järnpriset har jämförts med priset på säd, och då visade det sig att järnpriset sjönk de flesta undersökningsår men till 1760, 1820 och 1840 så höjdes det. Om järnpriset skulle haft en avgörande roll för anskaffningen av redskap med mycket järninnehåll, så skulle alltså införandet av dessa redskap ha avstannat 1760, 1820 och 1840 jämfört med tidigare undersökningsår. I avhandlingen har denna teori om järnprisets betydelse testats mot införandet av plogar, järnfjölsplogar, järnpinneharvar och djupharvar hos halländska jordbrukare. Det fanns inga som helst tecken på avmattning i införandet av dessa innovationer de nämnda åren. Snarast var det så att innovationerna introducerades extra snabbt 1820 och 1840, när järnpriset ökade. Innovationer infördes också 1760. *Järnpriset hade alltså ingen betydelse*, utan istället ska orsakerna till införandet av nya redskap sökas i jordbrukarnas självägande och ökade resurser.

Min slutsats blir att priserna inte i något fall har varit drivkrafter för förändringar under den agrara revolutionen i Halland före 1860. Men i lägen under andra halvan av 1800-talet, när bönderna var ute på en marknad, har priserna haft en viss betydelse. Man ska dock komma ihåg, att även i marknadssituationen var *förutsättningarna* för omläggningar av produktionen åt ena eller andra hållet viktigare, än vilken utveckling priserna tog. Givetvis var det så, att ju mer marknadsinriktad och ju mer flexibel produktionen blev, desto mer spelade priser in, men det är något som hör 1900-talet till.

Marknaden

Rimligen kan inte bönderna ha påverkats av en marknad som de inte agerade på.³⁵ Första gången Hallands jordbrukare i någon större utsträckning sålde sina jordbruksprodukter på en marknad var kring 1860 med den stora havreexporten.³⁶ Började man då odla mer havre för att kunna sälja på denna marknad, det vill säga påverkades man av den? Ja, mycket tyder på det. Speciellt i slättbygden, där man kunde sälja mycket av detta sädeslag, så inriktades delar av produktionen åt det hållet. Även omläggningen till animalieproduktion det sista decenniet av 1800-talet har klart styrts av en marknad.

Marknaden var alltså en drivkraft bakom den agrara revolutionen i Halland från cirka 1860 och framåt. Men det var inte den enda drivkraften och förmodligen inte den viktigaste. Fortfarande var det många bönder, speciellt i skogsbygden, som inte kunde sälja på en marknad. Och bara en mindre del av bondens produktion gick till försäljning. Men under 1900-talet, när mer och mer av jordbrukarens produktion gick ut på en marknad, blev givetvis marknaden en av de allra viktigaste drivkrafterna.

Vi ska komma ihåg att det *inte* var marknaden som satte igång den agrara revolutionen i Halland. Fram till 1860 hade nämligen nästan alla tekniska delar i den stora jordbruksomvandlingen införts: Nyodlingen var enorm, järnplog och järnharv var införda, nya odlingssystem hade börjat, de flesta skiften var genomförda och kreaturen hade ökat i storlek.

Storbondeteorin

Storbondeteorin menar att det krävdes en grupp med stora bönder med många anställda

– liksom i England – för att en agrar revolution skulle kunna genomföras. Men det fanns nästan inga storbönder med många anställda i Halland och knappast i övriga Sverige heller.³⁷ Och ändå genomfördes en agrar revolution här som i alla andra regioner i Nordvästeuropa. Idén om att en storbondetyp av denna typ var nödvändig faller därmed – *storbondeteorin stämmer inte*.

Jordbrukare av alla storlekskategorier införde de många olika innovationerna. Givetvis kunde en rik bonde inhandla mer än de andra, och infördes en kostsam innovation kunde en stor andel av dem, som först införde den, vara lite rikare än de andra. Detta har undersökts av bland andra Gunilla Peterson men har inget med storbondeteorin att göra.

Vad som i avhandlingen definierats som *mellanjordbrukare* (med minst en fullgod dragare och några kor) kunde väl följa med i de tekniska innovationerna. Mellanjordbrukarens förhållandevis blygsamma storlek var följaktligen den nivå av välmåga som krävdes för att klara den agrara revolutionen. Det behövdes alltså inte speciellt stor rikedom, utan nästan alla bönder kunde anta den nya tekniken.

Skiftena

Skiftena har i denna avhandling bedömts som en integrerad del av den agrara revolutionen. Men eftersom teorin, om att de radikala skiftena (enskite och laga skifte) var en viktig drivkraft, varit så inflytelserik, behandlas den här.

En utgångspunkt för mig är det forskningsläge som visar att bönderna i de flesta fall var positiva till skiftena, både storskifte, enskite och laga skifte. Med dessa fakta som grund blir skiftena något som bönderna önskade sig på olika stadier av den agrara utvecklingen.

I bysamhället före skiftena hade varje gård sina åker- och ängstegar spridda på en mängd ställen. Detta var rationellt för man ville i den knappa ekonomi som rådde sprida risken att få missväxt. Växte det sämre på något ställe, så växte det bättre på ett annat. Byn hade också den fördelen, att jordbrukarna sparade arbetskraft och kunde hjälpa varandra vid behov.

Det var först när behovet av riskminimering minskade, som man kunde börja intressera sig för att skifta. Jordbrukaren kunde nu ha färre tegar utan att riskera så mycket. Det var bara delvis nyodlingar som drev fram storskiftet, för behovet av riskminimering minskade helt enkelt, när man fick lite bättre ekonomi under 1700-talet. Storskiftena genomfördes också tidigast i den bondedominerade norra mellanbygden.

Det eleganta i Sverige var att reduceringen av antalet tegar skedde i två steg, först storskifte och sedan enskite/laga skifte. Storskiftet innebar lagom stora kostnader och en inte alltför radikal minskning av tegantalet. Fördelarna med färre tegar och att lätt kunna nå sina tegar var det som stimulerade.

Mellan storskifte och enskite/laga skifte skedde en mycket stor agrar utveckling. Jordbrukarna nyodlade kraftigt, införde de flesta nya redskapen inom jordbearbetningsområdet, blev självförsörjande på säd och började föda sina kreatur bättre. Avhandlingen har kunnat visa att varken nyodlingar, införandet av nya växter (potatis och vicker), nya odlingssystem (lindbruk i norra mellanbygden) eller nya brukningsmetoder (alla de nya redskapen) hindrades av det tegblandningssystem som fanns före de radikala skiftena.

Det är alltså helt klarlagt att den agrara revolutionen i de flesta av sina delar hade startat

och utvecklats långt före enskiftet eller laga skiftet. Det är därför inte möjligt att tala om dessa skiften som drivkrafter som satte igång jordbruksomvandlingen.

Istället är det fruktbart att se de radikala skiftena som en del av den stora jordbruksförändringen. På en given nivå hade jordbrukarna så goda ekonomiska resurser, att de hade råd att genomföra enskifte eller laga skifte. Först då kunde de helt släppa riskminimeringen och lägga samman all jord. Vad som ytterligare drev på var att de genom nyodlingarna fått åkertegar på alltför många ställen. Dessutom kunde jordbrukarna, med de många jordlösa som fanns vid 1800-talets mitt, få en arbetskraft som bygemenskapen tidigare tillhandahållit. Laga skifte kan därför mer ses som en *bekräftelse* på hur långt utvecklingen kommit.

Efter laga skiftet fortsatte nyodlingar och andra delar av omvandlingen. Skiftena var avgörande faktorer i den agrara revolutionen, men de var inte mer nödvändiga än till exempel järnplogen eller nyodlingarna.

De som förespråkat idén om skiftena som drivkraft för den agrara revolutionen menar att "bytvånget" upphörde med laga skifte. Denna idé om "bytvång" hävdade att, om alla hade åkrar inom samma gårde, så måste de alltid göra lika både vad gällde sådd och skörd. Växelbruket och andra reformer hindrades därmed. Och efter laga skifte slapp man "bytvånget" enligt denna idé. Men i avhandlingen har visats att jordbrukarna efter laga skifte fortsatte att ha sina åkrar utan stängsel emellan! Hur går det då med teorin om "bytvånget"?

Ovanifrånteorin

Ovanifrånteorin har flera delar. De som anammat den menar: a) Att godsägare och ståndspersoner alltid införde innovationer före bönderna. b) Att alla impulser till förbättringar i bondejordbruket kom via godsägare och andra ståndspersoner eller deras föreningar Hushållningssällskapen. c) Att bönderna var konservativa och orationella och måste övertygas av de upplysta i de högre samhällsskikten.

Som framgått har denna avhandling utgått ifrån att ovanifrånteorin inte stämmer. Framför allt är det punkterna b) och c) som jag anser vara centrala. Istället är utgångspunkten att bonden var en rationellt tänkande jordbrukare. Alla resultat i avhandlingen pekar också på att jordbrukets utveckling i varje undersökningsområde har följt och tagit vara på just de förutsättningar som funnits där. Bönderna har alltså varit aktiva och utvecklats jordbruket, när det har varit möjligt. Att jordbrukarna passivt skulle vänta på att någon överhet skulle upplysa dem, kan inte på något sätt upptäckas i forskningsresultaten.

Detta var ett övergripande resonemang, men frågan kan också studeras konkret. De som hävdar ovanifrånperspektivet på halländska förhållanden menar, att det var från 1845 som Hushållningssällskapet och den drivande kraften godsägare Peter Möller verkligen fick betydelse som föregångare i det halländska jordbruket. Följaktligen skedde den agrara utvecklingen i hela Halland först från detta årtal. *Men avhandlingens resultat visar att enormt stora delar av den agrara revolutionen redan var genomförda 1840: stora nyodlingar, början på nya odlingssystem, järnharvar, järnplogar, potatisen, skiften och bättre kreatur. Ovanifrånteorin håller helt enkelt inte.*

Vi har även sett att Hushållningssällskapets kampanjer från 1845 och framåt i de

flesta fall var misslyckade: Dels drev man fel frågor med mörkling och kreatur som tydliga exempel. Dels nådde inte deras kampanjer bönderna, utan bönderna skapade sin egen utveckling.³⁸

Nu har vi avverkat punkterna b) och c) och kommer till punkten a) om ståndspersoner gick före andra jordbrukare i någon innovation. Min utgångspunkt är att de oftast inte gjorde det. Men om de i något fall skulle ha gjort det, ser jag det som att ovanifrån-teorin fått rätt på denna enda punkt och inte på de andra.

Vad gäller jordbruksredskap finns inga exempel i Halland på att godsägare eller närstående grupper varit tidigare än bönder. En större andel av ståndspersonerna än av jordbrukarna i gemen skaffade sig tidigt det nya redskapet. Men det var inte så att ståndspersonerna utgjorde någon stor del av innovatörerna. Den stora gruppen innovatörer var istället bönderna! Min slutsats är att ståndspersonerna inte hade någon påtaglig betydelse vid introduktionen av nya jordbruksredskap.

Godsägarna var troligen tidigare med att importera engelska och skotska järnplogar än bönderna, men järnplogarna av svensk modell som bönderna hade lika tidigt var lika effektiva att plöja med.³⁹ Om vi går fram till slutet av 1800-talet, så var det bara herrgårdar som hade råd att köpa egna ångtröskverk, men bönderna slog sig samman i tröskverksföreningar och kom därmed förbi de ekonomiska problemen.

Några herrgårdar var tidigare än bondgårdar med växelbruk. Detta berodde på att de nya odlingssystemen krävde mycket arbetskraft samt ekonomiska resurser att avstå från säd på vissa åkerytor. Ett experimenterande med detta kunde inte bönder kostas på sig förrän jordbruksutvecklingen kommit en bit in på 1800-talet. Men herrgårdarna hade ju stora rikedomar, som de fått genom de underlydande frälseböndernas arrenden och dagsverken, och hade därmed råd att experimentera. Några herrgårdar införde växelbruk redan i början av 1800-talet. Frälsebönder vid dessa herrgårdar klagade då på det kraftigt ökade antalet dagsverken som blev, när de nya odlingssystemen infördes. Det var alltså inte för att godsägarna var ”upplysta” som de införde växelbruk tidigare.

Det finns ingen koppling mellan herrgårdarnas växelbruk och böndernas. Böndernas övergång till lindbruk/växelbruk skedde successivt under lång tid med kanske hundratals varianter av experimenterande utifrån de lokala förutsättningarna i varje socken eller område.⁴⁰

Egentligen var det bara i växelbruket som godsägarna var tidigare än bönderna. Och det är uppenbart att inte någon ”inspiration” från herrgårdarna haft betydelse för utvecklingen i bondejordbruket. Istället är det tydligt hur bönderna kunnat agera rationellt i sitt jordbruksarbete. Ovanifrån-teorin är oanvändbar.

Spridningsteorier

Spridningsteorier använda av kulturgeografer och etnologer har ofta utgått ifrån en ovanifrån-teori. Man har menat att innovationer huvudsakligen kommit från västra Skåne eller Stockholmstrakten, där det fanns många godsägare, och sedan spritt sig över landet. För Hallands del skulle det betyda att innovationerna i huvudsak spred sig från söder (Skåne) till norr. Det är uppenbart att dessa spridningsteorier har hindrat ett vetenskapligt studium av innovationsspridning.

Utvecklingen i Halland vederlägger spridningsteorierna: Som vi sett tidigare i kapit-

let var det för det mesta tvärtom, så att norra Halland var först med innovationerna. Norra mellanbygden med sin stora självvägargrupp gick före när det gällde redskap, skiften, nyodling, odlingssystem, djurstorlekar och så vidare. Ofta var Laholmsslätten i södra Halland, med undantag för skogsbygden, sist med att införa nyheter.

Att studera innovationsspridning är egentligen inget fel, det ska bara inte göras med en ovanifrån-teori. Uppfinningar och småförbättringar har pågått hela tiden, men det normala var självklart att nyheter spred sig mellan jordbrukare. Säkert har grannar påverkat varandra, så att man i samma socken, område eller bygd ofta fått liknande redskap och metoder. Men impulserna kan också ha kommit långväga ifrån. Vi måste tänka på att bönder bara i Halland hade kontaktytor åtminstone från Skåne till Bohuslän och Småland. Många bönder reste till Skåne för att tröska eller köpa säd. Många gick till Bohuslän för att arbeta på sillsalterierna. Redan på 1700-talet säger en resenär: ”Den vandrande ungdomen får alltid lära sig något nyttigt av andras hushållning.”⁴¹ Många hade också transporter för en godsägare eller handelsman till exempelvis Göteborg eller Jönköping.

Det fanns en stor bonderörlighet i många delar av Sverige: Västgötaknallar sålde varor i hela landet. Dalkarlar och värmlänningar gick på arbetsvandringar i nästan hela riket. Frälsebönder och torpare kunde också ofta flytta långt för att få nya gårdar. Vid avhysningarna i Hjuleberg kom till exempel många västgötar och skåningar dit för att bli torpare.⁴²

Med de många kontakter som fanns i Bondesverige så blir frågan istället: Hur kommer det sig att jordbrukarna i vissa områden tar upp en viss nyhet och i andra inte. Det är alltså *förutsättningarna* i de olika områdena som blir det intressanta. Hur passar det nya redskapet eller den nya metoden med de förhållanden som fanns på orten? Slutsatsen blir att innovationerna i Sverige kan ha spridits från vilket område som helst, och spridningsvägarna var givetvis olika för olika företeelser.⁴³ Men självägande jordbrukare var mer innovationsbenägna än andra. I bondedominerade områden skapades ”kreativa miljöer”.⁴⁴

Att bönder var positiva till innovationer framgår redan i Träslövs bys byordning 1755: Om ”någon av byemännen vidare skulle uppfinna något, som ej allenast vore tjänligt utan också nödvändigt till byens och hemmanens förbättring, och ägornas skyddande, bör åldermannen sammankalla samtliga grannarne och därom överlägga. Vad då av de fleste härutinnan samtyckt och beslutat varder, kommer till verkställighet att befordras.”⁴⁵

Underifrån-teorin och slutsatser om drivkrafter

Vi kommer nu till den sista teorin om drivkrafter och till vilka slutsatser om drivkrafter bakom den agrara revolutionen, som kan dras av denna studie.

Avhandlingen har skrivits i samma tradition som Lars Herlitz, Christer Winberg med flera. Denna tradition har här kallats *underifrån-teorin* och innehåller tre aspekter: a) Att en *bondevänlig politik* med fördelar för alla bönder var drivkraften bakom framstegen. b) Att framför allt *självägande* bönder kunde dra nytta av den bondepositiva utvecklingen. Vi kan alltså förvänta oss mest utveckling i bondedominerade områden. c) Att bönder i alla tider i princip har *agerat rationellt*, det vill säga genomtänkt utifrån

något som gynnat dem själva. De har *inte* varit traditionalister som passivt väntat på förändringar.

a) I genomgången ovan av tänkbara drivkrafter bakom den agrara revolutionen i Halland har de flesta förkastats. De enda som ansetts påverka jordbruket i någon större utsträckning är marknaden och vissa priser. Men jordbruksprodukter började inte säljas på en marknad förrän cirka 1860. Först då fick marknaden och priset på de produkter som då såldes, nästan uteslutande havre, betydelse. Som nämnts i avsnitten om marknad och priser, hade dock en mycket stor del av den agrara revolutionen skett före 1860. Vilka kan då drivkrafterna bakom förändringarna 1720-1860 ha varit?

Bara underifrån teorins förklaringar finns kvar: Enligt resultatet i denna avhandling så måste drivkraften bakom agrara revolutionens framsteg i Halland från 1720 till 1860, och till stor del även därefter, ha varit de för bönderna positiva samhällsförhållandena. Och denna bondepositiva politik kunde i första hand tas tillvara i de bondedominerade områdena. Inga andra drivkrafter har ju funnits före 1860! Från 1860 fick denna drivkraft sällskap med marknaden och i viss mån priserna som motor bakom förändringarna.

Krafter som verkat återhållande på utvecklingen har, förutom jordägandet, varit om åkrarna varit för steniga, vilket har hindrat införandet av innovationer som järnplog och järnharv. Denna *stenighet* fanns i halländska skogsbygden. Där var också jordbrukarna fattigare än i andra områden – var utan dragdjur – vilket också hindrade utvecklingen.

b) Den andra aspekten av underifrån teorin är att inte alla bondekategorier gynnades lika. Frälsebönderna hade en svår situation med både obegränsade dagsverken och att arrendena när som helst kunde höjas, dessutom hade de nästan inget politiskt inflytande. Kronobönderna hade nästan lika fri ställning som skattebönderna, men de hade inte lika fri dispositionsrätt till sina marker och osäkerheten att jorden kunde köpas upp av en adelsman. Kronobonden hade därmed mindre anledning än den självägande skattebonden att investera i sina jordar. Summa summarum var det mest gynnsamt för jordbruksutvecklingen när bonden var självägande. I avhandlingen har självägandet betonats, men det är givetvis en glidande skala med kronobönder som näst mest gynnade och frälsebönderna med den sämsta ställningen.⁴⁶

Både kronobönder och frälsebönder kunde friköpa sig till självägande, vilket skedde i någon mån under 1700-talet och i stor omfattning 1800-1860. Friköpen blev en motor i utvecklingen.

Områden med många självägande bönder hade enligt resonemanget alltså en snabbare utveckling än de andra. Och områden med många frälsebönder hade den sämsta utvecklingen. I hela avhandlingen har detta tema följts och resultatet har sammanfattats vid genomgången av utvecklingen i hela Halland tidigare i detta kapitel. *Det visar sig med slående stor tydlighet hur stort sambandet var mellan självägande och utveckling.* De områdena med mest självägande (norra mellanbygden och Tvååker) hade den tidigaste utvecklingen. Områden med många frälsebönder (Laholmsslätten, Kvibille och södra skogsbygden) var sena i sin utveckling. Och de stora omvälvningarna inom jordbruket i början av 1800-talet skedde parallellt med en våg av friköp till självägande för bönderna.

Från 1860 hade nästan alla bönder friköpt sig. Därmed blev de skillnader som hade med jordägandet mindre viktiga. Men det allmänt bondegynnsamt samhällsklimatet fortsatte att vara pådrivande på utvecklingen.

Bild 10.3. Säden skördas

Bonadsmålning "Skörden" från perioden 1811-1815 målad av Johannes Nilsson (1757-1827) från Breared i Hallands skogsbygd. Mannen slår säden med lie. Kvinnan bider kärvar som ställs på fältet för att torka. Foto Jan Svensson, Länsmuseet Halmstad.

c) Den tredje aspekten av underifrånteorin var *bonderationaliteten*. Dels har synen att bönderna, liksom andra samhällsgrupper, agerade rationellt varit en utgångspunkt. Dels har många av resultaten i avhandlingen kunnat bekräfta bilden av detta rationella agerande. Utvecklingen har skett steg för steg: Först när bönderna haft resurser och inte riskerat för mycket har de kunnat ta större steg. Hela utvecklingen av nyodlingen och odlingssystemen visar på detta. Böndernas agerande i byar och i skiftesverksamheten är andra tydliga exempel. Även redskapsutvecklingen kan följas stegvis. Agerandet med att ge kreaturen mer foder tyder också på genomtänkt handlande. Bönderna kunde dessutom vara flexibla, som vid omläggningen till havreförsäljning kring 1860 och från havreförsäljning till animalieförsäljning kring 1890.

Det var alltså inte så att bönderna var traditionalister. Det satt inte och väntade på att något skulle hända: Att någon innovation skulle komma neddimpande eller någon godsägare skulle tala om för dem hur de skulle agera. Bönderna agerade självständigt och, om de hade resurser till det, kraftfullt.

Avslutande diskussion

Resultatens giltighet i områden utanför Halland

Kan resultaten för Halland vara giltiga för hela Nordvästeuropa och Skandinavien? Troligen är de det, för alla bygder i dessa områden genomgick ungefär samma process – den agrara revolutionens resultat blev ungefär lika överallt.

Slutsatsen av detta blir, att där för bönder positiva samhällsförhållanden rått, där har också jordbruksutvecklingen underlättats (*underifrånteorin*). Detta bör gälla i övriga Sverige och i Nordvästeuropa.

I övriga Sverige utvecklades jordbrukstekniken med järnplogar, djupharvar och tröskbultar (som inte bara infördes utan till och med uppfanns under 1700-talet) tidigast i Norrland, Dalarna och Värmland – områden med självägande bönder. Där var nyodlingarna också tidigt stora och där utvecklades lindbruket.⁴⁷

Ser vi på de ledande länderna i den agrara revolutionen i Europa, Nederländerna och England, så hade bönderna där speciella förhållanden. I Nederländerna var de allra flesta småbönder och det fanns nästan ingen adel. I England fanns adel, men utvecklingen skedde främst i områden där bönderna antingen var självägande eller fick långsiktiga arrendekontrakt som gav stor frihet. I övriga Europa hade bönderna överlag en svagare ställning.

Marknaden som drivkraft berörde Halland först 1860. Men i andra områden i Sverige, som Skåne och Mälardalen, eller i Nordvästeuropa kan den givetvis ha varit en drivkraft långt tidigare. Likadant kan *priset* på de varor som då såldes på marknaden ha haft en påverkan på utvecklingen. Men de bondepositiva förhållandena bör ha varit viktigast även i dessa områden.

Att *järnpriset* skulle haft betydelse för böndernas anskaffande av jordbruksredskap med mycket järn har undersökts och visat sig inte stämma. Att bönderna blivit självägande och fått större resurser har varit oändligt mycket viktigare, än vad de små prisförändringarna på järn har betytt. Detta bör gälla även utanför Halland.

Idéer om att *enskifte/laga skifte* varit avgörande för den agrara revolutionens igångsättning har visat sig helt felaktiga. Den konkreta undersökningen har visat att enormt stora jordbruksförändringar skedde före dessa radikala skiften, vilket även bör gälla övriga Nordvästeuropa. Mycket fruktbarare är att, som många andra forskare också gör, se skiftena som integrerade delar i den agrara revolutionen. De kom på en viss nivå av den utveckling som pågick. Allt detta förutsätter att bönderna, som i Sverige, i huvudsak var för skiftena och kunde påverka dem. Var förhållandena liknande i andra länder bör slutsatserna vara liknande. Men skiften genomförda uppifrån kunde säkert ha andra orsaker och andra följder.

Storbondeteorin har inget stöd i den halländska verkligheten. Teorins giltighet i Nordvästeuropa diskuteras i nästa avsnitt. *Naturfaktorer* kan i vissa fall ha påverkat utvecklingen. Men *lerjordar* varken hindrade eller påskyndade införandet av nya redskap i Halland. Så bör det ha varit även utanför Halland. Stenighet av den typ som fanns i Hallands skogsbygder bör däremot ha varit hindrande för nya redskap även i andra områden.

Vad gäller ovanifrånteorin menar jag, att den även vad gäller förhållandena i

Nordvästeuropa är ofruktbar. Hushållningssällskapens och godsägarnas ”upplysnings-verksamhet” har knappast varit viktig i den agrara utvecklingen.

Från feodalism till kapitalism

Hur ska man utifrån underifrån teorin och avhandlingens resultat se på böndernas roll i övergången från feodalism till kapitalism?

En ganska vanlig syn bland marxistiskt inriktade författare, speciellt i England, är att det krävdes en grupp riktigt stora, ”kapitalistiska”, jordbrukare med många anställda för att den agrara revolutionen skulle kunna förverkligas och därmed övergången från ett feodalt till ett kapitalistiskt samhälle. De tänker sig att andra jordbrukare inte kunde producera för en marknad. Detta är vad som här kallats storbondeteorin.⁴⁸

Men bönderna under den agrara revolutionen i Halland och i de flesta andra regioner var inte några storbönder – inte några ”kapitalistiska” jordbrukare på det sätt som beskrivits ovan. Istället var den överväldigande majoriteten av bönderna sådana som själva deltog i alla former av arbete. Bönderna under den agrara revolutionen var både brukare och ägare av jord, och familj jordbruket var hela tiden basen. Bönderna var ägare av produktionsmedel och kunde ha anställda. Men att bönderna var arbetande gjorde, att de på 1900-talet kunde liera sig med arbetarrörelsen.⁴⁹

Min syn på övergången från feodalism till kapitalism inom jordbruket utgår istället ifrån, att steget till kapitalism togs när man övergick från självförsörjning till marknadsproduktion: Det avgörande första steget var friköpen till självägande. Bönderna frigjorde sig från de feodala banden till godsägaren (eller staten) och kunde nu styra sin egen produktion.⁵⁰ Produktionen ökade men först för egen konsumtion och lokalsamhällets behov. Det andra steget på väg mot kapitalism var, när bönderna ökat sin produktion så mycket att de kunde sälja sina jordbruksvaror på en marknad. (Under feodalismen gick deras överskott till feodalherren eller staten.) Men när bönderna började sälja på en marknad drogs de in i en marknadsekonomi, och ju mindre andel de var självförsörjande och ju större andel av produktionen som nådde marknaden ju mer kapitalistiskt blev jordbruks-samhället.⁵¹

De halländska böndernas första steg ut på marknaden 1860-1900 har här kallats en proto-agrarkapitalism. Det vill säga att ännu var bara en mindre del av gårdens produktion avsedd för en marknad. Fullt utvecklade kapitalistiska jordbruk kom på 1900-talet.

Avslutning

Till slut ska vi anknyta till avhandlingens titel *Freden, friköpen och järnplogarna*. Först varför just järnplogarna valts ut bland alla de viktiga tekniska delar som den agrara revolutionen innehåller:

Som nämnts fanns det en bondetid 1400-1550, som följdes av en adelstid 1550-1720, innan bondetiden 1720 och framåt, som studerats här. Hur kom det sig då att bondetiden 1400-1550 inte innehöll en agrar revolution av samma mått som den senare? Jag menar att den avgörande frågan var den tekniska förbättringen och volymmässiga ökningen av järnproduktionen som skedde under 1600-talet. Denna produktion för krigsändamål kunde på 1700-talet istället användas bland annat inom jordbruket. Det billigare och mer lättillgängliga järnet möjliggjorde uppfinningen av järnplogarna, som i

sin tur banade vägen för nyodlingar och nya odlingssystem. Järnplogarna blev därmed nyckeln till den agrara revolutionens framsteg.

Det var alltså den avgörande kombinationen av samhällsförhållandena och järnproduktionen som gjorde att den agrara revolutionen kom just på 1700- och 1800-talen. Avhandlingens titel får därmed sin motivering: Utan ett bondepositivt samhälle, där *freden* var kärnan kunde inte jordbruksomvandlingen genomföras. *Friköpen* till självägande var också avgörande för utvecklingen. Och *järnplogarna* kan ses som de mest centrala tekniska delarna inom den agrara revolutionen.

NOTER TILL KAPITEL 10

¹ Halland tillhörde ju för det mesta Danmark före 1645, men den danska historien följer ungefär samma mönster.

² Ungefär denna indelning diskuterade Janken Myrdal och jag redan på 1970-talet, se även Myrdal 1999. Winberg 1996 s 15 har samma perspektiv: "Till stora delar kan Sveriges historia under flera århundraden beskrivas som en kamp mellan böndernas strävan att behålla avkastningen av sina gårdar och kronans och adelns önskan att tillägna sig det agrara överskottet."

³ 72 % var inklusive skattefrälse, som adeln uppbar räntan från, Wiking-Faria 1977. Isacson s 158 har en skildring om hur skattebönder genom skuldbördor gjordes till frälsebönder (landbor) under 1600-talet. Se även Heckscher 1971 s 144, Winberg 1985a s 205-208 om denna epok.

⁴ Herlitz s 160-161.

⁵ Den kulknapp som finns utställd i Länsmuseum Varberg, som sägs ha dödat Karl XII, brukar jag benämna "fredskula". Om det verkligen var den kulan som dödade kungen spelar mindre roll: Kulknappen kan ändå stå som symbol för slutet på en krigsepok och början på en fredlig sådan.

⁶ Olsson M 2005 s 97-100, 172-182.

⁷ Larsson D s 25-35, 48-51.

⁸ Herlitz s 279, Wiking-Faria 1974, Bäck s 125-138.

⁹ 1600- och 1700-talens utveckling ur ett bondespetspektiv har tidigare beskrivits i t ex Industrialismens rötter, Isacson s 11-14 och Winberg 1996, bondeståndets "emancipation" i Carlsson S 1970 och 1973. Aschehougs Norges historie 6 s 128-145 visar att också utvecklingen i Norge efter 1720 innehöll stor folkökning och en snabb övergång till självägande av jorden. Persson T har på ett mer övergripande plan skrivit om hur "politisk konkurrens" gynnar ekonomisk utveckling.

¹⁰ Olsson M 2005 s 102 citatet, 172-182.

¹¹ Winberg 2000 s 136 citatet, Winberg 1996 s 14.

¹² Utvecklingen på bygde- och områdesnivå finns i *bilaga 10.1*.

¹³ Wiking-Faria 2001a s 139-144.

¹⁴ Frisk/Larsson s 35-38.

¹⁵ Lhb 1705-1818 s 24, 27.

¹⁶ Emanuelsson 1997 s 53 påpekar att en åker som lämnats ohävdad ett antal år, jfr ödegårdar, blir desto tyngre att ta upp igen.

¹⁷ Detta kan jämföras med 25-30 % 1760-1820, bouppteckningsmaterialet. Stora obetalda skatter fortfarande 1741 är ett ytterligare tecken: "I detta länet, varest uppbörderne snart sagt till halvdelen måste infordras efter restlängder", Lhb 1705-1818 s 48.

¹⁸ En liknade utveckling har Olsson M 2005 s 104-106 funnit i Skåne på 1700-talet, där man också återhämtade sig efter kriget. Han kallar det "osynliga vardagsrationaliseringar".

¹⁹ I Norrland och Dalarna hade bönderna den starkaste ställningen i Sverige. Där utvecklades också nya redskap och odlingssystem redan under 1700-talet. Norra mellanbygden tillhörde ett sådant bondedominerat område förmodligen med kopplingar från det norrländska området via Värmland och Västgötaslätten, som också hade tidig utveckling.

²⁰ Winberg 2000 s 31-89.

²¹ Det danske landbrugs historie III s 313: "Ännu omkring 1860 var husdjurens viktigaste uppgift att bidra till en god och riklig näring. Gödselproduktion eller försäljning av animaliska produkter kom i andra hand." (min översättning)

²² Wiking-Faria 1993a s 45-47.

²³ Winberg 2000 s 83 uttrycker det så här: ”Kommersialiseringen av landsbygden i Väst ledde inte till ’urbana vanor’, utan till småföretagarmentalitet.”

²⁴ Om målade bonader t ex Bringéus 1982, Wiking-Faria 2001a s 164-168.

²⁵ Topografiska s 20.

²⁶ Den stora vågen av investeringar i form av storskiften 1780-1820 och friköp 1800-1820 verkar inte ha ökat böndernas skuldbörda nämnvärt.

²⁷ Perioden 1860-1914 gick också de danska bönderna från självförsörjning till marknadsanpassning. Man hade samma flexibilitet som i Halland att snabbt växla från havre till animalier. Se Det danske landbrugs historie III s 243-245. – Vries s 7-10 beskriver en bondeutveckling ”specialiseringsmodellen”, som mycket påminner om den som Hallands slätt- och mellanbygdsbönder utvecklade i epok III. Men de bönder Vries beskriver verkade i Nederländerna på 1600-talet!

²⁸ Den grupp på landsbygden som i slutet av 1800-talet minskade mest bör ha varit de jordlösa, som inte var jordbrukare i min bemärkelse, för de obesuttna *jordbrukarna* minskade inte.

²⁹ I kapitel 3 finns ett resonemang som visar att andelen småbrukare eller obesuttna i ett undersökningsområde bara marginellt påverkade om detta område var framgångsrikt i den agrara revolutionen eller ej: Dels kom denna underklass först 1820 och dels utgjorde den sällan över 25 % av jordbrukarna. Men mot slutet av 1800-talet kan det i viss mån ha spelat in om ett område hade stor andel underklass, att det hade svårt att nå de högsta procentsiffrorna för anammandet av ett nytt jordbruksredskap.

³⁰ Erik Hallberg s 12-15 karakteriserar Halland i historien och idag på ett träffande sätt som: småskaligt, rörligt, skiftande och självrådigt.

³¹ För införandet av vältar hade lerjord eller ej en viss betydelse.

³² Om hur avhandlingens rubrik anknyter till Tegnérs sentens, se sista avsnittet i detta kapitel.

³³ Godsen verkar dock redan kring 1880 ha börjat en omläggning mot animalieproduktion troligen påverkade av priserna.

³⁴ Peterson, G 1989 s 85-86 kommer till samma slutsats, att produktionsinriktningen inte kunde läggas om bara för att animaliepriset höjdes.

³⁵ Att halländska bönder sålde textilier till västgötska uppköpare var en försäljning utanför hemmet för att få in pengar att bland annat betala skatter för. Men ev ändringar i denna ”marknad” kan inte ha påverkat *jordbruks*produktionen, och det är ju den vi undersöker här. Dessutom var det knappast frågan om en marknad utan snarast en monopolsituation, där det bara fanns en uppköpare.

³⁶ När bönderna 1820-1860 fick ett överskott och expanderade lokalt genom att använda sin ökade säd både till förbättrad egen konsumtion och till att anställa folk i socknen, så ser jag det inte som att de agerade på en marknad. De använde sin säd etc på helt andra sätt och stod i helt andra relationer till dem som fick konsumera den.

³⁷ Jordbrukare med minst 10 kor och minst 4 dragare har i det här fallet bedömts som ”storbonde”.

³⁸ Det kan tänkas att Hushållningssällskapets (Hhs) ”upplysningsverksamhet” någon gång har sammanfallit med vad övriga jordbrukare behövt vid en viss tidpunkt, men detta bör ha varit undantagsfall. (Ej undersökt i detalj av mig.) Däremot blir staten mer aktiv i sin jordbrukspolitik under 1800-talet och bidrar med en del projekt av betydelse, till exempel stöd åt utdikningar och åt planteringar på flygsand. Ibland slussades dessa bidrag via hushållningssällskapen. Men att staten blev mer nyttig för jordbruket måste snarast ses som ett uttryck för, att staten via böndernas ökade inflytande i riksdagen delvis förnyat sin inriktning. – I samma vända som socknarna 1849 svarade på frågan om gräsfrön (se kapitel 5) undrade Hhs om någon ville prenumerera på Hhs nya tidning. Inte i någon socken ville man prenumerera! Då bör man betänka att även många ståndspersoner troligen fanns på plats. I Knäred tyckte prästen att det var så pinsamt, att han sa sig vilja prenumerera och dela ut tidningen kostnadsfritt till de andra församlingsborna. SLHD Knäred 1849-12-23, Träslöv 1849-12-10, Gällared 1849-12-30, Gödestad 1849 12-16, Grimeton 1850-02-17, Hunnestad 1849-12-17, Laholm lf 1849-12-30, Ränneslöv o Ysby 1849-12-16, Östra Karup 1849-12-16. Tidningen utkom bara åren 1849 och 1850, Danström s 81-82. Intresset för vad Hhs skrev verkar obefintligt. – 1854 försökte Hhs inskaffa fem veterinärer genom att beskatta bönderna, men dessa vägrade låta sig beskattas av sällskapet, Danström s 102. Min tolkning är att bönderna inte räknade med att Hhs åtgärder skulle gynna deras intressen.

³⁹ Prästen Hjortberg i Vallda hade redan på 1700-talet en sädesharpa från Kina. Men sädesharpan fick inga efterföljare förrän 100 år senare och användes inte ens av Hjortberg till att rensa säd i.

⁴⁰ Man kunde tro att kornas värden skulle vara större på herrgårdarna än på bondgårdarna, men så var inte fallet under större delen av undersökningsperioden. Först 1880 drog ståndspersonernas kor ifrån de övriga i storlek.

⁴¹ Barchaeus s 94.

⁴² Wiking-Faria 1993a s 48-51. En värmländsk bondes kontakt med sin yttrevärld har undersökts i: Gustaf Perssons liv och arbete s 56-74 och Wiking-Faria 1988.

⁴³ Att de nya redskapen inte nödvändigtvis behövde ha spridits genom "grannskapsinfluens" ser vi på *karta 3.10*. Innovationsområden i form av små "öar" kunde uppstå, se Gotland och Halland.

⁴⁴ Grönberg/Nilson s 9-27 har en längre diskussion om tekniköverföring. De kommer fram till slutsatser, som till viss del liknar de jag anfört: "De existerande möjligheterna samt miljön sätter upp spelreglerna. Bärarna är integrerade delar av det samhälle där de verkar." (citats s 21).

⁴⁵ Thölin s 51.

⁴⁶ Att frälsebönder var minst utvecklingsbenägna, betyder givetvis inte att det inte kunde finnas undantag: Frälse- (och krono-) bönder kunde i vissa fall glida med i nyttan av den allmänt bondepositiva tiden.

⁴⁷ Wiking-Faria 1981a, Wiking-Faria 1984.

⁴⁸ Chambers/Mingay, Overton. Se även Hilton m fl i Övergången från feodalism till kapitalism.

⁴⁹ Winberg 1996 s 3.

⁵⁰ I andra länder kunde denna frigörelse ibland ske i andra former än självägande, som säkrare arrendeförhållanden och mer självständighet gentemot jordägaren.

⁵¹ Förhållandena för dem som arbetade vid gods förändrades också gradvis från feodala till kapitalistiska förhållanden: Först var de frälsebönder, därefter torpare, så statare och till sist lantarbetare. Alltså från dagsverken till mer och mer lönearbete.

Summary

Peace, freeholding and iron ploughs

Motivating forces and processes of change during the agricultural revolution in Halland 1700-1900

The agricultural revolution during the 18th and 19th centuries was a decisive stage in the historical development of Europe. It brought about enormous increases in production within the agricultural sector. Populations increased sharply because the number of people who could then be fed multiplied. With these advances agriculture could produce significantly more food than what people engaged in agriculture could eat. As a result, a large sector outside of agriculture could emerge. The agricultural revolution was therefore a prerequisite for the genesis of industrial society.

In northwestern Europe, the core of the agricultural revolution, and in Scandinavia the cultural landscape underwent radical changes through land reclamation, new cultivation systems and enclosure. Agricultural technology was improved through the use of ploughs and harrows of a whole new type, and in the 19th century machines came into use. Cows and draft animals evolved from small and thin to large and well-nourished. In Scandinavia at the beginning of the 18th century, peasants were an oppressed class. By the end of the 19th century they had emerged as one of the leading classes in society.

Accordingly, the agricultural revolution is one of history's most sweeping processes. Research of this subject naturally is comprehensive. But what are the researchers' points of view? It is striking how the motivating forces behind the agricultural revolution have been interpreted in a number of – often diametrically different – ways. *In other words, we still do not know the reasons behind this major transformation of agriculture. It is these motivating forces that this thesis will address.*

The thesis analyses theories about the motivating forces behind the agricultural revolution used by researchers from throughout northwestern Europe and Scandinavia. But with respect to concrete factual matters on how the agricultural revolution came about, the discussion focuses primarily on Swedish circumstances.

One region in Sweden will be concretely examined in the thesis. Actually, the area of study could be located anywhere in the northwestern part of Europe because all

agricultural regions have gone through essentially the same process. But since the study is comprehensive, I have chosen an area with which I am familiar: the Halland region.

Theories about motivating forces

What then are the theories about motivating forces behind the agricultural revolution among researchers in northwestern Europe with a historical orientation? Some maintain that high *corn prices* (or other prices) were the motivating force behind the changes. Others maintain that *enclosures* were crucial for development, and by that they mean radical enclosures such as those known in Sweden as “enskifte” and “laga skifte”. Some researchers consider the *market* to be the motivating force for development, meaning that when peasants began selling on a market, this became the starting shot for change. Another theory holds that a group of *large farmers* with many employees had to emerge in order for agricultural development to get under way.

There is also what the thesis calls a *top-down theory*, whereby historians claim that all advances occurred through landlords and other people of high social standing. It is asserted that the peasants had been conservative and resistant to change. Scattering theories are often linked with the top-down theory.

This theory can be contrasted with what is termed the *bottom-up theory*. That is the theory to which this thesis subscribes. It was first brought up on Swedish soil by historians Lars Herlitz and Christer Winberg. They have asserted that what was pivotal for the changes within agriculture in the 18th and 19th centuries was a *social development* that promoted ownership and better living conditions among peasants. In other words, when there were more peasant *freeholders* and peasants did not need to risk a tax increase because they increased their production, then they became motivated to develop agriculture. In parallel the peasants' position in Parliament and at parish meetings was strengthened. The bottom-up theory also postulates instead that peasants and other agricultural workers acted *rationally*. They could develop their production if the right conditions existed.

The bottom-up theory and the top-down theory are more complex than the others and stand in complete opposition to one another. The three theories about large farmers, about the market and about the role of different prices are all economic in nature and can be combined with the bottom-up theory. Concrete examination is necessary to determine if they were operative as motivating forces or not. The theory about enclosures as motivating forces is linked, in part, with the top-down theory, but also will be concretely examined.

In keeping with the state of the art in Sweden (Winberg, Gadd), *population increase* is regarded in the thesis not as a motivating force but as an integral part of the agricultural transformation. Nor are *physical conditions* examined as motivating forces but rather as possible inhibiting factors.

Source materials

Estate inventories (chapter 2) have been used to study nine areas in Halland (map 2.1). The areas have been chosen partly on the basis of physical conditions and partly on whether or not many peasants had been freeholders. In this way it has been possible to test the bottom-up theory. All areas have been examined in nine time spans from 1740

to 1900 (20-year periods). With so many areas and such frequent examination intervals, it has been possible to follow the chronological sequences of events with greater clarity than in previous research. This applies, for example, to the introduction of new agricultural tools and the growth of cattle. By including many areas, the study also has included a number of different variants of the agricultural transformation, which has made it easier to find explanations.

Land survey documents have been studied for all nine areas. The time for enclosures has been investigated, and it has been possible to study trends in acreage under cultivation for the most part with similarly frequent time intervals as for the estate inventories.

Descriptions such as county governor reports, enforcement officer reports and district descriptions as well as parish meeting minutes and reports to a state committee have been used to complement the other information. In questions about cultivation systems they alone have had to serve as source material.

Changes in agricultural tools

Before going into results of the study with regard to motivating forces, concrete developments in Halland concerning new tools, land reclamation, cultivation systems and better livestock will be presented – what is termed processes of change in the thesis.

We begin with technological development (chapter 3). By the beginning of the 18th century the dominant tools for working the soil in Halland were ards and a harrow made entirely of wood. Ploughs (with wooden mouldboards) and harrows with iron teeth existed only in a small area in northern Halland. These tools then spread so that more than half of the farmers in the region had ploughs in 1840 (table 3.1) and iron-tooth harrows in 1860 (table 3.8). The first ploughs with an iron mouldboard came to the region around 1800, but they first became more widespread in 1820, and in 1860 about half of the farmers had this tool (table 3.4). Other innovations such as deep harrows and rollers first reached half of the farmers in 1900 and 1880 respectively. These new tools were crucial in making crops grow better in the fields, since working of the soil then became more effective and deeper and weed control was better. Machines began to be introduced on the farms in 1860 and thereafter.

One question that has been posed in the research is whether ard districts waited to introduce ploughs until they began with convertible husbandry/crop rotation. To this the answer is clear: no. Ploughs with wooden mouldboards and also iron ploughs were introduced in several areas long before convertible husbandry/crop rotation was introduced. Ploughs and iron ploughs were, of course, important as a way of improving tillage with regular ploughing of fields. On the other hand it was almost essential to have iron ploughs in order to introduce convertible husbandry and crop rotation.

Land reclamation, new cultivation systems and new crops

Land reclamation has been examined in land survey documents, which have been combined with corn information in estate inventories (chapter 4). Relatively reliable land reclamation curves for the nine examination areas have thus been obtained (diagrams 4.2-4.10). They show that land reclamation in Halland in the 18th century was almost non-existent. It first came into play at the end of the century and subsequently proceeded with an intensity that probably was unequalled in all of southern Sweden: in the Laholm

plain the acreage of arable land increased tenfold, and in the other plains districts it increased sixfold or eightfold. In woodlands and transition districts with both forests and fields, land reclamation was more normal (triple to quintuple increases). See table 4.4.

The large land reclamations led to a manure crisis, when ever larger spaces had to have dung and meadows were ploughed under. On the plains in Halland farmers began using marl as a solution (chapter 7). Marling continued from 1860 to 1895. Then it came to a sudden halt, so that in 1900 almost all marling had ceased. But during the marling period, return did not increase at all. In other words, there was no increase in yields per bushel of corn. Instead the return *decreased* around 1885. At the same time, several technological changes were introduced that should have *increased* yields: crop rotation became widespread, land reclamation ceased and farmers switched from corn production to livestock. Marling is the only reasonable explanation for the fact that the return did not increase and even decreased. Therefore, marling must have been a failure.

The *cultivation systems'* dynamics are examined in chapter 5. The thesis has been able to demonstrate that "ensäde" (one-field system) was not at all as universal as was generally believed previously. The alternation between fields and grassland steadily increased, a phenomenon that is called "the dynamic ensäde" here. When land reclamation started around 1800, this process was accelerated. When cropland was set aside, it often was allowed to lie for a generation or so as grassland. Convertible husbandry ("lindbruk") was a natural development that emerged from the dynamic ensäde process. Farmers simply increased the rotation frequency so that plots of grass ("lindor") remained only a few years. When better grass seed became available during the second half of the 19th century, convertible husbandry could become regular crop rotation with pastures sown in grass seed. (With convertible husbandry the idle fields had to grow back on their own.) (table 5.4) During this entire process between ensäde and crop rotation, experimentation continued with different plant sequences and number of years in rotation.

Potatoes have been proposed as the crucial link in the agricultural revolution's plantings gains (chapter 6). But they were not: potatoes were first cultivated to a somewhat greater extent around 1820. Initially they accounted for only a few percent of the plantings and around 1860 they had reached about 25 percent, a level that then remained unchanged during the 19th century. Up until about 1860 probably half of the potatoes were used to produce aquavit. Consequently, only about 12-13% of the plantings during this period remained for food consumption. If we calculate the potato's significance in the harvest, it would never have constituted more than ¼ of this from 1840 onwards, and undoubtedly less earlier. The potato certainly had significance for individuals of limited means on their small plots of land. But *viewed in the context of total production, the potato had a large but not crucial significance.* My conclusion is that land reclamation, convertible husbandry/crop rotation and the new tools were considerably more important. The potato was important but not the leading concrete agent of change in the agricultural revolution.

Livestock development

The thesis has examined the *size of cattle* with the aid of their value (chapter 9). The

results show that both cows and horses were small during the 18th century, but after 1800 a small increase occurred. During the 1840-1860 period cows had increased by 60% in value/size compared with the 18th century level. By 1880 they had more than doubled in size, and by 1900 they were 3½ times the 18th century level (table 9.2). Horses increased in size even faster: during the 1840-1860 period that were already twice the size/high value as in the 18th century; by 1880 they were four times as large and by 1900 six times (table 9.5).

One question that has not been clarified earlier is whether the increase in size could only have occurred with the help of an infusion of foreign breeds. The thesis makes clear that foreign breeds first had an impact on livestock in plains and transition districts around 1860. But before this cows and horses had already significantly increased in value. In the woodland district there was no infusion of foreign breeds as late as 1900, and by then the cows there had almost quadrupled in value/size compared with the 18th century.

What made these increases in the value/size of the cows and horses possible? Well, land reclamation had created the possibilities for growing more oats – a sharp increase occurred as early as 1840 – and oats was mostly used for fodder (chapter 6). With convertible husbandry the amount of hay also increased. This leads to the conclusion that the domestic breeds were able to develop very substantially without the infusion of foreign livestock. If nothing else, the example of the woodland district makes that clear. But the foreign breeds, principally Ardennes horses and Ayrshire cows, also were significant.

Physical conditions

Let us now revisit the question of which *motivating forces* were operative in the instigation and development of the agricultural revolution. However, we will begin by looking at what physical conditions could have inhibited development.

When it comes to physical conditions in Halland, *clay soil* scarcely has proved to have had any impact on the tools that were used. It is clear that the dominant type of plough in Halland, the Västgöta plough, was as easy to introduce on clay soils as on non-clay soils. Nor did the presence or absence of clay soil play any role in the introduction of iron-tooth harrows.

But *many stones* in the fields could have hindered the introduction of the plough. Stones were relatively prevalent in all the examined districts except for the Laholm plain. One indication of this is the stone walls in the transition and plains districts. The stones in them were picked from the fields. But introduction of the plough scarcely had been hindered by the stony soil that existed there.

Stoniness was considerably worse, however, in the woodland district than in the other areas. The imbedded stones and cairns in the fields there called for significantly greater land reclamation efforts before the use of ploughs could be introduced. The amount of stones, the farmers' limited resources and the shortage of labour all presented obstacles. The fact that ploughs were indeed introduced at the end of the 19th century indicates that sufficient resources could then be summoned in the woodland district as well.

The price of corn and other prices

If the *price of corn* had been a motivating force, we could expect large-scale land

reclamation during the 18th century (when corn prices rose), but it should have diminished and disappeared during the 19th century (when corn prices declined). But the land reclamation trend was just the opposite! Almost no land reclamation occurred up until 1800, whereas land reclamation activity practically exploded thereafter. Thus it should be evident that the price of corn did not have any significance during these periods. The *price of livestock* has been examined in a similar fashion and demonstrated that it did not have any effect on the livestock situation either.

The *price of oats*, however, ought to have been affected by the direction of oat exports, which became significant in Halland during the 1860-1890 period, but not as much as many maintain. Of at least equal importance was the fact that the opportunity to export oats came at a time *when Halland farmers had the potential to capitalise* on it. Not until the price of oats sharply declined at the end of the 1880s did *price become a determining factor* that led Halland farmers to quickly stop exporting oats and begin selling livestock products instead.

Some researchers believe an *increase in the price of iron* served to inhibit innovations requiring much iron. The price of iron has been compared with the price of corn, and this demonstrated that iron prices declined during most years examined, but rose in 1760, 1820 and 1840. If the price of iron had a decisive role in the acquisition of tools with a great deal of iron content, then the introduction of these tools should have come to a halt in 1760, 1820 and 1840 compared with earlier years examined. In the thesis this theory about the significance of iron prices has been tested against the introduction of ploughs, ploughs with iron mouldboards, iron-tooth harrows and deep harrows among Halland farmers. There were no signs whatsoever of a tapering off in the introduction of these innovations during the years cited. If anything, the innovations were introduced especially fast in 1820 and 1840, when the price of iron rose. Innovations also were introduced in 1760. *Consequently, the price of iron had no significance.*

My conclusion is that prices have not in any case been motivating forces for change during the agricultural revolution in Halland before 1860. But in the situation during the second half of the 19th century, when farmers were involved in a market, prices did have a certain significance.

The market

It stands to reason that the peasants could not have been affected by a market they had not participated in. The first time that Halland's farmers sold their agricultural products on a market to any great extent was around 1860 with major oats exports. Were they then induced by the market to grow more oats? Yes, much points to that. The transition to livestock production during the last decade of the 19th century clearly has been governed by a market.

Accordingly, the market was a motivating force behind the agricultural revolution in Halland from about 1860 onwards. But it was not the only motivating force and presumably not the most important one. Farmers continued to sell only a small portion of their production. Consequently, it was *not* the market that set in motion the agricultural revolution in Halland. Up until 1860 land reclamation, new tools, new

cultivation systems and better livestock accounted for major portions of the agricultural transformation.

The large farmers theory

According to the large farmers theory, a group made up of large farmers with many employees – as in England – was required in order for an agricultural revolution to be carried out. But there were almost no large farmers with many employees in Halland and hardly any in the remainder of Sweden either. And yet an agricultural revolution took place here as in all other regions of northwestern Europe. The idea that a large farmer category of this type was necessary thereby falls through – *the large farmers theory is not valid.*

Enclosures

Several researchers maintain that radical enclosures (the villages were dispensed – “enskifte” and “laga skifte” in Swedish) were the decisive motivating force behind the agricultural revolution. According to this point of view, no agricultural development should have occurred before this. But this thesis has been able to show that neither land reclamation, the introduction of new crops (potatoes and vetch), new cultivation systems (convertible husbandry) nor new methods of working the soil (all the new tools) were inhibited by the open field system that existed in peasant villages before the radical enclosures.

It is thereby clearly established that the agricultural revolution for the most part had begun and developed long before the enclosures known as “enskifte” and “laga skifte”. Consequently, it is not feasible to talk about these enclosures as motivating forces that set in motion the agricultural revolution. Instead it is constructive to view the radical enclosures *as a part of* the great agricultural transformation, as other researchers (Gadd, Olai) have done. At a given level the farmers had sufficient economic resources to allow them to carry out “enskifte” or “laga skifte”. For the first time, they could completely avoid the minimisation of risk and put all land together. Furthermore, with the many unlanded people who existed in the mid-1800s, farmers had access to a labour force that the village communities previously had made available. “Laga skifte” can therefore be regarded as a confirmation of how far development had come.

After “laga skifte” land reclamation and other aspects of the transformation continued. The enclosures were determining factors in the agricultural revolution, but they were no more essential than, for example, iron ploughs or land reclamation.

A starting point for me is the research position (Pettersson, Olai) that indicates that the peasants in most cases were positive about the enclosures. On the basis of this fact, the enclosures become something that the peasants desired at a certain stage of agricultural development.

The top-down theory

According to the findings of this thesis, the top-down theory has not proved to be valid. Landlords did not introduce any technological innovations before other farmers. Nor did the size of their cattle increase before the others. The only area in which landlords were ahead was in cultivation systems: about 30 years before the peasants, they introduced

convertible husbandry/crop rotation. The estateowners did this on the strength of their larger resources, in part by imposing more day labour on the subordinate peasants.

But there is nothing to indicate that the peasants learned modern cultivation systems from the landowners. Instead the peasants successively developed convertible husbandry through experimentation during large parts of the 19th century. Nor is there anything that points to technological transfer from people of high social standing to peasants with respect to other aspects of the agricultural revolution. Neither can the research results offer evidence that the peasants were conservative and irrational (see next section).

Scattering theories used by cultural geographers and ethnographers often have proceeded from a top-down theory. This holds that innovations came primarily from western Skåne or the Stockholm area, where there were many landlords, and then spread across the country. In the case of Halland, this would mean that the innovations for the most part spread from the south (Skåne) to the north. Developments in Halland refute the scattering theories: northern Halland was the first with tools, enclosure, land reclamation, cultivation systems, animal size and so on.

The bottom-up theory and conclusions about motivating forces

The *bottom-up theory* contains three aspects: a) that a *peasant-friendly policy* with advantages for all peasants was the motivating force behind progress; b) that above all peasant *freeholders* could take advantage of the positive developments; and c) that peasants at all times have, in principle, *acted rationally* – that is, deliberately on the basis of something that benefited them.

a) In reviewing the above conceivable motivating forces behind the agricultural revolution in Halland, most have been rejected. The only one that appears to affect agriculture to any great degree is the market and certain prices. But agricultural products did not begin to be sold on a market before about 1860. Not until then did the market and prices of the products sold there take on significance. As mentioned in the section on the market and prices, however, a very large portion of the agricultural revolution occurred before 1860. What then can the motivating forces behind changes during the 1720-1860 period have been?

Only the bottom-up theory's explanations remains: According to the findings in this thesis, the motivating force behind the agricultural revolution's advances in Halland from 1720 to 1860, and to a large extent thereafter, has been social conditions that were positive for the peasants. After 1860 this motivating force joined with the market and to a certain degree prices as the engine behind the changes.

b) According to the bottom-up theory, areas with many peasant freeholders experienced faster development than the others and the areas with many tenants on noble land experienced the worst development. The thesis' findings clearly show that this was the case:

In the northern transition district (Lindome/Fjärås) a majority of peasants had already purchased their land to become freeholders by 1740 (map 2.1). Suitable ploughs and iron harrows already existed in this district, which was not the case in the remainder of the county. The cows had already become larger than in the other areas. We also note that in the northern transition district enclosures were carried out considerably earlier.

It follows that corn yields were higher and land reclamation began earliest here – at about 1780.

In the 18th century Tvååker did not have a majority of peasant freeholders but it was still the area with the greatest dominance of peasants after the northern transition district. During the 18th century ploughs also were here introduced as the most important tool for working the soil, and land reclamation began around 1790.

In the areas where nobles were most dominant (Ränneslöv, Laholm and Torup) no land reclamation took place and there was no development of tools during the 18th century. Rather, the noble-dominated southern plains district had especially low tools standards, with an unsuitable wheel plough and a lack of harrows among many farmers.

The difference between the noble and peasant areas endured during the 1800-1860 period. The northern transition district and Tvååker continued to lead when it came to new tools such as iron ploughs, deep harrows and rollers. And the northern transition district clearly was earliest with convertible husbandry. Tvååker was first to grow potatoes on a large scale and to grow vetch. But naturally enough the difference diminished because more and more areas during this period came to have a majority of freeholders. After 1860 almost all peasants became freeholders. As a result, the differences related to land ownership became less important. But the general social climate that benefited peasants continued to be a driving force for development.

c) The third aspect of the bottom-up theory was *peasant rationality*. Many of the findings in the thesis have been able to reinforce the picture of rational behaviour. When peasants began to have resources and did not have to risk too much, they were able to take major steps. The entire development of land reclamation and cultivation systems demonstrates this. The peasants' actions in the villages and in enclosures are other clear examples. Tool development also can be followed in stages. Action aimed at providing more fodder for livestock also points to deliberate conduct.

Validity of the findings in areas outside Halland

Can the findings for Halland be valid for all of northwestern Europe and Scandinavia? Probably, because the agricultural revolution's result was about the same throughout this area.

From this we conclude that in places where social conditions prevailed that were positive for peasants, there agricultural development also was facilitated (the *bottom-up theory*). This should apply in the remainder of Sweden and in northwestern Europe.

In the remainder of Sweden agricultural technology was developed with iron ploughs, deep harrows and threshing machines (which were not only introduced but even were invented during the 18th century) earliest in Norrland, Dalarna and Värmland, areas with peasant freeholders. In these areas land reclamation was also large at an early stage and convertible husbandry was developed there.

If we look at the leading countries in the agricultural revolution in Europe, the Netherlands and England, the peasants there had special circumstances. In the Netherlands the great majority were small peasants and there was almost no nobility. In England there was nobility, but agricultural development occurred primarily in areas where the peasants were either freeholders or had long-term rental agreements that gave

them great freedom. In the remainder of Europe, the peasants for the most part had a weaker position.

The *market* as a motivating force first affected Halland in 1860. But in other areas of Scandinavia or northwestern Europe it could, of course, have been a motivating force much earlier. Similarly, the *price* of goods that were then sold on the market could have had an effect on development. But conditions favourable for peasants ought to have been of prime importance in these areas. The assertion that the *price of iron* might have had a significant effect on the peasants' acquisition of agricultural tools with a lot of iron has proved to be invalid. This should also apply outside of Halland.

The propositions that "*enskifte/laga skifte*" *enclosures* could have been determining factors in setting the agricultural revolution in motion have proved to be erroneous. Enormous changes in agriculture occurred before these radical enclosures, which should also apply to the rest of northwestern Europe. It is much more instructive to regard enclosures as integral parts of the agricultural revolution.

Physical factors can in certain cases have influenced development. But *clay soil* neither inhibited nor hastened the introduction of new tools in Halland. The same should have been true outside of Halland. The kind of stony conditions that existed in Halland's woodland districts ought to have been an impediment for new tools in other areas as well.

As far as the top-down theory is concerned, I maintain that it is unproductive with regard to conditions in northwestern Europe, too. The educational activities of the agricultural societies and the estateowners scarcely have been important in agricultural development.

From feudalism to capitalism

On the basis of the bottom-up theory and the thesis' findings, how should one view the peasants' role in the transition from feudalism to capitalism?

A rather common point of view among Marxist-oriented authors, especially in England, is that a group of really large, "capitalistic" farmers with many employees was required in order for the agricultural revolution to be implemented and thereby make the transition from a feudal to a capitalist society. They think that other farmers could not produce for a market. This is what is here called the large farmer theory.

But the peasants during the agricultural revolution in Halland and in most other regions were not large farmers in the sense described above. Instead, the overwhelming majority of the peasants were people who personally took part in all kinds of work. Family farming was the base during the whole period.

My view of the transition from feudalism to capitalism within agriculture postulates instead that the *steps to capitalism were taken when people made the transition from self-sufficiency to market production*. The crucial first step was purchasing a freehold. Peasants liberated themselves from feudal bonds to landlords and could then control their own production. (In other countries this liberation sometimes could take other forms, such as more secure lease conditions and more self-determination with respect to the landlord.) Production increased, but first for their own consumption and the local community's needs. The second step on the road towards capitalism was when peasants

increased their production so much that they could sell their agricultural products on a market. The peasants were then drawn into a market economy: indeed, the smaller the portion of production that went for self-support and the larger the portion that reached the market, the more capitalistic agriculture became.

The Halland peasants' first step out into the market in the 1860-1900 period can be described as proto-agrarian capitalism. In other words, only a small portion of the farm's production still was intended for a market. Fully developed capitalistic agriculture came in the 20th century.

Conclusion

Finally, we will discuss the thesis' title: *Peace, freeholding and iron ploughs*. This harks back to Swedish Bishop Esaias Tegnér's phrase, "Peace, vaccination and potatoes," as determining factors for development in Sweden at the beginning of the 19th century. As you can see, I have retained "peace" and exchanged the two other words.

First, why choose "iron ploughs" among all of the important technological elements involved in the agricultural revolution? As noted in the thesis, there was a peasant period (with peasant-friendly policies) from 1400 to 1550, which was followed by a noble period from 1550 to 1720 before the peasant period that began in 1720, which has been studied here. Why did not the 1440-1550 peasant period involve an agricultural revolution to the same degree as that which came later? I maintain that the critical issue was technological improvement and the increased volume of iron production that occurred during the 17th century. This production for war purposes could instead be used in the 18th century within agriculture, among other things. The cheaper and more accessible iron made possible the invention of the iron plough, which in turn paved the way for land reclamation and new cultivation systems. The iron ploughs thereby became the key to the agricultural revolution's progress.

Accordingly, it was the crucial combination of social conditions and iron production that brought about the agricultural revolution in the 18th and 19th centuries. This is what motivates the title of the thesis: without a society favourable to peasants, where *peace* was the core, the agricultural transformation could not have taken place. *Freeholds* were also crucial for development. And *iron ploughs* can be regarded as the most central technological element within the agricultural revolution.

Bilagor

Bilaga 2.1

Rågpriset och generalprisindex som värdemätare

Inledning

I början av kapitel 2 finns ett avsnitt ”Peningvärden i bouppteckningarna”. Här ska vi redogöra för hur det rågprisindex och generalprisindex (GPI) som nämns där har räknats ut.

Det finns två typer av värdemätare, som historiker vanligen använt sig av: Den ena är priset på en tunna råg.¹ Den andra är att skapa ett generalprisindex (GPI), det vill säga att väga samman flera vanliga varors priser. Ett generalprisindex är, förutsatt att man valt för tiden vanliga varor, säkrare än att bara använda en vara – som till exempel råg. I avhandlingen används därför i de flesta fall det av mig här konstruerade generalprisindexet. Men i vissa fall har ett rågprisindex skapat ur priser i bouppteckningarna använts.²

Karl Åmarks och Lennart Jörbergs studier har varit utgångspunkten för mitt generalprisindex. Men Åmarks GPI har inte kunnat användas rakt av, utan ett GPI anpassat till priserna i mina bouppteckningar har fått skapas.

Priset på en tunna råg går lätt att få fram ur utsädesuppgifterna i bouppteckningsmaterialet. Råg användes i hela landskapet hela den undersökta tiden och väl underbyggda prisserier kan skapas. Detta rågpris har även den fördelen att det kommer ur samma källmaterial som många andra centrala uppgifter i avhandlingen. Vi vet också att detta rågpris är i samma mynnsort som övriga värderingar i bouppteckningarna. I Sverige under första halvan av 1800-talet var det nämligen stor turbulens i mynnsystemet med riksdaler riksmünt och riksdaler banko. Det är därför avgörande att veta vilket mynnslag som avses.³

En tunna råg är ju alltid en tunna råg (i motsats till en harv eller häst, som ju kan förändras kraftigt). Rågtunnan är alltså en bra värdemätare. Om till exempel priset på råg fördubblades under en viss period och priset på en ko också fördubblades, så hade ingen av dem ökat i reellt värde. Men hade kopriset tredubblats under samma period så betydde det att kon ökat i reellt värde, det vill säga blivit större och bättre.

Men rågtunnan som värdemätare har också vissa svagheter. Råg har ibland fluktuerat i pris i förhållande till andra varor, till exempel vid perioder då det rådde brist på säd. Detta gällde speciellt 1800-1820.⁴ Man kan också tänka sig att tiden att producera en tunna råg minskade, så att den på detta sätt blev billigare, men detta bör inte ha skett förrän just kring år 1900.

Nedan följer först en kort redogörelse för hur rågpriser som värdemätare skapats ur mitt källmaterial. Därefter följer en detaljerad genomgång hur jag utifrån Karl Åmarks och Lennart Jörbergs siffror skapar ett nytt GPI anpassat till mitt källmaterial.⁵

Myntsorter och penningvärdesperioder

I korthet var följande myntsorter de dominerande i mina bouppteckningar (i enstaka bouppteckningar har ibland andra myntsorter använts men dessa har då omvandlats till huvudmyntsorten):

1740-1760 användes *daler silvermynt*. 1780 hade man gått över till riksdaler. Det gick sex daler silvermynt på en riksdaler, alltså en kraftig myntomvandling. Riksdalern kallades ofta *riksdaler specie*, och man höll fast vid den även undersökningsperioden 1800. Men år 1800 fanns även beteckningarna riksdaler banko, riksdaler specie banko och riksdaler riksgälds. Alla dessa var *vid denna tid* lika mycket värda som riksdaler specie. (På riksnivå är myntläget från 1803 ytterst oklart.)

Åren 1820-1840 är den dominerande myntsorten i mina bouppteckningar *riksdaler banko*. Riksdaler banko var samma sak som riksdaler specie tidigare. Men ibland förekom riksdaler riksgälds som hade ett annat värde. (Vilket som dominerade på riksnivå är osäkert.) För att omvandla riksgälds till banko har det förra multiplicerats med 0,67.

1860 var den dominerande myntsorten istället *riksdaler riksmünt* med samma värde som riksdaler riksgälds. Här hade det alltså skett en penningvärdesförsämring. 1880-1900 hade riksdaler riksmünt bytt namn till *krona*, men hade samma värde.⁶

Genom att registrera rågpriset de olika undersökningsåren till exempel 1800 och 1820, får vi fram om det varit inflation eller deflation mellan dessa. Men bakom varje undersökningsår finns ofta bouppteckningar från cirka tio år. Det vill säga att till exempel undersökningsåret 1780 har bouppteckningar från hela perioden 1775-1785. Då kan det i vissa fall vara så att rågpriset även inom en period skilde sig, det var alltså en märkbar inflation inne i själva undersökningsperioden. När det varit sådana större förändringar, har undersökningsperioden delats i två *penningvärdesperioder*. På så sätt har undersökningsperioderna 1740, 1760 och 1800 fått två penningvärdesperioder i *tabell 1*.⁷

Rågpriset i bouppteckningarna som värdemätare

De rågpriser som visas i *tabell 1* är genomsnittspriset för en tunna råg i alla bouppteckningar som anger rågpris i alla undersökningsområdena i Halland per undersökningsperiod eller penningvärdesperiod. Det har inte funnits några schablonpriser i bouppteckningarna, utan det är tydligt att priserna är satta vid varje bouppteckningstillfälle. Ändå är de genomsnittspriser som framkommer väldigt nära överensstämmande med det markegångspris (en sorts marknadspris) som Jörberg baserar alla sina prisserier på, se senare i denna text.

Vi ser i *tabell 1* att det under 1700-talet för det mesta var en kraftig inflation. Under 1800-talet var det knappast någon inflation, men där måste vi komma ihåg att räkna med penningvärdesförsämringen 1840-1860, skillnaden mellan banko och riksmünt. Vi kan också notera att för det mesta hade vi inflation, men mindre tendenser till deflation förekom som synes 1760 II-1780, 1820-1840 liksom 1880-1900.

I *diagram 9.1* ser vi kornas värde mätt i tunnor råg. (Där finns också värdena i GPI inlagda, men dem återkommer vi till.) Vi ser alltså att korna var ungefär lika små perioden 1740-1820. De motsvarade bara drygt en tunna råg. Men redan 1840 hade de ökat betydligt i storlek, de var nu klart över två tunnors värde. Sedan ökade kornas storlek kontinuerligt. 1880 hade de passerat tre tunnor i värde och 1900 var de hela fem tunnor i värde.

Dessa intressanta resultat förutsätter dock att priset på en tunna råg är en bra värdemätare. *Ett generalprisindex ska nu skapas för att öka säkerheten i beräkningarna. Detta kan sedan jämföras med rågprisets index för att se om avvikelsen blev stor eller inte.*

Svårigheter med Åmarks generalprisindex

Det enklaste hade varit att ta Åmarks generalprisindex, som till exempel Gadd använder sig av i sin avhandling 1983, och direkt applicera på mina perioder. Men Åmarks GPI visar sig tyvärr

Tabell 1. Rågpriset per tunna enligt bouppteckningarna

Period, inventarieår	Rågpris/tunna	Underlag, antal	Prisindex
1740 I: 1727-1739	5,2 d smt	25	100
1740 II: 1740-1755	6,6 d smt	118	127
1760 I: 1754-1763	10,6 d smt	161	204
1760 II: 1764-1767	17,6 d smt	20	338
1780: 1775-1785	2,8 rdr sp	127	323
1800 I: 1796-1799	5,0 rdr sp	45	577
1800 II: 1800-1803	7,5 rdr sp	58	865
1820: 1814-1823	8,7 rdr ba	100	1004
1840: 1837-1842	8,2 rdr ba	112	946
1860: 1855-1863	12,4 rdr rmt	91	959
1880: 1876-1883	14,9 kr	86	1152
1900: 1896-1903	12,4 kr	54	959

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Kommentarer: a) Inventarieåren står för de år, då det finns uppgifter om rågpriset. b) Myntsorter, se texten ovan. c) Prisindexet är gjort så att man får multiplicera riksdalerna 1780 med sex för att få jämförelsesiffror med 1760. Likaså får man multiplicera siffran för riksdaler riksmünt 1860 med 0,67 för att få jämförelsetal med 1840.

inte användbart i alla delar. Jag har därför fått analysera om Åmarks siffror och komplettera dessa med Jörbergs, som till exempel Hallén använder i sin avhandling 2003.⁸

Karl Åmark ger i sin artikel från 1921 siffror för generalprisindex 1732-1870.⁹ De täcker visserligen inte de sista 30 åren av min undersökning, men skulle vara till stor hjälp om de kunde användas rakt av. Men när man studerar Åmarks GPI närmare uppstår en mängd frågetecken, som gör att man måste se vilka siffror hos Åmark som man kan lita på. För 1800-talet visar det sig då, att ett helt nytt GPI behöver konstrueras.¹⁰ Uppgifter till mitt nya GPI hämtar jag i andra tabeller i Åmarks artikel.¹¹

Åmark redovisar två GPI-serier: reducerade och oreducerade. Dessa ger totalt olika siffror. Båda har en basperiod 1732-1740 på 100. Men 1870 ligger den reducerade på 217 och de oreducerade på 1733! Vilken av dessa är då användbar för mig? Åmark visar ett diagram "Prisindex för Sverige", och där har han den reducerade serien som bas.¹² Han anser alltså att det reducerade GPI:et ger mest. Det är också dessa siffror som används i boken "Vad kostade det?" från 1997.¹³ Men de reducerade priserna är omräknade i silvervärde enligt växelkursen i Hamburg, och de visar inte något om inflationen i Sverige. De går inte att använda för mig, och det är svårt att se vem som skulle ha nytta av dem som generalprisindex.

För att se de nominella värdena, det vill säga det pris som en vara hade vid en viss tid, och därmed den inflation/deflation som fanns, måste istället Åmarks *oreducerade serie användas*. Det ser man genom att jämföra den oreducerade GPI-serien med de priser på olika varor som Åmark anger. Först får man titta på Åmarks tabell sidan 158 där oreducerat GPI finns omräknat i tioårsperioder som jämförs med priset på vegetabilier, animalier, fisk etcetera i samma tioårsperioder. Sedan får man jämföra dessa vegetabiliers etcetera prisindex med konkreta varor som råg, korn, fläsk, smör och så vidare i prisindex på sidan 157. Och till slut jämföra dessa prisindex med de verkliga priser i daler och riksdaler på råg, korn, fläsk, smör etcetera, som Åmark redovisar i sin tabell 2 sidan 154-156. Det framgår då att den oreducerade GPI-serien bygger på de konkreta siffrorna i övre halvan av Åmarks tabell 2, se *bild 1* här i bilagan. Det är alltså dessa priser i daler

Tab. 2. *Priser å 24 varor, tiårsgenomsnitt. Absoluta tal.*

År		Vete	Råg	Korn	Havre	Rovor	Torrt kött	Fläsk	Smör
		1 tunna	1 tunna	1 tunna	1 tunna	1 tunna	1 lisp.	1 lisp.	1 lisp.
1732-40	daler och öre smt	8: 24	5: 17	4: 28	2: 20	—: 16	1: 11	3: 1	3: 30
41-50		11: 16	7: 16	6: 5	3: 10	—: 18	2: 2	3: 27	5: 8
51-60		11: 28	8: 21	7: 24	4: 11	1: 5	2: 5	4: 14	6: 8
61-70		19: 19	14: 28	11: —	6: 18	1: 18	3: 17	6: 20	10: 7
71-80		22: 11	16: 10	13: —	7: 8	1: 23	3: 13	7: —	9: 29
81-90	riksd. och skill.	5: 20	3: 12	2: 28	1: 21	—: 15	—: 33	1: 16	2: 40
91-00		5: 47	4: 19	3: 28	2: 2	—: 15	—: 36	1: 26	2: 18
1801-10		11: 13	6: 32	4: 44	3: 20	—: 22	1: 19	2: 45	4: 21
11-20		18: 24	13: 39	10: 20	6: 13	1: 6	2: 20	4: 19	7: 5
21-30		14: 19	10: 41	8: 37	5: 9	1: 20	2: 35	4: 12	7: 18
31-40	riksd. och öre	16,69	12,66	9,80	5,76	1,28	3,08	4,66	8,28
41-50		18,03	13,74	9,35	5,33	1,40	3,33	4,53	9,15
51-60		23,03	16,07	13,09	7,74	1,85	4,31	6,04	12,33
61-70		21,59	16,22	13,09	7,49	1,56	4,28	6,08	12,16
		1 hl	1 hl	1 hl	1 hl	1 hl	1 kg	1 kg	1 kg
1732-40	kr. och öre	7,08	4,48	3,94	2,12	0,41	0,21	0,48	0,62
41-50	"	8,08	5,27	4,33	2,33	0,39	0,28	0,52	0,71
51-60	"	7,97	5,80	5,19	2,91	0,77	0,28	0,58	0,81
61-70	"	8,42	6,39	4,73	2,81	0,67	0,30	0,55	0,85
71-80	"	9,28	6,65	5,36	2,98	0,70	0,27	0,56	0,79
81-90	"	10,58	7,79	6,19	3,45	0,74	0,22	0,62	0,85
91-00	"	12,03	8,84	7,22	2,28	0,62	0,29	0,60	0,93
1801-10	"	16,32	9,66	7,12	4,94	0,68	0,39	0,83	1,25
11-20	"	13,67	10,22	7,70	4,63	0,82	0,35	0,63	1,09
21-30	"	8,78	6,62	5,34	3,27	0,86	0,32	0,50	0,87
31-40	"	10,12	7,68	5,94	3,25	0,72	0,36	0,55	0,97
41-50	"	10,94	8,33	5,97	3,23	0,85	0,38	0,53	1,08
51-60	"	13,97	9,72	7,90	4,69	1,00	0,52	0,72	1,45
61-70	"	13,09	9,84	7,94	4,54	0,95	0,50	0,72	1,44
71-80	"	13,88	9,97	8,72	5,28	1,12	0,67	0,78	1,77
81-90	"	10,89	8,07	7,03	4,17	1,10	0,58	0,72	1,60
91-00	"	10,20	8,25	7,27	4,30	1,14	0,69	0,76	1,68
1901-10	"	11,21	9,03	8,00	4,97	0,98	0,79	0,85	1,88

Bild 1. Karl Åmarks tabell 2 med priser på olika varor

Ur Åmark s 154.

och riksdaler vi ska titta närmare på. På nedre halvan av Åmarks tabell 2 finns en prisserie i kronor.¹⁴

Vi ska nu koncentrera oss på rågpriset i Åmarks tabell på *bild 1*. För det första ser vi att priser i kronor finns ända till år 1900. Här har vi alltså en möjlighet att skapa en prisserie under hela min undersökningstid. För det andra ser vi att Åmarks två prisserier överlappar varandra, den ena i den mynnsort som användes de aktuella åren och den andra i kronor. För råg är den övre serien med mått i tunnor, medan den undre serien har mått i hektoliter. För det tredje så kan vi konstatera att de två serierna inte stämmer med varandra! Även om den övre och den undre serien har olika mynnsort, så borde ju relationen mellan siffrorna för samma år varit densamma. Så är det inte. Till exempel kostar 1751-60 en tunna råg 8:21 daler och 1771-80 har priset blivit 16:10 daler. Det är alltså nästan en fördubbling. Även värdet i kronor per hektoliter borde alltså visa på en fördubbling, men det gör det inte! Där var priserna 5,80 mot 6,65. Talet i riksdaler/tunna till exempel 1781-90 borde ju kunna omvandlas till kronor/hektoliter 1781-90 och bli samma tal, men det blir det inte. Vilka av dessa priser stämmer då med verkligheten? Och den verklighet som vi är intresserade av, är ju de priser som finns i mitt bouppteckningsmaterial.

Målet är alltså att se vilka priser i daler, riksdaler eller kronor i Åmarks tabell som är jämförbara med mina bouppteckningspriser. När jag fått fram det, kan även de andra produkternas (korn, fläsk, smör etcetera) priser användas för att skapa ett nytt generalprisindex.

Jörbergs Hallandspriser

Nu är Åmarks priser bara redovisade i tioårsperioder medan mina är ett begränsat antal år som inte alls är anpassade till tioårsperioder, se *tabell 1*. De går alltså inte att jämföra rakt av, men Lennart Jörbergs siffror kan användas som mellanled. Han har nämligen den fördelen att han har priser för både råg och andra produkter *årsvis*. Och de är dessutom uppdelade *länsvis*, så att direkta jämförelsepriser för Halland erhålls. En ytterligare fördel är att Jörbergs priser är uträknade med en liknande valutametod som den Åmark använder, men han använder inte två överlappande serier. Före 1802 använder Jörberg daler och riksdaler per tunna och från 1803 använder han värden omräknade i kronor per hektoliter (på grund av den krångliga mynnsituationen jag nämnt tidigare). Men kronor/hektoliter kan räknas om till mina värden i riksdaler banko per tunna 1820-1840. När Jörbergs Hallandspriser jämförts med mina, kan jag sedan jämföra dem med Åmarks Sverigebaserade rågpriser.

Först ska vi bara putsa lite på mina inventarieår. Vissa år längst ut har ofta bara någon enstaka uppgift. För att inte för stor tonvikt i Jörbergs prismaterial ska läggas vid år då mitt material bara har få uppgifter, har jag koncentrerat mina inventarieår till de år som 90 % av mina uppgifter kommer ifrån. Det är dessa år som ska jämföras med Jörbergs siffror från motsvarande år.

Som synes i *tabell 2* stämmer Jörbergs siffror förvånansvärt väl överens med mina! Det vi får reda på med detta är för det första, att bouppteckningarnas rågpriser väl kan jämföras med de markegångspriser som sattes.¹⁵ Bouppteckningspriserna speglar alltså vad man på en ”marknad” kunde tänkas få ge för en tunna råg, ett pris som jordbrukarna i Halland var direkt påverkade av. Det andra, och ännu viktigare i detta sammanhang, är att vi nu har siffror som är uträknade på samma sätt som Åmarks, som alltså kan jämföras med hans siffror.

Nu vill vi se hur Jörbergs rågpriser för Halland stämmer överens med Åmarks rågpriser för Sverige. Men vi får använda Jörbergs priser i 10-årsperioder för att bli jämförbara med Åmarks. Vilka rågpriser i Åmarks tabell (*bild 1*) visar sig nu vara relevanta?

Vi ser i *tabell 3* en god överensstämmelse mellan Åmarks och Jörbergs siffror, med de avvikelser man kan vänta sig att en region har från ett helt land. Ibland ligger den ena något över och ibland den andra. Att hitta dessa överensstämmande siffror hos Åmark, *bild 1*, har varit målet med denna tabell. Det har då visat sig att *Åmarks serie i daler och riksdaler till 1810* kan användas

Tabell 2. Rågpriset per tunna enligt bouppteckningarna och Jörberg

Period, 90 % av uppg i inventarieår	Rågpris/tunna i mina bou, som tabell 1	Rågpris per tunna i Halland enl Jörberg
1740 I: 1730-1739	5,2 d smt	4,4*
1740 II: 1740-1750	6,6 d smt	7,3
1760 I: 1757-1763	10,6 d smt	14,6
1760 II: 1764-1767	17,6 d smt	15,3
1780: 1776-1785	2,8 rdr sp	2,9
1800 I: 1797-1799	5,0 rdr sp	5,8
1800 II: 1800-1802	7,5 rdr sp	9,1
1820: 1819-1822	8,7 rdr ba	7,0
1840: 1838-1841	8,2 rdr ba	7,9
1860: 1858-1862	12,4 rdr rmt	13,4
1880: 1878-1883	14,9 kr	13,4
1900: 1897-1902	12,4 kr	12,1

Källor: Bouppteckningsmaterialet, Jörberg vol I s 134-147.

Kommentarer: 1820-1900 har Jörbergs siffror omvandlats till tunnor och till mina myntsorter. * Åren 1732-1739.

Tabell 3. Rågpriser i tioårsperioder

År	Jörbergs rågpris Halland	Åmarks rågpris Sverige	Myntsort och rymdmått
1732-1740	4,8	5,5	daler smt per tunna
1741-1750	7,2	7,5	daler smt per tunna
1751-1760	8,7	8,6	daler smt per tunna
1761-1770	15,7	14,9	daler smt per tunna
1771-1780	17,5*	16,3	daler smt per tunna
1781-1790	3,3	3,3	riksdaler per tunna
1791-1800	5,5	4,4	riksdaler per tunna
1801-1810	6,1*	6,8*	kronor per hektoliter
1811-1820	8,9	10,2	kronor per hektoliter
1821-1830	6,5	6,6	kronor per hektoliter
1831-1840	7,4	7,7	kronor per hektoliter
1841-1850	7,8	8,3	kronor per hektoliter
1851-1860	9,4	9,7	kronor per hektoliter
1861-1870	9,7	9,8	kronor per hektoliter
1871-1880	9,7	10,0	kronor per hektoliter
1881-1890	7,6	8,1	kronor per hektoliter
1891-1900	7,7	8,3	kronor per hektoliter

Källor: Åmark, Jörberg.

Kommentarer: * Omvandlat till detta mynt och rymdmått av mig. Jörberg 1801-1810 är det bara åren 1801-1802 som behövt omvandlas.

(även om det sista årtiondet omvandlats till kronor för att passa Jörbergs siffror bättre). 1811 och framåt har Åmarks kronalsserie fått användas. I bild 1 har de siffror vi kunnat använda i Åmarks

tabell markerats med ett svagt raster. Åmarks serier går alltså bra att bygga ihop, men vi måste veta vilka siffror som är användbara och vilka som inte är det, och det har ovanstående tabell löst.¹⁶

Åmarks generalprisindex kan användas 1740-1800

Sedan tidigare vet vi att Åmarks generalprisindex bygger på Åmarks varupriser i daler och riksdaler, vilket alltså innebär att jag kan använda det till och med 1810. Åmarks årsvisa GPI¹⁷ är alltså utmärkta för mina beräkningar fram till och med period 1800 II. Siffrorna därefter går inte att lita på. Åmarks generalprisindex som motsvarar mina inventarieår har lagts in i *tabell 4*.¹⁸

Tabell 4. Åmarks GPI jämfört med mitt rågprisindex 1740-1800

Period, 90 % av uppg i inventarieår	Prisindex för mina rågpriser	Åmarks oreducerade GPI
1740 I: 1730-1739	100	99*
1740 II: 1740-1750	127	128
1760 I: 1757-1763	204	212
1760 II: 1764-1767	338	273
1780: 1776-1785	323	316
1800 I: 1797-1799	577	443
1800 II: 1800-1802	865	534

Källor: Bouppteckningsmaterialet, Åmark s 166-168.

Kommentarer: * Åmarks GPI blir 1740 I: 99 istället för 100, för att Åmark tagit med även år 1740 i sin basperiod.

Nytt generalprisindex 1811-1900

Vi har alltså ett GPI från Åmark 1740-1810 som vi kan lita på. Hur ska nu ett generalprisindex för perioden 1811-1900 åstadkommas? Vi får gå åter till *bild 1*. Där finns ju *priser i kronor från 1811 och framåt* som vi vet är jämförbara med mina bouppteckningspriser. Vi kan alltså använda dem för att skapa ett nytt generalprisindex. Åmark redovisar här ett prisunderlag, men har själv inte byggt på detta vid sitt uträknade generalprisindex för 1800-talet.

Åmark bygger sitt generalprisindex på en blandning av varor inom prisgrupperna vegetabilier, animalier, fisk, byggnadsmaterial, bränsle, textil och metall. Alla varor har dock inte Åmark priser fört fram till år 1900, och mitt nya GPI måste väljas bland dem som har priser så långt fram. För att inte någon varugrupp ska bli överrepresenterad i GPI, har jag därför valt att ha bara en vara per prisgrupp. Varorna som valts är: råg, fläsk, tegel, barrved, ull och stångjärn. Därmed kommer alla prisgrupper med utom fisk. Relativa prisserier för dessa varor har skapats 1801-1910. Varför början sker redan 1801 är, för att kunna knyta an till Åmarks generalprisindex för tioårsperioden 1801-10 – vilket vi kan lita på enligt tidigare resonemang – som är 673. Myntsort och volymsorter 1801-10 har fått omvandlas för de flesta varor, för att passa priserna 1811-1910. Priserna som kan ses i *tabell 5* har omvandlats till riksdaler banko till 1850 för att anpassas till de priser som finns i mina bouppteckningar. Därefter till riksdaler riksmünt/kronor, som i mina bouppteckningar.

Resultatet från *tabell 5* har blivit ett generalprisindex skapat för dessa sex varor med 1801-1810 satt som 100, se mellersta kolumnen i *tabell 6*. I högra kolumnen i *tabell 6* jämförs de med det GPI som redan skapats i *tabell 4* för att få ett sammanhängande GPI hela min undersökningsperiod.

Tabell 5. Priser på sex varor 1801-1910 för att skapa GPI

År	råg pris	råg rel	fläsk pris	fläsk rel	tegel pris	tegel rel	ved pris	ved rel	ull pris	ull rel	järn pris	järn rel
1801-10	4,6	100	0,34	100	10,5	100	2,7	100	1,0	100	6,2	100
1811-20	6,8	148	0,42	124	18,0	171	3,9	144	1,9	190	8,0	129
1821-30	4,4	96	0,34	100	14,5	138	4,8	178	1,5	150	9,6	155
1831-40	5,2	113	0,37	109	13,6	130	4,6	170	1,5	150	9,3	150
1841-50	5,6	122	0,36	106	13,4	128	5,2	193	1,5	150	8,8	142
1851-60	9,7	211	0,71	209	23,9	228	10,0	370	2,3	230	15,1	244
1861-70	9,8	213	0,72	212	23,5	224	9,5	352	2,5	250	13,7	221
1871-80	10,0	217	0,78	229	24,5	233	12,2	452	2,7	270	19,9	321
1881-90	8,1	176	0,72	212	19,4	185	10,1	374	2,6	260	14,3	231
1891-00	8,3	180	0,76	224	19,7	188	9,8	363	2,0	200	12,3	198
1901-10	9,0	196	0,85	250	22,0	210	11,5	426	1,9	190	12,4	200

Källor: Åmark s 154-156.

Kommentarer: a) ved = barrved, järn = stångjärn. b) Priserna 1801-1810 är omvandlade till priser och volymer 1811-1910. Priserna 1801-1850 är omvandlade till banko. Volymerna är: råg hektoliter, fläsk kg, tegel 1000 st, barrved famnar, ull kg, stångjärn 100 kg.

Tabell 6. Nytt generalprisindex 1801-1910

Skapat av mig utifrån Åmarks siffror.

År	Sex varor Relativa tal	Utifrån Åmarks GPI 1801-10 som är 673
1801-1810	100	673
1811-1820	151	1016
1821-1830	136	915
1831-1840	137	922
1841-1850	140	942
1851-1860	249	1676
1861-1870	245	1649
1871-1880	287	1932
1881-1890	240	1615
1891-1900	226	1521
1901-1910	245	1649

Källor: Åmark.

Generalprisindex och rågpriset hela undersökningsperioden

Vi närmar oss nu ett GPI för perioden 1801-1910 anpassat till myntsorterna i mitt källmaterial, se *tabell 7*. Observera att myntenheten i *tabell 6* byts 1850 från riksdaler banko till riksdaler riksmünt. I *tabell 7* tas denna effekt bort.

Nu är det ju så att vi inte har årsvisa GPI för perioden 1811 och framåt, vilket vi hade för 1700-talet och fram till 1810. GPI som jämförelsemått blir därför grövre på 1800-talet. Jag har valt att kringvarje av mina undersökningsperioder 1820, 1840 etcetera slå ihop de två kring-

liggande tioårsperioderna till ett medelvärde. Nu kommer så slutresultatet i tabell 7: ett pålitligt generalprisindex för mina undersökningsperioder och de priser som finns i mina bouppteckningar.

Tabell 7. I avhandlingen använda penningvärdesperioder med nominella och relativa rågpriser samt generalprisindex

Undersökningsperiod	90 % av inventarieår	Rågpris/tunna i bou	Bou-rågpris relativa tal	GPI konstruerat av mig efter Åmark
1740 I	1730-1739	5,2 d smt	100	99
1740 II	1740-1750	6,6 d smt	127	128
1760 I	1757-1763	10,6 d smt	204	212
1760 II	1764-1767	17,6 d smt	338	273
1780	1777-1785	2,8 rdr sp	323	316
1800 I	1797-1799	5,0 rdr sp	577	443
1800 II	1800-1802	7,5 rdr sp	865	534
1820	1819-1822	8,7 rdr ba	1004	966
1840	1838-1841	8,2 rdr ba	946	932
1860	1858-1862	12,4 rdr rmt	959	1114
1880	1878-1883	14,9 kr	1152	1189
1900	1897-1902	12,4 kr	959	1062

Källor: Tidigare tabeller i denna bilaga.

Kommentarer: a) 1740 I = 100. b) Myntsorter: 1740-1760: daler silvermynt, 1780-1800: riksdaler specie, 1820-1840: riksdaler banko, 1860: riksdaler riksmünt, 1880-1900: kronor. c) Både generalprisindexet och rågprisindexet är gjort så, att man får multiplicera riksdalerna 1780 med sex för att få jämförelsesiffror med daler silvermynt 1760. Likaså får man multiplicera siffran för riksdaler riksmünt 1860 med 0,67 för att få jämförelsetal med riksdaler banko 1840. Men riksdaler specie och riksdaler banko hade samma värde. Och riksdaler riksmünt och kronor hade samma värde. d) För att inte överdriva spridningen av år har tidsperioderna koncentrerats till dem som täcks av 90 % av bouppteckningarna. e) Att GPI 1740 I blir 99 istället för 100, se tabell 4.

I tabell 7 ser vi de penningvärdesperioder som kommer att användas i avhandlingen. Här ser vi också det generalprisindex och det rågprisindex som kommer att tillämpas som värdejämförelse mellan olika perioder.

Intressant att konstatera är att rågpriset som värdemätare och GPI är förvånansvärt överensstämmande. Det är bara perioderna 1800 I och II som de skiljer mer än 20 %, då priset på råg steg mycket snabbare än på andra produkter. I de allra flesta perioder ligger relativtalen för råg och vårt nya GPI ytterst nära varandra. Jag väljer ändå att, i de flesta fall, arbeta med generalprisindexet istället för rågpriset som värdemätare.

Vad tabell 7 också visar är den stora inflationen 1740-1820. Därefter var prisenivån rätt stabil förutom övergången från riksdaler banko till riksdaler riksmünt mellan 1840 och 1860.

Bilaga 2.2

Avhysningar och godskoncentration

I sista delkapitlet i kapitel 2 diskuteras anledningar för frälsebönder att friköpa sig. Men istället för att bli friköpta kunde många familjer på frälsegårdar istället bli *avhysta*. Under 1800-talet blev det nämligen rätt vanligt att herrgårdar lade ner av dem ägda gårdar i närheten och drog in jorden under egen drift. Frälsebönder avhystes då och oftast jämnades deras gårdar med marken. En sådan godskoncentration har studerats främst i Skåne men också i Mälardalen.

De stora avhysningarna av frälsebönder skedde i två perioder: dels under 1500- och 1600-talen och dels under 1800-talet. Mats Olsson skriver att mellan 1536 och 1660 lades 262 hela bondbyar ned i Danmark (inom sina nuvarande gränser). Marken direkt under herrgårdsdrift ökade på detta sätt från 5 till 10 % av den odlade jorden. En liknande process ägde rum i Skåne där herrgårdarnas antal dubblades. Runt år 1800 fanns 12 % av marken under herrgårdsdrift i Skåne. Därefter skedde en ytterligare koncentration. Jens Möller har räknat ut att 58 skånska byar utplånades 1812-1912 för att ge plats åt ökade godsmarker! Godsen hade 1880 hela 25 % av marken under egen drift.¹⁹

Staffan Johansson har undersökt godskoncentrationen i Halmstads härad i Halland på 1800-talet. Markerna under godsdrift ökade i detta område, liksom i Skåne, från 10 % 1815 till 25 % 1880. Många plattgårdar skapades 1850-1880 av Vapnös ägare, och hela byar lades ner.²⁰ Övriga Halland hade inte så stor godskoncentration som just i detta härad.

För några år sedan studerade jag avhysningarna vid Hjulebergs gods i Ätradalen, se *kartorna 1-2*. 1840 avhystes 34 frälsegårdar nära herrgården, där bondfamiljerna ofta bott i generationer. De flesta gårdarna revs genast ner till grunden, så Abilds bondby runt kyrkan uttraderades helt. Böndernas mark införlivades nu med herrgårdens. Torp med bara en liten åkerlapp uppfördes istället. Dagsverken till herrgården blev torparnas huvudsyssla. De flesta av dagsverken var utan betalning och de övriga betalades under normalt dagslönepris. Nästa steg skulle bli att dra in torpens mark till herrgården och göra torparna till statare. Självhushållets ekonomi gav stegvis vika för ett lönearbete.²¹

På *bild 1* ser vi det nya hierarkiska samhället på Hjulebergs gods efter 1840. Nästan hela socknens befolkning, 438 personer inklusive barn, var indragen i arbete åt herrgården. Torparna var den stora arbetskraften i jordbruket istället för bönder. En mellangrupp av hantverkare på torp servade hela godsenheten. Arrendatorerna var en liten rest före detta frälsebönder. Men backstugusittare hade inte godset behov av, så den gruppen var minimal.

Under arbetet med lantmäterimaterialet har några ytterligare godskoncentrationer i Halland upptäckts. Det är bara mina undersökningsområden som berörs. Men även i dessa är säkert inte alla med, för många herrgårdsutvidgningar skedde utan att ge spår i offentliga arkiv.

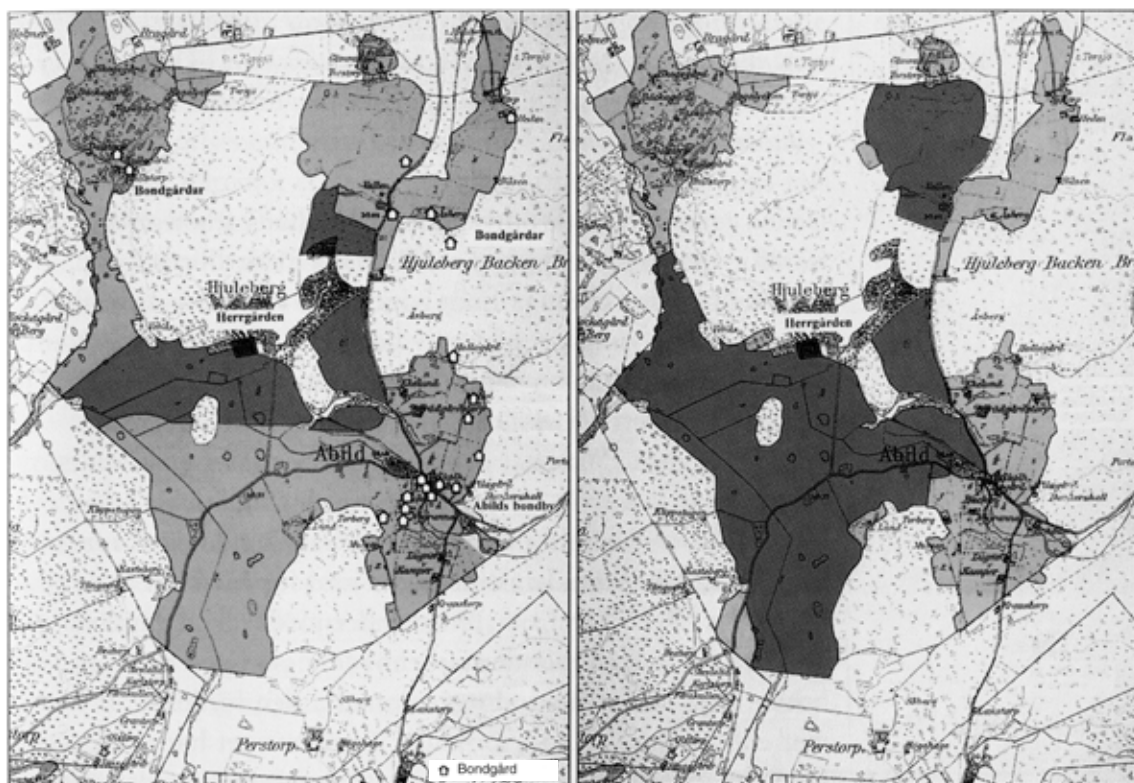
På *kartorna 3-4* ser vi godskoncentrationen vid Dals säteri i Fjärås. Före laga skiftet 1843-1852 var herrgårdens marker som synes mycket små. Men godsägaren ägde ett antal gårdar i de omkringliggande byarna Limmanäs, Tom, Li, Allatorp, Äskatorp och Orred. I samband med laga skiftesförrättningen avhystes alla dessa underlydande bönder och herrgårdsägaren tog in jorden under egen drift, som till övervägande delen koncentrerades till slätten nedanför Fjärås bräcka. För att minska transporttiderna anlades en plattgård kallad Duvehed.²²

De följande godskoncentrationerna har jag inte gjort kartor över, men vi kan följa vilka fastigheter som svaldes av herrgårdarna: Gåsevadsholms säteri ligger egentligen i Tölö socken, utanför mina undersökningsområden, men det expanderade starkt i Fjärås på 1800-talet. Össlövs by i Fjärås hade 1779 6,25 mantal fördelade på 16 gårdar, alla frälse. Herrgården, som låg på andra

Karta 1-2. Hjulebergs gods före respektive efter avhysningarna av frälsebönder 1840

Mörka områden är mark brukad direkt under herrgården. Ljusa områden på den vänstra kartan är mark brukad av bönder. Ljusa områden på den högra kartan är mark brukad av torpare.

Källor: Wiking-Faria 1993a s 48-49 efter underlag från Margit Jörgensen, Abild. Kartorna är kopior efter Gadd 2000 s 215 för kontrasten är bättre i dessa.

sidan Rolfsån, hade på Fjärås-sidan bara en liten remsa mark vid ån. Men fram till 1855 lade godset bit för bit under sig hälften av gårdarna. Vid laga skiftet 1855 skapades så plattgården Rolfsåker i Össlöv, och bara tre bönder med tillsammans 0,75 mantal blev kvar.²³

Rossareds gods ligger också i Fjärås socken. Vid laga skiftet 1833 nästan utplånades fem byar och en gård, medan torpen blev kvar, när markerna drogs in till herrgårdsdrift.²⁴ Det fjärde godset i Fjärås, Tjolöholm, har med all sannolikhet också genomfört en liknande koncentrationsprocess, men mitt källmaterial visar inget om den. Att tre av de fyra godsens i Fjärås agerade via laga skiftet berodde troligen på det stora bondeinflytandet i området, söderut i länet agerade herrgårdarna ofta helt själva.

Ungefär 1855 skedde en avhysning av bönder på åtta gårdar vid Torstorps säteri i Grimeton. På gårdarnas plats uppfördes en stor stenladugård, som fortfarande kan beskådas av förbipasserande.²⁵

Frölinge säteri i Getinge socken lade under sig olika fastigheter utan att genomföra skiften, vi kan därför bara följa processen indirekt. Före 1797 avhystes bönderna på fastigheterna Bolet, Lassared, Skylegård och Örbäck. Efter 1797 var det Blixgård och Vallanäs tur. Ett gods med stor herrgårdsdrift skapades.²⁶

Karta 3. Dals säteri med omkringliggande byar i Fjärås socken före 1850

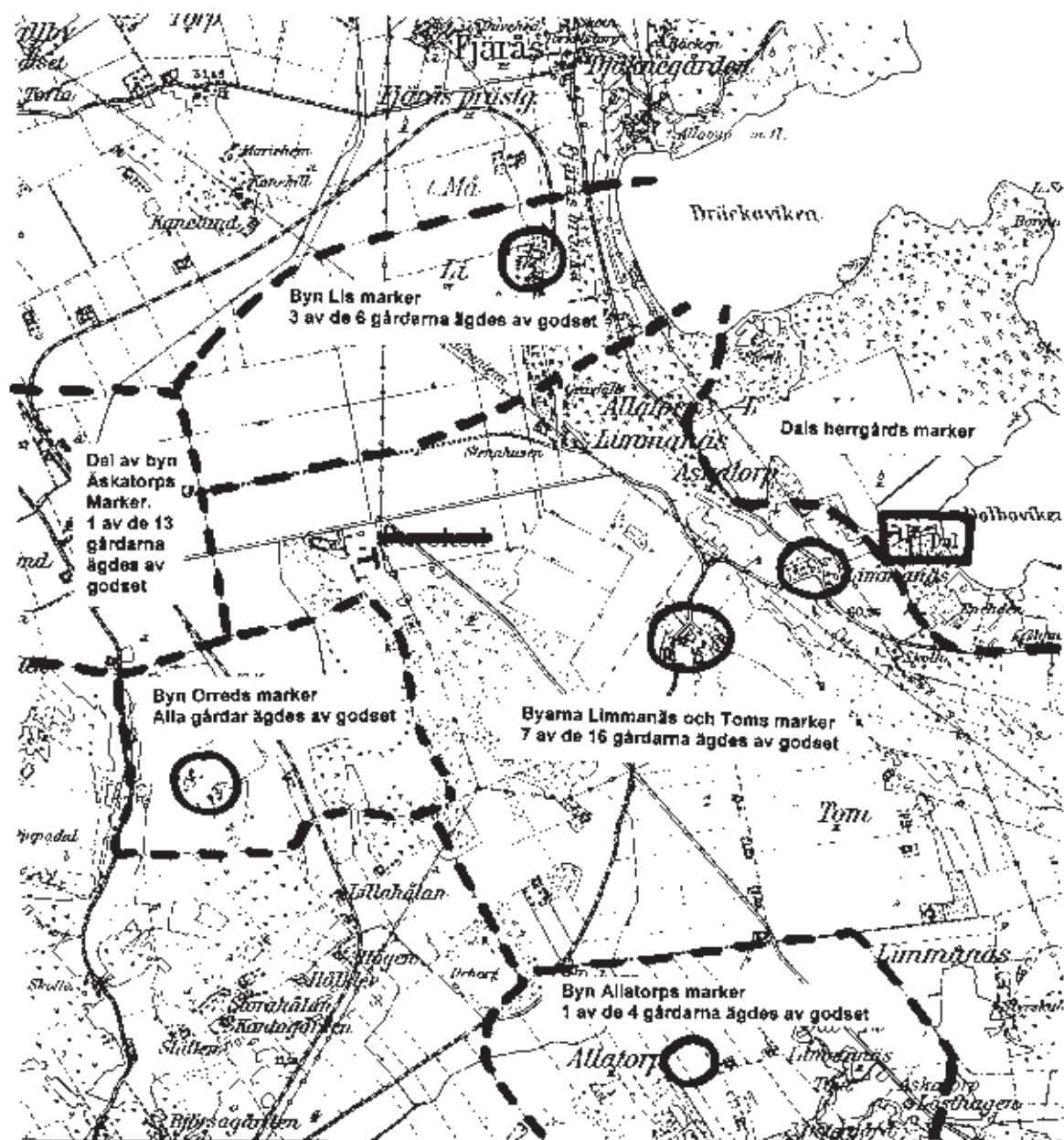
Källor: Lantmäteri, Fjärås akt 28, 36, 52, 94, 118, 152.

Ekonomiska kartan 1925 som underlag.

Kommentarer: Gränserna är ungefärliga.

□ Herrgård

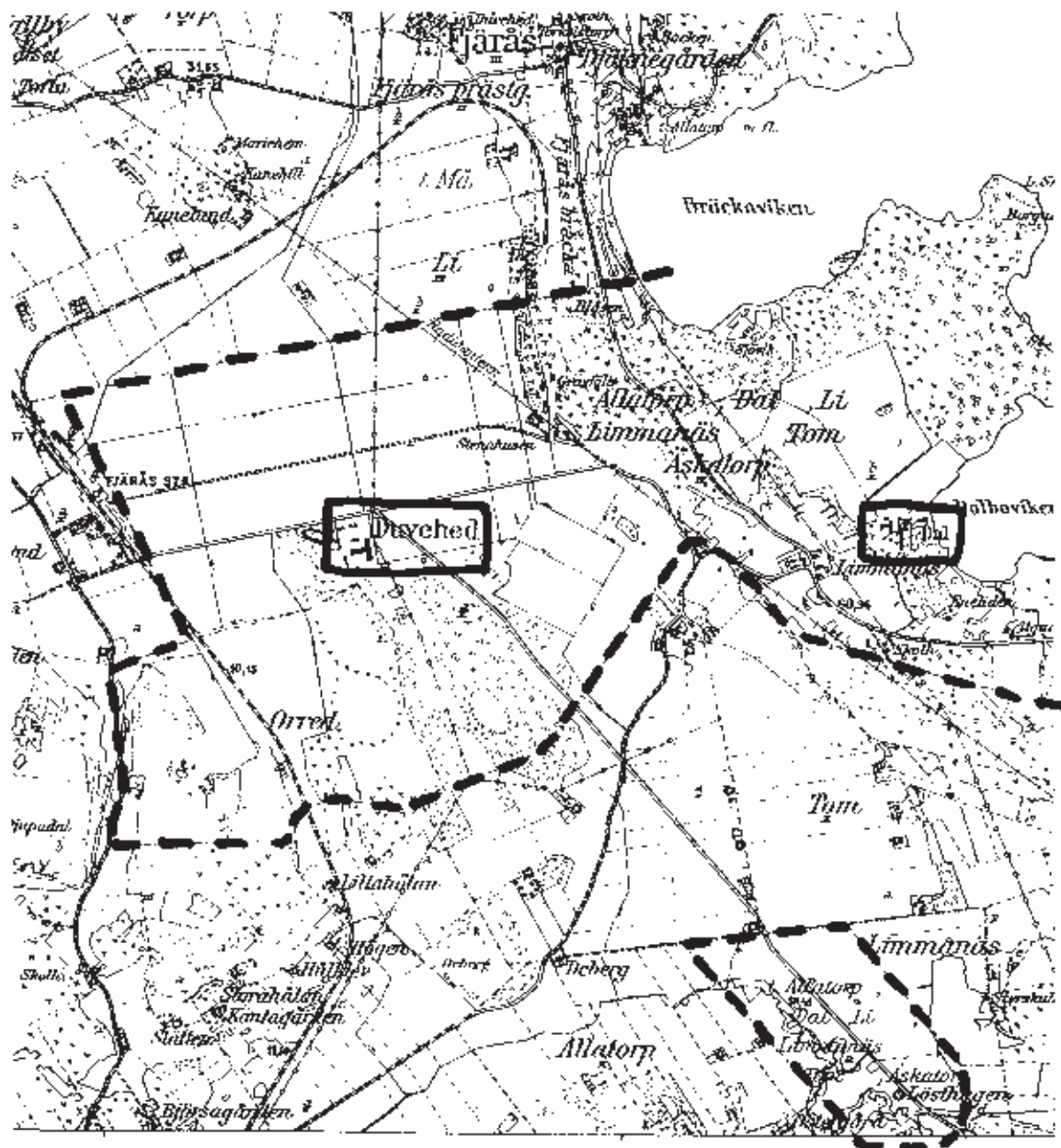
○ Bykärna

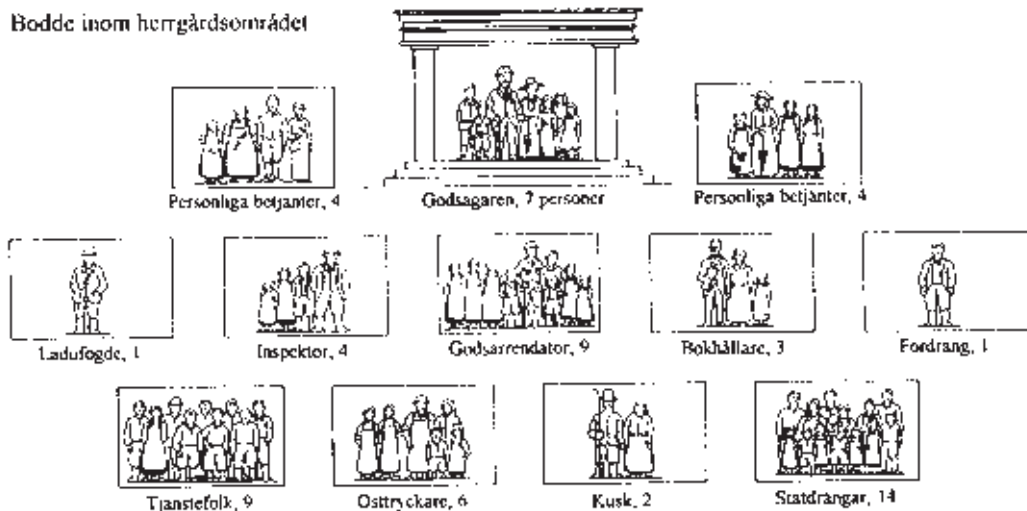
Karta 4. Dals säteri efter laga skiftet 1850

Säteriet hade styrt laga skiftet så, att alla de ägda gårdarnas mark hade lagts under herrgårdens och dess nya plattgård Duveheds drift. Bönderna hade avhysts.

Källor: Se karta 3.

Bodde inom herrgårdsområdet

Bodde i torp

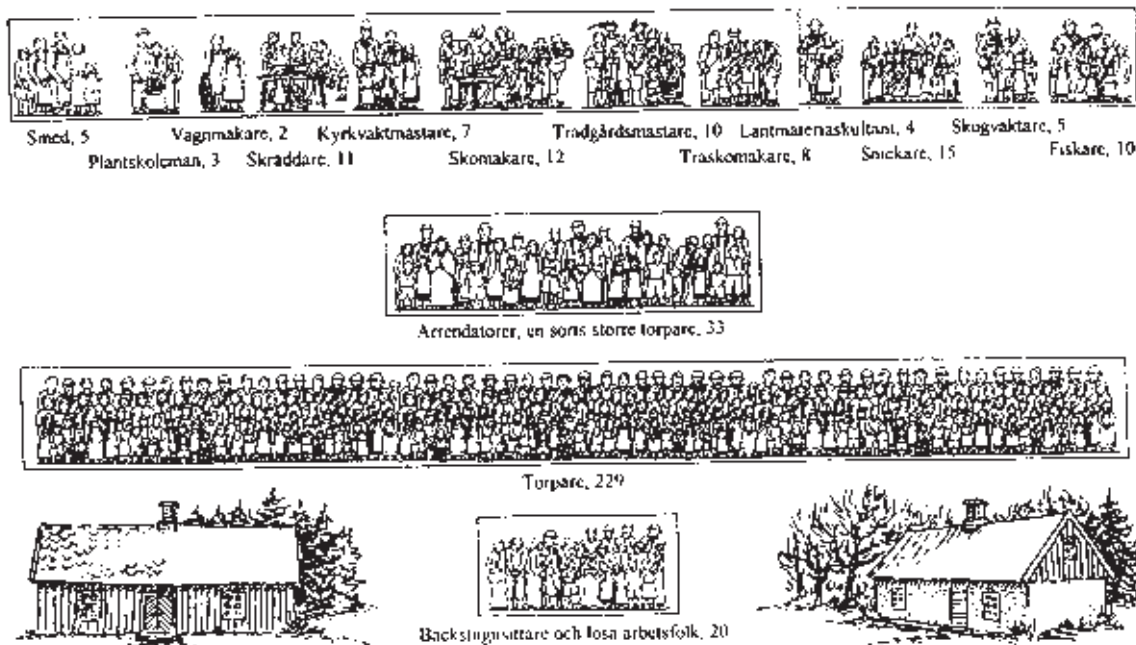

Bild 1. Alla som arbetade och bodde på Hjulebergs gods i Abild 1860

Källor: Wiking-Faria 1993a s 50-51 efter husförhörslängder sammanställda av Margit Jörgensen, Abild.

Teckning: Ingemar Persson, Varberg.

Bårarp säteri i samma område kan vi också följa indirekt. 1712 låg herrgården i samma by som två andra gårdar. 1783 var byn uppslukad av godset. Under 1800-talet hade säteriet även inkorporerat byn Allgustorp.²⁷ Två herrgårdar skapades i Kvibille-området på 1700-talet: Susegården av byn Gillarp och Marielund av byn Rävådal.²⁸ Biskopstorp var redan en stor herrgård som disponerades av den sittande landshövdingen.²⁹

Vapnö herrgård ligger i Vapnö socken och är än idag ett av de största godsena i Sverige. Herrgården ägde på 1700-talet så gott som allt mantal i både Vapnö socken och den intilliggande Holms socken. Men skulle Vapnö få de speciella förmåner, med mycket lägre skatt och rätt att ta ut maximala dagsverken, som ett ägande av insockne frälse innebar, så måste man ha ett säteri även i Holm, och namnet på detta var Källstorp. Det speciella är, att vi 1772 har en karta där det står Källstorps säteri, *men där fanns inga byggnader!* I 1729 års Landsbeskrivning uppges också att Källstorp inte var bebyggt, men att det funnits hus för länge sedan. 1850 fanns fortfarande inga byggnader. Mitt källmaterial tyder alltså på att man skapat ett *skenbart* säteri. Storföretag med skattesmitningsprojekt fanns tydligen även under 1700-talet. Först 1870 ligger en plattgård under Vapnö i Källstorp.³⁰

Även Perstorps säteri i Ränneslöv socken verkar ha tillkommit främst av skattetekniska skäl. Det hade hela tiden liten mark och 1796 skriver Osbeck att "här bor intet herrskap".³¹ Perstorp ägdes av Skottorp i grannsocken Skummeslöv, där Peter von Möller under lång tid var godsägare. Motivet att benämna Perstorp säteri var säkert samma som med Källstorp, att få skatteförmånerna för de många ägda frälsegårdarna i Ränneslöv.³² Man hade också lyckats med bedriften att både Skottorps och Dörestorps bönder i Karup socken blev *insocke* frälse 1684, trots att inget av godsena ligger där!³³

Skottorps (inkl Nya Skottorp) godsconcentration finns det inga lantmåterihandlingar från. Men på ekonomiska kartan 1925 kan vi se att minst halva sockens mark är indragen under herrgårdsdriften. Byarna Vrångarp, Veka, Lögnäs och Ränneslöv var nästan helt inkorporerade. Här, liksom vid de flesta andra herrgårdar i Halland, fick bönderna inte delta i omvandlingsprocesserna – godsägarna gjorde som de ville.

En slutsats vi kan dra är, att det som frälsebonde var farligt att ligga nära ett gods, speciellt om det var av större storlek. Genom de omfattande avhysningarna skapades det storskaliga herrgårdslandskap med stora åkerytor och raka alléer, som vi är vana vid att se idag. Med de rikedomar som skapades kunde nya mangårdsbyggnader och pampiga ladugårdar i sten anläggas.

Bilaga 2.3

De lägre grupperna bland jordbrukarna

Som nämnts i slutet av kapitel 2 studeras i denna bilaga hur stor andel de *obesuttna, småbrukarna och de som hade låga mantal* utgjorde av jordbrukargruppen. De obesuttna och småbrukarna kallas tillsammans för jordbrukarnas underklass. De som tillhörde gruppen under jordbrukarna kallas de jordlösa.

De obesuttna jordbrukarna

I detta avsnitt ska de *obesuttna jordbrukarna* undersökas. Det var de som *inte* innehade mantals-satt jord, främst *torpare* och undantagsfolk. Med min definition av jordbrukare kom bara ett fåtal

backstugusittare med här.³⁴ De obesuttna jordbrukarna behövde troligen arbeta något utanför den egna gården för att klara sitt uppehälle. Deras arbete skedde då hos bönder eller ståndspersoner.

Undantagsfolk var bönder (nästan aldrig torpare) som överlätit bondgården på nästa generation mot att få bli underhållna resten av livet av dessa. Men storleken på deras jordbruk låg på torparnivå. Undantagsfolket innehade inte heller mantalssatt jord och hade de räknats till bondegruppen hade den dragits ner på ett omotiverat sätt.³⁵

Bönderna var besuttna (bondeklassen), det vill säga att de innehade mantalssatt jord med allt det inflytande i bystämmor, sockenstämmor, tingsrätter och mycket annat som detta innebar. Till denna grupp hörde också olika yrkeskategorier som gästgivare, mjölnare, klockare, postiljon, fjärdingsman, handelsman (på landet), vissa smeder och så vidare.³⁶ (Hantverkare på torp har förts till den obesuttna gruppen.)

Tabell 1. Andel obesuttna av alla jordbrukare

Procent.

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	0	0	0	4	3	4	4	4	4
Fjärås	0	0	0	4	4	0	7	22	23
Fagered	0	8	4	4	23	8	24	17	26
Torup	0	0	4	13	32	21	18	18	18
Tvååker	0	0	3	0	16	6	8	17	6
Grimeton	0	0	4	11	26	29	19	27	34
Kvibille	0	3	4	12	30	15	50	54	43
Laholm	0	7	12	24	36	19	28	15	33
Ränneslöv	20	16	8	22	27	33	30	31	10
M	2	4	4	10	22	15	21	23	22

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

I *tabell 1* ser vi att de obesuttna jordbrukarna var få under 1700-talet. De fanns nästan bara på Laholmsslätten. 1800 inträffade en markant ökning, även nu mest på Laholmsslätten. Och 1820 kom ännu en kraftig ökning, denna gång i nästan samtliga undersökningsområden. Hela perioden 1820-1900 låg så denna torpargrupps andel av jordbrukarna på runt 20 %. Områden med låg andel obesuttna den mesta tiden var Lindome, Fjärås och Tvååker.

Hur förändrades då dessa obesuttna jordbrukare? 1740-1780 var det en ganska jämn sammansättning av torpare och undantagsfolk. 1800 var det samma förhållande mellan torpare och undantagsfolk, men nu kom de första backstugusittarna som var jordbrukare. 1820 var det klart fler torpare än undantagsfolk. En ny grupp bland jordbrukarna var hantverkare av olika slag. 1840-1860 blev torparna än mer dominerande över undantagsfolket. 1840 kom första lägenhetsinnehavaren som räknas som torpare (och alltså var småbrukare, se definition i nästa avsnitt). 1860 var båtsmännen en ny grupp bland jordbrukarna. 1880-1900 dominerade torparna helt gruppen obesuttna, även om det fanns några enstaka undantagsfolk kvar. Nya grupper var fiskare och statare.

Undantagen försvann alltså som jordbrukare i slutet av 1800-talet. Troligen var det så att det krävdes högre investeringskostnader för en jordbrukare vid undersökningsperiodens slut. Eller kanske berodde detta på en professionalisering?

Småbrukarna

En annan indelning av jordbrukarna är i olika storleksgrupper utifrån deras innehav av kor, hästar och oxar. *Småbrukare har definierats som alla jordbrukare utan dragare* samt de med bara ½ dragare och bara 1-2 kor.³⁷ (Den överväldigande majoriteten var helt utan dragdjur.) Att vara småbrukare innebar troligen att man inte kunde leva på sitt jordbruk, utan man fick ha något hantverk eller familjemedlemmar fick arbeta utanför gården för att klara försörjningen.

Tabell 2. Andel småbrukare av alla jordbrukare

Procent.

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	3	4	10	8	6	16	4	16	28
Fjärås	4	3	2	4	4	3	11	11	15
Fagered	19	22	27	41	38	32	36	24	48
Torup	15	7	12	23	50	52	44	50	50
Tvååker	15	0	6	10	16	6	16	20	9
Grimeton	7	3	8	7	26	43	38	27	29
Kvibille	3	3	11	16	33	15	53	54	47
Laholm	4	0	8	20	44	19	28	33	42
Ränneslöv	0	3	15	18	23	42	30	17	13
M	8	5	11	16	27	25	29	28	31

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Som vi ser i *tabell 2* var småbrukarna få under 1700-talet. Allra minst var andelen 1760. Perioden 1820-1900 hade vi ett stort småbrukarskikt på mellan 25 och 30 % av alla jordbrukare.

Ser vi områdesvis fanns det flest andel småbrukare i Torup 1820-1900. Många var de också i Kvibille 1860-1900 och i Fagered 1900. Särskilt få småbrukare, även på 1800-talet, hittade man i Lindome, Fjärås och Tvååker.

Man skulle kunna tro att småbrukare och obesuttna var samma sak. Visst sammanföll de i många fall, men också delar av bondeklassen var småbrukare. Hela 1700-talet var de flesta småbrukare bönder, men från 1820 tillhörde de flesta småbrukare de obesuttna. Även under 1800-talet bestod dock en stor och ökande grupp småbrukare av besuttna bönder. 1740-1800 var 4-9 % av de besuttna småbrukare, 1820-1840 var runt 12 % småbrukare, 1860-1880 var det 15 % och 1900 18 %. *En stor grupp bönder blev alltså fattigare.* Flest småbrukar-bönder fanns det 1740-1800 i Fagered och 1820-1900 i Torup.

Hemmansklyvning och låga mantal

Hemmansklyvning var från 1684 tillåten till ¼ mantal, 1747 tilläts klyvning till 1/8 och 1827 blev klyvningen i princip fri – bara man var besutten, det vill säga att gården kunde föda sina invånare.

Det genomsnittliga mantalet per jordbrukare i Halland perioden 1740-1800 var cirka 0,35. Mellan 1800 och 1820 skedde en viss sänkning till cirka 0,30. Och 1860-1900 skedde ytterligare sänkningar till runt 0,25.³⁸ Slående är ändå hur lite och hur sent mantalet per jordbrukare minskade. Hemmansklyvningen på 1700-talet var minimal. Men på 1800-talet berodde den svaga minskningen inte i första hand på att det saknades hemmansklyvningar. Istället berodde den på att ju fler bönder det blev med små mantal, ju fler blev det också som samlade på sig flera man -

talsdelar och alltså ägde stora mantal. Samtidigt som hemmansklyvningen på 1800-talet var stor, var alltså koncentrationen av flera hemmansdelar till storgårdar nästan lika stor.

Tabell 3. Lägsta mantal i alla undersökningsområden

1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
0,13	0,06	0,08	0,08	0,03	0,02	0,01	0,01	0,01

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Vilket det allra lägsta mantalet var framgår av *tabell 3*. Låt oss jämföra uppgifterna med lagstiftningen: 1740 var bara $\frac{1}{4}$ mantal tillåtet, men som vi ser hade några jordbrukare $\frac{1}{8}$ (0,13 mantal). 1760-1820 var $\frac{1}{8}$ tillåtet, men många hade betydligt lägre än $\frac{1}{10}$. Det fanns som synes oftast möjligheter att kringgå en lagstiftning. När klyvningen blev fri 1827 fortsatte delningen ytterligare.

Mot slutet av 1800-talet hade så gott som alla områden små jordbrukare med bara $\frac{1}{50}$ - $\frac{1}{100}$ mantal. Mindre mantal för en jordbrukare än cirka $\frac{1}{100}$ förekom inte. Men även de med 0,01 mantal kunde kallas hemmansägare och ha oxen och 2 kor.³⁹ De med låga mantal klarade sig alltså för det mesta bra och har därför inte räknats till jordbrukets underklass.

Ibland var bråken i hundratusendelar, exempelvis 104 665/502 656 mantal som Karolina Karlsdotter och Johannes Larsson på nr 10 i Hunnestad hade år 1900. Men det var inget synd om Johannes och Karolina, för räknar man ut talet blir det 0,21 mantal, en stor gård med 12 kor.⁴⁰

Tabell 4. Andel jordbrukare som hade mindre än $\frac{1}{10}$ mantal

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	0	4	4	5	4	0	4	9	25
Fjärås	0	0	0	0	0	4	11	0	25
Fagered	-	10	-	-	-	8	8	0	24
Torup	-	-	-	-	0	-	21	26	36
Tvååker	0	0	0	0	7	24	25	25	28
Grimeton	0	0	0	0	18	13	16	26	10
Kvibille	-	-	-	-	0	-	10	-	0
Laholm	-	-	-	-	20	15	24	52	50
Ränneslöv	-	-	0	-	23	40	50	67	62
M	0	3	1	1	9	15	19	26	29

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Kommentarer: Procent av dem som anger mantal. Streck betyder att färre än tio mantalsuppgifter finns.

Ett bättre sätt att se hur många jordbrukare med små mantalsdelar som tillkom presenteras i *tabell 4*. Där ser vi tydligt att hemmansklyvningen i stort sett var obefintlig till och med 1800. Men 1820 och framåt var den betydande. 1880-1900 hade hela $\frac{1}{4}$ av de mantalssatta jordbrukarna mindre än $\frac{1}{10}$ mantal.

Ingen tydlig tendens syns att man i bondeområden delade sina mantal mest.⁴¹ Störst var hemmansklyvningen i södra slättbygden med över hälften av de besuttna jordbrukarna på låga mantal. Detta bör dock till stor del ha berott på den förmedling (mantalminskning) som genomfördes i bygden kring 1810, se kapitel 4. De höga siffrorna i Torup bör ha samma bakgrund. Tydligt är de få låga mantalen i norra mellanbygden och Fagered utom den sista undersökningsperioden 1900.

Underklassens rekrytering och de jordlösa

Christer Winberg visade i sin avhandling att det främst var böndernas barn som var rekryteringsgrunden för den ökande underklassen på landsbygden. Vid arv delades gården inte lika, utan ofta kunde ett syskon lösa ut de andra, som istället blev torpare. En annan variant var att bara ett av barnen fick köpa gården av föräldrarna, ett undantagskontrakt inbakades då i försäljningen.⁴² Det har inte varit av ekonomiska skäl som man inte delade gården i mindre mantalsdelar, eftersom bönder på små mantal klarade sig förhållandevis bra. Utan det bör snarare vara sociala och ideologiska orsaker till att så många gårdar ej delades. För denna analys talar också det faktum att en del bondgårdar växte i mantal. Det avgörande verkar vara att någon i familjen fortsatte att vara besutten bonde. Den gynnade skulle se till att undantaget för föräldrarna blev gott. Ett barn höll statusen för familjen uppe, eller till och med höjde den, medan de övriga degraderades. Processen borde därför innehålla tvister mellan de utlösta barnen och det gynnade barnet. Som uttrycket var i Tvååker: ”Det bästa var att hitta en ensambonddotter.”⁴³

Till sist kan det vara på sin plats att nämna något om gruppen *under jordbrukarna*. Dessa *jordlösa*, som inte undersökts i avhandlingen, bestod främst av små torpare, backstugusittare eller inhysesghjon, som inte hade egna jordbruksredskap. Men en ko kunde vissa ha eller några får. I bondeområden var den proletära gruppen ofta stor. De jordlösa bör där ha sysslat med hantverk, dagsverken etcetera, något som bönderna starkt efterfrågade under 1800-talets början. Men de jordlösa var färre i adelsområden, där man ville ha en underklass inordnad i herrgårdens produktionsnät.⁴⁴

Bilaga 3.1

Metodredovisning av processen från excerpt till tabell för jordbruksredskapen

I inledningen till kapitel 3 diskuteras jordbearbetningsredskapens roll. I denna bilaga presenteras de metodproblem som funnits när dessa redskap skulle excerperas ur bouppteckningarna.

Den första frågan är att hitta jordbruksredskapen. Dessa står i bouppteckningarna under 1700-talet ibland under ”Träsaker” och ibland under ”Järnsaker”, men detta säger inte så mycket om deras järninnehåll. Så småningom skapas egna rubriker som ”Gårdsredskap”, ”Åkerredskap” etcetera.

Det är viktigt att *få fram ett värde på varje redskap* som anges i bouppteckningarna. Värdet kan ge svar på om föremålet innehöll järn. Men värdet kan också spegla föremålets ålder, ett slitet redskap sjönk i värde.⁴⁵

Oftast anges värdet tydligt för varje enskilt redskap. Men finns det två redskap av *samma* typ (som två årder) kan de ofta ges ett värde tillsammans. Då har helt enkelt detta värde delats med antalet redskap.

Men rätt vanligt var också att redovisa två eller flera *olika* redskap med värdet i en klumpsumma. För att få fram alla enskilda redskapsvärden i en sådan klumpsumma har följande metod använts:

Oftast ingick årder i klumpsumman. Jag räknade då ut det genomsnittliga årdervärdet för alla de årder med specifikt angivna värden i undersökningsområdet. Årder var ju till skillnad från plogar och harvar ganska enhetliga större delen av den undersökta tiden. Detta preliminära årder-

värde kunde därför ges till årdren i klumpsummorna. Var det bara ett annat redskap i dem, fick jag på så sätt fram dess värde.⁴⁶

Vid uträkningen av årdrens genomsnittsvärde har underlaget varit minst 10 stycken per penningvärdesperiod.⁴⁷ Fanns det inte 10 årder i undersökningsområdet så användes det andra området i bygden.⁴⁸ Blev det ändå färre än 10 värden som underlag har årdervärden flyttats från en penningvärdesperiod till en annan inom undersökningsområdet med hänsyn tagen till inflationen mätt i bouppteckningarnas rågrpris. Dessa årdervärden har aldrig sökts utanför bygden. (Däremot järnredskapsvärden har, som framgår i delkapitlen om plogar och harvar i kapitel 3, för att få ett brett underlag sökts i *hela* Halland.)

När vältar väl blivit vanliga har dessa särskilts ur klumpsummorna på samma sätt som årdren.⁴⁹ Om både plogar och harvar ingått i klumpsummor har värdena delats lika mellan dem. På så sätt har alla redskap i klumpsummorna fått sina individuella värden, vilka bedöms som troliga.

Problem har det blivit när någon enstaka gång till exempel träharv och järnharv ingått i samma klumpsumma. I dessa få fall har kvalificerade gissningar om värdenas fördelning fått göras. Finns det väl ett klumpsummevärde, så har jag alltid strävat efter att dela upp det, så att varje enskilt redskap fått sitt eget värde. Men i några fall har jag inte lyckats få fram jordbruksredskapens värde. Det är när de värderats ihop med andra redskap, som till exempel vagnar, handredskap eller annat. Detta är dock mycket ovanligt.

Årderbillar och plogbillar finns under 1700-talet ibland för sig själva i bouppteckningarna. De har då räknats som hela redskap, för värdet av dem kunde ofta motsvara redskapets hela värde.

Man bör vara medveten om att seldon kan ingå i harv-, plog- och årdervärden. Harvsläde och harvdrag kan också ingå i harvvärdet. Men det bör inte haft någon betydelse för jämförelse mellan områdena.

Bilaga 3.2

Redskapstabeller

I olika delar av kapitel 3 hänvisas till tabellerna i denna bilaga.

Tabell 1. Antal årder per jordbrukare

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	1,2	1,2	1,4	1,3	1,5	1,5	1,1	0,6	0,4
Fjärås	1,1	1,7	1,1*	1,9	2,3	2,7	2,3	2,0	0,7
Fagered	1,3	1,1	1,2	1,3	1,5	1,6	1,8	1,7	1,4
Torup	1,0	1,1	1,1	1,1	1,4	1,3	1,7	1,8	1,3
Tvååker	1,2	1,1	1,6	1,8	2,7	3,4	2,3	1,7	1,1
Grimeton	1,3	1,1	1,6	1,9	2,3	2,2	3,2	1,4	0,9
Kvibille	1,6	1,3	1,7	1,8	2,1	2,6	2,0	1,0	1,5*
Laholm	1,6	1,4	1,6	1,8	1,7	2,0	2,0	1,7	1,0
Ränneslöv	1,4	1,4	1,8	1,8	1,8	2,0	2,0	1,3	1,4
M	1,3	1,3	1,5	1,6	1,9	2,1	2,0	1,5	1,0

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Kommentarer: * Fj 1780: Viss snedregistrering kan orsaka denna siffra. Kv 1900: Tas jordbrukaren med högst antal årder bort blir det 1,2.

Tabell 2. Antal plogar per jordbrukare

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	0,6*	1,1	0,9	0,8	1,0	1,2	1,4	1,4	1,7
Fjärås	0,9	1,1	0,9	1,4*	1,5	1,7	2,1	1,7	1,6
Fagered	0	0	0	0	0	0,2	0,2	0,8	1,0
Torup	0	0	0	0	0,1	0	0	0,3	1,0
Tvååker	0,3	0,2	0,7	0,7	1,4	2,1	2,1	2,2	2,0
Grimeton	0	0,1	0,1	0,4	0,7	0,9	1,4	1,9	2,0*
Kvibille	0	0,1	0	0,3*	0,2	0,7	1,1	1,5	2,1*
Laholm	0	0	0	0,2	0	0,4	1,4	1,4	1,2
Ränneslöv	0,3	0,4	0,2	0,4	0,5	1,4*	1,4	1,8	2,0
M	0,2	0,3	0,3	0,5	0,6	1,0	1,2	1,4	1,6

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Kommentarer: * Li 1740: Osäker siffra, se tabell 3.1. Om jordbrukaren med högst antal tas bort blir: Fj 1800 1,2. Kv 1800 0,1. Rä 1840 1,2. Gr 1900 1,5. Kv 1900 1,7.

Tabell 3. Antal harvar per jordbrukare

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	0,8*	1,4	1,5	1,4	1,5	1,7	2,3	2,2	3,0
Fjärås	1,0	1,6	1,6	2,2	2,4	2,4	2,7	3,6	3,8
Fagered	0,8	0,8	0,9	0,9	1,2	1,0	1,2	1,9	2,2
Torup	1,0	1,0	1,0	0,9	1,0	0,9	1,2	1,5	1,6
Tvååker	1,0	1,0	1,0	1,1	1,6	1,8	1,8	2,3	3,9
Grimeton	1,0	0,9	1,0	1,0	1,4	1,4	1,8	2,5	3,4
Kvibille	1,0	1,0	0,9	1,0	1,1	1,5	1,7	2,7	4,1
Laholm	0,1	0,5	0,9	1,1	1,0	1,2	1,9	2,2	2,5
Ränneslöv	0,6	0,8	0,8	1,0	1,0	1,6	2,0	3,2	4,6
M	0,8	1,0	1,1	1,2	1,4	1,5	1,8	2,5	3,2

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Kommentarer: * Osäker siffra, se tabell 3.1.

Tabell 4. Väلتvärden (inkl troliga) i tidsbundet penningvärde 1840-1900

År	1840	1860	1880	1900
Medelvärde Halland	0,47	1,3	2,4 (2,0)	4,2 (2,8)
Rågpris/tunna	8,2	12,4	14,9	12,4
Tnr råg/vält	0,06	0,10	0,16 (0,13)	0,34 (0,23)

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Kommentarer: Inom parentes är värden utan uttalade ringvältar.

Bilaga 3.3

Vilken sorts plogar?

I kapitel 3 finns ett avsnitt om vilken typ av plogar som användes i Halland. Här följer källgenomgången bakom slutsatserna i detta avsnitt. Vi ska börja med att se vilka belägg i samtida skildringar vi har för Västgötaplogar i norr och hjulplogar längst i söder.

Västgötaplogar i norr

Anders Gustaf Barchaeus skrev år 1773 om plogen i norra Halland: "Västgöta fotplogen eller också en ås-plog med halv ställning [brukades nu här] och icke vidlyftig till åkerplöjning med 1 [par] dragare." Och på ett annat ställe nämner Barchaeus: "En ordinär Hallands ås-plog".⁵⁰ Dessa plogar var lätta svängplogar (det vill säga utan hjulförställ) som på *bild 3.4*, vilka kunde dras av bara ett par dragare. Det fanns två typer: en fotplog med kort dragstång och en åsplog med lång dragstång. Den senare var tydligen den vanligaste i Halland. Men i fortsättningen skiljer vi inte på fot- respektive åsplog utan kallar dem gemensamt Västgötaplog. Det var naturligt att norra Halland som gränsade till det västgötska plogområdet hade detta landskaps plogtyp.

Hjulplogar i Ränneslöv

Pehr Osbeck, som var prost i Hasslöv söder om Ränneslöv, utgav år 1796 en beskrivning över Laholmstrakten. Följande meningar syftar förmodligen främst på södra delen av Laholmslätten: "Bland åkerredskap har man plog, som köres med 4 hästar eller 2 hästar och ett par fäkreatur. (...) På plogen, som liknar den skånska, avritad i *Linn.[aeus]* Skånska resa [sidan] 258, är i mitt tycke mullträdet icke nog vint, utan merendels lämt eller platt."⁵¹ Linnés Skånska resa innehåller en bild på en hjulplog. Vi kan alltså av Osbecks skildring dra slutsatsen att hjulplogar var vanliga i Ränneslöv-området, se *bild 3.5 och 3.6*. Dessutom får vi reda på att de hade rak trävändskiva. Att plog fanns redan på 1600-talet i Ränneslöv framgår av en byordning från Ränneslövs by 1684.⁵²

Anders Tidström skrev 26 juli 1756 om plöjning i Skummeslöv (det vill säga Ränneslöv-området): "Kvickrot växte i mycken ymighet och frodig på vårarne: utrotas ur åkern med mycken plöjning om våren 3 å 4 gånger."⁵³ Osbeck skriver om plöjning vid höstsådden.⁵⁴ Det vill säga hjulplogen användes i Ränneslöv-området årligen på åkern, och inte bara på lindor (se åkerfallsplogar nedan). Att man bara använde två par dragare, som Osbeck skriver, talar ytterligare för att den användes på en åker som plöjdes varje år.⁵⁵

Uttalade hjulplogar ("plog med hjul" eller "kärrplog") i bouppteckningar från Ränneslöv stöder också slutsatsen att jordbrukarna där hade hjulplogar. Men dessa är få, bara två uttalade 1760 och några 1840 och 1860.⁵⁶ Vi ska nedan med hjälp av värdena få fram fler hjulplogar.

Plog- och harvvärdena på 1700-talet om hjulplogar respektive västgötaplogar

Hade plogar av västgötatyp börjat användas även i mellersta delen av landskapet, eller dominerade hjulplogar där, som tidigare forskning har trott? Vi ska nu med hjälp av redskapsvärdena analysera detta. 1740 (båda penningvärdesperioderna) har vi 9 plogvärden i Ränneslöv med genomsnittet 2,0. Detta ska jämföras med att ingen plog var värderad över 1,0 i de andra områdena med plog, nämligen Lindome, Fjärås och Tvååker (22 värden). Min slutsats är att värden kring 2,0 i Ränneslöv är hjulplogar, det vill säga nästan alla. De blev dyrare genom sitt hjulförställ och sin långa draganordning (tistel).

Plogarna i Tvååker och norrut bör i de flesta fall ha varit den lätta västgötaplogen. För att

klargöra att det inte var en hjulplog användes i bouppteckningarna i främst norra och mellersta Halland ofta benämningar som åsplog, fotplog, handplog och åkerplog.⁵⁷

I *tabell 1-2* ser vi att, 1760 period I hade Lindome/Fjärås/Tvååker höjt sina plogvärden till 1,1 (13 värden) i genomsnitt (men enstaka låg på 2,0), samtidigt som harvvärdet i dessa tre områden låg mellan 0,5 och 1,0. Lindome ensamt hade plogvärdet 1,4 och harvvärdet 0,9. Ränneslöv hade denna period ett plogvärde på i genomsnitt 2,2 och ett harvvärde på bara 0,2! Min tolkning är att speciellt Lindome, men även Fjärås och Tvååker, hade en *järnredskapskultur*. Höga harvvärden står för järnharvar eller mycket järn i harvarna. På liknande sätt utrustades plogarna med mer järn som höjde deras värde.⁵⁸ Men i Ränneslöv har man extremt låga harvvärden, vilket utesluter

Tabell 1. Plogvärden (inkl troliga) i tidsbundet penningvärde de olika penningvärdesperioderna 1740-1800

Uo/år	1740 II	1760 I	1780	1800 I	1800 II
Lindome	-	1,4	0,30	0,54	-
Fjärås	-	1,6	0,23	0,58	0,83
Fagered	-	-	-	-	-
Torup	-	-	-	-	-
Tvååker	-	-	0,32	-	0,76
Grimeton	-	-	-	-	-
Kvibille	-	-	-	-	-
Laholm	-	-	-	-	-
Ränneslöv	-	2,2	-	-	-
M	-	1,7	0,28	0,56	0,80
Rågpris/tunna	6,6	10,6	2,8	5,0	7,5
Tnr råg/plog	-	0,16	0,10	0,11	0,11

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Kommentarer: Minst 10 värden krävs för uppgift. Penningvärdesperioderna 1740 I och 1760 II är borttagna för de innehåller så få uppgifter. (Tid har här inte lagts på att även ta med GPI.)

Tabell 2. Harvvärden (inkl troliga) i tidsbundet penningvärde de olika penningvärdesperioderna 1740-1800

Uo/år	1740 II	1760 I	1780	1800 I	1800 II
Lindome	0,9	0,9	0,27	0,60	0,70
Fjärås	-	1,0	0,18	0,34	0,66
Fagered	0,2	-	0,07	0,07	-
Torup	0,2	0,2	0,05	0,10	0,08
Tvååker	0,2	0,5	0,18	-	0,47
Grimeton	-	0,5	0,15	-	0,24
Kvibille	0,3	0,5	0,09	0,14	0,25
Laholm	-	0,3	0,07	-	0,25
Ränneslöv	0,2	0,2	0,06	-	0,09
M	0,3	0,5	0,12	0,25	0,34
Rågpris/tunna	6,6	10,6	2,8	5,0	7,5
Tnr råg/harv	0,05	0,05	0,04	0,05	0,05

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Kommentarer: samma som tabell 1.

att plogarnas höga värden där skulle kunna bero på hög andel järn. Där hade man alltså *inte* en kultur att förstärka redskapen med järn. Plogarna i Ränneslöv måste alltså fortfarande 1760 fått sina höga värden av att de var hjulplogar och inget annat.

1780 var plogvärdena ganska lika i Lindome/Fjärås/Tvååker respektive Ränneslöv. Men harvvärdena fortsatte att skilja sig åt kraftigt: I Ränneslöv var de mindre än 1/3 mot vad de var i de andra områdena. Slutsatsen blir att så gott som alla plogar i Ränneslöv fortfarande var hjulplogar.

Mer oklart om plogtyper på 1800-talet

1800 period I o II fortsatte trenden med ungefär lika plogvärden i övriga Halland jämfört med Ränneslöv, men klart olika harvvärden: runt 0,50 mot cirka 0,10. Hjulplogarna bör alltså ha fortsatt i Ränneslöv år 1800. Men Laholm hade börjat få plogar år 1800, alla med klart lägre värden än Ränneslöv.⁵⁹ 1820 hade Laholm bara en plog, vilken var en "handplog". Min tolkning är att det var den västgötska plogtypen som introducerades i Laholm.

Från 1820 och framåt kan man inte säga något säkert om andelen hjulplogar i Ränneslöv, för nu höll jordbrukarna i området på att skaffa järnplogar och järnharvar. Troligen fanns en hel del hjulplogar kvar till 1860 eftersom hjulårder då var intressanta att experimentera med och några uttalade hjulplogar fanns 1840 respektive 1860. Att hjulplogar var vanliga ännu 1845 hos allmogen i sydvästra Ränneslöv-området visas också av ett referat från en tävlingsplöjning i Dömostorp detta år: "Nils Bolin [i Karup begagnade] den i orten hos allmogen vanliga, gamla skotska plogen med framkärra."⁶⁰ "Skotska" måste ha varit en felskrivning för "skånska", för i Skottland hade man svängplogar istället för hjulplogar.⁶¹

Laholm hade troligen hjulplogar som experiment 1860, eftersom man hade så många hjulårder då, och de uttalade hjulplogarna i Ränneslövområdet 1840 och 1860 fanns utanför den ursprungliga sydvästra delen. Men på 1800-talet var hjulplogarna en minoritet av plogarna även på Laholmsslätten. Mycket tyder på att hjulplogarna upphörde efter 1860.

Museernas och hembygdsföreningarnas samlingar i Halland innehåller inga hjulplogar. De äldre plogarna i dessa samlingar är alla olika varianter av Västgötaplogar. Detta är ett ytterligare argument för att alla plogar, som inte var hjulplogar, var varianter av Västgötaplogen. Men när fabriksplogarna kom ändrades givetvis detta.

Åkerfallsplogar i Tvååker och Grimeton

För att krängla till det hela lite, så fanns det i Tvååker och Grimeton inte bara Västgötaplogar utan också några få hjulplogar. I bouppreckningarna kallas de "åkerfallsplogar" och ibland "ängsplogar". Uttalade sådana finns från perioden 1800-1860. De är oftast högre värderade än andra plogar. Namnet antyder att de användes till att plöja upp ängar eller åkerfall (lindor), det vill säga sedan länge igenlagda åkrar. De användes alltså bara som en sorts nyodlingsplogar, medan västgötaplogarna användes att årligen plöja åkern med. Ofta står det "åkerfallsplog med tistel", vilket är den långa dragstången som en hjulplog med många dragare hade.

Åkerfallsplögarna beskrivs av flera samtida författare: Kyrkoherde Anund Hammar skriver 1760 i Lindberg nära Tvååker- och Grimeton-områdena: "Jag har låtit förfärdiga en ängsplog på halländska viset. (...) Det var nöje att se, huru han upptog en torva, som var 5 kvarter bred, och över en halv aln djup. Men där ville makt [kraft] till: 12 par hästar var spände för honom, och följkattligen måste 12 karlar till att köra plogen, 2 fodrades nödvändigt, och ofta 3, att styra och vända honom, en med spade att stöta rötter från plog-billen, en att hålla hunden, som det här kallas, eller att med ett tag i den ena axel-änden styra hjulen så, att det ena gick rätt i fåran, och 6 fläske-drängar måste följa efter, att vid alla tillfällen lägga torvorna i jämnaste lag."⁶² Hammar skilde på ängsplog och åkerplog. Ängsplogar var hjulplogar och åkerplogar var alltså enligt min analys Västgötaplogar.

Troligen överdriver Hammar behovet av dragkraft för att skapa en god berättelse, enligt honom krävdes ju 24 hästar och 21 män för att framföra detta redskap!⁶³ En sansad berättare som Bexell skildrar plog för nyodling, troligen vid Grimeton där Bexell bodde, med ”en förspänd plogmakt av 6 till 8 par hästar”, vilket ju också är väldigt mycket.⁶⁴ Upp till 8 par dragare för en hjulplog vid nyodling bör alltså ha förekommit då och då. I det sammanhanget kan hjulplogen med 7 par dragare på *bild 3.6* knappast ses som en överdrift. Mer än 14 dragare har jag inte sett i någon skildring av hjulplogar från Skåne, det vanligaste var sex.⁶⁵

Barchaeus har också sett en åkerfallsplög vid Varberg: ”Bönder plöjde nu upp gammal gräsvall för borgare med en hjulplog och en plogmakt eller förspann av 6 par hästar.” På andra ställen skriver han: ”Hjulplog av grovt och obändigt virke, samt med mycken plogmakt, till 5 a 6 par dragare: kallas ängsplog.” Och: ”Plöjning på ny vall sker (...) med 6 [par] hästar för plog, 6 körare, en plogkarl och 3 hantlangare, som slog ned torvskivorna.”⁶⁶

Liksom i Ränneslöv går det ej att särskilja åkerfallsplögarna från järnplögarna med hjälp av värdet från 1820 och framåt. Därmed får vi nöja oss med de uttalade. Av samtliga plögar i Tvååker och Grimeton utgjorde åkerfallsplögarna år 1800: 3 %, 1820: 13 %, 1840: 22 % och 1860 9 %. Med ledning av de samtida skildringarna borde det ha funnits åkerfallsplögar i dessa områden även på 1700-talet. Troligen kan en del höga värden i bouppteckningarna under perioden 1740-1800 tolkas som åkerfallsplögar, men det är svårt att bedöma.

Sockenbeskrivningar från Hunnestad 1860 och Träslöv 1857 nämner inget om hjulplogar.⁶⁷ Inga ängsplogar nämns i bouppteckningar från norra Halland. Men de kan ha förekommit i få exemplar vid mitten av 1800-talet.⁶⁸

Hjulplogarna i mellersta Halland (åkerfallsplögar) var alltså bara nyodlingsplögar.⁶⁹ Hjulplogarna i sydöstra Ränneslöv var däremot ämnade för det vanliga åkerbruket bredvid årdret.

Bilaga 3.4

Järnskodda hjulplogar i Skåne och Danmark?

I kapitel 3 finns ett avsnitt om ”Järnplögens spridning i Sverige”. Nedanstående text hänger samman med analysen där.

Ett par sidor i Per Halléns bok om järnkonsumtionen i Sverige handlar om hjulplogen i Skåne, som alla bönder på slätten söder om Landskrona hade som sitt huvudredskap. Hallén menar att redan 1815 hade många av dessa hjulplogar utrustats med järnskodda vändskivor. Därmed skulle alltså järnplögar, i en förenklad form, vara införda på Skåneslätten 1815, vilket måste ses som extremt tidigt.⁷⁰ Här ska Halléns tolkning ifrågasättas och hans metod diskuteras.

Hallén sätter ett pris på 2 riksdaler banko för att en hjulplog ska anses ha järnskodd vändskiva i Skåne 1815. Samtidigt sätter han en gräns för järnfjölsplogar på västgötslätten och norra Västmanland till 2,25 eller 3 riksdaler. Ett argument han använder är att det i Skåne fanns en oskodd ”mullplog” på 1 riksdaler. Men en mullplog är ju en mullskopa, ett helt annat redskap, så den har inget med saken att göra.

Enligt mina resultat var hjulförstället på hjulplogen ganska högt värderat. Det var ju ett halvt vagnsunderrede. Hjulplogarna i Skåne borde därför, *utan någon skoning alls*, vara lika högt värderade som järnfjölsplogarna i andra delar av Sverige.

Om hjulplogarna höjdes i värde under 1800-talets första hälft, så kan man *inte* utan andra belegg anta att det betydde att vändskivan var järnskodd. Hjulplogarna kunde ha förbättrats på

andra sätt, till exempel genom att *hjulen* blev järnskodda eller hjulförstället fick järnaxel, något som Hallén antyder var möjligt men inte drar några slutsatser av.⁷¹

Som ett argument för att man på Skåneploget skulle ha järnskodda vändskivor framför Hallén dansken Thorkild Kjaersgaards bok från 1994, där han skriver att två tredjedelar av alla danska bondgårdar hade plog med järnvändskiva redan vid slutet av 1700-talet. Men Kjaersgaards uppgifter måste starkt ifrågasättas: Han tolkar en text från 1774 som att minst en tredjedel av alla plogar i Danmark redan då hade järnvändskiva. Men det som står i texten är bara att ploget förbättrades. Läser man Henrik Vensilds text, som Kjaersgaard också hänvisar till, så beskriver den järnförbättringar av hjulploget, *men inte av vändskivan*. Det var hjulförstället som gavs mer järn samt olika små förstärkningar på andra ställen, liknande förbättringar som även de halländska plogarna fick på 1700-talet.⁷²

Kjaersgaard hänvisar också till en uppgift från omkring 1810, att "nästan överallt finns det nu järnplogar". Men vad järnplog betyder står inte i den samtida texten. Han tolkar detta som att 2/3 av danska gårdar hade järnvändskiva, vilket ju är en mycket precis tolkning av ett löst uttalande! Claus Björn skriver i det stora verket "Det danske landbrugs historie" om tiden kring 1810 att den "inte innebar några stora förnyelser på det lantbruksteknologiska området". Om tiden kring 1830 skriver han att engelska svängplogar hade börjat komma i användning och hjulploget hade förbättrats väsentligt, så att dragbehovet minskade. Men han skriver inte att förbättringen av hjulploget hade inneburit att den försetts med järnskodd vändskiva. I Danmark saknas stora undersökningar av bouppteckningar, som skulle kunna ge en tydligare bild.⁷³

Min tolkning av de danska förhållandena är, att man mycket väl kring 1830 kan ha börjat järnsko vändskivorna som en inspiration från de engelska plogarna. Men tidigare än detta bör det ha varit mycket sällsynt.⁷⁴ Å andra sidan kan det också vara så att man i Danmark bara förbättrat hjulploget på annat sätt, det vill säga att inga järnvändskivor ännu införts. Vensild ger en antydning om detta i en artikel från 1988. Där beskriver han en hjulplog från 1700-talets slut, som ansågs speciellt utvecklad. Det nya med den var att sulan, det vill säga underredet, var av järn. Detta ansågs minska jordmotståndet så mycket att bara två dragare behövdes. Även en övergång från en symmetrisk trubbig bill till en asymmetrisk kan ha minskat behov av dragkraft, för jordmotståndet reducerades betydligt.⁷⁵

Åter till Skåne och Halléns andra uppgifter, som pekar på en mycket senare introduktion av järnploget där. Hallén visar att jordbearbetningsredskapen på en gård i Torna på Skåneslätten 1815 bara innehöll 12 kg järn mot runt 100 kg i områden med järnplogar! Först 1855 uppnåddes 47 kg i Torna. Enligt Halléns huvudtext kom järnploget på Skåneslätten först i blygsam skala 1855 och lite mer definitivt 1870. Detta är slutsatser som stämmer betydligt bättre med annan forskning.⁷⁶

Till exempel skriver Bringéus att många iakttagare ansåg att inget ändrat sig i Skånes jordbruk vid 1800-talets början. En prost skrev 1821: "Åkerbruket drives efter faders sed oförändrat." I Skåne köptes 1837 inget annat än billar till ploget, alltså inga skoningar till järnvändskivor. Och allmoget i Malmöhus län tillverkade själv sina plogar ännu kring 1840.⁷⁷

Mats Olsson har diskuterat frågan om minskat behov av dragkraft på skånska gårdar. Han har visat att hästarnas antal per gård minskade från 7 på 1790-talet till 5 år 1828.⁷⁸ Vi ska komma ihåg att fem dragare fortfarande är ett mycket stort dragarebehov. Men de förbättringar av hjulplogets bill eller sula, som jag föreslagit ovan, kan ju vara en förklaring till minskningen. En annan kan vara de odlingssystem med mindre andel träda som infördes vid denna tid. Det var ju upplöjningen av trädan som krävde den största dragkraften. En ytterligare förklaring skulle kunna vara att hästarna blivit starkare, se för Hallands del kapitel 9.⁷⁹

Slutsatsen är följaktligen att den mest troliga tiden för järnplogets införande på Skånes slätter är 1840-1870, som på *karta 3.10*.

Bilaga 3.5

Plogsamlingen vid Läns museet Varberg

Detta är en fördjupning av undersökningen i avsnittet ”Plogsamlingen vid Läns museet Varberg” i kapitel 3. Vi ska göra en genomgång av plogarna i föremålsamlingarna vid museet i Varberg och en tidsbestämning av dem utifrån resultaten i avhandlingen.

Museisamlingarna vid Läns museet Varberg är främst från norra halvan av Halland, även om det finns lantbruksföremål från hela länet. Också samlingen av jordbruksredskap vid Läns museet Halmstad och vid en del hembygdsgårdar har gått igenom, men de har inte studerats så noggrant att de kan ingå i denna analys.

Plogarna är grupperade efter ungefärlig ålder, så vi börjar med den äldsta:⁸⁰ Den enda plogen med trävändskiva är från Lindome, *bild 1*. Detta beror inte på att Lindome var sena med järn-

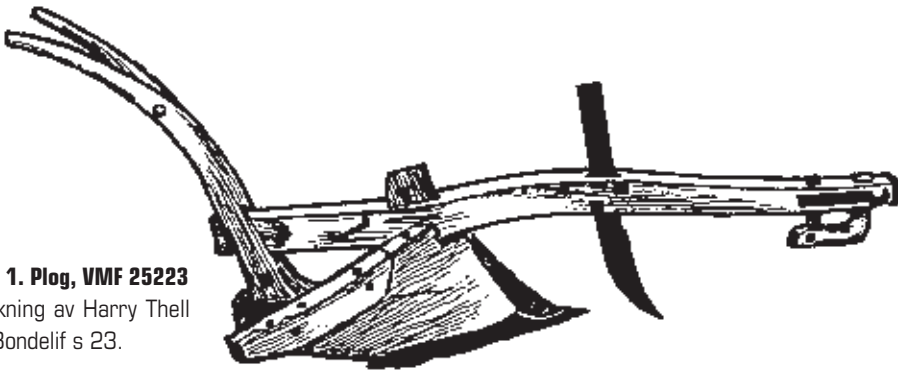

Bild 1. Plog, VMF 25223

Teckning av Harry Thell
ur Bondelif s 23.

vändskivor. Tvärtom var de ju bland de tidigaste. Men det beror helt enkelt på att denna plog blivit sparad. Plogen med trävändskiva bör vara från perioden 1760–1800 därför att trävändskivan är svängd. (Fram till 1700-talets mitt var ju vändskivan en rak träplanka och efter 1800 började järnplogar komma.) Bill och rist är naturligtvis av järn. Men plogen har också en smal järnskoning längst fram på vändskivan. Det finns dessutom en järnförstärkning på sulans landsida, (det vill säga vänster sida, alla vändskivor vänder ju åt höger, på grund av människans högerhänthet.) Vändskivan har extra påspikade trälister upptill och baktill. Det är alltså en träfjölsplog, där bonden har gjort ett flertal små förbättringar, vilket undersökningen har visat var typiskt för den här tiden i Lindome. Typmässigt är det en fotplog med det för Västergötland så typiska styret: Det är lite kluvet till två tätt sittande handtag.⁸¹

Det finns en plog som är snarlik den föregående både vad gäller dragstång, fot och styre, bara det att den har järnvändskiva.⁸² Vi har inga uppgifter från vilken socken den kommer, men troligen är den från norra mellanbygden och kanske till och med just Lindome. Den är byggd så att den mycket väl kan ha haft en trävändskiva, innan den fick denna utformning med järnvändskiva. Jag placerar den därför just i introduktionsskedet av järnplogen kring 1820. Små detaljer är att foten gjorts i järn och att vändskivan lagats/förstärkts i sin främre del.

Nästa plog är från Ås socken norr om Varberg i mellanbygdens sydligaste del. Den har lång dragstång för oxar med oxok eller hästar med bukuk, *bild 2*. Vändskivan är av järn, men tittar man under den så finns spikhålen kvar efter den trävändskiva som suttit där! Det finns bara ett styre och ett handtag. Plogen i sitt nuvarande skick bör vara från tiden kring 1820. Men den är så ålderdomlig, att när den hade trävändskiva bör den vara från 1700-talet.

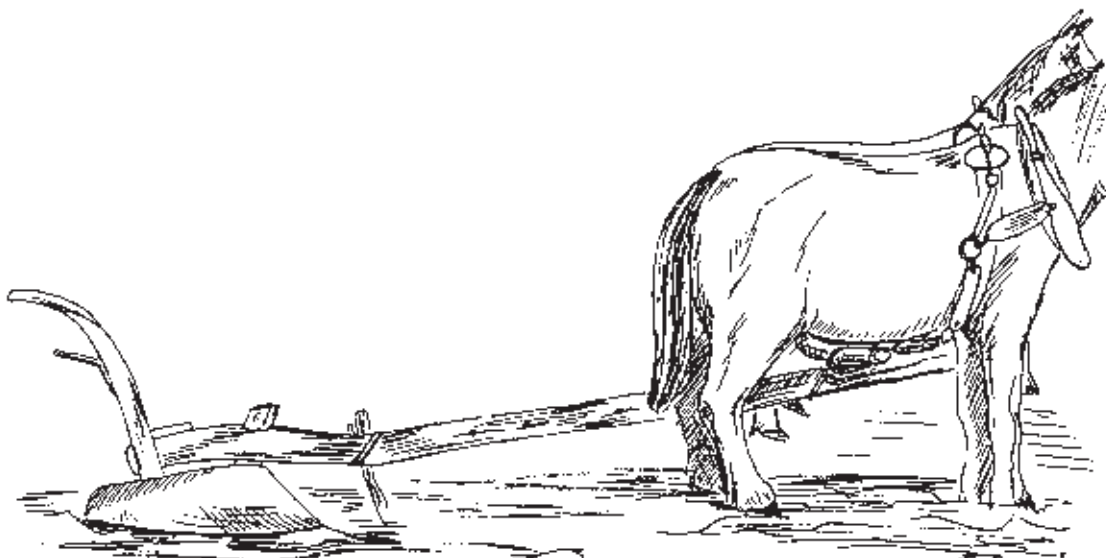

Bild 2. Plog, VMF 2900

Hästar med buk. Bukket var alltid för parhästar och fästes på en lika lång dragstång som oxarnas ok behövde. Men bukquets nackdel var, att när hästarna tog i så drogs bukket upp i deras buk (undersida) och hindrade rörelsen.

Teckning på katalogkort, Läns museet Varberg.

Det finns tre plogar som liknar varandra: En av dem är från Sundstorps by i Fjärås, och den är för ovanlighetens skull daterad.⁸³ (De andra beskriva nedan.) Plogen köptes kollektivt av Sundstorps 15 byamän efter laga skiftet som blev klart 1839. Plogen användas till nyodling på 1840-talet för de gårdar som flyttats ut från byn och drogs då av två par oxar.⁸⁴ Denna plog var helt i järn förutom den långa dragstången och handtaget. Den är alltså modern i sitt material – järn – men det enda styret är ett ålderdomligt drag, kvar från 1700-talets plogtyper. En specialfunktion är att vändskivan kan regleras i sidled, det vill säga hur breda fårorna skulle göras. Denna reglerbara vändskiva finns på fem av de tio undersökta plogarna, inte de äldsta och inte de yngsta. En möjlig tolkning är att regleringen av tiltans bredd användes för att anpassa till den dragkraft man hade.

Bild 3. Plog, VMF 6050

Foto Charlotta Sandelin,
Läns museet Varberg.

Bild 4. Plog, VMF 2782

Plogen utställd i Bondeliv-utställningen på Läns museet Varberg. Foto Charlotta Sandelin, Läns museet Varberg.

Svagare dragare kunde få en smalare tilta att vända. Dessa plogar visar då något om de ansträngningar man gjorde under 1800-talet med att förbättra sina dragdjur, som beskrivs i kapitel 9.

Nu kommer vi till de två plogar som är mycket lika den föregående, båda från Ås socken. Den ena har ett enkelt styre och bör därmed också vara från 1840-talet.⁸⁵ Den andra har bara en styrstång, men överst är den delad så att det blir två handtag, liknande ett litet cykelstyre, *bild 3*. Denna typ, liksom de övriga beskrivna styrena, är påverkade av västgötska plogtyper. Med ledning av uppgifter från Lindome bör den senare plogen vara från 1850-talet. En uppteckning från Lindome visar nämligen att omkring 1850 började plogarna där göras med ”cykelstyre” i järn, fast fortfarande tillverkade av lokala smedsmästare.⁸⁶ Alla tre plogarna från 1840- och 1850-talen passar väl in på beskrivningen från Träslöv år 1857 om vilket redskap som var vanligast: ”järnplog med fast tistelstång därvid hästok begagnas”.⁸⁷

Alla de hittillsvarande plogarna har varit i lokala formspråket och av Västgötaplogsmodell antingen med lång eller kort dragstång, som redan Barchaeus nämner om. Dessa har givetvis smitts av lokala by- eller sockensmeder. Nu kommer vi till två plogar som är mycket påverkade av de bruksproducerade plogarna, men fortfarande tillverkats av lokala smeder. Den ena är från Lindberg, *bild 4*, och den andra från Tvååker⁸⁸ i mellersta slättbygden. De har det för fabriksplogarna typiska breda avståndet mellan styrena och kort dragstång. Den ena har styren av järn, medan den andra har sådana av trä. Den ena har anspänningsreglering i sidled, vilket den andra saknar. Dessa plogar bör vara från tiden 1880-1900, eftersom fabriksplogarna kom i stor skala först kring 1880 i dessa trakter, och bondesmederna rimligen bör ha haft något att efterlikna.

Nu har vi bara två plogar kvar, den ena har använts i Träslöv och den andra i Lindberg. Den ena har gjuten plogkropp (bill och vändskiva i ett), men trädelarna verkar lokalt tillverkade. Plogkroppen liknar den som tillverkades vid Åkers styckebruk.⁸⁹ Men det finns inga märkningar, så troligen har den köpts in från något mindre järngjuteri och därefter byggts till en plog på plats. Förmodligen är den också från tiden 1880-1900.

Den sista är helt fabriksstillverkad.⁹⁰ Både plogkropp och dragstång är i gjutjärn, men styrena är av trä. Istället för en knivrist, som alla de tidigare haft har denna en liten vändskiva som rist. Den påminner om de Albionplogar som fanns vid 1800-talet slut. Det finns en märkning på den som möjligen kan tolkas så att den tillverkats 1881. Troligen betyder de bokstäver som också finns vilken fabrik den kommer ifrån, men de är svårtolkade.

Bilaga 4.1

Metoden att omvandla byarnas åkerarealsiffror till undersökningsområdesnivå

Denna text är en fördjupning av resonemanget kring lantmäterikällmaterialet i början av kapitel 4. Vi ska med Laholmsområdet som exempel se hur jag har gått tillväga för att, från en mängd

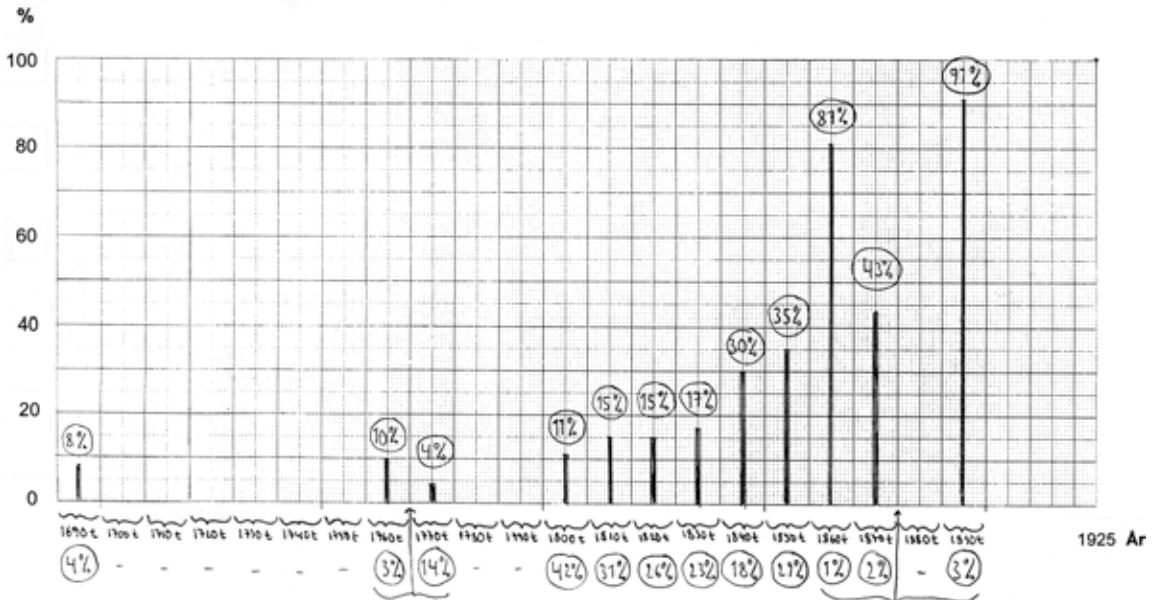

Diagram 1. Åkerareal i % av 1925 års nivå tioårsvis i Laholm-området , utgångspunkt

Källor: Lantmäterimaterialet.

uppgifter för olika byar, skapa en bild av hur nyodlingen av åker kunde se ut i ett helt undersökningsområde.

Alla akter för de olika byarna har placerats in i ett diagram med årtal för mätningen och åkerareal i procent av 1925 års siffra. Samtidigt har noterats hur stor andel av undersökningsområdets uppmätta mantal som denna by utgör. För att nu skapa områdessiffror har alla akter sammanförts tioårsvis. Byarnas åkerytor det undersökta årtiondet har summerats i reella tal och jämförts med 1925 års åkerarealer, så att större byar fått mer vikt än mindre. Därmed har vi fått fram en uppodlingsprocent för hela området per årtionde, som visas i *diagram 1* här i bilagan.

Ibland har det funnits många byar ett årtionde och ibland få. (Under diagrammen finns siffror med hur stor andel av mantalet de undersökta byarna respektive årtionde omfattade.) Med för få och små byar måste osäkerheten öka om de verkligen avspeglar undersökningsområdet. Därför har bara årtionden där byarna representerar minst 10 % av det uppmätta mantalet ansetts vara en säker siffra. De tioårsperioder som hade mindre än 10 % har ibland slagits ihop med en närliggande period med minst 10 % av mantalet (som 1760- och 1770-talet på *diagram 1*). Eller så har de slagits ihop med andra med låga mantal (som 1860-, 1870- och 1890-talet). Eller, om det varit långt till andra årtionden, fått stå själva (som 1690-talet).

På *diagram 2* ser man dessa sammanförda siffror. Vi får en nyodlingskurva för hela undersökningsområdet, där 1925 alltid är 100 %. Det är denna kurva som finns i *diagram 4.1* och vi kommer att arbeta vidare med. Observera att när siffror förts samman från olika perioder har punkten på linjen flyttats mellan dem. Och punkter som fortfarande bygger på mindre än 10 % av det mätta mantalet får givetvis tolkas med mer försiktighet. Därför har kurvan till dem gjorts streckad.

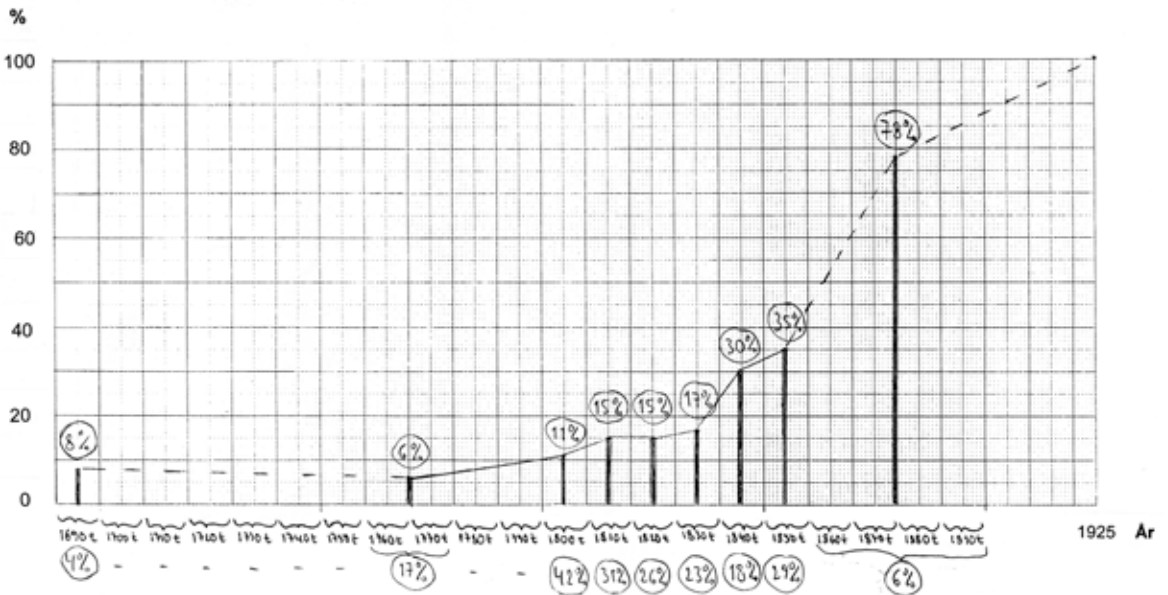

Diagram 2. Åkerareal i % av 1925 års nivå tioårsvis i Laholm-området, sammanförda perioder med nyodlingskurva

Källor: Lantmäterimaterialet.

Bilaga 4.2

Förmedlingar av mantal i Halland kring 1810

Detta är en genomgång av källmaterialet bakom ett avsnitt om förmedling av mantal i början av kapitel 4.⁹¹

I Halland fanns 3559 *oförmedlade* mantal, en siffra som varit sig ungefär lik sedan landskapet blev svenskt 1645.⁹² I den för bestämning av undersökningsområdena använda jordeboken från 1754 hade Halland 3267 *förmedlade* mantal.⁹³ Denna förmedling hade skett i slutet av 1600-talet. Men 1839-1925 låg det förmedlade mantalet på runt 2900, alltså en rejäl sänkning från 1700-talets mitt.⁹⁴ Denna tydliga reducering av mantalet, en ny förmedling, skedde mellan åren 1805 och 1818.⁹⁵ Det mantal som stod antecknat i jordeböckerna har direkt använts för att räkna ut skatten, så min tolkning är att en skattesänkning skett kring 1810.

Hur har mina undersökningsområden påverkats av denna mantalsreduktion? Som mätpunkter har mantalet 1754 jämfört med 1839 valts.⁹⁶ Mellan 1818 och 1839 hade mantalet förmedlats bara i Torup.

Tabell 1. Mantalet i undersökningsområdena 1754 och 1839

Visar förmedlingen 1805-1818.

Uo/år	1754	1839	Minskning i %
Lindome	101	100	1
Fjärås	143	135	6
Fagered	68	61	10
Torup	89	73	18
Tvååker	106	104	2
Grimeton	99	98	1
Kvibille	122	119	3
Laholm	91	66	28
Ränneslöv	77	49	36

Källor: LLA, Hallands landskontor GIIa:7B, jordböcker 1754. LLA, Hallands landskontor EIII:166, mantalslängd 1839.

Sänkningarna var som synes i *tabell 1* något större i adelsområden än i bondeområden, men den största skillnaden var geografisk. Att minskningen var så liten i Kvibille-området med sin starka godskoncentration kan tyda på, att det *inte* var adeln som drev fram dessa förmedlingar.

Bilaga 4.3

Metodfrågor för utsäde i bouppteckningar

Denna bilaga anknyter till delkapitlet ”Utsädesuppgifter i bouppteckningsmaterialet” i kapitel 4.

Är ”spannmål” i bouppteckningarna = utsäde?

En första fråga vid analys av bouppteckningarna har varit att skilja uppgifter om *utsädet* från sådana uppgifter som avser skördad spannmål, förväntad skörd eller helt enkelt den spannmål som fanns på gården. Det är bara utsädet vi är intresserade av, eftersom det kan relateras till åkerytan och uppgifterna måste vara jämförbara. Ofta står det tydligt att utsäde avses. ”Sädessäd”, ”sädeskorn”, ”säakorn”, ”sädesspannmål” eller ”strösäd” betyder också utsäde.⁹⁷

Säd⁹⁸ i stabben eller i logen eller säd på tork har räknats som skörd, alltså inte utsäde. ”Gröda” har oftast varit skördeberäkning av växande säd. Har sädesuppräknigen innehållit till exempel malt (korn förädlad för öltillverkning), har det inte heller ansetts vara utsäde, eftersom malt inte kan sås ut i jorden. På så sätt har en hel del uppgifter som inte visar utsäde kunnat sorteras bort.

Den stora frågan har varit det mycket vanliga förhållandet att det bara stått ”spannmål”. Detta ord kan tolkas både som utsäde och som skörd. Ibland står det i bouppteckningarna ”spannmål till utsäde”, ”utsädd spannmål”, ”utsädesspannmål” eller ”spannmålsutsäde”, vilket ju givetvis är utsäde. Utifrån detta har jag ställt mig frågan, *om det kan vara så att nästan all ”spannmål” var just till utsäde. Mycket talar nämligen för det.* Lars Herlitz som har undersökt bouppteckningar i Västergötland är också inne på denna tankegång: ”Det finns starka skäl för att misstänka, att det som redovisats under den allmänna rubriken ’spannmål’ i många fall också bara avser det årliga utsädet.” En praxis att ta upp utsädet växte fram, menar Herlitz.⁹⁹

Men några gånger har ”spannmål” varit så orimligt stort att det måste vara skörd istället för utsäde. Korntalet var ju på 1700-talet ungefär tre, det vill säga man skördade ungefär tre gånger mer än man sått ut. På 1800-talet blev det större.

Kan vi finna en metod att få fram vilka bouppteckningar med ordet ”spannmål” som verkligen är utsäde, så får vi ett bredare källunderlag för nyodlingsberäkningarna. Ett liknande tillvägagångssätt har använts, som när ärdervärden räknades fram i kapitel 3.

Metoden är denna: Alla *uttalade* (=säkra) utsäden har noterats för respektive period och område. Har dessa varit minst 10 har de använts som grund för vidare uträkningar. Har de varit färre än tio i området har uttalade utsäden från bygden (till exempel norra mellanbygden bestående av områdena Lindome och Fjärås) använts så att minst tio uppnåts. Det genomsnittliga antalet tunnor i (genomsnittsvärdet) för dessa uttalade utsäden har räknats ut. Genomsnittsantalet kor för de med uttalade utsäden har också räknats ut. (Antalet kor är ett enkelt sätt att avgöra gårdsstorlek på. Ju fler kor ju större utsäde stämmer i de flesta fall och är något att utgå ifrån.) Genomsnittsantalet tunnor i utsädet har delats med det genomsnittliga antalet kor, och därmed har vi fått utsäde per ko. Låt oss säga att det var 1,0 tunna per ko.

Låt oss nu titta på dem som bara anger ”spannmål”. Hos de av dessa som hade 1 ko och cirka 1 tunna ”spannmål”, bör alltså ”spannmålen” vara utsäde! Men hur exakt överensstämmande måste det vara? Det gäller att hitta ett rimligt intervall för utsädet för dem som hade 1 ko. Med den uppfattning jag har fått om källmaterialet har detta intervall lagts på 50-200 % av det framräknade genomsnittsvärdet – ej lägre än hälften och ej högre än dubbelt. De som alltså bara anger ”spannmål” och har 1 ko måste i detta exempel ha 0,5-2,0 tunnor ”spannmål” för att det ska anses vara utsäde. Är det över denna summa kan man misstänka att det är skörd, är det under så kan man misstänka att det bara är någon liten sädeshöj som blivit över. En jordbrukare med två kor ska i detta exempel ha 1,0-4,0 tunnor för att räknas som utsäde och så vidare.

Med denna metod visar det sig att väldigt många (en klar majoritet) med beteckningen ”spannmål” i själva verket är utsäde! Mitt underlag för beräkningar har därmed ökat kraftigt. Till exempel 1760 fanns det 95 uttalade utsäden i hela Halland, men med min metod att analysera ”spannmål” blev utsädena hela 190. Å ena sidan var det alltså ett ganska stort antal uttalade som grund för beräkningarna, å andra sidan har underlaget ökat med 100 %. Speciellt viktigt var det använda ”spannmåls-metoden” i vissa undersökningsområden där de uttalade utsädena var få.

(Givetvis är metoden också bra för att en del med för avvikande uppgifter om ”spannmål” blir bortsorterade.)

Ett faktum som gör att metoden verkar säker, är att genomsnittssummorna för de med uttalat utsäde och de med ”spannmål”, som enligt min metod blir införda bland utsädesinnehavarna, i stort sett blir lika stora.

Det finns många olika mått för utsädet i bouppteckningarna. Tunna är nog det vanligaste hela perioden. Det är också till tunnor alla mått omvandlats för att få en enhetlighet. På 1700-talet användes ofta skäppa.¹⁰⁰

Utsädet omvandlat till tunnland

För att kunna använda utsädet som ett arealmått måste vi veta hur många tunnor säd man sådde per tunnland. Som en enkel tumregel kan man säga att bonden använde cirka 1 tunna utsäde per tunnland, det hörs ju föresten av namnet. Men i verkligheten var det lite mer komplicerat. Och

Tabell 1. Utsäde i tunnor per tunnland i Halland

Sädesslag	Slätt- o mellanbygd	Skogsbygd
Vete	0,8	0,9
Råg	0,8	1,0
Korn	1,0	1,5
Havre	1,3	3,0
Blandsäd	1,1	2,5
Ärtor	0,7	0,9
Bönor	0,7	0,9
Potatis	5,1	6,2
Lin	0,8	0,8
Hampa	0,8	0,8
Vicker	0,7	0,9
Bovete	0,3	0,3
Timotejfrö	0,13	0,13
Klöverfrö	0,03	0,03
Spergelfrö	0,13	0,13

Källor: Uppgifter till Finanskommittén 1858 från socknarna i mina undersökningsområden. Genomsnittet för slättbygden och mellanbygden bygger på 9-15 uppgifter vardera. Inga uppgifter finns från Lindome-området. Skogsbygdens siffror bygger på uppgifter från Torup och Kinnared eftersom Fagered-området saknar uppgifter om utsädet. – Utöver Finanskommittén har en del kompletteringar fått göras: Bönor har satts lika som ärtor utifrån uppgifter Palm 1997 s 184 och BiSOS N 1879. Vicker var enligt Palm s 51 som ärtor. Bovete har hämtats från Arrhenius II s 315. Djäknebols sätthet har fått komplettera uppgifterna i skogsbygden vad gäller vete, ärtor och potatis, Palm 1997 s 25, 51, 167, 184. För lin och hampa har vi inga speciella uppgifter från skogsbygden, så slättbygdens och skogsbygdens siffror har i detta fall satts lika. Uppgifterna om timotej, klöver och spergel kommer från Arrhenius II s 315 och 346. Där anges utsädet i vikt, men ej i rymdmått. Gräsfröna har antagits ha samma vikt per tunna som havre (det lättaste sädesslaget), en uppgift hämtad i Arrhenius II s 120. De som bara har benämnts gräsfrön har getts timotejs värden.

speciellt potatisen såddes mycket tätare. Men också till exempel korn, råg och havre såddes olika tätt. Och i skogsbygden sådde man nästan allt utsäde tätare än i övriga länet.¹⁰¹

De säkraste uppgifterna om utsädet per tunnland bör vara de halländska socknarnas uppgifter till Finanskommittén 1858.¹⁰² Andra, kvantitativa uppgifter till Finanskommittén bör knappast vara pålitliga, men just en sådan kvalitativ uppgift kan vara riktig. Uppgifter om utsäde per tunnland har nedtecknats från alla socknar som ingår i mina undersökningsområden. Det finns skillnader mellan alla socknar, men de största skillnaderna finns mellan skogsbygden med sin tätare sådd och alla de övriga. I *tabell 1* har därför Fagered och Torup-området placerats för sig och alla andra områden för sig. Som syns behövdes det bara en liten volym gräsfrön för att beså stora arealer.

Bilaga 4.4

Åkerarealen gårdsvis och bygdevis

Åkeruppgifterna bygdevis i *tabell 1* behövs för uträkningar i samband med gödselkapaciteten i *tabell 7.1*.

Tabell 1. Åkerprocent av 1925 års siffra bygdevis

	Uo/år	1720-80	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Mellan	Li, Fj	29	31	39	50	69	89	98
Skogs	Fa, To	18	18	20	29	40	58	78
M Slätt, norra	Tv, Gr	15	18	25	34	50	79	98
M Slätt södra	Kv	13	13	23	30	48	80	98
S Slätt	La, Rå	10	10	11	23	45	83	98

Källor: Tabell 4.4.

Kommentarer: Avrundat till hela procent. Mellan = Mellanbygden. Skogs = Skogsbygden. M Slätt = Mellersta Slättbygden. S Slätt = Södra Slättbygden.

Tabell 2. Utsäde per jordbrukare i tunnor

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900	Antal
Lindome	4,79	5,29	5,94	5,59	-	9,05	11,07	-	-	17
Fjärås	7,74	6,75	6,40	7,86	9,38	13,09	18,19	19,12	-	20
Fagered	4,53	3,00	2,98	2,84	5,21	5,28	4,91*	-	-	14
	(3,50)	(3,15)	(2,77)	(2,63)	(3,52)	(4,37)	(4,38)			
Torup	4,62	4,71	3,90	4,64	4,72	4,80	5,39	6,43	9,42*	18
Tvååker	8,66**	6,94	7,05	8,24	10,07	12,48	18,01	22,87	-	19
Grimeton	8,75**	6,39	6,88	5,98	7,47	8,46	15,09	20,59	-	19
Kvibille	6,12	5,17	6,00	5,71	6,73	11,57	11,88*	-	-	17
Laholm	6,91**	5,52	-	-	-	-	-	-	-	13
Ränneslöv	-	4,83	-	-	-	-	-	-	-	16
M	6,52	5,40	5,59	5,84	7,26	9,25	12,08	17,25	-	17

Källor: Boupppteckningsmaterialet.

Kommentarer: a) Minst 10 jordbrukare med utsädesuppgifter per område. Men för att få fullständigare bild har de med 8-9 jordbrukare också tagits med. De får betraktas som mer osäkra och har markerats med *. b) **År troligen något för höga siffror, några uppgifter om skörd har troligen smugit sig in. c) Högra kolumnen: Antalet jordbrukare i genomsnitt per redovisad period områdesvis. d) Medianen är uträknad (inom parentes) i Fagered för att vissa storjordbrukare förvred bilden t ex 1740 och 1820. e) När det gällde att få fram vilka bou med "spannmål" som var utsäde i Fa 1760 och 1780 har jag fått föra över nästan alla värden från Torup. Men dessa var klart högre än i Fa. I Fa har jag därför dessa år tagit med några lägre värden än som ryms inom ramen 50-200 % enligt metodbeskrivningen i bilaga 4.3. f) Utsädesuppgifterna i tabellen är bakgrund till alla uppgifter om utsäden för olika sädeslag och grödor som presenteras i kapitel 6.

Grunden för *tabell 3* är uppgifterna till *tabell 2*, men de utan mantalsuppgifter har fallit bort. Utsädesuppgifterna har omvandlats till åkerytor i tunnland per gård. Vi ser att en gård i mellersta slättbygden samt Fjärås på 1700-talet normalt hade 6-8 tunnland åker. I Lindome runt 5 tunnland

och i skogsbygden kanske så lite som 2 tunnland. På 1800-talet ökade gårdsstorleken betydligt. Men åkerytorna måste som nämnts i kapitel 4 justeras om lindbruk/växelbruk införts och om tät-sådden upphörde i skogsbygden.

Tabell 3. Besådd yta i tunnland per gård

Bara mantalssatta gårdar är med.

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	4,5	4,8	5,6	5,2	-	7,1	8,3	-	-
Fjärås	7,4	6,9	6,6	8,3	8,5	11,1	16,9	16,5	-
Fagered	-	2,0*	-	2,0*	-	-	-	-	-
Torup	-	-	-	-	-	-	2,5	2,6	3,4*
Tvååker	-	7,3	7,6	8,2	9,4	10,7	14,7	17,4	-
Grimeton	8,6*	6,6	7,7	6,4	7,1*	7,7	14,3	19,3*	-
Kvibille	-	-	-	-	7,3	-	-	-	-
Laholm	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ränneslöv	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Källor: Boupppteckningsmaterialet.

Kommentarer: * Bara 8-9 jordbrukare, dvs osäker siffra. – Av tidsskäl har jag inte gjort denna beräkning på alla gårdar med utsäde.

Bilaga 4.5

Utdikningar av våtmarker

Detta är en fördjupning av avsnittet ”Utdikning av våtmarker” i slutet av kapitel 4. Ett led i nyodlingarna var utdikningen av våtmarker. (Kan också kallas torrläggings- eller avtappningsprojekt.) Jordbrukarna vann mycket åkermark på slätterna genom att räta ut åar som rann igenom sumpmarker och genom att torrlägga sjöar. Dessa våtmarker brukades innan utdikningarna till slätter. Bexell beskriver bruket av våtmarkerna: ”Vid Himleån ... hava Grimetons och Rolfstorps byar vidsträckta och sankt kärrängar. Deras läge gör vissa år höbärgningen besvärlig. En ankommande flod har ofta bortfört en stor del av skördemannens hopp.”¹⁰³

Utdikningar fanns på bynivå redan på 1700-talet. ”Bäcken genom Skadekärr skall till nästa Mickaeli dag 1763 över allt uppgrävt bliva, så djupt och brett att vattnet bliver avlett och icke stannar till markens fördärvande.” Så står det i Attorps byordning från 1762. Även från Rolfstorps by finns ett liknande exempel.¹⁰⁴

1822 började man diskutera utdikningarna av Himleån som rinner genom mina undersökningsområden Grimeton och Tvååker samt Ramsjöns sänkning (norr om Falkenberg).¹⁰⁵ En agronom anställd av Hushållningssällskapet gjorde uppmätningar för avvattning av dessa områden samt Törlan (Tylleredsån) och Stensån.

Lantmätare fanns redan att tillgå med alla de skiften av olika slag som pågick i Halland. Men man måste hitta en institutionell lösning på avtappningarna, som gjorde att alla solidariskt delade på kostnaderna. Staten skapade den organisationen 1842, och den blev effektivt använd genom att den kopplades till bidrag och lån. Beslutet hade föregåtts av en debatt på riksdagen 1840-

1841. Bönderna vill ha stöd till små projekt genom billiga lån och inga mellanhänder. De tre övriga stånden ville ha stöd till stora projekt med en lokal mellaninstans som administratör. Här stod tydliga intressen mot varandra.¹⁰⁶ Böndernas linje verkar i stort sett ha segtrat.

Bönderna utmed Törlan (i Tvååker, Morup och Ljungby socknar) blev först med stora utdikningar i Halland. Redan 1839 gjorde man provodlingar av utdikade områden och då fick man korntal på 12-19, vilket var mycket höga tal för sin tid. Jordbrukarna vid Törlan beslutade därför att rensa ån. Arbetet skedde 1843-1846. 1800 tunnland odlingsbar mark skapades, varav 300 tunnland redan uppodlats år 1850.¹⁰⁷

Även vid Himleån var bönderna tidiga. Utdikningen skedde där 1843-1844 och kom att ge 2150 tunnland åker svartmylla på lerbotten till 140 hemman i 6 socknar. Men det tog lång tid att odla upp det nyvunna. I Ljungstorps by i Gödestad, som exempel, var fortfarande 1856 bara en mindre del uppodlad.¹⁰⁸ Arbetskraft, utsäde och bra redskap krävdes. Men nyodlingarna på frilagda sumpmarker var så givande att skrönor berättades i grannsocknarna: "I Gödestad fick de det så bra efter utdikningarna, att där var det ett fattighjon som åt ihjäl sig."¹⁰⁹

Statsanslag hade beviljats till Himleåns och Törlans rensning. 1/3 var bidrag och resten lån. Observera att dessa var direkta statsanslag utan Hushållningssällskapet som mellanhand, troligen blev de mer effektiva så.¹¹⁰

De andra årnas/sjöns sänkning hindrades genom konflikter mellan godsägare och bönder. Vad gäller Ramsjön drev godsägare Lilliehöök på Lindhult en rättegång mot andra inblandade. Stensån som låg vid godsken Skottorp och Dömostorp drog också ut på tiden. Det vill säga godsstyrda utdikningar var senare än de första bondeledda.¹¹¹

Ramsjön utdikades 1852-1858 och 3161 tunnland ny åker hade skapats. Tvååkersåns utdikning skedde 1857-1859 med 1300 tunnlands åker som resultat. Stensåns sänkning påbörjades 1856, men arbetet avstannade. 1866 hade lån beviljats för Stensån, så arbetet kom igång igen, och resultatet blev 250 tunnland ny jord. På 1870-talet utdikades Löftaån i Gällinge. I skogsbygder som Torup skedde utdikningar av åar i slutet av 1800-talet eller i början av 1900-talet.¹¹²

Halland fick statsstöd till sammanlagt cirka 8 000 tunnlands torrlagd mark. Detta verkar ju vara väldigt mycket. Men i Smålandslänen torrlades enormt mycket större ytor: Jönköping 66 000 tunnland, Kalmar 16 000 tunnland och Kronoberg 15 000 tunnland. Å andra sidan var de statsunderstödda torrläggningarna mycket mindre i de sydligaste länen: Blekinge 900 tunnland, Kristianstad 2 400 tunnland och inga stöd alls i Malmöhus.¹¹³

Bilaga 4.6

BiSOS om åkerarealen

Denna bilaga är en fördjupning till delkapitlet i kapitel 4 "Åkerarealer i Bidrag till Sveriges Officiella Statistik (BiSOS)". I BiSOS handlar del N om Jordbruk och boskapskötsel. Åkerytan kan 1865-1884 utläsas i kolumn 7 "Åker och annan odlad jord", trädgårdar och ängar ingår ej. Från 1885 ligger åkern i kolumn 15. Uppgifterna anges i hektar 1889-1925, men har av mig omvandlats till tunnland.

I *tabell 1-5* i denna bilaga finns alla uppgifter ur BiSOS om åkerarealen i de socknar som ingår i mina undersökningsområden.¹¹⁴ Åren 1868-1869 finns i BiSOS bara uppgifter på häradsnivå, vilka inte är användbara här. De är därför markerade med streck i tabellerna. Åren 1901-

Tabell 1. BiSOS:s åkerarealsuppgifter i tunnland: södra slättbygden

År/socken	Laholms lf	Veinge	Ränneslöv	Ysby	Skummeslöv
1865	6520	2821	2000	1712	3200
1866	6520	2821	2000	>2890	3200
1867	6520	>3164	2000	2890	3200
1868	-	-	-	-	-
1869	-	-	-	-	-
1870	>7500	3458	2000	3013	3200
1871	7200	>3839	2000	3021	3200
1872	7200	4015	2000	3033	3290
1873	7200	4204	2000	3068	3290
1874	7200	4450	>7800	3041	3300
1875	7200	4450	7800	3047	3300
1876	7300	4450	8000	3047	3300
1877	7500	4450	8100	3080	3360
1878	7500	4450	8100	3080	3408
1879	7500	4450	8150	3085	3433
1880	7500	4450	>9750	3110	3458
1881	7500	4450	9765	3119	3508
1882	7500	4450	9775	3135	3515
1883	7500	4450	9775	3139	3545
1884	7525	4460	9775	3429	3545
1885	7550	>6349	9775	3400	3545
1886	7630	>7030	9775	3430	3545
1887	7630	7038	9775	3440	3560
1888	7630	7038	9775	3440	3570
1889	7630	7038	9775	3444	3571
1890	7630	7038	9775	3444	3571
1891	7630	7050	9775	3444	3571
1892	7634	7050	9901	3444	3596
1893	7654	7291	9901	3290	3748
1894	>8509	7297	<7496	3343	3900
1895	8529	7297	7496	3343	3902
1896	8529	7297	7496	3343	3902
1897	8539	7297	7496	3343	3890
1898	8541	7297	7496	3343	3890
1899	8543	7301	7496	3343	3890
1900	8545	7306	7496	3343	3890
1909	8551	7374	7577	>7354	3890
1910	8551	7374	7577	7354	3890
1911	8551	7374	7577	7354	3890
1925 ekon	9876	9179	8614	4122	4175
Diff mellan 1911 o 1925	+ 15 %	+ 24 %	+ 14 %	- 44 %	+ 7 %

Källor: BiSOS, Beskrivningarna till Ekonomiska kartorna 1925.

Tabell 2. BiSOS:s åkerarealsuppgifter i tunnland: skogsbygden

År/socken	Torup	Kinnared	Ullared	Fagered	Källsjö
1865	764	225	532	405	259
1866	764	<200	<404	408	259
1867	764	200	421	408	264
1868	-	-	-	-	-
1869	-	-	-	-	-
1870	764	210	460	415	285
1871	>1064	210	465	420	293
1872	1064	200	470	420	275
1873	1064	212	480	420	275
1874	>1586	215	480	420	275
1875	>1886	229	505	428	284
1876	1896	224	510	438	>350
1877	2037	225	515	442	350
1878	2044	246	520	444	355
1879	2053	250	525	446	355
1880	2196	257	528	448	360
1881	2206	259	532	450	368
1882	2226	261	534	452	375
1883	2254	>405	540	454	382
1884	2282	409	546	457	383
1885	2282	>500	>757	458	355
1886	2290	530	761	462	382
1887	2290	538	762	464	393
1888	2290	540	762	470	399
1889	2289	>750	770	470	397
1890	2289	750	770	470	397
1891	2289	760	770	470	397
1892	2289	<547	776	>1021	411
1893	2289	551	780	1021	415
1894	2423	555	780	1021	415
1895	2431	588	780	1021	415
1896	2435	590	784	1023	417
1897	2435	590	784	1023	417
1898	2437	590	788	1025	419
1899	2439	590	792	1027	421
1900	2441	590	796	1029	423
1909	2484	608	810	1084	466
1910	2484	608	831	1116	498
1911	2484	608	831	1116	498
1925 ekon	1679	700	1021	986	538
Diff mellan 1911 o 1925	- 32 %	+ 15 %	+ 23 %	- 12 %	+ 8 %

Källor: BiSOS, Beskrivningarna till Ekonomiska kartorna 1925.

Tabell 3. BiSOS:s åkerarealsuppgifter i tunnland: Kvibille-området

År/socken	Holm	Kvibille	Rävinge	Getinge
1865	1298	2980	1592	3210
1866	1298	2841	1592	3070
1867	1316	2841	1592	3080
1868	-	-	-	-
1869	-	-	-	-
1870	>1981	2850	1650	3200
1871	2021	2900	1650	3200
1872	2021	2900	1650	3200
1873	2021	2900	1650	3200
1874	2021	2930	1650	3200
1875	2021	2930	1650	3200
1876	2030	2930	1650	3200
1877	2040	2930	1650	3250
1878	2050	2930	1650	>3631
1879	2060	2940	1650	3634
1880	2075	2940	1650	>4611
1881	2080	2940	1650	4615
1882	2085	2940	1650	4615
1883	2090	2950	>3000	4615
1884	2095	2950	3000	4624
1885	2095	2950	<2660	4615
1886	2095	2950	2660	4620
1887	2095	2950	2660	4625
1888	2095	2950	2660	4625
1889	2092	2950	2660	4664
1890	2092	2950	2660	4664
1891	2092	2950	2660	4670
1892	>2715	3079	2735	<3811
1893	2715	3079	2735	3815
1894	2715	3079	2735	3819
1895	2715	3079	2836	3823
1896	2715	3079	2836	3827
1897	2715	3079	2836	3827
1898	2715	3079	2836	3829
1899	2715	3079	2836	3831
1900	2715	3079	2836	3833
1909	2735	3079	2836	3849
1910	2735	3079	2836	3849
1911	2735	3079	2836	3849
1925 ekon	3018	3361	2678	3393
Diff mellan 1911 o 1925	+ 10 %	+ 9 %	- 6 %	- 12 %

Källor: BiSOS, Beskrivningarna till Ekonomiska kartorna 1925.

Tabell 4. BiSOS:s åkerarealsuppgifter i tunnland: Grimeton-området

År/socken	Spannarp	Grimeton	Hunnestad	Gödestad
1865	751	1740	1590	855
1866	>1614	1740	>1776	>1300
1867	1639	1740	1776	1300
1868	-	-	-	-
1869	-	-	-	-
1870	1680	1740	1788	1300
1871	1689	1901	1790	1300
1872	1700	1901	1876	1300
1873	1710	1901	1910	1318
1874	1720	1901	<1660	1320
1875	1730	1901	1670	1320
1876	1740	1901	1817	1350
1877	1750	>2268	1867	1360
1878	1800	2275	1867	1360
1879	1900	2275	1867	1360
1880	1950	2275	1825	1370
1881	1990	2350	1830	1380
1882	2005	2390	1830	1385
1883	2015	2505	1835	1390
1884	2020	2590	1845	1390
1885	>2300	2650	1835	1390
1886	2320	2730	1845	1390
1887	2330	2780	1860	1390
1888	2355	2860	1870	1395
1889	2354	2861	1872	1394
1890	2354	2861	1872	1394
1891	2354	2861	1874	1398
1892	2147	2861	1945	1398
1893	2168	2861	1945	1402
1894	2176	2861	1947	1406
1895	2176	2861	1947	1406
1896	2184	2867	1949	1412
1897	2184	2867	1949	1412
1898	2188	2867	1949	1416
1899	2192	2867	1949	1420
1900	2196	2867	1949	1424
1909	2212	2867	1949	1428
1910	2253	2887	1965	1438
1911	2253	2887	1965	1438
1925 ekon	2647	3000	2360	1369
Diff mellan 1911 o 1925	+ 18 %	+ 4 %	+ 20 %	- 5 %

Källor: BiSOS, Beskrivningarna till Ekonomiska kartorna 1925.

Tabell 5. BiSOS:s åkerarealsuppgifter i tunnland: Tvååker-området och norra mellanbygden

År/socken	Tvååker	Träslöv	Fjärås	Älvsåker	Lindome
1865	3470	4000	3163	1614	1280
1866	>5605	>4800	3163	<1059	1280
1867	5605	4800	>5657	1070	1280
1868	-	-	-	-	-
1869	-	-	-	-	-
1870	5834	4800	<4690	1160	>3512
1871	5864	4870	4690	1163	3542
1872	5880	4940	4690	1163	3512
1873	5910	4960	4690	1163	3512
1874	5933	5006	4690	1170	3512
1875	5937	5012	4690	1178	3512
1876	5958	5012	4690	1184	3512
1877	5963	5012	4690	1189	3512
1878	5970	5016	4690	1195	3534
1879	5973	5040	4690	1195	3635
1880	5981	5040	>7100	1201	3648
1881	5985	5047	>7894	1250	3654
1882	5990	5060	7894	1260	3660
1883	5997	5060	7894	1275	3660
1884	6007	5060	7894	1280	3660
1885	6500	5060	7894	1260	3670
1886	6510	5110	7905	1300	3670
1887	6512	5115	7950	1314	3685
1888	6522	5120	7950	1314	3700
1889	6524	5120	7950	1317	3701
1890	6524	5120	7950	1317	3701
1891	6524	5120	7958	1317	3703
1892	<5525	5237	7958	1386	3849
1893	5531	5247	7982	1384	3849
1894	5533	5251	8002	1384	3865
1895	5533	5251	8002	1384	3865
1896	5537	5257	8002	1384	3886
1897	5537	5257	8002	1384	3886
1898	5537	5261	8023	1384	3906
1899	5537	5265	8039	1384	3926
1900	5537	5269	8051	1384	3942
1909	5537	5286	8085	1384	3977
1910	5561	5302	8085	1384	3977
1911	5561	5302	8124	1404	4017
1925 ekon	8162	4606	7735	1841	3142
Diff mellan 1911 o 1925	+ 47 %	- 13 %	- 5 %	+ 31 %	- 22 %

Källor: BiSOS, Beskrivningarna till Ekonomiska kartorna 1925.

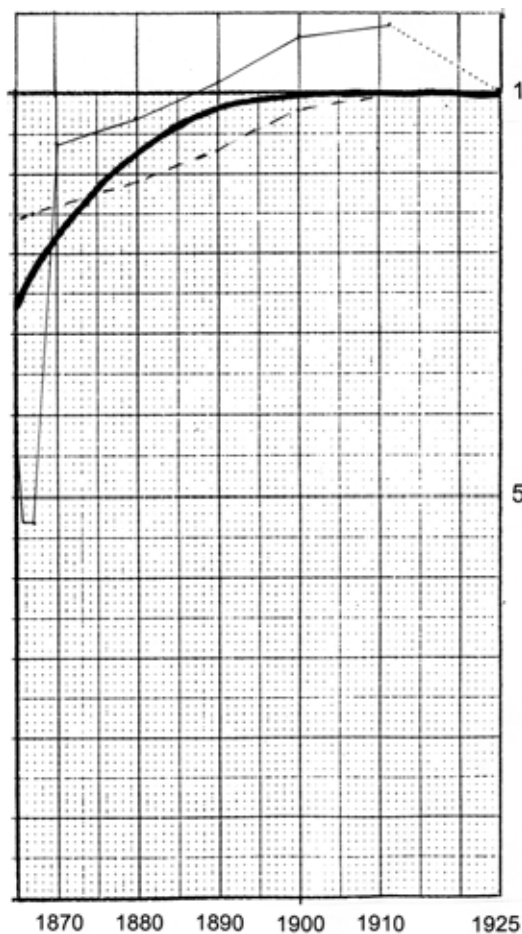

Diagram 1. Lindome-området: Nyodling enligt min undersökning jämfört med BiSOS åkerarealsiffror

Källor till diagram 1-9: Tabell 1-5 samt diagram 4.2-4.10.

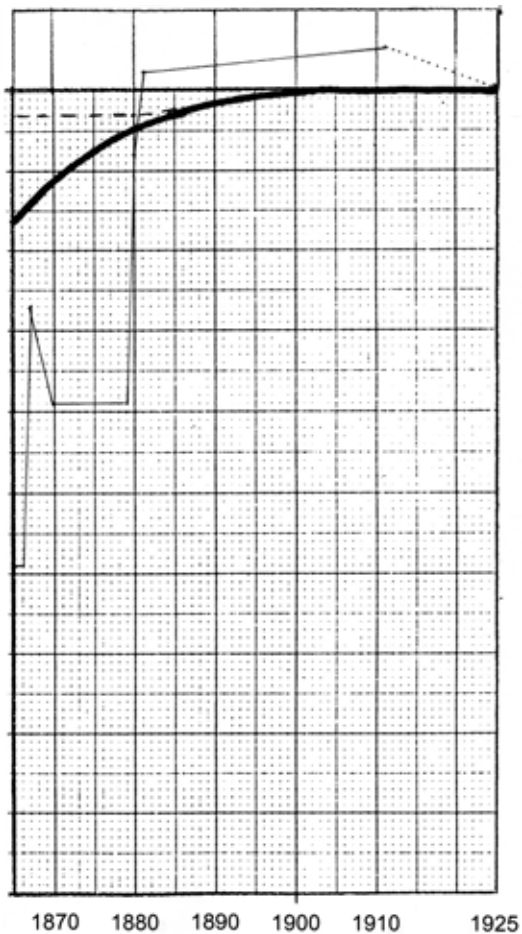

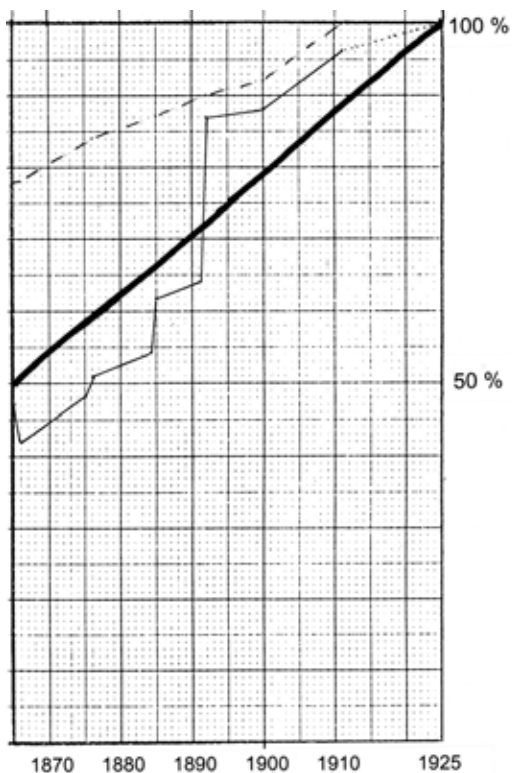
Diagram 2. Fjärås-området: Nyodling enligt min undersökning jämfört med BiSOS åkerarealsiffror

————— Min nyodlingskurva ————— BiSOS egna siffror - - - - - "Räddad" BiSOS

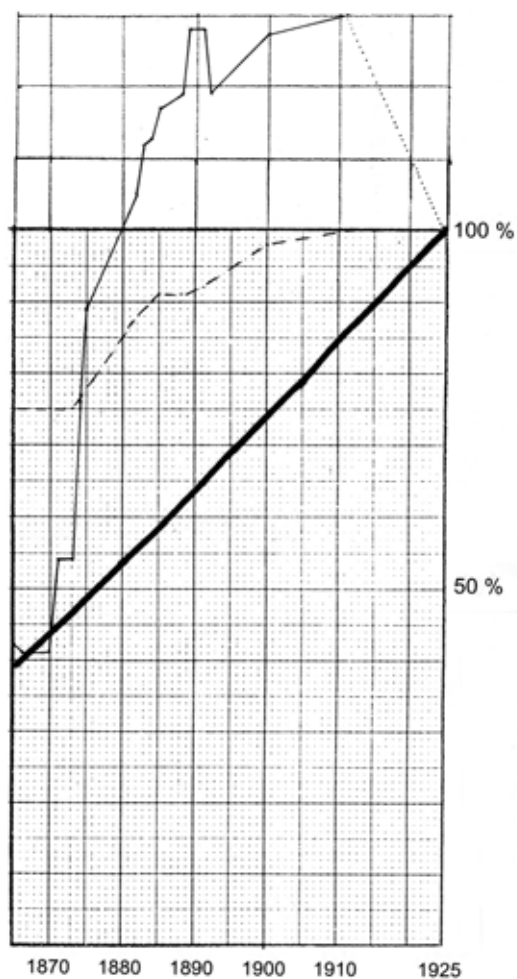
1908 är överhoppade av mig för de är utanför min undersökningsperiod. Men de tre sista åren i statistiken, 1909-1911 är med för att ha som jämförelse med 1925.

Betraktar man siffrorna närmare, kan man snabbt konstatera, att de måste vara mer eller mindre påhittade! Mellan två år kan väldiga hopp ske uppåt eller neråt. I andra fall står siffrorna helt stilla i många år. Tecknet > före en siffra i tabellen betyder att här har uppgiften höjts med minst 10 % jämfört med föregående siffra, höjningen är enligt min bedömning då helt orealistiskt. Tecknet < före siffran är en motsvarande orealistisk sänkning på minst 10%.¹¹⁵ Att siffror inte alls höjs under många år under denna tid (1865-1911) av stor nyodling är givetvis också helt orealistiskt.

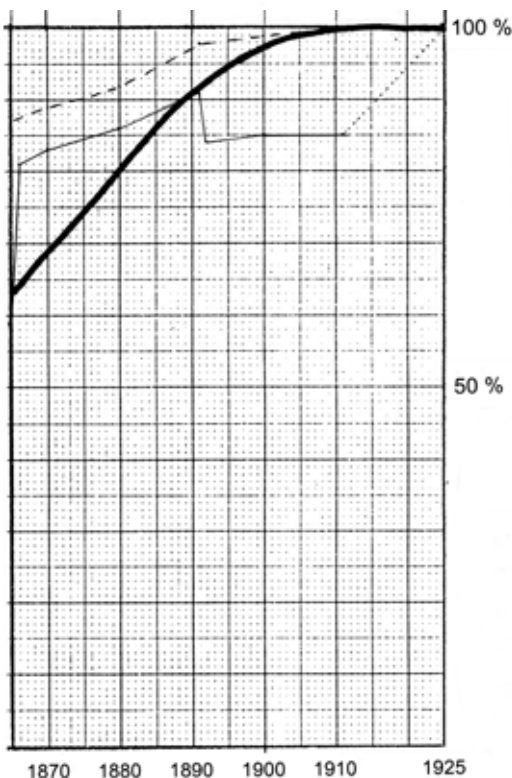
Men blev inte statistiken bättre med åren? I inledningen till Hallandsstatistiken för respektive år finns ibland uppgifter om insamlingen. Här får vi veta att uppgifterna är insamlade av Hushållnings sällskapet från företrädare för respektive socken. I början är de ofta beräknade efter

1870 1880 1890 1900 1910 1925

1870 1880 1890 1900 1910 1925

1870 1880 1890 1900 1910 1925

**Diagram 3, överst till vänster. Fagered-området:
Nyodling enligt min undersökning jämfört med BiSOS
åkerarealsiffror**

**Diagram 4, överst till höger. Torup-området: Nyodling
enligt min undersökning jämfört med BiSOS
åkerarealsiffror**

**Diagram 5 till vänster. Tvååker-området: Nyodling
enligt min undersökning jämfört med BiSOS
åkerarealsiffror**

Teckenförklaring se diagram 1-2.

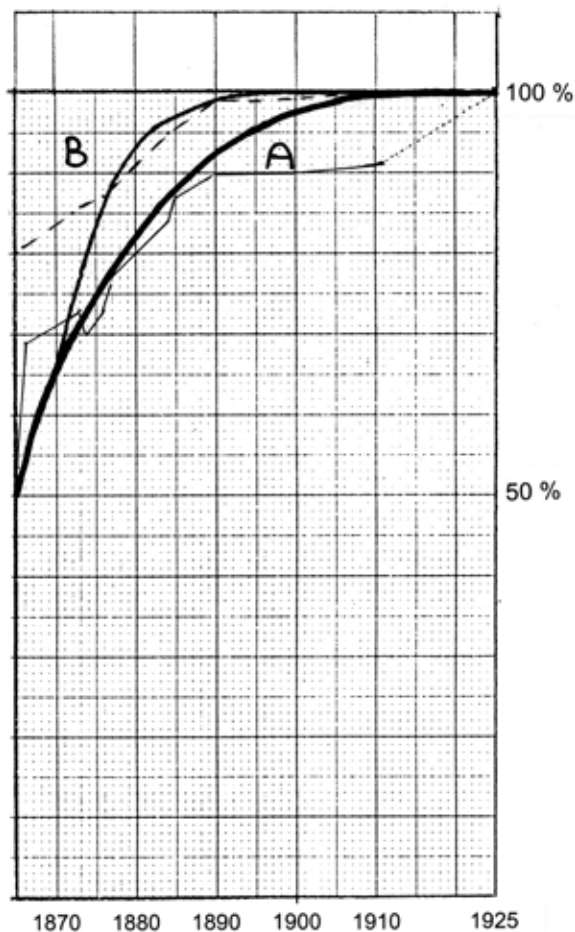

Diagram 6. Grimeton-området: Nyodling enligt min undersökning jämfört med BiSOS åkerarealsiffror

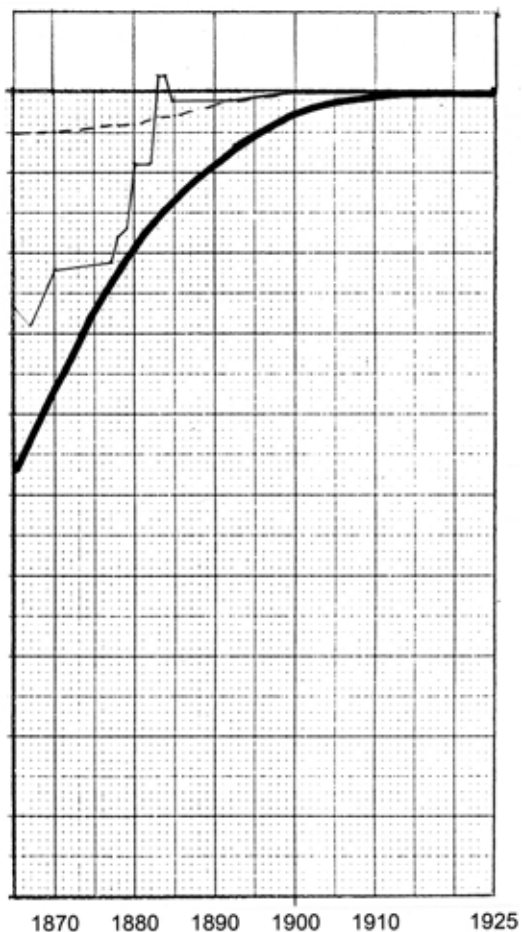

Diagram 7. Kvibille-området: Nyodling enligt min undersökning jämfört med BiSOS åkerarealsiffror

Teckenförklaring se diagram 1-2.

det utsäde som anges. De kan också vara beräknade efter tidigare skiften. 1870 uppges att siffrorna "för varje år allt mer närma sig verkliga förhållandet". 1880 och 1883 uppges att flera sockenuppgifter har kunnat rättas, men vilka socknar det gäller anges ej. Från 1885 finns markerat var särskilda undersökningar har gjorts. Jörn Svensson menar att statistiken blivit bättre med de nämnda justeringarna som det berättas om, så att den är nästan pålitlig kring år 1900.¹¹⁶ Men vi ska komma ihåg att inga riktiga uppmätningar av åkerarealer har gjorts mellan skiftena och 1925 års ekonomiska karta.

För att tydliggöra BiSOS åkerarealsiffrors otillförlitlighet har bilagans *diagram 1-9* skapats. De visar hur nyodlingslinjer blir: a) Om man tar BiSOS siffror som de är. Sockensiffrorna har adderats till att bli mina undersökningsområden. b) Om man tar bort de stora ändringsnivåerna som Jörn Svensson föreslagit. Jag har sökt "rädda" BiSOS statistik genom att ta bort alla ökning eller sänkning på mer än 10 % samt bortse från att de har fel siffror 1911 jämfört med 1925.¹¹⁷

Dessa två BiSOS-linjer kommer att jämföras med mina nyodlingskurvor i kapitel 4 vilka

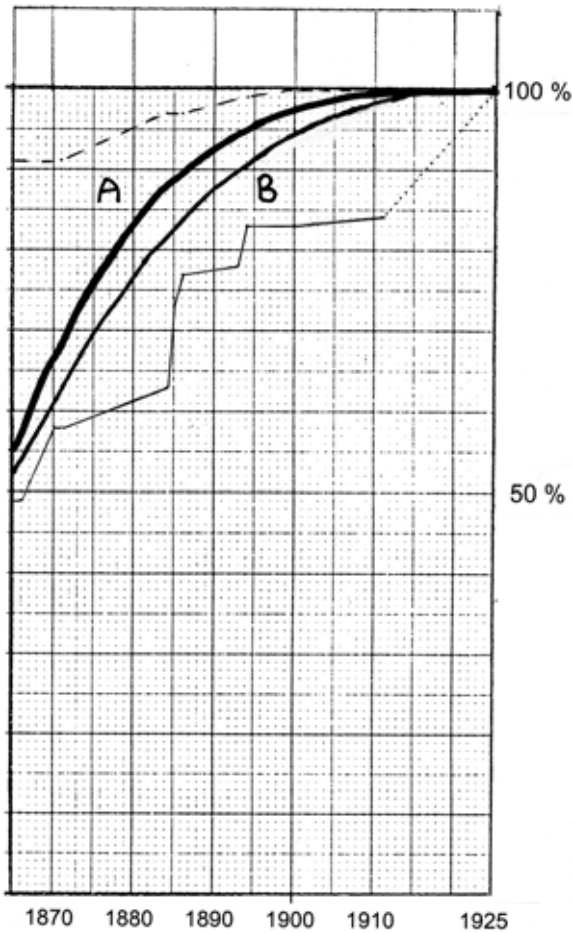

Diagram 8. Laholm-området: Nyodling enligt min undersökning jämfört med BiSOS åkerarealsiffror

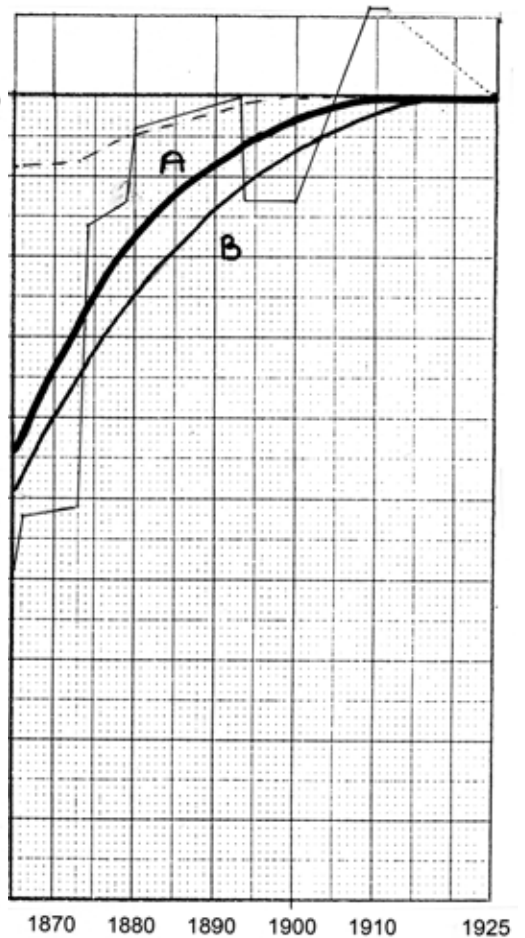

Diagram 9. Ränneslöv-området: Nyodling enligt min undersökning jämfört med BiSOS åkerarealsiffror

Teckenförklaring se diagram 1-2.

bygger på ett helt annat källmaterial. Alla BiSOS-tal ställs, som alla mina andra tal, i relation till 1925 års verkliga siffra, vilken satts till 100 %.

Tittar vi nu på resultatet i diagrammen ser vi att BiSOS-kurvorna här och där överensstämmer med mina nyodlingskurvor. Men om man inte hade haft mina uträkningar, vilken punkt skulle man då ha litat på? Och för det mesta överensstämmer BiSOS kurvor inte alls med mina. Min slutsats, som nämnts i kapitel 4, är att BiSOS kurvorna i diagrammen om åkerarealer, både de med reella tal och de "räddade", är helt oanvändbara.

Bilaga 5.1

Svaren från socknarna till Finanskommittén 1858 om odlingsystem

Denna bilaga anknyter till avsnittet "Finanskommittén" i kapitel 5. Uppgifterna i Riksarkivet har kompletterats med uppgifter i underlagen till femårsberättelser på Landskansliet.¹¹⁸ Troligen har socknarnas originalsvar funnits hos Hushållningssällskapet, som skötte sammanställningen av svaren, men sällskapets arkiv har brunnit upp.¹¹⁹ Socknarnas originalsvar får vi istället söka via sockenprotokollen, som finns digitaliserade i Svensk lokalthistorisk databas (SLHD).¹²⁰ Sockenstämmorna fick frågelistan från Finanskommittén kring 1 februari 1859. Inom den följande månaden har många socknar haft möten för att svara på frågelistan. Därför har samtliga sockenprotokoll i Halland från februari 1859 och angränsande tid granskats. Men från en del socknar saknas protokoll. I andra fall nämns Finanskommittén inte alls i sockenprotokollen. Då har troligen prästen eller en annan ståndsperson svarat, för det finns uppgifter som tyder på att medlemmar i Hushållningssällskapet deltog i svarsskrivandet i varje socken.¹²¹ En tredje variant är att det nämns att ett fullmäktige utsetts att svara, men inget svar finns i protokollen.

Tyvärr fanns det bara sju svar till Finanskommittén i sockenprotokoll, men dessa socknars originalsvar kompletterar ändå bilden på ett bra sätt.¹²² Ytterligare fyra svar har tagits med från grannsocknar till Halland på Västgötasidan, som idag tillhör Hallands län och därför kommit med i SLHDs databas.

De socknar i *tabell 1* som ingår i mina undersökningsområden har text i fet stil. I svaren är *kursiv text* originalsvaren från socknarna, så som de framgår av sockenprotokollen. *Vanlig text* är svaren till Finanskommittén i Riksarkivet, så som de är tolkade av Hushållningssällskapet. Svaren i *tabell 1* är återgivna bokstavstroget och inte nusvenskade, för att analysen ska bli så säker som möjligt.

Tabell 1. Svaren till Finanskommittén från socknarna om odlingsystem

SOCKEN	SVAR OM ODLINGSSYSTEM
Laholm	"Med större jordrymd tredings och med mindre men bättre växelbruk." [Min tolkning är att en större del av socknen har ensäde och en mindre del växelbruk.]
Veinge	"Tredingsbruk." " <i>Brukningssättet är tredingsbruk med undantag av skogsbygden där åker och äng är densamma och det övriga av denna 9:de fråga kunde icke besvaras.</i> "
Tjärby	"Tredingsbruk."
Hasslöv	"Till största delen besås årligen all öppen jord och gödes vart 3dje år."
Våxtorp	"All öppen jord besås årligen och gödes vart år 1/3 därav."
Ränneslöv + Yshy	"Växelbruk, ca 1/3 tredingsbruk."
Knäred	" <i>Gamla åkerjorden besås varje år, utan att trädas eller förvandlas till äng.</i> "
Karup + Skummeslöv	"Tredingsbruket allmänast, men övergår mer och mer till växelbruk. Tredingsbruk $\frac{3}{4}$ - växelbruk $\frac{1}{4}$."
Hishult	"Tvåskiftesbruk."
Snöstorp	"Växelbruket, i allmänhet ingen ordning. Det bekvämaste."
Trönninge	"Växelbr i allmänhet ingen ordning."

Eldsberga	"Växelbruk."
Tönnersjö	"3/4 tvåskifte, 1/4 växelbruk."
Enslöv	<i>"I alla hemmansbruk i skogsbygden, och i de trånga dalarna, som kunnat uppletas bland bergen, övas endast ensåde: så att den öppna jorden alltid besås och årligen hålles öppen, emedan markens stenbundna beskaffenhet hindrar plogens användande. Men på herregårdarna övas växelbruk. Och allmogen på Slättbygden börjar också att följa desse exempel, derest kampfjord [stenfylld jord] ej lägger hinder i vägen därför." Hhs korrigering: "På herrgårdarna växelbruk, annars ensåde."</i>
Breared	"Den öppna jorden sås årl, någon träda kommer sällan ifråga."
Övraby	"400 tunnl brukas i cirkulation och den övriga jorden i tredingsbruk."
Holm	"Tredingsbruk."
Torup	"Växelbruk." <i>"Växelbruk sålunda, att åkern gödslas vartannat år samt att den är årligen öppen."</i>
Kinnared	"Växelbruk." <i>"Växelbruk sålunda, att åkern gödslas vartannat år samt att den är årligen öppen."</i>
Slättåkra	"Ensåde."
Kvibille	"Ensåde, på större egendomar nyttjas växelbr ca 1/2 av sockn."
Getinge	"Med undantag av de smärre lottegarne, som nyttja tredingsbruk, är cirkulations eller växelbruket det allmänna."
Rävinge	"Med und av de smärre lottegarne vilka nyttja tredingsbr är cirkulations eller växelbr det allmänna."
Harplinge	"Växelbruk."
Steninge	"Växelbruk."
Söndrum	"Växelbruk till hela dess vidd."
Vapnö	"Växelbruk till dess vidd."
Skrea	"Växelbruk till en del, men icke allmänt vedertaget. 1/3 eller 838 tunl är under växelbr. Tvåskiftes och tredings begagnas ej."
Drängsered	"Åkerjorden begagnas alltid densamma, som odling ej kan ske till någon betydighet."
Krogsered	"Åkerjorden begagnas densamma, som odling ej kan verkställas till betydighet." (betyder trol ensådel)
Vessige	"Odl jord besås årl till 3/4 och nedlagd till slott [slåtter] omkr 1/4. I allmänh ingen bestämd ordning annan än den näst förut blivit tecknad."
Askome	"Odlade jorden besås till 3/4, till 1/4 nedlagd till slotte. Ingen annan bestämd ordning, än vad näst förut blivit tecknat."
Årstad	"Växelbruk är det allmännaste. Der växelbruk blivit infört har man allmänl (ligen) antagit 7 à 9 skiften."
Asige	"Allmänast är tredingsbruk."
Abild	"Treskifte."
Slöinge	"Växelbruk. 2/3 till säd och rotfrö, 1/3 till vallgång."
Eftra	"Växelbruk. 2/3 till säd och rotfrö, 1/3 till vallgång."
Fagered	-
Ullared	"Den lilla åkerjorden besås årl."

Källsjö	"Äger ej rum inom socknen."
Gällared	"All öppen jord besås årl med undantag av mossodling. Av åker 25 tunnland av äng 50 tunnland, men den gamla ängens avkastning är minskad."
Gunnarp	Trol ensäde, tolkning av kfb.
Okome	-
Köinge	"Det gamla brukningsättet fortsås."
Svarträ	"Vanliga brukningsättet är att hava den jord öppen som varit det av ålder."
Vinberg	"Hela den odlade jorden besås vanl med höst- och vårsäd samt potatis utom träda."
Stafsinge	"Hela den odlade jorden besås vanl med höst- och vårsäd samt potatis utom träda. Omkring 300 tunnland trädes [av 2300]."
Ljungby	Trol ensäde, tolkning av kfb.
Alfshög	"Tredingsbruk allmännast."
Sibbarp	"Tredingsbruk."
Dagsås	"1/2 tredings, 1/2 växelbr."
Morup	"Tredingsbruk. Till hela åkerjordens vidd."
Lindberg	"Treskifte. Hälften till vardera."
Torpa	"Treskifte. 2/3 åker, 1/3 äng."
Valinge	"Tvåskiftesbruk med [en] och annan svag början till växelbruk. 7/8 av jorden anses vara under tvåskiftesbruk."
Skällinge	"Tvåskiftesbruk. Den odlade jorden i allmänhet i ständigt bruk."
Nösslinge	"Tvåskiftesbruk. All öppen jord."
Stamnared	"Tredingsbruk. 5/6 av öppna jorden anses vara i ständigt bruk."
Träslöv	"Växelbruk begagnas överallt." " <i>Växelbruk.</i> "
Hunnestad	"Inget av delarna. Ej ordnat jordbruk."
Gödestad	"Intet av delarna. Ej ordnat jordbruk."
Grimeton	"2/3 växelbruk och 1/3 tredings."
Rolfstorp	"Ej ordnat jordbruk. 1/10 växelbruk."
Tvååker	"4/5 tredings, 1/10 tvåskifte, 1/10 växelbruk."
Spannarp	"Uteslutande tredingsbruk."
Veddige	"Växelbruk och koppelbruk."
Ås	"Växelbruk och koppelbruk."
Sällstorp	"Endast koppelbruk gagnas."
Värö	"Av den odl jorden 3/4 till sädesproduktion i 1/4 till äng."
Stråvalla	"Brukningsättet ej bestämt men 3/4 beg till sädesprod o 1/4 till äng."
Hanhals	"Närmar sig växelbruket med 2/3 öppen åker och nära 1/3 äng." "...med jordbrukets förbättring genom reglerande växelbruk, på utsäde besparas; under det avkastningen ökas." [Svar på en annan fråga från Finanskommittén, svaret på fråga 9 saknas.]
Tölö	"Nästan all åkerjorden besås årligen – av allmogen."
Lindome	"Tvåskifte."

Älvsåker	"Dels 2- dels 3-skifte."
Fjärås	"Ungef 1/3 af åkern är uti ensådesbruk och de andra 2/3 uti mer eller mindre rationelt växelbruk."
Förlanda	"Intetdera, ensådesbruk är det allmännaste."
Vallda + Släp	"Växelbruk. Tvåskiftes och tredingsbruk begagnas icke."
Ölmevalla	"Växelbruket begagnas för hela åkerbrukets vidd."
Landa	"Växelbruket begagnas för hela åkerbrukets vidd."
Onsala	"Mycket olika växelbruk har påbörjats."
Frillesås	"Obestämt, godtyckligt."
Gällinge	"Obestämt, godtyckligt."
Idala	"Obestämt, godtyckligt."

SOCKNAR I VÄSTERGÖTLAND I NUVARANDE HALLANDS LÄN:

Kungsäter	<i>"De gjorde nyodlingarna bildas så småningom för växelbruk. Men för övrigt måste, i denna magra byggd, den gamla odaljorden årligen besås."</i>
Karl Gustav	<i>"Den gamla odaljorden måste årligen besås; ty nyodlingarne äro ringa och åkerjorden i allmänhet inskränkt. Härvid anmärkas angående säteriet Stackenäs i att brukningssättet där är hälften växelbruk och den andra hälften består [=besås?] årligen."</i>
Gunnarsjö	<i>"Den gamla odaljorden besås årligen och intetdera av de i frågan nämnda [bruknings-sätten] kan här iakttagas."</i>
Grimmared	<i>"De gjorde nyodlingarne bildas så småningom för växelbruk, men för övrigt måste, i denna magra bygd, den gamla odaljorden årligen besås."</i>

Källor: RA Finanskommitténs arkiv (Äldre kommittéer nr 496) volym 13, LLA Hallands Landskanslis arkiv, DIIIba:2 Handlingar till femårsberättelserna 1861. SLHD med datum för sockenprotokollen: Torup 1859-02-14, Kinnared 1859-02-14, Träslöv 1859-02-10, Veinge 1859-02-21, Hanhals 1859-02-16, Enslöv 1859-02-20, Knäred 1859-02-09, Kungsäter 1859-02-22, Karl Gustav 1859-02-24, Gunnarsjö 1859-02-25, Grimmared 1859-02-23.

Kommentarer: Forsells ordning på socknarna 1839 är använd, och nuvarande staving tillämpad. I slutet av avhandlingen finns en karta över alla socknar i Halland.

Bilaga 7.1

Mantal per jordbrukare

Tabell 1 anknyter till uträkningen av kreatursgödseln i kapitel 7. Som syns i tabellen låg mantalen i södra slättbygden redan 1820 långt under genomsnittet och sjönk ytterligare 1880. Från 1860 och framåt hade man låga siffror även i Torup. De andra områdena låg på eller över genomsnittet. Medeltalen sjönk i de flesta områdena under 1800-talet, men Kvibille hade hela tiden höga tal. De låga nivåerna i södra slättbygden och Torup bör ha berott på förmedlingarna kring 1810. Sänkningarna i övrigt har orsakats av hemmansklyvningar.

Att skogsbygden trots sina små åkerytor per gård ändå hade mantal i nivå med andra områ-

dens gårdar, beror på att man vid skattläggning i skogsbygden bedömde även de resurser som skogen gav.¹²³

Tabell 1. Mantal per jordbrukare av dem som anger mantal

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	0,32	0,32	0,37	0,27	0,29	0,29	0,30	0,26	0,28
Fjärås	0,36	0,34	0,38	0,36*	0,39	0,34	0,35	0,40	0,26
Fagered	-	0,29	-	-	-	0,34	0,30	0,32	0,22
Torup	-	-	-	-	0,46	-	0,18	0,19	0,18
Tvååker	0,29	0,42	0,36	0,42	0,26	0,31	0,29	0,22	0,26
Grimeton	0,37	0,39	0,40	0,32	0,28	0,31	0,39	0,28	0,16**
Kvibille	-	-	-	-	0,40	-	0,41	-	0,31
Laholm	-	-	-	-	0,21	0,33	0,20	0,11	0,14
Ränneslöv	-	-	0,28	-	0,18	0,24	0,14	0,13	0,14
M	0,34	0,35	0,36	0,34	0,31	0,31	0,28	0,24	0,22

Källor: Boupppteckningsmaterialet.

Kommentarer: Minst 10 krävs för att tas med. *Borttaget en godsägare som har 24,50 mantal. **Borttaget en godsägare som har 14,10 mantal.

Bilaga 8.1

Helmfrids karta över storskiftet i Sverige

I samband med att storskiftet i Halland undersöks i kapitel 8 antyds, att Helmfrids kända karta över storskiftet i Sverige måste ifrågasättas. Här kommer själva undersökningen som kritiken grundar sig på.

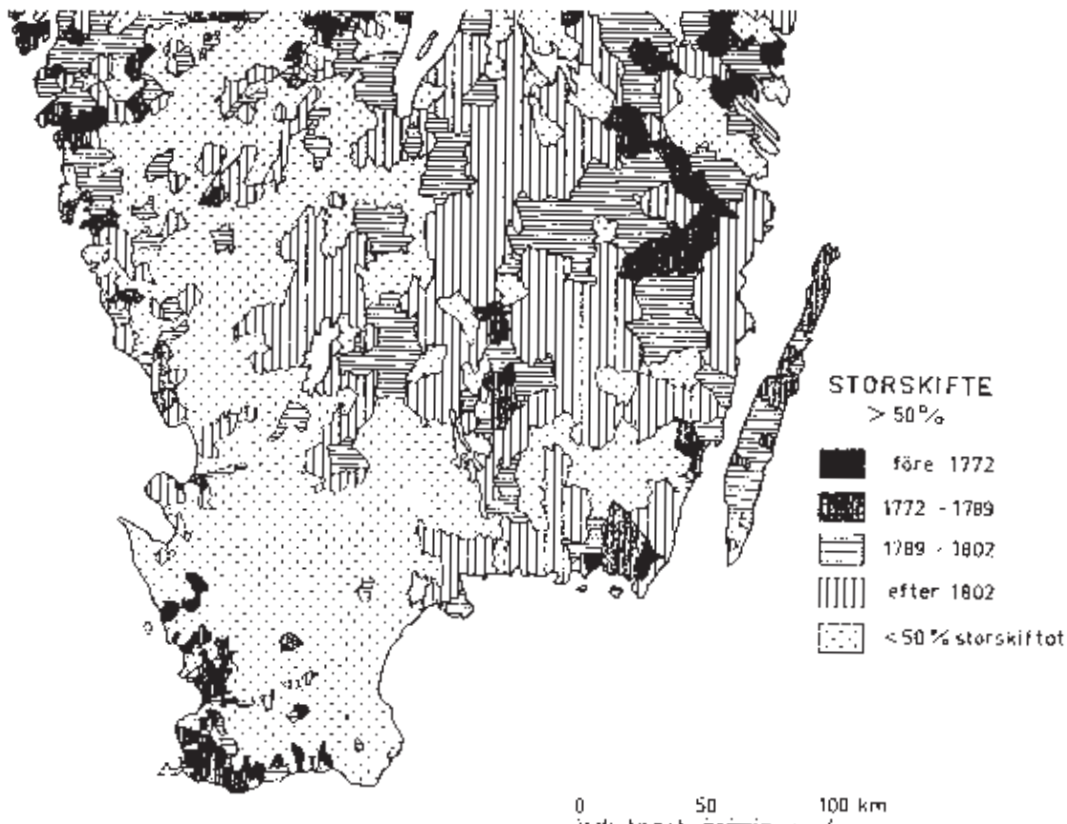
Den egentligen enda undersökningen om storskiftets spridning i Sverige, som ständigt refereras till, är *Helmfrids* från 1961. Hans karta över när storskiftet genomfördes, se *karta 1*, är till exempel publicerad i Sporrongs använda skrift från 1970 och i Gadds del av *Det svenska jordbrukets historia* som kom år 2000.¹²⁴

På *karta 2* har mina resultat av storskiftets genomförande i Halland jämförts med Helmfrids. Helmfrid använder en metod som inte är så tydlig, eftersom han bara undersöker *de byar som består av minst två jordeboksenheter* (ofta två mantal). Han har på sin karta angett årtalet när hälften av dessa byar hade storskiftat. (Om det fanns fem sådana byar i en socken, var det alltså när tre av dem storskiftats.) Min metod är att istället ange årtalet när *hälften av mantalet* var storskiftat. Dessutom använder Helmfrid ett centralt nationellt register, medan jag undersökt alla kartor by för by.¹²⁵

Som synes på *karta 2* skiljer sig mina uppgifter från Helmfrids i 8 av de 23 undersökta socknarna. Och ofta är avvikelserna stora. I till exempel Älvsåker är mitt resultat att hälften av mantalet var storskiftat 1772, medan Helmfrid anser att storskiftet aldrig nådde hälften av byarna i den socknen. I Skummeslöv var det tvärtom att storskiftet enligt min undersökning aldrig nådde hälften av mantalet, medan Helmfrid sätter storskiftets genomförande hos hälften av byarna till 1772-1789.

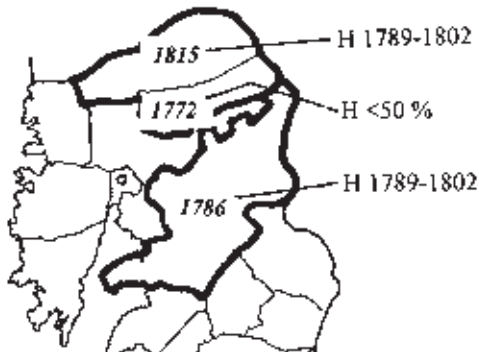
Karta 1. Helmfrids karta över storskiftets spridning i Sverige, utsnitt

Källa: Helmfrid s 120.

Min tolkning är att Helmfrids källmaterial kan vara bristfälligt. Men framför allt blir hans metod mycket grov och därmed missvisande. Alltså är Helmfrids karta inte en säker källa för hur storskiftet genomfördes i Sverige.

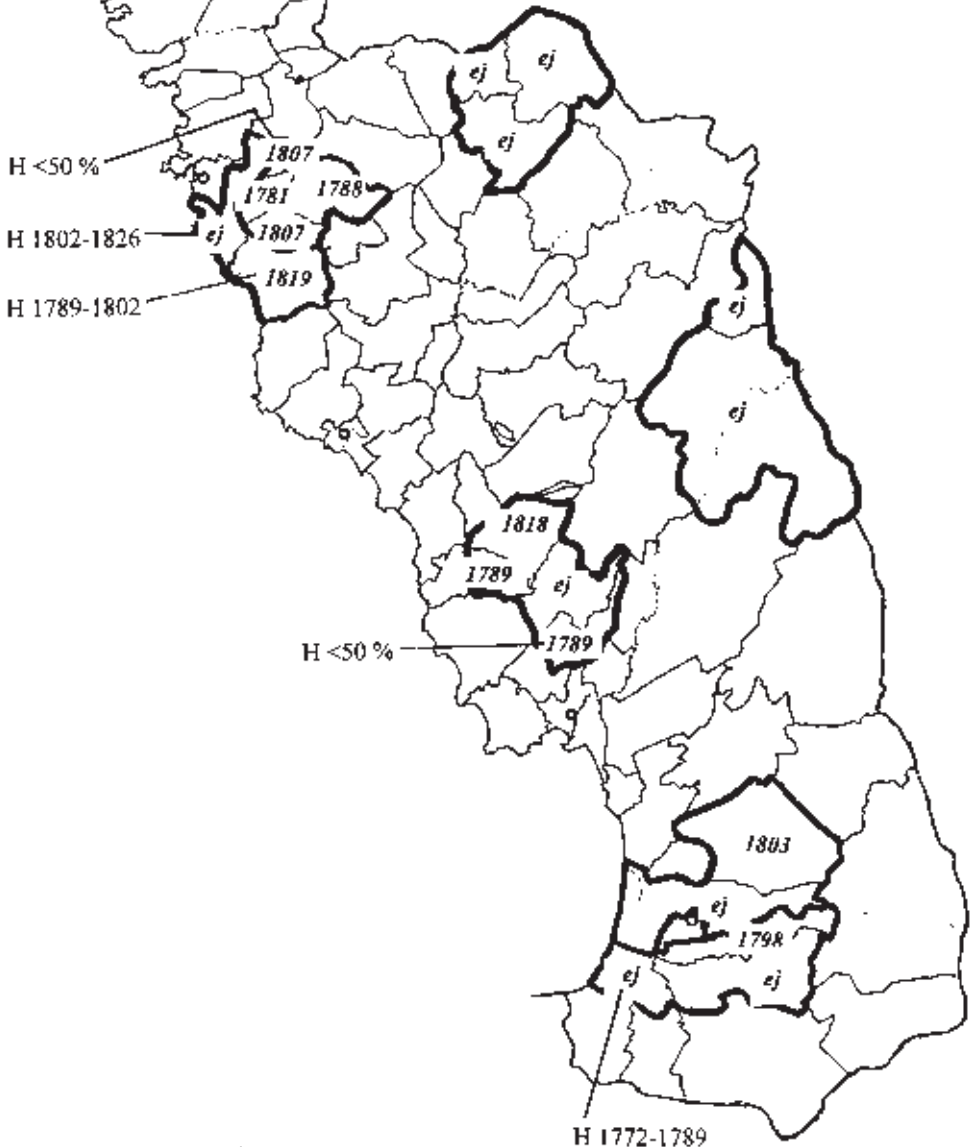
Helmfrids karta över *enskiftet och laga skiftet* är utförd med samma metodik som storskifteskartan. Denna karta borde, liksom storskifteskartan, kunna innehålla många tveksamma resultat. Men den är inte så detaljrik som den för storskiftet, Helmfrid går inte ner på sockennivå på samma sätt. Helmfrids perioder är också längre (25-åriga), så skillnaden mot mina resultat är små. Här har bara skillnaderna på undersökningsområdesnivå studerats, och bara i ett fall finns en differens mellan mina och Helmfrids resultat. Det gäller Fagered-området, där han anger att laga skiftet till 50 % var genomfört före 1875, medan mina resultat visar på perioden 1880-1900 istället.¹²⁶

Karta 2. Storskiftet i Halland: Undersökningsområdena jämfört med Helmfrids karta

Markerat i mina undersökta socknar är det år då hälften av mantalet hade genomgått storskifte. "ej" betyder att mindre än hälften blev storskiftat totalt sett. Helmfrid har en annan metod, som beskrivs i texten. Han får helt andra årtal än mina i 8 av de 23 undersökta socknarna. H = Helmfrids uppgifter när de avviker från mina. Se karta över socknar i slutet av avhandlingen.

Källor: Lantmäterimaterialet, Helmfrid s 120-121.

Bilaga 9.1

Kreatursdefinitioner och hästtabeller

Denna bilaga anknyter till kapitel 9. Vi ska börja med definitioner av olika djur.

Hästen blev en fullgod dragare vid fyra års ålder. För det mesta benämndes den då i bouppteckningarna också häst, sto eller dylikt. När den var yngre (2-3 år) kallades den följa eller dylikt, och när den var som allra minst: föl (0-1 år). Men allmogen började ofta använda 2-3 åriga hästar som dragare, alltså medan de fortfarande var följer.¹²⁷

Hästarnas kapacitet som dragdjur har graderats. En fullvuxen häst har räknats som *en hel dragare*. De följer som har haft minst det genomsnittliga kovärdet för alla undersökningsområden en viss penningvärdesperiod (*tabell 9.2*) har räknats som *en halv dragare*. Och fölen med lägre värden har helt tagits bort ur undersökningen. De vuxna hästar som haft *under* det genomsnittliga kovärdet har ansetts vara svaga dragare och har räknats som *halv dragare*.¹²⁸

På liknande sätt har oxarna behandlats. Oxen blev också en fullgod dragare vid fyra års ålder och benämndes då oxe. Innan dess kallade man den stut, och stutar på 1½-3 års ålder var också dragare.¹²⁹ De som kallades stutar och hade minst genomsnittliga kovärdet har, i likhet med följorna, räknats som halva dragare. De som kallades kalvar har inte alls tagits med i undersökningen. Liksom med hästarna har oxar med under det genomsnittliga kovärdet betraktats som halva dragare.¹³⁰

Tjurar var inte dragare. Dessa har bara tagits med om de värderades över eller lika med komedelvärdet. Sådana tjurar var sällsynta, men kan tolkas som att en avel för avsalu pågick.¹³¹

Alla kor har tagits med, men inga kvigor, för här är terminologin klar: En ko är ett nötkreatur som fött en kalv, vilket brukade ske vid 4 års ålder.¹³²

Som avslutning kommer två tabeller om hästar:

Tabell 1. Hästars andel av alla dragdjur

Procent.

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	41	45	45	70	61	79	82	84	80
Fjärås	64	58	65	69	74	90	76	87	91
Fagered	46	43	34	24	23	21	13	21	38
Torup	76	53	34	27	16	13	10	3	21
Tvååker	80	89	76	69	89	75	66	72	98
Grimeton	74	96	88	92	92	89	64	75	96
Kvibille	94	93	94	96	90	73	54	83	100
Laholm	79	95	78	78	97	86	85	79	93
Ränneslöv	78	72	83	94	90	79	69	93	99
M	70	72	66	69	70	67	58	66	80

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Kommentarer: Hästar inkl följer, resten upp till 100 % var alltså oxar/stutar. Inga dragare är i denna tabell reducerade till halva dragare, utan även följer och stutar har räknats som en hel.

Tabell 2. Hästdragare per jordbrukare

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	1,0	1,2	1,0	1,4	1,1	1,2	1,6	1,4	1,0*
Fjärås	1,5	1,4	1,5	1,8*	2,0*	1,8	1,6*	1,6	1,7*
Fagered	0,8*	0,5	0,4	0,3	0,3*	0,2	0,2	0,3	0,3
Torup	0,9	0,8	0,6	0,5	0,2*	0,1	0,1	0,0	0,2
Tvååker	1,5	1,8	1,9*	1,8	1,8	2,0*	1,7	1,6*	2,5*
Grimeton	1,9*	1,9	1,9	2,0	1,5	1,0	1,3*	1,3*	2,0*
Kvibille	1,6	1,8	1,9	1,7	1,3	1,5	0,9*	1,3*	2,0*
Laholm	1,8	2,1	2,1	1,9*	1,1	1,6*	1,7	1,3	1,1
Ränneslöv	2,0	2,0	2,0	1,9	1,4	1,0	1,4	2,8**	2,5*
M	(1,4)1,4	(1,5)1,5	(1,5)1,5	(1,4)1,5	(1,2)1,2	(1,1)1,2	(1,1)1,2	(1,2)1,3	(1,0)1,5

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

Kommentarer: Till skillnad mot i tabell 1 har här svaga dragare räknats som ½, se definitioner i början av bilagan. Medelvärdena inom parentes är exklusive storjordbrukare. – * Skulle man ha tagit bort storjordbrukare (med minst 10 kor och minst 4 fullgoda dragare), skulle man ha fått följande siffror: Fa 1740: 0,8, Gr 1740: 1,8, Tv 1780: 1,8, Fj 1800: 1,7, La 1800: 1,7, Fj 1820: 2,0, Fa 1820: 0,3, To 1820: 0,1, Tv 1840: 1,9, La 1840: 1,5, Fj 1860: 1,5, Gr 1860: 1,1, Kv 1860: 0,8, Tv 1880: 1,5, Gr 1880: 1,2, Kv 1880: 0,8 (tre storjordbruk), Li 1900: 0,8, Fj 1900: 1,3 (två storjordbruk), Tv 1900: 1,7 (åtta storjordbruk), Gr 1900: 1,2 (två storjordbruk), Kv 1900: 1,1 (två storjordbruk), Rä 1900: 1,7 (sex storjordbruk). ** Rä 1880 har ett stort stuteri som inte är ett storjordbruk enligt min def, men alltså har extremt många hästar.

Bilaga 9.2

Jämlikhet

I samband med undersökningen av antalet kor i kapitel 9 kan jämlikhet studeras. Maths Isacson visade i sin avhandling att bönderna i södra Dalarna var mer jämlika på 1700-talet än de blev

Tabell 1. Jämlikhetsmått baserat på antalet kor

Procent av jordbrukarna mellan halva och dubbla koantalgenomsnittet i respektive område.

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	100	96	90	92	87	84	86	68	68
Fjärås	96	93	100	86	69	93	86	89	65
Fagered	92	96	85	89	65	68	68	79	89
Torup	93	93	80	71	92	83	85	89	88
Tvååker	85	89	91	93	84	67	76	73	62
Grimeton	85	97	96	93	81	75	85	67	54
Kvibille	94	97	78	100	81	88	69	65	33
Laholm	85	100	96	76	80	92	88	76	61
Ränneslöv	88	97	88	96	90	83	85	79	67
M	91	95	89	88	81	81	81	76	65

Källor: Bouppteckningsmaterialet.

efter 1820.¹³³ Stämmer detta också för Halland? Jag har konstruerat ett ”jämlikhetsmått” utifrån hur stor andel av jordbrukarna som låg mellan 50 % och 200 % (en halvering och en dubbling) av medelvärdet för antalet kor. Är den procentsiffran hög så var jämlikheten hög.

Som *tabell 1* visar var jordbrukarna med detta mått mätt 1740–1800 extremt jämlika med en topp 1760. 1820–1860 minskade jämlikheten något, men slående är hur jämlikt det fortfarande var. Först 1880 och ännu mer 1900 ökade differensen mellan jordbrukarna betydligt.

Bilaga 9.3

Uppfödning av stutar

Bilagan anknyter både till kornas värde och försäljningen av kreatur i kapitel 9. Här ska vi undersöka uppfödningen av nötkreatur. Andelen jordbrukare med stutar visas i *tabell 1*. Även högt värderade tjurar måste indikera en nötkreatursavel. De med stjärna markerade siffrorna i tabellen markerar att området hade avelstjurar. Tolkningar finns i kapitel 9.

Tabell 1. Andel jordbrukare med stut i procent samt områden med avelstjurar

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	50	27*	28*	20*	13*	0	4	0	0
Fjärås	26*	43	27*	21*	8*	7	0	0	0*
Fagered	27	7	12	0	0	0	4	14	0*
Torup	7	20	24	35	29	10	12	7	6
Tvååker	27	11	29	24	0*	9	4*	3	0*
Grimeton	33	10	12	7	4	0	12	3	0*
Kvibille	6	10	7	0	11	8	6	0*	0*
Laholm	33	7	24	12	4	0	0	0	0
Ränneslöv	40	47	23	4	7	3	4	0	0*
M	28	20	21	14	8	4	5	3	1

Källor: Bouppteckningsmaterialet. Bara stutar över det genomsnittliga kovärdet medtagna.

Kommentarer: *Betyder att det också fanns minst två jordbrukare (>5 %) med en tjur värderad till minst genomsnittliga kovärdet. Man kunde ha yngre tjurar till avel som alltså inte kommer med här. De blev köns mogna vid 1½ års ålder.¹³⁴

Bilaga 10.1

Sammanfattning av den agrara revolutionen bygdevis och områdesvis i Halland

Detta är en fördjupning av uppgifterna i delkapitlet Den agrara revolutionen i Halland i kapitel 10.

Norra mellanbygden (Lindome, Fjärås)

Epok I 1720–1800:

Under denna period var norra mellanbygden den enda bygd i Halland,¹³⁵ där bönderna ägde en majoritet av jorden. Detta gällde båda undersökningsområdena Lindome och Fjärås. Men under hela tiden 1740–1880 bodde i Fjärås runt ¼ av jordbrukarna på frälsegårdar ägda av ett gods, för Fjärås hade tre herrgårdar och en rätt stor andel frälsejord. Lindome var alltså det område med mest entydigt självägande. Vi ska se hur detta visade sig i den konkreta utvecklingen.

De obesuttnas och småbrukarnas andel av jordbrukarna i bygden var fram till 1800 liten och nästan ingen jordbrukare var utan dragare. Folkökningen var i norra mellanbygden denna period klart störst i Halland.

Man hade de klart tidigaste storskiftena i Halland och Lindome var tydligt före Fjärås. Storskiftet började i Lindome redan före 1760 och 1780 hade hälften av mantalet storskiftats, i Fjärås hade 38 % storskiftats 1780 och 64 % 1800.

Bygden hade den högsta uppodlingsnivån på 1700-talet jämfört med 1925 års åkerareal i Halland. Nyodlingen startade också tidigast i Halland: i Lindome redan 1780 och i Fjärås 1790.

Kornas antal var ungefär som i övriga Halland, men deras värden var långt över andra bygders. Man hade något fler häst- och oxdragare än i andra bygder. Ungefär hälften var oxar och hälften hästar under denna period, vilket bör hänga ihop med en viss försäljning av oxar under 1700-talet. Hästvärdena låg över genomsnittet för Halland i Fjärås och under i Lindome.

Redan 1740 hade så gott som alla jordbrukare i bygden plog, vilket var långt före alla andra områden i Halland. Det var den lätta västgötaplogen som användes. Bygden var också långt tidigare än övriga Halland med järnpinneharvar. I Lindome hade hälften av jordbrukarna järnharv redan 1760, medan motsvarande nivå nåddes i Fjärås 1800.

Antalet harvar per jordbrukare ökade redan 1760, tidigast i Halland. Bygden hade givetvis högst harvvärden men också högst årdervärden i Halland. Man kan säga att det fanns en redskapskultur i bygden där man experimenterade med järn på olika sätt redan på 1700-talet.

Summerar vi så ser vi att norra mellanbygden var den klart ledande bygden i den agrara revolutionen i Halland under perioden 1720–1800. Lindome utvecklades i många fall före Fjärås.

Epok II 1800–1860:

Majoriteten av jordägarna fortsatte givetvis att vara självägande, men detta blev under 1800-talets början inte längre så unikt i Halland. Fortfarande fanns det få obesuttna, få med låga mantal och få småbrukare bland jordbrukarna i bygden. Detta var däremot unikt jämfört med övriga bygder. Folkökningen i bygden var mindre än på andra håll, speciellt liten i Fjärås.

Storskiftet fortsatte något i början av 1800-talet, men bygden hade nästan inga enskiftet. Laga skiftena hade 1840 genomförts ungefär som i andra bygder, Lindome var snabbare än Fjärås. 1860 hade mer än 80 % av mantalet genomfört laga skifte i båda undersökningsområdena, vilket var bland de mesta i Halland.

Nyodlingen fortsatte och var som störst från 1840 och framåt. Med tidig användning av plog

kunde norra mellanbygden ha ett dynamiskt ensäde som var mer omfattande än andras. Bygden var förmodligen därför först med lindbruk i Halland. Genombrottet för detta odlingssystem kom redan kring 1830, då troligen runt 40 % av jordbrukarna börjat tillämpa det.

Potatis började odlas på åkern 1820 och redan 1840 hade den uppnått 20 % av utsädet, en nivå som stod sig. Havre ökade sin andel av all säd redan 1840, det vill säga innan försäljningsperioden.

Kornas värden låg fortfarande över genomsnittet i Halland, högst var de i Fjärås. Andra bygder gick kring 1840 förbi även Fjärås vad gällde hästvärden. Fortfarande hade man lite fler dragare per jordbrukare än i övriga Halland. Hästarna blev nu betydligt fler än oxarna, men kring 1860 ökade oxarna sin andel något. (Fler oxar behövdes när nyodlingarna var som intensivast.)

Järnfjölsplogen infördes i Halland denna epok, där bygden var mycket tidig. Bara Tvååker var före Fjärås, och 1840 hade redan över hälften av jordbrukarna i bygden järnplog. Nästan alla jordbrukare i bygden hade järnpinneharv kring 1830. Bygden var tidigast i Halland med att införa djupharvar (krokpinneharvar). Redan 1840 hade dessa redskap fått ett genombrott (= innehades av minst 20 %) och 1860 hade hälften av jordbrukarna denna harvtyp. Vältar var man också bland de tidigaste med. Ett genombrott kom redan 1820 och 1860 hade hälften av jordbrukarna redskapet.

Sammanfattningsvis var norra mellanbygden fortfarande under första halvan av 1800-talet en av de ledande bygderna i jordbruksomvandlingen men med några andra områden jämsides. En tendens fanns att Fjärås denna period var något före Lindome: Dels var jordbrukarna i Fjärås lite rikare, och dels kanske Lindomejordbrukarna nu började koncentrera sig mer på sina många hantverk.

Epok III 1860-1900:

Bondeägandet av jorden fortsatte och de sista frälsebönderna försvann i Fjärås. De obesuttna var förhållandevis få men ökade i Fjärås denna period. Småbrukarna ökade också och var fler i Lindome än i Fjärås. (Småbrukarna i Lindome var ofta hantverkare till sin huvudsyssla.) År 1900 blev även de som hade mindre än 1/10 mantal en grupp att räkna med. Det blev alltså en ökad underklass bland jordbrukarna under perioden samtidigt som folkmängden minskade.

Laga skifte fortsatte något, så att 1900 hade drygt 90 % av mantalet skiftats. Detta visar att herrgårdarna i Fjärås inte hade så stort inflytande över jorden, att de kunde organisera egna jordomfördelningar i någon större omfattning.

Nyodlingen var fortfarande 1880 intensiv, men avtog därefter snabbt och hade upphört år 1900. Liksom i slättbygden hade man i norra mellanbygden infört lindbruk till 100 % år 1880. Rent växelbruk med gräsfrösädda vallar började också tillämpas under perioden med en trevande början kring 1860 och fanns hos nästan alla jordbrukare år 1900. Havre producerades nu till rätt stor andel, speciellt i Fjärås, och exporterades 1860-1890.

Linodlingen var under 1700- och 1800-talen liten i Lindome och stor i Fjärås. I Lindome upptog andra hantverk hela bondens tid, men i Fjärås var linnetillverkningen för avsalu betydande. Kring 1880 började en minskning i linodlingen även i Fjärås, förmodligen i samband med minskad försäljning av linnetyger.

Kornas värden fortsatte att ligga över Hallandsgenomsnittet till 1880, men därefter sjönk det under. Nu hade man lite färre dragdjur än Hallands genomsnitt. Hästarna var lite mer värda i Fjärås än i Lindome. Oxarna utgjorde bara 1/5 av dragarna.

Järnplogar fanns hos nästan alla jordbrukare i bygden 1880, järnharvar hade de sedan tidigare. Djupharvar användes hos nästan alla i Fjärås 1880, och fjäderharven hade fått sitt genombrott i detta område 1900. Fjärås hade fortfarande flest harvar per jordbrukare i Halland. En unik trend

i Halland var att årder inte längre blev självklart på gårdarna. Troligen var det djupharvarna som ersatte dessa. Och potatisfårorna kunde faktiskt plöjas upp med plog.

Enstaka hackelseverk började komma 1860. Annars dröjde det till 1880 innan maskiner etablerades på gårdarna. 1880 hade nästan hälften av jordbrukarna i bygden tröskverk, vilket var tidigast i Halland. Samtidigt fick sädesharpor sitt genombrott. Och 1900 hade nästan varannan gård sädesharpor och hackelseverk.

Sammanfattningsvis så kunde Fjärås till stora delar fortfarande 1860-1900 mäta sig med slättbygden i agrar utveckling. Jordbrukarna i Lindome var inte lika framme i utvecklingen som tidigare. Detta kan bero på att de år 1900 hade mindre resurser än genomsnittet i Halland (utan att för den skull bli småbrukare). Lindome hade huvudsakligen blivit ett område med hantverkare, vilka hade jordbruket som bisyssla.

Skogsbygden (Fagered, Torup)

Epok I 1720-1800:

Adeln ägde en klar majoritet av gårdarna i Torup hela denna undersökningsperiod, och det fanns så gott som inga självägande bönder. Torup var därmed det mest adelsdominerade området i hela Halland, men inslaget av herrgårdar var litet. Även i Fagered ägde adeln en del gårdar 1740, men från 1760 och framåt minskade detta till en obetydlighet. Ungefär en fjärdedel av jordbrukarna blev istället självägande, men majoriteten var fortfarande kronobönder.

De obesuttna var få, men småbrukarnas andel var störst i Halland (runt 15 %) på 1700-talet, och de flesta fanns i Fagered. Bygden hade den minsta folkökningen i Halland vid denna tid, speciellt liten var den i Torup.

Förmodligen för att förhållandena var så svåra, så fick bygden en mantalsförmedling, alltså en skattereduktion, kring 1810 med 11 %. Detta förekom i övrigt bara på Laholmsslätten. I Torup pågick mantalsförmedlingen ända till 1839, unikt i hela länet.

Bara några procent genomförde storskifte och dessa skedde runt år 1800. Bygdens uppodlingsnivå låg på 1700-talet på cirka 17,5 procent av odlingsmaximum. Ingen nyodling kom igång denna period. Utsädet per gård var långt under det normala för Halland.

Bygden hade något fler kor per gård än genomsnittet för Halland. Men kornas värden/storlek låg långt under Hallandsnivån, allra minst var korna i Torup. Bygden hade också betydligt färre dragare än i övriga Halland, men bönderna i Torup hade något fler än i Fagered. Kring 1750 var hälften av alla dragare hästar, men 1800 utgjorde oxarna $\frac{3}{4}$ av dragarna. Störst var oxandelen i Fagered. Hästarna i Fagered låg på genomsnittet i storlek, medan de i Torup var mindre.

Årder och träharv var de enda redskapen denna period. Ända var årdren de lägst värderade i Halland, och bonden här hade färre till antalet än i andra bygder.

Summerar vi denna period i skogsbygden så skedde inte någon som helst agrar utveckling fram till 1800. Detta berodde förmodligen i Torup på det hårda grepp om jorden som adeln hade under denna period samt på att bondgårdarna var små.¹³⁶ I Fagered hade adeln inte så stor makt över jorden, men bristen på utveckling berodde troligen på att gårdarna var ynkligt små, ännu mindre än i Torup, och få hade haft råd att friköpa sig. Förmodligen spelade bisysslor en stor roll i bygden.¹³⁷

Epok II 1800-1860:

Under epoken skedde en klar förändring av jordägandet i skogsbygden. I Fagered blev självägande bönder i majoritet 1840, i Torup började vissa friköp 1820 och de självägande blev i majoritet 1860. Fagered var alltså tidigare, men jordägarförhållandena utjämnades mellan de två områdena under perioden.

Andelen obesuttna jordbrukare ökade denna period ungefär som i övriga Halland, flest var

de i Torup. Småbrukarna ökade till runt 40 % av jordbrukarna, vilket var högst i Halland, även här fanns flest i Torup. Bara lite drygt hälften av jordbrukarna hade alltså dragare. Folkökningen var fortfarande måttlig jämfört med övriga länet.

Laga skifte kom mycket sent. I Torup hade 1860 39 % av mantalet skiftats, medan man i Fagered ännu bara nått 9 %. Nyodlingen hade börjat 1810 i bygden, vilket var sent. Nyodlingen gick heller inte alls så snabbt i skogsbygden som i andra bygder. Korntalen var också lägre. Ensådet fortsatte att vara det enda odlingsystemet i bygden.

Möjligen slog potatisen igenom som människoföda snabbare i skogsbygden än i övriga Halland. Fagered var mycket snabbare med att introducera potatis i åkern än Torup. 1840 utgjorde redan potatisen 18 % av utsådet i Fagered, medan den bara nått 5 % i Torup, motsvarande siffror 1860 var 31 % och 12 %. Andelen havre ökade något 1820–1840 för att därefter minska. Bygden deltog alltså inte i havreexporten kring 1860.

Intressant är att linproduktionen sjönk i Fagered redan 1840 och var nästan borta 1860, vilket var tidigt. Detta bör ha berott på att andra inkomster tog vid, kanske skogsprodukter.

Från att ha haft något fler kor än övriga bygder, fick jordbrukaren i skogsbygden nu istället färre. Kornas värden låg också långt under övriga Halland och lägst var de i Torup. Antalet dragare var lågt men något högre i Fagered än i Torup. Oxarna var helt dominerande bland dragdjuren. Flest hästar fanns i Fagered.

Någon enstaka jordbrukare hade plog denna period och i Fagered kom genombrottet för plogen 1860. Enstaka järnharvar fanns men inget genombrott kom.

Friköp skedde alltså under epoken, men jordbruken fortsatte att vara mycket små med extremt många gårdar utan dragare. Jordbruksutvecklingen började komma igång med viss nyodling och potatisodling, men förändringstakten var fortfarande mycket långsam. Flera tecken tyder på att gårdarna i Fagered utvecklades mer än i Torup, men utvecklingen skedde nog mest i binäringarna. De små gårdarna och troligen brist på arbetskraft gjorde att stenröjningen dröjde. En sådan krävdes nämligen för att införa den nya jordbrukstekniken.

Epok III 1860–1900:

Friköpen fortsatte så att under perioden blev $\frac{3}{4}$ av jordbrukarna självägande. Men småbrukarna var fortfarande lika extremt många. Andelen obesuttna jordbrukare var däremot normal, med flest i Fagered. Andelen med under 1/10 mantal ökade i Torup redan 1860 till drygt 20 %, i Fagered kom jordbruk med små mantal först 1900. Folkökningen avstannade i Fagered före år 1900, men i Torup fortsatte den efter 1900. Man kan tolka detta som att utvecklingen inte var ”färdig” förrän senare i Torup.

Laga skifte tog nu fart i området, så att 1900 var 72 % av mantalet skiftat i Torup och 57 % i Fagered. Den stora andelen ensamgårdar förklarar de lägre siffrorna i Fagered.

Nyodlingen fortsatte i jämn fart under perioden men skulle komma att fortgå långt in på 1900-talet. Utsädesmängden låg bara på en tredjedel av normalbonden i Halland. Skogsbygden var absolut sist med de nya odlingsystemen, först 1880 kom genombrottet för lindbruket och 1900 hade runt 30 % rent växelbruk. Fortfarande 1900 hade alltså troligen en majoritet ensåde, förmodligen beroende på de små åkerytorna, stenigheten och den sena tekniska utvecklingen. Torup kom upp i normalnivåer på potatisodlingen först 1880. Linodlingen i Torup sjönk sent, först 1900 var den nere på noll.

Skogsbygden fortsatte att ha betydligt färre och mindre kor än andra områden. Den förändring som skedde i övriga Halland 1900 med betoning av animalieproduktionen uteblev i denna bygd. Jordbrukare utan dragare var fortfarande lika många som tidigare. Andelen oxar var 90 % av dragarna ända till 1880, därefter skedde en viss ökning av hästandelen.

Först denna period kom genombrottet för de nya jordbearbetningsredskapen, långt efter de

andra bygderna i Halland. I samtliga fall var utvecklingen något tidigare i Fagered än i Torup: Ploggenombrottet kom 1860 i Fagered och tjugo år senare i Torup. 1900 hade nästan alla plog i Fagered mot strax över hälften i Torup. Eftersom plogen var så sen var de flesta som infördes järnplogar. Järnharvarna kom 1880, då också antalet harvar per jordbrukare steg, 1900 hade bara drygt hälften järnharv. Genombrottet för djupharvar kom 1880 i Fagered och 1900 i Torup. Fjäderharvar hade 1900 fått sitt genombrott i Fagered. Hälften av jordbrukarna i Fagered hade 1900 vältar, men i Torup kom genombrottet först då.

Skogsbygden hade bara ett fåtal maskiner. Hackelseverk fick sitt genombrott 1880 och närmare hälften hade dessa 1900. Tröskverk fick också ett genombrott 1900. Maskiner avsedda för arbete på fälten fanns överhuvudtaget inte i skogsbygden fram till år 1900. Stenigheten måste fortfarande ha utgjort ett svårt hinder och troligen också kostnaderna.

Summeringen av denna period blir att den agrara revolutionens landvinningar först nu *började* komma in i skogsbygden. Fagered gick nu klart före Torup i utvecklingen. Men mängden sten i åkern och de små gårdarna, som ofta inte hade dragdjur, måste ha utgjort ett stort hinder i båda områdena.

Mellersta slättbygden (Tvååker, Grimeton, Kvibille)

Epok I 1720-1800:

Jordägandet var klart olika i de olika undersökningsområdena i denna bygd: Tvååker hade aldrig något adelsägande av gårdarna men ändå bara runt $\frac{1}{4}$ friköpta gårdar fram till 1800. De flesta var kronobönder. Grimeton hade en mindre andel adelsägda frälsegårdar men ungefär lika många friköpta gårdar, fast år 1800 hade adelsinflytandet blivit obetydligt. Kvibille hade däremot en stark adelsdominans hela 1700-talet. Först 1800 fanns en mindre del friköpta gårdar, men adeln dominerade fortfarande gårdsägandet.

Andelen obesuttna, gårdar med små mantal eller småbrukare var få under denna period. Folkmängden ökade mycket kraftigt i Tvååker under perioden, medan den var måttlig i de två andra områdena.

Storskiften verkställdes till 50 % redan denna period i Grimeton och Kvibille, men inga skiften genomfördes ännu i Tvååker. Eventuellt var det så att bönderna i Tvååker medvetet väntade, medan andra jordägare än bönderna var drivande för tidiga storskiften i de andra områdena.

Uppodlingsnivån låg på cirka 15 % av odlingsmaximum i denna bygd. Nyodlingen började i Tvååker redan 1790 och i de andra områdena 1800. Gårdsstorleken mätt i utsäde var ungefär som Hallandsgenomsnittet eller något större.

Antalet kor låg ungefär på medelnivån för Halland, men Tvååker hade lite fler och Kvibille lite färre. Vad gäller både kornas och dragarnas värden låg Kvibille klart under Hallandsnivån medan de andra låg över. Även antalet dragare låg ungefär på genomsnittet, och nästan alla dragare var hästar. Men här kan det vara intressant att notera att Tvååker, som senare blev ledande både vad gällde kreatur och redskap, år 1740 hade färre både kor och dragdjur än genomsnittet för Halland. Det var alltså inte så att det krävdes en hög rikedomsnivå från början för att kunna utvecklas senare under 1700-talet.

Det var stora skillnader när det gällde plogens införande. Genombrottet för plogen kom i Tvååker redan 1740, i Grimeton 1800 och i Kvibille först senare. Redan 1780 hade hälften av jordbrukarna i Tvååker plog – den lätta västgötaplogen spreds snabbt. Enstaka järnplogar och järnpinneharvar fanns också i Tvååker kring 1800. Tvååker hade högt värderade harvar, utan att dessa var med järnpinnar. Man kan säga att det i Tvååker, liksom i norra mellanbygden, fanns en redskapskultur med experimenterande i järn redan vid denna tid.

Det fanns alltså denna period en tydlig skala från bondeinflytande till adelsdominans med Tvååker i toppen, Grimeton emellan och Kvibille i botten. Det är tydligt att utvecklingen i den

agrara revolutionen också följde denna skala. Norra mellanbygden var mest avancerad i Halland, men därefter kom Tvååker.

Epok II 1800–1860:

En kraftig omvandling av jordägandet skedde under perioden. Tvååker och Grimeton förändrades från en mindre andel friköpta jordbrukare till $\frac{3}{4}$ majoritet. I Kvibille fanns en mindre grupp friköpta från 1800 och framåt, men adelsägandet gällde fortfarande över hälften av jordbruken fram till 1840 – först 1860 blev de friköpta gårdarna i majoritet. Adeln i Kvibille släppte inte ifrån sig gårdar till friköp förrän så här sent.

Andelen med hemmansdelar under 1/10 ökade från 1820 till 10-25 % i Tvååker och Grimeton, medan små mantal knappast förekom i Kvibille. Andelen obesuttna ökade under perioden som i övriga Halland, men de var färre i Tvååker. Andelen småbrukare ökade också under perioden till 25-40 %, högst i Kvibille och klart lägst i Tvååker. I Kvibille blev det alltså en polarisering med stora bondgårdar å ena sidan och många obesuttna småbrukare å den andra. Folkmängden ökar fortfarande mest i Tvååker och något mindre i de två andra områdena.

1800-1827 fortsatte storskiftena i Grimeton, så att nästan alla genomgick dem, några få hade enskifte. I Kvibille genomförde cirka 20 % enskifte. I Tvååker kom nu storskiften hos hälften av mantalet, samtidigt genomförde 38 % enskifte, klart flest i Halland. Läger man ihop dem som genomgått något av de radikala skiftena 1840 låg Tvååker med sina 58 % högst i Halland. I Kvibille var siffran 41 % och i Grimeton 14 %. Jordbrukarna i Tvååker har alltså troligen valt att vänta med storskiftena för att kring 1800 sätta igång med skiften i en skala snabbare än alla andra områden i Halland. Laga skiftet var i stort sett genomfört i bygden 1860. I Kvibille var det bara 62 % som skiftats, vilket berodde på den stora herrgårdsdominansen där. Herrgårdarna kunde ju ordna egna jordomfördelningar.

Nyodlingarna pågick hela perioden och var som intensivast efter 1845. Gårdsstorleken mätt i tunnor utsäde var klart störst i Tvååker, medan de andra områdena låg nära Hallands-genomsnittet. Lindbruket fick sitt genombrott i mellersta slättbygden 1840-1850, och 1860 hade ungefär hälften detta odlingssystem. Vicker började odlas, som ett foderkomplement, i Tvååker och Grimeton 1820 – de enda områdena av betydelse i Halland.

Andelen havre av all säd ökade redan 1840, men till 1860 och 1880 ökade volymerna ännu mycket mer. Bygden var mycket snabb att anpassa sig till den havreexport som var omfattande mellan 1860 och 1890.

Tvååker och Grimeton var 1820 snabbast i Halland att ha stor andel potatis i utsädet. 1840 var områdena fortfarande ledande och hade kommit upp i de volymer som därefter skulle bli vanliga (25-30 % av utsädet). Kvibille låg långt efter men kom ifatt 1860.

I Kvibille sjönk linodlingen tidigast i Halland – redan 1800-1840 – för att vara helt borta 1860. (Kan det ha berott på att gårdar av mellanstorlek var sällsynta?) I övriga bygden sjönk linodlingen från 1840 för att vara helt borta 1880.

Antalet kor per jordbrukare låg ungefär på Hallandsmedelvärdet men från 1860 över detta. Inom bygden hade Tvååker lite fler kor och Kvibille lite färre. I Tvååker och Grimeton var korna något mer värda än genomsnittet och i Kvibille något mindre. Även vad gällde antalet dragare var bygden först på medelvärdet och från 1860 över detta. Flest dragare hade man i Tvååker och minst antal i Kvibille. Hästarna dominerade bland dragarna. Men när det kring 1860 behövdes fler av de starkare oxarna för jordbrukets behov, var Tvååker det område i Halland som mest anpassade sin uppsättning dragare till detta. Hästvärdena var klart över genomsnittet i Tvååker och Grimeton medan Kvibille låg klart under, men från 1860 låg de rätt lika.

Plogar fanns hos nästan alla jordbrukare i Tvååker redan 1820, medan ännu 1860 hade bara drygt hälften skaffat detta redskap i de andra områdena. Tvååker hade också flest plogar per jord-

brukare i Halland. Den lätta västgötaplogen var den helt dominerande, men det fanns enstaka hjulplogar (åkerfallsplogar) för nyodling. Redan 1820 hade 44 % av jordbrukarna järnplog i Tvååker, mest i Halland. Genombrottet för detta redskap kom inte förrän 1840 i de andra områdena.

Genombrottet för järnpinneharven kom i både Tvååker och Grimeton 1820, i Kvibille kom det 1840. 1840 hade nästan alla jordbrukare järnharv i Tvååker och hälften av dem i Grimeton. Kvibille nådde hälftennivån 1860. Grimeton hade genombrott för vältar 1820, Tvååker 1840 och Kvibille 1860. Redan 1860 hade hälften av jordbrukarna i Grimeton vält.

Sammanfattar vi denna period, så ser vi att den agrara revolutionens förändringar var omfattande. Friköpen av jord var, parallellt med detta, stora i bygden. Tvååker var klart tidigast att utveckla ny teknik, men de andra kom strax efteråt – Kvibille dock oftast sist.

Trots att Kvibille var efter de andra områdena i utvecklingen bör det påpekas att området ibland var lite tidigare i sin utveckling än vad friköpen borde indikera. Kvibille hade till exempel en ganska tidig start för nyodling och en del tidiga skiften. Området avviker därför något från modellen att friköpen föregick utveckling. Möjligen kan detta bero på den polarisering som fanns i området. En liten ganska välmående grupp jordbrukare kunde kanske utvecklas. Ändå ska vi komma ihåg att även i Kvibille skedde den mesta utvecklingen utifrån huvudhypotesen, det vill säga att den var parallell med friköpen.

Epok III 1860-1900:

De självägande var denna epok i överväldigande majoritet bland bönderna, men i Kvibille fanns fortfarande ett visst adelsägande av frälsegårdar kvar. Polariseringsen bland jordbrukarna var i Kvibille nu ännu starkare: Hälften var obesuttna, som oftast var småbrukare, och hälften var bönder på mantal över 1/10.¹³⁸ Samtidigt fortsatte andelen obesuttna jordbrukare och småbrukare att vara liten i Tvååker. Folkminskningen började strax innan 1900 i Tvååker och Grimeton, medan den kom först in på 1900-talet i Kvibille. Man kan tolka detta, på samma sätt som i Torup, att utvecklingen inte var ”färdig” förrän senare i Kvibille.

Skiftena var klara i bygden 1860, sänär som på en del laga skiften i Grimeton. Nyodlingarna fortsatte intensivt till 1890 för att därefter avta. 1910 var allt uppodlat. 1880 hade nästan alla jordbrukare infört lindbruk och samtidigt hade cirka 1/3 rent växelbruk. 1900 hade så gott som alla växelbruk. Vickerodlingen upphörde under perioden. Havreexporten var stor under perioden utom dess sista årtionde. Extragödsling med mäger var omfattande 1865-1900 med en tyngdpunkt de sista 20 åren. 1900 upphörde det tvärt.

Kornas antal och värden låg klart över medelvärdet för Halland i hela bygden. Kvibille hade nu alltså kommit ifatt. Även vad gäller dragare var bygden klart över genomsnittet, men det stora antalet jordbrukare utan dragare drog ner siffrorna i Kvibille. Hästarna var 1860 60 % och 1900 98 % av alla dragare i bygden, och hästvärdena låg högt.

I Tvååker fanns plogen sedan länge på varje gård, 1880 nåddes den nivån i Grimeton och Kvibille. Även järnplogen fanns hos nästan alla i Tvååker sedan tidigare. I Kvibille nåddes den nivån kring 1900, medan Grimeton var senare.

Nästan alla hade järnpinneharvar i Tvååker sedan förra epoken, men i Kvibille kom den nivån 1900 och i Grimeton senare. Djupharvar infördes något snabbare i Kvibille än i de andra områdena 1880. 1900 hade hälften av jordbrukarna i bygden detta redskap. 1900 fanns flest fjäderharvar i Halland i Tvååker och Grimeton – Kvibille hade bara enstaka. Hälften av jordbrukarna i Grimeton hade redan vältar – i Tvååker och Kvibille nåddes den nivån 1880.

Maskiner infördes på bred front. Hackelseverk och tröskverk fanns enstaka 1860. 1880 fick de sitt genombrott i bygden, och 1900 hade nästan alla jordbrukare i Tvååker och hälften i övriga områden dessa maskiner. Sädesharpor hade en liknande utveckling med genombrott 1880 och

1900 var de införda på hälften av gårdarna. Vid sekelskiftet 1900 fick hjulräfsor ett genombrott i bygden och slättermaskiner i Tvååker. Många maskiner och redskap ägdes gemensamt, speciellt när de var nya och när de var dyra. De längsta traditionerna (ända från 1700-talets mitt) av samägande av redskap i Halland fanns i Tvååker och Grimeton.

Summerar vi denna sista epok, så hade nu områdena i stort sett blivit socialt lika och också tekniskt sett utvecklats snarlikt. Mellersta slättbygden var jämsides med södra slättbygden ledande i länet vad gällde jordbruksutveckling.

Södra slättbygden (Laholm, Ränneslöv)

Epok I 1720-1800:

Skillnaden mellan Laholm och Ränneslöv vad gällde jordägandet visade sig vara ganska liten. Hela perioden 1740-1780 fanns det så gott som ingen självägande jordbrukare i något av områdena, och samtidigt fanns det en större grupp frälsegårdar ägda av adelsmän. I Ränneslöv utgjorde frälsebönderna majoriteten av jordbrukarna medan de i Laholm utgjorde runt $\frac{1}{4}$. År 1800 ändrade sig förhållandena något: I båda områdena tillkom en grupp med självägande på runt $\frac{1}{4}$ av jordbrukarna. I Laholm försvann adelsinflytandet medan det kvarstod oförändrat i Ränneslöv. Laholm hade alltså sammantaget något mindre adelsinflytande än Ränneslöv.

Andelen obesuttna jordbrukare var redan på 1700-talet runt 10 %, flest i Ränneslöv. Folkökningen låg i nivå med länet i övrigt. Bygden måste ha ansetts mycket fattig under denna period, eftersom en unikt stor skattesänkning ägde rum kring 1810, då mantalet förmedlades med hela 32 %.

Storskiftena var tidigare i Laholm än i Ränneslöv, men 1800 hade bara 14 % storskiftats i Laholm och 23 % i Ränneslöv. Uppodlingsnivån låg denna period på 10 % av odlingsmaximum, vilket var extremt lågt. Åkerjorden skulle alltså 10-dubblas innan dagens åkeryta etablerades. Men ingen nyodling startade fram till 1800. Gårdarna var mätt i utsäde ungefär normalstora jämfört med övriga Halland.

Antalet kor per jordbrukare och kornas värden låg något under genomsnittet för Halland. Korna var minst i Laholm. Man hade i bygden däremot fler dragare än det normala i länet. Dragarna bestod nästan uteslutande av hästar, vilka var ungefär av medelstorlek.

Vad gäller redskapen var förhållandena lite speciella. Årder var det dominerande redskapet i södra slättbygden. Men i ett avgränsat område på något mindre än halva Ränneslöv fanns hjulplogar på de flesta gårdar. Detta kan hänga samman med påbud från de dominerande herrgårdarna i området, för hjulplogen var inte ändamålsenlig i ensädesbruket. Anmärkningsvärt var också att många jordbrukare i bygden helt saknade harv. I Laholm hade nästan ingen harv 1740 och bara hälften 1760, i Ränneslöv var motsvarande siffror 50 % 1740 och 75 % 1760. Först 1780 hade harvinnehavet i bygden nått normala nivåer.

Sammanfattningsvis fanns alltså en kraftig adelsdominans i bygden under perioden. Uppodlingen var mycket svag och redskapsbeståndet var bristfälligt. En kraftig skattesänkning understryker problemen i området.

Epok II 1800-1860:

Under epoken ändrades jordägandet radikalt. Redan 1820 var en majoritet av jordbrukarna självägande i hela bygden, men ett adelsinflytande fanns kvar till 25 % i Ränneslöv.

De obesuttna blev denna period något fler än normalt i Halland. Småbrukarnas andel låg på ungefär det normala, det vill säga drygt 25 %. Men exceptionellt många jordbrukare hade låga mantal, runt 30 % hade mindre än 1/10 mantal denna period. Den stora andelen berodde på den förmedling som skett och att nyodlingarna nu kommit igång. Folkökningen var mycket omfattande denna period.

Storskiftena fortsatte till runt 50 % av mantalet i hela bygden. Enskiften genomfördes bara i Laholm och där till 30 %, vilket var näst mest i Halland. Därefter genomfördes snabbt laga skiften så att alla var fullbordade i bygden 1860. I Laholm var då 93 % skiftat och i Ränneslöv 75 %. Den låga siffran i Ränneslöv berodde på herrgårdsdominansen där.

Nyodlingarna började i Laholm 1810 och i Ränneslöv så sent som 1820 – senast i Halland. Men nyodlingarna blev mycket intensiva, från 1845 och framåt hade de sin högsta intensitet. Lindbruket fick sitt genombrott 1840-1850, och 1860 hade redan hälften det nya odlingssystemet. Vi har inga uppgifter om utsädesmängder denna period, men en del tyder på att bygden var senare än andra med att både odla och att äta potatis.

Kornas antal per jordbrukare var fortfarande lågt, men deras värden ökade under perioden till att bli bättre än Hallandsgenomsnittet. Laholm hade fortfarande något mindre kor än Ränneslöv. Antalet dragare var ungefär som i övriga länet. Hästarna var fortfarande helt dominerande, men bygden skaffade lite fler oxar kring 1860, när dessa behövdes som bäst i jordbruksomvandlingen.

Plogar av en mer effektiv typ (västgötaplogar) började användas i större utsträckning kring 1820. Samtidigt verkar en del hjulplogar finnas kvar under epoken, och några experimenterade också med hjulårder. 1860 hade nästan alla jordbrukare i bygden plog. Järnplogen fick sitt genombrott i Ränneslöv redan 1820 och hälften hade redskapet 1840. I Laholm kom genombrottet för järnplogen 1840 och hälften hade den 1860. De flesta engelska, skotska och fabrikstillverkade plogarna i länet 1860 fanns i denna bygd, kanske förmedlade via godsägarna, men de användes bara av ett fåtal av jordbrukarna.

Järnpinneharvar fick sitt genombrott 1840 i bygden, och 1860 hade hälften av jordbrukarna redskapet. Djupharvar fick sitt genombrott 1860. Även vältar fick sitt genombrott i Laholm vid denna tid.

Som summering ser vi, att utvecklingen nu satt igång ordentligt i bygden samtidigt som friköpen av jord genomförts. Ibland var jordbruksförändringen före i Laholm och ibland i Ränneslöv.

Epok III 1860-1900:

Självägandet var starkt i båda områdena under epoken, men i Ränneslöv släppte adelsinflytandet helt först år 1900. Småbrukarna var många i Laholm men rätt få i Ränneslöv denna period. De obesuttnas andel var normal för Halland. Andelen med mantal under 1/10 blev extremt hög, hela 55 % av de besuttna 1880-1900, men de låga mantalen innebar inte att jordbruken var speciellt små. Folkminskning började i bygden strax före 1900.

Nyodlingen var ytterst intensiv till cirka 1885, därefter avtog den för att helt upphöra 1910. Alla jordbrukare hade lindbruk från 1880. Rent växelbruk började komma 1860, hälften hade det 1880 (först i Halland) och nästan alla 1900. Extragödsling med mangel var omfattande 1855-1900 med en tyngdpunkt de sista 20 åren. 1900 upphörde den tvärt.

Antalet kor var först under medelvärdet, men 1900 var bygden ifatt övriga Halland. Kornas värden låg något över genomsnittet. Antalet dragare låg ungefär på Hallandsnivån men lite lägre i Laholm på grund av många småbrukare. Dragarna bestod nästan bara av hästar, 95 % år 1900. Hästvärdena låg på genomsnittet, utom 1900 då de låg klart under.

Plogar fanns hos nästan alla jordbrukare i Ränneslöv 1880 och de var nästan uteslutande järnplogar. Laholm hade infört plog hos nästan alla sedan tidigare, men nästan alla fick järnplog först 1900. Nästan alla hade skaffat järnpinneharvar år 1880. Djupharvarna fick sitt genombrott 1860 och fanns hos hälften av jordbrukarna 1880. Fjäderharvar hade 1900 fått sitt genombrott i Ränneslöv. Vältar fanns hos över hälften av jordbrukarna 1900. Ringvältar hade sitt genombrott i Ränneslöv 1900, vilket var ledande i Halland.

Bygden och speciellt Ränneslöv var klart ledande i Halland när det gällde maskiner: Hackelseverk infördes hos hälften av jordbrukarna 1880, vilket var tidigast i Halland. Tröskverk fick 1880 sitt genombrott i Laholm och fanns hos hälften av jordbrukarna i Ränneslöv – 1900 fanns de hos hälften av jordbrukarna även i Laholm. En majoritet av jordbrukarna hyrde in sig i något av de många ångtröskverken i bygden. Sädesharpor fanns hos nästan hälften 1880 men minskade därefter. Detta berodde med stor sannolikhet på att så många använde ångtröskverk som hade sädesrensningen inbyggd. Det fanns enstaka hjulräfsor i bygden 1880 och 1900 hade nästan hälften denna maskin, vilket var tidigast i länet. Slättermaskiner och gräsfrösåmaskiner fick sitt genombrott 1900.

Summerar vi så var södra slättbygden nu i slutet av 1800-talet uppe i ledningen för den agrara revolutionen på de flesta plan. Ränneslöv var också något före Laholm i utvecklingen, vilket förmodligen berodde på att Ränneslöv hade färre småbrukare. Dessutom var samägandet av redskap och maskiner i Ränneslöv år 1900 klart störst i Halland.

Bygdens roll

Undersökningsområdena i samma bygd var inte helt lika och ibland var skillnaderna rätt stora, men de hade betydligt mer än förväntat en likartad utveckling, speciellt Lindome/Fjärås, Laholm/Ränneslöv och Tvååker/Grimeton.

Något som förenar dessa områdespar är att de ligger nära varandra och i samma härad. Troligen var det inte häradet i juridisk bemärkelse som skapade denna likartade utveckling, utan snarare den geografiska närhet som fanns inom ett härad.¹³⁹ Socken var ju en naturlig kontaktyta, där man träffades en gång i veckan på kyrkbacken. Men häradet var förmodligen också en kontaktyta, bara på en lite bredare nivå. Man kan tänka sig att giftermåls- eller flyttningsområdena normalt sträckte sig några mil åt olika håll, det vill säga snarare inom häradet än inom undersökningsområdet.¹⁴⁰ Det var alltså en bygd där man hade släktingar och därmed täta utbyten.

Givetvis har även de formella instanserna spelat in. Fanns det ett bondeinflytande på sockenstämmor och i häradstinget, så kan man tänka sig att det växte fram en större självmedvetenhet. Bönderna visste att de kunde få igenom sina önskemål i samhället. Motsatsen skedde givetvis om de blev motarbetade av tongivande ståndspersoner i dessa beslutsinstanser.¹⁴¹

Kanske kan man säga, att bönderna i dessa härad/bygder utvecklade olika ”kulturer”. I bygder med stort bondeinflytande (norra mellanbygden) kunde många friköpa sig, antingen de var kronobönder eller frälsebönder. Men i bygder med stort adelsinflytande (södra slättbygden) blev det så att varken krono- eller frälsebönder friköpte sig förrän i ett sent skede. Makten i lokalsamhället var alltså avgörande.¹⁴² I bygderna skulle det alltså kunna vara så, att ”lokala kulturer” har utvecklats, som påverkat möjligheterna både till teknisk och social utveckling.¹⁴³

Bilaga 10.2

Änkor som jordbrukare

I anslutning till genomgången av den agrara revolutionen i Halland i kapitel 10 berörs frågan om änkor som jordbrukare. Här kommer underlaget till resonemanget.

Kvinnorna hade en mycket stark och självständig ställning inom gårdshushållet med sin unika roll när det gällde matproduktionen, omhändertagandet av de mindre barnen, mjölkningen och flera jordbruksarbeten. En gård kunde inte klara sig utan både manlig och kvinnlig arbetskraft.

Ändå var det ju formellt så att mannen i 1700- och 1800-talets Sverige var familjens överhuvud och alltså styrde över gården. Det kan därför vara intressant att se hur de jordbruk var, där kvinnor styrde. Att kvinnan blev ledande i hushållet kunde bara ske, om hon blev änka. Oftast gifte hon om sig snabbt, men det är de kvinnor som dött som änkor vi kan fånga. Utan att detta kunnat undersökas närmare, så verkar en del ha varit änkor länge. Det var oftast inte så att änkan skötte mannens arbetsuppgifter, utan hon lät sin son eller en lejd dräng göra detta.¹⁴⁴

Tabell 1. Antal änkor som jordbrukare

Uo/år	1740	1760	1780	1800	1820	1840	1860	1880	1900
Lindome	4	3	3	0	1	2	3	1	3
Fjärås	6	2	5	1	1	1	3	1	1
Fagered	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Torup	0	0	0	1	0	0	0	0	2
Tvååker	0	0	1	0	2	0	2	1	2
Grimeton	0	0	0	0	1	1	0	0	0
Kvibille	0	0	0	0	1	0	0	0	0
Laholm	0	1	0	0	0	1	0	1	3
Ränneslöv	0	1	0	0	0	0	0	0	1
S:a	10	7	9	2	6	5	8	4	14

Källa: Bouppteckningsmaterialet.

Änkor som jordbrukare är inte mycket undersökt tidigare. De 65 änkor som finns i bouppteckningsmaterialet finns i *tabell 1* och ska här analyseras. Slående är att antalet jordbrukande änkor var många i vissa områden och saknades nästan helt i andra. Ändå måste vi utgå ifrån att lika många kvinnor blev änkor i de olika undersökningsområdena i Halland. Detta bör tolkas så, att man i vissa områden varit öppen för att ha änkor som jordbrukare, medan man i andra till varje pris sökt en annan lösning, troligen att en manlig släkting tog över gården. Vad kan detta bero på?

De områden där jordbrukande änkor var klart vanligast var Lindome och Fjärås. Även i Tvååker och Laholm fanns en viss öppenhet för änkor i ledningen för en gård.¹⁴⁵ Dessa var ju de tydligast självägande områdena. De undersökta änkorna var nästan alltid bönder och alltså väldigt sällan obesuttna. (Fem torpare och två ståndspersoner är allt som finns förutom bönder av totalt 65 änkor.) Min slutsats är att när bönderna haft kontroll över ägandet, så har änkor som gårdsbrukare varit accepterat och naturligt.¹⁴⁶ I områden med starkt adelsinflytande kan man tänka sig att jordägare (som alltså inte var bönderna själva) inte accepterat en sådan lösning och alltså ingen tradition kunnat utvecklas. De obesuttna hade samma beroendeställning som frälsebönder, där överhuvudet över torpet måste accepteras av jordägaren.

För att få ett lite större underlag delas änkorna in i tidsperioderna: 1740-1760 17 stycken, 1780-1800 11 stycken, 1820-1840 11 stycken, 1860-1880 12 stycken samt 1900 14 stycken. Undersökningar visar att de jordbrukande änkorna i alla tidsperioder 1740-1900 när det gäller antalet kor låg ytterst nära medelvärdet för alla jordbrukare, ibland lite över och ibland lite under. Änkorna skötte alltså normalstora jordbruk.

Kunde de även följa med i de nivåer på kovärden som normaljordbrukarna hade? Då får vi tänka på att många änkor var från norra mellanbygden med dess högre kovärden under 1700-talet. Även här höll sig änkornas jordbruk nära medelvärdet, det vill säga att de oftast hade över medelvärdet för Halland men något under medelvärdet för Lindome och Fjärås. De låg alltså i

stort sett på den nivå man kunde förvänta sig med den sammansättning av områden som de representerade.

Man kanske kunde ha tänkt sig att av kvinnor styrda jordbruk skulle ha ännu bättre skötta kor än de styrda av män, eftersom koskötseln till stor del var en kvinnlig sfär. Men det var ju kvinnor som skötte korna i båda fallen. Kanske kan man tolka det så att man i både manligt och kvinnligt styrda jordbruk lade ungefär samma vikt vid till exempel skötseln av korna, alltså samarbetet mellan kvinna och man i styret av gården normalt fungerade bra.

Slutligen ska vi se om änkornas jordbruk också tekniskt höll jämna steg med de andra jordbrukarna. Även vad gäller järnpinneharvar och järnfjölsplogar måste vi i analysen tänka på att norra mellanbygden var tidigare än övriga Halland. Det visar sig då att de kvinnligt styrda jordbruken ibland låg något över medeltalen och ibland låg något under medeltalen för de andra jordbruken. Men sammantaget kan man säga att de låg klart i nivå med normaljordbrukaren, och det fanns ingen skillnad över tid.

Summa summarum var jordbruk ledda av änkor lika framgångsrika i den agrara revolutionen som de styrda av män. Om man ska se någon skillnad, så var det att kvinnligt ledda jordbruk väldigt sällan var på torp. De var också mycket vanligare i bondedominerade områden än i andra.

NOTER TILL BILAGORNA

¹ Många forskare har använt rågtunnan som värdeämätare, se t ex Gadd 1998 s 169, Peterson G 1989 s 60-62, Winberg 1977 s 54, Olsson M 2002 s 323-324, Olsson M 2005 s 97.

² "Rågprisindex" och "rågpris i relativa tal" är samma sak.

³ Vilket myntslag som verkligen användes i riket är det väldigt svårt att få grepp om. Nfb: riksdaler, Bonniers lexikon: mynt, Åmark.

⁴ Gadd 1983 s 287-288.

⁵ Jag är medveten om att även andra generalprisindex skapats, men nöjer mig med Åmarks och Jörbergs siffror. Att ta ett grepp över hela den prishistoriska forskningen kan inte rymas inom denna avhandling. Målet har varit praktiskt: att konstruera ett för mig användbart generalprisindex.

⁶ Mina bouppteckningar anger ofta växlingsförhållanden mellan olika myntsorter. Dessutom Nfb: daler, riksdaler, Bonniers lexikon: mynt, Åmark.

⁷ Dessa delningar har kontrollerats mot det av mig uträknade generalprisindexet. Har GPI fluktuerat som rågpriset, så har undersökningsperioden kluvits i två penningvärdesperioder. Har bara rågpriset ändrats och inte GPI, så har undersökningsperioden behållits odelad.

⁸ Gadd 1983 s 286-291, Hallén t ex s 28-29.

⁹ Åmark s 166-168.

¹⁰ Även Jörberg II s 121-122 har kritiserat Åmarks siffror, men han har inte konstruerat något nytt nationellt GPI. Se även Gadd 1983 s 286.

¹¹ Åmark s 147-170.

¹² Åmark s 169.

¹³ Lagerqvist/Nathorst-Böös s 26-28.

¹⁴ Åmarks priser är baserade på markegångspriser, det vill säga sådana som bönder och skattemyndigheter kommit överens om var de aktuella i varje län i riket. Dessa markegångspriser användes bland annat för att omvandla skattepersedlar in natura i penningssummor. Man kan se markegångspriserna som en sorts marknadspriser. NE: markegång.

¹⁵ Även om boupptecknings-siffrorna på intet sätt sattes efter ett markegångsvärde, de var ju hela tiden olika. Men de har hamnat på ungefär samma genomsnitt.

¹⁶ Skulle de andra siffrorna i Åmarks tabell ha använts, så skulle de inte ha stämt med Jörbergs i tabell 3.

¹⁷ Åmark s 166-168.

¹⁸ Åmarks GPI finns nämligen årsvis. Men hans varupriser finns bara i 10-års perioder.

¹⁹ Olsson M 2002 s 60, 217, 294-296, 310-319, Olsson M 2005 s 143-155, Möller J s 67. Andra som skrivit om gods-koncentration är Gadd 2000 s 214-220, Olai s 157-224, Jonsson U s 206-213, Köll s 70-80, 129-161, Nyström 2003 s 41-70.

²⁰ Johansson S s 64-68.

²¹ Wiking-Faria 1993a s 48-51, även återgivet i Gadd 2000 s 215. I Det Gamla Grimeton s 33-35 finns ett

torpkontrakt från herrgården Torstorp 1867, som innehöll 196 dagsverken vilka skulle utgöras utan betalning. Därefter skulle obegränsat antal dagsverken utföras mot 75 öre på sommaren och 50 öre på vintern. En normal dagslön var vid denna tid ca 1 kr, Lhb 1866 s 4.

²² Lm Fjärås akt 28, 36, 52, 94, 118, 152. Plattgård var en nyanlagd herrgård underställd det ursprungliga säteriet.

²³ Lm Fjärås akt 24, 165.

²⁴ Lm Fjärås akt 137.

²⁵ Det Gamla Grimeton s 152-171.

²⁶ Lm Getinge akt 4, Ekonomiska kartan 1925.

²⁷ Lm Rävinge akt 2, 3, 6, Ekonomiska kartan 1925.

²⁸ Beskrivningen till ekonomiska kartan 1925, Kjellberg s 77.

²⁹ Lm Kvibille akt 12, 47, 62.

³⁰ Lm Holm akt 1, 2, Vapnö akt 3, Johansson S s 50, Hallands Landsbeskrivning 1729 Hsd fgd s 9.

³¹ Osbeck s 203. Perstorp framträder 1964 som en ordinär bondgård, Hallands bebyggelse s 633-634.

³² Lm Ränneslöv akt 34a.

³³ Osbeck s 202.

³⁴ Hallén s 26 har också noterat att backstugusittare oftast saknade jordbearbetningsredskap.

³⁵ Undantagsfolket hade överlåtit sitt hemman ”vanligen vid 55 à 60, och ej sällan vid yngre år, åt barnen”, Lhb 1850 s 8-9. Undantagsmannen och -hustrun var alltså ofta inte så gamla utan kunde aktivt driva ett mindre jordbruk.

³⁶ Någon speciell analys av dessa yrkesgruppers villkor har jag av tidsskäl inte genomfört.

³⁷ Dragdjuren har klassats som halva eller hela dragdjur, se kapitel 9.

³⁸ Tabell finns i *bilaga 7.1*.

³⁹ LLA Höks häradsrätt AIIa:1 vt 1901 nr 54. I Skåne fann så låga mantal som 1/576, Bringéus 1964 s 9-19.

⁴⁰ LLA Himle häradsrätt FIIa:60 st 1900 nr 20. Mantalet med flest siffror hittade jag hos en icke-jordbrukare på Laholmslätten: 327 781/1 264 832, LLA Höks häradsrätt FIIa:38 st 1883 nr 59.

⁴¹ Mot detta står ett uttalande av landshövdingen 1822, som ansåg att hemmansklyvningen var klart störst hos självägande bönder, Lhb 1822 s 15.

⁴² Winberg 1977 s 265-266. Se även Perlestam s 91-97, Rosén s 70-71, 224-228, Herlitz s 219. Om proletariseringen i Norge se Aschehougs Norges historie 6 s 180-195.

⁴³ Wiking-Faria 1993a s 46.

⁴⁴ Från England känner vi till att godsområden var avvisande mot jordlösa, Chambers/Mingay s 106-147. Svensson H har visat på samma fenomen i Skåne.

⁴⁵ Benämningar som ”gammal” och ”ny” har jag inte konsekvent excerperat.

⁴⁶ Men har det andra redskapets värde då blivit mindre än ärdervärdet har istället klumpsumman delats lika mellan redskapen. I sådana fall har alltså ärdret fått ett värde *under* genomsnittsvärdet.

⁴⁷ Penningvärdesperioder, se kapitel 2 med bilagor. Bara en gång har jag gjort avsteg från principen om tio som bas för ärdervärden: I Lindome/Fjärås 1900 hade jag bara sju ärdervärden.

⁴⁸ Se presentationen av undersökningsområden och bygder i kapitel 2.

⁴⁹ Bara en gång har jag gjort avsteg från principen om tio som bas för vältvärden: I Fagered/Torup 1880 hade jag bara åtta vältvärden.

⁵⁰ Barchaeus s 20 o 29.

⁵¹ Osbeck s 20-21.

⁵² Renneslöfs byskrå s 6.

⁵³ Tidström s 15.

⁵⁴ Osbeck s 23.

⁵⁵ Wiking-Faria 1993a s 26 kartan med plogar 1750 borde ha haft en hjulplog i söder.

⁵⁶ LLA Höks häradsrätt FIIa:6 nr 40, FIIa:6 st 1763 nr 57, FIIa:24 ht 1840 nr 2, FIIa:24 ht 1841 nr 2, FIIa:31 ht 1860 nr 25.

⁵⁷ I LLA Himle häradsrätt FIIa:30 vt 1839 nr 138, FIIa:30 st 1839 nr 147 visas att *handplog* ej kan vara hjulplog. Dahl s 150 skriver att handplog och handärder fanns i skogsbygden i Skåne i motsats till hjulplog och hjulärder som fanns på slätten. Handplog kan nog tolkas så, att man fick styra mer med handen än med en hjulplog. Åkerplog var en benämning för att visa att det inte var en ängsplog, se i slutet av denna bilaga. 1860 har vi en uppgift från Hunnestad att den vanliga plogen hade en lång dragstång, det vill säga en sorts västgötaplog, Lm Hunnestad akt 32. – Sandklef 1959 s 178 tror utan belägg att ”handplog” i bouppteckningarna betyder fläskärjörn, ett handredskap som skar av torven vid nyodling. Men som framgått var handplog en beteckning för vanlig plog av västgötatyp. 1840 har jag flera högt värderade ”handplog med

järnfjöl" (t ex LLA Himle häradsrätt FIIa:30 vt 1839 nr 138), vilket inte kan ha varit ett flåskärjárn, för sådana hade ingen fjöl och kan inte ha haft så högt värde. Palm 1997 s 101-105 menar utifrån en bouppteckning i Torup 1819 att flåskärjárnnet hette torvjárn i Halland.

⁵⁸ I Lindome och Fjärås fanns redan 1780 beteckningen "beslagen plog". Man skulle kunna tro att det var ett begrepp för järnskodda vändskivor (jfr Wiking-Faria 1981a s 36-37). Men andra redskap kunde också kallas "beslagna": I Li o Fj 1840 fanns "beslagna" årder och "beslagna" harvar, vilket visar att det ej kunde röra sig om en beteckning för skodda vändskivor. Däremot är ordet beslagen ett tecken på den ökande järnanvändningen i redskapen. Det finns också fler uppgifter om järndelar, exempelvis: LLA Fjäré häradsrätt FIIa:11 nr 162, FIIa:10 st 1777 nr 116: "plog med underjárn", dvs skodd sula.

⁵⁹ Åkrar kallade "plöjningar" finns på en karta i Laholm 1799, Lm Laholm akt 25. Se även tabell 3.1.

⁶⁰ Hhs 1846 s 27.

⁶¹ Dixon s 2 o 36-37.

⁶² Hammar 1760 s 47.

⁶³ Hammars texter känns ibland lite fantasifula.

⁶⁴ Bexell I s 195.

⁶⁵ Lekholm.

⁶⁶ Barchaeus s 49, 20, 77.

⁶⁷ Lm Träslöv akt 104, Hunnestad akt 32.

⁶⁸ EU 28322.

⁶⁹ En del moderna större plogar kunde på 1800-talet kallas vallplogar, en sådan finns bevarad i samlingarna i Länsmuseet Varberg, VMF 32355. De var ämnade för nyodling och vallbrytning men var inga hjulplogar. I Ränneslöv skilde man nämligen på vallplogar och kärpplogar. Vallplogar kunde vid besvärliga förhållanden ha många dragare framför sig, Jirlow 1955 s 37-39.

⁷⁰ Hallén s 255-257.

⁷¹ Hallén s 255-257.

⁷² Hallén s 257, Kjaersgaard s 118, Vensild 1985.

⁷³ Kjaersgaard s 118 min översättning, Det Danske landbrugs historie III s 51 min översättning.

⁷⁴ Man bör tänka på att järnplogen inte ens i England fick stor spridning förrän 1800-1830, Hallén s 22.

⁷⁵ Vensild 1988 s 235-236. Inte heller i denna artikel finns en tydlig tidsangivelse för när hjulplogen utrustades med järnfjöl.

⁷⁶ Hallén s 78-88.

⁷⁷ Bringéus 1964 s 9-19, 33-56, 76-96, citat s 9. Germundsson/Möller s 14-26 har undersökt två socknar på Skåneslätten. Deras resultat är att järnplogar kom först efter 1850. Att bill och rist specificerats som järndelar på en kärpplog 1839 understryker att övriga delar var av trä, och visar att detta var det normala. Alltså inga järnvändskivor på hjulplogarna fortfarande 1839.

⁷⁸ Olsson M 2005 s 127-130.

⁷⁹ Att hästarna i Skåne blev större vid denna tid antyds i Bringéus 1964 s 66-76.

⁸⁰ Givetvis kan någon av dessa vara ålderdomliga plogar som använts långt efter att dessa var moderna, men det kan man ju inte veta något om. Därför placeras de i en tid där de är mest troliga. – Jag skulle gärna ha gått igenom även årder, harvar och maskiner, men har av tidsskäl fått inskränka mig till plogarna.

⁸¹ Denna plog, liksom majoriteten av plogarna i museets samling, har en liten "hållare" av järn (eller trä) på höger sida av åsen längst bak mot plöjaren, se *bild 1*. "Hållaren" bildade ett smalt fack där bladet på en yxa skulle stickas ner. Yxan användes till att slå i eller nytillverka de kilar som reglerade höjden på dragstängsen, Vensild 1988 s 235.

⁸² VMF 19122.

⁸³ VMF 32355.

⁸⁴ Lm Fjärås akt 37, muntliga uppgifter från Rose-Marie Eriksson i Fjärås samt uppgifter i museets digitala föremålskatalog.

⁸⁵ VMF 6051.

⁸⁶ EU 28322. På Västgötaslätten hade man dessa "cykelstyre"-plogar ca 1800-1860. Gadd 1983 s 153-167, Gadd 1998 s 125-126.

⁸⁷ Lm Träslöv akt 104 s 6.

⁸⁸ VMF 23435.

⁸⁹ VMF 18393. Se Moberg s 135-136.

⁹⁰ VMF 28470. Se Moberg s 135-136.

⁹¹ Alla förhållanden om mantalet har jag inte kunnat sätta mig in i, men detta är vad jordeböcker och mantalslängder kunnat ge.

⁹² Länsstyrelsen Halland arkiv, Jordebok 1876 över Hallands län. Uppgifterna varierar mellan 3504 och 3559, se Larsson S s 43, Lhb 1833, tabell i slutet, Forsell 1826 s 15.

⁹³ Det fanns en viss variation i mantalet även under 1700-talet, utan att man kan kalla det en förmedling. Följande jordeböcker för Halland har gåtts igenom: 1700, 1720, 1740 och 1762, LLA, Hallands landskontor, GIIA:23, GIIA: 44, GIIA:65, GIIA:86. T ex var Tvååkers mantal dessa år 71, 64, 65 respektive 72. Motsvarande siffror var i Fagered 36, 30, 30 och 37 och i Kvibille 31, 36, 35 och 35. Bara två av de i mina undersökningsområden ingående 23 socknarna hade exakt samma mantalssiffror alla de fyra åren.

⁹⁴ Forsell 1839 s 155, Länsstyrelsen Halland arkiv: Jordebok 1876 över Hallands län, Beskrivningarna till ekonomiska kartorna 1925.

⁹⁵ LLA Hallands landskontor GIIA:97 år 1805 är på 1900 sidor och svår att hitta i, men enligt mina stickprovsundersökningar hade förmedlingen ännu inte skett. År 1818 var förmedlingen genomförd, GIIA:102-103.

⁹⁶ 1839 har valts för detta källmaterial är lättare att hitta än jordeböckerna 1805 och 1818.

⁹⁷ "Sädesråg" etc = utsäde enl Palm 1997 s 65, se även Palm 1993 s 213-214. "Säasäd" betyder utsäde enl EU 8258. – I Lindome och Fjärås angavs rätt ofta gårdens storlek som t ex "4 tunnlands utsäde". Detta var ett sorts schablonmätt, men oftast var utsädet mycket nära denna summa.

⁹⁸ "I stabben" = i ladan. Peterson P N, Valldamålet.

⁹⁹ Herlitz s 212-220, citatet s 213.

¹⁰⁰ I mitt bouppteckningsmaterial har jag uppfattat det så, att det gick sju skäppor på en tunna och gjort beräkningar efter detta. Men i slutet av avhandlingsarbetet har jag förstätt att det istället vara sex skäppor på en tunna, se EU 6410, EU 6901, Sv Uppslagsbok: skäppa. Nu är skillnaden mellan 1/6 tunna och 1/7 tunna bara 3 % av en tunna, det vill säga denna skillnad har föga betydelse för beräkningarna. – På 1800-talet blev kappe vanligare som mått, 1 tunna = 32 kappar. Någon enstaka gång kunde spann användas. I EU 6901 o EU 7278 sägs en spann vara ¼ tunna. Men mina bou-uppgifter tyder på att det var två spannar på en tunna. NFB: spann stöder att en spann var ½ tunna. Palm 1997 s 7, 204 menar också att det finns två olika spann-mått. – Mot slutet av 1800-talet kom flera nya mått till användning. Kanna och liter kunde förekomma. Rätt vanligt blev kubikfot, vilket motsvarar 27 liter. Ibland skriver man bara "fot" i bouppteckningarna men menar kubikfot. – Någon enstaka gång kunde vikten anges istället för volymen. De olika sädessorterna vägde olika mycket per tunna. Utifrån Arrhenius II har genomsnittliga vikter tagits fram: Vete 15 lispund (127,5 kg) per tunna (s 55), råg 14 lispund (119 kg) per tunna (s 84), korn 12 lispund (102 kg) per tunna (s 113), havre 9 lispund (76,5 kg) per tunna (s 120). Andra växter som linfrön, vicker och gräsfrön anger han inga vikter per tunna för, de har fått samma siffror som havre.

¹⁰¹ Bexell II s 118 skriver om den tätare sädden i Torup, dvs skogsbygden: "Säden måste säs mycket tjockt, omkring 1/3 tjockare än neråt Halland å slättbygden." Även i Skåne har skogsbygden haft tätare sädd än slätten, Dahl s 117. När man ville så tjockt, var en metod att ta kortare steg, EU 2627.

¹⁰² Andra forskare som omvandlat utsäde till åkeryta är t ex Herlitz s 228-235, Winberg 1977 s 271-281, Palm 1997 s 51, 167-172, Stenström s 70-71.

¹⁰³ Bexell II s 464.

¹⁰⁴ Thölin s 60 citatet, 85.

¹⁰⁵ Lhb 1822 s 4, 15, Forsell 1826 s 4.

¹⁰⁶ Olsson/Pettersson s 197-200, 211-217.

¹⁰⁷ Lhb 1839 s 4-5, Lhb 1850 s 10-11, Andersson/Pettersson s 7.

¹⁰⁸ Kfb Vbg 1849 har en noggrann redogörelse för utdikningarna av Himleån och Törlan. Se även Lantmäteri Grimeton akt 32, Lantmäteri Gödestad akt 36, Topografiska s 26, Lhb 1850 s 10-11.

¹⁰⁹ Berättat för mig 2002 av en person jag träffat, men som jag tyvärr inte vet namnet på.

¹¹⁰ Lhb 1844 s 4-5, Lhb 1850 s 10-11.

¹¹¹ Danström s 65. Olsson/Pettersson s 197-217 betonar istället godsägarnas pådrivande roll för utdikningarna. De skriver t ex att det godsägarledda Stensån var först, men det var bara idéerna som var tidiga, när det gällde genomförandet var det sist av de större projekten. De menar även att godsägare ledde de två största torrläggningarna Ramsjön och Tvååkersån, men Tvååkersån var bara det fjärde i storlek. De bondeledda torrläggningarna Himleån och Tylleredsån menar de var "tämligen små till formatet" (s 203), men de var andra och tredje i storlek.

¹¹² Danström s 65, 89, Palm 1997 s 24, Lhb 1856 s 13, Lhb 1862 s 5, Lhb 1866 s 3, Kfb Kba 1876, EU 4449, EU 28644, Andersson/Pettersson s 3-4, Olsson/Pettersson s 200-211.

¹¹³ Olsson/Pettersson s 211-217.

¹¹⁴ Svensson, J s 99-258 har tidigare gjort sådana sammanställningar i diagramform, men ingen har gjort det i konkreta siffror som visas här.

¹¹⁵ Jörn Svensson vill få grepp om hur stora höjningarna måste vara för att anses orealistiska. Med hjälp av

lantmätariuppgifter i Skåne räknar han ut att en maximal nyodling mellan två år skulle vara 3 % av den slutliga uppodlingsnivån, siffror över detta anser han alltså vara orealistiska. 1865 när BiSOS börjar hade alla mina undersökningsområden uppnått cirka 50 % av odlingsmaximum, se *tabell 4.4*. Då motsvarar alltså Jörn Svenssons 3 % av ungefär 6 % höjning. Min höjning för sockensiffrorna med 10 % för att anses felaktig, som nämnts ovan, ligger alltså väl i nivå med Jörn Svenssons bedömning. Svensson, J s 91-98.

¹¹⁶ Svensson, J s 91-98, 151-156, 265-273.

¹¹⁷ Man kan ju resonera som så, att nivån kanske uppgiftslämnarna inte kände till, men ökningstakten kanske de hade en aning om.

¹¹⁸ LLA, Hallands Landskanslis arkiv, DIIIba:2 Handlingar till femårsberättelserna 1861. Där finns dels en kronofogdeberättelse med uppgifter från socknarna i Halmstads härad till Finanskommittén. Dels finns en mapp från Hhs 1862 med alla svaren från socknarna (även denna avskrifter).

¹¹⁹ LLA, Hallands Hushållningssällskap AIA:2 innehåller ett protokoll där svaren till Fk diskuteras, men inga originalsvar från socknarna finns bevarade i detta arkiv. Originalsvaren har även sökts i inkomna handlingar till länsstyrelsen men ej hittats, se LLA, Hallands landskanslis arkiv DIIInb, DIIb och DIIIq.

¹²⁰ Svensk lokalhistorisk databas, www.lokalhistoria.nu.

¹²¹ RA, Brev till Fk från Hhs i Halland. Ibland verkar frågorna bara gått till prästen. Det finns t ex inga uppgifter från Lindome och Älvsåker med motiveringen att prästen dog. Se även protokoll från Hanhals 1859-02-16 om Hhs deltagande.

¹²² Även i Västergötland fanns rätt få svar att finna i sockenprotokollen, Gadd 1983 s 51-52.

¹²³ Bäck s 184-196.

¹²⁴ Helmfrid s 120-122, Sporrang s 42, Gadd 2000 s 280.

¹²⁵ Helmfrid s 121. Olai s 25-41, Bäck s 184-196 och Granér s 265-285 är också kritiska mot Helmfrid och menar, att mantalet är en bättre mätvariabel än antalet byar med minst två jordeboksenheter.

¹²⁶ Helmfrid s 122-129, Sporrang s 45, Gadd 2000 s 300.

¹²⁷ T ex Gadd 2000 s 165, Lm Träslöv akt 104, Kfb Lah 1856, Lhb 1850 s 15. Följa kunde också heta: fåle, fölsing eller unghäst.

¹²⁸ Beteckningen "gammal" finns ibland i bouppteckningarna – speciellt om hästar – men den har jag aldrig tagit hänsyn till utan låtit värdet avgöra.

¹²⁹ Andersson E s 147-149, Norrman s 128-129, Topografiska s 31, Stenström s 78-80.

¹³⁰ "Nötkreatursenheter" (Ne) skapades av Hannerberg 1971 s 97-98 som ett värderingsmått för kreatur, och har senare använts av flera forskare (Gadd 1983 s 114, Morell s 242, Isacson s 153-157). Ne värderar ko och ox till 1 enhet, häst till 1,5, unghäst till 0,75 samt stut och kviga till 0,5. Systemet utgår från 1700-tals kreatur, men bygger helt på de benämningar som givits kreaturen. Siffrorna ges aldrig någon motivering av Hannerberg. Oxar och hästar har i Ne givits olika värden, men mitt material visar att oxar och hästar under 1700-talet hade ungefär samma värde. En fullgod hästdragare jämföras därför med en fullgod oxdragare. (Även Petterson G 1989 s 60-62 har vid sina Ne-beräkningar satt lika värde på hästar och oxar.)

¹³¹ Vries s 137-144. En ox/stut var en kastrerad tjur.

¹³² Gadd 2000 s 166-168.

¹³³ Isacson hela, spec s 84-90, 170-174.

¹³⁴ Lantmannens bok: "Nötkreaturens avel." Om tjurhållning se Israelsson s 125-126, Vries s 137-144.

¹³⁵ Halland betyder i detta fall, liksom ofta tidigare i avhandlingen, alla *de undersökta områdena* i Halland.

¹³⁶ Jordbrukarna i Torup hade enligt bouppteckningsmaterialet betydligt större skuldsättning än de andra områdena 1740-1820. 1740 hade 80 % av jordbrukarna mer än halva inventariet i skulder, 1760 50 % och 1780 60 %. Möjligen berodde detta på de feodala ägarförhållandena, som sedan gjorde att Torps jordbrukare var ovanligt fattiga på 1800-talet.

¹³⁷ Palm 2004 s 51.

¹³⁸ Kan den nästan obefintliga hemmansklyvningen i Kvibille ha något med de feodala traditionerna att göra? Var det så att man i detta adelsdominerade område först *inte fick* dela gårdarna men sedan som självägande behöll idén att *inte vilja* dela dem?

¹³⁹ Om skogsbygd och slättbygd låg i samma härad som i fallet Kvibille och Torup, så ökade det knappast samstämmigheten. Naturförutsättningarna satte stopp för detta.

¹⁴⁰ Hanssen s 45, 72, 109-112, 120, 132-134, 226, 233, Perlestam s 234.

¹⁴¹ Adelsmäns inflytande över lokala ting är vad jag vet inte så undersökt, men se exempel i Wiking-Faria 1993b s 159-160. Bäck s 29-36 har ett intressant resonemang om, att bönderna troligen hade mer inflytande på häradsnivå än på sockennivå. Olai s 34-41 menar också att bönder på tinget påverkade varandra så att det syntes i storskiftes-frekvensen.

¹⁴² Hanssen s 220 har ett resonemang om att i skogs- och mellanbygden i norra Skåne fanns en mentalitet som "snabbare accepterade eller assimilerade nyheter utifrån". Detta skulle kunna motsvaras av norra mellan-

bygden i Halland. – Det danske landbrugs historie del II s 11-13 menar att det är svårt att förklara lokala traditioner – det fanns en lokal ”kultur”.

¹⁴³ Detta är givetvis frågor som jag inte i denna avhandling kan ge svar på, men som vore intressanta att undersöka i ett senare sammanhang. Då borde sockenprotokoll och häradstingsprotokoll kunna vara intressanta källmaterial.

¹⁴⁴ En enda *ogift* kvinnlig jordbrukare finns i mitt källmaterial. Eftersom den bouppteckningen är från 1900 skulle jag tro att hon ingår i en syskongrupp, något som blev vanligt på 1900-talet. LLA Fjäre häradsrätt FIIa:109 ht 1901 nr 37. – Noteras kan också det enda *sambo*-förhållandet som jag hittat: åbon Isak Andersson och fästekvinnan Christina Matsdotter med ett tvåårigt barn i Lindome 1822, LLA Fjäre häradsrätt FIIa:30 vt 1822 nr 23.

¹⁴⁵ I Tvååker-området fanns det också något så ovanligt som kvinnonamn på gårdar: Anna Andersdotters gård i Svenstorp (”Anna Anders gård”) och Karin Larsdotters gård i Ås (”Karin Lars gård”). Namngivningen måste ha skett när Anna och Karin satt som änkor på gården. LLA Himle häradsrätt FIIa:4 ht 1759 nr 162, nr 240.

¹⁴⁶ I norra mellanbygden fanns en ytterligare faktor: På de många kaptens- och sjömansgårdarna i området skötte kvinnorna verksamheten när männen var ute på sjön. Det fanns därför en vana vid kvinnligt ledarskap. ”När männen fara till sjöss, sitta kvinnorna hemma och sköta jorden med legofolk.” Barchaeus s 15, se även Lhb 1705-1818 s 64. Å andra sidan var kaptens- och sjömansgårdar inte så vanliga just i mina undersökta socknar.

Förteckningar

Tabeller

Tabell 2.1. Antal bouppteckningar från jordbrukare	47
Tabell 2.2. Villkor för skatte-, krono- och frälsebönder	58
Tabell 2.3. Undersökningsområden och bygder	60
Tabell 2.4. Andelen självägande jordbrukare	67
Tabell 2.5. Andel frälsebönder, som ej äger sin jord	68
Tabell 2.6. Adelsområde eller bondeområde	69
Tabell 3.1. Andel jordbrukare med plog	90
Tabell 3.2. Stenighet	97
Tabell 3.3. Gränsvärden för troliga järnfjölsplogar	100
Tabell 3.4. Andel jordbrukare med järnplog (järnfjölsplog)	101
Tabell 3.5. Andel jordbrukare med harv i Laholm och Ränneslöv	108
Tabell 3.6. Antal harvar per jordbrukare	108
Tabell 3.7. Uträkning av gränsvärden för järnpinneharv	109
Tabell 3.8. Andel jordbrukare med järnharv (järnpinneharv)	110
Tabell 3.9. Jordbrukare med djupharvar	112
Tabell 3.10. Andel jordbrukare med vält	113
Tabell 3.11. Det relativa järnpriset uttryckt i spannmål 1740-1900	115
Tabell 3.12. Järnprishöjningar och järnprissänkningar jämfört med innehavet av olika redskap med mycket järn	116
Tabell 3.13. Tidsåtgång i skörden	118
Tabell 3.14. Andel jordbrukare med samägda redskap	119
Tabell 3.15. Järnfjölsplogar hos ståndspersoner respektive alla jordbrukare	121
Tabell 3.16. Järnpinneharvar hos ståndspersoner respektive alla jordbrukare	121
Tabell 3.17. Tröskverk hos ståndspersoner respektive alla jordbrukare	122
Tabell 4.1. Tunnländ åker per mantal uträknat från lantmäterihandlingar	142
Tabell 4.2. Besädda tunnländ åker per mantal enligt bouppteckningsuppgifterna	144
Tabell 4.3. Ungefärlig andel lindor/vallar av åkerytan hos alla jordbrukare, bygdevis	145
Tabell 4.4. Trolig storlek på åkerytan i procent av 1925 års åkeryta	153
Tabell 4.5. Åkerarealen i BiSOS jämfört med ekonomiska kartan	160
Tabell 4.6. Folkmängdens ökning i % i undersökningsområdena 1735-1880	162
Tabell 5.1. Andel jordbrukare med utsäde som har vicker	182
Tabell 5.2. Andel av åkern som hade gräs och foderväxter	192
Tabell 5.3. Utsäde av gräsfrön i deciton och i procent av 1911 års volym	192
Tabell 5.4. Ungefärlig andel jordbrukare med lindbruk respektive växelbruk bygdevis	194

Tabell 6.1. Andel havre i procent av all säd i utsädet	210
Tabell 6.2. Havreexport i tunnor från Halmstad, Falkenberg och Varberg	211
Tabell 6.3. Relativpriset på havre i förhållande till råg och smör	211
Tabell 6.4. Potatisens andel av hela utsädet i procent	213
Tabell 7.1. Gödselkapaciteten för kogödsel per åkeryta bygdevis	224
Tabell 7.2. Korntal (brutto) enligt landshövdingeberättelser för Halland 1822-1885	230
Tabell 7.3. Korntal (brutto) enligt BiSOS utsädes- och skördestatistik för Halland 1886-1900	230
Tabell 8.1. Mantal som genomgått storskifte (ss) i % av hela mantalet per område	253
Tabell 8.2. Andel av mantalet som ingår i stora byar	254
Tabell 8.3. Mantal som genomgått enskifte (es) i % av hela mantalet per område	255
Tabell 8.4. Mantal som genomgått laga skifte (ls) i % av hela mantalet per område	255
Tabell 8.5. Åkerarealer vid skiftena i förhållande till odlingsmaximum 1925	257
Tabell 8.6. Andel jordbrukare med potatis (eller vicker) 1820-1840	260
Tabell 9.1. Antal kor per jordbrukare	284
Tabell 9.2. Kornas genomsnittliga värde, i tidsbundet penningvärde	286
Tabell 9.3. "Kokapacitet" per jordbrukare bygdevis	288
Tabell 9.4. Andel jordbrukare utan dragare	293
Tabell 9.5. Hästarnas genomsnittliga värde, i tidsbundet penningvärde	298
Tabell 9.6. Hästdragare och oxdragare sammanlagt, per jordbrukare	300
<i>Bilaga 2.1:</i>	
Tabell 1. Rågpriset per tunna enligt bouppteckningarna	359
Tabell 2. Rågpriset per tunna enligt bouppteckningarna och Jörberg	362
Tabell 3. Rågpriser i tioårsperioder	362
Tabell 4. Åmarks GPI jämfört med mitt rågprisindex 1740-1800	363
Tabell 5. Priser på sex varor 1801-1910 för att skapa GPI	364
Tabell 6. Nytt generalprisindex 1801-1910	364
Tabell 7. I avhandlingen använda penningvärdesperioder med nominella och relativa rågpriser samt generalprisindex	365
<i>Bilaga 2.3:</i>	
Tabell 1. Andel obesuttna av alla jordbrukare	372
Tabell 2. Andel småbrukare av alla jordbrukare	373
Tabell 3. Lägsta mantal i alla undersökningsområden	374
Tabell 4. Andel jordbrukare som hade mindre än 1/10 mantal	374
<i>Bilaga 3.2:</i>	
Tabell 1. Antal årder per jordbrukare	376
Tabell 2. Antal plogar per jordbrukare	377
Tabell 3. Antal harvar per jordbrukare	377
Tabell 4. Väلتvärden (inkl troliga) i tidsbundet penningvärde 1840-1900	377
<i>Bilaga 3.3:</i>	
Tabell 1. Plogvärden (inkl troliga) i tidsbundet penningvärde de olika penningvärdesperioderna 1740-1800	379
Tabell 2. Harvvärden (inkl troliga) i tidsbundet penningvärde de olika penningvärdesperioderna 1740-1800	379
<i>Bilaga 4.2:</i>	
Tabell 1. Mantalet i undersökningsområdena 1754 och 1839	388
<i>Bilaga 4.3:</i>	
Tabell 1. Utsäde i tunnor per tunnland i Halland	390

<i>Bilaga 4.4:</i>	
Tabell 1. Åkerprocent av 1925 års siffra bygdevis	391
Tabell 2. Utsäde per jordbrukare i tunnor	391
Tabell 3. Besädd yta i tunnland per gård	392
<i>Bilaga 4.6:</i>	
Tabell 1. BiSOS:s åkerarealsuppgifter i tunnland: södra slättbygden	394
Tabell 2. BiSOS:s åkerarealsuppgifter i tunnland: skogsbygden	395
Tabell 3. BiSOS:s åkerarealsuppgifter i tunnland: Kvibille-området	396
Tabell 4. BiSOS:s åkerarealsuppgifter i tunnland: Grimeton-området	397
Tabell 5. BiSOS:s åkerarealsuppgifter i tunnland: Tvååker-området och norra mellanbygden	398
<i>Bilaga 5.1:</i>	
Tabell 1. Svaren till Finanskommittén från socknarna om odlingssystem	403
<i>Bilaga 7.1:</i>	
Tabell 1. Mantal per jordbrukare av dem som anger mantal	407
<i>Bilaga 9.1:</i>	
Tabell 1. Hästars andel av alla dragdjur	410
Tabell 2. Hästdragare per jordbrukare	411
<i>Bilaga 9.2:</i>	
Tabell 1. Jämlikhetsmått baserat på antalet kor	411
<i>Bilaga 9.3:</i>	
Tabell 1. Andel jordbrukare med stut i procent samt områden med avelstjurar	412
<i>Bilaga 10.2:</i>	
Tabell 1. Antal änkor som jordbrukare	423

Diagram

Diagram 3.1 a-c. Andel jordbrukare med årder, tråplog eller järnplog som huvudredskap för jordbearbetning i tre områden 1740-1900	103
Diagram 3.2. Det relativa järnpriset uttryckt i spannmål 1740-1900	116
Diagram 3.3. Andel av de obesuttna respektive av alla jordbrukare som har järnplogar och järnharvar	123
Diagram 4.1. Åkerareal i procent av odlingsmaximum, alla undersökningsområden	140
Diagram 4.2. Åkerareal i Lindome-området, sammanvägt lantmäteri och bouppteckningar	147
Diagram 4.3. Åkerareal i Fjärås-området, sammanvägt lantmäteri och bouppteckningar .	147
Diagram 4.4. Åkerareal i Fagered-området, sammanvägt lantmäteri och bouppteckningar	148
Diagram 4.5. Åkerareal i Torup-området, sammanvägt lantmäteri och bouppteckningar .	149
Diagram 4.6. Åkerareal i Tvååker-området, sammanvägt lantmäteri och bouppteckningar	150
Diagram 4.7. Åkerareal i Grimeton-området, sammanvägt lantmäteri och bouppteckningar	150
Diagram 4.8. Åkerareal i Kvibille-området, sammanvägt lantmäteri och bouppteckningar	151
Diagram 4.9. Åkerareal i Laholm-området, sammanvägt lantmäteri och bouppteckningar	152
Diagram 4.10. Åkerareal i Ränneslöv-området, sammanvägt lantmäteri och bouppteckningar	153
Diagram 4.11. Spannmålspriset i förhållande till animaliepriset 1740-1900	168
Diagram 7.1. Åkerarealer i kustbyar jämfört med inlandsbyar i Tvååker-området	226

Diagram 7.2. Märglingen i Skåne	235
Diagram 9.1. Kornas värde/storlek i Halland	287
Diagram 9.2. Hästarnas värde/storlek i Halland	298
Diagram 9.3. Animaliepriset i relation till spannmålspriset 1740-1900	304
<i>Bilaga 4.1:</i>	
Diagram 1. Åkerareal i % av 1925 års nivå tioårsvis i Laholm-området, utgångspunkt . .	386
Diagram 2. Åkerareal i % av 1925 års nivå tioårsvis i Laholm-området, sammanförda perioder med nyodlingskurva	387
<i>Bilaga 4.6:</i>	
Diagram 1. Lindome-området: Nyodling enligt min undersökning jämfört med BiSOS åkerarealsiffror	399
Diagram 2. Fjärås-området: Nyodling enligt min undersökning jämfört med BiSOS åkerarealsiffror	399
Diagram 3. Fagered-området: Nyodling enligt min undersökning jämfört med BiSOS åkerarealsiffror	400
Diagram 4. Torup-området: Nyodling enligt min undersökning jämfört med BiSOS åkerarealsiffror	400
Diagram 5. Tvååker-området: Nyodling enligt min undersökning jämfört med BiSOS åkerarealsiffror	400
Diagram 6. Grimeton-området: Nyodling enligt min undersökning jämfört med BiSOS åkerarealsiffror	401
Diagram 7. Kvibille-området: Nyodling enligt min undersökning jämfört med BiSOS åkerarealsiffror	401
Diagram 8. Laholm-området: Nyodling enligt min undersökning jämfört med BiSOS åkerarealsiffror	402
Diagram 9. Ränneslöv-området: Nyodling enligt min undersökning jämfört med BiSOS åkerarealsiffror	402

Kartor

Karta 2.1. Undersökningsområden och bygder	70
Kartorna 2.2-2.5. Jordägande 1760-1860	73
Kartorna 3.1-3.4. Andel jordbrukare med plog 1760-1880	91
Karta 3.5. Hjulplogen i Ränneslöv-området 1740-1780	92
Karta 3.6. Plogen i Tvååker- och Grimeton-områdena 1740-1780	93
Karta 3.7. Andel jordbrukare med järnfjölsplog 1820	102
Karta 3.8. Andel jordbrukare med järnfjölsplog 1860	102
Karta 3.9. Karta från 1981 om järnplogens genombrott i Sverige	105
Karta 3.10. Järnplogens genombrott i Sverige enligt forskningsläget 2009	105
Kartorna 3.11-3.14. Andel jordbrukare med järnpinneharv 1760-1880	111
Kartorna 4.1 och 4.2. Nyodlingen i Östorps by i Laholms landsförsamling 1808-1862 . .	136
Karta 4.3. Traktkarta över Varberg 1724	159
Karta 4.4. Åkerarealen i Slöinge och Eftra socknar omkring 1800	166
Karta 4.5. Åkerarealen i Slöinge och Eftra socknar omkring 1850	167
Karta 5.1. Tolkning av svaren till Finanskommittén om odlingsystem sockenvis i Halland 1859	185

Kartorna 5.2-5.5. Ensäde, lindbruk och växelbruk i Halland 1840-1900	201
Karta 8.1. Andel av mantalet som 1780 genomgått storskifte	253
Karta 8.2. Andel av mantalet som 1840 genomgått enskifte eller laga skifte	256
Karta 8.3. Storskifteskarta över byn Svenstorp i Eftra socken 1789	258
Karta 8.4. Uppmätningsskarta över ensamgården Mellangärde i Ullared socken 1775 . . .	263
Karta 8.5. Storskifteskarta över byn Torpa i Fjärås socken 1784-1789	267
Kartorna 9.1-9.4. Andel hästar – oxar 1740-1900	296
<i>Bilaga 2.2:</i>	
Karta 1-2. Hjulebergs gods före respektive efter avhysningarna av frälsebönder 1840 . . .	367
Karta 3. Dals säteri med omkringliggande byar i Fjärås socken före 1850	368
Karta 4. Dals säteri efter laga skifte 1850	369
<i>Bilaga 8.1:</i>	
Karta 1. Helmfrids karta över storskiftets spridning i Sverige, utsnitt	408
Karta 2. Storskiftet i Halland: Undersökningsområdena jämfört med Helmfrids karta . .	409
<i>Avhandlingens slut:</i>	
Karta: Socknar, häradar och fögderier i Halland	474
Karta: Undersökningsområden och bygder	475

Bilder

Bild 0.1. Hård vind över Lilla Apelviken	16
Bild 1.1. Kor på strandbete	23
Bild 1.2. Tröskning med slaga på vintern	27
Bild 1.3. Hästar	35
Bild 2.1. Bouppteckning från 1760	43
Bild 2.2. Skattebetalning vid Varbergs fästning	50
Bild 2.3. Rossareds herrgård i Fjärås, Halland	54
Bild 2.4. Kor på Hallandsåsen	59
Bild 2.5. Kronkudde från Laholms landsförsamling	63
Bild 2.6. Adelsmannen	66
Bild 2.7. Bonden	66
Bild 3.1. Oktoberafton i Apelvik	79
Bild 3.2. Oxar drar årder i vårbruket i Halland	82
Bild 3.3. Årder med benämningar på olika delar	82
Bild 3.4. Träplog/trärfjölsplog av Västgötatyp	85
Bild 3.5. Hjulplog/kärrplog	85
Bild 3.6. Hjulplog med sju par dragare framför	85
Bild 3.7. Järnplog/järnfjölsplog	87
Bild 3.8. Skotsk järnfjölsplog	87
Bild 3.9. Fabrikstillverkad järnkroppsplog av svensk modell	87
Bild 3.10. Vår i Halland	95
Bild 3.11. Halländsk bondgård vid 1800-talets mitt	96
Bild 3.12. Träharv/träpinneharv	107
Bild 3.13. Järnharv/järnpinneharv med raka järnpinnar	107
Bild 3.14. Krokpinneharv (=djupharv)	107
Bild 3.15. Trävält dragen av oxar	114

Bild 4.1. Slåttertiden	135
Bild 4.2. Vilande hästar	143
Bild 4.3. Assessor Jacob Richardsons förslag till ökning av åkerarealen	156
Bild 4.4. Man fäster hölass med stång	163
Bild 4.5. Kvinna med risknippe	169
Bild 5.1. Odlingssystem – principskisser	174
Bild 5.2. Byns marker i ensäde i Halland	175
Bild 5.3. Plöjning	179
Bild 5.4. Två hölass	187
Bild 5.5. Kalv i klöverland	193
Bild 5.6. Trolig variant av ensädets övergång till lindbruk/växelbruk i Halland	199
Bild 6.1. De fyra sädesslagen	208
Bild 6.2. Potatissättning	213
Bild 6.3. Potatisplockning	215
Bild 7.1. Tångkörning	223
Bild 7.2. Lassning av tång	229
Bild 7.3. Gödselutkörning	233
Bild 8.1. Byn Apelvik	244
Bild 8.2. Ringstav (ringkäpp)	265
Bild 9.1. Gästgivaregård i Halland	283
Bild 9.2. Kor vid stranden	286
Bild 9.3. Ko i Hallands skogsbygd 1873	289
Bild 9.4. Ko 1907	291
Bild 9.5. Hästar drar in hö från ängen	297
Bild 9.6. Ett par oxar	299
Bild 9.7. Lass med mjölkkrukor	305
Bild 9.8. Kor söder om Halmstad 1829	309
Bild 10.1. Bondbröllop i Halland 1801	323
Bild 10.2. Granngårdarna i Apelviken	331
Bild 10.3. Säden skördas	338
<i>Bilaga 2.1:</i>	
Bild 1. Karl Åmarks tabell 2 med priser på olika varor	360
<i>Bilaga 2.2:</i>	
Bild 1. Alla som arbetade och bodde på Hjulebergs gods i Abild 1860	370
<i>Bilaga 3.5:</i>	
Bild 1. Plog, VMF 25223	383
Bild 2. Plog, VMF 2900	384
Bild 3. Plog, VMF 6050	384
Bild 4. Plog, VMF 2782	385
<i>Avhandlingens slut:</i>	
Bild 12.1. Norra landsvägen vid Varberg	438
Bild 12.2. Hästensberget vid Varberg	468

Bild 12.1. Norra landsvägen vid Varberg

Teckning av Nils Kreuger 1893. I bakgrunden syns staden och Varbergs fästning.
Foto Arne Persson, Läns museet Varberg. Originalet i Kalmar konstmuseum.

Källor

Göta hovrätts arkiv, Jönköping

Adliga bouppteckningar, volym 9-259

Lantmäteriarxivet i Göteborg [Lm]

Lindome socken:

Hällesås, Kimmersbo: akt 5, 32, 49, 81, 94

Högsered: akt 44, 93

Dunsared: akt 14, 128

Långås: akt 30, 152

Torkelsbohög: akt 73, 127

Bräcka, Gastorp, Ingemanstorp, Fågelsten, Rantorp, Skäggered, Lyckan: akt 1, 4, 11, 15, 21, 48, 153, 155

Annestorp: akt 79, 108

Lindome by, Berget, Sinntorp, Yttre Gårda: akt 3, 12, 112, 123, 134

Dvärred: akt 110

Skår: akt 52, 118

Knipered: akt 109

Greggered: akt 124, 142

Holmen (Myreholmen): akt 50

Hassungared: akt 7, 75, 95

Kättered: akt 80

Strekered: akt 90

Hällesåker: akt 6, 41, 85, 89, 97, 135, 151, 169

Tommered: akt 92

Ranered: akt 53, 119a

Roggelid: akt 218

Torvmossared: akt 126

Ålgårdsbacka: akt 40, 140

Skåregärde: akt 136

Inseros: akt 28, 158, 182

Lantmäteriarkivet i Halmstad [Lm]

Älvsåker socken:

Alafors: akt 42
Lerberg, Älvsåker by: akt 7, 33:I, 36:I
Kyrkotorp, Kusered: akt 7, 34
Hjälmares: akt 5, 40
Bisterkulla: akt 22, 76
Frebo: akt 3, 27, 46, 56
Asserdal: akt 57
Ryared (Grisebo): akt 12, 68
Ramberg: akt 23, 35
Rågdal: akt 43
Salvebo: akt 8, 24a
Sjöbo: akt 14
Längenäs: akt 25
Öjersbo: akt 48
Röshult: akt 64
Korndal: akt 2
Lindås: akt 44

Fjärås socken:

Torpa, Kvia, Assarlund: akt 52, 148
Allatorp, Limmanäs, Tom, Duvehed-Dal, Orred, Äskatorp, Gäddevik, Li, Prästgården, Djäkne-
gården, Må, Torp, Vallby, Josberg: akt 11, 20, 28, 29, 36, 52, 94, 118, 119, 152
Myra, Vassbacka: akt 57, 141, 188
Össlöv: akt 24, 165
Gödestad: akt 25, 159
Hjälms: akt 5, 158
Rossared: akt 137
Fagared, Stormhult: akt 170
Sundstorp, Nåkälla, Ögärdet, Kvarnås: akt 37, 143, 198, 207, 208
Jorred: akt 185
Hultabacka, Rörsjö: akt 83, 259
Fälared, Snogetorp: akt 68, 189
Baltared: akt 64, 200, 230
Signekulla, Söstared: akt 67, 135
Kärre: akt 69
Hultet: akt 18
Ubbhult: akt 8, 17, 70, 205
Äskebacka: akt 199
Älenäs: akt 249

Ullared socken:

Torp: akt 8a, 21
Ullareds by: akt 7, 11, 24
Hjärtared: akt 23, 27
Flähult: akt 38

Grishult: akt 30
Sjö: akt 31
Alasjö: akt 32
Dughult: akt 33
Kullen: akt 37
Ammås: akt 26, 29
Årshult: akt 35
Vräk: akt 25
Tranabo: akt 36
Gläsbacka: akt 2
Mellangärde: akt 3
Sutarebo, akt 43
Skärshult: akt 28
Horsared: akt 39
Hule: Källsjö sn akt 15

Fagered socken:

Torvhult: akt 22, 23b
Fare: akt 18, 20
Horsared: akt 13
Obbhult: akt 27
Hackarp: akt 1
Ålarp: akt 15
Bäckarp: akt 21
Havhult: akt 28
Fjällesjö: akt 6, 30
Arvidstorp: akt 19
Hässlehult: akt 25
Maa: akt 39
Boa: akt 3
Bösterhult: akt 4, 8, 9
Mölnegärde: akt 10
Bokhult: akt 5
Äsphult: akt 7

Källsjö socken:

Källsjö by: akt 1, 17, 18
Vällenslycke: akt 11, 28
Hulta: akt 27
Nedragärde: akt 7, 22
Holmen: akt 12
Barkhult: akt 4, 5
Åkerholmen: akt 3, 15
Knappsås: akt 21
Tornared: akt 2, 11, 13
Broholm: akt 10
Ängasjö: akt 8
Egnared: akt 19, 23

Prästedalen: akt 20
Kvarnagärde: akt 23
Holma: akt 16
Kampås, Torseböke: akt 14
Böke: akt 6

Kinnared socken:

Björnsjö: akt 24
Maås, Kollabo, Nädhult: akt 5a, 9, 15
Berg: akt 30
Åmot: akt 19
Tovared: akt 7, 10
Bohult: akt 18, 43
Dammshult, Ry, Åhylte: akt 1, 2, 21, 26, 37
Ballabo: akt 3

Torup socken:

Haborrhult: akt 61
Arvaskog: akt 65
Öllsjö: akt 35, 91
Hinnakull: akt 1, 45
Ivebro: akt 53:II
Skravelsbo: akt 85
Ramnås: akt 115
Hultagärde: akt 66
Prästgården, Bosgård, Givagård, Djäknebol, Sjögård: akt 4, 110, 117
Väcknared: akt 39
Ågård: akt 54
Kull: akt 56
Kvinja: akt 64
Snapparp: akt 129
Härhult: akt 68
Fagerhult: akt 58
Mjöhult: akt 34
Gohult: akt 101
Myrhult: akt 84
Alabo: akt 33
Garvinnebo: akt 38
Häshult: akt 100
Hylte: akt 128
Tranabo: akt 80
Häradsbo, Stensebo: akt 35, 138
Boås: akt 90
Mosilt, Munkabol: akt 35, 102, 112
Kallarp, Kråkegård: akt 113
Rävsbo: akt 127
Abborrhult: akt 174
Kärrshult: akt 81

Mörtekull: akt 82
Mjåla: akt 70, 78
Ukull: akt 42
Glasshult: akt 67
Mjålahult: akt 71
Eskelsbo: akt 79
Steningsbo: akt 57
Skarbohult: akt 83
Saxebol: akt 98
Ynnabo: akt 94
Ögärdet: akt 99
Skogen: akt 95
Tågared: akt 97
Högsnäs: akt 10
Kåbebor: akt 35, 124
Gammalsbo: akt 77
Sandshult, Gillesgård, Skattegård, Örsten, Hulegård: akt 7b, 8, 11, 13, 35, 89
Övregård: akt 7a, 52
Lerbäckshult: akt 107
Rönnskog: akt 35, 51, 115
Killingshult: akt 161
Ylasryd: akt 96

Tråslöv socken:

Sockenbeskrivning 1857: akt 104 (Egen excerpering och även avskrift av Lennart Svensson)
Apelviken: akt 24, 54, 70a
Gamla Köpstad: akt 27, 33, 87
Tråslövs by: akt 23, 42b, 45, 65, 80, 145
Nygård: akt 1, 9, 41a
Näs (Södra): akt 8, 68
Svenstorp: akt 13a
Vare: akt 46
Klastorp: akt 44, 50, 100

Tvååker socken:

Tvååkers by: akt 29, 76, 132
Galtabäck, Ås, Pixsjö: akt 52, 75, 120a
Strömman: akt 109
Järnmölle: akt 88, 101
Bråten: akt 22, 23, 100
Borrås: akt 25, 194
Utteros: akt 28, 79, 111
Vråen: akt 4, 79, 107, 178
Munkaskog: akt 79, 102, 113
Smedsgård: akt 48, 79
Rönnäs: akt 79
Björkäng: akt 79
Smurte: akt 79, 129

Ågård: akt 79, 102
Tagebol: akt 79, 102
Hermanslycke: akt 79, 113
Sik: akt 15, 79, 81
Mossagård: akt 79
Kärragärde: akt 79, 115
Gåsakulla: akt 79, 152
Halvbondagärde: akt 79
Köpsgårde: akt 50, 79, 116
Ledsgård: akt 79, 102
Munkagård: akt 2, 17, 121
Fagared: akt 7, 113
Hägared: akt 114
Tyllered, Brogård: akt 58, 151

Hunnestad socken:

Sockenbeskrivning 1860: akt 32
Hunnestads by och Blixtorp: akt 2, 13, 30

Grimeton socken:

Grimetons by: akt 3, 25
Tjärby, Gårdshjörne, Öxnamossa, Änglarp: akt 2, 14, 30
Torstorp: akt 23

Gödestad socken:

Algustorp, Gödestads by: akt 1, 2, 37
Ljungstorp, Spånggården, Båtsberg, Långås: akt 31, 36, 44

Spannarps socken:

Spannarps by: akt 3, 42
Nackhälle: akt 20, 46

Getinge socken:

Berg, Stålarp, Öringe, Hörsås: akt 6, 68
Brogård: akt 41
Eskilstorp: akt 41, 63
Öinge: Asige akt 34
Uppnora: akt 53, 66
Mostorp: akt 37, 44, 61
Getinge by, Vearp, Hönryd, Örnakull: akt 42, 54, 65, 69
Frölinge: akt 4
Hemb: akt 67
Väggarp: akt 52

Rävinge socken:

Bärarp, Allgustorp: akt 2, 3, Getinge akt 6
Brännarp, Täckinge, Folkastad, Underlund, Rävinge by: akt 1, 22, 24, 25, 34, 35, 45, 46

Kvibille socken:

Kvibille by, Gårdstorp: akt 56

Brynestorp: akt 33

Biskopstorp, Bölarp, Styrestad, Knaggarp: akt 12, 47, 62, 90, Vapnö akt 3

Skogaby, Tronarp: akt 7, 10, 55

Heabacka, Brandeborg, Torlunda, Kalvakärr: akt 30, 44

Holm socken:

Källstorp, Bolunda: akt 1, 2, Vapnö akt 3

Fastarp, Fjällalunda, Mosse: Vapnö akt 3

Holms by: akt 6, 23, Vapnö akt 3

Slangemöllan: akt 12, 13, 22, Vapnö akt 3

Nannarp, Kortabygget, Könarp: akt 5, 25, Vapnö akt 3

Labolm landsförsamling:

Mellby: akt 16, 48, 144

Åmot: akt 6, 144

Trulstorp: akt 37, 58, 144

Snapparp: akt 194

Restad: akt 75

Östorp: akt 1, 22, 39, 122

Kärragård, Mammarp: akt 17, 55

Köpinge: akt 2, 4, 15, 20, 70, 141

Ösarp: akt 14, 20, 40

Lilla Tjärby: akt 71½

Kungsladugården: akt 8, 63, 182

Bonnarp: akt 25, 157

Årnaberga: akt 18, 52

Ala, Lejeby, Kasteberg: akt 5, 12, 68, 73

Ebbarp: akt 23, 98

Kattarp: akt 83, 84

Veinge socken:

Veinge by, Göstorp, Skogsgård, Kullsgård: akt 19, 54, 63

Vessinge: akt 57, 106

Kårarp: akt 64

Skogaby: akt 69, 142

Bölarp: akt 25, 65

Bökeberg: akt 22, 70

Antorp: akt 3, 75

Öringe: akt 8, 20, 45

Skummeslöv socken:

Skummeslövs by, Allarp, Rännenas, Lögsnäs: akt 7, 9, 15

Ränneslöv socken:

Ränneslövs by: akt 1, 29

Värestorp: akt 3, 15

Edenberga: akt 16
Staffanstorp, Ålstorp, Stämme: akt 5, 28
Perstorp, Munkabygget: akt 34a
By, Flammabygget, Ekesbygget, Kassabygget: akt 20, 50, 82, 88

Ysby socken:

Kövlinge: akt 44, 46
Klagstorp: akt 42
Hov: akt 26
Ysby kyrkby, Munkagård, Uddekulla, Brödåkra: akt 7, 25, 27, 41
Gosterbygget: akt 1, 9, 10, 33
Hjörnered, Vippentorpet: akt 37, 59
Björkhult, Timmershult: akt 28, 64

Lunds Landsarkiv: [LLA]

Bouppteckningar:

Lindome 1740: Fjäre häradsrätt:
FIIa:1, år 1725-1735 (FIIa:2 innehåller spridda år och finns ej i mikrokort, ej använd.)
FIIa:3, år 1736-1744
FIIa:4, år 1745-1749
FIIa:5, år 1750-1754
FIIa:6, år 1755
Lindome 1760: Fjäre häradsrätt:
FIIa:6, år 1759
FIIa:7, år 1760-1762
Lindome 1780: Fjäre häradsrätt:
FIIa:10, år 1778-1779
FIIa:11, år 1780-1783
Lindome 1800: Fjäre häradsrätt:
FIIa:14, år 1797-1799
FIIa:15, år 1800
FIIa:16, år 1801-1803
Lindome 1820: Fjäre häradsrätt:
FIIa:27, år 1819
FIIa:28, år 1820
FIIa:29, år 1821
FIIa:30, år 1822
Lindome 1840: Fjäre häradsrätt:
FIIa:47, år 1839
FIIa:48, år 1840
FIIa:49, år 1841
Lindome 1860: Fjäre häradsrätt:
FIIa:66, år 1858
FIIa:67, år 1859
FIIa:68, år 1860
FIIa:69, år 1861

FIIa:70, år 1862
FIIa:71, år 1863
Lindome 1880: Fjäre häradsrätt:
FIIa:86, år 1878
FIIa:87, år 1879
FIIa:88, år 1880
FIIa:89, år 1881
FIIa:90, år 1882
FIIa:91, år 1883
Lindome 1900: Fjäre häradsrätt:
FIIa:106, år 1898
FIIa:107, år 1899
FIIa:108, år 1900
FIIa:109, år 1901
FIIa:110, år 1902
Fjärås 1740: Fjäre häradsrätt:
FIIa:1, år 1731-1735
FIIa:3, år 1736-1744
FIIa:4, år 1745-1749
FIIa:5, år 1750-1752
Fjärås 1760: Fjäre häradsrätt:
FIIa:6, år 1755-1759
FIIa:7, år 1760-1764
FIIa:8, år 1765-1766
Fjärås 1780: Fjäre häradsrätt:
FIIa:10, år 1776-1779
FIIa:11, år 1780-1785
Fjärås 1800: Fjäre häradsrätt:
FIIa:14, år 1798-1799
FIIa:15, år 1800
FIIa:16, år 1801-1802
Fjärås 1820: Fjäre häradsrätt:
FIIa:27, år 1819
FIIa:28, år 1820
FIIa:29, år 1821
FIIa:30, år 1822
Fjärås 1840: Fjäre häradsrätt:
FIIa:47, år 1839
FIIa:48, år 1840
FIIa:49, år 1841
Fjärås 1860: Fjäre häradsrätt:
FIIa:67, år 1859
FIIa:68, år 1860
FIIa:69, år 1861
FIIa:70, år 1862
Fjärås 1880: Fjäre häradsrätt:
FIIa:86, år 1878
FIIa:87, år 1879

FIIa:88, år 1880
FIIa:89, år 1881
FIIa:90, år 1882
Fjärås 1900: Fjäre häradsrätt:
FIIa:107, år 1899
FIIa:108, år 1900
FIIa:109, år 1901
Fagered 1740: Faurås häradsrätt:
FIIa:2, år 1735-1739
FIIa:3, år 1740-1742
FIIa:4, år 1743-1746
FIIa:5, år 1747-1749
FIIa:6, år 1750
Fagered 1760: Faurås häradsrätt:
Åren 1752-1758 är så brandskadade att jag ej kunnat få se dem varken i original eller mikrokort.
FIIa:10, år 1759-1760
FIIa:11, år 1761-1763
FIIa:12, år 1764-1766
FIIa:13, år 1767
Fagered 1780: Faurås häradsrätt:
FIIa:17, år 1778
FIIa:18, år 1779-1781
FIIa:19, år 1782-1783
Fagered 1800: Faurås häradsrätt:
FIIa:26, år 1797-1798
FIIa:27, år 1799
FIIa:28, år 1800-1801
FIIa:29, år 1802
Fagered 1820: Faurås häradsrätt:
FIIa:44, år 1819
FIIa:45, år 1820
FIIa:46, år 1821
FIIa:47, år 1822-1823
Fagered 1840: Faurås häradsrätt:
FIIa:59, år 1838
FIIa:60, år 1839, vintertinget
FIIa:61, år 1839, hösttinget
FIIa:62, år 1840
FIIa:63, år 1841
FIIa:64, år 1842
Fagered 1860: Faurås häradsrätt:
FIIa:76, år 1859-1861
FIIa:77, år 1862-1863
Fagered 1880: Faurås häradsrätt:
AIIc:13, år 1877-1878
AIIc:14, år 1879-1880
AIIc:15, år 1881
AIIc:16, år 1882-1883

AIIc:17, år 1884

Fagered 1900: Faurås häradsrätt:

AIIc:24, år 1897

AIIc:25, år 1898

AIIc:26, år 1899

AIIc:27, år 1900

AIIc:28, år 1901

AIIc:29, år 1902

AIIc:30, år 1903

AIIc:31, år 1904

Torup 1740: Halmstad häradsrätt:

FIIa:7, år 1737-1744 (innehåller spridda år)

FIIa:8, år 1737-1742

FIIa:9, år 1743-1744

Torup 1740: Tönnersjö häradsrätt:

FIIa:3, år 1737-1744

(Torup socken norr om Nissan ingår i Halmstad härad och Torup söder om Nissan tillhör Tönnersjö härad.)

Torup 1760: Halmstad häradsrätt:

FIIa:7, år 1756-1765

FIIa:11, år 1756-1761

FIIa:12, år 1762-1765

Torup 1760: Tönnersjö häradsrätt:

FIIa:5, år 1756

FIIa:6, år 1757-1761

FIIa:7, år 1762-1764 (lucka 1765)

Torup 1780: Halmstad häradsrätt:

FIIa:13, år 1776-1782

FIIa:14, år 1783-1784

Torup 1780: Tönnersjö häradsrätt:

FIIa:8, år 1776-1779

FIIa:9, år 1780-1784

Torup 1800: Halmstad häradsrätt:

FIIa:16, år 1797-1799

FIIa:17, år 1800-1803

Torup 1800: Tönnersjö häradsrätt:

FIIa:11, år 1797-1799

FIIa:12, år 1800-1803

Torup 1820: Halmstad häradsrätt:

FIIa:21, år 1819-1820

FIIa:22, år 1821

Torup 1820: Tönnersjö häradsrätt:

FIIa:16, år 1819-1821

Torup 1840: Halmstad häradsrätt:

FIIa:26, år 1839

FIIa:27, år 1840-1841

Torup 1840: Tönnersjö häradsrätt:

FIIa:20, år 1839-1841

Torup 1860: Halmstad häradsrätt:
FIIa:32, år 1858-1861
Torup 1860: Tönnersjö häradsrätt:
FIIa:24, år 1858-1861
Torup 1880: Halmstad häradsrätt:
FIIa:38, år 1877-1879
FIIa:39, år 1880-1882
Torup 1880: Tönnersjö häradsrätt:
FIIa:28, år 1877
FIIa:29, år 1878-1880
FIIa:30, år 1881-1882
Torup 1900: Halmstad och Tönnersjö häradsrätt:
AIIIf:7, år 1896
AIIIf:8, år 1897
AIIIf:9, år 1898
AIIIf:10, år 1899
AIIIf:11, år 1900
AIIIf:12- för åren 1901- har ej funnits tillgängligt på LLA.
Tvååker 1740: Himle häradsrätt:
FIIa:1, år 1733-1744
FIIa:2, år 1745-1749
Tvååker 1760: Himle häradsrätt:
FIIa:4, år 1757-1761
FIIa:5, år 1761-1763
Tvååker 1780: Himle häradsrätt:
FIIa:6, år 1776-1780
FIIa:7, år 1781-1785
Tvååker 1800: Himle häradsrätt:
FIIa:10, år 1799
FIIa:11, år 1800-1802
Tvååker 1820: Himle häradsrätt:
FIIa:20, år 1819-1820
FIIa:21, år 1821
Tvååker 1840: Himle häradsrätt:
FIIa:30, år 1839
FIIa:31, år 1840-1841
Tvååker 1860: Himle häradsrätt:
FIIa:40, år 1858-1859
FIIa:41, år 1860-1862
FIIa:42, år 1863
Tvååker 1880: Himle häradsrätt:
FIIa:47, år 1878-1879
FIIa:48, år 1880-1881
Tvååker 1900: Himle häradsrätt:
FIIa:59, år 1899
FIIa:60, år 1900
FIIa:61, år 1901
Grimeton 1740: Himle häradsrätt:

FIIa:1, år 1733-1744
FIIa:2, år 1745-1749
Grimeton 1760: Himle häradsrätt:
FIIa:4, år 1756-1761
FIIa:5, år 1762-1764
Grimeton 1780: Himle häradsrätt:
FIIa:6, 1776-1780
FIIa:7, 1781-1785
Grimeton 1800: Himle häradsrätt:
FIIa:10, år 1798-1799
FIIa:11, år 1800-1802
Grimeton 1820: Himle häradsrätt:
FIIa:20, år 1819-1820
FIIa:21, år 1821-1822
Grimeton 1840: Himle häradsrätt:
FIIa:30, år 1838-1839
FIIa:31, år 1840-1841
FIIa:32, år 1842
Grimeton 1860: Himle häradsrätt:
FIIa:40, år 1858-1859
FIIa:41, år 1860-1862
Grimeton 1880: Himle häradsrätt:
FIIa:46, år 1877
FIIa:47, år 1878-1879
FIIa:48, år 1880-1881
FIIa:49, år 1882-1883
Grimeton 1900: Himle häradsrätt:
FIIa:58, år 1898
FIIa:59, år 1899
FIIa:60, år 1900
FIIa:61, år 1901
FIIa:62, år 1902
Kvibille 1740: Halmstad häradsrätt:
FIIa:7, år 1739-1742 (innehåller spridda år)
FIIa:8, år 1739-1742
Kvibille 1760: Halmstad häradsrätt:
FIIa:7, år 1758-1762
FIIa:11, år 1758-1761
FIIa:12, år 1762
Kvibille 1780: Halmstad häradsrätt:
FIIa:13, år 1778-1782
FIIa:14, år 1783
Kvibille 1800: Halmstad häradsrätt:
FIIa:16, år 1799
FIIa: 17, år 1800-1801
Kvibille 1820: Halmstad häradsrätt:
FIIa:21, år 1819-1820
FIIa:22, år 1821-1822

Kvibille 1840: Halmstad häradsrätt:
FIIa:26, år 1839
FIIa:27, år 1840-1841
Kvibille 1860: Halmstad häradsrätt:
FIIa:32, år 1858-1861
Kvibille 1880: Halmstad häradsrätt:
FIIa:38, år 1879
FIIa:39, år 1880-1882
Kvibille 1900: Halmstad häradsrätt:
AIIIf:8, år 1897
AIIIf:9, år 1898
AIIIf:10, år 1899
AIIIf:11, år 1900
AIIIf:12- för åren 1901- har ej funnits tillgängligt på LLA.
Laholm 1740: Hök häradsrätt:
Lucka i källmaterialet 1731-1738.
FIIa:2, år 1739-1745
FIIa:3, år 1746-1748
Laholm 1760: Hök häradsrätt:
FIIa:5, år 1758-1761
FIIa:6, år 1762
Laholm 1780: Hök häradsrätt:
FIIa:7, år 1778-1779
FIIa:8, år 1780-1783
Laholm 1800: Hök häradsrätt:
FIIa:11, år 1799
FIIa:12, år 1800-1802
Laholm 1820: Hök häradsrätt:
FIIa:17, år 1819-1820
FIIa:18, år 1821
Laholm 1840: Hök häradsrätt:
FIIa:24, år 1839-1841
Laholm 1860: Hök häradsrätt:
FIIa:30, år 1859
FIIa:31, år 1860-1862
Laholm 1880: Hök häradsrätt:
FIIa:37, år 1878-1880
FIIa:38, år 1881
Laholm 1900: Hök häradsrätt:
FIIa:54, år 1899
FIIa:55, år 1900
AIIa:1, år 1901
AIIa:2, år 1902
Ränneslöv 1740: Hök häradsrätt:
FIIa:1, år 1729-1730
Lucka i källmaterialet 1731-1738.
FIIa:2, år 1739-1745
FIIa:3, år 1746-1751

Ränneslöv 1760: Hök häradsrätt:
FIIa:5, år 1758-1761
FIIa:6, år 1762-1763
Ränneslöv 1780: Hök häradsrätt:
FIIa:7, år 1778-1779
FIIa:8, år 1780-1782
Ränneslöv 1800: Hök häradsrätt:
FIIa:11, år 1799
FIIa:12, år 1800-1801
Ränneslöv 1820: Hök häradsrätt:
FIIa:17, år 1819-1820
FIIa:18, år 1821-1822
Ränneslöv 1840: Hök häradsrätt:
FIIa:24, 1840-1841
Ränneslöv 1860: Hök häradsrätt:
FIIa:30, år 1858-1859
FIIa:31, år 1860-1862
Ränneslöv 1880: Hök häradsrätt:
FIIa:37, år 1878-1880
FIIa:38, år 1881-1883
Ränneslöv 1900: Hök häradsrätt:
FIIa:54, år 1899
FIIa:55, år 1900
AIIa:1, år 1901, AIIa:2, år 1902

Hallands landskanslis arkiv, inkomna skrivelser
Hallands landskanslis arkiv, DIII, handlingar till femårsberättelserna
Hallands landkontors arkiv GIIIa, jordeböcker
Hallands landkontors arkiv EIII, mantalslängder

Hushållningssällskapets i Halland arkiv

Kronofogden i Kungsbacka (Fjäre) fögderi [Kfb Kba]
HIIa:1 1827-1870, statistiska uppgifter
HIIa:2 1871-1917, statistiska uppgifter
HIIc:1 1881-1906, femårsberättelser
Kronofogden i Laholms fögderi [Kfb Lah]
HIIb:1 1822-1905, femårsberättelser
Kronofogden i Varbergs fögderi (innehåller även från Halmstad fögderi) [Kfb Vbg, Kfb Hsd]
HIIb:1 1833-1906, femårsberättelser

Länsmuseet Varberg

Föremål (VMF uttyds Varbergs Museum Föremål)
Arkivhandlingar (VMA uttyds Varbergs Museum Arkiv)

Länsstyrelsen Halland, Halmstad

Jordebok 1876 över Hallands län, 4 volymer
Jordartskarta över Halland, 2004, digitalt från Magnus Larsson

Muntliga uppgifter

Pär Connelid, Hunnestad
Rose-Marie Eriksson, Fjärås
Birgitta Holmén och Bertil Holmén, Långaryd
Margit Jörgensen, Abild

Nordiska museet, Stockholm

Etnologiska undersökningen (EU)
Svar från Halland på frågelistor:
Frågelista 1: Härads-, socken- och byorganisation
Frågelista 5, 6 och 44: Forsling och fordon
Frågelista 8: Jordbruk
Frågelista 21: Åkerns beredning
Frågelista 27: Sådd och sättning
Frågelista 28: Skörd
Frågelista 39: Man och kvinna
Frågelista 41: Sädens torkning och inbärgning
Frågelista 42: Tröskning och sädesrensning
Frågelista 43: Svedjebbruk
Frågelista 45: Marknader
Frågelista 51: Mål, mått och vikt I (längdmått)
Frågelista 52: Mål, mått och vikt II (vikt)
Frågelista 53: Mål, mått och vikt III (rymdmått)
Frågelista 54: Mål, mått och vikt IV (stycketal)
Frågelista 60: Boskapsskötsel
Frågelista 63: Nyodling
Frågelista 103: Industriprodukternas begynnelse i bygderna
Frågelista 106: Hästen
Frågelista 144: Hägnader
Frågelista 155: Växtföljden i jordbruket

Opublicerat källmaterial

Palm, Lennart Andersson: projektet Sveriges befolkning 1571-1751, tiondemätningsslängder 1690 sockenvis, Halland

Riksarkivet, Stockholm

Äldre kommittéer (ÄK) nr 496: Finanskommittén 1858, volym 13 Halland

Sveriges Lantbruks Universitet, Ulltuna

Anders Berchs modellsamling av jordbruksredskap

Uppsala Universitetsbibliotek [UUB]

Sten Carlssons arkiv, volym 159-170

Litteratur

Litteratur före år 1900 och tryckta eller digitalt utgivna källor

(Enda nusvenskningen i dessa titlar är att stor bokstav kan ha bytts ut mot liten.)

Appeltofft, 1874: *Hallands läns kalender 1874*

Arrhenius, J, 1879: *Handbok i Svenska jordbruket*, I-II, Stockholm

Barchaeus, Anders Gustaf, 1773: *Underrättelser angående Landthushållningen i Halland samlade under en resa ... 1773*, handskrift tryckt 1924, Lund

Berch, Anders, 1759: Anmärkningar öfver de svenska plogar, i *Kongl Vetenskapsakademiens handlingar* nr 20 juli, aug, sept, Stockholm

Berntsen Bergen, Arennt, 1656: *Danmarkis oc Norgis fructbar herlighed*

Bexell, Sven Peter, 1817-1819: *Hallands historia och beskrivning* I-II, nytryck 1925, Halmstad

Bidrag till Sveriges Officiella Statistik (serie F. Utrikeshandel och sjöfart, serie H. Landshövdingeberättelser, serie N. Jordbruk och boskapsskötsel) [BiSOS]

Charliere, B F de, 1804: Halländska Åkerbruket, sådant som det är och sådant som det borde och kunde blifwa, i *Ny Journal uti hushållningen*, Stockholm

Enagrius, C E, 1826: *Samling af landtmäteri-författningar*, Stockholm

Fischerström, Johan, 1761: Anmärkningar om södra Halland, i *Kungliga Vetenskaps Academiens Handlingar* vol XXII, Stockholm

Forsell, Carl af, 1826: *Beskifning öfver Halmstads län eller Halland*, Stockholm

Forsell, Carl af, 1833: *Statistik öfver Sverige, grundad på offentliga handlingar*, Stockholm (Facsimile-upplaga 1978, Stockholm)

Forsell, Carl af, 1839: *Anteckningar öfver Sverige*

General-sammandrag 1847 (General-sammandrag af statistiska tabeller ... genom häradsskrifvarnes ... försorg, enligt mantals- och taxerings-längderna för år 1845 upprättade efter formulärer) tryckt 1847, Stockholm

Hallands Landsbeskrivning 1729 – Laholms fögderi, tryckt 1984, Halmstad [Hlb 1729 Lah fgd]

Hallands Landsbeskrivning 1729 – Halmstads fögderi, tryckt 1986, Halmstad [Hlb 1729 Hsd fgd]

Hallands Landsbeskrivning 1729 – Varbergs fögderi, tryckt 1988, Halmstad [Hlb 1729 Vbg fgd]

Hallands Landsbeskrivning 1729 – Fjäre fögderi, tryckt 1990, Halmstad [Hlb 1729 Fjä fgd]

Hallands Landsbeskrivning 1729, digital bearbetning på CD år 2000, utgiven av Länsstyrelsen Halland

Hallands läns Kongl Hushållningssällskaps handlingar 1846, Göteborg

Hammar, Anund, 1751: Resan til Warberg år 1751, handskrift tryckt i *Varbergs Museum Årsbok 1958*, Varberg

- Hammar, Anund, 1759: Tankar om årsväxten år 1758, i *Göteborgska Magasinet* nr 4, (nytryck i Anund Hammar – Valda skrifter, 1960, Varberg)
- Hammar, Anund, 1760: Om plögningen i Lindberga socken, i *Göteborgska Magasinet* nr 32, (nytryck i Anund Hammar – Valda skrifter, 1960, Varberg)
- Härleman, Carl, 1749: *Dagbok öfwer en ifrån Stockholm igenom åtskillige rikets landskaper gjord resa år 1749*, Stockholm
- Landshövdingeberättelse 1822 (*Kongl Maj:ts befallningshafvande i Hallands län till Kongl Maj:t afgifne Fem-års-Berättelse år 1822*) tryckt 1825, Stockholm [Lhb 1822]
- Landshövdingeberättelse 1828 (*Kongl Maj:ts befallningshafvandes i Hallands län till Kongl Maj:t år 1828 afgifne Fem-Års-Berättelse*) tryckt 1829, Stockholm (1828 är året då den är undertecknad, dvs författat. Gäller även de följande.) [Lhb 1828]
- Landshövdingeberättelse 1833 (*Kongl Maj:ts befallningshafvandes uti Hallands län till Kongl Maj:t i underdånighet afgifne Fem-års-berättelse för åren 1827, 1828, 1829, 1830 och 1831*) tryckt 1833, Stockholm [Lhb 1833]
- Landshövdingeberättelse 1839 (*Kongl Maj:ts befallningshafvandes uti Hallands län till Kongl Maj:t i underdånighet afgifne Femårs-berättelse för åren 1832, 1833, 1834, 1835 och 1836*) tryckt 1840, Stockholm [Lhb 1839]
- Landshövdingeberättelse 1844 (*Kongl Maj:ts befallningshafvandes uti Hallands län till Kongl Maj:t i underdånighet afgifne Femårs-berättelse för åren 1837, 1838, 1839, 1840 och 1841*) tryckt 1844, Stockholm [Lhb 1844]
- Landshövdingeberättelse 1850 (*Kongl Maj:ts befallningshafvandes uti Halmstads län till Kongl Maj:t i underdånighet afgifne Embets-berättelse för åren 1842, 1843, 1844, 1845, 1846 och 1847*) tryckt 1851, Stockholm [Lhb 1850]
- Landshövdingeberättelse 1852 (*Kongl Maj:ts befallningshafvandes uti Hallands län till Kongl Maj:t i underdånighet afgifna Embets-berättelse för åren 1848, 1849 och 1850*), tryckt 1853, Stockholm [Lhb 1852]
- Landshövdingeberättelse 1856 (*Kongl Maj:ts befallningshafvandes uti Hallands län till Kongl Maj:t i underdånighet afgifna Femårs-berättelse för åren 1851, 1852, 1853, 1854 och 1855*) tryckt 1857, Stockholm [Lhb 1856]
- Landshövdingeberättelse 1862 (Landshöfdinge-embetets uti Hallands län underdåniga berättelse för åren 1856-1860, i *BiSOS H*) tryckt 1862, Stockholm [Lhb 1862]
- Landshövdingeberättelse 1866 (Kongl Maj:ts befallningshavandes femårsberättelser åren 1861-1865 Hallands län, i *BiSOS H*) tryckt 1866, Stockholm [Lhb 1866]
- Landshövdingeberättelse 1871 (Kongl Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser åren 1866-1870 Hallands län, i *BiSOS H*) tryckt 1872, Stockholm [Lhb 1871]
- Landshövdingeberättelse 1876 (Kungl Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser åren 1871-1875 Hallands län, i *BiSOS H*) tryckt 1877, Stockholm [Lhb 1876]
- Landshövdingeberättelse 1881 (Kungl Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser åren 1876-1880 Hallands län, i *BiSOS H*) tryckt 1882, Stockholm [Lhb 1881]
- Landshövdingeberättelse 1886 (Kungl Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser åren 1881-1885 Hallands län, i *BiSOS H*) tryckt 1887, Stockholm [Lhb 1886]
- Landshövdingeberättelse 1892 (Kungl Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser åren 1886-1890 Hallands län, i *BiSOS H*) tryckt 1893, Stockholm [Lhb 1892]
- Landshövdingeberättelse 1897 (Kungl Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser åren 1891-1895 Hallands län, i *BiSOS H*) tryckt 1898, Stockholm [Lhb 1897]
- Landshövdingeberättelse 1902 (Kungl Maj:ts befallningshafvandes femårsberättelser åren 1896-1900 Hallands län, i *BiSOS H*) tryckt 1903, Stockholm [Lhb 1902]

- Landsbövdingeberättelser från Hallands län 1705-1818*, samling av handskrifter tryckt 1998, Halmstad [Lhb 1705-1818]
- Linnaeus, Carl, 1749: *Skånska resa – förrättad år 1749*, (nytryck 1975, Stockholm)
- Lundell, Jacob/Hammar, August, 1842: *Om svenska allmogens dagsverkskyldighet*, Lund
- Möller, Peter von, 1871: *Halländska herregårdar*, Halmstad
- Möller, Peter von, 1881: *Strödda utkast rörande Svenska jordbrukets historia*, Stockholm
- Nilsson, Sven, 1816: *Dagboksanteckningar under en resa från södra Sverige till Nordlanden i Norge 1816*, tryckt 1879, Lund
- Osbeck, Pehr, 1796: *Utkast til beskrifning öfver Laholms prosteri* (2:a uppl Lund 1922)
- Renneslöfs byskrä 1684, tryckt i *Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening*, del V 1876, Lund
- Richardson, Jacob, 1752-1753: *Hollandia antiqua & hodierna – Thet är: Hallands, et af Götha rikets landskaper, historiska beskrifning, framställandes ifrån äldsta in til våra tider ...* (del I och II nytryckt i samma volym 1987, Munkedal)
- Strindberg, August, 1887: *Hemsöborna – Skärgårdsberättelse*, (nytryck 1913, Göteborg)
- Svensk lokalhistorisk databas [SLHD] www.lokalhistoria.nu* (Sockenprotokoll)
- Sveriges rikets lag – Gillad och antagen på riksdagen år 1734*, (nytryck 1981, Malmö)
- Tankar om jordbrukets och näringarnes tillstånd inom Hallands län jemte förslag till deras förbättring och förkofran, 1820, i *Hallands läns Kongl Hushållningssällskaps handlingar*, Halmstad (baserad på skrifter inkomna till hushållningssällskapetets första möte 1811, anonym förf) [Tankar om jordbrukets]
- Thulin, Gabriel, 1890: *Om mantalet I*, Stockholm
- Tidström, Anders, 1756: *Resa i Halland, Skåne och Blekinge år 1756 med rön och anmärkningar uti oekonomien, naturalier, antiqviteter, seder, lefnadssätt, handskrift tryckt 1891*, Lund
- Topografiska och statistiska uppgifter om Halmstads län*, 1847, Stockholm
- Tractcharta öfver Warberg och situationen där omkring...1724*, utan ort (nytryck 1900-tal uå)
- Wälmente anmärkningar öfver landthushållningen i Halland och dess nuvarande tillstånd, 1787, i *Hushållnings Journal*, maj, Stockholm (undertecknat: Landtman)

Litteratur 1901-

- Abel, Wilhelm, 1967: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert* (Deutsche Agrargeschichte II) Stuttgart (1:a uppl 1962)
- Adamsson, Anneli, 2009: Vad ser man? – Om detaljer och hur man kan tolka dem, i *I Halland* nr 3, Halmstad
- Agrarhistorisk landskapsöversikt – Västergötland och Dalsland*, 2002, Göteborg
- Ahlberger, Christer, 1988: *Vävarfolket – Hemindustrin i Mark 1790-1850*, Göteborg
- Ahlberger, Christer, 1996: *Konsumtionsrevolutionen I – Om det moderna konsumtionssamhällets framväxt 1750-1900*, Göteborg
- Andersen Nexö, Martin, 1946: *Pelle Erövraren I*, Stockholm
- Andersson, Annika/Petersson, Gunnar, 2001: Utdikningsprojekten Tvååkers kanal, Tyllereds kanal och Ramsjön, i *Hallands kulturarv och historiska samhällsutveckling – Uppsatser i högskolekurs*, Borås
- Andersson, Erik, 1974: *Den gamla Eldsbergabygden*, Halmstad
- Andersson, Evald, 1988: Ett år på ett litet skogsjordbruk omkring år 1900, i *Gunnarp vår hembygd* del 1, Gunnarp

- Andersson, Verner, 1962: *Laholms socken – Bygden som blev vår arvedel*, Laholm
- Aronsson, Peter, 1992: *Bönder gör politik – Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar 1680-1850*, Lund
- Aschehougs Norgeshistorie band 1*, 1994: Fra jeger til bonde – inntil 800 e Kr av Arnvid Lillehammer, Oslo
- Aschehougs Norgeshistorie band 6*, 1996: Krig och fred 1660-1780 av Sölvi Sogner, Oslo
- Aschehougs Norgeshistorie band 7*, 1996: Mellom brödre 1780-1830 av Ståle Dyrvik och Ole Feldbaek, Oslo
- Aschehougs Norgeshistorie band 8*, 1997: Nasjonen bygges 1830-1870 av Anne-Lise Seip, Oslo
- Aschehougs Norgeshistorie band 9*, 1997: Det moderne gjennombrudd 1870-1905 av Gro Hagemann, Oslo
- Bairoch, Paul, 1976: Agriculture and the Industrial Revolution 1700-1914, i *The Fontana Economic History of Europe III – The Industrial Revolution*, Glasgow
- Behre, Göran, 2001: Frihetstiden och gustavianska tiden, i *Sveriges historia 1521-1809 – Stormaktsdröm och småstatsrealitet*, Stockholm (1:a uppl 1985)
- Berg, Gösta/Svensson, Sigfrid, 1971: *Svensk bondekultur*, Stockholm (1:a uppl 1934)
- Berglund, Nils, 1932: *Lantbrukets arbetsmaskiner och redskap*, Stockholm
- Bergstrand, Carl-Martin, 1949: *Hallands sägner*, Göteborg
- Berntsson Melin, Eva, 1995: Fänge på fästning, i *Varbergs slott och fästning – och samtida försvarsverk*, Varberg (Varbergs Museum Årsbok)
- Bieleman, Jan, 1999: The Dutch Golden Age and Dutch Agriculture, i *Agrarian Systems in Early Modern Europe – Technology, Tools, Trade*, Stockholm
- Björnhag, Göran, 1997: De svenska husdjursrasernas historia, i *Agrarhistoria*, Stockholm
- Bondeliv – Vardagsvärv och helgdagsvila*, 1984, Stockholm
- Bondeson, Monica, 2001: Samfällad mark i Skrea by, i *Hallands kulturarv och historiska samhällsutveckling – Uppsatser i högskolekurs*, Borås
- Bonniers lexikon*, 1964-1967, Stockholm (15 band)
- Boserup, Ester, 1973: *Jordbruksutveckling och befolkningstillväxt*, Lund (1:a engelska uppl 1965)
- Bouppteckningsregister Halland 1671-1850*, utan år, Halmstad (CD utgiven av Hallands Genealogiska Förening och Lunds Landsarkiv) (köpt av mig 2002)
- Bringéus, Nils-Arvid, 1962: *Järnplogen som innovation*, Lund
- Bringéus, Nils-Arvid, 1963: *Brännodling – En historisk-etnologisk undersökning*, Lund
- Bringéus, Nils-Arvid, 1964: *Tradition och förändring i 1800-talets skånska lanthushållning*, i *Kristianstads Läns Hushållningssällskap 1814-1964*, Kristianstad
- Bringéus, Nils-Arvid, 1973a: *Jordbruk, i Arbete och redskap – Materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*, Lund (1:a uppl 1971)
- Bringéus, Nils-Arvid, 1973b: *Mat och dryck, i Arbete och redskap – Materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*, Lund (1:a uppl 1971)
- Bringéus, Nils-Arvid, 1974: *Bouppteckningar som etnologisk källa*, i *Vetenskaps societeten i Lund Årsbok*
- Bringéus, Nils-Arvid, 1982: *Sydsvenska bonadsmålningar*, Lund
- Bringéus, Nils-Arvid, 1983: [Recension av] Pablo Wiking-Faria: *Dalabönder uppfann järnplogen*, Dalarnas hembygdsbok 1981, i *Rig nr 1*, Stockholm
- Bryta, bygga, bo*, 1994, Stockholm (Svensk historia underifrån II)
- Burke, Peter, 1992: *History and Social Theory*, Cambridge
- Bäck, Kalle, 1984: *Bondeopposition och bondeinflytande under frihetstiden – Centralmakten och östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor*, Stockholm

- Cameron, Rondo, 2001: *Världens ekonomiska historia – Från urtid till nutid*, Lund (1:a eng uppl 1988)
- Carling, Aug, 1927: *Getinge i forntid och nutid – Ett försök till sockenbeskrivning*, Halmstad
- Carlson, Åke, 1971: Näringsliv, arbetsliv och hemliv, i *Träslövsboken – Historik över Träslövs socken från forntid till nutid*, Träslöv (Ur Emil Anderssons berättelser)
- Carlsson, Sten, 1956: *Bonden i svensk historia III*, Stockholm
- Carlsson, Sten, 1959: Hallänningar i Sveriges riksdag, i *Hallands historia II – Från freden i Brömsebro till våra dagar*, Halmstad
- Carlsson, Sten, 1970: *Svensk historia 2 – Tiden efter 1718*, Stockholm (1:a uppl 1961)
- Carlsson, Sten, 1973: *Ståndssambälle och ståndspersoner 1700–1865 – Studier rörande det svenska ståndssambället upplösning*, Lund (1:a uppl 1949)
- Chambers, Jonathan David/Mingay, Gordon Edmund, 1978: *The Agricultural Revolution 1750–1880*, London (1:a uppl 1966)
- Christensen, Dan, 2002: Blande Pletter – Et essay om de danske landbrugsreformer og den europæiske agrarrevolution, i *Bol og by – Landbohøistorsk tidsskrift* nr 1
- Connelid, Pär, 2004: Byarna kring Falkenberg – Jordbrukslandskapet i Stafsinge, Tröinge och Skrea från vikingatiden till ca 1800, i *Landskap i förändring volym 6 – Hållplatser i det förgångna: Artiklar med avstamp i de arkeologiska undersökningarna för Väst kustbanans dubbelspår förbi Falkenberg i Halland*, Halmstad
- Connelid, Pär/Mascher, Catharina, 2001: Det halländska kulturlandskapet från vikingatid till idag, i *Historien och framtiden i Halland*, Varberg (Nyutgåva i Halland under 1000 år, 2009)
- Cserhalmi, Niklas, 2004: *Djuromsorg och djurmisshandel 1860–1925 – Synen på lantbrukets djur och djurplågeri i övergången mellan bonde- och industrisambälle*, Hedemora
- Dahl, Sven, 1942: *Torna och Bara – Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860*, Lund
- Det Danske landbrugs historie II – 1536–1810*, 1988. (1536– ca 1720 av Karl-Erik Frandsen s 9–209. Ca 1720–1810 av Lotte Dombernowsky s 211–394) Odense
- Det Danske landbrugs historie III – 1810–1914*, 1988. (1810–1860 av Claus Björn s 7–191, 1860–1914 av Rasmussen/Jensen/Björn/Christensen s 193–431) (Enl Lögstrup: Jörgen Dieckmann Rasmussen s 195–242, Svend P Jensen s 243–350, Claus Björn s 351–382, Jens Christensen s 383–410) Odense
- Danström, Ludvig, 1912: Sällskapetets historia, i *Hallands läns Hushållningssällskap 1812–1912 – Ett bidrag till Hallands utvecklings historia*, Halmstad
- Dixon, Piers, utan år (ev 1998?): *Puir Labourers and Busy Husbandmen – The countryside of Lowland Scotland in the Middle Ages*, Edinburgh
- Dorner, Peter, 1972: *Land Reform and Economic Development*, Harmondsworth
- Ehrenborg, Georg 1912a: Hästafveln 1811–1911, i *Hallands läns Hushållningssällskap 1812–1912 – Ett bidrag till Hallands utvecklings historia*, Halmstad
- Ehrenborg, Georg 1912b: Nötkreatursafveln 1811–1911, i *Hallands läns Hushållningssällskap 1812–1912 – Ett bidrag till Hallands utvecklings historia*, Halmstad
- Ejwertz, Axel, 1976: *Labolms historia II – Folk och bygd*, Laholm
- Ekonomiska kartorna, 1923–1928*
- Elgeskog, Valter, 1945: *Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skifte – En agrarhistorisk studie*, Stockholm
- Emanuelsson, Urban, 1997: Samspelet mellan landskapets utveckling och människans produktionsmetoder, i *Agrarhistoria*, Stockholm
- Emanuelsson, Urban, 2005: Odlingssystem och närsaltshushållning, i *Bruka, odla, hävda – Odlingssystem och ut hålligt jordbruk under 400 år*, Stockholm
- Encyclopedia of World Environmental History*, 2004, New York

- Ericsson, Margot, 2001: Storskiftet i Skintaby 1777-1784, i *Hallands kulturarv och historiska samhällsutveckling – Uppsatser i högskolekurs*, Borås
- Erixon, Sigurd, 1948: Svenska årdar, i *Liv och folkkultur I – Samfundet för svensk folklivsforskning årsskrift*, Stockholm
- Erixon, Sigurd, 1978: *Byalag och byaliv*, Stockholm
- Erling, Lennart, 1984: *Storskiftet i Tvååker 1787-1826 – Förlopp, initiativ och resultat* (C-uppsats i historia vid Göteborgs universitet)
- Erling, Lennart, 2001: "...den i senare tider uppdragne guldgrufwan" – Arbetsvandringar från Halland till Bohuslän under sillfiskeperioden 1747-1809, i *Hallands kulturarv och historiska samhällsutveckling – Uppsatser i högskolekurs*, Borås
- Erling, Lennart, 2009: "Wårt Mexico och Peru" – En undersökning av arbetsvandrare från några halländska socknar till det stora sillfisket i Bohuslän under andra hälften av 1700-talet, i *Hallands kulturhistoria – Uppsatser i högskolekurs*, Borås
- Ersgård, Lars, 1997: *Det starka landskapet – En arkeologisk studie av Leksandsbygden i Dalarna från yngre järnålder till nyare tid*, Stockholm
- Eskeröd, Albert, 1956: Jordskiftena och lantbrukets utveckling 1809-1914, i Carlsson, Sten: *Bonden i svensk historia III*, Stockholm
- Eskeröd, Albert, 1973: *Jordbruk under femtusen år – Redskapen och maskinerna*, Stockholm
- Fogelfors, Håkan, 1997: Uppkomst och förädling av svenskodlade kulturväxter, i *Agrarhistoria*, Stockholm
- Frandsen, Karl-Erik, 1999: Studies of Field Systems and Agrarian Structures in some European Regions, i *Agrarian Systems in Early Modern Europe – Technology, Tools, Trade*, Stockholm
- Frisk, Michael/Larsson, Krister, 1999: *Agrarhistorisk landskapsanalys över Hallands län*, Stockholm (Landskapsprojektet 1999:7, Riksantikvarieämbetet)
- Från bondeuppror till storstrejk – Dokument om folkets kamp 1720-1920*, 1987, Stockholm
- Fussell, George Edwin, 1952: *The farmers tools AD 1500-1900 – A history of British farm tools, implements and machinery*, London
- Det Föränderliga odlingslandskapet*, 1989, RAÄ, Stockholm
- Gadd, Carl-Johan, 1983: *Järn och potatis – Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750-1860*, Göteborg
- Gadd, Carl-Johan, 1998: Jordbrukstekniska förändringar i Sverige under 1700- och 1800-talen - regionala aspekter, i *Ett föränderligt agrarsambälle – Västsverige i jämförande belysning*, Göteborg
- Gadd, Carl-Johan, 2000: *Den agrara revolutionen 1700-1870* (Det svenska jordbrukets historia del 3) Stockholm
- Gadd, Carl-Johan, 2005: Odlingsystemens förändring under 1700- och 1800-talen, i *Bruka, odla, hävda – Odlingsystem och uthålligt jordbruk under 400 år*, Stockholm
- Det Gamla Grimeton*, 1988, Grimeton
- Garnert, Jan, 1982: *Kulturhistoria för släktforskare – Vägledning till arkiv och litteratur, museer och hembygdsgräddor*, Västerås
- Germundsson, Tomas/Möller, Jens, 1987: Åkerns redskap i förändring – En studie av två sydsvenska socknar under 1800-talet, i *Ale* nr 1, Lund
- Granér, Staffan, 2002: *Samhävd och rågång – Om egendomsrelationer, ägoskiften och marknadsintegration i en värmäländsk skogsbygd 1630-1750*, Göteborg
- Grönberg, Per-Olof/Nilson, Tomas, 2006: Inledning, i *Historiska perspektiv på tekniköverföring*, Göteborg
- Gunnarp vår hembygd del 1*, 1988, Gunnarp

- Gustaf Perssons liv och arbete – *Ur en värmäländsk bondedagbok 1809–1833*, 1988, Stockholm (förf Isacson, Knorring, Mattsson, Myrdal, Wiking-Faria)
- Gustafsson, Harald, 2008: *Skåne i Danmark – En dansk historia till 1658*, Göteborg
- Gällared – *En bok om kamp för överlevnad*, 1982, Gällared
- Götling, Anna, 1999: *Vardagens teknik – Exemplet Dalarna 1700–1900*, Hedemora
- Hallands bebyggelse, 1964, Malmö
- Hallands sägner, 1949, Göteborg (utgivna av Carl-Martin Bergstrand)
- Hallberg, Erik, 2009: *Fyra vägar till Halland – En halländsk kulturmiljöprofil*, Halmstad
- Hallén, Fr, 1912: Mejerihandlingarna, i *Hallands läns Hushållningssällskap 1812–1912 – Ett bidrag till Hallands utvecklings historia*, Halmstad
- Hallén, Per, 2003: *Järnets tid – Den svenska landsbygdsbefolkningens järninnehav och järnkonsumtion 1750–1870*, Göteborg
- Hannerberg, David, 1941: *Närkes landbygd 1600–1820 – Folkmängd och befolkningsrörelse – Åkerbruk och spannmålsproduktion*, Göteborg
- Hannerberg, David, 1971: *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år – Gård och åker – Skörd och boskap*, Stockholm
- Hanssen, Börje, 1977: *Österlen – Allmoge, köpstafolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne*, Östervåla (1:a uppl 1952)
- Hebbe, P M, 1939–1945: *Den svenska lantbrukslitteraturen I–II*, Stockholm
- Heckscher, Eli F, 1944: Ett kapitel ur den svenska jordbesittningens historia – Skatteköpen under 1700-talet, i *Ekonomisk Tidskrift* (utan nr)
- Heckscher, Eli F, 1971: *Svenskt arbete och liv – Från medeltiden till nutiden*, Stockholm (1:a uppl 1941)
- Helmfrid, Staffan, 1961: The storskifte, enskifte and laga skifte in Sweden – General features, i *Geografiska annaler* nr 1–2 (Även som Meddelanden från Geografiska institutionen vid Stockholms universitet nr 136)
- Herlitz, Lars, 1974: *Jordegendom och ränta – Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden*, Göteborg
- Hilton, Rodney, 1980: Kapitalism – Vad betyder det? i *Övergången från feodalism till kapitalism* (1:a engelska uppl 1976)
- Historisk statistik för Sverige – del 3: Utrikeshandel 1732–1970*, 1972, Stockholm
- Hoppe, Göran, 1997: Jordskiftena och den agrara utvecklingen, i *Agrarhistoria*, Stockholm
- Hägge, Eric, 1962: *Fattiglänat blir bördig bygd – Hallands läns Hushållningssällskap 1812–1962*, Halmstad
- Höglin, Stefan, 1989: *Jordbrukslandskapets förändringar under 1800-talet i byn Äskhult* (Nytryck i Äskhults gamla by, 1993, Halmstad)
- Industrialismens rötter – Om förutsättningarna för den industriella revolutionen i Sverige*, 1976 (förf Fridholm, Isacson, Magnusson)
- Isacson, Maths, 1979: *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860 – Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län*, Uppsala
- Israelsson, Carin, 2005: *Kor och människor – Nötkreaturskötsel och besättningsstorlekar på torp och herrgårdar 1850–1914*, Hedemora
- Jansson, Ulf, 2005: Forskning om äldre odlingsystem under de senaste 100 åren – En översikt, i *Bruka, odla, hävda – Odlingsystem och uthålligt jordbruk under 400 år*, Stockholm
- Jirlow, Ragnar, 1948a: Plogmodeller från 1700-talet vid Lantbrukshögskolan, i *Jordbrukstekniska institutet meddelande nr 213*, Uppsala
- Jirlow, Ragnar, 1948b: Plogar i Gävle museum, i *Från Gästrikland 1947*, Gävle

- Jirlow, Ragnar, 1949: Årdret och plogen i Jämtland och Härjedalen, i *Fornvårdaren* IX:5, Östersund
- Jirlow, Ragnar, 1950: Värmländska åkerbruksredskap 1790-1890, i *Värmland förr och nu* 46/47, Karlstad
- Jirlow, Ragnar, 1951a: Plogen, årdret och fällekrattan i Kronobergs län, i *Kronobergsboken 1950*, Växjö
- Jirlow, Ragnar, 1951b: Plog, årder och rist i Västerbottens län, i *Västerbotten 1950-1951*, Umeå
- Jirlow, Ragnar, 1951c: Äldre plogar och årder i Kungliga Lantbruksakademiens museum, i *Meddelanden från Kungl Lantbruksakademiens tekniska avd nr 6*, Stockholm
- Jirlow, Ragnar, 1951d: Årder och plog i Norrbotten, i *Norrbotten 1950-1951*, Luleå
- Jirlow, Ragnar, 1951e: Plog, årder och svedjekratta – Ur Örebro läns jordbrukshistoria, i *Från bergslag och bondebygd* 6, Örebro
- Jirlow, Ragnar, 1952a: Från årder till plog – Drag ur östra Smålands jordbrukshistoria, i *Stranda* 26, Kalmar
- Jirlow, Ragnar, 1952b: Svedjekrattan, årdret och plogen – Drag ur Jönköpings läns jordbrukshistoria, i *Småländska kulturbilder*, Jönköping
- Jirlow, Ragnar, 1952c: Hälsinglands plogar, i *Gammal hälsingekultur*
- Jirlow, Ragnar, 1953a: Jordbruket i Västergötland genom tiderna, i *Från Borås och de sju häradena* 8, Borås
- Jirlow, Ragnar, 1953b: Från svedjande till plogbruk – Drag ur Upplands jordbrukshistoria, i *Uppland*, Uppsala
- Jirlow, Ragnar, 1953c: Gamla åkerbruksredskap – Ur jordbrukets historia på Gotland, i *Gotländskt arkiv*, Visby
- Jirlow, Ragnar, 1954a: Årder och plog i Skåne, i *Skånes hembygdsförbunds årsbok*
- Jirlow, Ragnar, 1954b: Östgötskt jordbruk genom seklen, i *Östergötlands och Linköpings stads museum – Meddelanden 1954-1955*, Linköping
- Jirlow, Ragnar, 1955a: Västsvenska plogdon i Göteborgs historiska museum, i *Göteborgs historiska museum - Årstryck 1954-1955*, Göteborg
- Jirlow, Ragnar, 1955b: Ångermanländska jordbruksredskap, i *Arkiv för norrländsk hembygdsforskning* 14, Härnösand
- Jirlow, Ragnar, 1955c: Ur jordbruksredskapens historia i Medelpad, i *Från stad och bygd i Medelpad* 9-11, Sundsvall
- Jirlow, Ragnar, 1957: Plog och årder i Södermanland, i *Saga och sed*, Nyköping
- Jirlow, Ragnar, 1962: Från svedjekratta till plog i Blekinge, i *Blekingeboken*, Karlskrona
- Jirlow, Ragnar, 1964: Plog och årder i Västmanlands län, i *Västmanlands fornminnesförenings årsskrift* nr 45, Västerås
- Jirlow, Ragnar, 1970: *Die Geschichte des schwedischen Pfluges*, Stockholm
- Jirlow, Ragnar/Wahlberg, E, 1961: Jordbruket i Tornedalen genom seklen, i *Skytteanska samfundets handlingar*
- Johansson, Per Göran, 2001: *Gods, kvinnor och stickning – Tidig industriell verksamhet i Höks härad i södra Halland ca 1750-1870*, Lund
- Johansson, Staffan, 1997: *Gods och gårdar, bönder och herrar – Friköp och godsdrift i Halmstads härad 1815-1880*, Växjö
- Jonsson, Ulf, 1980: *Jordmagnater, landbönder och torpare i sydöstra Södermanland 1800-1880*, Stockholm
- Jordbrukets första femtusen år*, 1999, (Det svenska jordbrukets historia del 1) Stockholm (Förf: Stig Welinder/Ellen Anne Pedersen/Mats Widgren)
- Jordbruksatlas över Sverige*, 1952, Stockholm (2:a uppl)

Jordbruksverkets rapport nr 28, 1999

Jörberg, Lennart, 1972: *A History of Prices in Sweden 1732-1914*, vol I-II, Lund

Kalén, Joh, 1923: *Ordbok över Fagerredmålet*, Göteborg

Karlsson, Kjell/Wiking-Faria, Pablo, 1978: Skåneplogen, i *Folkets Historia* nr 4, Stockholm.

Kjellberg, Sven T, 1968: Halland, i *Slott och herresäten i Sverige*, Malmö

Kjaersgaard, Thorkild, 1994: *The Danish Revolution 1500-1800 – An eohistorical interpretation*, Cambridge

Kuuse, Jan, 1970: *Från redskap till maskiner – Mekaniserings spridning och kommersialisering inom svenskt jordbruk 1860-1910*, Göteborg

Kyle, Jörgen, 1987: *Striden om hemmanen – Studier kring 1700-talets skatteköp i västra Sverige*, Göteborg

Kåhre, Lennart, 1996: *Från höfrö till vallfrö – Den svenska fröförsörjningen 1740-1870*, Stockholm

Köll, Anu-Mai, 1983: *Tradition och reform i västra Södermanlands jordbruk 1810-1890 – Agrar teknik i kapitalismens inledningsskede*, Stockholm

Lagerqvist, Lars O/Nathorst-Böös, Ernst, 1997: *Vad kostade det? – Priser och löner från medeltid till våra dagar*, Stockholm

Lantmannens bok, I-IV, 1947, Stockholm

Larsson, Daniel, 2006: *Den dolda transitionen – Om ett demografiskt brytningsskede i det tidiga 1700-talets Sverige*, Göteborg

Larsson, Krister/Simonsson, Gunilla, 2005: *Den halländska skogen – människa och mångfald*, Halmstad

Larsson, Lennart, 1980: *Byar och gårdar i Rävinge socken från äldsta tid till 1850*, Göteborg

Larsson, Sven, 2004: *När hallänningarna blev svenskar – Ett dramatiskt nationalitetsbyte 1645-1720*, Halmstad

Lekholm, Carl Gustaf, 1945: "Plöja med fjorton hoed forre", i *Kulturen*, Lund

Liliequist, Jonas, 2008: Hade djuren det bättre förr? (rec av Cserhalmi), i *Historisk Tidskrift* nr 1, Stockholm

Linde, Martin, 2000: *Statsmakt och bondemotstånd – Allmoge och överhet under stora nordiska kriget*, Uppsala

Lindorm, Per-Erik, 1951: *Bonden i Sveriges historia – En bokfilm*, Malmö

Lindquist, Sven-Olof, 1991: Att skifta eller inte skifta – det var frågan – Om jorddelning på Gotland under 1700- och 1800-talen, i *Landsbygd i förvandling – Gotländsk odling och bebyggelse under 1800-talet*, Visby? (Minnesskrift till Gotlands läns Hushållningssällskaps 200-års jubileum)

Ljungmark, Lars, 1976: Den halländska utvandringen i riksperspektiv, i *Halländska emigrantöden 1860-1930*, Halmstad

Lunden, Kåre, 2002: *Norges landbrugshistorie II 1350-1814 – Frå svartedauden til 17. mai*, Oslo

Lundqvist, Pia, 1999: *Säsongsarbetare i sillindustrin – Ekonomiska, sociala och kulturella återverkningar av arbetsvandringar till Bohuslän 1788-1808* (C-uppsats i Historia vid Göteborgs universitet)

Lägnert, Folke, 1955: *Syd- och mellansvenska växtföljder – Del I. De äldre brukningssystemens upplösning under 1800-talet*, Lund

Länskarta för Hallands län, 1984 (ur topografiska kartan)

Lögstrup, Birgit, 1993: Hvorfor skrive landbohistorie? (Recension av Det danske landbrugs historie I-IV) i *Fortid og Nutid* nr 2, Köpenhamn

Maddalena, Aldo de, 1974: Rural Europe 1500-1750, i *The Fontana Economic History of Europe II – The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Glasgow

Magnusson, Lars, 2002: *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm (1:a uppl 1997)

- Moberg, Harald A:son, 1991: *Jordbruksmekanisering i Sverige under tre sekel*, Stockholm (1:a uppl 1989)
- Moberg, Vilhelm, 1977: *Min svenska historia berättad för folket – Från Oden till och med Dacke*, Stockholm (1:a uppl 1970)
- Montell, Erik, 1978: *Halländsk historia – Ett gränslands öden under åtta tusen år – En berättelse om Hallands forntid, dess säregna politiska historia och dess ekonomiska, sociala och kulturella utveckling intill våra dagar*, Halmstad
- Morell, Mats, 1997: *Kosthållets utveckling*, i *Agrarhistoria*, Stockholm
- Morell, Mats, 2001: *Jordbruket i industrisamhället 1870-1945* (Det svenska jordbrukets historia del 4) Stockholm
- Myrdal, Janken, 1977a: Hägnaderna, arbetstiden och bygdelaget, i *Rig* nr 3, Stockholm
- Myrdal, Janken, 1977b: Den agrara revolutionen på 1700-talet, i *Folkets historia* nr 3, Stockholm
- Myrdal, Janken, 1981: Betingsläror och arbetsgång i lantbruket, i *Rig* nr 2, Stockholm
- Myrdal, Janken, 1985: *Medeltidens åkerbruk – Agrarteknik i Sverige ca 1000 till 1520*, Stockholm
- Myrdal, Janken, 1997: En agrarhistorisk syntes, i *Agrarhistoria*, Stockholm
- Myrdal, Janken, 1999: *Jordbruket under feodalismen 1000-1700* (Det svenska jordbrukets historia del 2) Stockholm
- Myrdal, Janken, 2006: Motsatstänkandet i praktiken – Ett historiefilosofiskt försök, i *Folkets historia 2004-2005*, Stockholm
- Möller, Jens, 1989: *Godsen och den agrara revolutionen – Arbetsorganisation, domänstruktur och kulturlandskap på skånska gods under 1800-talet*, Lund
- Nationalencyklopedin*, 1989-1996, Höganäs (20 band) [NE]
- Nilsson, Bo/Nilsson, Eva, 1974: *Övergången från skära till lie – Bidrag till skörderedskapens historia*, Stockholm (C-uppsats i etnologi)
- Norborg, Lars-Arne, 1988: *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen – Svensk samhällsutveckling 1809-1986*, Stockholm (1:a uppl 1981)
- Nordbeck, Elisabeth, 2001: Skifte i mellersta Hallands skogsbygder – Exemplet Källsjö socken och hemmanet Stora Egnared, i *Hallands kulturarv och historiska samhällsutveckling – Uppsatser i högskolekurs*, Borås
- Nordisk Familjebok*, 1904-1926, Stockholm (38 band) (2:a uppl) [Nfb]
- Norrman, Eric, 1997: Svensk husdjursskötselns historia, i *Agrarhistoria*, Stockholm
- Nyström, Lars, 2003: *Potatisriket – Stora Bjurum 1857-1917. Jorden, makten, samhället*, Göteborg
- Nyström, Lars, 2004: Mellan marknad och teknik – Regionala mönster i 1800-talets befolkningsutveckling, i *Ett föränderligt agrarsamhälle – Västsverige i jämförande belysning*, Göteborg (1:a uppl 1998)
- Nyström, Lars, 2007: Att göra omelett utan att slå sönder ägg – Skiftesvitsordets teori och praktik: Laga skifte i Fyrunga 1844, i *Historia – Vänbok till Christer Winberg 5 juni 2007*, Göteborg
- O'Brian, Patrick/Keyder, Caglar, 1978: *Economic growth in Britain and France 1780-1914 – Two paths to the twentieth century*, London
- Olai, Birgitta, 1983: *Storskiftet i Ekebyborna – Svensk jordbruksutveckling avspeglad i en östgötasocken*, Uppsala
- Olofsson, Magnus/Olsson, Mats, 2006: Enskiftesbonde under krigshot? – Myten om Svaneholm och "utskrivningarna" 1788, i *Ale* nr 2, Lund
- Olsson, Mats, 2002: *Storgodsdrift – Godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet*, Stockholm
- Olsson, Mats, 2005: *Skatta dig lycklig – Jordränta och jordbruk i Skåne 1660-1900*, Hedemora
- Olsson, Sven-Olof/Pettersson, Ronny, 2002: Vattenavtappningsprojekt i Sydsverige – Med fokus på Halland, i *Miljö, ekonomi, historia*, Halmstad

- Osvald, Hugo, 1962: *Vallodling och växtföljder – Uppkomst och utveckling i Sverige*, Uppsala
- Overton, Mark, 1996: *Agricultural revolution in England – The transformation of the agrarian economy 1500–1850*, Cambridge
- Palm, Lennart Andersson, 1993: *Människor och skördar – Studier kring agrarhistoriska problem 1540–1770*, Göteborg
- Palm, Lennart Andersson, 1997: *Gud bevara utsädet! – Produktionen på en västsvensk ensädesgård: Djäknebol i Hallands skogsbygd 1760–1865*, Stockholm
- Palm, Lennart Andersson, 1999: Befolkning och försörjning i Halland före 1800-talet, i *Från Absalon till Järnmölle och Galtabäck – Länkar i halländsk medeltid*, Halmstad
- Palm, Lennart Andersson, 2000: *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997 – Med särskild hänsyn till perioden 1571–1751*, Göteborg
- Palm, Lennart Andersson, 2004: Efterblivenhet eller rationell tidsanvändning – Frågor kring det västsvenska ensädet, i *Ett föränderligt agrarsamhälle – Västsverige i jämförande belysning*, Göteborg (1:a uppl 1998)
- Palm, Lennart Andersson, 2005: Avkastningsskillnader – Roten till de olika odlingssystemen, i *Bruka, odla, hävda – Odlingssystem och uthålligt jordbruk under 400 år*, Stockholm
- Palm, Lennart Andersson, uå: *Databasen Sverige 1570–1805: befolkning, jordbruk, jordägande*, opublicerat forskningsprojekt
- Perlestam, Magnus, 1998: *Den rotfaste bonden – myt eller verklighet? – Brukaransvar i Ramkvilla socken 1620–1820*, Malmö
- Perman, Olof, 1956: Kalken och dess användning i historisk belysning, i *Handbok om växtnäring – del I Gödslingens och kalkningens historia*, Stockholm
- Person, Bengt-Arne, 1954: Den roterande mägerhackan – Ett försök till mägerlingens mekanisering, i *Skånes hembygdsförbunds årsbok*
- Person, Bengt-Arne 1993: Varbergsbygdens agrara utveckling, i *Varberg – En kommuns historia*, Varberg
- Persson, Jan, 1997: Markförbättring och gödsling, i *Agrarhistoria*, Stockholm
- Persson, Torsten, 2005: Kan politisk konkurrens främja ekonomisk utveckling? I *Tvärsnitt* nr 4
- Peterson, Gunilla, 1989: *Jordbrukets omvandling i västra Östergötland 1810–1890*, Stockholm
- Peterson, Gunilla, 1997: Häst eller ox, i *Arbetshästen under 200 år*, Stockholm
- Peterson, P N, 1946: *Ordbok över Valldamålet*, Lund
- Pettersson, Ronny, 1983: *Laga skifte i Hallands län 1827–1876 – Förändring mellan regelvtång och handlingsfrihet*, Stockholm
- Pettersson, Ronny, 2003: *Ett reformverk under omprövning – Skifteslagstiftningens förändringar under första hälften av 1800-talet*, Stockholm
- Poulsen, Sören Toftgaard, 1987: Stavnsbåndslösningen og landboreformerne i Ringköbing amt, i *FRAM – Fra Ringköbing Amts Museer*, Skjern
- Regionalt Kulturminnesvårdsprogram för Hallands län – Kulturhistorisk beskrivning och analys av länets kulturmiljö*, 1982. Halmstad, Länsstyrelsens meddelande nr 9, del 1 text, del 2 kartor och bilder. [Kmpv]
- Rendel, Jan, 2003: *Från byatjur till genteknik – En agrar- och vetenskapshistorisk studie av utvecklingen av svensk husdjursgenetik och husdjursavel under 1900-talet*, Stockholm
- Rosén, Ulla, 1994: *Himlajord och handelsvara – Ägobyten av egendom i Kumla socken 1780–1880*, Lund
- Rydeberg, Göran, 1985: *Skatteköpen i Örebro län 1701–1809*, Uppsala
- Sahlgren, Jöran/Ståhl, Harry, 1948–1980: *Ortnamnen i Hallands län*, del 1–3
- Sammandrag av sockenbeskrivningarna till ekonomiska kartan över Höks härad ...*, 1923
- Sammandrag av sockenbeskrivningarna till ekonomiska kartan över Tönnersjö härad ...*, 1924

- Sammandrag av sockenbeskrivningarna till ekonomiska kartan över Halmstads härad ...*, 1925
- Sammandrag av sockenbeskrivningarna till ekonomiska kartan över Årstads härad ...*, 1925
- Sammandrag av sockenbeskrivningarna till ekonomiska kartan över Faurås härad ...*, 1928
- Sammandrag av sockenbeskrivningarna till ekonomiska kartan över Himle härad ...*, 1928
- Sammandrag av sockenbeskrivningarna till ekonomiska kartan över Viske härad ...*, 1928
- Sammandrag av sockenbeskrivningarna till ekonomiska kartan över Fjäre härad ...*, 1928
- Samuelsson, Göran, 2004: *I godsets skugga? – Frälsebonden på Ångsö – Familj och arbete 1700–1880*, Stockholm
- Sandklef, Albert, 1958: Anund Hammar – präst, pedagog, mångsidig författare, i *Varbergs Museum Årsbok*, Varberg
- Sandklef, Albert, 1959: Halland jordbruk 1656-1900, i *Hallands historia II – Från freden i Brömsebro till våra dagar*, Halmstad
- Sandklef, Albert, 1971: Från förhistorisk tid till 1900, i *Träslövsboken – Historik över Träslövs socken från forntid till nutid*, Träslöv
- Schön, Lennart, 2000: *En modern svensk ekonomisk historia – Tillväxt och omvandling under två sekel*, Stockholm
- Sevärt i Halland – Vägvisare till natur, kultur, friluftsliv*, 1997, Varberg/Halmstad (huvudredaktör Pablo Wiking-Faria)
- Simonsson, Gunilla, 2008: Den halländska kronkudden – en politisk markering i det tysta, i *I Halland nr 1*, Halmstad
- Sivesand, Kent, 1979: *Skifte och befolkning – Skiftenas inverkan på byar och befolkning i Mälardalenregionen*, Uppsala

Bild 12.2. Håstensberget vid Varberg

Teckning av Nils Kreuger 1896. Idag står stadens vattentorn på bergets topp och författaren bor vid dess sluttningar.

Foto Arne Persson, Läns museet Varberg. Originalen i Kalmar konstmuseum.

- Slicher van Bath, Bernard Hendrik, 1963: *The agrarian history of western Europe AD 500-1850*, London (1:a nederländska uppl 1960)
- Smedberg, Staffan, 1972: *Frälsebonderörelser i Halland och Skåne 1772-76*, Uppsala
- Spannarp – En halländsk hembygd*, 1993, Spannarp
- Sporrong, Ulf, 1972: *Jordbruk och landskapsbild*, Lund (1:a uppl 1970)
- Stenström, Nils G, 1945: *Slöinge och Eftra socknar 1600-1870 – En kulturgeografisk studie*, Lund
- Sturesson, Stellan, 2003: Arrendatorn: hans liv, hans kontrakt – En berättelse om en godsägarfamilj, två arrendatorer och deras kontrakt, i *Hallands kulturarv och historiska samhällsutveckling – Uppsatser i högskolekurs*, Borås
- Svensk Uppslagsbok 1929-1937*, Malmö (30 volymer) [Sub]
- Svenska gods och gårdar, Halland*, 1939
- Svenska gods och gårdar, Halland, norra delen*, 1946
- Svenska ortnamn*, 1999, Stockholm (CD utgiven av Sveriges Släktforskarförbund & Digdata)
- Svensson, Henrik, 2005: *Öppna och slutna rum – Enskiftet och de utsattas geografi – Husmän, bönder och gods på den skånska landsbygden under 1800-talets första hälft*, Lund
- Svensson, Jörn, 1965: *Jordbruk och depression 1870-1900 – En kritik av statistikens utvecklingsbild*, Malmö
- Svensson, Lennart, 2003: Uppodlingen efter skiftena i Träslövs socken, i *Hallands kulturarv och historiska samhällsutveckling – Uppsatser i högskolekurs*, Borås
- Svensson, Patrick, 2001: *Agrara entreprenörer – Böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne 1800-1870*, Stockholm
- Szabó, Mátyás, 1970: *Herdar och husdjur – En etnologisk studie över Skandinavien och Mellaneuropas beteskultur och vallorganisation*, Stockholm
- Szabó, Mátyás, 1973: Boskapsskötsel, i *Arbete och redskap – Materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*, Lund (1:a uppl 1971)
- Söderberg, Johan, 1978: *Agrar fattigdom i Sydsvetige under 1800-talet*, Stockholm
- Thölin, Gustaf, 1965: *Byalag och byaliv i Himle härad – Studier av byordningar i häradets domböcker*, Vänersborg
- Tollin, Clas, 1985: Västsvensk odlingshistoria under 300 år – Östorps by på Laholmsslätten, i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 10, Uppsala
- Tänka, tycka, tro*, 1993, Stockholm (Svensk historia underifrån I)
- Utterström, Gustaf, 1957: *Jordbrukets arbetare – Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet*, del I, Stockholm
- Valen-Sendstad, Fartein, 1964: *Norske landbrugsredskaper 1800-1850-årene*, Lillehammer
- Vensild, Henrik, 1985: Den bornholmske hjulplov, i *Bønder og fiskere – Festskrift til Holger Rasmussen*, (Folkelivs studier 9) Köpenhamn
- Vensild, Henrik, 1988: Fra hjulplov til traktorplow – Traek af mekaniseringen i det bornholmske landbrug gennem 200 år, i *Bornholmske samlinger 1988*, Rønne
- Wiking-Faria, Pablo, 1974: *Bondeståndets synpunkter i några av de frågor lantpartiet (yngre mössorna) på 1760-talet arbetade för* (B-uppsats i historia vid Stockholms universitet)
- Wiking-Faria, Pablo, 1977: Historien om jordägandet i Sverige: En kamp om överskottet, i *Folket i bild/Kulturfront* nr 13, Stockholm
- Wiking-Faria, Pablo, 1980: *Dalpløgen blir järnpløg – Plogens utveckling och ekonomiska betydelse i Dalarna under 1700-talet* (C-uppsats i ekonomisk historia vid Stockholms universitet)
- Wiking-Faria, Pablo, 1981a: Dalabönder uppfann järnpløgen – Plogens utveckling och ekonomiska betydelse i Dalarna under 1700-talet, i *Dalarnas hembygdskbok*, Falun

- Wiking-Faria, Pablo, 1981b: Byalaget – Centrum för samverkan och sammanhållning i bondesamhället, i *Från undersäte till medborgare – Om svenska folkets demokratiska traditioner*, Stockholm
- Wiking-Faria, Pablo, 1983a: Järnplogen i Dalarna – Ett genmäle [Svar på Bringéus 1983], i *Rig* nr 2, Stockholm
- Wiking-Faria, Pablo, 1983b: De första skördetröskorna i Sverige – en innovation och dess problem, i *Fataburen*, Stockholm
- Wiking-Faria, Pablo, 1984: *Peasents invented the iron mouldboard in Sweden* (Paper at the congress of International association of Agricultural museums, sept 1984 in France, CIMA 7)
- Wiking-Faria, Pablo, 1986: "Ha det förspänt" – med häst eller ox som dragare?, i *Fataburen*, Stockholm
- Wiking-Faria, Pablo, 1988: *Bondens yttervärld – Gustaf Perssons kontakter och ärenden utanför sitt hemman 1826-1833* (B-uppsats i etnologi vid Stockholms universitet)
- Wiking-Faria, Pablo, 1993a: *Bondeliv – Lantbruket i Halland 1750-1990*, Varberg (2:a uppl 1997)
- Wiking-Faria, Pablo, 1993b: Samtida uppror utanför Dalarna, i *Femtusen man från dalorten sprang – Lokalhistoriska perspektiv på 1743 års daluppror*, Falun
- Wiking-Faria, Pablo 1995: "Den store daglige traeldom" – Böndernas arbete på Varbergs fästning, - i *Varbergs Museum Årsbok*
- Wiking-Faria, Pablo, 1998: Det levande självhushållet – Alla föremål, djur och utsäde på en halländsk gård kring 1825, i *Bilder från hästaldern*, Varberg
- Wiking-Faria, Pablo, 2001a: Hallands historia under 1000 år – Ett urval skeden i nya perspektiv, i *Historien och Framtiden i Halland*, Varberg (Nyutgåva i Halland under 1000 år, 2009)
- Wiking-Faria, Pablo, 2001b: *Agrara revolutionen i Halland 1750-1860 – Pilotstudie för avhandling i historia* (D-uppsats i historia vid Göteborgs universitet) (2:a uppl 2002)
- Wiking-Faria, Pablo/Andersson, Jenny, 1998: Jenny Andersson – liv och målningar, Jenny Anderssons målningar, i *Bilder från hästaldern*, Varberg
- Winberg, Christer, 1977: *Folkökning och proletarisering – Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, Lund (1:a uppl 1975)
- Winberg, Christer, 1985a: *Grenverket – Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*, Stockholm
- Winberg, Christer, 1985b: Halländsk agrarrevolution, recension av Ydborn i *Historisk Tidskrift* nr 1, Stockholm
- Winberg, Christer, 1996: En annan väg till det moderna samhället: Den svenska bondeklassens upprykning, i *Folkets Historia* nr 2, Stockholm
- Winberg, Christer, 2000: *Hur Västsverige blev västsvenskt*, Göteborg
- Winberg, Christer, 2004: Förord, i *Ett föränderligt agrarsamhälle – Västsverige i jämförande belysning*, 2004 (1:a uppl 1998)
- Vries, Jan de, 1974: *The Dutch rural economy in the golden age 1500-1700*, New Haven
- Ydborn, Lars, 1984: *Befolkningstillväxt och jordbruk – Tre socknar i Halland 1780-1870*, Göteborg
- Ågren, Maria, 1992: *Jord och gäld – Social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650-1850*, Uppsala
- Åmark, Karl, 1921: En svensk prishistorisk studie, i *Ekonomisk tidskrift*

Förkortningar

Käll- och litteraturförkortningar

Beskrivningarna till ekonomiska kartorna 1925	Sammandrag av sockenbeskrivningarna till ekonomiska kartan över xx härad ... 1923-1928
BiSOS	Bidrag till Sveriges Officiella Statistik
Ekonomiska kartorna 1925	Ekonomiska kartorna 1923-1928
EU	Etnologiska Undersökningen, Nordiska museet
Fk	Finanskommittén, Riksarkivet
Hhs	Hallands läns Kongl Hushållningssällskaps handlingar
Hlb 1729	Hallands Landsbeskrivning 1729
Ht	höstting
Kfb	Kronofogdeberättelse, LLA (Kfb Lah osv, se källförteckningen)
Kmvp	Regionalt Kulturminnesvårdsprogram för Hallands län
Lhb 1705-1818	Landshövdingeberättelser från Hallands län 1705-1818
Lhb	Landshövdingeberättelse
Linné	Linneaus
LLA	Lunds Landsarkiv
Lm	Lantmäteriarxivet (följs av socken och aktnummer)
NE	Nationalencyklopedin
Nfb	Nordisk familjebok
SLHD	Svensk lokalhistorisk databas
St	sommarting
Sub	Svensk Uppslagsbok
UUB	Uppsala Universitetsbibliotek
VMA	Varbergs Museum Arkiv, Läns museet Varberg
VMF	Varbergs Museum Föremål, Läns museet Varberg
Vt	vinterting

Andra förkortningar

Bou	bouppteckning
Def	definition
D smt	daler silvermynt
Es	enskitte
Fa	Fagered-området
Ff	och följande sidor
Fgd	Fögderi
Fj	Fjärås-området
Fjäre fgd	Fjäre fögderi
Förh	förhållande
Gpi	generalprisindex
Gr	Grimeton-området
Ha	hektar
Hd	härad
Hhs	Hallands läns Kongl Hushållningssällskap
Hsd fgd	Halmstad fögderi

Inv år	inventarieår
Kr	kronor
Kv	Kvibille-området
La	Laholm-området
Lah fgd	Laholms fögderi
Li	Lindome-området
Lf	landsförsamling
Ls	laga skifte
M	medelvärde/genomsnitt
Mn	median
Nuv	nuvarande
Odl	odling
Omr	område
Rdr ba	riksdaler banko
Rdr rmt	riksdaler riksmünt
Rdr sp	riksdaler specie
Rec	recension
Rel	relativa tal
Resp	respektive
Rä	Ränneslöv-området
S	sida
Slättb	slättbygd
Spec	speciellt
Ss	storskifte
Suppl	supplement
Tld	tunnland
Tna	tunna
Tnr	tunnor
To	Torup-området
Tv	Tvååker-området
Uo	undersökningsområde
Uppl	upplaga
Uå	utan utgivningsår
Vbg fgd	Varbergs fögderi

Måttenheter

1 tunnland = 0,4936 hektar = 32 kappland

1 tunnland = 14.000 kvadratalnar (Hannerberg 1971 s 20-21)

1 kvadratrev = 100 kvadratstänger = 10.000 kvadratfot = 880 kvadratmeter

1 tunna spannmål = 147 liter

1 tunna = 6 skäppor

1 tunna = 32 kappar

1 tunna = 2 spannar

1 tunna = 50 kannor

1 kubikfot = 27 liter

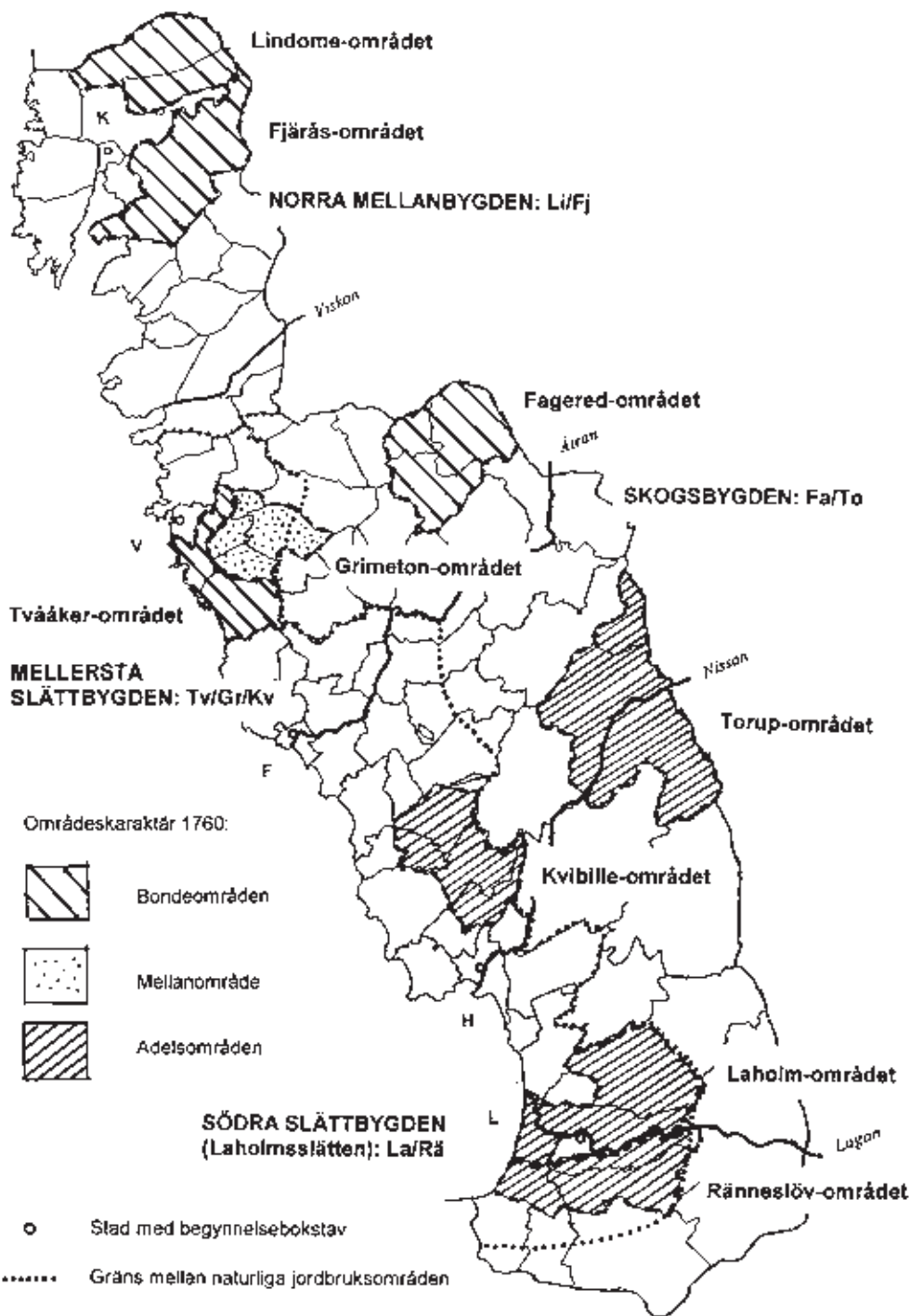
1 skålpund = 0,43 kg

1 lispund = 8,5 kg

1 skeppund = 170 kg

1 kvarter = $\frac{1}{4}$ aln = 15 cm (mått runt buken på oxar)

Undersökningsområden och bygder

Naturliga jordbruksområden: Skogsbygd i öster mot Småland och Västergötland. Mellanbygd med dalgångar med skogspartier emellan i norr. Slättbygd utmed kusten ungefär från Viskans mynning och söderut.

Förklaringar, se kapitel 2. Undersökningsområdenas socknar, se tabell 2.3.

Den agrara revolutionen var ett avgörande steg i Europas och Sveriges historia. Under 1700- och 1800-talen skedde enorma nyodlingar. Nya odlingsystem och nya grödor infördes. Samtidigt genomfördes skiftena och jordbrukstekniken utvecklades dramatiskt. Hela landskapet omvandlades och de sociala förhållandena för bönderna förändrades radikalt.

Men vilka drivkrafter låg bakom den agrara revolutionen: Vad var det som satte igång förändringarna och påverkade utvecklingen? Det är detta som är avhandlingens huvudfråga. Flera olika teorier om drivkrafter från historiker i Nordvästeuropa och Skandinavien skärskådas, och slutsatser läggs fram om vilka drivkrafterna var.

Undersökningen är samtidigt väldigt konkret: Den handlar till exempel om plogar och harvar, bönder och ståndspersoner, ensäde och växelbruk, stor-skifte och laga skifte samt kor och hästar.

Studien bygger på källmaterial från Halland, vilket gör att den kan användas som en sorts regionhistoria över utvecklingen på halländsk landsbygd under 1700- och 1800-talen. Man kan även för 23 socknar följa förändringarna på sockennivå. Samtidigt är huvudsyftet med avhandlingen att ge mer generella förklaringar.

Pablo Wiking-Faria är 1:e antikvarie vid Läns museet Varberg. Han har tidigare arbetat bland annat på Nordiska museet och vid Leksands kulturförvaltning. Wiking-Faria har skrivit ett flertal texter om landsbygds- och jordbrukshistoria. Detta är hans doktorsavhandling i historia vid Göteborgs universitet.

GÖTEBORGS UNIVERSITET

ISBN 978-91-88614-72-8